

Louis Althusser
Étienne Balibar
Roger Establet
Pierre Macherey
Jacques Rancière

Να διαβάσουμε το Κεφάλαιο

Μετάφραση
Δημήτρης Δημούλης
Χρίστος Βαλλιάνος
Βίκυ Παπαοικονόμου

Επιμέλεια ελληνικής έκδοσης
Δημήτρης Δημούλης

Σημείωση του Επιμελητή

Παρουσιάζουμε στο ελληνικό κοινό τη μετάφραση ενός αναμφίβολα κλασικού έργου του μαρξισμού του 20ου αιώνα. Η σχεδόν τεσσάρων δεκαετιών καθυστέρηση της ελληνικής μετάφρασης έχει ένα αντιστάθμισμα. Πρόκειται για την πρώτη δημοσίευση του συνόλου του έργου σε γλώσσα εκτός της γαλλικής.

Η μετάφραση πραγματοποιήθηκε από την τρίτη γαλλική έκδοση του έργου (Presses Universitaires de France, 1996). Πρόκειται ουσιαστικά για φωτομηχανική αναπαραγωγή της δεύτερης έκδοσης (εκδ. Maspero, τόμοι I και II, 1968, τόμοι III και IV, 1973). Μικρής σημασίας αβλεψίες και τυπογραφικά λάθη που επισημαίνει η τρίτη έκδοση διορθώθηκαν σιωπηρά στην παρούσα μετάφραση.

Οι μεταφραστές αντιμετώπισαν το πρόβλημα του τρόπου απόδοσης αποσπασμάτων των Μαρξ και Ένγκελς που παρατίθενται συνήθως από γαλλική μετάφραση. Προκρίθηκε η απ' ευθείας μετάφραση από το γερμανικό πρωτότυπο. Η λύση αυτή ανταποκρίνεται στην εισαγωγική προτροπή του Αλτουσέρ “να διαβάσουμε τον Μαρξ στο πρωτότυπο”, επιτρέποντας στον αναγνώστη να έρθει σε αμεσότερη επαφή με τα σχολιαζόμενα κείμενα. Όπου οι διαφορές του πρωτοτύπου με τη γαλλική μετάφραση του ίδιου αποσπάσματος επηρεάζουν την κατανόηση και ερμηνεία του αναφέρουμε σε υποσημείωση τη γαλλική μετάφραση που παραθέτει ο εκάστοτε συγγραφέας.

Τα κείμενα των Μαρξ και Ένγκελς μεταφράστηκαν από την ευρέως προσιτή έκδοση Marx-Engels-Werke, Dietz Verlag, Berlin. Παραπέμπονται με τη συντομογραφία MEW και αναφορά του τόμου και της σελίδας. Τη μετάφραση των αποσπασμάτων έκανε ο Δ. Δημούλης.

Η μετάφραση των κειμένων των Αλτουσέρ και Μπαλιμπάρ έγινε από τον Δ. Δημούλη. Ο Χ. Βαλλιάνος μετέφρασε το κείμενο του Μασερέ. Η Β. Παπαοικονόμου και ο Δ. Δημούλης το κείμενο του Εσταμπλέ. Η μετάφραση του κειμένου του Ρανσιέρ είναι αποτέλεσμα συνεργασίας των Χ. Βαλλιάνου και Β. Παπαοικονόμου.

Ιούλιος 2002

Δημήτρης Δημούλης

«Λονδίνο, 18 Μαρτίου 1872

Στον πολίτη Μωρίς Λα Σάτρ

Αγαπητέ πολίτη,

Επικροτώ την ιδέα σας να δημοσιεύσετε τη μετάφραση του *Κεφαλαίου* σε τεύχη. Με τη μορφή αυτή, το έργο θα είναι πιο προσιτό στην εργατική τάξη, και για μένα η σκέψη αυτή μετράει περισσότερο από οτιδήποτε άλλο.

Αυτή είναι η καλή πλευρά του νομίσματος: υπάρχει όμως και η ανάποδη: η μέθοδος ανάλυσης που χρησιμοποίησα και που δεν είχε εφαρμοστεί προηγουμένως σε οικονομικά θέματα, καθιστά αρκετά δυσχερή την ανάγνωση των πρώτων κεφαλαίων και υπάρχει ο φόβος ότι το γαλλικό κοινό, πάντα ανυπόμονο να βγάλει συμπεράσματα και διψώντας να γνωρίσει τη σχέση των γενικών αρχών με τα άμεσα ζητήματα που το παθιάζουν, θα αποθαρρυνθεί, γιατί δεν θα μπορέσει να φτάσει αμέσως στο τέρμα.

Αυτό είναι ένα μειονέκτημα σχετικά με το οποίο δεν μπορώ να κάνω τίποτε, εκτός από το να προειδοποιήσω και να προφυλάξω τους αναγνώστες που νοιάζονται για την αλήθεια. Δεν υπάρχει βασιλική οδός για την επιστήμη και μπορούν να φτάσουν στις φωτεινές κορυφές της μόνον όσοι δεν υπολογίζουν τον κόπο να περάσουν από τα δύσβατα μονοπάτια της.

Αγαπητέ πολίτη, δεχθείτε τη διαβεβαίωση της αφοσίωσής μου.

Καρλ Μαρξ».

ΛΟΥΙ ΑΛΤΟΥΣΣΕΡ

Από το *Κεφάλαιο* στη φιλοσοφία του Μαρξ

Οιακόλουθες εισηγήσεις παρουσιάστηκαν σε ένα σεμινάριο αφιερωμένο στο *Κεφάλαιο* που οργανώθηκε στις αρχές του 1965 στην Ecole Normale. Φέρνουν τη σφραγίδα των περιστάσεων: όχι μόνο στη διάρθρωση, στο ρυθμό, στο διδακτικό ή προφορικό ύφος τους, αλλά και στις διαφορές, στις επαναλήψεις, στους δισταγμούς και στους κινδύνους που δημιουργεί η έρευνα. Θα μπορούσαμε, βέβαια, να τις αναθεωρήσουμε προσεκτικά, να τις διορθώσουμε με αντιπαραβολή, να περιορίσουμε τις διακυμάνσεις τους, να εναρμονίσουμε όσο γίνεται περισσότερο την ορολογία, τις υποθέσεις και τα συμπεράσματά τους. Θα μπορούσαμε να εκθέσουμε το υλικό τους με τη συστηματικότητα του ενιαίου λόγου, με μια λέξη να τις μετατρέψουμε σε *ολοκληρωμένο* έργο. Χωρίς να διεκδικούμε αυτό που θα μπορούσαν να είναι, προτιμήσαμε να τις παρουσιάσουμε όπως είναι: ανολοκλήρωτα κείμενα, απλές αρχές μιας *ανάγνωσης*.

1.

Φυσικά όλοι έχουμε διαβάσει *Το Κεφάλαιο*. Όλοι το διαβάζουμε. Εδώ και σχεδόν έναν αιώνα μπορούμε να το διαβάζουμε, καθημερινά, διαφανώς, στα δράματα και τα όνειρα της ιστορίας μας, στις συζητήσεις και τις συγκρούσεις της, στις ήττες και τις νίκες του εργατικού κινήματος, τη μόνη μας ελπίδα και πεπρωμένο. Από τότε που «ήρθαμε στον κόσμο» δεν πάψαμε να διαβάζουμε *Το Κεφάλαιο* στα γραφτά και στους λόγους όσων, νεκρών και ζωντανών, το διάβασαν για λογαριασμό μας, σωστά ή εσφαλμένα. Ένγκελς, Κάουτσκι, Πλεχάνωφ, Λένιν, Ρόζα Λούξεμπουργκ, Τρότσκι, Στάλιν, Γκράμσι, ηγέτες των εργατικών οργανώσεων, οπαδοί ή αντίπαλοί τους: φιλόσοφοι, οικονομολόγοι, πολιτικοί. Διαβάσαμε αποσπάσματα, «κομμάτια» που η συγκυρία «διάλεξε» για μας. Όλοι μας διαβάσαμε λίγο-πολύ το Πρώτο Βιβλίο, από το «εμπόρευμα» ως την «απαλλοτρίωση των απαλλοτριωτών».

Ωστόσο κάποια μέρα πρέπει να διαβάσουμε κυριολεκτικά *Το Κεφάλαιο*. Να διαβάσουμε το κείμενο, ολόκληρο, τα τέσσερα βιβλία, γραμμή προς γραμμή, να μελετήσουμε δέκα φορές τα πρώτα κεφάλαια και τα σχήματα της απλής και της διευρυμένης αναπαραγωγής, να περάσουμε από τα άγωνα και γυμνά υψίπεδα του Δεύτερου Βιβλίου για να φτάσουμε στη γη της επαγγελίας του κέρδους, του τόκου, και της γαιοπροσόδου. Και ει δυνατόν να διαβάσουμε *Το Κεφάλαιο* όχι μόνο στη γαλλική μετάφραση (έστω και αν πρόκειται αναφορικά με το Πρώτο Βιβλίο για τη μετάφραση του Roy, που ο Μαρξ δεν την είχε απλά κοιτάξει, αλλά την είχε ξανακάνει) αλλά και στο γερμανικό πρωτότυπο, τουλάχιστον όσον αφορά τα βασικά θεωρητικά κεφάλαια και τα κομμάτια όπου εμφανίζονται οι έννοιες-κλειδιά του Μαρξ.

Με αυτό τον τρόπο συμφωνήσαμε να διαβάσουμε *Το Κεφάλαιο*. Οι εργασίες που προέκυψαν από αυτό το πρόγραμμα δεν είναι παρά οι ποικίλες προσωπικές σημειώσεις ανάγνωσης: καθεμιά ανοίγει με τον τρόπο της μια πάγια δίοδο στο μεγάλο δάσος του Βιβλίου. Τις παρουσιάζουμε στην αρχική τους μορφή, χωρίς διορθώσεις, για να εμφανίσουμε όλους τους κινδύνους και τα πλεονεκτήματα αυτής της περιπέτειας. Για να συναντήσει ο αναγνώστης στην αρχική της μορφή την εμπειρία μιας ανάγνωσης. Και για να τον οδηγήσουν τα ίχνη της πρώτης ανάγνωσης σε μια δεύτερη που οδηγεί μακρύτερα.

2.

Μια και δεν υπάρχει αθώα ανάγνωση, ας ομολογήσουμε ποια ανάγνωση μας βαρύνει.

Ήμασταν όλοι φιλόσοφοι. Δεν διαβάσαμε *Το Κεφάλαιο* ως οικονομολόγοι, ιστορικοί ή φιλόλογοι. Δεν θέσαμε στο *Κεφάλαιο* το ερώτημα του οικονομικού ή ιστορικού του περιεχομένου, ούτε της καθαρχής

εσωτερικής «λογικής» του. Διαβάσαμε *Το Κεφάλαιο* ως φιλόσοφοι, δηλαδή του θέσαμε ένα τελείως διαφορετικό ερώτημα. Για να περάσουμε κατευθείαν στο θέμα, ας το ομολογήσουμε: του θέσαμε το ερώτημα της σχέσης του με το αντικείμενό του, δηλαδή του θέσαμε ταυτόχρονα το ερώτημα της ιδιαιτερότητας του αντικειμένου του και της ιδιαιτερότητας της σχέσης του με το αντικείμενο αυτό. Πρόκειται για το ερώτημα της υφής του λόγου που χρησιμοποιείται για την πραγμάτευση αυτού του αντικειμένου, για ζήτημα του επιστημονικού λόγου. Και επειδή ο ορισμός προκύπτει αποκλειστικά και μόνο από τη διαφορά, θέσαμε στο *Κεφάλαιο* το ερώτημα ποια είναι η ειδοποιός διαφορά του αντικειμένου του και του λόγου του. Αναρωτηθήκαμε σε κάθε βήμα της ανάγνωσής μας σε τι διαφέρει το αντικείμενο του *Κεφαλαίου* από το αντικείμενο της κλασικής (και της σύγχρονης οικονομίας) αλλά και από το αντικείμενο των Νεανικών Έργων του Μαρξ, κυρίως των Χειρογράφων του 44 άρα σε τι διαφέρει ο λόγος του *Κεφαλαίου* από το λόγο της κλασικής οικονομίας και από το φιλοσοφικό (ιδεολογικό) λόγο του Νεαρού Μαρξ.

Να διαβάσουμε *Το Κεφάλαιο* ως οικονομολόγοι θα σήμαινε να το διαβάσουμε θέτοντας το ερώτημα ποιο είναι το οικονομικό περιεχόμενο και ποια η οικονομική αξία των αναλύσεων και των σχημάτων του, δηλαδή συγκρίνοντας το λόγο του με ένα αντικείμενο που έχει ήδη ορισθεί ανεξάρτητα από το ίδιο, χωρίς να εξετάσουμε αυτό το αντικείμενο. Να διαβάσουμε *Το Κεφάλαιο* ως ιστορικοί θα σήμαινε να το διαβάσουμε θέτοντας το ερώτημα της σχέσης των ιστορικών του αναλύσεων με ένα ιστορικό αντικείμενο που έχει ήδη ορισθεί ανεξάρτητα από το ίδιο, χωρίς να εξετάσουμε αυτό το αντικείμενο. Να διαβάσουμε *Το Κεφάλαιο* ως μελετητές της λογικής θα σήμαινε να του θέσουμε το ερώτημα των μεθόδων έκθεσης και απόδειξης που χρησιμοποιεί, με τρόπο αφηρημένο, χωρίς και πάλι να εξετάσουμε το αντικείμενο στο οποίο αναφέρονται οι μέθοδοι αυτού του λόγου.

Να διαβάσουμε *Το Κεφάλαιο* ως φιλόσοφοι σημαίνει ακριβώς ότι μελετούμε το ιδιαίτερο αντικείμενο ενός ιδιαίτερου λόγου, και την ιδιαίτερη σχέση που έχει αυτός ο λόγος με το αντικείμενό του. Σημαίνει, δηλαδή, να θέσουμε στην ενότητα λόγος – αντικείμενο το ερώτημα των επιστημολογικών τίτλων που διακρίνουν τη συγκεκριμένη ενότητα από άλλες μορφές της ενότητας λόγος – αντικείμενο. Μόνο μια τέτοια ανάγνωση επιτρέπει να δοθεί απάντηση σε ένα ερώτημα που συνδέεται με τη θέση του *Κεφαλαίου* στην ιστορία της γνώσης. Το ερώτημα έχει ως εξής: *Το Κεφάλαιο* αποτελεί ένα απλό και συνηθισμένο ιδεολογικό προϊόν, μια εγγελιανή διατύπωση της κλασικής οικονομίας, την επιβολή των ανθρωπολογικών κατηγοριών που είχαν ορισθεί στα φιλοσοφικά Έργα της Νεότητας στο χώρο της οικονομικής πραγματικότητας, την «πραγμάτωση» των ιδεαλιστικών επιδιώξεων του *Εβραϊκού Ζητήματος* και των Χειρογράφων του 44; Αποτελεί *Το Κεφάλαιο* απλή συνέχιση και κατά κάποιο τρόπο ολοκλήρωση της κλασικής πολιτικής οικονομίας, από την οποία κληρονόμησε ο Μαρξ τόσο το αντικείμενο όσο και τις έννοιές του; *Το Κεφάλαιο* ξεχωρίζει άραγε από την κλασική οικονομία μόνο με βάση τη μέθοδο, τη διαλεκτική που δανείζεται από τον Χέγκελ και όχι με βάση το αντικείμενο; Ή μήπως, αντίθετα, *Το Κεφάλαιο* αποτελεί μια γνήσια επιστημολογική μεταβολή αντικειμένου, θεωρίας και μεθόδου; *Το Κεφάλαιο* συνιστά την έμπρακτη θεμελίωση ενός νέου επιστημονικού κλάδου, την έμπρακτη θεμελίωση μιας επιστήμης – οπότε είναι ένα πραγματικό γεγονός, μια θεωρητική επανάσταση στη θεωρία που ρίχνει στην προϊστορία της την κλασική πολιτική οικονομία και τη εγγελιανή και φουέερμαπαχιανή ιδεολογία – το απόλυτο ξεκίνημα της ιστορίας μιας επιστήμης; Και αν η νέα αυτή επιστήμη είναι θεωρία της ιστορίας, μας επιτρέπει άραγε να γνωρίσουμε την προϊστορία της – να αποκτήσουμε δηλαδή μια ξεκάθαρη εικόνα για την κλασική πολιτική οικονομία και για τα φιλοσοφικά έργα της Νεότητας του Μαρξ; Αυτά ενέχονται στο επιστημολογικό ερώτημα που θέτει στο *Κεφάλαιο* η φιλοσοφική του ανάγνωση.

Η φιλοσοφική ανάγνωση του *Κεφαλαίου* είναι λοιπόν εκ διαμέτρου αντίθετη προς την αθώα ανάγνωση. Είναι μια ανάγνωση ένοχη, που δεν παίρνει άφεση αμαρτιών χάρη στην εξομολόγηση. Αντιθέτως διεκδικεί το «αμάρτημά» της ως «αγαθό» και το υπερασπίζεται αποδεικνύοντας την αναγκαιότητά του. Είναι λοιπόν

μια κατ' εξαίρεση ανάγνωση που αυτοδικαιολογείται ως ανάγνωση θέτοντας σε κάθε ένοχη ανάγνωση το ερώτημα που της αφαιρεί τη μάσκα της αθωότητας, το απλό ερώτημα περί αθωότητας: *τι σημαίνει διαβάζω;*

3.

Όσο παράδοξο και αν φαίνεται, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι η εποχή μας διατρέχει τον κίνδυνο να εμφανισθεί κάποτε στην ιστορία του ανθρώπινου πολιτισμού σημαδεμένη από την πιο δραματική και επίπονη δοκιμασία που υπάρχει, από την ανακάλυψη και την εκμάθηση του νοήματος των «απλούστερων» ενεργειών της ύπαρξης: βλέπω, ακούω, μιλάω, διαβάζω, των ενεργειών που συνδέουν τους ανθρώπους με τα έργα τους, και με τα έργα που καταπνίχτηκαν, με τις «απουσίες έργου».

Παρά τα φαινόμενα που διαρκούν ακόμη, δεν οφείλουμε αυτές τις συνταρακτικές γνώσεις στην ψυχολογία, η οποία οικοδομείται στην απουσία της έννοιάς τους. Τις χρωστάμε σε μερικούς ανθρώπους: Μαρξ, Νίτσε και Φρόντ. Από τον Φρόντ και μετά αρχίζουμε να υποψιαζόμαστε τι πάει να πει ακούω, άρα μιλάω (και σωπαίνω). Το «*τι πάει να πει*» μιλάω και ακούω αποκαλύπτει, κάτω από την αθωότητα της ομιλίας και της ακρόασης, το εντοπίσιμο βάθος ενός δεύτερου, *τελείως διαφορετικού* λόγου, του λόγου του ασυνειδήτου¹. Θα τολμούσα να υποστηρίξω πως θα έπρεπε να αρχίσουμε υποψιαζόμαστε *τι πάει να πει διαβάζω*, και κατά συνέπεια γράφω, τουλάχιστον στο επίπεδο της θεωρίας, ήδη από τον Μαρξ. Σίγουρα δεν είναι τυχαίο το ότι μπορέσαμε να αναγάγουμε σε μια *ανάγνωση* που θέλει να θεωρείται αθώα όλες τις ιδεολογικές προθέσεις που κυριαρχούν στα Χειρόγραφα του '44 και εξακολουθούν να παραμονεύουν κάθε φορά που το *Κεφάλαιο* τείνει να ξαναπέσει στον ιστορικισμό. Για το νεαρό Μαρξ, γνώση της ουσίας των πραγμάτων, της ουσίας του ανθρώπινου ιστορικού κόσμου, των οικονομικών, πολιτικών, αισθητικών και θρησκευτικών προϊόντων του, σημαίνει ακριβώς *διαβάζω* (lesen, herauslesen) την παρουσία της «αφηρημένης» ουσίας που είναι καθαρά χαραγμένη στη διαφάνεια της «συγκεκριμένης» ύπαρξης του ανθρώπου. Στην άμεση ανάγνωση της ουσίας μέσα στην ύπαρξη εκφράζεται το θρησκευτικό μοντέλο της εγγελιανής Απόλυτης Γνώσης, το Τέλος της Ιστορίας, όπου η έννοια γίνεται επιτέλους ορατή σαν να άνοιξαν οι ουρανοί και να εμφανίστηκε ανάμεσά μας αυτοπροσώπως, χειροπιαστή στην αισθητή της ύπαρξη – όπου *αυτό* το ψωμί, *αυτό* το σώμα, *αυτό* το πρόσωπο και *αυτός* ο άνθρωπος είναι το ίδιο το Πνεύμα. Αυτό μας οδηγεί στο να κατανοήσουμε ότι η νοσταλγία μιας ανάγνωσης από *ανοιχτό βιβλίο* και η νοσταλγία του γαλιλαϊκού «*Μεγάλου Βιβλίου του Κόσμου*» είναι πιο παλιά από κάθε επιστήμη. Αναμασά αθόρυβα τις θρησκευτικές φαντασιώσεις των Επιφανίων και της Παρουσίας και το σαγηνευτικό μύθο των Γραφών, όπου η αλήθεια, με ένδυμα τις λέξεις της, έχει ως σώμα το Βιβλίο: τη Βίβλο. Αυτό μας οδηγεί στο να υποψιαστούμε ότι, προκειμένου αντιμετωπίσουμε τη φύση ή την πραγματικότητα ως Βιβλίο όπου, σύμφωνα με τον Γαλιλαίο, μιλά ο άφωνος λόγος μιας γλώσσας «φτιαγμένης από τρίγωνα, τετράγωνα και κύκλους», θα πρέπει να διακατεχόμαστε από μια συγκεκριμένη ιδέα για την *ανάγνωση* που ανάγει το γραπτό λόγο σε άμεση διαφάνεια του αληθινού και την πραγματικότητα σε λόγο μιας φωνής.

Ο πρώτος που έθεσε το πρόβλημα της *ανάγνωσης*, και κατά συνέπεια το πρόβλημα της *γραφής*, ήταν ο Σπινόζα, που επίσης για πρώτη φορά πρότεινε μια θεωρία της ιστορίας και μια φιλοσοφία της αδιαφάνειας

1 Χρωστάμε στη μακρόχρονη, μοναχική, αδιάλλακτη και οξυδερκή θεωρητική προσπάθεια του Ζ. Λακάν το αποτέλεσμα ανατροπής της *ανάγνωσης* του Φρόντ, Σε μια εποχή πια αρχίζει να γίνεται κοινό κτήμα ο ριζοσπαστικός νεοτερισμός του Ζ. Λακάν, όπου ο καθένας μπορεί να χρησιμοποιήσει με τον τρόπο του αυτό το κεκτημένο, θέλω να αναγνωρίσω την οφειλή μου σε αυτό το μάθημα υποδειγματικής ανάγνωσης, που όπως θα δούμε, σε ορισμένα αποτελέσματά του υπερβαίνει το αρχικό αντικείμενο. Θέλω ν' αναγνωρίσω αυτό το χρέος *δημόσια*, για να μη «χαθεί η εργασία του ράφτη μέσα στο ρούχο» (Μαρξ), έστω και αν αυτό το ρούχο είναι το δικό μας. Θέλω επίσης να αναγνωρίσω την κρυφή ή φανερή οφειλή στους αριστοτέχνες της ανάγνωσης των έργων γνώσης, όπως παλιότερα ο Ζ. Μπασελάρ και ο Ζ. Καβαγιές και σήμερα ο Ζ. Κανγκιλέμ και ο Μ. Φουκώ.

του άμεσου γεγονότος. Για πρώτη φορά στον κόσμο, ο Σπινόζα συνέδεσε με τέτοιο τρόπο την ουσία της ανάγνωσης και την ουσία της ιστορίας σε μια θεωρία της διαφοράς φανταστικού και αληθινού. Αυτό μας κάνει να καταλάβουμε γιατί ο Μαρξ μπόρεσε να γίνει Μαρξ, μόνο αφότου θεμελίωσε μια θεωρία της ιστορίας και μια φιλοσοφία της ιστορικής διάκρισης ανάμεσα στην ιδεολογία και στην επιστήμη, και γιατί η θεμελίωση αυτή ολοκληρώθηκε ουσιαστικά με τη διάλυση του θρησκευτικού μύθου της *ανάγνωσης*. Αντίθετα από το νεαρό Μαρξ των Χειρογράφων του '44 που διάβαζε άμεσα, από ανοιχτό βιβλίο, την ανθρώπινη ουσία στη διαφάνεια της αλλοτρίωσής της, *Το Κεφάλαιο* επισημαίνει μια απόσταση και μετατόπιση που είναι εσωτερικές στο πραγματικό, εγγεγραμμένες στη *δομή* του, καθιστούν μη αναγνώσιμες τις επιπτώσεις τους και ανάγουν την αυταπάτη της άμεσης ανάγνωσης σε αποκορύφωμα των επιπτώσεών τους: πρόκειται για το *φетиχισμό*. Έπρεπε λοιπόν να φτάσουμε στην ιστορία για να ξεσκεπάσουμε στη φωλιά του το μύθο της ανάγνωσης. Οι άνθρωποι πήραν αυτό το μύθο από την ιστορία, όπου τον λάτρεψαν με τις θρησκείες και τις φιλοσοφίες τους, για να τον προβάλλουν στη φύση προκειμένου να μη χαθούν στην τολμηρή προσπάθεια να τη γνωρίσουν. Μόνο με βάση την ιστορία, τη θεωρία της ιστορίας, μπορούμε να ερμηνεύσουμε την ιστορική θρησκεία της ανάγνωσης: τότε θα ανακαλύψουμε πως η ιστορία των ανθρώπων που βρίσκεται στα Βιβλία δεν είναι κείμενο γραμμένο στις σελίδες ενός Βιβλίου. Η αλήθεια της ιστορίας δεν διαβάζεται στο ρητό της λόγου, γιατί το κείμενο της ιστορίας δεν είναι κείμενο όπου μιλά μια φωνή (Λόγος²). Είναι η μη επιδεκτική ακρόασης και ανάγνωσης αποτύπωση των αποτελεσμάτων μιας δομής δομών. Μερικές από τις εισηγήσεις του τόμου δείχνουν πως όχι μόνο δεν μιλάω μεταφορικά, αλλά και χρησιμοποιώ τους όρους στην κυριολεξία τους. Να διαρρήξουμε κάθε δεσμό με το θρησκευτικό μύθο της ανάγνωσης. Αυτή η θεωρητική ανάγκη πήρε στον Μαρξ τη συγκεκριμένη μορφή της ρήξης με την εγγελιανή αντίληψη για το Όλο ως «πνευματική» ολότητα, πιο συγκεκριμένα ως *εκφραστική ολότητα*. Δεν είναι τυχαίο που ανασηκώνοντας το λεπτό φύλλο της θεωρίας της ανάγνωσης βρίσκουμε μια θεωρία της *έκφρασης*. Και αποκαλύπτουμε ότι η θεωρία της εκφραστικής ολότητας (που λέει ότι κάθε μέρος είναι *pars totalis* που εκφράζει άμεσα το όλο, το οποίο είναι εγκατεστημένο σε κάθε μέρος) είναι η θεωρία που συγκεντρώνει για τελευταία φορά στον Χέγκελ, και μάλιστα στο έδαφος της ίδιας της ιστορίας, όλους τους αλληλοσυμπληρούμενους θρησκευτικούς μύθους της φωνής που μιλά (Λόγος³) μέσα από τη ροή ενός λόγου, της Αλήθειας που κατοικεί στη Γραφή της του αυτιού που ακούει και του ματιού που διαβάζει αυτό το λόγο για να αποκαλύψουν (αν είναι αγνά) το λόγο της Αληθείας που κατοικεί αυτοπροσώπως σε κάθε Λέξη της. Είναι περιττό να προσθέσουμε πως από τη στιγμή που διαλύθηκε η θρησκευτική συνενοχή ανάμεσα στο Λόγο και το Είναι, ανάμεσα στο Μεγάλο Βιβλίο, που αποτελεί το Είναι του Κόσμου και το λόγο της γνώσης του κόσμου, ανάμεσα στην ουσία των πραγμάτων και στην ανάγνωσή της, από τη στιγμή που διαλύθηκαν οι σιωπηρές συμφωνίες με τις οποίες οι άνθρωποι μιας εύθραυστης ακόμα εποχής καλύπτονταν κάνοντας μαγικές συμμαχίες ενάντια στην αβεβαιότητα της ιστορίας και το δέος μπροστά στα τολμήματά τους, από τη στιγμή έσπασαν αυτά τα δεσμά, γεννήθηκε επιτέλους μια νέα αντίληψη του *λόγου*.

4.

Ας επιστρέψουμε στο Μαρξ, επισημαίνοντας ότι μπορούμε να εντοπίσουμε στα όσα λέει αλλά και στα όσα κάνει την ίδια τη μετάβαση από μια αρχική ιδέα και πρακτική της ανάγνωσης σε μια νέα πρακτική της και σε μια θεωρία της ιστορίας που μπορεί να μας προσφέρει μια νέα θεωρία της *ανάγνωσης*.

Όταν διαβάζουμε τον Μαρξ έχουμε απέναντί μας έναν *αναγνώστη* που *διαβάζει* μπροστά μας και μεγαλόφωνα. Εκείνο που ενδιαφέρει δεν είναι τόσο το ότι ο Μαρξ υπήρξε ένας έξοχος αναγνώστης, αλλά

2 Στα ελληνικά στο πρωτότυπο (ΣτΜ).

3 Στα ελληνικά στο πρωτότυπο (ΣτΜ).

κυρίως το ότι ένοιωσε την ανάγκη να θρέψει το κείμενό του με μεγαλόφωνες αναγνώσεις, όχι μόνο για τη χαρά των παραθεμάτων ή για την επιμονή στις παραπομπές (σ' αυτό το σημείο έδειχνε μανιακή ακρίβεια και οι αντίπαλοί του επρόκειτο να το πληρώσουν ακριβά), όχι μόνο λόγω της πνευματικής εντιμότητας που τον έκανε πάντα να αναγνωρίζει με απλοχεριά τις οφειλές του (ήξερε πολύ καλά τι σημαίνει να έχεις χρέη), αλλά και για λόγους που συνδέονται άμεσα και βαθιά με τις θεωρητικές συνθήκες της αποκάλυψής του. Ο Μαρξ λοιπόν διαβάει μπροστά μας μεγαλόφωνα. Όχι μόνο στις *Θεωρίες για την υπεραξία*⁴ – βιβλίο που ουσιαστικά έμεινε σε κατάσταση σημειώσεων – αλλά και στο *Κεφάλαιο*: διαβάει Κενάι, διαβάει Σμιθ, διαβάει Ρικάρντο κλπ. Τους διαβάει με τρόπο που φαίνεται πολύ σαφής: επιδιώκει να στηριχτεί σε ό,τι σωστό είχαν πει και να επικρίνει τα σφάλματά τους, με δυο λόγια να *πάρει θέση* απέναντι στους αναγνωρισμένους δασκάλους της Πολιτικής Οικονομίας. Παρόλα αυτά, ο τρόπος που ο Μαρξ διαβάει Σμιθ και Ρικάρντο είναι σαφής μονάχα για μια ορισμένη ανάγνωση αυτής της ανάγνωσης: για μια ανάγνωση άμεση που δεν θέτει ερωτήματα σ' αυτά που διαβάει, αλλά παίρνει τις μετρητοίς τις προφάνειες του κειμένου που διαβάει. Στην πραγματικότητα, αν *κοιτάζουμε* από κοντά τον τρόπο με τον οποίο ο Μαρξ διαβάει τον Σμιθ και τον Ρικάρντο – τους χρησιμοποιώ εδώ ως παράδειγμα – θα δούμε ότι είναι αρκετά ιδιόρρυθμος. Πρόκειται για μια διπλή ανάγνωση – ή καλύτερα για μια ανάγνωση που χρησιμοποιεί δύο ριζικά διαφορετικές αρχές ανάγνωσης.

Σε μια *πρώτη ανάγνωση*, ο Μαρξ διαβάει το λόγο του προκατόχου του (π.χ. του Σμιθ) μέσω του δικού του λόγου. Αυτή η υπό ορισμένο πρίσμα ανάγνωση, στην οποία βλέπουμε το κείμενο του Σμιθ μέσω του κειμένου του Μαρξ, που προβάλλεται πάνω του σαν μέτρο, συντάσσει έναν κατάλογο των σημείων συμφωνίας και διαφωνίας, δηλαδή έναν απολογισμό των ανακαλύψεων και των σφαλμάτων του Σμιθ, των θετικών και αρνητικών στοιχείων, των παρουσιών και απουσιών του. Στην πραγματικότητα πρόκειται για μια αναδρομική θεωρητική ανάγνωση, όπου τα όσα ο Σμιθ δεν μπόρεσε να δει και να καταλάβει εμφανίζονται ως απόλυτη έλλειψη. Ορισμένες ελλείψεις παραπέμπουν σε άλλες, και αυτές σε κάποια αρχική έλλειψη. Ωστόσο αυτή η αναγωγή δεν μας επιτρέπει να ξεφύγουμε από τη διαπίστωση παρουσιών και απουσιών. Η ανάγνωση δεν εξηγεί τα αίτια των ελλείψεων, αφού τις αναιρεί με το να τις διαπιστώνει: μέσα από τη συνέχεια του λόγου του, ο Μαρξ δείχνει τα αόρατα – για τον Σμιθ – κενά που υπάρχουν κάτω από τη φαινομενική συνέχεια του σμιθιανού λόγου. Ο Μαρξ ερμηνεύει πολύ συχνά αυτές τις ελλείψεις ως απροσεξίες του Σμιθ, ήτοι ως κυριολεκτικές *απουσίες*: ο Σμιθ δεν μπόρεσε να δει αυτό που βρισκόταν μπροστά στα μάτια του, δεν μπόρεσε να πιάσει αυτό που είχε στα χέρια του. «*Αβλεψίες*» που τελικά ανάγονται σχεδόν όλες στην «*τεράστια αβλεψία*» της σύγχυσης του σταθερού με το μεταβλητό κεφάλαιο, που με τον «*απίστευτο*» παραλογισμό της κυριαρχεί σε ολόκληρη την κλασική οικονομία. Έτσι, κάθε ελάττωμα στο σύστημα των εννοιών που συνθέτει τη γνώση ανάγεται στο ψυχολογικό ελάττωμα της «*όρασης*». Αν όμως η απουσία όρασης αιτιολογεί τις *αβλεψίες*, αυτό σημαίνει αναγκαστικά και ότι η παρουσία και η οξύτητα της «*όρασης*» αιτιολογεί τις *θεάσεις*: δηλαδή όλες τις αναγνωρισμένες γνώσεις.

Η ενιαία αυτή λογική της αβλεψίας και της θέασης μας αποκαλύπτει το πρόσωπό της: είναι η λογική μιας αντίληψης για τη γνώση, σύμφωνα με την οποία ολόκληρο το έργο γνώσης ανάγεται ουσιαστικά στην αναγνώριση της απλής σχέσης της *όρασης* και η φύση του αντικειμένου ανάγεται στην απλή κατάσταση του *δεδομένου*. Ό,τι δεν είδε ο Σμιθ από αδυναμία της όρασης, γίνεται ορατό από τον Μαρξ: τα όσα δεν είδε ο Σμιθ ήταν πέρα για πέρα ορατά, και ακριβώς επειδή ήταν ορατά, ο μεν Σμιθ δεν τα είδε αλλά ο Μαρξ τα είδε. Γυρίζουμε γύρω από το ίδιο σημείο: ξαναπέφτουμε στο μύθο του καθρέφτη όπου η γνώση είναι όραση ενός δεδομένου αντικειμένου ή ανάγνωση ενός έτοιμου κειμένου, όπου αμφότερα είναι η διαφάνεια αυτή καθαυτή, όπου το ελάττωμα της τύφλωσης και η αρετή της διορατικότητας ανήκουν δικαιωματικά στην όραση, στο ανθρώπινο μάτι. Επειδή όμως οι άλλοι μας φέρονται όπως εμείς φερόμαστε στους άλλους, ο Μαρξ ανάγεται

4 Η γαλλική μετάφραση φέρει τον τίτλο *Histoire des Doctrines Iconomiques*, μτφ. Molitor, εκδ. Costes.

στον Σμιθ, με εξαίρεση τη μυωπία. Εκμηδενίζεται η τεράστια εργασία χάρη στην οποία ο Μαρξ *ξέφυγε* από την υποτιθέμενη μυωπία του Σμιθ. Περιορίζεται στην απλή διαφορά της *όρασης* στην ηλιόφωτη μέρα όπου δεν είναι μαύρες όλες οι αγελάδες, και εκμηδενίζεται η ιστορική απόσταση και η θεωρητική μετατόπιση με την οποία ο Μαρξ νοεί τη θεωρητική διαφορά, που τελεσίδικα τον χωρίζει από τον Σμιθ. Και τελικά εμείς, μέτοχοι της ίδιας μοίρας της όρασης, είμαστε καταδικασμένοι να μην βλέπουμε στον Μαρξ παρά ό,τι εκείνος είχε *δει*.

5.

Στον Μαρξ υπάρχει ωστόσο και μια *δεύτερη, τελείως διαφορετική ανάγνωση*, που δεν επιδέχεται σύγκριση με την πρώτη. Η πρώτη στηρίζεται αποκλειστικά στη διττή και συνδυασμένη διαπίστωση των παρουσιών και των απουσιών, των θεάσεων και των αβλεψιών, και βαρύνεται από μια παράδοξη αβλεψία: δεν *βλέπει* ότι η συνδυασμένη ύπαρξη παρατηρήσεων και αβλεψιών σε έναν συγγραφέα θέτει το πρόβλημα του *συνδυασμού* τους. Δεν βλέπει αυτό το πρόβλημα, ακριβώς γιατί το πρόβλημα είναι ορατό μόνον ως *αόρατο*, γιατί το πρόβλημα αφορά κάτι τελείως διαφορετικό από τα δοσμένα αντικείμενα, για τη διαπίστωση των οποίων θα αρκούσε το καθαρό μάτι: αφορά μια αναγκαία *αόρατη* σχέση ανάμεσα στο πεδίο του ορατού και του μη ορατού, μια σχέση που ορίζει την αναγκαιότητα του σκοτεινού πεδίου του μη ορατού ως αναγκαίο αποτέλεσμα της δομής του ορατού πεδίου.

Για να εξηγηθώ καλύτερα θα αφήσω προς το παρόν εκκρεμή αυτή την απότομη τοποθέτηση του προβλήματος, και θα επανέλθω, αφού πρώτα κάνω μια παρέκβαση αναλύοντας το *δεύτερο είδος ανάγνωσης* που βρίσκουμε στον Μαρξ. Είναι αρκετό ένα παράδειγμα: το εξαιρετο 17ο κεφάλαιο του *Κεφαλαίου*, σχετικά με το μισθό (MEW, 23, 559-561), που έχει ως άμεσο σχολιασμό τις θαυμάσιες θεωρητικές παρατηρήσεις του Ένγκελς στον Πρόλογο του Δεύτερου Βιβλίου. Παραπέμπω λοιπόν στον Μαρξ ως *αναγνώστη* των κλασικών οικονομολόγων:

«Η κλασική πολιτική οικονομία δανείστηκε από την καθημερινή ζωή χωρίς καμιά κριτική την κατηγορία ‘τιμή της εργασίας’ για να θέσει ακολούθως το ερώτημα πώς καθορίζεται η τιμή αυτή. Κατανόησε γρήγορα ότι η αλλαγή στη σχέση προσφοράς και ζήτησης δεν εξηγεί τίποτε σχετικά με την τιμή της εργασίας, όπως και σχετικά με την τιμή οποιουδήποτε άλλου εμπορεύματος, εκτός από την αλλαγή της, δηλαδή τις διακυμάνσεις των τιμών αγοράς πάνω ή κάτω από ορισμένο μέγεθος. Όταν η ζήτηση και η προσφορά ισορροπούν παύει η διακύμανση της τιμής, αν οι λοιποί όροι παραμένουν αμετάβλητοι. Αλλά τότε παύει επίσης να εξηγεί ο,τιδήποτε η ζήτηση και η προσφορά. Όταν αυτές οι δύο ισορροπούν η τιμή της εργασίας δεν εξαρτάται πλέον από τη σχέση τους. Αυτή η φυσική τιμή αποτελεί το πραγματικό αντικείμενο της ανάλυσης.

Ορισμένοι εξέτασαν μια μεγαλύτερη περίοδο διακυμάνσεων της τιμής αγοράς, π.χ. ένα χρόνο, και βρήκαν πως οι διακυμάνσεις της αντισταθμίζονται οδηγώντας σε ένα μέσο, σταθερό μέγεθος. Αυτό το μέγεθος πρέπει βέβαια να ορισθεί με τρόπο διαφορετικό από την αντισταθμιστική διακύμανση σε σχέση με το ίδιο. Αυτή η τιμή που είναι βασικότερη από τις τυχαίες τιμές αγοράς της εργασίας και τις ρυθμίζει είναι η «αναγκαία τιμή» των Φυσιοκρατών» ή η «φυσική τιμή» της εργασίας (Άνταμ Σμιθ) και αναγκαστικώς συνιστά, όπως συμβαίνει και στα άλλα εμπορεύματα, την αξία της εκφρασμένη σε χρήμα. Έτσι η πολιτική οικονομία νόμιζε πως μέσω των τυχαίων τιμών της εργασίας θα οδηγηθεί στην πραγματική αξία της. Όπως και για τα άλλα εμπορεύματα, η αξία αυτή καθορίστηκε ακολούθως από τα έξοδα παραγωγής. Τι είναι όμως τα έξοδα παραγωγής του εργάτη, δηλαδή τα έξοδα που χρειάζονται για να παραχθεί και να αναπαραχθεί ο ίδιος ο εργάτης; Αυτό το ερώτημα αντικατέστησε ασυνείδητα για την πολιτική οικονομία το αρχικό ερώτημα,

διότι με τα κόστη παραγωγής του εργάτη κινούνταν διαρκώς σε κύκλο και δεν μπορούσε να ξεφύγει. Αυτό λοιπόν που αποκαλεί αξία της εργασίας (value of labor) είναι στην πραγματικότητα η αξία της εργασιακής δύναμης, η οποία υφίσταται στο πρόσωπο του εργάτη και είναι τόσο διαφορετική από την εργασία όσο και η μηχανή από τις λειτουργίες της. Όσοι ασχολούνται με τη διαφορά ανάμεσα στις τιμές αγοράς της εργασίας και στη λεγόμενη αξία της, με τη σχέση αυτής της τιμής με το ποσοστό κέρδους και με τα δια της εργασίας παραγόμενες αξίες εμπορευμάτων κλπ. δεν θα ανακαλύψουν ποτέ ότι η πορεία της ανάλυσης δεν τους οδηγεί μόνον από τις τιμές αγοράς της εργασίας στην υποτιθέμενη αξία της, αλλά και στο να διαλύσουν και πάλι αυτή την αξία της εργασίας στην αξία της εργασιακής δύναμης. Η έλλειψη συνείδησης γι αυτό το αποτέλεσμα της ανάλυσής τους, η άκριτη αποδοχή των κατηγοριών ‘αξία της εργασίας’, ‘φυσική τιμή της εργασίας’ κλπ. ως ύπατη κατάλληλη έκφραση της μελετώμενης αξιακής σχέσης ενέπλεξε, όπως θα δούμε στη συνέχεια, την κλασική πολιτική οικονομία σε ανυπέβλητες συγχύσεις και αντιφάσεις, ενώ προσέφερε μια ασφαλή βάση επιχειρήσεων για τις αποκλειστικά για τη φαινομενικότητα ενδιαφερόμενες κοινοτοπίες της χυδαίας οικονομίας»⁵.

Παίρνω το εντυπωσιακό αυτό κείμενο γι’ αυτό που είναι: σημειώσεις που κρατούσε ο Μαρξ κατά την *ανάγνωση* της κλασικής οικονομίας. Και πάλι μπαίνουμε στον πειρασμό να πιστέψουμε πως είμαστε καθηλωμένοι σε μιαν αντίληψη για τη γνώση που κάνει απολογισμό παρατηρήσεων και αβλεψιών. Η κλασική πολιτική οικονομία είδε μεν ότι ..., αλλά δεν είδε ότι ..., «δεν κατάφερε ποτέ» να δει ότι ...

Φαίνεται δε ότι ο απολογισμός παρατηρήσεων και αβλεψιών γίνεται υπό ένα ορισμένο πρίσμα, ότι δηλαδή οι μαρξιστικές παρουσίες επισημαίνουν τις κλασικές απουσίες. Υπάρχει ωστόσο μια μικρή, ελάχιστη, διαφορά που, προειδοποιώ πάραυτα τον αναγνώστη, κάθε άλλο παρά έχουμε τη διάθεση να μην τη δούμε: Εκείνο που δεν βλέπει η κλασική πολιτική οικονομία, δεν είναι ό,τι δεν βλέπει, αλλά *εκείνο ακριβώς* που βλέπει δεν είναι κάτι που της λείπει, είναι *εκείνο* που δεν της λείπει δεν είναι κάτι που της ξεφεύγει, είναι *εκείνο που δεν της ξεφεύγει*. Η αβλεψία συνίσταται συνεπώς στο να μη βλέπεις αυτό που βλέπεις. Δεν αναφέρεται λοιπόν στο αντικείμενο αλλά στην *ίδια την όραση*. Η αβλεψία αφορά την όραση: η μη όραση είναι εσωτερική στην όραση, είναι μια μορφή όρασης, άρα έχει μιαν αναγκαία σχέση με την όραση.

Έτσι αγγίζουμε το πρόβλημά μας, που υπάρχει *εντός*, και τίθεται *διά* της έμπρακτης ταυτότητας της οργανικής σύγχυσης της μη όρασης μέσα στην όραση. Με καλύτερη διατύπωση, η διαπίστωση της μη όρασης, ή αβλεψίας, δεν συνιστά ανάγνωση της κλασικής οικονομίας υπό το πρίσμα της θεωρίας του Μαρξ, δεν αποτελεί σύγκριση ανάμεσα στην κλασική θεωρία και στη μαρξιστική, η οποία χρησιμεύει εδώ για μέτρο – δεδομένου ότι εδώ συγκρίνουμε την κλασική θεωρία *με τον εαυτό της*, τη μη όρασή της με την όρασή της. Συνεπώς εδώ συναντούμε το πρόβλημά μας σε καθαρή κατάσταση, όπως ορίζεται σε μία και μόνη περιοχή, δίχως αναδρομικές αναγωγές στο άπειρο. Κατανοώντας την αναγκαία και παράδοξη ταυτότητα της μη όρασης με την όραση μέσα στην ίδια την όραση, διατυπώνουμε με ακρίβεια το πρόβλημά μας (αναγκαία σχέση ανάμεσα στο ορατό και στο αόρατο) και, θέτοντάς το ορθά, έχουμε την ευκαιρία να το λύσουμε.

6.

Πώς είναι όμως δυνατή η ταυτότητα της μη όρασης και της όρασης μέσα στην όραση; Ας ξαναδιαβάσουμε προσεχτικά το κείμενό μας. Μέσα στη ροή των προβλημάτων που είχε θέσει στον εαυτό της η κλασική οικονομία σχετικά με την «αξία της εργασίας», συνέβη κάτι πολύ περίεργο. Η κλασική πολιτική οικονομία «παρήγαγε» (όπως θα πει ο Ένγκελς στον Πρόλογο του Δεύτερου Βιβλίου για την φλογιστική χημεία που

5 Το απόσπασμα είναι αρκετά διαφορετικό στον Αλτουσέρ που και εδώ ακολουθεί τη γαλλική μετάφραση. Δεν μεταβάλλεται ωστόσο το νόημά του (ΣτΜ),

«παρήγαγε» το οξυγόνο, και την κλασική οικονομία που «παρήγαγε» την υπεραξία) μια σωστή απάντηση: η αξία της «εργασίας» ισούται με την αξία των μέσων συντήρησης που είναι αναγκαία για την αναπαραγωγή της «εργασίας». Μια ορθή απάντηση είναι πάντα μια ορθή απάντηση. Κάθε αναγνώστης «πρώτου είδους» θα βάλει καλό βαθμό στον Σμιθ και στον Ρικάρντο, και θα προχωρήσει σε άλλες αναλύσεις. Όχι όμως ο Μαρξ. Γιατί το μάτι του Μαρξ τρόπος του λέγειν πεταρίζει λόγω μιας περίεργης ιδιότητας αυτής της απάντησης: *είναι η σωστή απάντηση σ' ένα ερώτημα που παρουσιάζει το μοναδικό ελάττωμα να μην έχει τεθεί.*

Το αρχικό ερώτημα όπως το διατύπωνε το κείμενο της κλασικής οικονομίας, ήταν: ποια είναι η αξία της εργασίας; Και η απάντηση, αν την περιορίσουμε στο αυστηρό της περιεχόμενο που μπορεί να τεκμηριωθεί πλήρως στο ίδιο το κείμενο της κλασικής οικονομίας που την παράγει, γράφεται ως εξής: «η αξία της (...) εργασίας καθορίζεται από τα έξοδα παραγωγής και αναπαραγωγής της (...) εργασίας». Στο κείμενο της απάντησης υπάρχουν δύο κενά, δύο απουσίες. Εκείνος που μας κάνει να δούμε τα κενά στο κείμενο της απάντησης της κλασικής οικονομίας είναι ο Μαρξ: μας επιτρέπει να δούμε μόνον τι λέει το κλασικό κείμενο μη λέγοντάς το, και τι δεν λέει λέγοντάς το. Συνεπώς, δεν είναι ο Μαρξ που λέει τα όσα το κλασικό κείμενο δεν λέει. Ο Μαρξ δεν παρεμβαίνει για να επιβάλει στο κλασικό κείμενο, εκ των έξω, ένα λόγο που θα αποκάλυπτε την αλαλία του. *Το ίδιο το κλασικό κείμενο μας λέει πως σωπαίνει:* μας το λέει η σιωπή του, *τα ίδια του τα λόγια.* Πραγματικά, αν σβύσουμε τα αποσιωπητικά μας, αν καταργήσουμε τα κενά μας, συνεχίζουμε πάντα να έχουμε τον ίδιο λόγο, την ίδια φαινομενικά «πλήρη» φράση: «η αξία της εργασίας καθορίστηκε ακολούθως από τα έξοδα παραγωγής». Αυτή όμως η φράση δεν λέει τίποτε. Τι σημαίνει παραγωγή της «εργασίας»; Τι σημαίνει αναπαραγωγή της «εργασίας»; Μπορούμε να φανταστούμε ότι είναι αρκετό να αντικαταστήσουμε μια λέξη στο τέλος της απάντησης: αντί για «εργασία» να βάλουμε «εργάτης» - και λύνεται το πρόβλημα. «η αξία της (...) εργασίας καθορίζεται από τα έξοδα παραγωγής και αναπαραγωγής του εργάτη». Επειδή όμως εργάτης και εργασία δεν είναι το ίδιο πράγμα, ο όρος στο τέλος της φράσης συγκρούεται με τον όρο της αρχής: το περιεχόμενό τους δεν είναι το ίδιο και δεν μπορεί να γραφεί μια εξίσωση, γιατί ο μισθός δεν αγοράζει τον εργάτη, αγοράζει την «εργασία» του. Πώς εντάσσεται αυτή η πρώτη εργασία στο δεύτερο όρο «εργάτης»; Αυτό σημαίνει ότι, στη διατύπωση της φράσης, και για την ακρίβεια στον όρο «εργασία» στην αρχή της απάντησης και στο τέλος της απάντησης, λείπει κάτι, και η έλλειψη αυτή δηλώνεται καθαρά από τη λειτουργία των όρων στη συνολική φράση. Καταργώντας τα αποσιωπητικά μας – τα κενά μας – αποκαθιστούμε μια φράση που, αν την πάρουμε κατά γράμμα, δείχνει η ίδια μέσα της τους κενούς τόπους, αναδεικνύει τα αποσιωπητικά ως έδρες μιας έλλειψης που παράγεται από το «πλήρες» της ίδιας της διατύπωσης.

Η έλλειψη αυτή εντοπίζεται, από την ίδια την απάντηση, μέσα στην απάντηση, σε άμεση γειτνίαση με τη λέξη «εργασία», είναι η παρουσία μέσα στην απάντηση της απουσίας του ερωτήματός της, είναι η έλλειψη του ερωτήματός της. Γιατί το ερώτημα που έχει τεθεί δεν επαρκεί προφανώς για να εντοπίσει μέσα του αυτή την έλλειψη. «*Ποια είναι η αξία της εργασίας;*» είναι φράση ταυτόσημη με μια έννοια, μια φράση-έννοια που αρκείται να διατυπώνει την έννοια «αξία της εργασίας», μια φράση-διατύπωση, που δεν δηλώνει καμία έλλειψη, εκτός και αν αυτή η ίδια είναι συνολικά, ως έννοια, μια ελλείπουσα ερώτηση, μια ελλείπουσα έννοια, η έλλειψη μιας έννοιας. Η απάντηση είναι εκείνη που απαντά σχετικά με το ερώτημα, αφού ο χώρος του ερωτήματος περιορίζεται στην έννοια «εργασία», η οποία από την απάντηση δηλώνεται ως ο τόπος της έλλειψης. Η απάντηση μας λέει ότι αυτή καθαυτή η έλλειψη είναι το ερώτημα, και τίποτε άλλο.

Εάν λοιπόν η απάντηση, συμπεριλαμβανομένων των ελλείψεών της, είναι ορθή, και εάν η ερώτησή της δεν είναι παρά η έλλειψη της έννοιάς της, αυτό οφείλεται στο ότι η απάντηση απαντά σε ένα άλλο ερώτημα, το οποίο παρουσιάζει το εξής χαρακτηριστικό: δεν έχει διατυπωθεί στα κείμενα της κλασικής οικονομίας, αλλά έχει διατυπωθεί με αποσιωπητικά στην απάντησή του, για την ακρίβεια στα αποσιωπητικά της απάντησής του. Γι' αυτό ο Μαρξ μπορεί να γράφει:

«Αυτό το ερώτημα αντικατέστησε ασυνείδητα για την πολιτική οικονομία το αρχικό ερώτημα».

Γι' αυτό μπορεί ο Μαρξ να θέτει το μη διατυπωμένο *ερώτημα*, διατυπώνοντας απλά και μόνο την έννοια που είναι παρούσα με μη διατυπωμένη μορφή στα κενά της *απάντησης*, παρούσα στην *απάντηση* σε σημείο που να παράγει και να προξενεί την εμφάνιση των ίδιων των κενών μέσα της, ως κενών μιας παρουσίας. Ο Μαρξ αποκαθιστά τη συνέχεια της διατύπωσης εισάγοντας–αποκαθιστώντας μέσα στη διατύπωση την έννοια *εργασιακή δύναμη*, που είναι παρούσα στα κενά της διατύπωσης της *απάντησης* της κλασικής πολιτικής οικονομίας. Όταν δε ο Μαρξ δημιουργεί–αποκαθιστά τη συνέχεια της *απάντησης*, με τη διατύπωση της έννοιας *εργασιακή δύναμη*, παράγει ταυτόχρονα την *ερώτηση* που μέχρι τότε δεν είχε τεθεί, και στην οποία απαντά η μέχρι τότε άνευ ερωτήσεως *απάντηση*.

Και τότε έχουμε την εξής *απάντηση*: ««η αξία της δύναμης εργασίας καθορίζεται από τα έξοδα παραγωγής και αναπαραγωγής της δύναμης εργασίας» -και η ερώτηση παίρνει την εξής μορφή: «*ποια είναι η αξία της εργασιακής δύναμης;*»

Ξεκινώντας από την αποκατάσταση μιας διατύπωσης που είχε κενά και την παραγωγή του ερωτήματός της με βάση την *απάντηση*, μπορούμε να φέρουμε στο φως τους λόγους που εξηγούν την τυφλότητα της κλασικής οικονομίας απέναντι σε κάτι που ωστόσο βλέπει, και άρα τη μη όραση που είναι εσωτερική στην όρασή της. Ακόμα καλύτερα, φαίνεται ότι ο μηχανισμός με τον οποίο ο Μαρξ μπορεί να βλέπει αυτό που η κλασική οικονομία δεν βλέπει ενώ βλέπει, είναι ταυτόσημος με το μηχανισμό με τον οποίο ο Μαρξ βλέπει ό,τι δεν βλέπει η κλασική οικονομία: είναι επίσης ταυτόσημος, καταρχήν τουλάχιστον, με το μηχανισμό με τον οποίο διαλογιζόμαστε το εγχείρημα της θέασης μιας μη θέασης του ορατού, *διαβάζοντας* ένα κείμενο του Μαρξ που αποτελεί με τη σειρά του *ανάγνωση* του κειμένου της κλασικής οικονομίας.

7.

Αυτό το σημείο είναι το κατάλληλο για να ανακαλύψουμε την αιτία αυτής της *αβλεψίας* που συνδέεται με τη *θέαση*: πρέπει να μεταρρυθμίσουμε εκ θεμελίων την ιδέα που έχουμε σχηματίσει για τη γνώση, να εγκαταλείψουμε το μύθο των αντικατοπτρισμών της άμεσης θέασης και ανάγνωσης και να νοήσουμε τη γνώση ως παραγωγή.

Αν η πολιτική οικονομία έπεσε σε κάποια παρανόηση, η παρανόηση αυτή αφορά τελικά το *μετασχηματισμό του αντικείμενου* της *αβλεψίας* της. Εκείνο που δεν βλέπει η πολιτική οικονομία δεν είναι ένα προϋπάρχον αντικείμενο, που θα μπορούσε να το δει αλλά δεν το είδε. Είναι ένα αντικείμενο που το παράγει αυτή με το γνωστικό της εγχείρημα και δεν υπήρχε πριν από αυτή για την ακρίβεια, εκείνο που δεν βλέπει είναι αυτή η ίδια η παραγωγή, αυτό το ίδιο το αντικείμενο. Δηλαδή, η πολιτική οικονομία δεν βλέπει ακριβώς τι *κάνει*: παράγει μια νέα *απάντηση* δίχως *ερώτημα*, παράγοντας ταυτόχρονα και ένα καινούργιο λανθάνον *ερώτημα*, που αποτελεί την κρυμμένη πλευρά της νέας *απάντησης*. Μέσα από τα κενά της νέας *απάντησης* η πολιτική οικονομία παρήγαγε ένα καινούργιο *ερώτημα*, «*εν αγνοία* της». «Αυτό το ερώτημα αντικατέστησε ασυνείδητα για την πολιτική οικονομία το αρχικό ερώτημα», και παρήγαγε ένα καινούργιο πρόβλημα, αλλά χωρίς να το ξέρει. Αντιθέτως μάλιστα είναι πεπεισμένη ότι παρέμεινε στο πεδίο του παλιού προβλήματος, ενώ «*ασυνείδητα*» *άλλαξε πεδίο*. Η τυφλότητά της, η «*αβλεψία*» της οφείλονται στη σύγχυση ανάμεσα στο τι παράγει και στο τι βλέπει, οφείλεται στην «*παρανόηση*» που σε άλλα σημεία ο Μαρξ χαρακτηρίζει «*λογοπαίγνιο*» (Wortspiel) αναγκαστικά ανεξιχνίαστο γι' αυτόν που το διατυπώνει.

Γιατί η πολιτική οικονομία μένει αναγκαστικά τυφλή απέναντι σ' αυτό που παράγει και απέναντι στην παραγωγική της εργασία; Επειδή έχει τα μάτια της καρφωμένα στο παλιό της *ερώτημα* και εξακολουθεί να συσχετίζει τη νέα της *απάντηση* με το παλιό της *ερώτημα*: επειδή μένει προσηλωμένη στον παλιό «*ορίζοντα*»,

όπου το νέο πρόβλημα «δεν είναι ορατό»⁶. Έτσι οι μεταφορές με τις οποίες ο Μαρξ στοχάζεται την αναγκαία αυτή «παρανόηση» βασίζονται στην εικόνα της αλλαγής εδάφους και της σύστοιχης αλλαγής ορίζοντα. Μας υποβάλλουν μια πολύ σημαντική παρατήρηση που δεν μας αφήνει να πέσουμε στην ψυχολογική εκδοχή της «αβλεψίας» ή της «άγνοιας». Στην πραγματικότητα αυτό που κρίνεται με την παραγωγή του νέου αυτού προβλήματος που εν αγνοία της θέτει η νέα απάντηση, δεν είναι ένα συγκεκριμένο καινούριο αντικείμενο που εμφανίζεται, ανάμεσα σε άλλα γνωστά αντικείμενα, ως απρόσκλητος επισκέπτης σε οικογενειακή συγκέντρωση. Αυτό θέτει το ζήτημα μετασχηματισμού του *συνολικού* εδάφους και ορίζοντα στους οποίους παρήχθη το νέο πρόβλημα. Η ανάδυση του νέου αυτού κρίσιμου προβλήματος δίνει απλά το στίγμα ενός πιθανού κρίσιμου μετασχηματισμού, μιας πιθανής λανθάνουσας μετάλλαξης, που επηρεάζουν την πραγματικότητα αυτού του εδάφους σ' όλη του την έκταση μέχρι τα έσχατα όρια του «ορίζοντά» του. Για να επαναλάβω μια παλιότερη διατύπωσή μου⁷, το γεγονός ότι παράγεται ένα νέο πρόβλημα με αυτόν τον *κρίσιμο* χαρακτήρα αποτελεί αβέβαιη ένδειξη της πιθανής παραγωγής μιας νέας θεωρητικής *προβληματικής*, της οποίας αυτό το πρόβλημα συνιστά σύμπτωμα. Ο Ένγκελς, στον *Πρόλογο στο Δεύτερο Βιβλίο του Κεφαλαίου*, μιλά σαφέστατα: η απλή «παραγωγή» του οξυγόνου από τη φλογιστική χημεία και της υπεραξίας από την κλασική οικονομία εμπεριέχουν τα μέσα όχι μόνο για να τροποποιήσουμε την παλιά θεωρία *σε κάποιο σημείο της*, αλλά και για να «ανατρέψουμε» τη χημεία ή την οικονομία *«συνολικά»* (MEW 24, 22-23). Εκείνο λοιπόν που κρίνεται σε τούτο το αστάθμητο και φαινομενικά περιορισμένης εμβέλειας γεγονός είναι η πιθανότητα μιας επαναστατικής αλλαγής στην παλιά θεωρία, δηλαδή *στο σύνολο της παλιάς προβληματικής*. Έτσι έχουμε μπροστά μας ένα γεγονός που αποτελεί γνώρισμα αυτής καθαυτής της ύπαρξης της επιστήμης: η επιστήμη μπορεί να θέτει προβλήματα μονάχα στο έδαφος και στον ορίζοντα μιας ορισμένης θεωρητικής δομής, δηλαδή της *προβληματικής της*, η οποία αποτελεί την απόλυτα προσδιορισμένη συνθήκη εφικτότητας και επομένως τον απόλυτο καθορισμό *των μορφών τοποθέτησης κάθε προβλήματος* σε μια συγκεκριμένη στιγμή της επιστήμης⁸.

Έτσι καταφέρνουμε να εννοήσουμε πώς καθορίζεται το *ορατό* ως ορατό και το μη ορατό ως μη ορατό, καθώς και τον οργανικό δεσμό που συνδέει το μη ορατό με το ορατό. Ορατό είναι κάθε αντικείμενο ή πρόβλημα που βρίσκεται στο έδαφος και στον ορίζοντα, δηλαδή στο συγκεκριμένο και δομημένο πεδίο της θεωρητικής προβληματικής ενός θεωρητικού κλάδου. Πρέπει να πάρουμε αυτές τις λέξεις στην κυριολεξία τους. Έτσι προκύπτει ότι η όραση δεν είναι ένα γεγονός που αφορά το άτομο ως υποκείμενο προικισμένο με την ικανότητα «να βλέπει», ικανότητα που άλλοτε ασκεί προσεκτικά και άλλοτε απρόσεκτα. Η όραση είναι αποτέλεσμα των δομικών προϋποθέσεων της προβληματικής, η όραση είναι η εμμενής σχέση αντανάκλασης⁹ του πεδίου της προβληματικής στα αντικείμενά *του* και στα προβλήματά *του*. Έτσι η θέαση χάνει τα θρησκευτικά προνόμια της ιερής ανάγνωσης: δεν είναι πλέον παρά η αντανάκλαση της εμμενούς αναγκαιότητας που συνδέει το αντικείμενο ή το πρόβλημα με τους όρους ύπαρξής του, που εξαρτώνται από τις συνθήκες της παραγωγής του. Στην κυριολεξία εκείνο που *βλέπει* ό,τι υπάρχει στο πεδίο που ορίζεται από μια θεωρητική προβληματική δεν είναι πλέον το μάτι (το μάτι του πνεύματος) ενός υποκειμένου: είναι το ίδιο το πεδίο που βλέπει τον εαυτό του μέσα στα αντικείμενα ή τα προβλήματα που ορίζει – και η όραση δεν είναι παρά η αναγκαία αντανάκλαση του πεδίου στα αντικείμενά του. (Έτσι μπορούμε να καταλάβουμε τη «σύγχυση» στην οποία πέφτουν οι κλασικές

6 Ο Althusser παραπέμπει στη γαλλική μετάφραση του πρώτου τόμου του Κεφαλαίου (ed. Sociales, t. II, σ. 210). Τα αποσπάσματα δεν εντοπίστηκαν στο γερμανικό πρωτότυπο (ΣτΜ).

7 Pour Marx, σσ. 40, 63-66 και αλλού.

8 Ο Κόντ το είχε ισχυρά υποψιαστεί σε πολλές περιπτώσεις.

9 «Σχέση εμμενούς αντικατοπτρισμού»: ο «αντικατοπτρισμός» αυτός θέτει ένα θεωρητικό πρόβλημα που δεν μπορώ να εξετάσω εδώ: θα διατυπωθούν ορισμένες γενικές παρατηρήσεις στο τέλος της παρούσας εισαγωγής (παράγραφος 19).

φιλοσοφίες της όρασης όταν βρίσκονται στη δυσάρεστη θέση να *οφείλουν να ομολογήσουν* ότι το φως της όρασης προέρχεται *ταυτόχρονα* από το μάτι και από το αντικείμενο.)

Η ίδια σχέση που ορίζει το ορατό, ορίζει και το μη ορατό ως το σκιασμένο αντίθετό του. Το πεδίο της προβληματικής ορίζει και δομεί το μη ορατό ως χώρο που ορίζεται ως αποκλειόμενος, *αποκλεισμένος* από το πεδίο της ορατότητας και *οριζόμενος* ως αποκλεισμένος από την ίδια την ύπαρξη και δομή του πεδίου της προβληματικής, ως στοιχείο που απαγορεύει και απωθεί την αντανάκλαση του πεδίου στο αντικείμενό του, δηλαδή τον αναγκαίο και εμμενή συσχετισμό της προβληματικής με κάποιο αντικείμενό της. Αυτό συμβαίνει και με το οξυγόνο στη θεωρία της φλογιστικής χημείας και με την υπεραξία και τον προσδιορισμό της «αξίας της εργασίας» στην κλασική οικονομία. Τα νέα αυτά αντικείμενα και προβλήματα είναι αναγκαστικά *μη ορατά* μέσα στο πεδίο της υπάρχουσας θεωρίας, γιατί δεν είναι αντικείμενά της, γιατί είναι οι *απαγορεύσεις* της – αντικείμενα και προβλήματα που κατ' ανάγκη δεν έχουν αναγκαίες σχέσεις με το πεδίο του ορατού που ορίζει αυτή η προβληματική. Είναι μη ορατά γιατί έχουν δικαίως απορριφθεί, έχουν απωθηθεί από το πεδίο του ορατού: γι' αυτό και η φευγαλέα παρουσία τους στο πεδίο, όταν σε τελείως ειδικές και ενδεικτικές περιστάσεις εμφανισθούν, *περνά απαρατήρητη*, γίνεται στην κυριολεξία μια αφανής απουσία – αφού η λειτουργία του πεδίου έγκειται ακριβώς στο ότι δεν τα βλέπει και απαγορεύει τη θέασή τους. Και εδώ το μη ορατό δεν είναι συνάρτηση της *όρασης ενός υποκειμένου*, όπως δεν είναι και το ορατό: μη ορατό σημαίνει ότι η θεωρητική προβληματική δεν βλέπει τα μη αντικείμενά της. Το μη ορατό είναι το σκοτάδι, το μάτι που τυφλώνεται από την αντανάκλαση της θεωρητικής προβληματικής πάνω του, όταν περνά με κλειστά μάτια από τα μη αντικείμενά της, τα μη προβλήματά της, *για να μην τα κοιτάξει*.

Μετά από την αναφορά στις συνθήκες εφικτότητας του ορατού και του μη ορατού, του εξωτερικού και του εσωτερικού στο θεωρητικό πεδίο που ορίζει το ορατό, για την οποία δανειστήκαμε τους όρους από τα πολύ σημαντικά τμήματα του προλόγου του Μισέλ Φουκώ στην *Ιστορία της Τρέλλας*¹⁰ – μπορούμε ίσως να κάνουμε ένα παραπάνω βήμα και να δείξουμε ότι μπορεί να υπάρχει *μια κάποια σχέση αναγκαιότητας* ανάμεσα στο ορατό και το μη ορατό με την έννοια που δώσαμε εδώ σε αυτούς τους όρους. Το μη ορατό ενός ορατού πεδίου δεν είναι γενικά, στην ανάπτυξη μιας θεωρίας, *ο,τιδήποτε* εξωτερικό και ξένο σε σχέση με ορατό που ορίζει αυτό το πεδίο. Το μη ορατό ορίζεται από το ορατό ως *δικό του* μη ορατό, ως *δική του* απαγόρευση θέασης: το μη ορατό δεν είναι απλά το έξω από το ορατό, για να χρησιμοποιήσουμε και πάλι αυτή τη μεταφορά χώρου, δεν συνιστά το εξωτερικό σκότος του αποκλεισμού. Αποτελεί το *εσωτερικό σκότος του αποκλεισμού*, που είναι εσωτερικός σε σχέση με το ορατό, δεδομένου ότι ορίζεται από τη δομή του ορατού. Με άλλα λόγια, οι γοητευτικές μεταφορές του εδάφους, του ορίζοντα και των ορίων ενός ορατού πεδίου που ορίζεται από δεδομένη προβληματική μπορεί να μας οδηγήσουν σε μια εσφαλμένη ιδέα για τη φύση αυτού του πεδίου αν πάρουμε κατά γράμμα τη χωρική μεταφορά¹¹ και νοήσουμε το πεδίο ως χώρο που ορίζεται *από έναν άλλο, εξωτερικό χώρο*. Αυτός ο άλλος χώρος βρίσκεται επίσης μέσα στον πρώτο, είναι ένας χώρος που περιέχεται στον πρώτο ως απάρνησή του. Αυτός ο άλλος χώρος είναι ουσιαστικά ο πρώτος χώρος που ορίζεται ως απάρνηση όσων θέτει εκτός των ορίων του. Έχει δηλαδή μόνο *εσωτερικά* όρια και περιέχει το έξω του στον εαυτό του. Το παράδοξο λοιπόν του θεωρητικού πεδίου έγκειται, αν θέλουμε να διατηρήσουμε τη χωρική μεταφορά, στο ότι είναι ένας χώρος *άπειρος*, ακριβώς επειδή είναι *ορισμένος*, ένας χώρος δίχως όρια, δίχως *εξωτερικά* σύνορα που να τον χωρίζουν από το ο,τιδήποτε. Αυτό συμβαίνει διότι *ορίζεται* και *περιορίζεται* μέσα στον εαυτό του, έχοντας μέσα του τον πεπερασμένο ορισμό του, που το καθιστά ό,τι είναι,

10 Plon, Paris 1961.

11 Η χρήση μεταφορών χώρου στο παρόν κείμενο (πεδίο, χώρος, τόπος, κατάσταση, θέση κλπ.) θέτει το θεωρητικό πρόβλημα της *δικαιολόγησης* των μεταφορών σε ένα κείμενο που διεκδικεί επιστημονικότητα. Το πρόβλημα μπορεί να διατυπωθεί ως εξής: *γιατί* μια ορισμένη μορφή επιστημονικού λόγου απαιτεί τη χρήση μεταφορών δανεισμένων από μη επιστημονικούς λόγους;

αποκλείοντας ό,τι δεν είναι. Με τον *ορισμό* του - πράξη κατεξοχήν επιστημονική – γίνεται ταυτόχρονα *άπειρο στο είδος του* και σημαδεύεται στο εσωτερικό του, σε όλους τους καθορισμούς του από τα όσα αποκλείει από το ίδιο, *μέσα στο ίδιο*, ο ορισμός του.

Σε ορισμένες κρίσιμες και πολύ ιδιόμορφες περιστάσεις, η ανάπτυξη των ερωτημάτων που παράγει η προβληματική (στην περίπτωση μας η ανάπτυξη των ερωτημάτων της πολιτικής οικονομίας που διερωτάται για την «αξία της εργασίας») καταλήγει στο να *παραγάγει τη φευγαλέα παρουσία μιας θέασης του μη ορατού μέρους της* στο ορατό πεδίο της υπάρχουσας προβληματικής. Τότε το προϊόν δεν μπορεί παρά να είναι μη ορατό, αφού το φως του πεδίου το διαπερνά στα τυφλά δίχως να αντανακλάται πάνω του. Αυτό το μη ορατό χάνεται ως θεωρητική παραδρομή, απουσία, έλλειψη ή σύμπτωμα. Εκδηλώνεται όπως είναι, δηλαδή ως μη ορατό για τη θεωρία. Γι' αυτό ο Σμιθ διαπράττει την «αβλεψία» του.

Για να δούμε το μη ορατό, για να δούμε τις «αβλεψίες», για να εντοπίσουμε τα κενά στην πληρότητα του λόγου και τα λευκά σημεία στο σφιχτοδεμένο κείμενο, δεν χρειάζεται μάτι κοφτερό ή παρατηρητικό, αλλά κάτι τελείως διαφορετικό, ένα μάτι *γυμνασμένο* και ανανεωμένο, που να προκύπτει από την αντανάκλαση της «αλλαγής πεδίου» στην άσκηση της όρασης, εκεί όπου ο Μαρξ απεικονίζει το μετασχηματισμό της προβληματικής. Θεωρώ εδώ το μετασχηματισμό ως δεδομένο, χωρίς να επιχειρώ την ανάλυση του μηχανισμού που τον θέτει σε κίνηση και τον ολοκληρώνει. Δεν μπορώ να εξετάσω εδώ μια σειρά προβλημάτων: το ότι η «αλλαγή πεδίου» που έχει ως αποτέλεσμα αυτή η μεταβολή της ματιάς είναι προϊόν εντελώς ειδικών, σύνθετων και συχνά δραματικών συνθηκών· το ότι επ' ουδενί λόγω μπορεί να αναχθεί στον ιδεαλιστικό μύθο σύμφωνα με τον οποίο το πνεύμα παίρνει τάχα την απόφαση να αλλάξει «σκοπιά»· το ότι θέτει σε κίνηση μια ολόκληρη διαδικασία, την οποία δεν παράγει η όραση του υποκειμένου, αλλά την αντικαθρεφτίζει στη θέση του· το ότι σ' αυτή τη διαδικασία πραγματικού μετασχηματισμού των μέσων παραγωγής της γνώσης οι αξιώσεις ενός «συντακτικού υποκειμένου» είναι το ίδιο ανεδαφικές όσο και οι αξιώσεις ενός υποκειμένου της όρασης στην παραγωγή του ορατού. Όλα συμβαίνουν στη διαλεκτική κρίση της μεταβολής μιας θεωρητικής δομής, όπου το υποκείμενο δεν παίζει το ρόλο που πιστεύει πως παίζει, αλλά εκείνον που του δόθηκε από το μηχανισμό αυτής της διαδικασίας. Θα αρκεστούμε στην επισήμανση ότι το υποκείμενο πρέπει να έχει πάρει τη νέα του θέση στο νέο πεδίο¹², με άλλα λόγια να έχει τοποθετηθεί και μάλιστα εν μέρει εν αγνοία του στο νέο πεδίο, ώστε να μπορέσει να ρίξει στο παλιό μη ορατό τη γυμνασμένη ματιά που θα το κάνει ορατό το μη ορατό. Αν ο Μαρξ μπορεί να δει αυτό που ξεφεύγει από τη ματιά του Σμιθ, είναι γιατί τοποθετήθηκε στο νέο πεδίο που είχε διαμορφώσει εν αγνοία της η παλιά προβληματική με το να δώσει στοιχεία μιας νέας απάντησης.

8.

Αυτή είναι η δεύτερη ανάγνωση που κάνει ο Μαρξ: μια ανάγνωση που τολμούμε να αποκαλέσουμε «ενδεικτική» (*symptomale*), εφόσον φανερώνει το αφανές στο κείμενο που διαβάσει και ταυτόχρονα το συσχετίζει με ένα άλλο κείμενο που υπάρχει ως αναγκαία απουσία μέσα στο πρώτο. Όπως και η πρώτη ανάγνωση, έτσι και η δεύτερη ανάγνωση του Μαρξ προϋποθέτει ότι υπάρχουν *δύο κείμενα* και ότι το πρώτο μετρίεται με βάση το δεύτερο. Όμως εκείνο που ξεχωρίζει τη νέα ανάγνωση από την παλιά είναι το ότι στη νέα *το δεύτερο κείμενο* αρθρώνεται στις παραδρομές του πρώτου. Και εδώ, τουλάχιστον όσον αφορά τα θεωρητικά κείμενα (εδώ αναλύουμε μόνο την ανάγνωση θεωρητικών κειμένων), παρουσιάζεται η αναγκαιότητα και η δυνατότητα μιας ταυτόχρονης ανάγνωσης σε *δύο επίπεδα*.

12 Εξακολουθώ να χρησιμοποιώ τη μεταφορά χώρου. Ωστόσο η αλλαγή εδάφους γίνεται στην ίδια θέση: ακριβολογώντας πρέπει να μιλήσουμε για μεταβολή θεωρητικού τρόπου παραγωγής, και για αλλαγή λειτουργίας του υποκειμένου που προκαλείται από τη μεταβολή του τρόπου παραγωγής.

Οι εργασίες που θα διαβάσετε – αν μπορεί να θεωρηθούν Λόγοι θεωρητικής σημασίας, τουλάχιστον σε ορισμένα σημεία τους – δεν ξεφεύγουν από το νόμο που διατυπώνουμε. Αποπειρώνται να εφαρμόσουν στην ανάγνωση του Μαρξ την «ενδεικτική» ανάγνωση, με την οποία ο Μαρξ κατόρθωσε να διαβάσει το μη αναγνώσιμο στο κείμενο του Σμιθ, συγκρίνοντας την αρχικώς ορατή προβληματική με την μη ορατή προβληματική που περιεχόταν στο παράδοξο φαινόμενο μιας απάντησης που δεν αντιστοιχούσε σε κανένα από τα ερωτήματα που είχαν τεθεί. Θα δούμε επίσης πως μια ριζική διαφορά χωρίζει με άπειρη απόσταση τον Μαρξ από τον Σμιθ και κατά συνέπεια τη σχέση μας με τον Μαρξ από τη σχέση του Μαρξ με τον Σμιθ. Ο Σμιθ παράγει στο κείμενό του μίαν απάντηση που όχι μόνο δεν απαντά σε κανένα από τα άμεσα προηγούμενα ερωτήματα, αλλά δεν απαντά και σε κανένα από τα ερωτήματα που είχε θέσει σε όλα τα σημεία του έργου του. Αντίθετα, όταν συμβεί να διατυπώνει ο Μαρξ μια απάντηση χωρίς ερώτημα, αρκεί λίγη υπομονή και οξυδέρκεια για να ανακαλύψουμε το ερώτημα καθ' εαυτό σε άλλο σημείο του έργου του Μαρξ, είκοσι ή εκατό σελίδες πιο κάτω, ή με αφορμή άλλο αντικείμενο ή σε ένα ολότελα διαφορετικό ζήτημα, ή, ορισμένες φορές, στο άμεσο σχόλιο του Ένγκελς, που έχει κάποιες μεγαλοφονίες εκλάμψεις¹³. Και αν, όπως τολμήσαμε να υποστηρίξουμε, σίγουρα υπάρχει στον Μαρξ μια σημαντική απάντηση σ' ένα ερώτημα που δεν έχει τεθεί πουθενά, αυτή η απάντηση που τελικά ο Μαρξ κατορθώνει να διατυπώσει μόνο μέσα από πολλαπλές εικόνες που προσφέρονται για να την εκφράσουν, η απάντηση της «Darstellung» και των διαδοχικών εκδοχών της, αυτό αναμφίβολα συμβαίνει γιατί ο Μαρξ δεν είχε στη διάθεσή του την εποχή που ζούσε, και δεν μπόρεσε να διαμορφώσει όσο ζούσε την κατάλληλη έννοια για να νοήσει αυτό που παρήγαγε: την έννοια της δραστηκής επίδρασης (efficace) μιας δομής στα στοιχεία της. Θα μου αντιλέξετε ότι αυτό είναι απλά μια φράση και λείπει μόνον αυτή η φράση, αφού το αντικείμενό της υπάρχει μπροστά μας. Ωστόσο αυτή η φράση αποτελεί μια έννοια, και η δομική έλλειψή της επιδρά σε ορισμένα θεωρητικά αποτελέσματα, σε ορισμένες μορφές που λαμβάνει ο Λόγος του Μαρξ και σε ορισμένες από τις γνωστές διατυπώσεις του, οι οποίες δεν μένουν χωρίς συνέπειες. Έτσι ίσως θα μπορέσει να φωτιστεί η πραγματική παρουσία ορισμένων εγγελιανών μορφών και αναφορών στο Λόγο του Κεφαλαίου, αλλά τούτη τη φορά από τα μέσα, και όχι σαν κατάλοιπο του παρελθόντος, σαν επιβίωση, σαν χαριτωμένο φλερτάρισμα (το περίφημο «Kokettieren»), ή σαν παγίδα για κουτούς («το πλεονέκτημα της διαλεκτικής μου είναι πως λέω τα πράγματα σιγά-σιγά, και εκεί που νομίζουν πως τέλειωσα και είναι έτοιμοι να με αντικρούσουν, απλά αποδεικνύουν τη βαθιά τους ανοησία!» - Γράμμα στον Ένγκελς, 26-6-1867). Τώρα θα φωτιστεί από τα μέσα, ως ακριβές μέτρο μιας ενοχλητικής αλλά αναπόφευκτης απουσίας, της απουσίας της έννοιας (και όλων των υποενοιών) της δραστηκής επίδρασης μιας δομής στα στοιχεία της, που είναι το ορατό–μη ορατό και παρόν–απόν κλειδί ολόκληρου του έργου του Μαρξ. Και τότε ίσως να μπορούμε να σκεφτούμε

13 Αν μου είναι επιτρεπτό να αναφέρω μια προσωπική εμπειρία θα ήθελα να δώσω δύο συγκεκριμένα παραδείγματα για το ότι η απύουσα ερώτηση της απάντησης βρίσκεται σε άλλο σημείο στον Μαρξ ή στον Ένγκελς. Μετά από μια πραγματικά κοπιαστική διανοητική εργασία, για την οποία μαρτυρεί το κείμενο που τη δημοσιοποιεί («Pour Marx», σ. 87 επ.), κατάφερα να εντοπίσω στη λέξη «αναστροφή» της εγγελιανής διαλεκτικής από μέρους του Μαρξ, μια κατάλληλη απουσία: την απουσία της έννοιάς της, άρα του ερωτήματός της. Με πολλούς κόπους κατάφερα να αποκαταστήσω το ερώτημα αυτό, δείχνοντας πως η «αναστροφή» στην οποία αναφέρεται ο Μαρξ έχει ως πραγματικό περιεχόμενο μια επανάσταση στο χώρο της προβληματικής. Αργότερα, διαβάζοντας τον πρόλογο του Ένγκελς στο Δεύτερο βιβλίο του Κεφαλαίου, διαπίστωσα με έκπληξη πως το ερώτημα που τόσο κόπιασα να διατυπώσω βρισκόταν εκεί ξεκάθαρα γραμμένο, αφού ο Ένγκελς ταυτίζει σαφώς την «αναστροφή», το «στήσιμο στα πόδια τους» της χημείας και της πολιτικής οικονομίας, που μέχρι τότε βάδιζαν με το κεφάλι προς τα κάτω, με την αλλαγή της θεωρίας τους, δηλαδή της προβληματικής τους. Δεύτερο παράδειγμα: σε ένα από τα πρώτα μου δοκίμια είχα υποβάλει την ιδέα ότι η θεωρητική επανάσταση του Μαρξ δεν βρισκόταν στο γεγονός ότι άλλαξε τις απαντήσεις, αλλά τις ερωτήσεις, και ότι άρα η επανάσταση του Μαρξ στη θεωρία της ιστορίας οφειλόταν σε μια «αλλαγή στοιχείου», που τον έκανε να περάσει από το έδαφος της ιδεολογίας στο έδαφος της επιστήμης (Pour Marx, σ. 41). Διαβάζοντας πρόσφατα το κεφάλαιο για το μισθό στο Κεφάλαιο είδα με έκπληξη ότι ο Μαρξ χρησιμοποιούσε ακριβώς τον όρο «αλλαγή εδάφους» για να εκφράσει την αλλαγή θεωρητικής προβληματικής. Και εδώ το ερώτημα (ή η έννοιά του) που με τόσο κόπο είχα αποκαταστήσει, ξεκινώντας από την απουσία του σε ένα συγκεκριμένο σημείο του Μαρξ, δινόταν σαφώς από τον Μαρξ σε άλλο σημείο του έργου του.

πως, αν ο Μαρξ «παίζει» τόσο καλά με τις εγγελιανές διατυπώσεις σε ορισμένα τμήματα του έργου του, αυτό μπορεί να μην είναι απλά και μόνο ένα κομψό παίγνιο ή μια διακωμώδηση, αλλά ένα πραγματικό δράμα με όλη τη σημασία της λέξης, όπου παλιές έννοιες παίζουν απελπισμένα το ρόλο του απόντος που δεν έχει όνομα προκειμένου να τον καλέσουν αυτοπροσώπως στη σκηνή – «παράγοντας» την παρουσία του μόνον μέσα από τα σφάλματά τους, με την απόσταση ανάμεσα σε πρόσωπα και ρόλους.

Αν αληθεύει το ότι η διαπίστωση και ο εντοπισμός αυτής της έλλειψης, που είναι φιλοσοφική, μπορεί να μας φέρει στο κατώφλι της φιλοσοφίας του Μαρξ, μπορούμε να ελπίζουμε και σε άλλα οφέλη σχετικά με τη θεωρία της ιστορίας. Μια εννοιολογική έλλειψη που δεν φανερώνεται ως έλλειψη, αλλά επιβεβαιώνεται ως μη έλλειψη και δηλώνεται ως πληρότητα, μπορεί σε ορισμένες περιστάσεις να θέσει σοβαρά εμπόδια στην ανάπτυξη μιας επιστήμης ή ορισμένων κλάδων της. Για να πειστούμε, αρκεί να παρατηρήσουμε ότι μια επιστήμη προοδεύει, δηλαδή ζει, μόνο αν δείχνει πολύ μεγάλη προσοχή στα σημεία θεωρητικής αδυναμίας της. Γι' αυτό το λόγο η ζωή της εξαρτάται λιγότερο απ' όσα ξέρει και πιο πολύ από τα όσα δεν ξέρει: με την απόλυτη προϋπόθεση ότι θα εντοπίσει το μη γνωστό και θα το διατυπώσει με την αυστηρότητα ενός προβλήματος. Το μη γνωστό μιας επιστήμης δεν είναι λοιπόν, όπως πιστεύει η εμπειριστική ιδεολογία, το «κατάλοιπό» της, αυτό που αφήνει εκτός της, αυτό που δεν μπορεί να συλλάβει ή να λύσει. Είναι κυρίως ό,τι εύθραυστο κουβαλά μέσα της με τη φαινομενική μορφή της πιο ισχυρής «προφάνειας», είναι οι σιωπές στη ροή του λόγου της, οι εννοιολογικές ελλείψεις, τα κενά στην αυστηρότητά της, με μια λέξη, καθετί που παρά την πληρότητά της¹⁴, «ηχεί κούφιο» στο προσεκτικό αυτί. Αν αληθεύει πως μια επιστήμη προοδεύει και ζει μαθαίνοντας να ακούει μέσα της ό,τι «ηχεί κούφιο», τότε ίσως κάτι από τη ζωή της μαρξιστικής θεωρίας της ιστορίας έμεινε μετέωρο στο σημείο όπου ο Μαρξ επισημαίνει με χίλιους τρόπους την παρουσία μιας έννοιας βασικής για τη σκέψη του, η οποία απουσιάζει ωστόσο από το Λόγο του.

9.

Να λοιπόν σε τι έγκειται η ενοχή της φιλοσοφικής ανάγνωσης που πραγματοποιήσαμε στο *Κεφάλαιο*: διαβάσαμε τον Μαρξ τηρώντας τους κανόνες μιας ανάγνωσης που μας δίδαξε με εντυπωσιακό τρόπο ο ίδιος, διαβάζοντας την κλασική πολιτική οικονομία. Θεληματικά, λοιπόν, ομολογούμε την ενοχή μας, και την επιτείνουμε, γαντζωνόμαστε γερά πάνω της, σαν να ήταν το σημείο που με κάθε τρόπο πρέπει να κρατήσουμε, για να έχουμε την ελπίδα πως μια μέρα θα πατήσουμε πάνω του και θα δούμε την άπειρη έκταση που περιέχεται στο μικροσκοπικό πεδίο του: την έκταση της φιλοσοφίας του Μαρξ.

Όλοι μας αναζητούμε αυτή τη φιλοσοφία. Τα πρακτικά της φιλοσοφικής ρήξης, που περιέχονται στη Γερμανική Ιδεολογία, δεν μας την προσφέρουν. Το ίδιο ισχύει για τις προγενέστερες Θέσεις για το Φοϋερμπαχ, αυτές τις λίγες εκθαμβωτικές αστραπές, που σκίζουν τα σκοτάδια της φιλοσοφικής ανθρωπολογίας και μας δίνουν μια φευγαλέα εικόνα ενός άλλου κόσμου, που συλλαμβάνεται μέσα από το ανεστραμμένο είδωλο του πρώτου. Ούτε μπορεί να μας την προσφέρουν, τουλάχιστον στην άμεσή μορφή τους και όσο μεγαλοφυής και αν είναι η διάγνωση τους, οι κριτικές του Ένγκελς στο *Αντί-Ντύρινγκ*, όπου αναγκάστηκε «να ακολουθήσ(ει) τον κ. Ντύρινγκ στο αχανές εκείνο πεδίο όπου αυτός πραγματεύεται όλα τα πιθανά ζητήματα και μερικά ακόμη» (MEW 20, 6), στο πεδίο δηλαδή μιας φιλοσοφικής ιδεολογίας ή κοσμοαντίληψης που έχει πάρει τη μορφή «συστήματος» (στο ίδιο).

Το να πιστεύουμε πως όλη η φιλοσοφία του Μαρξ μας δίνεται στις λίγες ολοζώντανες φράσεις των Θέσεων για τον Φοϋερμπαχ ή στον αρνητικό λόγο της Γερμανικής Ιδεολογίας, δηλαδή στα Έργα της Τομής¹⁵,

14 P. Macherey: "A propos de la rupture". *La nouvelle critique*, Μάιος 1965, σ. 139.

15 Βλ. Pour Marx, σσ. 26-27.

σημαίνει πως παραγνωρίζουμε κατά παράδοξο τρόπο τους όρους που είναι αναγκαίοι για την ανάπτυξη μιας ριζικά νέας θεωρητικής σκέψης που πρέπει να έχει τον καιρό να ωριμάσει, να προσδιορισθεί και να μεγαλώσει. Ο Ένγκελς λέει: «Αυτός ο τρόπος θεώρησης πέρασε από ένα υπερεικοσαετές στάδιο επώασης από τότε που εμφανίστηκε για πρώτη φορά στην *Αθλιότητα της φιλοσοφίας* του Μαρξ και στο *Κομμουνιστικό Μανιφέστο μέχρι τη δημοσίευση του Κεφαλαίου...*» (στο ίδιο, σ. 8). Το να πιστεύουμε δε πως ολόκληρη η φιλοσοφία του Μαρξ μπορεί να μας δείξει το πρόσωπό της με τις πολεμικές φράσεις ενός έργου που δίνει μάχη στο έδαφος του αντιπάλου, δηλαδή στο έδαφος της φιλοσοφικής *ιδεολογίας*, όπως πολύ συχνά συμβαίνει στο *Αντί-Ντύρινγκ* (και αργότερα στο *Υλισμός και Εμπειριοκριτικισμός*), σημαίνει πως παραγνωρίζουμε τους νόμους της ιδεολογικής πάλης, τη φύση της *ιδεολογίας*, που αποτελεί το θέατρο διεξαγωγής αυτής της απαραίτητης πάλης, και τελικά, παραγνωρίζουμε την αναγκαία διάκριση ανάμεσα στη φιλοσοφική ιδεολογία, στο χώρο της οποίας διεξάγεται η ιδεολογική πάλη, και στη μαρξιστική Θεωρία ή φιλοσοφία που εμφανίζεται σ' αυτή τη σκηνή για να δώσει μάχη. Το να περιοριζόμαστε στα έργα της Τομής ή στα επιχειρήματα της υστερότερης ιδεολογικής πάλης, σημαίνει πρακτικά ότι διαπράττουμε την «*αβλεψία*» να μη βλέπουμε ότι το κατεξοχήν έδαφος που μας παρέχεται για να *διαβάσουμε* τη φιλοσοφία του Μαρξ αυτοπροσώπως είναι το μεγάλο έργο του, το *Κεφάλαιο*. Αυτό το ξέρουμε ωστόσο εδώ και καιρό από τον Ένγκελς που το δείχνει ξεκάθαρα, ιδίως στον υπέροχο πρόλογο του Δεύτερου Βιβλίου, που κάποτε θα διδάσκεται στα σχολεία και από τον Λένιν που επισήμαινε διαρκώς πως ολόκληρη η φιλοσοφία του Μαρξ περιέχεται στη «*Λογική του Κεφαλαίου*» που ο Μαρξ δεν «*πρόφτασε*» να γράψει.

Ας μην μας αντιληχθεί ότι ζούμε σε άλλον αιώνα, ότι έχει κυλήσει πολύ νερό στο αυλάκι, και τα προβλήματά μας δεν είναι τα ίδια. Εμείς μιλάμε για το γάργαρο νερό που δεν κύλησε ακόμα. Αρχίζοντας από τον Σπινόζα, γνωρίζουμε πολλά ιστορικά παραδείγματα ανθρώπων που δούλεψαν σκληρά για να σκεπάσουν για πάντα και να καταχωνιάσουν στα βάθη της γης, τις πηγές που μπορούσαν να τους ξεδιψάσουν, αλλά τους δημιουργούσαν ακατανίκητο τρόπο. Εδώ και σχεδόν έναν αιώνα η ακαδημαϊκή φιλοσοφία σκεπάζει τον Μαρξ με τη γη της σιωπής που ταιριάζει στους νεκρούς. Την ίδια περίοδο οι σύντροφοι και οι διάδοχοι του Μαρξ υποχρεώθηκαν να δώσουν τις πιο δραματικές και άμεσες μάχες. Η φιλοσοφία του Μαρξ πέρασε ολόκληρη στα ιστορικά τους εγχειρήματα, στην οικονομική, πολιτική και ιδεολογική τους δράση και στα έργα που ήταν απαραίτητα για τη διαμόρφωση και την καθοδήγηση αυτής της δράσης. Σ' αυτή τη μακρόχρονη περίοδο αγώνων, η *ιδέα* της *φιλοσοφίας* του Μαρξ, η *συνείδηση* της ιδιαίτερης της ύπαρξης και λειτουργίας, που ήταν αναγκαίες για την καθαρότητα και αυστηρότητα των γνώσεων που στήριζαν τη δράση, διαφυλάχθηκαν και προστατεύθηκαν απέναντι σε πειρασμούς και επιθέσεις. Για απόδειξη μου φτάνει η κραυγή επιστημονικής συνείδησης, ο *Υλισμός και Εμπειριοκριτικισμός*, και ολόκληρο το έργο του Λένιν, το διαρκές αυτό επαναστατικό μανιφέστο για τη *γνώση*, για την επιστημονική θεωρία – για το τι σημαίνει «*παίρνω θέση στη φιλοσοφία*», αρχή που διέπει τα πάντα και δεν είναι παρά η οξύτερη συνείδηση της επιστημονικότητας στη νηφάλια και αδιάλλακτη αυστηρότητά της. Να ποια είναι σήμερα η κληρονομιά μας, που ορίζει και το καθήκον μας: *έργα*, που έχουν προκύψει είτε από τη θεωρητική πρακτική μιας επιστήμης (και πρώτα απ' όλα *Το Κεφάλαιο*), από την οικονομική και πολιτική πρακτική (οι μετασχηματισμοί που επέφερε στον κόσμο η ιστορία του εργατικού κινήματος), ή από το διαλογισμό πάνω σ' αυτή την πρακτική (τα οικονομικά, πολιτικά και ιδεολογικά κείμενα των σπουδαιότερων μαρξιστών). Τα έργα αυτά δεν κουβαλάνε μέσα τους μόνον τη μαρξιστική θεωρία της ιστορίας που εμπεριέχεται στη θεωρία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και στους καρπούς της επαναστατικής δράσης. Κουβαλάνε και τη *φιλοσοφική* θεωρία του Μαρξ που είναι κρυμμένη βαθιά μέσα τους, πολλές φορές εν αγνοία τους, ακόμα και στις αναπόφευκτες μη ακριβείς αναλύσεις της *πρακτικής* τους έκφρασης.

Υποστήριξα σε προηγούμενες μελέτες¹⁶ ότι πρέπει να δώσουμε σ' αυτή την *πρακτική* ύπαρξη της μαρξιστικής φιλοσοφίας που υπάρχει σε πρακτική κατάσταση στην επιστημονική πρακτική ανάλυσης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, δηλαδή στο *Κεφάλαιο* και στην οικονομική και πολιτική πρακτική της ιστορίας του εργατικού κινήματος, *την απαραίτητη* για τις δικές της και για τις δικές μας ανάγκες *θεωρητική μορφή ύπαρξης*. Πρότεινα έτσι μια εργασία έρευνας και κριτικής αποσαφήνισης που θα ανέλυε τα μεν δια των δε, σύμφωνα με την ιδιαίτερη φύση και τη *βαθμίδα* καθεμιάς από αυτές τις μορφές πρακτικής ύπαρξης που ενυπάρχει στα *έργα* που αποτελούν την πρώτη ύλη του στοχασμού μας. Δεν πρότεινα τελικά παρά την «ενδεικτική» *ανάγνωση* των έργων του Μαρξ και του μαρξισμού, την *ανάγνωση* των μεν δια των δε, την απόπειρα δηλαδή να παραγάγουμε σταδιακά και συστηματικά την αντανάκλαση της προβληματικής στα αντικείμενά της, έτσι ώστε να καταστούν *ορατά*, και να φέρουμε στο φως, να παραγάγουμε την πιο βαθιά προβληματική που μας δίνει τη δυνατότητα να *δούμε* ό,τι δεν μπορεί ακόμη να έχει παρά υπαινικτική και πρακτική μορφή ύπαρξης. Με βάση αυτή την αναγκαιότητα ισχυρίστηκα ότι *διάβασα* στην άμεσα πολιτική μορφή της (τη μορφή της ενεργητικής πολιτικής: του επαναστάτη ηγέτη Λένιν που ήταν ριγμένος με τα μούτρα στην επανάσταση) την ιδιαίτερη θεωρητική μορφή της μαρξιστικής διαλεκτικής. Και επειδή ακολούθησα αυτή την αρχή ισχυρίστηκα ότι πραγματοποιήθηκε το κείμενο του Μάο-Τσε-Τούνγκ για την αντίφαση (1937) ως αναστοχασμένη περιγραφή των δομών της μαρξιστικής διαλεκτικής στην πολιτική πρακτική. Η *ανάγνωση* όμως αυτή δεν ήταν, δεν μπορούσε να είναι, μια άμεση ανάγνωση ή η απλή «γενικευτική» ανάγνωση, στην οποία συχνά περιορίζεται η μαρξιστική φιλοσοφία και όπου η λέξη *αφαίρεση* συγκαλύπτει τελικά την επιβεβαίωση του θρησκευτικού ή εμπειριστικού μύθου της ανάγνωσης, γιατί το άθροισμα των επί μέρους αναγνώσεων που συνοψίζει δεν μπορεί να απαλλαγεί ούτε στιγμή από αυτόν τον μύθο. Η ανάγνωση που έκανα ήταν κατά βάση μια *διπλή* ανάγνωση, αποτέλεσμα μιας άλλης «ενδεικτικής» ανάγνωσης, η οποία αναδείκνυε μέσα σ' ένα *ερώτημα* την απάντηση που αποκρινόταν στο απόν ερώτημά της.

Για να μιλήσουμε πιο καθαρά, δεν μπορούσαμε να θέσουμε στις πρακτικές πολιτικές αναλύσεις του Λένιν για τις συνθήκες της επαναστατικής έκρηξης του 1917 το ερώτημα της *ιδιαιτερότητας* της μαρξιστικής διαλεκτικής, παρά μόνο ξεκινώντας από μια *απάντηση* που δεν συνοδεύονταν από το αντίστοιχο *ερώτημα*, από μια απάντηση που βρισκόταν *αλλού* στα μαρξιστικά έργα που έχουμε στη διάθεσή μας, δηλαδή από την *απάντηση* στην οποία ο Μαρξ δήλωνε πως είχε «*αναποδογυρίσει*» τη εγγεληνική διαλεκτική. Η απάντηση του Μαρξ που μιλάει για «*αναστροφή*» ήταν μια απάντηση στο (απόν) ερώτημα: ποια είναι η ειδοποιός διαφορά που χωρίζει τη μαρξιστική από τη εγγεληνική διαλεκτική; Ωστόσο, η απάντηση αυτή της «*αναστροφής*», όπως ακριβώς και η απάντηση της «*αξίας της εργασίας*» που έδωσε η κλασική πολιτική οικονομία, είναι αξιοσημείωτη γιατί περιέχει μια εσωτερική έλλειψη. Αρκεί να εξετάσουμε τη μεταφορική έκφραση του *αναποδογυρίσματος*, και θα διαπιστώσουμε πως δεν έχει τα μέσα να νοήσει τον εαυτό της. Υποδεικνύει ταυτόχρονα ένα εξωτερικό πραγματικό πρόβλημα, ένα πραγματικό ερώτημα που είναι απόντα και ένα εσωτερικό κενό ή εννοιολογικό διφορούμενο που συνδέονται με αυτή την απουσία, την *απουσία της έννοιας κάτω από τη λέξη*. Μπήκα στο δρόμο για τη διατύπωση του ερωτήματος που συνεπάγεται και ορίζει η απουσία του χάρη στο ότι πραγματοποιήθηκε ως ενδεικτικό σύμπτωμα την απουσία της έννοιας κάτω από την παρουσία μιας λέξης. Η «*ανάγνωση*» που έκανα στα κείμενα του Λένιν, όσο ατελής και προσωρινή και αν ήταν, δεν μπορούσε να γίνει παρά με την προϋπόθεση ότι θα έθετα σ' αυτά τα κείμενα το θεωρητικό ερώτημα στο οποίο απαντούσαν εμπράκτως, έστω και αν δεν είχαν μια καθαρά θεωρητική υπόσταση (αφού ήταν κείμενα που περιέγραφαν, για πρακτικούς σκοπούς, τη δομή της συγκυρίας στην οποία ξέσπασε η σοβιετική επανάσταση). Η «*ανάγνωση*» αυτή μου επέτρεψε να προσδιορίσω με ακρίβεια και να ξαναθέσω, μετασχηματισμένο με αυτό τον τρόπο, το ερώτημα σε άλλα κείμενα, που είναι επίσης ενδεικτικά, αλλά διαφορετικής υφής: το κείμενο

του Μάο Τσε-Τούνγκ και το μεθοδολογικό κείμενο του Μαρξ, την Εισαγωγή του 1857. Το ερώτημα που διαμορφώθηκε με βάση την πρώτη απάντηση, βγήκε πάλι μετασχηματισμένο και πρόσφορο να χρησιμεύσει στην ανάγνωση άλλων έργων: στην προκειμένη περίπτωση στην ανάγνωση του *Κεφαλαίου*. Αλλά και για να διαβάσουμε το *Κεφάλαιο*, καταφύγαμε σε μια σειρά διπλές, δηλαδή «ενδεικτικές» αναγνώσεις: διαβάσαμε το *Κεφάλαιο* έτσι ώστε να γίνει ορατό ό,τι μη-ορατό μπορούσε να υπάρχει ακόμα μέσα του. Χάρη στην απόσταση που μας έδωσε αυτή η «ανάγνωση» επιτελέσαμε ταυτόχρονα, όσο το επέτρεπαν οι δυνάμεις μας, μια δεύτερη ανάγνωση που είχε για αντικείμενο τα *Νεανικά Έργα του Μαρξ*, ιδίως τα Χειρόγραφα του '44, και κατά συνέπεια την προβληματική που στηρίζει αυτά τα έργα, την ανθρωπολογική προβληματική του Φούερμπαχ και την προβληματική του απόλυτου ιδεαλισμού του Χέγκελ.

Αν το ερώτημα για τη φιλοσοφία του Μαρξ, το ερώτημα δηλαδή για τη διαφορετική ιδιαιτερότητά της, βγαίνει έστω και λίγο μετασχηματισμένο και αποσαφηνισμένο από την πρώτη αυτή ανάγνωση του *Κεφαλαίου*, μας δίνει τη δυνατότητα να πραγματοποιήσουμε και άλλες «αναγνώσεις». Και πρώτα απ' όλα μια νέα ανάγνωση του *Κεφαλαίου* από την οποία θα προέκυπταν διασαφήσεις για τη διαφορά της μαρξιστικής φιλοσοφίας, και κατόπιν αναγνώσεις άλλων μαρξιστικών έργων, λόγου χάρι μια εμπειριστατωμένη ανάγνωση των φιλοσοφικών μαρξιστικών έργων (τα οποία είναι μπλεγμένα στην αναπόφευκτη μορφή των έργων ιδεολογικής πάλης), όπως το *Αντί-Ντύρινγκ*, η *Φιλοσοφία της Φύσης* του Ένγκελς και το *Υλισμός και Εμπειριοκριτικισμός* του Λένιν (αλλά και τα *Τετράδια για τη Διαλεκτική*). Μπορεί έτσι να «διαβάσουμε» και άλλα πρακτικά έργα του μαρξισμού που αφθονούν και συναντώνται στην ιστορική πραγματικότητα του σοσιαλισμού και των νεοαπελευθερωμένων χωρών που βαδίζουν προς το σοσιαλισμό. Η καθυστέρησή μου να αναφερθώ σε αυτά τα κλασικά αυτά κείμενα είναι ηθελημένη και οφείλεται στο ότι δεν ήταν δυνατή η ανάγνωσή τους, πριν να ορισθούν οι ουσιαστικές αρχές της μαρξιστικής φιλοσοφίας, πριν δηλαδή καθορισθεί το ελάχιστο αναγκαίο για τη συγκροτημένη ύπαρξη της μαρξιστικής φιλοσοφίας, ύπαρξη που τη διαφοροποιεί από τη φιλοσοφική ιδεολογία. Δεν ήταν εφικτή η *ανάλυση* αυτών των κλασικών κειμένων, κειμένων μαχητικών και όχι ερευνητικών, παρά ακολουθώντας την αινιγματική διατύπωση της *ιδεολογικής* έκφρασής τους, δείχνοντας γιατί αυτή η έκφραση έπρεπε αναγκαστικά να πάρει τη *μορφή* της ιδεολογικής έκφρασης, απομονώνοντας συνεπώς την ουσία αυτής της μορφής. Το ίδιο συμβαίνει με την «ανάγνωση» των έργων της ιστορίας του εργατικού κινήματος, που από θεωρητική άποψη συνεχίζουν να είναι θολά, όπως η «προσωπολατρεία» ή ορισμένες από τις σοβαρότατες διενέξεις που αποτελούν τα σημερινά δράματα. Ίσως μια μέρα μπορέσουμε να πραγματοποιήσουμε αυτή την ανάγνωση, με την προϋπόθεση ότι θα έχουμε καλά προσδιορίσει μέσα στα ορθολογικά έργα του μαρξισμού τα μέσα για την παραγωγή των εννοιών που είναι απαραίτητες για την κατανόηση των λόγων αυτού του παραλογισμού¹⁷.

Αν μπορούσα να συνοψίσω όλα τα παραπάνω σε μια λέξη, η λέξη αυτή θα ήταν ο κύκλος: η φιλοσοφική ανάγνωση του *Κεφαλαίου* δεν μπορεί να γίνει παρά εφαρμόζοντας αυτό ακριβώς που αποτελεί το αντικείμενο της έρευνάς μας, τη φιλοσοφία του Μαρξ. Ο κύκλος αυτός δεν θα ήταν επιστημολογικά δυνατός, αν μέσα στα μαρξιστικά έργα δεν υπήρχε η φιλοσοφία του Μαρξ. Χρειάζεται λοιπόν να παραγάγουμε, με όλη τη σημασία της λέξης, που φαίνεται να σημαίνει: να καταστήσουμε φανερό αυτό που βρίσκεται σε λανθάνουσα κατάσταση, ενώ στην πραγματικότητα σημαίνει να μετασχηματίσουμε (ώστε να δώσουμε σε μια προϋπάρχουσα πρώτη ύλη τη μορφή ενός αντικειμένου προσαρμοσμένου σε ένα σκοπό) αυτό που, κατά μία έννοια, *υπάρχει κιόλας*. Αυτή η διπλής κατευθύνσεως παραγωγή, που δίνει στη διεργασία της παραγωγής την αναγκαία μορφή ενός κύκλου, είναι η *παραγωγή γνώσης*. Να νοήσουμε την ιδιαιτερότητα της φιλοσοφίας του Μαρξ σημαίνει λοιπόν

17 Το ίδιο συμβαίνει με την «ανάγνωση» νέων έργων του μαρξισμού που με μορφές συχνά παράδοξες ενέχουν στοιχεία ουσιαστικά για το μέλλον του σοσιαλισμού: πρόκειται για τα όσα παράγει ο μαρξισμός στις πρωτοπόρες χώρες του «τρίτου κόσμου» που παλεύει για τη λευτεριά του, από τους αντάρτες του Βιετνάμ μέχρι την Κούβα. Είναι ζωτική ανάγκη να μπορέσουμε να «διαβάσουμε» έγκαιρα αυτά τα έργα.

να νοήσουμε την ουσία της κίνησης που παράγει τη γνώση της φιλοσοφίας του Μαρξ, να νοήσουμε δηλαδή τη γνώση ως παραγωγή.

10.

Μόνη μας αξίωση είναι εδώ το να δώσουμε το θεωρητικό *στίγμα* αυτού που αποκομίζουμε από αυτή την ανάγνωση του *Κεφαλαίου*. Καθώς μάλιστα οι εργασίες μας δεν αποτελούν παρά μια *πρώτη* ανάγνωση – και τώρα καταλαβαίνετε γιατί τις παρουσιάζουμε στην κατάσταση που βρίσκονται, μ' όλες τους τις αμφιταλαντεύσεις – είναι φυσικό και οι διασαφήσεις που επιχειρούμε εδώ να περιορίζονται στις αρχικές γραμμές μιας σκιαγράφησης.

Νομίζω πάντως πως έχουμε κατακτήσει ένα θεμελιώδες στοιχείο. Αν δεν υπάρχει αθώα ανάγνωση, αυτό συμβαίνει γιατί κάθε ανάγνωση αντανakλά τελικά στα διδάγματα και στους κανόνες της τον πραγματικό υπεύθυνο: μιαν αντίληψη για τη γνώση η οποία στηρίζει το αντικείμενό της και το κάνει αυτό που είναι. Αυτό το είδαμε με αφορμή την «εκφραστική» ανάγνωση, την αποκαλυπτική αυτή ανάγνωση της ουσίας μέσα στην ύπαρξη: κατανοήσαμε πολύ καλά ότι πίσω από αυτή την ολική παρουσία, που διαλύει κάθε αδιαφάνεια κρύβεται το σκοτάδι της θρησκευτικής φαντασίωσης μιας διαφανούς θεοφάνειας και το κύριο μοντέλο εκδήλωσής της: ο Λόγος και η Γραφή του. Την εφησυχαστική γοητεία αυτού του μύθου αρνηθήκαμε να τη δεχτούμε και έτσι καταλάβαμε ότι υπάρχει ένας άλλος δεσμός, ο οποίος συναρθρώνει αναγκαστικά τη νέα ανάγνωση που μας προτείνει ο Μαρξ με μια νέα *αντίληψη για τη γνώση* που αποτελεί το θεμέλιό της.

Ας μας επιτραπεί να κάνουμε άλλη μια παρέκβαση για να δούμε το θέμα μας από καλύτερη οπτική γωνία. Δίχως να θέλουμε να νοήσουμε με την ίδια έννοια αντιλήψεις για τη γνώση που η ιστορική τους σχέση δεν έχει ακόμα μελετηθεί, και πολύ περισσότερο δεν έχει αποδειχθεί, πρέπει πάντως να παραλληλίσουμε την αντίληψη που στηρίζει τη θρησκευτική ανάγνωση, η οποία μας έχει επιβληθεί, με μια άλλη εξίσου ζωντανή, η οποία κατά τα φαινόμενα αποτελεί την κατά κόσμον μεταγραφή της θρησκευτικής. Πρόκειται για την *εμπειριστική αντίληψη για τη γνώση*. Χρησιμοποιούμε τον όρο με την πιο πλατειά του σημασία, αφού μπορεί να καλύψει τόσο τον ορθολογικό εμπειρισμό όσο και τον αισθησιοκρατικό εμπειρισμό, χρησιμοποιούμε δηλαδή τον όρο με την έννοια που έχει στην εγγεληνή σκέψη, την οποία μπορούμε να θεωρήσουμε εν προκειμένω, με τη συγκατάθεση του Χέγκελ, ως συμφιλίωση της θρησκείας με την κοσμική «αλήθεια» της¹⁸.

Η εμπειριστική αντίληψη για τη γνώση νεκρανασταίνει με μια ιδιαίτερη μορφή τον μύθο που ήδη συναντήσαμε. Για να την εννοήσουμε καλά πρέπει να ορίσουμε τις ουσιαστικές αρχές της θεωρητικής προβληματικής που τη στηρίζει. Η εμπειριστική αντίληψη για τη γνώση φέρνει στο προσκήνιο μια διαδικασία που συντελείται ανάμεσα σ' ένα δοσμένο αντικείμενο και ένα δοσμένο υποκείμενο. Σ' αυτό το επίπεδο δεν παίζει ρόλο η υπόσταση του υποκειμένου (αν δηλαδή είναι ψυχολογικό, ιστορικό ή όχι) ούτε και του αντικειμένου (αν δηλαδή είναι συνεχές ή ασυνεχές, κινητό ή σταθερό). Η υπόστασή τους αφορά μόνον τον ακριβή προσδιορισμό των *παραλλαγών* της βασικής προβληματικής, και μόνο αυτή μας ενδιαφέρει εδώ. Το δοσμένο υποκείμενο και αντικείμενο, που συνεπώς προηγούνται της διαδικασίας, ορίζουν ήδη ένα βασικό θεωρητικό πεδίο, το οποίο σ' αυτή τη φάση, δεν μπορεί ακόμη να διατυπωθεί ως *εμπειριστικό*. Ορίζεται ως εμπειριστικό μέσα από τη φύση της γνωστικής διαδικασίας, δηλαδή από μια ορισμένη σχέση που ορίζει τη

18 Μπορούμε να εντάξουμε τον αισθησιοκρατικό εμπειρισμό του 18ου αιώνα στον εμπειρισμό μόνο αν δώσουμε στον τελευταίο μια γενική έννοια. Ο αισθησιοκρατικός εμπειρισμός δεν *πραγματώνει* πάντα τη γνώση στο πραγματικό του αντικείμενο με τον τρόπο που θα περιγράψουμε και νοεί τη γνώση ως προϊόν της ιστορίας από ορισμένη οπτική γωνία. Ωστόσο *πραγματώνει* τη γνώση στην *πραγματικότητα* μιας ιστορίας που αποτελεί την ανάπτυξη του αρχικού της περιεχομένου. Από αυτή την άποψη τα όσα θα πούμε για τη *δομή* της πραγματικής σχέσης της γνώσης με το πραγματικό αντικείμενο, ισχύει και για τη σχέση της γνώσης με την πραγματική ιστορία στην ιδεολογία του 18ου αιώνα.

γνώση ως γνώση, σε συνάρτηση με το *πραγματικό αντικείμενο* που ισχυρίζεται ότι γνωρίζει.

Η εμπειριστική διαδικασία της γνώσης έγκειται, στην πραγματικότητα, στη διεργασία του υποκειμένου που ονομάζεται *αφαίρεση*. Γνωρίζω σημαίνει αφαιρώ από το πραγματικό αντικείμενο την ουσία του. Η κατοχή αυτής της ουσίας από το υποκείμενο λέγεται γνώση. Όποιες και αν είναι οι παραλλαγές από τις οποίες μπορεί να επηρεάζεται αυτή η έννοια της αφαίρεσης, ορίζεται πάντως μια αμετάβλητη δομή που αποτελεί την ιδιαίτερη ένδειξη του εμπειρισμού. Η εμπειριστική αφαίρεση που εξάγει από το δοσμένο *πραγματικό* αντικείμενο την ουσία του, είναι μια *πραγματική αφαίρεση* που καθιστά το υποκείμενο κάτοχο της *πραγματικής* ουσίας. Θα δούμε πως η επανάληψη, σε κάθε στιγμή της διαδικασίας, της κατηγορίας *πραγματικό* αποτελεί διακριτικό στοιχείο της εμπειριστικής αντίληψης. Τι σημαίνει στην πραγματικότητα *πραγματική* αφαίρεση; Εκφράζει αυτό που δηλώνεται ως πραγματικό γεγονός: η ουσία αφαιρείται από τα πραγματικά αντικείμενα με την πραγματική έννοια μιας *εξαγωγής*, με τον ίδιο τρόπο που μπορούμε να πούμε ότι ο χρυσός *εξάγεται* (ή αφαιρείται, δηλαδή αποχωρίζεται) από το χρώμα και την άμμο με τα οποία βρίσκεται αναμειγμένο. Όπως ο χρυσός πριν από την εξαγωγή του υπάρχει ως χρυσός αναμειγμένος με το χρώμα, έτσι και η ουσία του πραγματικού υπάρχει, ως πραγματική ουσία, *μέσα* στο πραγματικό που την εμπεριέχει. Η γνώση είναι αφαίρεση στην κυριολεξία, δηλαδή διαχωρισμός και εξαγωγή της ουσίας από το πραγματικό που την περιέχει και την κλείνει μέσα του κρύβοντάς την. Λίγο ενδιαφέρει η μέθοδος που επιτρέπει αυτή την εξαγωγή (αν θα είναι σύγκριση αντικειμένων, τριβή τους για να αφαιρεθεί το περίβλημα κλπ.). Λίγο ενδιαφέρει η όψη του πραγματικού, αν συνίσταται από ξεχωριστά άτομα που το καθένα, στην ιδιαιτερότητά του, περιέχει την ίδια ή αν θα είναι ένα μοναδικό άτομο. Σε όλες τις περιπτώσεις ο *διαχωρισμός*, μέσα στο ίδιο το πραγματικό, της ουσίας του πραγματικού από το περίβλημα που την κρύβει, προϋποθέτει αναγκαία μια πολύ ειδική παράσταση του πραγματικού και της γνώσης του.

Το *πραγματικό* είναι δομημένο σαν το χωμάτινο περίβλημα που περιέχει μέσα του ένα ψήγμα καθαρού χρυσού, είναι φτιαγμένο από δύο πραγματικές ουσίες, την καθαρή και την ακάθαρτη, το χρυσάφι και το χωμάτινο περίβλημα, ή (με όρους εγγελιανούς) το ουσιαστικό και το μη-ουσιαστικό. Το μη-ουσιαστικό μπορεί να είναι η μορφή της ατομικότητας (κάποιος καρπός, κάποιος συγκεκριμένος καρπός) ή η υλικότητα (που δεν αποτελεί τη «μορφή» ή ουσία), το «μηδέν» ή κάτι άλλο, δεν έχει σημασία. Σημασία έχει ότι το πραγματικό αντικείμενο περιέχει μέσα του δύο ξεχωριστά πραγματικά μέρη, το ουσιαστικό και το μη-ουσιαστικό. Αυτό οδηγεί σε ένα πρώτο συμπέρασμα: η γνώση (που δεν είναι παρά η ουσιαστική ουσία) περιέχεται στο πραγματικό ως ένα από τα μέρη του και συγκεκριμένα στο άλλο μέρος του πραγματικού, στο μη-ουσιαστικό. Η γνώση έχει ως μοναδική λειτουργία να διαχωρίζει, μέσα στο αντικείμενο, τα δύο μέρη που υπάρχουν μέσα του, το ουσιαστικό από το μη-ουσιαστικό, με ειδικές μεθόδους που αποσκοπούν στο να *εξαλείψουν το μη-ουσιαστικό πραγματικό* (με ένα ολόκληρο παιχνίδι διαδοχικών διαλόγων, κοσκινισμάτων, ξυσιμάτων, τριψιμάτων), και να αφήσουν τελικά το υποκείμενο της γνώσης μπροστά στο δεύτερο μέρος του πραγματικού, την ουσία του, πραγματική, καθεαυτή. Αυτό οδηγεί σε ένα δεύτερο συμπέρασμα: η πράξη της αφαίρεσης, και όλες οι διαδικασίες αποκάθαρσης, δεν είναι παρά διαδικασίες καθαρισμού και εξαλείψης ενός μέρους του πραγματικού ώστε να απομονωθεί το άλλο. Γι' αυτό δεν αφήνουν ίχνος στο μέρος που εξάγεται. Τα ίχνη της δράσης τους εξαφανίζονται μαζί με το μέρος του πραγματικού που επιδιώκουν να εξαλείψουν.

Ωστόσο, κάτι από την πραγματικότητα αυτής της εργασίας εξαλείψης παρουσιάζεται, όχι όμως στο αποτέλεσμα αυτής της διεργασίας, όπως θα νόμιζε κανείς, αφού το αποτέλεσμα δεν είναι παρά η αγνή και καθαρή πραγματική ουσία, αλλά στις προϋποθέσεις της διεργασίας, και πιο συγκεκριμένα στη *δομή* του πραγματικού αντικείμενου, απ' όπου η γνωστική διεργασία οφείλει να εξάγει την πραγματική ουσία. Γι' αυτό το σκοπό, το πραγματικό αντικείμενο είναι προικισμένο με μια ολωσδιόλου ιδιαίτερη δομή, που ήδη συναντήσαμε στην ανάλυσή και τώρα πρέπει να τη διασαφήσουμε. Η δομή αυτή αφορά την *θέση αμοιβαιότητας* που κατέχουν

μέσα στο πραγματικό τα δύο συστατικά μέρη του: το μη-ουσιαστικό και το ουσιαστικό. Το μη-ουσιαστικό μέρος κατέχει το *εξωτερικό* τμήμα του αντικειμένου, την *ορατή επιφάνειά* του, ενώ το ουσιαστικό μέρος κατέχει το *εσωτερικό* τμήμα του πραγματικού αντικειμένου, τον *αόρατο* πυρήνα του. Επομένως η σχέση του ορατού με το αόρατο είναι ταυτόσημη με τη σχέση του εξωτερικού με το εσωτερικό, ταυτόσημη με τη σχέση του περιβλήματος προς τον πυρήνα. Η ουσία δεν είναι άμεσα *ορατή*, γιατί είναι κυριολεκτικά κρυμμένη, δηλαδή τελείως σκεπασμένη και περιτυλιγμένη από το περίβλημα του *μη-ουσιαστικού*. Αυτό συνιστά το ίχνος της γνωστικής διεργασίας – *πραγματοποιημένο* όμως στην σχέση του μη-ουσιαστικού και του ουσιαστικού μέσα στο ίδιο το πραγματικό αντικείμενο. Έτσι θεμελιώνεται η αναγκαιότητα μιας διεργασίας πραγματικής εξαγωγής και η αναγκαιότητα των αποκαθαρκτικών μεθόδων που οδηγούν στην ανακάλυψη της ουσίας. Η ανακάλυψη αποκτά λοιπόν κυριολεκτική έννοια: σημαίνει ότι αφαιρούμε το περίβλημα όπως αφαιρούμε το τσόφλι που σκεπάζει το αμύγδαλο ή τη φλούδα που σκεπάζει τον καρπό, το πέπλο που τυλίγει την κόρη, την αλήθεια, το θεό, το άγαλμα¹⁹, κλπ. Με αυτά τα συγκεκριμένα παραδείγματα δεν αναζητώ την προέλευση αυτής της δομής. Τα αναφέρω ως απεικονίσεις στις οποίες αντικαθρέφτισαν την αυταρέσκειά τους όλες οι φιλοσοφίες της όρασης. Είναι άραγε αναγκαίο να δείξουμε ότι η προβληματική της εμπειριστικής αντίληψης για τη γνώση συνδέεται άρρηκτα με την προβληματική της θρησκευτικής θέασης της ουσίας στη διαφάνεια της ύπαρξης; Η εμπειριστική αντίληψη μπορεί να νοηθεί ως παραλλαγή της αντίληψης της θέασης, με τη μόνη διαφορά ότι αυτή τη φορά η *διαφάνεια* δεν είναι δεδομένη εξ αρχής, αλλά χωρίζεται από τον εαυτό της με εκείνο ακριβώς το *πέπλο*, το ακάθαρτο περίβλημα, το μη-ουσιαστικό που μας «κρύβει» την ουσία. Με τις τεχνικές του αποχωρισμού και του καθαρισμού η αφαίρεση *παραμερίζει* τα περιβλήματα για να μας αποδώσει την πραγματική παρουσία της καθαρής και γυμνής ουσίας, έτσι ώστε η γνώση να αποτελεί μόνον την απλή θέασή τους.

Ας εξετάσουμε τώρα τη *δομή* της εμπειριστικής γνώσης από μια κριτική απόσταση. Μπορούμε να τη χαρακτηρίσουμε ως αντίληψη που νοεί τη γνώση του πραγματικού αντικειμένου ως *πραγματικό τμήμα* του προς γνώσιν αντικειμένου. Όσο και αν ονομάζουμε αυτό το τμήμα ουσιαστικό, εσωτερικό και κρυμμένο, επομένως μη-ορατό εκ πρώτης όψεως, δεν παύει να τίθεται, με αυτές τις ιδιότητές του, ως ένα τμήμα πραγματικό που μαζί με το μη-ουσιαστικό συνθέτει την πραγματικότητα του πραγματικού αντικειμένου. Η απεικόνιση της *γνώσης*, δηλαδή αυτής της τελείως ιδιαίτερης διεργασίας που ασκείται σε σχέση με το προς γνώσιν πραγματικό αντικείμενο και που δεν είναι αμελητέα, αλλά αντίθετα προσθέτει στο υπάρχον πραγματικό αντικείμενο *μια νέα ύπαρξη*, συγκεκριμένα την ύπαρξη της γνώσης του (π.χ. τουλάχιστο τον προφορικό και γραπτό εννοιολογικό λόγο που διατυπώνει αυτή τη γνώση με τη μορφή μηνύματος, δηλαδή την απεικόνιση αυτής της γνώσης που πραγματοποιείται έξω από το αντικείμενο – όντας έργο ενός δρώντος υποκειμένου), αυτή η γνώση βρίσκεται *εγγεγραμμένη* ολόκληρη στη *δομή του πραγματικού αντικειμένου*, με τη μορφή της διαφοράς ανάμεσα στο μη-ουσιαστικό και στην ουσία, ανάμεσα στην επιφάνεια και στο βάθος, στο εξωτερικό και στο εσωτερικό! Η γνώση λοιπόν είναι ήδη *πραγματικά* παρούσα στο προς γνώσιν πραγματικό αντικείμενο με τη μορφή της αμοιβαίας τοποθέτησης των δύο πραγματικών μερών του! Η γνώση υπάρχει πραγματικά ολόκληρη μέσα του: όχι μόνο το αντικείμενό της, το πραγματικό μέρος που ονομάζεται ουσία, αλλά και η διεργασία της, ο διαχωρισμός και η αμοιβαία σχέση που υφίσταται ανάμεσα στα δύο μέρη του πραγματικού αντικειμένου, όπου το ένα (το μη-ουσιαστικό) είναι το εξωτερικό μέρος που κρύβει και περιτυλίγει μέσα του το άλλο (την ουσία ή εσωτερικό μέρος).

Αυτή η επένδυση της γνώσης, νοούμενη ως πραγματικό τμήμα του πραγματικού αντικειμένου στην

19 Δεν πρόκειται για δικό μου εφεύρημα ούτε για λογοπαίγνιο. Ο Μιχαήλ Άγγελος ανέπτυξε μια πλήρη αισθητική της καλλιτεχνικής παραγωγής που δεν βασίζεται στην παραγωγή της ουσιώδους μορφής από την ύλη του μαρμάρου, αλλά στην *καταστροφή* του άμορφου που μέχρι να αρχίσει το σμίλευμα περικλείει τη μορφή που πρέπει να *αναδειχθεί*. Στον εμπειριστικό ρεαλισμό της *εξαγωγής* επενδύεται μια πρακτική της αισθητικής παραγωγής.

πραγματική δομή του πραγματικού αντικειμένου, συνιστά την προβληματική που προσιδιάζει στην εμπειριστική αντίληψη για τη γνώση. Αρκεί να συλλάβουμε καλά την έννοιά της, για να βγάλουμε σημαντικά συμπεράσματα, πολύ πιο προχωρημένα από τα λόγια αυτής της αντίληψης, η οποία τελικά ομολογεί το τι κάνει με το να το αρνείται. Δεν μπορώ να πραγματευτώ εδώ από αυτά τα συμπεράσματα που εύκολα μπορούν να αναπτυχθούν, ιδίως όσον αφορά τη δομή του ορατού και του μη-ορατού, θέμα του οποίου τη σημασία προαισθανόμαστε εδώ. Θα ήθελα μόνο να σημειώσω παρενθετικά ότι οι κατηγορίες του εμπειρισμού βρίσκονται στην καρδιά της προβληματικής της κλασικής φιλοσοφίας και πως η αναγνώριση αυτής της προβληματικής, υπό τις μορφές των παραλλαγών της, ακόμα και υπό τις βουβές παραλλαγές και τις απαρνήσεις τους, μπορεί να δώσει στο πρόγραμμα μιας ιστορίας της φιλοσοφίας μια γενική αρχή που ήταν βασική την περίοδο εκείνη προκειμένου να κατασκευάσει την έννοιά της. Η προβληματική αυτή που ήταν ομολογημένη στον 18ο αιώνα του Λοκ και του Κοντιγιάκ, ενυπάρχει βαθιά στην εγγεληνική φιλοσοφία, όσο παράδοξο και αν φαίνεται αυτό. Ο Μαρξ, για λόγους που αναλύουμε εδώ, αναγκάστηκε να τη χρησιμοποιήσει προκειμένου να στοχαστεί την έλλειψη μιας έννοιας, της οποίας τα αποτελέσματα είχε ήδη παραγάγει, και να διατυπώσει το (απόν) ερώτημα, δηλαδή την ίδια την έννοια, έχοντας ήδη δώσει την απάντηση με τις αναλύσεις του στο *Κεφάλαιο*. Η προβληματική αυτή επιβίωσε της χρήσης της από τον Μαρξ, ο οποίος την αντέστρεψε, την ανέπλασε και τη μεταμόρφωσε στην πράξη, καίτοι προσέφυγε στους όρους της (φαινόμενο και ουσία, εξωτερικό και εσωτερικό, εσωτερική ουσία των πραγμάτων, φαινομενική και πραγματική κίνηση, κλπ.). Ξαναβρίσκουμε την προβληματική αυτή αμέτρητες φορές στα κείμενα του Ένγκελς και του Λένιν, οι οποίοι τη χρησιμοποιούσαν με αφορμή τις ιδεολογικές διαμάχες, όταν απέναντι στη βίαιη επίθεση του αντιπάλου και στο «έδαφος» που εκείνος έχει διαλέξει, οφείλει κανείς να δράσει άμεσα και αρχίζει να τον χτυπά με τα ίδια του τα όπλα, με τα ίδια του τα χτυπήματα, δηλαδή με τις δικές του ιδεολογικές επιχειρηματολογίες και έννοιες.

Εδώ θα ήθελα να επιμείνω μόνο σε ένα συγκεκριμένο σημείο: στο *λογοπαίγνιο* που θεμελιώνει αυτή την αντίληψη και αφορά την έννοια *πραγματικό*. Σε πρώτη προσέγγιση μπορούμε όντως να χαρακτηρίσουμε την εμπειριστική αντίληψη για τη γνώση ως *λογοπαίγνιο* πάνω στο «πραγματικό». Διαπιστώσαμε πως ολόκληρη η γνώση, τόσο το αντικείμενό της (η ουσία του πραγματικού αντικειμένου), όσο και η διάκριση ανάμεσα στο πραγματικό αντικείμενο, στο οποίο διεξάγεται το γνωστικό εγχείρημα, και στο γνωστικό εγχείρημα (διάκριση που αποτελεί τον *τόπο* του γνωστικού εγχειρήματος), διαπιστώσαμε λοιπόν πως τόσο το αντικείμενο όσο και το γνωστικό εγχείρημα στη διαφορά του από το πραγματικό αντικείμενο του οποίου προτίθεται να παράγει τη γνώση, έχουν κάθε δικαίωμα να νοούνται και να τίθενται ως τμήματα της πραγματικής δομής του πραγματικού αντικειμένου. Για την εμπειριστική αντίληψη της γνώσης λοιπόν, το σύνολο της γνώσης είναι επενδυμένο στο *πραγματικό*, και η γνώση εμφανίζεται πάντα ως *σχέση εσωτερική στο πραγματικό της αντικείμενο*, ως *σχέση ανάμεσα σε όντως διακριτά μέρη του πραγματικού αντικειμένου*. Αν συλλάβουμε καθαρά αυτή τη θεμελιακή δομή, μπορεί να την χρησιμοποιήσουμε ως κλειδί σε πολλές περιστάσεις, ιδιαίτερα όταν θα χρειαστεί να εξετάσουμε τους θεωρητικούς τίτλους των νεότερων μορφών του εμπειρισμού, που μας παρουσιάζονται με τους αθώους τίτλους της θεωρίας των *μοντέλων*²⁰, η οποία ελπίζω να έχω αποδείξει πως είναι ολότελα ξένη

20 Ας σημειωθεί ότι αναφέρομαι εδώ επικριτικά στη θεωρία των μοντέλων μόνον με την έννοιά της ως *ιδεολογίας της γνώσης*. Υπό αυτή την έννοια και παρά τον όποιο βαθμό επεξεργασίας των μορφών της από το σύγχρονο νεοθετικισμό παραμένει απόγονος της εμπειριστικής σύλληψης της γνώσης. Αυτή η απόρριψη δεν οδηγεί ωστόσο στην καταδίκη μιας διαφορετικής έννοιας και χρήσης της κατηγορίας «μοντέλο». Πρόκειται για την τεχνική χρήση των «μοντέλων» που διαπιστώνεται συχνότατα στην τεχνική *πρακτική* του σχεδιασμού στις σοσιαλιστικές χώρες. Σε αυτή την περίπτωση το «μοντέλο» αποτελεί τεχνικό μέσο σύνθεσης διαφόρων δεδομένων με σκοπό την επίτευξη ενός σκοπού. Ο εμπειρισμός του μοντέλου βρίσκει εδώ τη θέση που του ανήκει: όχι στη θεωρία της γνώσης, αλλά στην πρακτική εφαρμογή, δηλαδή στο επίπεδο της τεχνικής επίτευξης ορισμένων σκοπών εν όψει κάποιων δεδομένων με βάση γνώσεις που παρέχει η επιστήμη της πολιτικής οικονομίας. Σύμφωνα με μια διάσημη ρήση που δυστυχώς δεν γνώρισε στην πράξη τον απόηχο που άξιζε, ο Στάλιν είχε απαγορεύσει τη σύγχυση της πολιτικής οικονομίας με την οικονομική πολιτική, δηλαδή τη σύγχυση της θεωρίας με την τεχνική εφαρμογή της. Η εμπειριστική σύλληψη του μοντέλου ως ιδεολογία της γνώσης

προς τον Μαρξ. Σε μεγαλύτερη απόσταση από μας αλλά πλησιέστερα στον Μαρξ, δηλαδή στο έργο του Φόϋερμπαχ και στα Έργα της τομής του Μαρξ (Θέσεις για τον Φόϋερμπαχ και Γερμανική Ιδεολογία), η δομή αυτή μπορεί να μας χρησιμεύσει στην κατανόηση του μόνιμου *λογοπαίγνιου* πάνω στο «πραγματικό» και στο «συγκεκριμένο», που βρίσκεται στη βάση μιας ολόκληρης σειράς από παρεξηγήσεις των οποίων υφιστάμεθα σήμερα τις αργοπορημένες συνέπειες²¹. Δεν θα πάρω όμως αυτόν τον αφάνταστα γόνιμο κριτικό δρόμο: θα αφήσω στο λογοπαίγνιο τις συνέπειές του, και την αναίρεσή τους στην αυξανόμενη επαγρύπνηση που χαρακτηρίζει την εποχή μας. Εδώ θα επικρίνω μόνον το ίδιο το *λογοπαίγνιο*.

Το λογοπαίγνιο αυτό παίζει με μια θανάσιμη διαφορά και σκυλεύει το πτώμα της. Ας δούμε ποιο είναι το όνομα του θύματος αυτής της ευφρούς δολοφονίας. Όταν ο εμπειρισμός ορίζει την ουσία ως αντικείμενο της γνώσης, ομολογεί κάτι σημαντικό και την ίδια στιγμή το αρνείται: ομολογεί ότι το αντικείμενο της γνώσης δεν ταυτίζεται με το πραγματικό αντικείμενο, αφού δηλώνει πως αποτελεί απλώς μέρος του πραγματικού αντικειμένου. Αρνείται όμως αυτό που ομολογεί, ανάγοντας τη διαφορά ανάμεσα στα δύο αντικείμενα, το αντικείμενο της γνώσης και το πραγματικό αντικείμενο, σε απλή διάκριση μεταξύ τμημάτων ενός αντικειμένου: του πραγματικού αντικειμένου. Στο πλαίσιο της ομολογούσας ανάλυσης υπάρχουν δύο ξεχωριστά αντικείμενα, το πραγματικό αντικείμενο που «υπάρχει έξω από το υποκείμενο, ανεξάρτητα από τη διαδικασία της γνώσης» (Μαρξ), και το αντικείμενο της γνώσης (η ουσία του πραγματικού αντικειμένου) που διακρίνεται σαφώς από το πραγματικό αντικείμενο. Στη πλαίσιο της ανάλυσης που αρνείται υπάρχει *μονάχα ένα αντικείμενο*: το πραγματικό αντικείμενο. Μπορούμε συνεπώς να συμπεράνουμε ότι το αληθινό λογοπαίγνιο μας εξαπατά σχετικά με τον τόπο διεξαγωγής και σχετικά με το φορέα του (Träger), σχετικά με τη λέξη στην οποία εδράζεται το διφορούμενο. Το αληθινό λογοπαίγνιο δεν βασίζεται στη λέξη *πραγματικό*, η οποία αποτελεί τη μάσκα του, αλλά στη λέξη *αντικείμενο*. Ο φόνος δεν συντελέστηκε στη λέξη *πραγματικό*, αλλά στη λέξη *αντικείμενο*. Και πρέπει να παράγουμε τη διαφορά της *έννοιας* αντικείμενο, για να την απαλλάξουμε από την υποκριτική ενότητα της λέξης αντικείμενο.

11.

Εισερχόμαστε έτσι, σχεδόν εν αγνοία μας, διότι δεν το είχαμε προμελετήσει, στην οδό που μας άνοιξαν μέσα στην ιστορία δύο φιλόσοφοι: ο Σπινόζα και ο Μαρξ. Ο Σπινόζα, αντιβαίνοντας σ' αυτό που πρέπει να αποκαλέσουμε λανθάνοντα δογματικό εμπειρισμό του καρτεσιανού ιδεαλισμού, μας προειδοποίησε πως το *αντικείμενο* της γνώσης, ή ουσία, είναι καθαυτό απόλυτα ξεχωριστό και διαφορετικό από το *πραγματικό αντικείμενο*, γιατί όπως λέει στην περίφημη φράση του, δεν πρέπει να μπερδεύουμε τα δύο αντικείμενα: την

αποκτά τη μορφή που είναι αναγκαία για την εξαπάτηση μέσω της σύγχυσης της έννοιας της γνώσης με το τεχνικό εργαλείο, που συνιστά στην πραγματικότητα το μοντέλο.

21 Τα μεγαλοφυή σφάλματα του έργου του Πολιτζέρ, *Critique des Fondements de la Psychologie* οφείλονται σε μεγάλο βαθμό στην ιδεολογική λειτουργία της μη υποβαλλόμενης σε κριτική έννοιας του συγκεκριμένου. Δεν είναι τυχαίο το ότι ο Πολιτζέρ διακήρυξε τη συγκρότηση μιας «συγκεκριμένης ψυχολογίας» χωρίς αυτό να συνοδευθεί από κάποιο έργο. Το προτέρημα του όρου «συγκεκριμένο» εξαντλείται στην κριτική χρήση του χωρίς να μπορεί να θεμελιώσει καμιά γνώση, δεδομένου ότι η γνώση εξαντλείται στην «αφαίρεση» των εννοιών. Μπορούμε να παρατηρήσουμε την ίδια κατάσταση ήδη στον Φόϋερμπαχ, ο οποίος επιχειρεί απεγνωσμένα να απαλλαγεί από την ιδεολογία επικαλούμενος το «συγκεκριμένο», δηλαδή την ιδεολογική έννοια της σύγχυσης του γιγνώσκων και του Είναι: η ιδεολογία δεν μπορεί βεβαίως να μας απελευθερώσει από την ιδεολογία. Βρίσκουμε την ίδια σύγχυση και το ίδιο λογοπαίγνιο σε όλους τους ερμηνευτές του Μαρξ που αναφέρονται στα Έργα της Νεότητας, επικαλούμενοι ως θεωρητικό θεμέλιο της σκέψης τους τον «πραγματικό» ανθρωπισμό, τον «συγκεκριμένο» ανθρωπισμό ή τον «θετικό» ανθρωπισμό. Αναμφίβολα υπάρχουν δικαιολογίες γι αυτό: πρόκειται για τις ποικίλες εκφράσεις του ίδιου του Μαρξ που μιλά στα Έργα της Τομής (Θέσεις για τον Φόϋερμπαχ, Γερμανική Ιδεολογία) για το συγκεκριμένο, το πραγματικό, τους «πραγματικούς, συγκεκριμένους ανθρώπους» κλπ. Αλλά τα Έργα της Τομής εξακολουθούν να είναι δέσμια της σύγχυσης μιας άρνησης που εξαρτάται ακόμη από τις έννοιες που απορρίπτει χωρίς να κατορθώνουν να διατυπώσουν με κατάλληλη μορφή της νέες και θετικές έννοιες που ενέχονται σε αυτή την άρνηση (πρβλ. Pour Marx, σσ. 28-29).

ιδέα του κύκλου, που είναι το αντικείμενο της γνώσης, και τον κύκλο, που είναι το πραγματικό αντικείμενο. Ο Μαρξ υιοθέτησε σε όλο το εύρος της αυτή τη διάκριση στο κεφάλαιο III της *Εισαγωγής του '57*.

Ο Μαρξ απορρίπτει τη εγγεληνή σύγχυση που ταυτίζει το πραγματικό αντικείμενο με το αντικείμενο της γνώσης, την πραγματική διαδικασία με τη γνωστική διαδικασία: «ο Χέγκελ έπεσε θύμα της ψευδαίσθησης να νοεί το πραγματικό (*das Reale*) ως αποτέλεσμα της σκέψης που συνοψίζεται στον εαυτό της, εμβαθύνει στον εαυτό της και μπαίνει σε κίνηση αφ' εαυτής, ενώ η μέθοδος που μας δίνει τη δυνατότητα να ανέλθουμε από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο δεν είναι παρά ο τρόπος (*die Art*) με τον οποίο η σκέψη ιδιοποιείται το συγκεκριμένο και το αναπαράγει (*reproduzieren*) ως νοητικό συγκεκριμένο (*geistig Konkretes*)» (MEW, 13, 632).

Η σύγχυση αυτή, στην οποία ο Χέγκελ δίνει τη μορφή ενός απόλυτου ιδεαλισμού της ιστορίας, είναι καταρχήν μια απλή παραλλαγή της σύγχυσης που χαρακτηρίζει την προβληματική του εμπειρισμού. Ενάντια σ' αυτή τη σύγχυση ο Μαρξ υποστηρίζει τη διάκριση ανάμεσα στο πραγματικό αντικείμενο (το πραγματικό-συγκεκριμένο, την πραγματική ολότητα που «*παραμένει πάντα έξω από το κεφάλι μας (Kopf) στην ανεξαρτησία του*» από την παραγωγή της γνώσης της, σ. 633) και το αντικείμενο της γνώσης, που είναι προϊόν της σκέψης και παράγεται μέσα της ως νοητικό-συγκεκριμένο (*Gedankenkonkretum*), νοητική-ολότητα (*Gedankentotalität*) δηλαδή ως νοητικό-αντικείμενο απόλυτα διακριτό από το πραγματικό-αντικείμενο, από το πραγματικό-συγκεκριμένο, από την πραγματική-ολότητα, των οποίων τη γνώση παρέχει το νοητικό-συγκεκριμένο, η νοητική-ολότητα. Ο Μαρξ πάει ακόμα πιο μακριά και δείχνει ότι η διάκριση αυτή δεν αφορά μόνον αυτά τα δύο αντικείμενα, αλλά και τις διαδικασίες παραγωγής τους. Ενώ η διαδικασία παραγωγής κάποιου πραγματικού αντικειμένου, κάποιας πραγματικής-συγκεκριμένης ολότητας (π.χ. ενός ιστορικού έθνους) πραγματοποιείται εξ ολοκλήρου μέσα στο πραγματικό, και συντελείται σύμφωνα με την πραγματική τάξη της πραγματικής γένεσης (τη διαδοχική σειρά των στιγμών της ιστορικής γένεσης), η διαδικασία παραγωγής του αντικειμένου της γνώσης εκτυλίσσεται εξ ολοκλήρου μέσα στη γνώση και συντελείται σύμφωνα με *μιαν άλλη τάξη*, όπου οι νοητικές κατηγορίες που «*αναπαράγουν*» τις «*πραγματικές*» κατηγορίες *δεν κατέχουν την ίδια θέση* όπως στη σειρά της πραγματικής ιστορικής γένεσης, αλλά θέσεις ολότελα διαφορετικές, που τους αποδίδονται από τη λειτουργία τους μέσα στη διαδικασία παραγωγής του αντικειμένου της γνώσης.

Ας δώσουμε λίγη προσοχή σε αυτά τα ζητήματα.

Όταν ο Μαρξ μας λέει πως η διαδικασία παραγωγής της γνώσης, δηλαδή του αντικειμένου της, που διακρίνεται από το πραγματικό αντικείμενο το οποίο θέλει ν' αφομοιώσει σύμφωνα με τον «τρόπο» της γνώσης – όταν μας λέει πως η διαδικασία αυτή εκτυλίσσεται εξ ολοκλήρου μέσα στη γνώση, στο «κεφάλι», ή στη σκέψη, επ' ουδενί λόγω πέφτει θύμα κάποιου ιδεαλισμού της συνείδησης, του πνεύματος ή της σκέψης, γιατί η εν λόγω «*σκέψη*» δεν είναι ιδιότητα κάποιου υπερβατικού υποκειμένου ή μιας απόλυτης συνείδησης που θα μπορούσε ν' αντιπαρατεθεί στον πραγματικό κόσμο ως *ύλη*. Επιπλέον η σκέψη αυτή δεν είναι ιδιότητα κάποιου ψυχολογικού υποκειμένου, καίτοι φορείς της είναι τα άτομα. Η σκέψη είναι το ιστορικά συγκροτημένο σύστημα ενός *μηχανισμού σκέψης* που θεμελιώνεται και αρθρώνεται στη φυσική και κοινωνική πραγματικότητα. Ορίζεται από το σύστημα των πραγματικών όρων που την καθιστούν, αν μπορώ να διακινδυνεύσω την έκφραση, έναν συγκεκριμένο *τρόπο παραγωγής* γνώσεων. Αυτός ο τρόπος παραγωγής αποτελείται από μια δομή που συνδυάζει («*Verbindung*») τον τύπο του αντικειμένου (πρώτη ύλη) στο οποίο δουλεύει, τα *μέσα* θεωρητικής παραγωγής που διαθέτει (θεωρία, μέθοδος και τεχνική, πειραματική ή άλλη), και τις ιστορικές σχέσεις (θεωρητικές, ιδεολογικές και κοινωνικές σχέσεις ταυτόχρονα) στις οποίες παράγει. Αυτό το προσδιορισμένο σύστημα των όρων της θεωρητικής πρακτικής αποδίδει σε κάποιο σκεπτόμενο υποκείμενο (άτομο) ορισμένη θέση και λειτουργία στην παραγωγή των γνώσεων. Αυτό το σύστημα θεωρητικής παραγωγής, που είναι υλικό όσο και «*πνευματικό*», και του οποίου η πρακτική θεμελιώνεται και αρθρώνεται

στις υπάρχουσες οικονομικές, πολιτικές και ιδεολογικές πρακτικές (που άμεσα ή έμμεσα του δίνουν την κύρια «πρώτη ύλη» του) – αυτό το σύστημα έχει μια συγκεκριμένη αντικειμενική πραγματικότητα. Και αυτή η πραγματικότητα ορίζει τους ρόλους και τις λειτουργίες «σκέψης» των ξεχωριστών ατόμων, που δεν μπορούν να «σκεφτούν» παρά μονάχα τα «προβλήματα» που έχουν κιάλας τεθεί ή που μπορούν να τεθούν. Όπως η δομή ενός οικονομικού τρόπου παραγωγής βάζει σε ενέργεια την εργατική δύναμη των άμεσων παραγωγών, η αντικειμενική πραγματικότητα της θεωρητικής παραγωγής ενεργοποιεί με το δικό της τρόπο τη «νοητική» τους δύναμη. Η «σκέψη», λοιπόν όχι μόνο δεν είναι μια ουσία που αντιπαρατίθεται στον υλικό κόσμο, όχι μόνο δεν είναι η ιδιότητα κάποιου «καθαρού» υπερβατικού υποκειμένου, ή μιας «απόλυτης συνείδησης», με δυο λόγια ο μύθος που ο ιδεαλισμός παράγει ως μύθο για ν' αναγνωρίζει τον εαυτό του και να θεμελιωθεί σ' αυτόν, αλλά αντίθετα είναι ένα ιδιαίτερο πραγματικό σύστημα, θεμελιωμένο και αρθρωμένο στον πραγματικό κόσμο δεδομένης ιστορικής κοινωνίας. Ένα σύστημα που διατηρεί ορισμένες σχέσεις με τη φύση, ένα *ιδιαιτέρο* σύστημα που ορίζεται από τις συνθήκες ύπαρξης και πρακτικής του, από μια *καθαρά δική του* δομή, δηλαδή από έναν ορισμένο τύπο συνδυασμού (*Verbindung*) ανάμεσα στην πρώτη ύλη του (το αντικείμενο της θεωρητικής παραγωγής), τα μέσα παραγωγής του και τις σχέσεις με τις άλλες δομές της κοινωνίας.

Αν δεχτούμε λοιπόν ότι έτσι πρέπει να ορίσουμε τη «σκέψη», αυτόν τον γενικότατο όρο που χρησιμοποιεί ο Μαρξ στο κομμάτι που αναλύουμε, τότε είναι θεμιτό να πούμε πως η παραγωγή της γνώσης, που είναι το γνώρισμα της θεωρητικής πρακτικής, αποτελεί μια διαδικασία που συντελείται *ολοκληρωτικά μέσα στη σκέψη*. Με τον ίδιο τρόπο που μπορούμε να πούμε, τηρουμένων των αναλογιών, ότι η διαδικασία της οικονομικής παραγωγής συντελείται ολοκληρωτικά μέσα στην οικονομία, αν και διατηρεί, ιδίως αναφορικά με τους ειδοποιούς καθορισμούς της δομής της, αναγκαίες σχέσεις με τη φύση και με τις άλλες δομές (τη νομικοπολιτική και την ιδεολογική), που όλες μαζί συγκροτούν τη συνολική δομή ενός κοινωνικού σχηματισμού που αντιστοιχεί σε ορισμένο τρόπο παραγωγής. Είναι λοιπόν απόλυτα θεμιτό (*richtig*) να πούμε, όπως ο Μαρξ, ότι «*η συγκεκριμένη ολότητα, ως νοητική ολότητα, ως νοητικό συγκεκριμένο, είναι στην πραγματικότητα (in fact) προϊόν της σκέψης, της κατανόησης (ein Produkt des Denkens, des Begreifens)*» (632-633). Είναι θεμιτό να φανταζόμαστε τη θεωρητική πρακτική, δηλαδή την εργασία της σκέψης πάνω στην πρώτη ύλη της (το αντικείμενο στο οποίο δουλεύει), ως «*εργασία μετασχηματισμού (Verarbeitung) της διαίσθησης (Anschauung) και της αναπαράστασης (Vorstellung) σε έννοιες (in Begriffe)*» (632).

Προσπάθησα να δείξω αλλού²² ότι η πρώτη ύλη πάνω στην οποία εργάζεται ο τρόπος παραγωγής της γνώσης, δηλαδή αυτό που ο Μαρξ δηλώνει εδώ ως *Anschauung* και *Vorstellung*, η ύλη της διαίσθησης και της αναπαράστασης, παίρνει πολύ διαφορετικές μορφές, ανάλογα με το βαθμό ανάπτυξης της γνώσης στην ιστορία της. Προσπάθησα να δείξω ότι υπάρχει μεγάλη απόσταση ανάμεσα στην πρώτη ύλη του Αριστοτέλη και την πρώτη ύλη του Γαλιλαίου, του Νεύτωνα ή του Αϊνστάϊν – αλλά όμως *τυπικά αυτή η πρώτη ύλη αποτελεί μέρος των συνθηκών παραγωγής κάθε γνώσης*. Προσπάθησα επίσης να δείξω πως, αν είναι προφανές ότι αυτή η πρώτη ύλη γίνεται όλο και πιο *επεξεργασμένη* όσο προοδεύει ένας κλάδος της γνώσης, αν είναι προφανές ότι η πρώτη ύλη μιας ανεπτυγμένης επιστήμης δεν έχει πια σχέση με την «καθαρή» *διαίσθηση μέσω των αισθήσεων* ή την απλή «αναπαράσταση», ωστόσο όσο και αν γυρίσουμε πίσω στο παρελθόν ενός κλάδου της γνώσης ποτέ δεν θα συναντήσουμε μια «καθαρή» *διαίσθηση μέσω των αισθήσεων* ή μια «καθαρή» αναπαράσταση, αλλά μόνον μια πρώτη ύλη *πάντοτε-ήδη* σύνθετη, μια δομή διαίσθησης ή «αναπαράστασης» που συνδυάζει σε μια ιδιαίτερη «*Verbindung*» «στοιχεία» αισθητά, τεχνικά και ιδεολογικά. Άρα η γνώση δεν βρίσκεται ποτέ, όπως επιθυμεί απεγνωσμένα ο εμπειρισμός, μπροστά σ' ένα *καθαρό αντικείμενο* που ταυτίζεται με το *πραγματικό αντικείμενο*, του οποίου η γνώση αποβλέπει να παράγει ... τη γνώση. Όταν λοιπόν

η γνώση εργάζεται στο «αντικείμενό» της, δεν δουλεύει πάνω στο *πραγματικό* αντικείμενο, αλλά πάνω στη δική της πρώτη ύλη, η οποία αποτελεί το «αντικείμενό» της με την αυστηρή έννοια (το *γνωστικό αντικείμενο*), και το οποίο ακόμα και στην πιο στοιχειώδη του μορφή διακρίνεται από το *πραγματικό αντικείμενο*. Γιατί αυτή η πρώτη ύλη είναι πάντοτε-ήδη μια *πρώτη ύλη*, με την αυστηρή έννοια που της δίνει ο Μαρξ στο *Κεφάλαιο*, δηλαδή μια ήδη επεξεργασμένη και μετασχηματισμένη πρώτη ύλη, επειδή της έχει επιβληθεί η σύνθετη (αισθητο-τεχνολογικο-ιδεολογική) δομή που την συγκροτεί σε *αντικείμενο γνώσης*, έστω και χοντροκομμένης. Η γνώση θα μετασχηματίσει το αντικείμενο, θα μεταβάλει τις μορφές του μέσα στη διαδικασία ανάπτυξής της, για να παράγει γνώσεις διαρκώς *μετασχηματιζόμενες*, που δεν θα πάψουν όμως ποτέ να σχετίζονται με το *αντικείμενό* της, με την έννοια του *γνωστικού αντικειμένου*.

12.

Για την ώρα θα ήταν απερισκεψία να προχωρήσουμε πιο πέρα. Τις εξειδικευμένες έννοιες που μας δίνουν τη δυνατότητα να συγκροτήσουμε μια *ιστορία* της θεωρητικής πρακτικής, και πολύ περισσότερο την ιστορία των διαφόρων κλάδων της θεωρητικής πρακτικής (μαθηματικά, φυσική, χημεία, βιολογία, ιστορία και άλλες «ανθρωπιστικές επιστήμες»), δεν μπορεί να μας τις προσφέρει μόνη της η τυπική έννοια των συνθηκών της παραγωγής της θεωρητικής πρακτικής. Για να προχωρήσουμε πιο πέρα από την απλή *τυπική έννοια της δομής της θεωρητικής πρακτικής*, δηλαδή της παραγωγής των γνώσεων, πρέπει να επεξεργαστούμε την *έννοια της ιστορίας της γνώσης*, να επεξεργαστούμε τις έννοιες των διαφόρων *τρόπων* θεωρητικής παραγωγής (και πρώτ' απ' όλα τις έννοιες του θεωρητικού τρόπου παραγωγής της επιστήμης και της ιδεολογίας), καθώς επίσης και τις έννοιες των διαφόρων *κλάδων* της θεωρητικής παραγωγής και των σχέσεών τους (δηλαδή των διαφόρων επιστημών και των ειδικών τύπων εξάρτησης, ανεξαρτησίας και άρθρωσής τους). Ένα τέτοιο έργο θεωρητικής επεξεργασίας προϋποθέτει μια μακρόπνοη έρευνα που θα στηρίζεται στις αξιόλογες εργασίες που έχουν ήδη γίνει στους κλασικούς χώρους της ιστορίας των επιστημών και της επιστημολογίας – προϋποθέτει δηλαδή μια έρευνα που θα αφομοιώσει όλη την πρώτη ύλη των «γεγονότων» που έχουν συλλεγεί ή πρόκειται να συλλεγούν, και των πρώτων θεωρητικών αποτελεσμάτων που έχουν κατακτηθεί σ' αυτούς τους χώρους. Ωστόσο μονάχα η συγκέντρωση αυτών των «γεγονότων», η συγκέντρωση αυτών των «εμπειρικών» δεδομένων τα οποία, με ορισμένες αξιοσημείωτες εξαιρέσεις²³, μας δίνονται συνήθως με τη μορφή απλών καταγραφών ή χρονικών, δηλαδή με τη μορφή μιας ιδεολογικής αντίληψης της ιστορίας, όταν δεν εμφανίζονται με την αρτιότητα σύλληψη της φιλοσοφίας της ιστορίας. Αυτή η απλή συλλογή δεν αρκεί λοιπόν για να συγκροτηθεί μια ιστορία της γνώσης. Πρέπει πρώτα να *κατασκευάσουμε την έννοιά* της, έστω και με προσωρινή μορφή, ώστε μετά να καταπιαστούμε με την ιστορία της γνώσης. Αν στις εργασίες που θα διαβάσετε δώσαμε τόση προσοχή στις έννοιες με τις οποίες νοεί ο Μαρξ τις γενικές συνθήκες της οικονομικής παραγωγής, και στις έννοιες με τις οποίες πρέπει να νοεί η μαρξιστική σκέψη τη δική της θεωρία της *ιστορίας*, δεν το κάναμε μόνο για να διεισδύσουμε στη μαρξιστική θεωρία της *οικονομικής περιοχής* του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, αλλά και για να διασαφηνίσουμε στο μέτρο του δυνατού τις θεμελιακές έννοιες (*παραγωγή, δομή ενός τρόπου παραγωγής, ιστορία*), που η τυπική τους επεξεργασία είναι εξίσου αναγκαία για τη μαρξιστική θεωρία παραγωγής της γνώσης και για την ιστορία της.

Μετά από αυτό μπορούμε να σχηματίσουμε μια ιδέα για το δρόμο που ήδη ακολουθούν και θα ακολουθήσουν μελλοντικά αυτές οι έρευνες. Ο δρόμος αυτός μας οδηγεί σε μιαν επανάσταση στο χώρο της παραδοσιακής αντίληψης της ιστορίας των επιστημών, που και σήμερα ακόμα είναι βαθιά διαποτισμένη από την ιδεολογία της φιλοσοφίας του Διαφωτισμού, δηλαδή έναν τελεολογικό, και άρα ιδεαλιστικό, ορθολογισμό. Αρχίζουμε να υποψιαζόμαστε αλλά και να μπορούμε να αποδείξουμε με τα παραδείγματα που

εξετάσαμε, ότι η ιστορία του ορθού λόγου δεν είναι ούτε η γραμμική ιστορία μιας συνεχούς ανάπτυξης, ούτε αποτελεί, στη συνέχειά της, την ιστορία εκδήλωσης ή προοδευτικής συνειδητοποίησης κάποιου Ορθού Λόγου, που είναι ήδη ολοκληρωμένα παρών στο σπέρμα των απαρχών του και η ιστορία απλά τον βγάζει στο φως. Γνωρίζουμε ότι αυτός ο τύπος ιστορίας και ορθολογικότητας είναι αποτέλεσμα της αναδρομικής ψευδαίσθησης ενός ορισμένου ιστορικού αποτελέσματος, που γράφει την ιστορία του σε «συντελεσμένο μέλλοντα», νοεί δηλαδή την απαρχή του ως προοιόνιση του τέλους του. Η ορθολογικότητα της φιλοσοφίας του Διαφωτισμού, στην οποία ο Χέγκελ έδωσε τη συστηματική μορφή της ανάπτυξης της έννοιας, δεν είναι παρά μια ιδεολογική αντίληψη του ορθού λόγου και της ιστορίας του. Η πραγματική ιστορία της ανάπτυξης της γνώσης φαίνεται σήμερα να υπακούει σε νόμους τελείως διαφορετικούς από την τελεολογική προσδοκία για θρησκευτικό θρίαμβο του ορθού λόγου. Αρχίζουμε να αντιμετωπίζουμε αυτή την ιστορία ως τεμνόμενη από ριζικές ασυνέχειες (όταν, λόγου χάρη, μια νέα επιστήμη αποσπάται από τη βάση των προγενέστερων ιδεολογικών σχηματισμών), από βαθιές αναδιαρθρώσεις, οι οποίες και όταν σέβονται τη συνέχεια των περιοχών της γνώσης (κάτι που δεν συμβαίνει πάντα), εγκαινιάζουν με τη ρήξη τους την επικράτεια μιας νέας λογικής, η οποία όχι μόνο δεν είναι απλή ανάπτυξη, «αλήθεια» ή «αναποδογύρισμα» της παλιάς, αλλά παίρνει στην κυριολεξία τη θέση της παλιάς.

Είμαστε έτσι αναγκασμένοι να απορρίψουμε κάθε τελεολογία του ορθού λόγου και να νοήσουμε την ιστορική σχέση του αποτελέσματος και των προϋποθέσεων του ως σχέση παραγωγής, και όχι έκφρασης, πράγμα που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε, με έναν όρο που συγκρούεται με το σύστημα των κλασικών κατηγοριών και επιβάλλει την *αντικατάστασή τους*, σχέση *αναγκαίας τυχαιότητας*. Για να κατανοήσουμε αυτή την αναγκαιότητα, πρέπει να κατανοήσουμε την τελείως ιδιαίτερη και παράδοξη λογική που καταλήγει σ' αυτή την *παραγωγή*, δηλαδή τη λογική που διέπει τις συνθήκες παραγωγής των γνώσεων, άσχετα αν αποτελούν μέρος της ιστορίας ενός ακόμα ιδεολογικού κλάδου της γνώσης, ή αν αποτελούν μέρος ενός κλάδου της γνώσης που προσπαθεί να συγκροτηθεί σε επιστήμη ή έχει ήδη συγκροτηθεί. Στο σημείο αυτό μας επιφυλάσσονται πολλές εκπλήξεις, όπως εκείνη που προκάλεσαν οι εργασίες του Ζ. Κανγκιλέμ για την ιστορία παραγωγής της έννοιας του αντανακλαστικού, η οποία δεν γεννήθηκε από μια μηχανιστική φιλοσοφία, όπως τα φαινόμενα, δηλαδή η κυρίαρχη ιδεολογική αντίληψη, θα μας έκαναν να πιστέψουμε, αλλά από μια βιταλιστική φιλοσοφία²⁴. Ανάλογη είναι η έκπληξη που οφείλουμε στον Μισέλ Φουκώ για τη μελέτη της εντυπωσιακής διαμόρφωσης του σύνθετου πολιτιστικού σχηματισμού, ο οποίος συνοψίζει στον 17ο και 18ο αιώνα στον επικαθορισμένο όρο «Τρέλλα» μια σειρά από ιατρικές, νομικές, θρησκευτικές, ηθικές και πολιτικές πρακτικές και ιδεολογίες σε ένα συνδυασμό, του οποίου η εσωτερική διάταξη και το νόημα μεταβάλλονται σε συνάρτηση με την αλλαγή του τόπου και του ρόλου αυτών των στοιχείων στο γενικότερο πλαίσιο των οικονομικών, πολιτικών, νομικών και ιδεολογικών δομών της εποχής²⁵. Στον Μ. Φουκώ χρωστάμε και μιαν άλλη έκπληξη, δεδομένου ότι απέδειξε πόσες φαινομενικά ετερογενείς προϋποθέσεις συνέτρεξαν για να παραχθεί, μετά από μια κοπιαστική «θετική εργασία», κάτι που μοιάζει αυτονόητο: η παρατήρηση του ασθενούς από το «βλέμμα» της κλινικής ιατρικής²⁶.

Δεν αρκεί να κάνουμε τη θεωρητικά ουσιαστική και πρακτικά αποφασιστική διάκριση μεταξύ επιστήμης και ιδεολογίας, αν δεν μπορούμε να προφυλαχθούμε από τους δογματικούς και επιστημονικιστικούς πειρασμούς που την απειλούν άμεσα. Στην εργασία έρευνας και διαμόρφωσης εννοιών πρέπει να μάθουμε να μη χρησιμοποιούμε τη διάκριση επιστήμης–ιδεολογίας με τρόπο που να παλινорθώνει την ιδεολογία της φιλοσοφίας του Διαφωτισμού. Πρέπει, αντίθετα, να πραγματευόμαστε την ιδεολογία, η οποία αποτελεί μεταξύ

24 G. Canguilhem : *La formation du concept de réflexe aux XVIIe et XVIIIe siècles*, P.U.F. 1955.

25 M. Foucault : *Histoire de la folie à l'âge classique*, Plon 1961.

26 M. Foucault : *Naissance de la clinique*, P.U.F. 1963.

άλλων την προϊστορία μιας επιστήμης, ως πραγματική ιστορία με δικούς της νόμους, και ως πραγματική προϊστορία, που ήρθε αντιμέτωπη με άλλες τεχνικές πρακτικές και ιδεολογικές ή επιστημονικές κατακτήσεις, παράγοντας, σε μια ειδική θεωρητική συγκυρία, μια επιστήμη, όχι ως σκοπό της, αλλά ως έκπληξη. Μετά από αυτό είμαστε υποχρεωμένοι να θέσουμε το πρόβλημα των προϋποθέσεων της «επιστημολογικής τομής», που εγκαθιδρύει κάθε επιστήμη, δηλαδή, χρησιμοποιώντας κλασική ορολογία, να θέσουμε το πρόβλημα των προϋποθέσεων μιας επιστημονικής ανακάλυψης, και μάλιστα να το θέσουμε και στην περίπτωση του Μαρξ. Αυτό αυξάνει τα καθήκοντά μας. Μελετώντας αυτό το πρόβλημα θα έχουμε την ευκαιρία να σκεφτούμε με τελείως νέο τρόπο τη σχέση της επιστήμης με την ιδεολογία από την οποία γεννιέται, και η οποία λίγο-πολύ εξακολουθεί να τη συνοδεύει βουβά στην ιστορία της. Αυτή η έρευνα μας οδηγεί να διαπιστώσουμε ότι σε σχέση με την ιδεολογία από την οποία ξεπηδά, η επιστήμη δεν μπορεί να νοηθεί αποκλειστικά ως «επιστήμη της ιδεολογίας»²⁷. Αυτή θα μας ξάφνιαζε αν δεν είμασταν ήδη ενημερωμένοι σχετικά με την υφή του *αντικειμένου* της γνώσης, το οποίο αναγκαστικά υφίσταται με μορφή ιδεολογίας όταν διαμορφώνεται η επιστήμη που χρησιμοποιώντας τον ειδικό τρόπο που τη χαρακτηρίζει θα παράγει τη γνώση. Αυτά τα παραδείγματα μας δίνουν μια πρώτη ιδέα της νέας αντίληψης της ιστορίας της γνώσης που πρέπει να παραγάγουμε. Μας δείχνουν επίσης τον όγκο της εργασίας ιστορικής έρευνας και θεωρητικής επεξεργασίας που μας αναμένει.

13.

Έρχομαι τώρα σε μια δεύτερη καθοριστική παρατήρηση του Μαρξ. Στο κείμενο της Εισαγωγής του '57, γίνεται αυστηρή διάκριση μεταξύ πραγματικού αντικειμένου και αντικειμένου της γνώσης, μεταξύ των αντίστοιχων διαδικασιών, και, πράγμα πολύ σημαντικό, επισημαίνεται η ύπαρξη μιας διαφοράς τάξης στη γένεση αυτών των δύο διαδικασιών. Υιοθετώντας ένα διαφορετικό λεξιλόγιο, που χρησιμοποιείται διαρκώς στο *Κεφάλαιο*, ο Μαρξ δηλώνει ότι η τάξη που διέπει τις *νοητικές* κατηγορίες κατά τη γνωστική διαδικασία δεν συμπίπτει με την τάξη που διέπει τις *πραγματικές* κατηγορίες στη διαδικασία της πραγματικής ιστορικής γένεσης. Η διάκριση αυτή αφορά προφανώς άμεσα ένα από τα πιο συζητημένα ζητήματα του *Κεφαλαίου*, το ερώτημα αν η λεγόμενη «λογική» τάξη (ή τάξη «συναγωγής» των κατηγοριών στο *Κεφάλαιο*) συμπίπτει με την πραγματική «ιστορική» τάξη. Οι περισσότεροι ερευνητές δεν καταφέρνουν να ξεπεράσουν πραγματικά αυτό το ερώτημα, γιατί δεν δέχονται να το θέσουν με τους κατάλληλους όρους στο πεδίο της *προβληματικής* που απαιτεί αυτό το ερώτημα. Ας το πούμε το ίδιο πράγμα με έναν διαφορετικό τρόπο που μας είναι ήδη οικείος: το *Κεφάλαιο* μας δίνει σειρά *απαντήσεων* σχετικά με την ταυτότητα και τη μη-ταυτότητα της «λογικής» και της «ιστορικής» τάξης. Οι απαντήσεις αυτές δίνονται δίχως ρητά διατυπωμένα ερωτήματα: γι' αυτό θέτουν το ζήτημα του ερωτήματός τους, μας υποχρεώνουν δηλαδή να διατυπώσουμε ένα ερώτημα που δεν έχει διατυπωθεί και στο οποίο δίνονται αυτές οι απαντήσεις. Δεν χωρά αμφιβολία πως το ερώτημα αυτό αφορά τη σχέση της λογικής τάξης και της ιστορικής τάξης. Με αυτές τις λέξεις απλώς επαναλαμβάνουμε τους όρους των απαντήσεων, ενώ το βασικό στη διατύπωση (δηλαδή στην παραγωγή) του ερωτήματος είναι, τελικά, ο προσδιορισμός του πεδίου της προβληματικής όπου πρέπει να τεθεί το ερώτημα (το πρόβλημα). Οι περισσότεροι ερμηνευτές θέτουν το ερώτημα στο πεδίο μιας εμπειριστικής προβληματικής, ή (όταν το «αντιστρέφουν» με τη στενή έννοια του όρου) στο πεδίο μιας *εγελιανής προβληματικής*. Στην πρώτη περίπτωση προσπαθούν να αποδείξουν ότι η «λογική» τάξη, εφόσον ταυτίζεται από την ίδια την ουσία της με την πραγματική τάξη και μάλιστα υπάρχει μέσα στην πραγματικότητα της πραγματικής τάξης ως ουσία της, δεν μπορεί παρά να ακολουθεί την πραγματική τάξη. Στη δεύτερη περίπτωση προσπαθούν να αποδείξουν ότι η πραγματική τάξη, εφόσον ταυτίζεται από την ίδια της την ουσία με τη «λογική» τάξη, δεν είναι παρά η πραγματική ύπαρξη της λογικής τάξης, και άρα οφείλει να την ακολουθεί. Και στις δύο περιπτώσεις οι

ερμηνευτές αναγκάζονται να διαστρεβλώσουν ορισμένες απαντήσεις του Μαρξ που αντιφάσκουν φανερά στις δικές τους υποθέσεις. Προτείνω να θέσουμε το ερώτημα (το πρόβλημα) όχι στο πεδίο μιας ιδεολογικής προβληματικής, αλλά στο πεδίο μιας μαρξιστικής θεωρητικής προβληματικής που διακρίνει το πραγματικό αντικείμενο από το αντικείμενο της γνώσης, λαμβάνοντας υπόψη ότι αυτή η διάκριση των αντικειμένων επιφέρει μια ριζική διάκριση στην τάξη με την οποία εμφανίζονται οι «κατηγορίες» αφενός στη γνώση και αφετέρου στην ιστορική πραγματικότητα. Αν θέσουμε στο πεδίο αυτής της προβληματικής (ριζική διάκριση των δύο τάξεων) το υποτιθέμενο πρόβλημα της *σχέσης* ανάμεσα στην τάξη της πραγματικής ιστορικής γένεσης και στην τάξη της ανάπτυξης των εννοιών στον επιστημονικό λόγο, θα καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για πρόβλημα *φανταστικό*.

Η υπόθεση αυτή μας επιτρέπει να σεβαστούμε την ποικιλία των απαντήσεων που μας δίνει ο Μαρξ, δηλαδή τόσο τις περιπτώσεις αντιστοιχίας όσο και τις περιπτώσεις αναντιστοιχίας μεταξύ «λογικής» και «πραγματικής» τάξης - αν αληθεύει πως δεν μπορεί να υπάρχει *αμφιμονοσήμαντη αντιστοιχία* ανάμεσα στις διάφορες στιγμές των δύο ξεχωριστών αυτών τάξεων. Όταν ισχυρίζομαι ότι η διάκριση ανάμεσα στο πραγματικό αντικείμενο και στο αντικείμενο της γνώσης καταδικάζει σε εξαφάνιση τον ιδεολογικό (εμπειριστικό ή απόλυτα ιδεαλιστικό) μύθο της αμφιμονοσήμαντης αντιστοιχίας ανάμεσα στους όρους των δύο τάξεων, εννοώ *κάθε μορφή, ακόμα και την αντεστραμμένη*, της αμφιμονοσήμαντης αντιστοιχίας ανάμεσα στους όρους των δύο τάξεων: γιατί και η αντεστραμμένη αντιστοιχία είναι επίσης αντιστοιχία όρο προς όρο, σύμφωνα με μια κοινή τάξη (αλλάζει μόνο το πρόσημο). Υπενθυμίζω εδώ αυτή την υπόθεση, γιατί θεωρήθηκε ουσιαστική για την κατανόηση της θεωρίας του *Κεφαλαίου*, αλλά και της μαρξιστικής «θεωρίας της γνώσης» από τον Ντέλλα Βόλπε και τη σχολή του.

Η ερμηνεία αυτή στηρίζεται σε μερικές φράσεις του Μαρξ, την πιο ξεκάθαρη από τις οποίες βρίσκουμε στην Εισαγωγή του 57 (MEW, 13, 638-639): «Θα ήταν λοιπόν αδύνατο και εσφαλμένο να κατατάξουμε τις οικονομικές κατηγορίες σύμφωνα με την τάξη που εμφανίστηκαν ως καθοριστικές στην ιστορία. Αντίθετα, η τάξη τους καθορίζεται από τη σχέση που διατηρούν μεταξύ τους στη σύγχρονη αστική κοινωνία, και αυτή η τάξη είναι ακριβώς το *αντίστροφο* (*umgekehrte*) εκείνης που μοιάζει ως φυσική τάξη ή αντιστοιχεί στην τάξη της ιστορικής ανάπτυξης».

Με βάση αυτή την *Umkehrung*, αυτή την «αναστροφή» φοράς, μπορεί κανείς να ισχυρίζεται ότι η λογική τάξη είναι το αντίστροφο, όρο προς όρο, της ιστορικής τάξης. Πάνω σ' αυτό το σημείο παραπέμπω στο σχόλιο του Ρανσιέρ²⁸. Η συνέχεια, εξάλλου, στο κείμενο του Μαρξ δεν αφήνει περιθώρια για παρανοήσεις, αφού μας πληροφορεί πως οι συζητήσεις σχετικά με την ευθεία ή αντίστροφη αντιστοιχία των όρων των δύο τάξεων, δεν έχει σχέση με το θέμα που αναλύουμε: «Δεν πρόκειται για τη σχέση που εδραιώνεται ιστορικά ανάμεσα στις οικονομικές σχέσεις ... πρόκειται για τον αρθρωμένο συνδυασμό τους (*Gliederung*) στο εσωτερικό της σύγχρονης αστικής κοινωνίας» (στο ίδιο, σ. 638). Αυτή ακριβώς η *Gliederung*, αυτή η αρθρωμένη νοητική ολότητα πρέπει να παραχθεί γνωστικά ως αντικείμενο γνώσης, προκειμένου να καταφέρουμε να γνωρίσουμε την πραγματική *Gliederung*, την πραγματική αρθρωμένη ολότητα που συνιστά η αστική κοινωνία. Η τάξη με την οποία παράγεται η νοητική *Gliederung* είναι τάξη ιδιαίτερη, είναι η τάξη της θεωρητικής *ανάλυσης* που πραγματώνει ο Μαρξ στο *Κεφάλαιο*, η τάξη της σύνδεσης, της «σύνθεσης» των εννοιών που είναι απαραίτητες για την παραγωγή του νοητικού όλου, του νοητικού συγκεκριμένου που αποτελεί η θεωρία του *Κεφαλαίου*.

Η τάξη στην οποία αρθρώνονται αυτές οι έννοιες μέσα στην ανάλυση είναι η τάξη της επιστημονικής απόδειξης του Μαρξ: δεν έχει καμιά άμεση και αμφιμονοσήμαντη σχέση με την τάξη εμφάνισης των κατηγοριών στην ιστορία. Μπορεί να υπάρχουν προσωρινές συναντήσεις, μέρη ακολουθιών που φαινομενικά οργανώνονται από την ίδια τάξη, αλλά αυτό δεν αποδεικνύει πως υπάρχει τέτοια αντιστοιχία, δεν αποτελεί

απάντηση στο ερώτημα σχετικά με την αντιστοιχία. Θέτει ένα *άλλο ερώτημα*. Και μόνο αφού περάσουμε από τη θεωρία της διάκρισης των δύο τάξεων μπορούμε να δούμε αν έχουμε το δικαίωμα να θέσουμε αυτό το νέο ερώτημα (πράγμα που δεν είναι καθόλου σίγουρο: *το ερώτημα αυτό μπορεί να μην έχει απολύτως κανένα νόημα – και έχουμε κάθε λόγο να πιστεύουμε πως δεν έχει*). Ο Μαρξ μάλιστα αφιερώνει πολύ χρόνο στο να δείξει, όχι δίχως κάποια δόση πονηριάς, ότι η πραγματική τάξη αντιφάσκει προς τη λογική τάξη. Αν μερικές φορές φτάνει να πει πως ανάμεσα στις δύο τάξεις υπάρχει κάποια «*αντίστροφη*» σχέση, δεν μπορεί να θεωρήσουμε αυτή τη φράση ως *έννοια*, ως αυστηρή κατάφαση, που αντλεί τη σημασία της, όχι από το γεγονός ότι ειπώθηκε, αλλά από το ότι ανήκει δικαιωματικά σε ορισμένο θεωρητικό πεδίο. Ο Ρανσιέρ αποδεικνύει αντίθετα ότι ο όρος «*Αναστροφή*» είναι σ' αυτή την περίπτωση, όπως και σε πολλές άλλες στο *Κεφάλαιο*, ο τόπος μιας *αναλογικής* χρήσης, που δεν έχει θεωρητική αυστηρότητα, δηλαδή δεν έχει την αυστηρότητα που μας *επιβάλλει* η θεωρητική προβληματική, η οποία στηρίζει ολόκληρη την ανάλυση του Μαρξ και την οποία πρέπει εκ των προτέρων να έχουμε εντοπίσει και ορίσει, για να μπορέσουμε να εκτιμήσουμε αν ορισμένος *όρος* ή φράση δικαιολογείται ή εμφανίζει αδυναμίες. Θα ήταν εύκολο να επεκτείνουμε με επιτυχία την απόδειξη αυτή σε όλα τα χωρία που χρήζουν ερμηνείας σε σχέση με την *αντίστροφη αμφιμονοσήμαντη αντιστοιχία* ανάμεσα στους δύο όρους των δύο τάξεων.

14.

Επιστρέφω τώρα στον ιδιαίτερο χαρακτήρα της τάξης των εννοιών στην παρουσίαση της μαρξικής ανάλυσης, δηλαδή στην *απόδειξή του*. Δεν φτάνει να λέμε πως αυτή η τάξη των εννοιών (ή «*λογική*» τάξη), που οι όροι της δεν έχουν αμφιμονοσήμαντη σχέση με τους όρους της ιστορικής τάξης, είναι *ιδιαίτερη* τάξη: χρειάζεται και να αιτιολογήσουμε αυτή την ιδιαιτερότητα, τη φύση δηλαδή αυτής της τάξης ως τάξης. Είναι φανερό ότι θέτοντας αυτό το ερώτημα αναρωτιόμαστε ποια *μορφή τάξης* είναι αναγκαία σε δεδομένη στιγμή της ιστορίας της γνώσης, στον τύπο της επιστημονικότητας της εποχής, ή στους κανόνες θεωρητικής ισχύος που η επιστήμη αναγνωρίζει μέσα στην πρακτική της ως *επιστημονικούς*. Αυτό το πρόβλημα είναι σημαντικότατο και πολυσύνθετο, και προϋποθέτει το ξεκαθάρισμα ορισμένων προκαταρκτικών θεωρητικών προβλημάτων. Το ερώτημα σχετικά με τον τύπο *αποδεικτικότητας* μιας εποχής ενέχει το θεωρητικό ζήτημα της ιστορίας παραγωγής των *διαφόρων μορφών* στις οποίες η θεωρητική πρακτική (ανεξάρτητα από το αν παράγει «*ιδεολογικές*» ή «*επιστημονικές*» γνώσεις) αναγνωρίζει τους κανόνες εγκυρότητάς της. Προτείνω να δώσουμε σε αυτή την ιστορία το όνομα «*ιστορία του θεωρητικού* καθεαυτού» ή ιστορία παραγωγής (και μετασχηματισμού) εκείνου που, σε συγκεκριμένη στιγμή της ιστορίας της γνώσης, συνιστά τη *θεωρητική προβληματική* στην οποία αναφέρονται όλα τα κριτήρια θεωρητικής ισχύος, άρα οι *μορφές* που δίνουν στην τάξη ενός θεωρητικού λόγου *αποδεικτική δύναμη και αξία*. Η σύνταξη αυτής της ιστορίας του *θεωρητικού*, των δομών της θεωρητικότητας και της θεωρητικής αποδεικτικότητας, είναι ένα έργο που πρέπει να γίνει – και ως προς αυτό το σημείο, όπως έλεγε ο Μαρξ όταν άρχιζε το έργο του, έχουμε στη διάθεσή μας μια «*ογκώδη φιλολογία*». Άλλο πράγμα όμως είναι τα στοιχεία που διαθέτουμε, συχνά μεγάλης αξίας (ιδίως στα πλαίσια της ιστορίας της φιλοσοφίας όταν αυτή συντάσσεται ως ιστορία της «*θεωρίας της γνώσης*»), και άλλο η θεωρητική τους συγκρότηση που προϋποθέτει τη διαμόρφωση, την παραγωγή αυτής της θεωρίας.

Η παρέκβαση αυτή έγινε για να επιστρέψουμε στον Μαρξ, επισημαίνοντας ότι ο αποδεικτικός χαρακτήρας της τάξης του θεωρητικού του λόγου (η «*λογική*» τάξη των κατηγοριών στο *Κεφάλαιο*) δεν μπορεί να νοηθεί παρά μόνο αν θεμελιωθεί σε μια θεωρία της *ιστορίας του θεωρητικού*, που θα μας έδειχνε την πραγματική σχέση ανάμεσα στις μορφές της απόδειξης στο θεωρητικό λόγο του *Κεφαλαίου* αφενός και στις σύγχρονες και παραπλήσιες με αυτήν μορφές θεωρητικής απόδειξης αφετέρου. Από τούτη την οπτική γωνία, γίνεται ξανά απαραίτητη η συγκριτική μελέτη του Μαρξ και του Χέγκελ. Αλλά δεν εξαντλεί το θέμα

μας. Γιατί έχουμε προειδοποιηθεί, με τις αδιάκοπες αναφορές του σε μορφές απόδειξης διαφορετικές από τον φιλοσοφικό λόγο²⁹, ότι ο Μαρξ προσφεύγει και σε μορφές απόδειξης δανεισμένες από τα *μαθηματικά*, τη *φυσική*, τη *χημεία*, την *αστρονομία*, κλπ. Πάγια λοιπόν ο ίδιος ο Μαρξ μας προειδοποιεί για το σύνθετο και πρωτότυπο χαρακτήρα της αποδεικτικής τάξης που εισάγει στον τομέα της πολιτικής οικονομίας.

Ο ίδιος δηλώνει στο γράμμα του προς τον Λα Σατρ: « η μέθοδος ανάλυσης που χρησιμοποίησα και που δεν είχε εφαρμοστεί προηγουμένως σε οικονομικά θέματα, καθιστά αρκετά δυσχερή την ανάγνωση των πρώτων κεφαλαίων...». Η *μέθοδος ανάλυσης* στην οποία αναφέρεται ο Μαρξ ταυτίζεται με τον «*τρόπο παρουσίασης*» (Darstellungsweise) που αναφέρει στον επίλογο της δεύτερης γερμανικής έκδοσης και τον οποίο διακρίνει προσεκτικά από τον «*τρόπο έρευνας*» (Forschungsweise). Ο «*τρόπος έρευνας*» είναι η συγκεκριμένη έρευνα που χρόνια ολόκληρα έκανε ο Μαρξ στα διαθέσιμα στοιχεία, και στα στοιχεία που αναφέρονταν σε αυτά: η έρευνα αυτή ακολούθησε δρόμους που εξαφανίζονταν στο αποτέλεσμά τους, στη γνώση του αντικειμένου της, του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Τα πρακτικά της «*έρευνας*» του Μαρξ βρίσκονται εν μέρει στις σημειώσεις που κρατούσε. Στο *Κεφάλαιο*, όμως, έχουμε να κάνουμε με κάτι τελείως διαφορετικό από τις σύνθετες και ποικίλες μεθόδους, από τις «*δοκιμές και σφάλματα*» που ενέχει κάθε έρευνα και εκφράζουν, στο επίπεδο της θεωρητικής πρακτικής του ερευνητή, τη λογική της διαδικασίας ανακάλυψης. Στο *Κεφάλαιο* έχουμε να κάνουμε με την συστηματική έκθεση, με την αποδεικτική διάταξη των εννοιών σύμφωνα με τη μορφή αποδεικτικού λόγου της «*ανάλυσης*», για την οποία μιλάει ο Μαρξ. Ποια είναι λοιπόν η προέλευση αυτής της «*ανάλυσης*» που ο Μαρξ θα έπρεπε να θεωρεί προϋπάρχουσα, αφού διεκδικεί μόνον την *εφαρμογή* της στην πολιτική οικονομία; Θεωρούμε αυτό το ερώτημα αναγκαίο για την κατανόηση του Μαρξ, χωρίς όμως να είμαστε σε θέση να δώσουμε μια εξαντλητική απάντηση.

Οι εργασίες μας αναφέρονται βέβαια σε αυτή την *ανάλυση*, στις μορφές συλλογισμού και απόδειξης που χρησιμοποιεί, και πρωταρχικά στις σχεδόν άπιαστες για την ακοή λέξεις, στις φαινομενικά ουδέτερες λέξεις, που μελετά ο Μασερέ στις πρώτες φράσεις του *Κεφαλαίου*, και τις οποίες προσπαθούμε να ακούσουμε όλοι εμείς. Στον πραγματικό λόγο του *Κεφαλαίου*, αυτές οι λέξεις είναι κυριολεκτικά φορείς του ενίοτε ημισιωπηρού *αποδεικτικού* του λόγου. Ίσως καταφέραμε να αποκαταστήσουμε σε ορισμένα λεπτά σημεία, ακόμη και ενάντια στο μαρξικό γράμμα, τη συνέχεια και την ιδιαίτερη λογική αυτού του σιωπηρού λόγου. Ίσως μπορέσαμε να εντοπίσουμε και να γεμίσουμε αυτά τα κενά. Ίσως επιτύχαμε να αντικαταστήσουμε ορισμένες από τις διστακτικές ακόμα λέξεις με αυστηρότερους όρους. Δεν προχωρήσαμε όμως πιο πέρα. Ίσως κατορθώσαμε να θεμελιώσουμε, με αρκετές αποδείξεις, τη θέση ότι ο λόγος του Μαρξ είναι θεμελιακά ξένος προς το λόγο του Χέγκελ, ότι η διαλεκτική του (την οποία ο Επίλογος ταυτίζει με τον προαναφερθέντα τρόπο ανάπτυξης) είναι τελείως διαφορετική από την εγελιανή διαλεκτική. Όμως δεν προχωρήσαμε παραπέρα. Δεν εξετάσαμε από πού πήρε ο Μαρξ αυτή τη *μέθοδο ανάλυσης* που εμφανίζει ως προϋπάρχουσα, δεν αναρωτηθήκαμε μήπως ο Μαρξ δεν δανείστηκε, αλλά *επινόησε* τη μέθοδο ανάλυσης, που θεωρούσε ότι απλά εφάρμοζε, όπως ακριβώς είχε εφεύρει και τη διαλεκτική που σε πάμπολλα, πασίγνωστα και αναμασημένα από βιαστικούς ερμηνευτές, χωρία δηλώνει ότι έχει πάρει από τον Χέγκελ. *Αν λοιπόν αυτή η ανάλυση και διαλεκτική είναι, όπως πιστεύουμε, ένα και το αυτό*, τότε, για να εξηγήσουμε την αρχική της παραγωγή, δεν αρκεί να πούμε πως απαίτησε τη ρήξη με τον Χέγκελ, αλλά πρέπει να εκθέσουμε τις συνθήκες παραγωγής της και τα πιθανά θετικά πρότυπα που επέδρασαν στην προσωπική θεωρητική συγκυρία, στην οποία οδήγησε τον Μαρξ η ιστορία του, και παρήγαγαν στη σκέψη του αυτή τη διαλεκτική. Δεν είμασταν σε θέση να το κάνουμε. Οι διαφορές που φέραμε στο φως μπορούν να χρησιμεύσουν ως θεωρητικά σήματα και οδηγόι μιας νέας έρευνας – δεν μπορούν όμως να την υποκαταστήσουν.

29 Πρόκειται για λόγο που θεμελιώθηκε από τον Καρτέσιο, ο οποίος είχε σαφή συνείδηση της κεφαλαιώδους σημασίας «της τάξης των λογισμών» τόσο στη φιλοσοφία όσο και στις επιστήμες, καθώς επίσης και της διάκρισης ανάμεσα στην τάξη της γνώσης και στην τάξη του Είναι, καίτοι έπεσε σε ένα δογματικό εμπειρισμό.

Μπορούμε εξάλλου να στοιχηματίσουμε με σιγουριά πως αν κατά τη γνώμη μας μετά την πρώτη του προσπάθεια για φιλοσοφική ανάγνωση ο Μαρξ εφηύρε μια νέα μορφή *τάξης* στην αποδεικτική ανάλυση, συνέβη ό,τι συμβαίνει με τους περισσότερους εφευρέτες στην ιστορία του *θεωρητικού*: χρειάζεται καιρός για να αναγνωριστεί η ανακάλυψή τους και ακόμη περισσότερος για να περάσει στην τρέχουσα επιστημονική πρακτική. Ο διανοητής που εγκαινιάζει μια νέα τάξη *στο θεωρητικό*, μια νέα μορφή αποδεικτικότητας ή επιστημονικότητας, έχει ολότελα διαφορετική τύχη από εκείνον που θεμελιώνει μια νέα επιστήμη. Μπορεί, για μεγάλο διάστημα, να μείνει παραγνωρισμένος, ακατανόητος, πόσο μάλλον που, στην περίπτωση του Μαρξ, ο επινοητής που επιτελεί επανάσταση στον τομέα του θεωρητικού συγκαλύπτεται από τον επινοητή που επιτελεί επανάσταση σε ένα κλάδο της επιστήμης (της επιστήμης της Ιστορίας). Ο κίνδυνος να υποστεί αυτή τη μεταχείριση αυξάνεται από το ότι *συλλογίσθηκε* εν μέρει μόνον την έννοια της επαναστατικής αλλαγής που πραγματοποίησε στον τομέα του θεωρητικού. Ο κίνδυνος αυτός διπλασιάζεται όταν οι αιτίες που περιόρισαν την εννοιολογική έκφραση της επαναστατικής αλλαγής στον τομέα του θεωρητικού λόγω της ανακάλυψης μιας νέας επιστήμης, δεν οφείλονται μόνο σε προσωπικές συγκυρίες ή σε «έλλειψη χρόνου»: μπορεί να οφείλονται κυρίως στο βαθμό συνδρομής των αντικειμενικών θεωρητικών συνθηκών που επιτρέπουν τη *διατύπωση* αυτών των εννοιών. Οι αναγκαίες θεωρητικές έννοιες δεν οικοδομούνται από μόνες τους και ως δια μαγείας όταν τις χρειαζόμαστε. Ολόκληρη η ιστορία της απαρχής των επιστημών και των μεγάλων φιλοσοφιών δείχνει πως οι νέες έννοιες δεν παρελαύνουν όλες μαζί και στοιχισμένες. Μερικές από αυτές περιμένουν για πολύ ή περνούν μπροστά μας με ρούχα δανεικά πριν βάλουν τη φορεσιά που τους ταιριάζει – όσο καιρό η ιστορία δεν τους δίνει το ράφτη και το ύφασμα. Στο μεταξύ, η έννοια είναι παρούσα στα έργα, αλλά δεν παίρνει τη μορφή έννοιας. Αναζητά τη μορφή της σε μορφές που «δανείζεται» από άλλους κάτοχους διατυπωμένων και διαθέσιμων ή γοητευτικών εννοιών. Αυτά μας επιτρέπουν να κατανοήσουμε ότι δεν υπάρχει τίποτε το ακατανόητο στο παράδοξο γεγονός ότι ο Μαρξ αντιμετώπιζε την πρωτότυπη μέθοδο της ανάλυσής του ως προϋπάρχουσα την ίδια στιγμή που την εφευρίσκει. Το ίδιο ισχύει για την άποψή του ότι τη δανείζεται από τον Χέγκελ, την στιγμή που κόβει τους δεσμούς του με εκείνον. Αυτό το απλό παράδοξο απαιτεί μια μεγάλη εργασία που εδώ απλά σκιαγραφείται και η οποία σίγουρα μας επιφυλάσσει εκπλήξεις.

15.

Προχωρήσαμε πάντως αρκετά σε αυτή την εργασία ώστε, επανερχόμενοι στη διαφορά τάξης μεταξύ αντικειμένου γνώσης και πραγματικού αντικειμένου, να μπορούμε να προσεγγίσουμε το πρόβλημα που έχει ως *ένδειξη* αυτή τη διαφορά. Το πρόβλημα της σχέσης ανάμεσα σε αυτά τα δύο αντικείμενα (αντικείμενο γνώσης και πραγματικό αντικείμενο), σχέση που συνιστά την ίδια την ύπαρξη της *γνώσης*.

Πρέπει να επισημάνω ότι εισερχόμαστε σε ένα *εξαιρετικά δυσπρόσιτο* πεδίο, και τούτο για δυο λόγους. Πρώτον, διότι διαθέτουμε λίγες μαρξιστικές *αναφορές* για να οριοθετήσουμε αυτόν τον χώρο και να προσανατολιστούμε στην περιοχή του: στην πραγματικότητα δεν πρέπει απλά να λύσουμε, αλλά και να *διατυπώσουμε* το πρόβλημα, το οποίο δεν έχει ακόμη τεθεί *ουσιαστικά*, δηλαδή δεν έχει διατυπωθεί στη βάση της επιβαλλόμενης προβληματικής με τους αυστηρούς όρους που απαιτούνται. Κατά δεύτερο λόγο - και αυτό δημιουργεί παραδόξως τη μεγαλύτερη δυσχέρεια - πνιγόμαστε κυριολεκτικά στην πληθώρα *λύσεων* που δίνονται στο πρόβλημα που δεν έχει ακόμα τεθεί με αυστηρό τρόπο. Πνιγόμαστε από αυτές τις λύσεις και τυφλωνόμαστε από την *«προφάνειά»* τους. Αυτές οι λύσεις δεν είναι απαντήσεις σε ερωτήματα που απουσιάζουν και πρέπει να διατυπωθούν, για να εκφράσουν τη θεωρητική επανάσταση που περιέχεται μέσα στις απαντήσεις, όπως συμβαίνει με τις άλλες απαντήσεις του Μαρξ που σχολίασαμε. Αντίθετα, είναι απαντήσεις σε ερωτήματα, λύσεις σε προβλήματα *διατυπωμένα στην εντέλεια*, αφού τα ερωτήματα και προβλήματα αυτά είναι κομμένα και ραμμένα στα μέτρα αυτών των απαντήσεων και λύσεων.

Αναφέρομαι συγκεκριμένα σε αυτό που αποκαλείται στην ιστορία της ιδεολογικής φιλοσοφίας «πρόβλημα της γνώσης» ή «θεωρία της γνώσης». Μιλώ για ιδεολογική *φιλοσοφία* γιατί η εν λόγω ιδεολογική τοποθέτηση του «προβλήματος της γνώσης» ορίζει την παράδοση που ταυτίζεται με τη δυτική ιδεαλιστική φιλοσοφία (από τον Ντεκάρτ ως τον Χούσερλ, περνώντας από τον Κάντ και τον Χέγκελ). Λέω πως η τοποθέτηση του «προβλήματος» της γνώσης είναι *ιδεολογική*, εφόσον το πρόβλημα αυτό είναι διατυπωμένο με βάση την «απάντησή» του, ως ακριβής *αντανάκλασή* της, όχι δηλαδή επειδή αποτελούσε πραγματικό πρόβλημα, αλλά επειδή ήταν το πρόβλημα που έπρεπε να τεθεί για να έχει ως λύση την *ιδεολογική* λύση που ήθελαν να του δώσουν. Δεν μπορώ να πραγματευτώ εδώ το σημείο αυτό που ορίζει την ουσία της ιδεολογίας, στη μορφή της ως ιδεολογίας, και ανάγει θεμελιακά την *ιδεολογική γνώση* σε φαινόμενο *αναγνώρισης* (και αυτό αφορά πρωταρχικά τη γνώση για την οποία μιλάει η ιδεολογία, όταν στοχάζεται τη γνώση με τη μορφή του προβλήματος της γνώσης ή της θεωρίας της γνώσης). Στον τρόπο θεωρητικής παραγωγής της ιδεολογίας (που από αυτή την άποψη διαφέρει ριζικά από τον θεωρητικό τρόπο παραγωγής της επιστήμης), η διατύπωση ενός *προβλήματος* δεν είναι παρά η θεωρητική έκφραση των προϋποθέσεων που επιτρέπουν σε μια *λύση*, που έχει ήδη παραχθεί έξω από τη γνωστική διαδικασία, γιατί την έχουν επιβάλει εξωθεωρητικά επίπεδα και απαιτήσεις (θρησκευτικά, ηθικά, πολιτικά ή άλλα συμφέροντα), να *αναγνωρίζεται* μέσα σε ένα τεχνητό πρόβλημα, σε ένα πρόβλημα που έχει κατασκευαστεί για να της χρησιμεύει ως θεωρητικός καθρέφτης και πρακτική δικαίωση. Ολόκληρη η σύγχρονη δυτική φιλοσοφία, που κυριαρχείται από το «πρόβλημα της γνώσης», στην πραγματικότητα κυριαρχείται από τη διατύπωση ενός «προβλήματος», το οποίο έχει τεθεί με όρους και σε θεωρητική βάση που έχουν *παραχθεί* (αδιάφορο αν αυτό έχει γίνει συνειδητά ή ασυνείδητα) με σκοπό να επιτρέψουν την εκδήλωση των αναμενόμενων θεωρητικο-πρακτικών εκφάνσεων της *αναγνώρισης με αντικατοπτρισμό*. Αυτό σημαίνει ότι ολόκληρη η ιστορία της δυτικής φιλοσοφίας δεν κυριαρχείται από το «πρόβλημα της γνώσης», αλλά από την ιδεολογική *λύση*, δηλαδή τη λύση που προκαταβολικά επιβάλλουν πρακτικά, θρησκευτικά, ηθικά και πολιτικά «συμφέροντα», ξένα προς την πραγματικότητα της γνώσης, την οποία θα *όφειλε* να υποδεχθεί αυτό το «πρόβλημα». Όπως λέει βαθυστόχαστα ο Μαρξ, ήδη στη Γερμανική Ιδεολογία, «*δεν υπήρχε μυθοποίηση μόνο στην απάντηση, αλλά και στο ίδιο το ερώτημα*».

Εδώ συναντούμε τη μεγαλύτερη δυσκολία. Γιατί ενώ είμαστε σχεδόν μόνοι μας πρέπει να αντισταθούμε σε αιωνόβιες «προφάνειες» που έχουν παραχθεί από την *επανάληψη*, όχι μόνον της εσφαλμένης απάντησης, αλλά και του *εσφαλμένου ερωτήματος*. Πρέπει να βγούμε από τον ιδεολογικό χώρο που δημιουργεί το ιδεολογικό ερώτημα, να βγούμε από αυτόν τον *αναγκαία κλειστό* χώρο (αφού ένα από τα βασικά αποτελέσματα της δομής *αναγνώρισης* που χαρακτηρίζει τον τρόπο θεωρητικής παραγωγής της ιδεολογίας είναι ο αναπόφευκτα κλειστός κύκλος της «*διττής κατοπτρικής σχέσης*», σύμφωνα με το όρο που χρησιμοποίησε ο Λακάν σε άλλο πλαίσιο και με διαφορετικό σκοπό) και να ανοίξουμε αλλού ένα νέο χώρο – το χώρο που απαιτεί μια *σωστή τοποθέτηση του προβλήματος*, που δεν *προδικάζεται* από τη *λύση* του. Το ότι ο χώρος του «προβλήματος της γνώσης» είναι κλειστός, είναι δηλαδή ένας φαύλος κύκλος (ο κύκλος της κατοπτρικής σχέσης της ιδεολογικής αναγνώρισης), μας το *δείχνει* ολόκληρη η ιστορία της «θεωρίας της γνώσης» στη δυτική φιλοσοφία, από τον περίφημο «καρτεσιανό κύκλο» μέχρι τον τελεολογικό κύκλο του Λόγου στον Χέγκελ ή στον Χούσερλ. Το ανώτερο σημείο συνείδησης και εντιμότητας άγγιξε εκείνη η φιλοσοφία (Χούσερλ) που αποδέχθηκε θεωρητικά, δηλαδή θεώρησε απαραίτητη για το ιδεολογικό της εγχείρημα, την αναγκαία ύπαρξη αυτού του *κύκλου*. Αυτό δεν τη βοήθησε ωστόσο να *βγει από τον κύκλο*, δεν την απελευθέρωσε από την ιδεολογική της αιχμαλωσία. Άλλωστε από τον ίδιο κύκλο δεν βγήκε ούτε εκείνος που θέλησε να νοήσει ως «άνοιγμα» (το οποίο προφανώς δεν είναι παρά το ιδεολογικό μη-κλείσιμο αυτού του κλεισίματος) την απαραίτητη συνθήκη εφικτότητας αυτού του κλεισίματος, δηλαδή την κλειστή ιστορία της «επανάληψης» αυτού του κλεισίματος στη δυτική μεταφυσική. Πρόκειται για τον Χάιντεγκερ. Δεν βγαίνει κανείς από ένα κλειστό χώρο, πηγαίνοντας

απλά να εγκατασταθεί εκτός αυτού, είτε στο εξωτερικό είτε στο βάθος. Ενώσω το εξωτερικό ή το βάθος εξακολουθούν να αποτελούν το εξωτερικό και το βάθος του κύκλου, συνεχίζουν να ανήκουν στον κύκλο, στον κλειστό χώρο, ως «επανάληψή» του στο άλλο *εαυτό του*. Καταφέρνουμε να ξεφύγουμε από αυτόν τον κύκλο μονάχα με τη μη-επανάληψη, και όχι με την επανάληψη αυτού του χώρου: απαιτείται μια θεωρητικά θεμελιωμένη φυγή, η οποία βέβαια να μην συνιστά *φυγή* μόνιμα προσηλωμένη σ' αυτό που θέλει να αποφύγει, αλλά ριζική θεμελίωση ενός νέου χώρου, μιας νέας προβληματικής, η οποία μας δίνει τη δυνατότητα να θέσουμε το πραγματικό *πρόβλημα*, το πρόβλημα που παραγνωρίζεται μέσα στη δομή αναγνώρισης της ιδεολογικής του τοποθέτησης.

16.

Θα επιχειρήσω στη συνέχεια μια πρώτη σκιαγράφηση της τοποθέτησης αυτού του προβλήματος, χωρίς να κρύβω τον πραγματικό τους χαρακτήρα: είναι προσωρινές όσο και απαραίτητες.

Στην *Εισαγωγή του 57*, ο Μαρξ γράφει: «*Το όλο, όπως εμφανίζεται (erscheint) στο κεφάλι, ως νοητικό όλο (Gedankenganzes) είναι ένα προϊόν του σκεπτόμενου κεφαλιού, το οποίο ιδιοποιείται (aneignet) τον κόσμο (die Welt) κατά τον ένα και μοναδικό (einzig) τρόπο (Weise) που του είναι δυνατός και διαφέρει από την καλλιτεχνική (künstlerisch), θρησκευτική και πρακτικό-πνευματική (praktisch-geistig) ιδιοποίηση του κόσμου αυτού*». (MEW, 13, 632-633).

Δεν θα διαλευκάνουμε εδώ το μυστήριο της έννοιας „ιδιοποίηση» (Aneignung), με την οποία ο Μαρξ εκφράζει την ουσία μιας θεμελιακής σχέσης, όπου η γνώση, η τέχνη, η θρησκεία και η πρακτική-πνευματική δράση (που πρέπει επίσης να οριστεί: πρόκειται πιθανότατα για την ηθική-πολιτική-ιστορική δράση) εμφανίζονται ως διαφορετικοί και ειδικοί τρόποι (Weise). Το κείμενο ρίχνει το βάρος στην ιδιομορφία του τρόπου θεωρητικής ιδιοποίησης (γνώση) σε σχέση με όλους τους άλλους τρόπους ιδιοποίησης που εκλαμβάνονται ως θεμελιακά διαφορετικοί. Αλλά η διατύπωση αυτής της διάκρισης δείχνει ακριβώς το κοινό στοιχείο της σχέσης-με-τον-πραγματικό κόσμο, ο οποίος αποτελεί τη βάση στην οποία προβάλλει αυτή η διάκριση. Αυτό δείχνει καθαρά ότι η γνώση συνδέεται με τον πραγματικό κόσμο μέσω του ιδιαίτερου τρόπου ιδιοποίησης του πραγματικού κόσμου: έτσι τίθεται φυσικά το πρόβλημα πώς ασκείται, δηλαδή τελικά ποιος *μηχανισμός* εξασφαλίζει τη λειτουργία ιδιοποίησης του πραγματικού κόσμου από τη γνώση, ήτοι από τη διαδικασία παραγωγής γνώσεων η οποία, *παρόλο*, ή μάλλον *επειδή*, συντελείται *ολόκληρη στη σκέψη* (με την έννοια που αποσαφηνίσαμε), μπορεί να προσκάται (δια της έννοιας: Begriff) τον πραγματικό κόσμο, να τον ιδιοποιείται (Aneignung). Έτσι τίθεται, στο πραγματικό του πεδίο, το ζήτημα της θεωρίας παραγωγής μιας γνώσης, που να συνιστά, ως γνώση του αντικειμένου της (αντικείμενο της γνώσης, με την έννοια που έχουμε αποσαφηνίσει), πρόσκτηση, ιδιοποίηση του *πραγματικού* αντικειμένου, του πραγματικού κόσμου.

Χρειάζεται άραγε να παρατηρήσουμε ότι το ερώτημα αυτό είναι τελείως διαφορετικό από το ιδεολογικό ερώτημα του «προβλήματος της γνώσης»; Ότι το θέμα μας δεν είναι να στοχαστούμε, εκ των έξω, τις *a priori* συνθήκες εφικτότητας που *εγγυώνται* το εφικτό της γνώσης; Ότι το θέμα μας δεν είναι να φέρουμε στη σκηνή τα πρόσωπα που απαιτούνται για αυτό το σενάριο: τη φιλοσοφική συνείδηση (που αποφεύγει επιμελώς να θέσει το ζήτημα των τίτλων της, του τόπου και της λειτουργίας της, εφόσον η ίδια θεωρεί ότι είναι ο Ορθός Λόγος αυτοπροσώπως, παρών εξ Αρχής στα αντικείμενά του, και ασχολείται με τον εαυτό του μόνον μέσα από το ερώτημα που ο ίδιος θέτει, δηλαδή μέσα από το ερώτημα του οποίου ο ίδιος αποτελεί εκ των προτέρων την υποχρεωτική απάντηση), η οποία θέτει στην επιστημονική συνείδηση το ερώτημα των συνθηκών εφικτότητας της γνωστικής σχέσης με το *αντικείμενό* της; Χρειάζεται άραγε να παρατηρήσουμε ότι τα θεωρητικά πρόσωπα που σκηνοθετεί το ιδεολογικό αυτό σενάριο είναι αφενός το φιλοσοφικό Υποκείμενο (η φιλοσοφούσα συνείδηση), το επιστημονικό Υποκείμενο (η λόγια συνείδηση) και το εμπειρικό Υποκείμενο

(η αντιλαμβανομένη συνείδηση) και αφετέρου το Αντικείμενο που αντικρύζει αυτά τα τρία Υποκείμενα, το υπερβατολογικό ή απόλυτο Αντικείμενο, οι καθαρές αρχές της επιστήμης και οι καθαρές μορφές της αντίληψης. Χρειάζεται άραγε να παρατηρήσουμε ότι τα τρία Υποκείμενα υπάγονται στην ίδια ουσία, όπως και τα τρία Αντικείμενα υπάγονται σε μία ουσία (βλέπουμε, για παράδειγμα, παρά τις σημαντικές παραλλαγές, ότι τόσο στον Κάντ όσο και στον Χέγκελ και στον Χούσερλ, η ταύτιση των τριών Αντικειμένων στηρίζεται στη διαρκή ταύτιση του αντικειμένου αντίληψης με το αντικείμενο γνώσης). Ή μήπως χρειάζεται να παρατηρήσουμε ότι η παράλληλη κατανομή των κατηγορούμενων στοιχίζει το Υποκείμενο απέναντι στο Αντικείμενο; Και πως γι' αυτό το λόγο διαφεύγει, από την πλευρά του αντικειμένου, η διαφορά καθεστώτος του γνωστικού και του πραγματικού αντικειμένου, και από την πλευρά του υποκειμένου η διαφορά καθεστώτος του φιλοσοφούντος Υποκειμένου και του λόγιου υποκειμένου όπως και του λόγιου υποκειμένου με το εμπειρικό υποκείμενο; Συνεπώς, η μόνη σχέση που εξετάζεται είναι η σχέση εσωτερικότητας και συγχρονικότητας ανάμεσα στο μυθικό Υποκείμενο και το μυθικό Αντικείμενο, που έχουν αναλάβει να *επιφορτίζονται* με τις πραγματικές σχέσεις, δηλαδή με τον πραγματικό μηχανισμό της ιστορίας παραγωγής των γνώσεων, έτσι ώστε να τις υπαγάγουν σε θρησκευτικούς, ηθικούς και πολιτικούς σκοπούς (: να σώσουμε την «πίστη», την «ηθική» ή την «ελευθερία», δηλαδή τις κοινωνικές αξίες), έστω και αν αυτό απαιτεί την παραποίηση των πραγματικών συνθηκών;

Δεν θέτουμε αυτό το ερώτημα για να δώσουμε μια απάντηση καθορισμένη εκ των προτέρων από άλλες βαθμίδες και όχι από την ίδια τη γνώση: δεν είναι ένα ερώτημα κλεισμένο εκ των προτέρων από την απάντησή του. Δεν είναι ένα *εγγυημένο* ερώτημα. Είναι ένα ερώτημα ανοιχτό (συνιστά το ίδιο το πεδίο που ανοίγει), και για να ξεφύγει από το προκαθορισμένο κλείσιμο του ιδεολογικού κύκλου, οφείλει να αρνηθεί τις υπηρεσίες των θεωρητικών προσώπων του δράματος που δεν έχουν άλλη λειτουργία από το να εξασφαλίζουν αυτό το ιδεολογικό κλείσιμο: εννοώ τα διάφορα Υποκείμενα και Αντικείμενα, και τις εντολές που πρέπει να εκτελούν ώστε να είναι σε θέση να παίζουν τους ρόλους τους, στη συννεοχή του ιδεολογικού συμφώνου που έχει συναφθεί μεταξύ των ανωτάτων βαθμίδων του Υποκειμένου και του Αντικειμένου, υπό τις ευλογίες τις «Ελευθερίας του Ανθρώπου» της Δύσης. Πρόκειται για ερώτημα που τίθεται και αποδεικνύεται εξ ορισμού *ανοιχτό*, δηλαδή ομογενές ως προς τη *δομή ανοιχτότητας* με όλα τα πραγματικά ερωτήματα που θέτει η γνώση στην επιστημονική της υφή: το ερώτημα πρέπει να εκφράζει στη μορφή του τη δομή ανοιχτότητας, πρέπει συνεπώς να τίθεται στο πεδίο και υπό τους όρους της θεωρητικής προβληματικής που επιβάλλει αυτή η δομή ανοιχτότητας. Με άλλα λόγια, το ερώτημα του *προσίδιου* στη γνώση *τρόπου* ιδιοποίησης του *πραγματικού* αντικειμένου οφείλει να τεθεί:

- 1) με όρους που να αποκλείουν την προσφυγή στην ιδεολογική λύση, την οποία φέρουν εντός τους τα ιδεολογικά πρόσωπα Υποκείμενο και Αντικείμενο και η δομή της αμοιβαίας κατοπτρικής αναγνώρισης, στον κλειστό κύκλο της οποίας κινούνται.
- 2) με όρους που διαμορφώνουν την έννοια της γνωστικής δομής, μιας ιδιαίτερης ανοιχτής δομής, και αποτελούν ταυτόχρονα την έννοια του *ερωτήματος* που η δομή αυτή θέτει στη γνώση, πράγμα που συνεπάγεται ότι η θέση και η λειτουργία αυτού του ερωτήματος νοούνται στο πλαίσιο τοποθέτησής του.

Η τελευταία αυτή απαίτηση είναι απαραίτητη για να θεμελιωθεί η διάκριση μεταξύ θεωρίας της ιστορίας της παραγωγής της γνώσης (ή φιλοσοφίας), και των εκάστοτε περιεχομένων της γνώσης (ή, αλλιώς, επιστημών), δίχως εντούτοις να θεωρούμε τη φιλοσοφία ως νομική βαθμίδα η οποία μπορεί να νομοθετεί σχετικά με τις επιστήμες στο πλαίσιο των «θεωριών της γνώσης» εν ονόματι ενός δικαιώματος που κατέκτησε αυτοδικαίως. Το δικαίωμα αυτό δεν αποτελεί παρά το *τετελεσμένο γεγονός* της σκηνοθεσίας μιας διαντικατοπτρισμού αναγνώρισης, που εξασφαλίζει στη φιλοσοφική ιδεολογία τη *νομική αναγνώριση* του τετελεσμένου γεγονότος των «ανωτέρων» συμφερόντων που εξυπηρετεί.

Τοποθετημένο, λοιπόν, στο πλαίσιο αυτών των αυστηρών όρων, το πρόβλημα που μας απασχολεί μπορεί να διατυπωθεί ως εξής: *μέσω ποιου μηχανισμού η γνωστική διαδικασία, που συντελείται εξ ολοκλήρου στη σκέψη, μπορεί να παράγει τη γνωστική ιδιοποίηση του πραγματικού της αντικειμένου που υπάρχει έξω από τη σκέψη, στον πραγματικό κόσμο; Με άλλη διατύπωση: μέσω ποιου μηχανισμού η παραγωγή του αντικειμένου της γνώσης παράγει τη γνωστική ιδιοποίηση του πραγματικού αντικειμένου που υπάρχει έξω από τη σκέψη, στον πραγματικό κόσμο; Η απλή αντικατάσταση του ιδεολογικού ερωτήματος των εγγυήσεων της εφικτότητας της γνώσης από το ερώτημα του μηχανισμού της γνωστικής ιδιοποίησης του πραγματικού αντικειμένου μέσω του γνωστικού αντικειμένου, εμπρικλείει μια αλλαγή προβληματικής που μας απελευθερώνει από τον κλειστό χώρο της ιδεολογίας και ανοίγει το πεδίο της φιλοσοφικής θεωρίας που αναζητούμε.*

17.

Πριν να επιστρέψουμε στο ερώτημά μας, ας αναφερθούμε βιαστικά στις κλασικές παρανοήσεις που μας ρίχνουν ξανά στο φαύλο κύκλο της ιδεολογίας.

Μιλώντας την όμορφη γλώσσα του πραγματισμού του «αυτονόητου», ορισμένοι μας σερβίρουν έτοιμη στο πιάτο μια απάντηση στο ερώτημά μας: ποιος είναι ο μηχανισμός δια του οποίου η παραγωγή του αντικειμένου της γνώσης παράγει τη γνωστική αφομοίωση του πραγματικού αντικειμένου; Μα φυσικά η πρακτική! Εδώ λειτουργεί το κριτήριο της πρακτικής! Και αν το «πιάτο» δεν μας χορταίνει, μένει τουλάχιστον η ικανοποίηση ότι τρώμε ένα διαφορετικό φαγητό και ότι μπορεί να μας το σερβίρουν διαρκώς μέχρι να χορτάσουμε. Μας λένε: λυδία λίθος είναι η πρακτική, η πρακτική του επιστημονικού πειραματισμού, η οικονομική, πολιτική, τεχνική πρακτική, η συγκεκριμένη πρακτική! Ή ακόμη, για να μας πείσουν για το «μαρξιστικό» χαρακτήρα της απάντησης, μας λένε: η *κοινωνική* πρακτική! Ή, για να δώσουν βάρος στα λεγόμενά τους, η *κοινωνική* πρακτική της ανθρωπότητας, που επαναλαμβάνεται δισεκατομμύρια φορές εδώ και χιλιάδες χρόνια! Ή τέλος μας σερβίρουν την αποτυχημένη πουτίγκα του Ένγκελς, ο οποίος βρήκε στο Μάντσεστερ το ακόλουθο τροφικό επιχείρημα: *«η απόδειξη πως υπάρχει πουτίγκα είναι το ότι την τρώμε»!*

Αρχικά θα παρατηρήσω ότι αυτό το είδος απάντησης μπορεί να έχει την αποτελεσματικότητά του, και επομένως πρέπει να το χρησιμοποιούμε για να χτυπήσουμε την ιδεολογία στο δικό της έδαφος, όταν δηλαδή πρόκειται για ιδεολογικό αγώνα με τη στενή έννοια: είναι μια απάντηση *ιδεολογική*, που τοποθετείται στο ιδεολογικό έδαφος του εχθρού. Σε σημαντικές ιστορικές περιστάσεις έχει συμβεί, και μπορεί να συμβεί και πάλι, να είμαστε υποχρεωμένοι να δώσουμε μάχη στο έδαφος του ιδεολογικού μας αντιπάλου, όταν δεν μπορούμε να τον σύρουμε στο δικό μας έδαφος, όταν δεν είμαστε ακόμη ικανοί να φτιάξουμε το δικό μας στρατόπεδο ή όταν χρειαστεί να πάμε εμείς στο δικό του. Αυτή όμως η πρακτική, και ο τρόπος που χρησιμοποιούμε τα ιδεολογικά επιχειρήματα που προσφέρονται γι' αυτό τον αγώνα, πρέπει να αποτελέσουν αντικείμενο μιας *θεωρίας*, έτσι ώστε ο αγώνας στο χώρο της ιδεολογίας να μην υποτάσσεται στους νόμους και στη θέληση του εχθρού και να μη μας μεταμορφώνει σε αμιγή υποκείμενα της ιδεολογίας που πρέπει να καταπολεμήσουμε. Θα προσθέσω πως δεν πρέπει να μας εκπλήσσει το ότι αυτό το είδος *πραγματιστικής* απάντησης δεν μπορεί να ικανοποιήσει το θεωρητικό μας ερώτημα. Αυτό μπορούμε να το αποδείξουμε με ένα γενικό και με επί μέρους συλλογισμούς, που στηρίζονται στην ίδια αρχή.

Ο πραγματισμός, δίνοντας μια ιδεολογική απάντηση, υποβιβάζει κατ' ουσία το ερώτημά μας σε ιδεολογία, δίνοντας μια ιδεολογική απάντηση. Ο πραγματισμός δεν κάνει τίποτε άλλο από το να αναζητά μια *εγγύηση*, όπως ακριβώς και η ιδεολογία της ιδεαλιστικής «θεωρίας της γνώσης». Η μόνη διαφορά είναι πως ο κλασικός ιδεαλισμός δεν αρκείται σε μια *de facto* εγγύηση, θέλει μια εγγύηση *de jure* (που όπως ξέρουμε δεν είναι παρά η νομική μεταμφίεση μιας *de facto* κατάστασης), αυτή είναι άλλωστε η δουλειά του, ενώ ο πραγματισμός ψάχνει να βρει μια *de facto* εγγύηση: πρόκειται για την *επιτυχία* της πρακτικής που

αποτελεί συνήθως το μόνο περιεχόμενο που μπορεί να αποδοθεί στο λεγόμενο «κριτήριο της πρακτικής». Μας σερβίρουν μια *εγγύηση* που είναι αναμφισβήτητη ένδειξη της *ιδεολογικής* απάντησης και του *ιδεολογικού* ερωτήματος, ενώ εμείς αναζητούμε ένα *μηχανισμό*! Τι ωραίο επιχείρημα η απόδειξη ύπαρξης της πουτίγκας από το ότι την τρώμε! Αυτό που ενδιαφέρει ωστόσο είναι ο *μηχανισμός* μέσω του οποίου πειθόμαστε ότι αυτό που τρώμε είναι πουτίγκα και όχι ελεφαντάκι στον ατμό που το *εκλαμβάνουμε* ως πουτίγκα πρωινού! Τι ωραία απόδειξη μέσω της επανάληψης, επί εκατοντάδες χιλιάδες χρόνια, της κοινωνικής πρακτικής της ανθρωπότητας (η νύχτα όπου όλες οι πρακτικές είναι μαύρες)! Η «επανάληψη» αυτή επί εκατοντάδες χιλιάδες χρόνια έχει παραγάγει διάφορες «αλήθειες», όπως την ανάσταση του Χριστού, την Παρθενία της Μαρίας, και όλες τις «αλήθειες» της θρησκείας, όλες τις προκαταλήψεις του ανθρώπινου «αυθορητισμού», όλες δηλαδή τις «αυτονόητες αλήθειες», από τις περισσότερο έως τις λιγότερο αξιόσεβαστες, που έχει *κατακτήσει* η ιδεολογία! Για να μη μιλήσουμε για τις *παγίδες* που στήνουν μεταξύ τους ο *πραγματισμός* και ο *ιδεαλισμός* με το *συνένοχο* παιχνίδι που υπακούει *στους ίδιους κανόνες*. Με ποιο *δικαίωμα* ισχυρίζεσαι πως η πρακτική αποτελεί το νόμο, λέει ο ιδεαλισμός στον πραγματισμό. Το δικαίωμα σου δεν είναι παρά μια μεταμφίεση του συμβαίνοντος στην πράξη, απαντά ο πραγματισμός. Και γυρίζουμε έτσι στον κλειστό κύκλο του ιδεολογικού ερωτήματος. Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις κοινός κανόνας και βάση του παιχνιδιού είναι τελικά το ερώτημα αν είναι *εγγυημένη* η συμφωνία ανάμεσα στη γνώση (ή Υποκείμενο) και στο πραγματικό της αντικείμενο (ή Αντικείμενο), δηλαδή το *ιδεολογικό* ερώτημα αυτοπροσώπως.

Ας αφήσουμε όμως αυτόν το γενικό συλλογισμό και ας έρθουμε στους επί μέρους που θα μας φέρουν αντιμέτωπους με το *αντικείμενό μας*. Γιατί αρκεί να προφέρουμε τη λέξη *πρακτική*, που κατά την ιδεολογική της (ιδεαλιστική ή εμπειριστική) εκδοχή δεν είναι παρά το αντικαθρεφτισμένο είδωλο, δηλαδή μια συνδήλωση αντίθετη προς τη θεωρία (το ζεύγος των «αντιθέτων» πρακτική και θεωρία συνιστά τους δύο όρους ενός πεδίου αντικατοπτρισμών), για να βγει στην επιφάνεια το λογοπαίγνιο που βρίσκεται στη βάση της. Πρέπει να παραδεχτούμε ότι *πρακτική γενικά δεν υπάρχει*. Υπάρχουν *ξεχωριστές πρακτικές* που δεν έχουν *μανιχαϊστική* σχέση με μια θεωρία, απόλυτα αντίθετη και ξένη. Γιατί δεν υπάρχει από τη μία μεριά η θεωρία, η δήθεν καθαρή διανοητική θέαση δίχως σώμα και υλικότητα, και από την άλλη μια ολωσδιόλου υλική πρακτική που σηκώνει τα μανίκια και δρα. Η διχοτόμηση αυτή είναι ένας απλός ιδεολογικός μύθος, όπου η «θεωρία της γνώσης» αντανάκλα «συμφέροντα», διαφορετικά από εκείνα του ορθού λόγου: αντανάκλα τα συμφέροντα του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας, για την ακρίβεια του καταμερισμού ανάμεσα στην εξουσία (πολιτική, θρησκευτική, ιδεολογική) και στην καταπίεση (τους εκτελεστές που είναι και εκτελεσμένοι). Ακόμα και όταν η διχοτομία αυτή τίθεται στην υπηρεσία μιας επαναστατικής οπτικής που εξυμνεί τους εργαζομένους, το μόχθο τους, τους κόπους, τους αγώνες και την πείρα τους, διακηρύσσοντας το πάγιο προβάδισμα της πρακτικής, ακόμη και τότε εξακολουθεί να είναι ιδεολογική. Όπως ακριβώς ο *εξισωτικός* κομμουνισμός είναι μια ιδεολογική αντίληψη για το σκοπό του εργατικού κινήματος. Στην κυριολεξία, η *εξισωτική αντίληψη της πρακτικής* – και το λέω με το βαθύ σεβασμό που οφείλει κάθε μαρξιστής στην πείρα και στις θυσίες των ανθρώπων που η εργασία τους, τα βάσανά τους και οι αγώνες τρέφουν και στηρίζουν το παρόν και το μέλλον μας, τους λόγους που έχουμε να ζούμε και να ελπίζουμε –, αυτή η *εξισωτική αντίληψη για την πρακτική* είναι για τον διαλεκτικό υλισμό ό,τι είναι ο *εξισωτικός κομμουνισμός* για τον επιστημονικό. Πρόκειται για αντίληψη που απαιτεί κριτική και υπέρβαση, προκειμένου να θεμελιώσει στο κατάλληλο πεδίο την επιστημονική αντίληψη της πρακτικής.

Ωστόσο δεν υπάρχει επιστημονική αντίληψη της πρακτικής δίχως την ακριβή διάκριση των διαφόρων πρακτικών και δίχως μια νέα αντίληψη των σχέσεων ανάμεσα στη θεωρία και την πρακτική. Δεχόμαστε θεωρητικά το *προβάδισμα της πρακτικής* δείχνοντας ότι όλα τα επίπεδα της κοινωνικής ύπαρξης είναι τόποι *ξεχωριστών πρακτικών*: της οικονομικής πρακτικής, της πολιτικής, της ιδεολογικής, της τεχνικής και της

επιστημονικής (ή θεωρητικής) πρακτικής. Για να νοήσουμε το περιεχόμενο των διαφόρων αυτών πρακτικών πρέπει να νοήσουμε τη δομή της καθεμιάς που, σε όλες τις περιπτώσεις, είναι δομή μιας παραγωγής. Πρέπει να νοήσουμε τι είναι αυτό που διαφοροποιεί τις εν λόγω δομές, ποια είναι δηλαδή η διαφορετική φύση του αντικειμένου εφαρμογής τους, η διαφορετική φύση των μέσων παραγωγής τους και των σχέσεων στις οποίες παράγουν (τα διάφορα στοιχεία και ο συνδυασμός τους –*Verbindung*– ποικίλλουν ανάμεσα στην οικονομική και πολιτική πρακτική, στην επιστημονική και στη θεωρητικοφιλοσοφική πρακτική). Για να νοήσουμε τις σχέσεις που θεμελιώνουν και αρθρώνουν αυτές τις διαφορετικές πρακτικές μεταξύ τους, πρέπει να νοήσουμε το *βαθμό ανεξαρτησίας* τους, τον τύπο «σχετικής» *αυτονομίας* τους, που διαμορφώνεται με βάση τον τύπο *εξάρτησής* τους από την «σε τελευταία ανάλυση καθοριστική» πρακτική, την οικονομική πρακτική. Προχωρούμε όμως και πιο πέρα. Δεν αρκούμαστε στην κατάργηση του εξισωτικού μύθου της πρακτικής. Συλλαμβάνουμε σε ολωσδιόλου νέες βάσεις την *απατηλά* δοσμένη από την ιδεαλιστική ή εμπειριστική αντίληψη σχέση της θεωρίας με την πρακτική. Θεωρούμε ότι υπάρχει πάντα ένα στοιχείο «γνώσης», καίτοι ακατέργαστο και διαποτισμένο από την ιδεολογία, ήδη στις πρώτες βαθμίδες της πρακτικής, κάτι που μπορούμε να παρατηρήσουμε ακόμα και στις πρακτικές επιβίωσης των πιο «πρωτόγονων» κοινωνιών. Θεωρούμε επίσης ότι στην άλλη άκρη της ιστορίας πρακτικών, που αποκαλούμε συνήθως *θεωρία*, ακόμη και στις πιο «καθαρές» μορφές της, που φαίνεται να βασίζονται αποκλειστικά στη δύναμη της σκέψης (μαθηματικά ή φιλοσοφία) χωρίς άμεσο δεσμό με τη «χειροπιαστή πρακτική», είναι *μια πρακτική* με τη στενή έννοια, επιστημονική ή θεωρητική πρακτική, που επίσης χωρίζεται σε κλάδους (οι διάφορες επιστήμες, τα μαθηματικά, η φιλοσοφία). Η πρακτική αυτή είναι *θεωρητική*: ξεχωρίζει από τις άλλες, τις μη θεωρητικές πρακτικές, από τον *τύπο* του αντικειμένου (πρώτη ύλη) που μετασχηματίζει, από τα μέσα παραγωγής που χρησιμοποιεί, από τις κοινωνικοιστορικές σχέσεις στις οποίες παράγει και, τέλος, από τον *τύπο* αντικειμένου που παράγει (γνώσεις).

Αυτό λοιπόν που ονομάζουμε κριτήριο της πρακτικής στη θεωρία, όπως και σε κάθε άλλη πρακτική, αποκτά όλη του τη σημασία: γιατί η *θεωρητική πρακτική* είναι η ίδια κριτήριο του εαυτού της, περικλείει τους απαιτούμενους τίτλους *εγκυρότητας* της ποιότητας του προϊόντος της, δηλαδή τα κριτήρια επιστημονικότητας των προϊόντων της επιστημονικής πρακτικής. Το ίδιο συμβαίνει με την πραγματική πρακτική των επιστημών: αφότου συσταθούν ουσιαστικά και αναπτυχθούν, δεν έχουν καμμία ανάγκη από *εξωτερικές* πρακτικές που να επαληθεύουν, να διακηρύσσουν ως «αληθινές», με άλλα λόγια ως *γνώσεις*, τις γνώσεις που παράγουν. Κανείς μαθηματικός στον κόσμο δεν περιμένει από τη φυσική, παρότι αυτή εφαρμόζει τομείς ολόκληρους των μαθηματικών, να *επαληθεύσει* ένα θεώρημα, για να το θεωρήσει αποδεδειγμένο: την «αλήθεια» του θεωρήματός του, την παρέχουν 100% κριτήρια *αμιγώς εσωτερικά* στην πρακτική της μαθηματικής απόδειξης, την παρέχει, συνεπώς, το *κριτήριο της μαθηματικής πρακτικής*, δηλαδή οι εκάστοτε απαιτούμενες μορφές μαθηματικής επιστημονικότητας. Το ίδιο μπορούμε να πούμε για τα αποτελέσματα κάθε επιστήμης: τουλάχιστον οι πλέον αναπτυγμένες, στις περιοχές της γνώσης που ελέγχουν ικανοποιητικά, προσφέρουν οι ίδιες το κριτήριο της επιστημονικότητας των γνώσεών τους και μάλιστα το κριτήριο αυτό ταυτίζεται πλήρως με τις αυστηρές μορφές άσκησης κάθε επιστημονικής πρακτικής. Το ίδιο μπορούμε να πούμε για τις «πειραματικές» επιστήμες: κριτήριο της θεωρίας τους είναι τα *πειράματά* τους, που αποτελούν τη μορφή της θεωρητικής πρακτικής τους. Το ίδιο οφείλουμε να πούμε για την επιστήμη που μας ενδιαφέρει πιο πολύ απ' όλες: τον ιστορικό υλισμό. Η θεωρία του Μαρξ μπόρεσε να εφαρμοστεί με επιτυχία επειδή ήταν «αληθινή». Δεν είναι αληθινή επειδή εφαρμόστηκε με επιτυχία. Το πραγματιστικό κριτήριο μπορεί κάλλιστα να ταιριάζει σε μια τεχνική που δεν έχει άλλον ορίζοντα πέρα από το πεδίο άσκησής της. Δεν ταιριάζει όμως στις επιστημονικές γνώσεις. Με την ίδια αυστηρότητα πρέπει να προχωρήσουμε πιο πέρα και να αρνηθούμε την λίγο-πολύ έμμεση εξομοίωση της μαρξιστικής θεωρίας της ιστορίας με το εμπειριστικό μοντέλο της τυχαίας «υπόθεσης», που θα έπρεπε να *περιμένουμε* να *επαληθευτεί* από την πολιτική πρακτική της ιστορίας,

για να μπορέσουμε να βεβαιώσουμε πως είναι «αληθινή». Τους *τίτλους* γνώσης δεν τους δίνει στη *γνώση* που παρήγαγε ο Μαρξ η κατοπινή ιστορική πρακτική: το κριτήριο της «αλήθειας» των γνώσεων που παρήγαγε η θεωρητική πρακτική του Μαρξ το παρέχει η ίδια η θεωρητική του πρακτική, δηλαδή η αποδεικτική αξία, οι επιστημονικοί τίτλοι των *μορφών* που εξασφάλισαν την παραγωγή αυτών των γνώσεων. Το κριτήριο της «αλήθειας» των γνώσεων που παρήγαγε ο Μαρξ είναι η θεωρητική πρακτική του Μαρξ: γιατί, φυσικά, τα αποτελέσματα που ξέρουμε επιτεύχθηκαν από γνώσεις και όχι από τυχαίες «υποθέσεις» και η θεωρία μπόρεσε να αναστοχασθεί τον εαυτό της και την εσωτερική της ανάπτυξη μέσα από επιτυχίες αλλά και από αποτυχίες που συνιστούν πρόσφορα «πειράματα».

Δείξαμε αναλυτικά αλλού ότι η ριζική εσωτερικότητα του κριτηρίου της πρακτικής στην επιστημονική πρακτική δεν αποκλείει καθόλου, όσον αφορά τις επιστήμες όπου ισχύει απεριόριστα, να υπάρχουν οργανικές σχέσεις με άλλες πρακτικές που παρέχουν στις επιστήμες αυτές ένα σημαντικό μέρος της πρώτης ύλης τους και μερικές φορές προκαλούν και λιγότερο ή περισσότερο ευρείες ανακατατάξεις στη θεωρητική δομή αυτών των επιστημών. Δεν υπάρχει συνεπώς φόβος να παρερμηνευτούν όσα είπαμε παραπάνω. Ισχυρισθήκαμε επίσης ξεκάθαρα ότι στις επιστήμες που κυοφορούνται, και πολύ περισσότερο στις περιοχές όπου κυριαρχούν ακόμα ιδεολογικές «γνώσεις», η παρέμβαση άλλων πρακτικών παίζει συνήθως καθοριστικό κριτικό ρόλο, που μπορεί να είναι και επαναστατικός. Ούτε και εδώ πρέπει να καταπνίξουμε σε μια εξισωτική αντίληψη για την πρακτική τον ειδικό τρόπο παρέμβασης ορισμένης πρακτικής στο πεδίο μιας θεωρητικής πρακτικής που είναι ακόμα ιδεολογική ή γίνεται επιστημονική. Ούτε πρέπει να αγνοήσουμε τη συγκεκριμένη λειτουργία αυτής της παρέμβασης ή τη (θεωρητική) *μορφή* με την οποία πραγματοποιείται αυτή η παρέμβαση. Για να αναφερθούμε στον Μαρξ, γνωρίζουμε πως οι πιο καυτές και πιο προσωπικές πρακτικές εμπειρίες του Μαρξ (η εμπειρία του από τη μαχητική αρθρογραφία στην *Εφημερίδα του Ρήνου*, όπου ήταν «αναγκασμένος να πει το λόγο του για «πρακτικά θέματα» η άμεση εμπειρία του στις πρώτες αγωνιστικές οργανώσεις του παρισινού προλεταριάτου η επαναστατική εμπειρία του στα χρόνια του '48) *παρεμβαίνουν* στην θεωρητική του πρακτική και στην ανατροπή που τον έκανε να περάσει από την ιδεολογική στην επιστημονική θεωρητική πρακτική: *παρεμβαίνουν* όμως στη θεωρητική του πρακτική *με τη μορφή αντικειμένων εμπειρίας, δηλαδή πειραματισμού*, με άλλα λόγια με τη μορφή νέων *αντικειμένων σκέψης*, με τη μορφή «ιδεών» και κατόπιν εννοιών, η εμφάνιση των οποίων συνέβαλε, σε συνδυασμό (*Verbindung*) με άλλα εννοιολογικά πορίσματα (που προέκυψαν από τη γερμανική φιλοσοφία και την αγγλική πολιτική οικονομία) στην ανατροπή της, ιδεολογικής ακόμα, θεωρητικής βάσης, στην οποία ζούσε (δηλαδή στοχαζόταν) ως τότε.

18.

Δεν ζητώ συγγνώμη για τη μεγάλη αυτή παρέκβαση, διότι εν τέλει δεν ήταν παρέκβαση. Χρειαζόταν να παραμερίσουμε το εμπόδιο των ιδεολογικών απαντήσεων που δίνονταν στο ερώτημά μας και για να γίνει αυτό, έπρεπε να εξηγηθούμε σχετικά με την ιδεολογική αντίληψη για την πρακτική, που δεν άφησε άθικτο ούτε τον μαρξισμό. Όλοι θα παραδεχτούν πως η αντίληψη αυτή δεσπόζει, και σίγουρα θα δεσπόζει για πολύ ακόμη στη σύγχρονη φιλοσοφία και στους πιο έντιμους και γενναίους εκπροσώπους της, όπως ο Σάρτρ. Με την παρέκβαση αυτή – αποφεύγοντας το σταυροδρόμι της εξισωτικής πρακτικής ή της «πράξης», με βάση τον προτεινόμενο από τη φιλοσοφία όρο – μπορέσαμε να κατανοήσουμε ότι υπάρχει μπροστά μας μόνον ένας δρόμος, στενός βέβαια, αλλά ανοιχτός, ή που πάντως οφείλουμε να ανοίξουμε. Ας ξαναγυρίσουμε λοιπόν στο ερώτημά μας: με ποιά *μηχανισμό* η παραγωγή του *αντικειμένου της γνώσης* ιδιοποιείται γνωστικά το *πραγματικό αντικείμενο* που υπάρχει έξω από τη σκέψη, στον πραγματικό κόσμο; Μιλάμε για μηχανισμό και μάλιστα για μηχανισμό που οφείλει να ερμηνεύσει ένα ιδιαίτερο φαινόμενο: με ποιο τρόπο ιδιοποιείται τον κόσμο η ιδιαίτερη πρακτική της γνώσης, που σχετίζεται αποκλειστικά με το *δικό της* αντικείμενο (γνωστικό

αντικείμενο), το οποίο διακρίνεται από το *πραγματικό αντικείμενο*, τη γνώση του οποίου συνιστά; Εδώ караδοκούν οι πιο σοβαροί κίνδυνοι. Καταλαβαίνει κανείς πως απλά φιλοδοξώ να δώσω, με ρητή επιφύλαξη, τα αρχικά επιχειρήματα για να διευκρινιστεί το ερώτημα και όχι για να το απαντήσω.

Για να προβούμε σ' αυτές τις διευκρινίσεις, πρέπει να αρχίσουμε με μια πολύ σημαντική διάκριση. Όταν θέτουμε το ερώτημα του *μηχανισμού*, δια του οποίου το *αντικείμενο* γνώσης παράγει τη γνωστική ιδιοποίηση του *πραγματικού αντικειμένου*, θέτουμε ένα ερώτημα τελείως διαφορετικό από το ερώτημα των προϋποθέσεων *παραγωγής* των γνώσεων. Το δεύτερο ερώτημα συνδέεται με τη θεωρία της ιστορίας της θεωρητικής πρακτικής, που όπως είδαμε δεν είναι δυνατή χωρίς τις έννοιες που μας επιτρέπουν να νοήσουμε τη δομή αυτής της πρακτικής και την ιστορία των μετασχηματισμών της. Το ερώτημα που θέτουμε είναι ένα ερώτημα καινούργιο, που αποσιωπάται με την προβολή του άλλου ερωτήματος. Η θεωρία της ιστορίας της γνώσης ή θεωρία της ιστορίας της θεωρητικής πρακτικής, εξηγεί πώς παρήχθησαν στην ιστορία διαδοχής των διαφόρων τρόπων παραγωγής οι ανθρώπινες γνώσεις, αρχικά με τη μορφή ιδεολογίας, μετά με την μορφή επιστήμης. Μας επιτρέπει να παρακολουθήσουμε την εμφάνιση των γνώσεων, την ανάπτυξη και διαφοροποίησή τους, τις θεωρητικές ρήξεις και ανατροπές στο εσωτερικό της προβληματικής που διέπει την παραγωγή τους, το σταδιακό διαχωρισμό που πραγματοποιείται στο χώρο τους ανάμεσα σε ιδεολογικές και επιστημονικές γνώσεις κλπ. Αυτή ιστορία αντιμετωπίζει τις γνώσεις, σε κάθε στιγμή της ιστορίας τους, ως *αυτό που είναι*, είτε θέλουν να λέγονται γνώσεις ανεξάρτητα από το αν εμφανίζονται ως γνώσεις, αν είναι ιδεολογικές ή επιστημονικές κλπ. Τις αντιμετωπίζει ως *γνώσεις*. Τις θεωρεί αποκλειστικά ως *προϊόντα*, αποτελέσματα. Η ιστορία αυτή μας επιτρέπει να καταλάβουμε το μηχανισμό παραγωγής των γνώσεων, αλλά δεν μας δίνει τη δυνατότητα να καταλάβουμε, όσον αφορά μια γνώση σε μια δοσμένη στιγμή της διαδικασίας της ιστορίας παραγωγής της, το *μηχανισμό* δια του οποίου η εξεταζόμενη γνώση εκπληρώνει, για όποιον τη χρησιμοποιεί ως γνώση, τη λειτουργία γνωστικής ιδιοποίησης του *πραγματικού αντικειμένου* δια του νοητικού αντικειμένου. Εδώ ενδιαφέρει αυτός ακριβώς ο *μηχανισμός*.

Πρέπει να διευκρινίσουμε περαιτέρω το ερώτημά μας; Η θεωρία της ιστορίας παραγωγής των γνώσεων μας δίνει μια μοναδική διαπίστωση: δείχνει πώς παρήχθησαν οι γνώσεις. Η διαπίστωση αυτή παίρνει τη γνώση ως *γεγονός* και μελετά τους μετασχηματισμούς και τις παραλλαγές της ως αποτελέσματα της δομής της θεωρητικής παραγωγής που τους παράγει, ως *προϊόντα-γνώσεις*, δίχως ποτέ να σκεφτεί *το γεγονός ότι αυτά τα προϊόντα δεν είναι οποιαδήποτε προϊόντα αλλά γνώσεις*. Μια θεωρία της ιστορίας παραγωγής των γνώσεων δεν λαμβάνει υπόψη αυτό που προτείνω να ονομάσουμε «*αποτέλεσμα γνώσης*» και χαρακτηρίζει τα ιδιαίτερα αυτά προϊόντα, τις γνώσεις. Το νέο ερώτημα αφορά το *αποτέλεσμα γνώσης* (αυτό που ο Μαρξ αποκαλεί *τρόπο* ιδιοποίησης του κόσμου προσίδιο στη γνώση). Θέλουμε να διαλευκάνουμε το *μηχανισμό* που παράγει το *αποτέλεσμα γνώσης* σε αυτά τα εντελώς ξεχωριστά προϊόντα που αποκαλούνται *γνώσεις*.

Και εδώ επίσης (αφού δεν γίνεται να ξεφύγουμε από την μοίρα που μας έχει καταδικάσει να διαλύουμε τις εσφαλμένες εντυπώσεις για να ανοίξουμε το δρόμο που οδηγεί στο χώρο της έρευνάς μας) συναντούμε αυταπάτες που πρέπει να αναιρέσουμε και να διαλύσουμε. Μπορεί, πράγματι, να μπούμε στον πειρασμό να συσχετίσουμε με τις απαρχές της γνώσης το μηχανισμό στον οποίο θέλουμε να διεισδύσουμε, να πούμε δηλαδή πως το *αποτέλεσμα γνώσης* που ασκείται, κατά τη γνώμη μας, στις καθαρές μορφές κάθε αυστηρής επιστήμης, προέρχεται από την ίδια την πραγματικότητα, μέσα από μια ατελείωτη σειρά *διαμεσολαβήσεων*. Στα μαθηματικά μπαίνουμε στον πειρασμό να νοήσουμε το *αποτέλεσμα γνώσης* που παράγεται από κάποιον ιδιάζοντως αφηρημένο τύπο ως αποκαθαρμένο και άκρως τυποποιημένο απόηχο ορισμένης *πραγματικότητας*, ανεξάρτητα από το αν πρόκειται για τον συγκεκριμένο χώρο, ή για τις πρώτες συγκεκριμένες ενέργειες και πράξεις της ανθρώπινης πρακτικής. Μπορεί να δεχτούμε ότι, κάποια στιγμή, ανάμεσα στη συγκεκριμένη πρακτική του ξυλουργού και την πυθαγόρεια ή ευκλείδεια αφαίρεση, υπήρξε μια «*απόσταση*», αλλά

μπορεί να νοήσουμε αυτή την «απόσταση» ως αποκόλληση και αποτύπωση των συγκεκριμένων μορφών και κινήσεων μιας προγενέστερης πρακτικής στο στοιχείο του «ιδεατού». Όμως όλες οι έννοιες που θα θέσουμε σε ενέργεια για να εξετάσουμε το απέραντο αυτό διάστημα που χωρίζει το χαλδαίο λογιστή και τον αιγύπτιο γεωμέτρη από τον Μπουρμπακί, θα είναι αποκλειστικά έννοιες με τις οποίες θα επιχειρούμε να εδραιώσουμε, παρά τις αναμφισβήτητες διαφορές που πρέπει να έχουμε υπόψη μας, μια νοηματική συνέχεια, η οποία συνδέει θεμελιακά το *αποτέλεσμα γνώσης* των σύγχρονων αντικειμένων των μαθηματικών με ένα πρωταρχικό αποτέλεσμα νόησης, το οποίο συνδέεται άρρηκτα με ένα πρωταρχικό πραγματικό αντικείμενο, μια συγκεκριμένη πρακτική, συγκεκριμένες πρωταρχικές κινήσεις. Έτσι, το αποτέλεσμα γνώσης αποκτά μια «γενέθλια γη», μια «καταγωγή». Αυτή μπορεί να είναι το ίδιο το πραγματικό αντικείμενο, από το οποίο, όπως δηλώνει ο εμπειρισμός, η γνώση αποχωρίζει ένα τμήμα, την ουσία. Μπορεί να είναι επίσης ο κατά Χούσερλ «προαναστοχαστικός» κόσμος της «ζωής», η παθητική προκατηγορική σύνθεση. Ή, τέλος, οι συγκεκριμένες στοιχειώδεις συμπεριφορές και κινήσεις, χάρη στις οποίες όλες οι ψυχολογίες του παιδιού, γενετικές και μη, μπορεί να θεμελιώνουν τη «γνωσιοθεωρία» τους χωρίς να κοπιάζουν πολύ. Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις το πρωταρχικό, συγκεκριμένο και ζωντανό πραγματικό επιφορτίζεται πάγια με την πλήρη ευθύνη για το αποτέλεσμα γνώσης. Με αυτή την οπτική, οι επιστήμες σε όλη την ιστορία τους και ως σήμερα, δεν κάνουν άλλο παρά να σχολιάζουν την κληρονομιά τους, δηλαδή να υφίστανται την κληρονομικότητα. Όπως ακριβώς, σύμφωνα με τη χριστιανική θεολογία, η ανθρωπότητα ζει στο προπατορικό αμάρτημα, θεωρείται ότι υπάρχει και κάποιο *προπατορικό αποτέλεσμα γνώσης*, που απορρέει από τις πιο συγκεκριμένες μορφές του πραγματικού, της ζωής, της πρακτικής, το οποίο διαλύεται μέσα τους, ταυτιζόμενο μαζί τους, ένα προπατορικό αποτέλεσμα γνώσης, που τα ανεξίτηλα σημάδια του μένουν χαραγμένα και στα πιο «αφηρημένα» επιστημονικά αντικείμενα, έτσι καθώς είναι ταγμένα στη μοίρα της γνώσης, καταδικασμένα στη γνώση. Χρειάζεται άραγε να περιγράψουμε την προβληματική που προϋποθέτει αυτό το «μοντέλο»; Υποψιαζόμαστε πως για τη συνοχή του χρειάζεται τη συνδρομή του μύθου της *αρχής*, της πρωταρχικής αδιαίρετης ενότητας ανάμεσα σε *υποκείμενο* και *αντικείμενο*, ανάμεσα στο πραγματικό και στη γνώση του, χρειάζεται δηλαδή να έχουν την ίδια καταγωγή. Όπως έλεγε κάποιος που αρέσκονταν στις θεατρικές εντυπώσεις φαινόμενα, η γνώση (*connaissance*) πρέπει να είναι συν-γένεση (*co-naissance*). Χρειάζεται μια καλή *γέννηση* με όλες τις απαιτούμενες *αφαιρέσεις* και κυρίως *διαμεσολαβήσεις*. Διαπιστώνουμε εδώ εύκολα την παρουσία τυπικών εννοιών, που διέδωσε στον κόσμο η φιλοσοφία του 18ου και οι οποίες ευδοκιμούν λίγο-πολύ παντού, ακόμα και σε έργα μαρξιστών ειδικών – παρότι μπορούμε να βεβαιώσουμε κατηγορηματικά ότι έχουν φτιαχτεί αποκλειστικά για να ανταποκρίνονται στις ιδεολογικές λειτουργίες που αναμένονται από αυτές και δεν έχουν απολύτως καμία σχέση με τον Μαρξ.

Αφού φτάσαμε ως εδώ, ας το πούμε καθαρά: ο μαρξισμός δεν μπορεί να βρεθεί ή να ξαναβρεθεί στο δρόμο αυτού του εμπειρισμού, είτε υποστηρίζει πως είναι υλιστικός είτε εξιδανικεύεται στον ιδεαλισμό του προκατηγορικού, της «γενέθλιας γης» ή της «πράξεως» – στον ιδεαλισμό και στις έννοιες που κατασκεύασε για να κρατούν τον πρώτο ρόλο στο θέατρό του. Οι έννοιες αρχή, «γενέθλια γη», γένεση και διαμεσολάβηση πρέπει να θεωρούνται εξ αρχής ύποπτες: όχι μόνο γιατί κομίζουν λίγο-πολύ την ιδεολογία που τις έχει παραγάγει, αλλά γιατί, επειδή έχουν παραχθεί αποκλειστικά για να χρησιμοποιούνται από αυτή την ιδεολογία, είναι οι νομάδες της και ουσιαστικά την κουβαλούν πάντα μαζί τους. Δεν είναι τυχαίο που ο Σάρτρ και όλοι εκείνοι που, χωρίς να έχουν το δικό τους ταλέντο, νιώθουν την ανάγκη να καλύψουν το κενό που υπάρχει ανάμεσα στις «αφηρημένες» κατηγορίες και στο «συγκεκριμένο», κάνουν τόση κατάχρηση της *αρχής*, της *γένεσης* και των *διαμεσολαβήσεων*. Η έννοια αρχή αποβλέπει, όπως και το προπατορικό αμάρτημα, στο να συνοψίσει σε μια λέξη αυτό που πρέπει να μη σκεφτούμε για να μπορέσουμε να σκεφτούμε αυτό που θέλουμε να σκεφτούμε. Η έννοια γένεση έχει αναλάβει να σηκώνει το βάρος της παραγωγής ή της μεταβολής και να

τις συγκαλύπτει, διότι η επισήμανσή τους θα απειλούσε τη ζωτική συνέχεια του εμπειριστικού σχήματος της ιστορίας. Η έννοια διαμεσολάβηση έχει έναν τρίτο ρόλο: εξασφαλίζει με τρόπο μαγικό, σε ένα κενό διάστημα, τη σύνδεση ανάμεσα στις θεωρητικές αρχές και το «συγκεκριμένο», όπως οι οικοδόμοι κάνουν αλυσίδα, μεταφέροντας τούβλα. Σε όλες τις περιπτώσεις πρόκειται για λειτουργίες θεωρητικής κάλυψης και απάτης – που σίγουρα μαρτυρούν μια υπαρκτή αμηχανία και καλή θέληση και επιδιώκουν να μη χαθεί ο θεωρητικός έλεγχος των γεγονότων. Δεν παύουν όμως να είναι επικίνδυνα θεωρητικά κατασκευάσματα. Αν τις εφαρμόσουμε στο ερώτημά μας, οι έννοιες αυτές μας εξασφαλίζουν πάντα εύκολες λύσεις: συνδέουν το πρωταρχικό αποτέλεσμα γνώσης με τα σημερινά αποτελέσματα γνώσης και προσφέρουν ως λύση την απλή τοποθέτηση ή, ορθότερα, τη μη τοποθέτηση του προβλήματος.

19.

Ας προσπαθήσουμε λοιπόν να κάνουμε μερικά βήματα ακόμη στο πεδίο που μόλις ανοίξαμε.

Κατά τον ίδιο τρόπο που είχαμε δει ότι, προσφεύγοντας σε ένα πρωταρχικό πραγματικό αντικείμενο, δεν απαλλασσόμαστε από την υποχρέωση να σκεφτόμαστε τη διαφορά ανάμεσα στο αντικείμενο της γνώσης και στο πραγματικό αντικείμενο, του οποίου τη γνώση μας παρέχει το πρώτο, είδαμε στα αμέσως προηγούμενα ότι δεν μπορούμε να αναθέσουμε σε ένα πρωταρχικό «αποτέλεσμα γνώσης» το καθήκον να σκεφτεί για δικό μας λογαριασμό το μηχανισμό με τον οποίο παράγεται σήμερα το αποτέλεσμα γνώσης. Γνωρίζουμε ότι αυτά τα δύο προβλήματα ταυτίζονται, αφού τελικά την απάντηση που ζητάμε δεν μπορεί να μας τη δώσει ο μύθος περί πρωταρχικού αποτελέσματος γνώσης, αλλά η ίδια η πραγματικότητα του σημερινού αποτελέσματος γνώσης. Από την άποψη αυτή βρισκόμαστε στην ίδια κατάσταση με τον Μαρξ, όταν λέει με τους δικούς του όρους ότι αν δεν αποσαφηνίσουμε τη γνώση της «*Gliederung*» (του ιεραρχημένου, συναρθρωμένου και συστηματικού συνδυασμού) της *τωρινής* κοινωνίας, δεν θα κατορθώσουμε να κατανοήσουμε τις προγενέστερες μορφές, ούτε επομένως και τις πιο πρωτόγονες. Αυτό το νόημα έχει η περίφημη φράση ότι «η ανατομία του ανθρώπου είναι το κλειδί για την ανατομία του πιθήκου»: συνδέεται προφανώς με τη φράση της *Εισαγωγής*, που λέει ότι δεν κατανοούμε τις κατηγορίες από την ιστορική τους γένεση, ούτε από το συνδυασμό τους στις προγενέστερες μορφές, αλλά από το σύστημα συνδυασμού τους στη σημερινή κοινωνία, δίνοντάς μας την έννοια της *παραλλαγής* αυτού του συνδυασμού. Αντιστοίχως, μας διαφωτίζει για τα προηγούμενα αποτελέσματα γνώσης μόνον η αποσαφήνιση του μηχανισμού του *τωρινού*. Όταν, συνεπώς, αρνούμαστε να προσφύγουμε σε κάτι πρωταρχικό, αυτό συνδέεται με τη βαθύτατη θεωρητική απαίτηση, να εξαρτήσουμε την εξήγηση των πιο πρωτόγονων μορφών από τον *τωρινό* τρόπο συστηματικού συνδυασμού των κατηγοριών, τις οποίες συναντάμε εν μέρει στις προγενέστερες μορφές.

Οφείλουμε να θεωρήσουμε την απαίτηση αυτή ως συστατικό στοιχείο της θεωρίας του Μαρξ, *μέσα στην περιοχή της θεωρίας της ιστορίας*. Εξηγούμαι. Όταν ο Μαρξ μελετά τη σύγχρονη αστική κοινωνία, τηρεί μια παράδοξη στάση. Κατ' αρχήν νοεί την υπάρχουσα κοινωνία ως ιστορικό αποτέλεσμα, άρα ως αποτέλεσμα παραγόμενο από μια ιστορία. Φαίνεται έτσι ότι μας οδηγεί σε μια εγελιανή αντίληψη, σύμφωνα με την οποία το αποτέλεσμα θεωρείται αδιαχώριστο από τη γένεσή του, σε σημείο που πρέπει να το αντιλαμβανόμαστε ως «αποτέλεσμα του δικού του γίνεσθαι». Στην πραγματικότητα, ο Μαρξ ακολουθεί ταυτόχρονα έναν τελείως διαφορετικό δρόμο! «Δεν πρόκειται για τη σχέση που υπάρχει ιστορικά ανάμεσα στις οικονομικές σχέσεις στις διαφορετικές αλληλοδιαδόχες κοινωνικές μορφές. Ακόμη λιγότερο δε για τη σειρά διαδοχής τους «μέσα στην ιδέα» (Προυντόν) (μια νεφελώδης αντίληψη της ιστορικής κίνησης). Πρόκειται για τον αρθρωμένο συνδυασμό τους (*Gliederung*) στο εσωτερικό της σύγχρονης αστικής κοινωνίας» (MEW, 13, 638). Η *Αθλιότητα της φιλοσοφίας* εξέφραζε ήδη με αυστηρό τρόπο την ίδια ιδέα: «Πώς μπορεί από μόνος του ο λογικός τύπος της κίνησης, της αλληλοδιαδοχής, του χρόνου, να εξηγήσει το σώμα της κοινωνίας στο οποίο

όλες οι σχέσεις συνυπάρχουν ταυτόχρονα και αλληλοστηρίζονται;» (MEW, 4, 131).

Αντικείμενο μελέτης του Μαρξ είναι λοιπόν η υπάρχουσα αστική κοινωνία, νοούμενη ως ιστορικό αποτέλεσμα: η κατανόηση όμως αυτής της κοινωνίας, δεν περνά από τη θεωρία της γένεσης αυτού του αποτελέσματος, αλλά μόνον από τη θεωρία του «σώματος», δηλαδή της *παρούσας δομής της κοινωνίας*, δίχως να υπεισέρχεται καθόλου στο θέμα της γένεσής της. Η παράδοξη αυτή στάση, η οποία επιβεβαιώνεται κατηγορηματικά από τον Μαρξ ως απαραίτητος όρος εφικτότητας της θεωρίας του για την ιστορία, φανερώνει την ύπαρξη *δύο ξεχωριστών προβλημάτων*, στην ενότητα που συνιστά η διάζευξή τους. Το ένα θεωρητικό πρόβλημα που πρέπει να τεθεί και να λυθεί, αφορά την ερμηνεία του μηχανισμού, δια του οποίου η ιστορία έχει παραγάγει ως αποτέλεσμα τον τωρινό τρόπο καπιταλιστικής παραγωγής. Το άλλο, τελείως ξεχωριστό, θεωρητικό πρόβλημα που πρέπει να τεθεί και να λυθεί, είναι να κατανοήσουμε ότι το αποτέλεσμα είναι ένας *κοινωνικός* τρόπος παραγωγής, είναι μια μορφή *κοινωνικής* ύπαρξης και όχι οποιαδήποτε ύπαρξη: το δεύτερο πρόβλημα αποτελεί το αντικείμενο της θεωρίας του *Κεφαλαίου*, χωρίς να συγχέεται στο ελάχιστο με το πρώτο.

Αυτή τη θεμελιωδέστατη για την κατανόηση του Μαρξ διάκριση μπορούμε να την εκφράσουμε λέγοντας ότι ο Μαρξ εξετάζει την κοινωνία της εποχής του (και κάθε άλλη μορφή κοινωνίας του παρελθόντος) ως αποτέλεσμα αλλά και ως κοινωνία. Με τη θεωρία του μηχανισμού με τον οποίο μετασχηματίζεται ένας τρόπος παραγωγής σε έναν άλλο, δηλαδή με τη θεωρία των μορφών μετάβασης από έναν τρόπο παραγωγής στον επόμενο, οφείλουμε να θέσουμε και να λύσουμε το πρόβλημα του *αποτελέσματος*, δηλαδή το πρόβλημα της ιστορικής παραγωγής ορισμένου τρόπου παραγωγής και κοινωνικού σχηματισμού. Αλλά η υπάρχουσα κοινωνία δεν είναι μόνον αποτέλεσμα, προϊόν: είναι το ιδιαίτερο *εκείνο* αποτέλεσμα, το ιδιαίτερο εκείνο προϊόν, που λειτουργεί ως *κοινωνία*, σε διάκριση από άλλα αποτελέσματα, άλλα προϊόντα, που λειτουργούν τελείως διαφορετικά. Σε αυτό το δεύτερο ερώτημα απαντά η θεωρία της δομής ενός τρόπου παραγωγής, η θεωρία του *Κεφαλαίου*. Η κοινωνία νοείται εκεί ως «σώμα», όχι ως οποιοδήποτε σώμα, αλλά ως *το συγκεκριμένο σώμα που λειτουργεί ως κοινωνία*. Η θεωρία αυτή αγνοεί πλήρως την κοινωνία ως αποτέλεσμα - και γι' αυτό ο Μαρξ ισχυρίζεται ότι οποιαδήποτε εξήγηση μέσω της κίνησης, της διαδοχής, του χρόνου και της γένεσης, δεν αρμόζει στο πρόβλημα αυτό, που είναι τελείως διαφορετικό. Για να πούμε το ίδιο πράγμα με καταλληλότερο τρόπο, προτείνω την ακόλουθη ορολογία: το αντικείμενο μελέτης του Μαρξ στο *Κεφάλαιο* είναι ο μηχανισμός που δίνει την υπόσταση *κοινωνίας* στο αποτέλεσμα της παραγωγής μιας ιστορίας. Είναι, συνεπώς, ο μηχανισμός που δίνει στο προϊόν της ιστορίας, στο προϊόν-κοινωνία που μελετά ο Μαρξ, την ιδιότητα να παράγει το «αποτέλεσμα κοινωνίας», που δίνει σε αυτό το αποτέλεσμα την υπόσταση της *κοινωνίας*, και όχι ενός σωρού άμμου, μιας μυρμηγκοφωλιάς, ενός καταστήματος εργαλείων, ή μιας απλής συνάθροισης ανθρώπων. Όταν λοιπόν ο Μαρξ μας λέει ότι εξηγώντας την κοινωνία δια της γένεσής της χάνουμε το «σώμα» της, το οποίο ακριβώς πρέπει να εξηγήσουμε, στρέφει το θεωρητικό του ενδιαφέρον στη διευκρίνιση του μηχανισμού, μέσω του οποίου ορισμένο αποτέλεσμα λειτουργεί *ως κοινωνία*, άρα του μηχανισμού που παράγει το «αποτέλεσμα κοινωνίας» που προσιδιάζει στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Ο μηχανισμός παραγωγής αυτού του «αποτελέσματος κοινωνίας» φτάνει στην ολοκλήρωσή του μονάχα όταν έχουν εκτεθεί όλα τα αποτελέσματα του μηχανισμού, μέχρι του σημείου να παράγονται με τη μορφή αποτελεσμάτων που συγκροτούν τη συγκεκριμένη, συνειδητή ή ασυνειδητή, σχέση των ατόμων με την κοινωνία ως κοινωνία, μέχρι δηλαδή τα αποτελέσματα του φетиχισμού της ιδεολογίας (ή των «μορφών της *κοινωνικής* συνείδησης» - *Πρόλογος στην Συμβολή*), μέσα στα οποία οι άνθρωποι βιώνουν τις ιδέες τους, τα σχέδιά τους, τις πράξεις τους, τις συμπεριφορές και λειτουργίες τους, συνειδητά ή ασυνειδητά, ως *κοινωνικές*. Από τη σκοπιά αυτή το *Κεφάλαιο* πρέπει να θεωρηθεί ως η θεωρία του μηχανισμού παραγωγής του *αποτελέσματος κοινωνίας* στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Έχουμε αρχίσει να υποψιαζόμαστε ότι αυτό το *αποτέλεσμα κοινωνίας* είναι διαφορετικό σε κάθε τρόπο παραγωγής, χάρη στις εργασίες της σύγχρονης εθνολογίας και ιστορίας.

Από θεωρητική άποψη έχουμε κάθε λόγο να πιστεύουμε ότι ο *μηχανισμός* παραγωγής των διαφορετικών αποτελεσμάτων κοινωνίας διαφέρει ανάλογα με τους τρόπους παραγωγής. Και αρχίζουμε να διακρίνουμε ότι η ακριβής συνείδηση του συγκεκριμένου προβλήματος που ενέχεται στη θεωρία του *Κεφαλαίου* μας ανοίγει νέους ορίζοντες, θέτοντάς μας καινούργια ερωτήματα. Αλλά, ταυτόχρονα, καταλαβαίνουμε την εξαιρετικά αποφασιστική σημασία των λίγων διαυγών φράσεων της *Αθλιότητας της Φιλοσοφίας* και της *Εισαγωγής του '57*, με τις οποίες ο Μαρξ μας προειδοποιεί ότι αναζητά κάτι τελείως διαφορετικό από την κατανόηση του μηχανισμού παραγωγής της κοινωνίας ως *αποτελέσματος* της ιστορίας: προσπαθεί να κατανοήσει το μηχανισμό παραγωγής του αποτελέσματος κοινωνίας μέσα από το ιστορικό αποτέλεσμα, που είναι τελικά η υπάρχουσα πραγματική *κοινωνία*.

Ορίζοντας το αντικείμενό του με μια αμείλικτη διάκριση, ο Μαρξ μας δίνει τα μέσα για να *θέσουμε* το πρόβλημα που μας απασχολεί: το πρόβλημα της γνωστικής ιδιοποίησης του πραγματικού αντικειμένου από το αντικείμενο της γνώσης, ιδιοποίηση που αποτελεί επί μέρους περίπτωση της ιδιοποίησης του πραγματικού κόσμου από τις διάφορες πρακτικές, τη θεωρητική, την αισθητική, τη θρησκευτική, την ηθική, την τεχνική, κλπ. Καθένας από αυτούς τους τρόπους ιδιοποίησης θέτει το πρόβλημα του μηχανισμού παραγωγής του *ιδιαίτερου «αποτελέσματος»* καθεμιάς, του γνωστικού από τη θεωρητική πρακτική, του αισθητικού από την αισθητική πρακτική, του ηθικού από την ηθική πρακτική, κλπ. Σε καμιά περίπτωση δεν πρέπει να αντικαταστήσουμε μια λέξη με μιαν άλλη, όπως θα αντικαταστάσε το όπιο η δύναμη του ύπνου. Η έρευνα καθενός από αυτά τα ιδιαίτερα «αποτελέσματα» απαιτεί να αποσαφηνίσουμε το *μηχανισμό* που τα παράγει, και όχι να προσθέσουμε σε μια λέξη τη μαγεία κάποιας άλλης. Χωρίς να προδικάζουμε τα συμπεράσματα στα οποία μπορεί να οδηγήσει η μελέτη των διαφορετικών αυτών αποτελεσμάτων, ας αρκεστούμε σε μερικές υποδείξεις για το αποτέλεσμα που ενδιαφέρει εδώ, το *γνωστικό*, ως παράγωγο της ύπαρξης του θεωρητικού αντικειμένου «γνώση». Ο όρος *αποτέλεσμα γνώσης* αποτελεί ένα γενικό αντικείμενο, που περιλαμβάνει δύο τουλάχιστον υπο-αντικείμενα: το *αποτέλεσμα ιδεολογικής* γνώσης και το *επιστημονικό*. Το ιδεολογικό αποτέλεσμα γνώσης διακρίνεται από το επιστημονικό μέσω των ιδιοτήτων του (αποτέλεσμα αναγνώρισης-παραγνώρισης στο πλαίσιο μιας σχέσης αντικατοπτρισμού). Στο βαθμό όμως που το ιδεολογικό αποτέλεσμα παράγει ένα δικό του αποτέλεσμα γνώσης, εξαιτίας άλλων κοινωνικών λειτουργιών που κυριαρχούν μέσα του, εμπίπτει, από αυτή τη σκοπιά, στη γενική κατηγορία που μας ενδιαφέρει. Αυτή η επισήμανση επιβάλλεται για να αποφευχθούν τυχόν παρεξηγήσεις γύρω από την αρχή της ανάλυσης που επικεντρώνεται αποκλειστικά στο αποτέλεσμα γνώσης της επιστημονικής γνώσης.

Πώς μπορεί να εκτεθεί ο μηχανισμός αυτού του αποτελέσματος γνώσης; Μπορούμε τώρα να χρησιμοποιήσουμε ένα πρόσφατο κεκτημένο: την εσωτερικότητα του «κριτηρίου της πρακτικής» σε σχέση με την επιστημονική πρακτική που εξετάζουμε - και να ισχυρισθούμε ότι το παρόν ερώτημα σχετίζεται με αυτή την εσωτερικότητα. Πραγματικά, έχουμε αποδείξει ότι η επικύρωση μιας επιστημονικής πρότασης ως γνώσης εξασφαλιζόταν, σε ορισμένη επιστημονική πρακτική, μέσα από τις ιδιαίτερες *μορφές* που εγγυώνται την *παρουσία* της επιστημονικότητας στην παραγωγή της γνώσης, δηλαδή εξασφαλιζόταν από τις ιδιαίτερες μορφές που προσδίδουν σε μια γνώση το χαρακτήρα γνώσης («αληθινής»). Μιλώ μεν για μορφές επιστημονικότητας, αλλά δεν παύω να έχω, σαν αντίλαλο, στο νου μου τις μορφές που παίζουν τον ίδιο ρόλο (εξασφαλίζουν ένα διαφορετικό, αλλά αντίστοιχο αποτέλεσμα) στην ιδεολογική «γνώση», άρα σε όλους τους τρόπους του *γιγνώσκειν*. Οι *μορφές* αυτές διακρίνονται από τις μορφές με τις οποίες έχει παραχθεί η γνώση, ως αποτέλεσμα, από τη διαδικασία της ιστορίας της γνώσης: οι μορφές για τις οποίες μιλούμε, το υπενθυμίζω, αφορούν μια γνώση που έχει ήδη παραχθεί ως γνώση από αυτή την ιστορία. Με άλλα λόγια, λαμβάνουμε υπόψη το αποτέλεσμα *δίχως το γίνεσθαι του*, και δεν έχουμε το φόβο μήπως κατηγορηθούμε για έγκλημα καθοσίωσης κατά του εγγελιανισμού ή του γενετισμού, γιατί το διπλό αυτό έγκλημα είναι τελικά

ευεργετικό: απελευθερώνει από την εμπειριστική ιδεολογία της ιστορίας. Σε αυτό το αποτέλεσμα θέτουμε το ερώτημα του μηχανισμού παραγωγής του γνωστικού αποτελέσματος, με τρόπο καθ' όλα παρόμοιο με τον τρόπο που εξετάζει ο Μαρξ μια δοσμένη κοινωνία ως *αποτέλεσμα*, και της θέτει το ερώτημα του «κοινωνικού αποτελέσματος», ή το ερώτημα του *μηχανισμού* που παράγει την *κοινωνική* της υπόσταση.

Τις ιδιαίτερες αυτές μορφές, θα τις δούμε να δρουν στο λόγο της επιστημονικής απόδειξης, δηλαδή στο φαινόμενο που επιβάλλει στις νοητικές κατηγορίες (ή έννοιες) να *εμφανίζονται* και να *αποσύρονται* με *καθορισμένη τάξη*. Μπορούμε να ισχυρισθούμε ότι ο μηχανισμός παραγωγής του αποτελέσματος γνώσης συνδέεται με το μηχανισμό που *στηρίζει* τη δράση των μορφών τάξης στον επιστημονικό λόγο της απόδειξης. Αναφερόμαστε σε μηχανισμό που *στηρίζει* και όχι απλά *ρυθμίζει* τη δράση αυτών των μορφών για τον ακόλουθο λόγο: αυτές οι μορφές τάξης εκδηλώνονται ως μορφές της τάξης εμφάνισης των εννοιών στον επιστημονικό λόγο, μόνον σε συνάρτηση με άλλες μορφές οι οποίες, δίχως να είναι μορφές τάξης, συνιστούν την απύσασα αρχή των τελευταίων. Για να μιλήσουμε σε μια ήδη χρησιμοποιημένη γλώσσα, οι μορφές τάξης (μορφές απόδειξης στον επιστημονικό λόγο) αποτελούν τη «*διαχρονία*» μιας θεμελιώδους «*συγχρονίας*». Χρησιμοποιούμε τους όρους αυτούς με τον τρόπο που θα εξηγηθεί στη συνέχεια (βλ. το επόμενο κείμενό μας, κεφ. 1), ως έννοιες των δύο μορφών ύπαρξης του αντικειμένου γνώσης, συνεπώς ως δύο μορφές καθαρά εσωτερικές στη γνώση. Η μεν συγχρονία αντιπροσωπεύει τη δομή οργάνωσης των εννοιών στο νοητικό όλο ή σύστημα (ή «*σύνθεση*», όπως λέει ο Μαρξ), ενώ η διαχρονία αντιπροσωπεύει την κίνηση διαδοχής των εννοιών στον οργανωμένο λόγο της απόδειξης. Οι μορφές τάξης του αποδεικτικού λόγου δεν είναι παρά η ανάπτυξη της «*Gliederung*», του ιεραρχημένου συνδυασμού των εννοιών στο ίδιο το *σύστημα*. Όταν λέμε ότι η «*συγχρονία*», με την έννοια που της δώσαμε, έχει το προβάδισμα και τα διέπει όλα, εννοούμε δύο τινά:

1) το σύστημα της ιεραρχίας των εννοιών στο συνδυασμό τους καθορίζει τον ορισμό κάθε έννοιας σε συνάρτηση με τη θέση και τη λειτουργία της στο σύστημα. Αυτός ο ορισμός της θέσης και της λειτουργίας της έννοιας στην ολότητα του συστήματος αντανακλάται στο εμμενές *νόημα* της έννοιας, όταν τη θέτουμε σε αμφιμονοσήμαντη αντιστοιχία με την πραγματική της κατηγορία.

2) το σύστημα της ιεραρχίας των εννοιών καθορίζει τη «*διαχρονική*» τάξη εμφάνισής τους στον αποδεικτικό λόγο. Με αυτή την έννοια μιλά ο Μαρξ για την «*ανάπτυξη των μορφών*» (της έννοιας) της αξίας, της υπεραξίας κλπ. Αυτή η «*ανάπτυξη των εννοιών*» εκδηλώνει, μέσα στο λόγο της επιστημονικής απόδειξης, τη συστηματική *εξάρτηση* που συνενώνει τις έννοιες στο σύστημα της νοητικής ολότητας.

Το αποτέλεσμα γνώσης που παράγεται στο επίπεδο των μορφών τάξης του αποδεικτικού λόγου, και κατόπιν στο επίπεδο της μεμονωμένης έννοιας είναι εφικτό υπό την προϋπόθεση της *συστηματικότητας του συστήματος*, το οποίο αποτελεί θεμέλιο των εννοιών και της τάξης με την οποία εμφανίζονται στον επιστημονικό λόγο. Συνεπώς το αποτέλεσμα γνώσης εκτυλίσσεται στη δυαδικότητα ή στο διττό χαρακτήρα της *ύπαρξης του συστήματος* αφενός, που θεωρείται ότι «*αναπτύσσεται*» στον επιστημονικό λόγο, και της *ύπαρξης των μορφών τάξης* του λόγου αφετέρου, και συγκεκριμένα στην κίνηση (με τη μηχανική έννοια του όρου) που δημιουργεί η *αποστασιοποιημένη ενότητα* του συστήματος και του λόγου. Το αποτέλεσμα γνώσης παράγεται ως αποτέλεσμα του επιστημονικού λόγου, ο οποίος υπάρχει μόνον ως λόγος του συστήματος, δηλαδή του αντικειμένου, εξεταζόμενου ως προς τη δομή και τη σύνθετη συγκρότησή του. Εάν η ανάλυση αυτή έχει κάποιο νόημα, μας οδηγεί στο εξής ερώτημα: ποια είναι η ειδοποιός διαφορά του επιστημονικού λόγου, ως λόγου; Κατά τι διακρίνεται ο επιστημονικός λόγος από άλλες μορφές λόγου; Τι είναι εκείνο που κάνει τους άλλους λόγους να παράγουν αποτελέσματα διαφορετικά (αισθητικά, ιδεολογικά, ασυνείδητα) από το αποτέλεσμα γνώσης που παράγει ο επιστημονικός λόγος;

Θα αφήσω εκκρεμές το ερώτημα στην τελευταία διατύπωσή του, αρκούμενος να υπενθυμίσω τους όρους του. Δεν θέλουμε, όπως η «γνωσιοθεωρία» της φιλοσοφικής ιδεολογίας, να διατυπώσουμε μια *de jure* (ή *de facto*) *εγγύηση*, που να μας εξασφαλίζει το καλώς έχειν των γνώσεών μας, ούτε θέλουμε να ανάγουμε αυτή τη συμφωνία σε μια ορισμένη σχέση Υποκειμένου και Αντικειμένου, Συνείδησης και Κόσμου. Επιδιώκουμε να διαλευκάνουμε το *μηχανισμό* που εξηγεί πώς ένα *de facto* αποτέλεσμα, παραγόμενο από την ιστορία της γνώσης, δηλαδή μια συγκεκριμένη γνώση, λειτουργεί *ως γνώση*, και όχι ως άλλο αποτέλεσμα (σφυρί, συμφωνία, κήρυγμα, πολιτικό σύνθημα κλπ.). Θέλουμε συνεπώς να ορίσουμε το ιδιαίτερο αποτέλεσμα γνώσης διά της κατανόησης του *μηχανισμού* της. Αν τεθεί ορθά αυτό το ερώτημα, αποφεύγοντας τις ιδεολογίες που ακόμη μας συνθλίβουν, αν τεθεί έξω από το πεδίο των ιδεολογικών εννοιών με τις οποίες τίθεται κατά κανόνα το «πρόβλημα της γνώσης», θα μας οδηγήσει στο εξής ερώτημα: με ποιο μηχανισμό οι μορφές τάξης που καθορίζονται από το σύστημα του δεδομένου γνωστικού αντικειμένου παράγουν, μέσα από τις σχέσεις τους προς αυτό το σύστημα, το εξεταζόμενο αποτέλεσμα γνώσης. Το τελευταίο ερώτημα μας φέρνει αντιμέτωπους με τη *διαφορική* φύση του *επιστημονικού λόγου*, δηλαδή με την ιδιαίτερη φύση ενός λόγου που δεν μπορεί να διατυπωθεί παρά σε αναφορά με ό,τι είναι παρόν ως απουσία σε κάθε στιγμή της τάξης του. Πρόκειται για το συστατικό σύστημα του αντικειμένου του, το οποίο μπορεί να υπάρξει ως σύστημα μόνον με την απύσα παρουσία τού επιστημονικού λόγου που το «αναπτύσσει».

Εφόσον σταματάμε εδώ, σα να βρισκόμαστε μπροστά σε ένα κατώφλι που πρέπει κάποτε να διαβούμε, ας μας επιτραπεί να υπενθυμίσουμε ότι το χαρακτηριστικό του επιστημονικού λόγου η *γραφή*, και συνεπώς μας τίθεται το ερώτημα της μορφής της *γραφής* του. Ας θυμίσουμε ότι ξεκινήσαμε από την *ανάγνωσή* του.

Δεν έχουμε ξεφύγει λοιπόν από τον κύκλο του ίδιου ερωτήματος: αν καταφέραμε, δίχως να ξεφύγουμε από αυτό, να μη γυρίζουμε γύρω-γύρω, αυτός ο κύκλος δεν είναι ο κλειστός κύκλος της ιδεολογίας, αλλά ο μόνιμα ανοικτός, από τα ίδια τα κλεισίματά του, κύκλος της θεμελιωμένης γνώσης.

Ιούνιος 1965

Ζακ Ρανσιέρ

Η έννοια της κριτικής και η κριτική της πολιτικής οικονομίας από τα “Χειρόγραφα του 1844” στο “Κεφάλαιο”

Η μελέτη αυτή νομιμοποιείται από τον υπότιτλο του *Κεφαλαίου*: «Κριτική της πολιτικής οικονομίας», ο οποίος και μας καλεί να εξετάσουμε δύο σημεία:

1) Η έννοια της κριτικής είναι μια έννοια παρούσα σ’ όλο το έργο του Μαρξ. Ο Μαρξ την χρησιμοποίησε σε κάθε φάση ανάπτυξης της σκέψης του για να υποδηλώσει την ιδιαίτερη δραστηριότητά του.

Από την άλλη πλευρά, εάν αυτή η έννοια εμφανίζεται σ’ όλο το έργο του Μαρξ, γνωρίζουμε ότι έχει αποτελέσει ρητώς κατονομασμένο αντικείμενο της θεματολογίας του σε μια συγκεκριμένη στιγμή της ιστορίας του, στο διάστημα από το 1842 έως το 1845. Σ’ όλη αυτή την περίοδο, αποτέλεσε την κεντρική έννοια της σκέψης του. Από εδώ προκύπτει και το ερώτημα: ποιά σχέση υπάρχει ανάμεσα στον υπότιτλό μας και στη συστηματοποίηση της έννοιας της κριτικής που βρίσκουμε στα νεανικά έργα του Μαρξ;

2) Ας συγκεκριμενοποιήσουμε το πρόβλημα. Το σχέδιο μιας κριτικής της πολιτικής οικονομίας διατυπώθηκε για πρώτη φορά από τον Μαρξ το 1844. Το ίδιο αυτό σχέδιο θα καθορίζει έκτοτε όλη την εργασία του Μαρξ έως το τέλος της ζωής του. Απ’ αυτό το σχέδιο θα γεννηθούν διαδοχικά:

- τα *Χειρόγραφα του 1844*, τα οποία ασχολούνται ρητώς και εν εκτάσει με την κριτική της πολιτικής οικονομίας,
- η *Συμβολή στην κριτική της πολιτικής οικονομίας του 1859*,
- το *Κεφάλαιο*.

Από εδώ λοιπόν προκύπτει το πρόβλημα: ποιά σχέση υπάρχει ανάμεσα στο *Κεφάλαιο* και στο σχέδιο του Μαρξ το 1844;

Φυσικά δεν θα ασχοληθούμε με όλη την ιστορία εξέλιξης αυτού του σχεδίου και με τις διαδοχικές επεξεργασίες που τροφοδότησε. Θα αρκεστούμε στο να προσεγγίσουμε δύο κείμενα: απ’ τη μια *Το Κεφάλαιο* και από την άλλη τα *Χειρόγραφα του 1844*, τα οποία αποτελούν την πρώτη κριτική της πολιτικής οικονομίας και διέπονται αυστηρά από την *κριτική θεωρία* του νεαρού Μαρξ.

Στο πρώτο μέρος, θα επιχειρήσουμε να προσδιορίσουμε τη συνολική μορφή αυτής της κριτικής θεωρίας όπως μορφοποιείται στα *Χειρόγραφα*. Στη συνέχεια θα ορίσουμε έναν ορισμένο αριθμό σημείων αναφοράς (π.χ. το πρόβλημα του οικονομικού υποκειμένου). Στο δεύτερο μέρος, όπου δεν μπορεί να γίνει λόγος σκιαγράφησης μιας ανάλογης συνολικής μορφής, θα επιλέξουμε δύο ή τρία ζητήματα από το *Κεφάλαιο*, επιχειρώντας να μην παρεκκλίνουμε από τα σημεία εκκίνησης που προσδιορίστηκαν στο πρώτο μέρος και να καταδείξουμε τη μετατόπιση των εννοιών και των μεταξύ τους σχέσεων που συνιστά τη μετάβαση στη μαρξιστική επιστημονικότητα, τη μετάβαση από τον ιδεολογικό Λόγο του νεαρού Μαρξ στον επιστημονικό Λόγο του *Κεφαλαίου*.

Σ’ αυτή τη μελέτη, θα βασιστούμε στη σειρά θεωρητικών κεκτημένων που αποτελούν οι εργασίες του Αλτουσέρ (βλ. *Pour Marx*, σειρά, Theorie, F. Maspero, Παρίσι 1965), και στις έννοιες τις οποίες προσδιόρισε και επεξεργάστηκε ο Ζ.-Α. Μιλλέρ, σε κάποιες (αδημοσίευτες) εργασίες που παρουσίασε το 1964 και είναι αφιερωμένες στη θεωρία του Ζ. Λακάν και την κριτική της ψυχολογίας του Ζ. Πολιτζέρ. Ο Μιλλέρ έδειξε τον αποφασιστικό χαρακτήρα αυτών των εννοιών για την ανάγνωση του *Κεφαλαίου* στο κείμενό του: „Λειτουργία του θεωρητικού σχηματισμού“ (*Fonction de la formation theorique, Cahiers Marxistes-leninistes*, no 1).

I. Η κριτική της πολιτικής οικονομίας στα «Χειρόγραφα του 1844»

Προοίμιο

Η κριτική που συναντάμε στα *Χειρόγραφα* αντιπροσωπεύει την πλέον συστηματική μορφή της ανθρωπολογικής κριτικής, που έγινε από τον Μαρξ στα κείμενα της περιόδου 1843-1844, στη βάση της ανθρωπολογίας του Φόουερμαχ. (Είναι ευνόητο ότι σκοπός μας εδώ είναι μόνο να σκιαγραφήσουμε την ολοκληρωμένη μορφή αυτής της κριτικής, και ως εκ τούτου, το ζήτημα της σχέσης Μαρξ-Φόουερμαχ δεν εντάσσεται στην μελέτη μας.)

Ας επιχειρήσουμε να προσδιορίσουμε αυτή την κριτική δίνοντας απάντηση σε τρία ερωτήματα:

Ποιό είναι το αντικείμενο αυτής της κριτικής;

Ποιό το υποκείμενό της, δηλαδή ποιός κάνει την κριτική;

Ποιά η μέθοδος;

Η απάντηση δίνεται από την τελευταία παράγραφο της επιστολής προς τον Ruge το Σεπτέμβριο του 1843:

«Μπορούμε λοιπόν να συνοψίσουμε την τάση του φύλλου μας¹ σε μια λέξη: αυτο-κατανόηση (κριτική φιλοσοφία) της εποχής μέσα από τους αγώνες και τις επιθυμίες της. Είναι μια εργασία για τον κόσμο και για μας. Μπορεί να είναι μόνο έργο ενωμένων δυνάμεων: πρόκειται για μια *εξομολόγηση* και τίποτε άλλο. Για να της συγχωρεθούν οι αμαρτίες της, η ανθρωπότητα δεν χρειάζεται πάρα να τις δηλώσει όπως ακριβώς είναι» (MEW, 1, 346).

Όλη η κριτική βρίσκεται στον τρόπο με το οποίο διαπλέκονται οι τρεις όροι -το υποκείμενο, το αντικείμενο και η μέθοδος - που υποδείξαμε εδώ.

Ας μιλήσουμε πρώτα για το αντικείμενο: περί τίνος πρόκειται; Πρόκειται για μία *εμπειρία* της οποίας αντικείμενο είναι η ανθρωπότητα. Αυτή την εμπειρία, η ανθρωπότητα τη βιώνει τυφλά εδώ και πολύ καιρό. Βρισκόμαστε όμως στο σημείο όπου της είναι πλέον δυνατό να κατανοήσει τον εαυτό της.

Το *εμείς* αντιπροσωπεύει την κριτική συνείδηση. Είναι αυτή που πρώτη συνειδητοποιεί ότι ήρθε η στιγμή όπου αυτή η εμπειρία φτάνει στο τέλος της, δηλαδή στην αυτογνωσία της. Πρόκειται για την προνομιακή συνείδηση μέσα στην οποία η εμπειρία γίνεται κατανοητή στον εαυτό της, ή, ακριβέστερα, αποτελεί το Λόγο που χρησιμοποιεί η γλώσσα στην οποία αυτή η ανθρώπινη εμπειρία γνωρίζει τελικά την αλήθεια της.

Το σύνολο της μεθόδου περιλαμβάνεται σ' αυτό το *erklären*, που σημαίνει ταυτόχρονα *δηλώνω* και *επεξηγώ*. Αυτό σημαίνει ότι η έκθεση των γεγονότων *όπως ακριβώς είναι*, η έκθεση της ανθρώπινης εμπειρίας *όπως αυτή παρουσιάζεται*, αποτελεί ήδη την εξήγησή τους. Αρκεί να συγκροτηθεί ο Λόγος που διατυπώνει αυτά τα γεγονότα (αυτό που ο Μαρξ αποκαλεί *αμαρτήματα* της ανθρωπότητας). Η διατύπωση αυτών των γεγονότων συνιστά ήδη την γνώση τους και η γνώση αυτή τα καταργεί ως αμαρτήματα, διότι αυτό που τα καθιστούσε ως τέτοια ήταν ακριβώς το ότι δεν ήταν γνωστά, το ότι συνιστούσαν μια τυφλή εμπειρία.

Το κεφαλαιώδες που δηλώνει το «*erklären*», είναι ότι, ουσιαστικά, η ερμηνεία δεν ανήκει σε μια άλλη τάξη από τη διατύπωση, ή τη διαπίστωση. Αυτό μπορούμε να το εκφράσουμε με μια άλλη μεταφορά: θα θεωρήσουμε ότι η κριτική είναι μια ανάγνωση. Το κείμενο στο οποίο αναφέρεται, είναι η εμπειρία, της οποίας υποκείμενο είναι η ανθρωπότητα. Τι συγκροτεί αυτό το κείμενο, αυτή τη διατύπωση; Αυτή η διατύπωση συνυφίνεται από αντιφάσεις. Η μορφή με την οποία η ανθρώπινη εμπειρία κάνει γνωστή την εξέλιξή της, είναι η μορφή της αντίφασης. Κάθε σφαίρα της ανθρώπινης εμπειρίας (πολιτική, θρησκευτική, ηθική, οικονομική, κλπ.) παρουσιάζει έναν ορισμένο αριθμό αντιφάσεων. Αυτές οι αντιφάσεις γίνονται αντιληπτές από τα άτομα σ' αυτό που ο Μαρξ αποκαλεί «αγώνες και επιθυμίες της εποχής μας».

Ο ρόλος της κριτικής - ανάλογα με την μεταφορά που επιλέγουμε - είναι να πει ή να διαβάσει την αντίφαση, να τη δηλώσει όπως αυτή έχει. Τι είναι αυτό που τη διαφοροποιεί από τη συνήθη διατύπωση, αυτό που της επιτρέπει να είναι κριτική;

Είναι το ότι συλλαμβάνει, πίσω από αυτές τις αντιφάσεις, μία άλλη πολύ βαθύτερη αντίφαση, αυτή που εκφράζει η έννοια της *αλλοτρίωσης*.

Είναι γνωστή η κοινότυπη περιγραφή: το υποκείμενο, ο άνθρωπος, εκφράζει τα κατηγορήματα που συνιστούν την υπόστασή του, σ' ένα εξωτερικό αντικείμενο. Στο στάδιο της αλλοτρίωσης, αυτό το αντικείμενο γίνεται ξένο προς αυτόν. Η υπόσταση του ανθρώπου έχει περάσει σ' ένα άγνωστο είναι. Με τη σειρά του, αυτό το άγνωστο είναι -το οποίο δεν αποτελεί παρά την αλλοτριωμένη υπόσταση του ανθρώπου- επιβάλλεται ως πραγματικό υποκείμενο και θέτει τον άνθρωπο στη θέση του αντικειμένου του.

Στην κατάσταση αλλοτρίωσης, το πραγματικό είναι του ανθρώπου υφίσταται με τη μορφή του ξένου είναι του. Το ανθρώπινο υπάρχει με τη μορφή του μη ανθρώπινου, ο Λόγος με τη μορφή του μη-Λόγου. Αυτή ακριβώς η ταυτότητα της υπόστασης του ανθρώπου και του ξένου είναι που καθορίζει την αντιφατική κατάσταση. Η αντίφαση δηλαδή θεμελιώνεται στη διάσπαση ενός υποκειμένου από τον εαυτό του. Το ότι η αντίφαση είναι διάσπαση, αποτελεί το κεφαλαιώδες σημείο για την παρακολούθηση όλης της άρθρωσης του κριτικού Λόγου. Εντούτοις στην εμπειρία, η δομή της αντίφασης δεν παρουσιάζεται ως τέτοια. Εκφράζεται με μια ιδιαίτερη μορφή. Πράγματι, η διάσπαση του ανθρώπου με την υπόστασή του, συνεπάγεται μια διαίρεση. Οι διάφορες σφαίρες εκδήλωσης της ανθρώπινης εμπειρίας -σφαίρες που αντιστοιχούν στα διάφορα κατηγορήματα της ανθρώπινης υπόστασης- αποκτούν η καθεμία μια αυτόνομη πραγματικότητα. Για

1 Πρόκειται για τα Deutsch-Französische Jahrbücher.

το λόγο αυτό, η αντίφαση παρουσιάζεται πάντα ως αντίφαση στο εσωτερικό μιας συγκεκριμένης σφαίρας. Έτσι, κάθε διατύπωση της αντίφασης που περιορίζεται σ' αυτή την ιδιαίτερη μορφή, είναι μια *μονόπλευρη*, μερική διατύπωση. Έργο της κριτικής είναι να αναγάγει την αντίφαση στη *γενική μορφή* της.

Διάφορες έννοιες εκφράζουν αυτή την αλλαγή επιπέδου. Ο Μαρξ μιλά για *γενική μορφή*, για *ύψος των αρχών*, για *αληθινή σημασία* (MEW, 1, 345). Αυτοί οι όροι συνοψίζονται στη γενική έννοια που προσδιορίζει το εγχείρημα, στη *Vermenschlichung* (κατά λέξη: εξανθρωπισμός). Το να αποδώσουμε στην αντίφαση τη γενική μορφή της, σημαίνει να της δώσουμε την ανθρώπινη σημασία της: το διαχωρισμό του ανθρώπου και της υπόστασής του. Αυτή την ανθρώπινη σημασία, η *εκδήλωση* της οποίας αποτελεί μια μερική αντίφαση, η κριτική τη βρίσκει συνάγοντας τη γενική μορφή της αντίφασης: τη σχέση δηλαδή των δύο όρων, η διάσπαση των οποίων τίθεται μέσα στην αντίφαση.

Ας πάρουμε ένα παράδειγμα. Στο *Εβραϊκό ζήτημα* ο Μαρξ ασκεί κριτική στον τρόπο με τον οποίο έθεσε ο Bauer το ζήτημα της χειραφέτησης των Εβραίων. Κατ' αυτόν, το πρόβλημα ανάγεται στη σχέση χριστιανικού κράτους και εβραϊκής θρησκείας. Μ' αυτόν τον τρόπο δεν εξετάζει το κράτος στη γενική μορφή του, αλλά παίρνει έναν ιδιαίτερο τύπο κράτους. Απ' την άλλη, αντιμετωπίζει τον ιουδαϊσμό αποκλειστικά με τη θρησκευτική του σημασία αντί να του αποδώσει την γενική ανθρώπινη σημασία του.

Ο Μαρξ αντίθετα επιχειρεί αυτή τη μετάβαση στη γενική μορφή. Από την αντίφαση Κράτος/ιδιαίτερη θρησκεία, περνά στην αντίθεση Κράτος/προϋποθέσεις του κράτους, η οποία παραπέμπει στην αντίφαση Κράτος/ατομική ιδιοκτησία.

Στο επίπεδο αυτό εμφανίζεται η βαθύτερη αντίφαση. Το γεγονός ότι η υπόσταση του ανθρώπου υπάρχει έξω από τον άνθρωπο μέσα στο κράτος.

Σ' αυτό το παράδειγμα, ο κριτικός Λόγος είναι:

- εξήγηση της βαθύτερης έννοιας της αντίφασης,
- αποκάλυψη της πρωταρχικής ενότητας.

Αυτή η πρωταρχική ενότητα είναι η ενότητα ενός υποκειμένου και της υπόστασής του. Αυτή ακριβώς η ενότητα του υποκειμένου *άνθρωπος* και της υπόστασής του καθορίζει, στην φούερμαχιακή κριτική, την έννοια της *αλήθειας*.

Αυτή η έννοια της αλήθειας μας επιτρέπει να εντοπίσουμε το Λόγο που αντιτίθεται στον κριτικό Λόγο, τον *θεωρησιακό Λόγο*. Ο τελευταίος χαρακτηρίζεται ως αφηρημένος Λόγος. Αυτή η έννοια της *αφαίρεσης*, στην ανθρωπολογική κριτική, αποτελεί τον τόπο μιας θεμελιώδους αμφισημίας: διαγράφει ταυτόχρονα μια διαδικασία που λαμβάνει χώρα στην πραγματικότητα και το εγχείρημα που χαρακτηρίζει ένα ορισμένο τύπο Λόγου.

Το αφηρημένο εκλαμβάνεται έδω με την έννοια του *διαχωρισμένου*. Η αφαίρεση (ο διαχωρισμός) παράγεται απ' τη στιγμή που η ανθρώπινη υπόσταση διαχωρίζεται από τον άνθρωπο, τα κατηγορήματά του οποίου έχουν χαραχθεί σ' ένα ξένο είναι. Ο θεωρησιακός Λόγος ξεκινά απ' αυτή την αφαίρεση, τη διάσπαση της πρωταρχικής ενότητας. Σ' αυτή την κατάσταση, το κατηγορήμα υπάρχει διαχωρισμένο από το υποκείμενο. Αυτή όμως η διάσπαση της πρωταρχικής ενότητας αποτελεί συγχρόνως τη σύσταση μιας νέας ενότητας, προς όφελος αυτού του ξένου είναι, στο οποίο έχει αλλοτριωθεί η υπόσταση του υποκειμένου. Αυτό ακριβώς μας επιτρέπει να θέσουμε το κατηγορήμα στη θέση του πραγματικού υποκειμένου. Μ' αυτόν τον τρόπο οι θεολόγοι, με αφετηρία το διαχωρισμό ανάμεσα στον άνθρωπο και την αλλοτριωμένη σε θεό υπόστασή του, ανάγουν το Θεό σε πραγματικό υποκείμενο. Με τον ίδιο τρόπο η θεωρησιακή φιλοσοφία -η εγελιανή φιλοσοφία- ξεκινά από τη σκέψη που έχει διαχωριστεί από το υποκείμενό της, τον άνθρωπο, για να κάνει την Αφηρημένη Ιδέα πραγματικό υποκείμενο της εμπειρίας.

Έτσι διαβάζουμε στις *Θεμελιώδεις αρχές της Φιλοσοφίας του Μέλλοντος* του Φούερμαχ:

«Η ουσία του Θεού για τον Χέγκελ, δεν είναι τίποτε άλλο από την ουσία της σκέψης ή η σκέψη *διαχωρισμένη μέσω αφαίρεσης από το σκεπτόμενο εγώ*. Η φιλοσοφία του Χέγκελ ανήγαγε σε *θείο και απόλυτο* ον τη σκέψη, δηλαδή το *υποκειμενικό ον*, το οποίο νοείται όμως χωρίς το υποκείμενο και θεωρείται ως ένα ον *διακριτό* από αυτό το ίδιο» (Manifestes philosophiques, σ. 161).

Το σημαντικό είναι ότι η αφαίρεση ως εργαλείο σκέψης, βρίσκεται υποβαθμισμένη. Κάθε σκέψη η οποία επιδιώκει να προχωρήσει με επιστημονικές αφαιρέσεις (με την έννοια που της δίνει ο Μαρξ στη γενική *Εισαγωγή* του 1857) κατηγορείται ότι συντηρεί το διαχωρισμό των αφηρημένων βαθμίδων της ανθρώπινης εμπειρίας.

Έτσι, στις *Προσωρινές θέσεις για τη μεταρρύθμιση της φιλοσοφίας*, ο Φούερμαχ χαρακτηρίζει την αφαίρεση ως αλλοτρίωση:

«Το να αφαιρείς σημαίνει να θέτεις την *ουσία* της φύσης *εκτός* φύσης, την ουσία της σκέψης *εκτός της πράξης της σκέψης*. Θεμελιώνοντας εξ ολοκλήρου το σύστημά της πάνω σ' αυτές τις πράξεις αφαίρεσης, η φιλοσοφία του Χέγκελ αλλοτρίωσε τον άνθρωπο *από τον εαυτό του*. Ταυτίζει ακριβώς αυτό που διαχωρίζει, με έναν τρόπο όμως που και ο ίδιος εμπεριέχει το *διαχωρισμό* και τη *διαμεσολάβηση*» (θέση αρ. 20).

Μπορούμε προκαταβολικά να πούμε ότι σ' αυτή τη θεωρία της αφαίρεσης συγγέονται οι δύο διαδικασίες που ο Μαρξ, στη γενική *Εισαγωγή* του 1857, διέκρινε ως *διαδικασία σκέψης και πραγματική διαδικασία*. Για να συνοψίσουμε αυτές τις προεισαγωγικές παρατηρήσεις ως προς την έννοια της κριτικής, θα απομονώσουμε τους τρεις δυνατούς τύπους Λόγου που συνδέονται με την κριτική: - ένας Λόγος που περιορίζεται στο επίπεδο των *φαινομένων*, μονόπλευρος Λόγος ο οποίος δεν αντιλαμβάνεται παρά μόνο μια συγκεκριμένη όψη της αντίφασης, - δύο Λόγοι που περιορίζονται στο επίπεδο της *υπόστασης*: ο κριτικός Λόγος ή ανάπτυξη της πραγματικής υπόστασης και ο θεωρησιακός Λόγος ή ανάπτυξη της κίβδηλης υπόστασης. Μπορούμε πλέον να προχωρήσουμε στη μελέτη της κριτικής στα *Χειρόγραφα*.

1. Το επίπεδο της πολιτικής οικονομίας

Δεν θα εκθέσουμε όλη την προβληματική των *Χειρογράφων*. Θα προτιμήσουμε να προσεγγίσουμε το κείμενο με μια παρέκβαση, θέτοντας το ερώτημα: *ποιά είναι η θέση της πολιτικής οικονομίας στα Χειρόγραφα;*

Ο πρόλογος του Μαρξ δεν ορίζει την έννοια της πολιτικής οικονομίας. Η πολιτική οικονομία εμφανίζεται εδώ ως στοιχείο ενός πίνακα περιεχομένων. Ο Μαρξ δηλώνει ότι θα παρουσιάσει την κριτική των διαφόρων *θεμάτων* (δίκαιο, ηθική, πολιτική κλπ.), ότι θα καταδείξει στην συνέχεια πώς αυτά διαπλέκονται, και τελικά θα καταδείξει πώς η θεωρησιακή φιλοσοφία χρησιμοποίησε αυτά τα θέματα για τις κατασκευές της. Δεν υπάρχει εδώ κάποια *οριοθέτηση* της πολιτικής οικονομίας. Στην πραγματικότητα δύο πράγματα πρέπει να οριοθετηθούν: η *οικονομική πραγματικότητα* και ο *οικονομικός Λόγος*.

α) Απουσία οριοθέτησης της οικονομικής πραγματικότητας

Η οικονομία δεν εμφανίζεται εδώ στη θέση θεμελίου ή έσχατης προσδιοριστικής βαθμίδας. Δεν πρόκειται εδώ για την οριοθέτηση μιας οικονομικής δομής της κοινωνίας, με την έννοια που την αντιλαμβάνεται ο Μαρξ από τη *Γερμανική ιδεολογία* και μετά.

Ούτε εμφανίζεται ως η θεμελιώδης αλλοτρίωση που είναι αποτέλεσμα της αναγωγής των άλλων αλλοτριώσεων (αναφέρομαι εδώ στο σχήμα του Καλβέζ). Οι αλλοτριώσεις εμφανίζονται κατ' αρχήν σαν να είναι όλες του ίδιου επιπέδου.

Μπορούμε λοιπόν, κάνοντας μια πρώτη οριοθέτηση, να ορίσουμε την πολιτική οικονομία, το δίκαιο, την ηθική, την πολιτική ως διαφορετικές *σφαίρες* της ανθρώπινης εμπειρίας. (Ας τονίσουμε εδώ τη σημασία αυτής της κατ' εξοχήν εγελιανής έννοιας της εμπειρίας. Αυτή η έννοια η οποία δεν συστηματοποιήθηκε από τον Μαρξ, είναι αυτή ακριβώς που κάνει εφικτή τη συστηματοποίησή της. Στην κριτική ενασχόληση με τον Χέγκελ στο 3ο χειρόγραφο, είναι αυτή που δεν υπόκειται σε κριτική. Η σιωπηρή παρουσία αυτής της μη αναγνωρισμένης, μη υποβαλλόμενης σε κριτική έννοιας, αποτελεί ακριβώς τη συνθήκη με την οποία καθίσταται εφικτός ο κριτικός Λόγος του νεαρού Μαρξ, ενώ αποδεικνύεται ανέφικτος ο επιστημονικός Λόγος). Η οικονομική πραγματικότητα εμφανίζεται λοιπόν μόνον ως μία από τις σφαίρες που εκφράζουν κάθε μια με τον τρόπο της, την εξέλιξη και την αλλοτρίωση της ανθρώπινης υπόστασης.

Εντούτοις, αυτή η πρώτη οριοθέτηση αναιρείται από μια δεύτερη. Στο 3ο χειρόγραφο (MEW, EB I, 537), ο Μαρξ δηλώνει ότι η οικονομική αλλοτρίωση αποτελεί την αλλοτρίωση της πραγματικής ζωής (εν αντιθέσει προς τη θρησκευτική αλλοτρίωση, η οποία λαμβάνει χώρα μόνο στη *συνείδηση*). Κατά συνέπεια, η κατάργηση της οικονομικής αλλοτριώσεως επιφέρει την κατάργηση όλων των άλλων αλλοτριώσεων.

Πώς γίνεται δυνατή αυτή η ολίσθηση; Γίνεται δυνατή επειδή έχουμε μια τέτοια διεύρυνση της έννοιας της οικονομίας που καταλήγει να περικλείει κάθε σχέση του ανθρώπου με τη φύση (στις έννοιες της παραγωγής και της κατανάλωσης), όπως και κάθε σχέση των ανθρώπων μεταξύ τους (στην έννοια της ανταλλαγής). Η οικονομία καλύπτει λοιπόν κάθε πεδίο της ανθρώπινης εμπειρίας, είναι απλώς η μορφή που έχει λάβει αυτή η έννοια της εμπειρίας. Ετσι η οριοθέτηση της οικονομικής πραγματικότητας αποτυγχάνει, στη μια περίπτωση λόγω ελλείψεως, στην άλλη λόγω υπερβολής. Απ' όποια όμως πλευρά κι αν το προσεγγίσουμε, το αποτέλεσμα

παραμένει το ίδιο: ο Μαρξ δεν συγκροτεί έναν *τομέα αρμοδιότητας* της πολιτικής οικονομίας.

β) Απουσία οριοθέτησης του οικονομικού Λόγου

Είναι αξιοσημείωτο ότι στα *Χειρόγραφα* δεν τίθεται πραγματικά το ζήτημα της πολιτικής οικονομίας ως Λόγου με επιστημονικές αξιώσεις. Βεβαίως ο Μαρξ μιλά, στο 2ο χειρόγραφο, για μια πρόοδο της πολιτικής οικονομίας. Αναφέρεται όμως σε μια πρόοδο στον κυνισμό: οι οικονομολόγοι ομολογούν όλο και ειλικρινέστερα τον απάνθρωπο χαρακτήρα της πολιτικής οικονομίας.

Πράγματι, για τον Μαρξ, η τάξη (ordre) του Λόγου γίνεται προνομιακή τάξη μόνον από τη στιγμή που φτάνει στην ουσία (είτε ως θεωρησιακός Λόγος που αναπτύσσει την κίβδηλη υπόσταση, είτε ως κριτικός Λόγος που αναπτύσσει την πραγματική υπόσταση). Στο επίπεδο που βρισκόμαστε, ο Λόγος του οικονομολόγου θεωρείται απλά αντανάκλαση των γεγονότων. Δεν υπάρχει απόσταση μεταξύ οικονομικών γεγονότων και οικονομικής επιστήμης. Αυτή την έλλειψη απόστασης εκφράζει ο Μαρξ μιλώντας για το *επίπεδο της πολιτικής οικονομίας*. Η έκφραση αυτή ορίζει απ' τη μια ένα ορισμένο στάδιο εξέλιξης της ανθρωπότητας, στάδιο εξέλιξης που εκδηλώνεται με φαινόμενα όπως αυτά του ανταγωνισμού, της οικονομικής εξαθλίωσης, κλπ. Ορίζει όμως επίσης και το εννοιολογικό επίπεδο στο οποίο συγκροτείται ο Λόγος του οικονομολόγου. Σ' αυτή τη διάταξη φαινομένων αντιστοιχεί μια ιδιαίτερη αντανάκλαστική συνείδηση. Μ' άλλα λόγια, επικυρώνεται εδώ αυτή η αντανάκλαστική αντίληψη των φαινομένων, την οποία ο Μαρξ θα χαρακτηρίσει στο *Κεφάλαιο* ως *απλή συνειδητή έκφραση της φαινόμενης κίνησης* -και οι έννοιες της κλασικής οικονομίας φαίνονται να εκφράζουν ακριβώς αυτή την αντίληψη.

Ας πάρουμε για παράδειγμα αυτό που ο Μαρξ αποκαλεί στο 1ο χειρόγραφο *νόμους της οικονομίας* (MEW, EB I, 510 επ.). Αυτοί αποτελούν έκφραση μιας κατάστασης πραγμάτων η οποία αντιστοιχεί στο στάδιο της πολιτικής οικονομίας², δηλαδή σε κάποιο στάδιο της εξέλιξης της ανθρωπότητας. Στο κείμενό του *Umriss zu einer Kritik der Nationalökonomie*, γραμμένο λίγους μήνες νωρίτερα, ο Ένγκελς κάνει μια διαφορετική προσέγγιση: επιχειρεί μια κριτική των *εννοιών* της πολιτικής οικονομίας (π.χ. της έννοιας της αξίας). Ξεκινώντας απ' την εσωτερική αντίφαση αυτών των εννοιών, υπογραμμίζει μια βαθύτερη αντίφαση η οποία συνδέεται με την ατομική ιδιοκτησία. Στα *Χειρόγραφα*, αντίθετα, δεν γίνεται κριτική καμιάς οικονομικής έννοιας αυτής καθαυτής. Όλες αυτές οι έννοιες στο *επίπεδο της πολιτικής οικονομίας* είναι έγκυρες. Εκφράζουν με πρόσφορο τρόπο τα γεγονότα. Απλώς δεν τα *κατανοούν*.

Μ' αυτόν τον τρόπο η πολιτική οικονομία εμφανίζεται ως ο καθρέφτης όπου αντανάκλωνται τα οικονομικά γεγονότα. Αυτή η έννοια του καθρέφτη αναλύθηκε συστηματικά από τον Μαρξ στην *Κριτική της φιλοσοφίας του δικαίου του Χέγκελ*: το κράτος είναι ο καθρέφτης όπου αντανάκλωνται με την πραγματική σημασία τους, οι αντιφάσεις της ιδιωτικής-αστικής κοινωνίας (bürgerliche Gesellschaft). Το θέμα αυτό συναντάται, σε λανθάνουσα κατάσταση, και στην επιστολή προς τον Ρούγκε, όπου ο Μαρξ εξηγεί ότι εάν είναι αδιάφορο το σημείο εκκίνησης της κριτικής, υπάρχουν κάποιοι προνομιακοί τόποι όπου αντανάκλωνται οι αντιφάσεις: το κράτος και η θρησκεία. Εδώ, το ρόλο του καθρέφτη παίζει η πολιτική οικονομία.

Μπορούμε τώρα να αντιληφθούμε αυτή την φράση του προοιμίου των *Χειρογράφων*:

«Τα συμπεράσματά μου είναι προϊόν μιας ανάλυσης καθαρά εμπειρικής, η οποία βασίζεται σε μια ενδελεχή κριτική μελέτη της πολιτικής οικονομίας.» (MEW, EB I, 467).

Ακριβώς επειδή ο Λόγος της πολιτικής οικονομίας είναι ένας καθρέφτης, μπορεί η ανάγνωση των οικονομολόγων να θεωρηθεί ως εμπειρική ανάλυση, και μπορεί να αποτελέσει μια κριτική των αντιφάσεων της οικονομικής πραγματικότητας.

2. Κριτική επεξεργασία

Η κριτική δεν τοποθετείται στο επίπεδο των όρων της πολιτικής οικονομίας. Και πράγματι, υιοθετεί, χωρίς να τις υποβάλει σε κριτική, όλες τις έννοιές της, και κυρίως αυτές του 'Ανταμ Σμιθ, για να ορίσει τα οικονομικά φαινόμενα.

Αυτό οφείλεται στο ότι η κριτική είναι κατά βάθος κριτική του κειμένου στο σύνολό του. Η κριτική υπεισέρχεται μόνον απ' τη στιγμή που διατυπώνονται οι προτάσεις του οικονομικού Λόγου. Θα αρθούμε

2 Ο Μαρξ δεν αναφέρεται σε "στάδιο" αλλά σε "κατάσταση της πολιτικής οικονομίας" (nationaliökonomischer Zustand –MEW, EB I, 512) (ΣΤΜ).

πάνω από το επίπεδο της πολιτικής οικονομίας, θα αποδώσουμε την αντίφαση που διατυπώνεται από το Λόγο του οικονομολόγου στη γενική της μορφή.

Αυτή η αλλαγή επιπέδου αποσαφηνίζεται από τον Μαρξ, στην αρχή του κειμένου για την αλλοτριωμένη εργασία (MEW, EB I, 510). Σημειώνεται με την αντιδιαστολή δύο ρημάτων, *fassen* και *begreifen*.

«Η πολιτική οικονομία ξεκινά από το γεγονός της ατομικής ιδιοκτησίας. Δεν μας την εξηγεί. Εκφράζει (*fassen*) την υλική διαδικασία, στην οποία υπόκειται στην πραγματικότητα η ατομική ιδιοκτησία, σε γενικές και αφηρημένες διατυπώσεις, οι οποίες εν συνεχεία ισχύουν γι' αυτή ως νόμων. Δεν κατανοεί (*begreifen*) αυτούς τους νόμους, δηλαδή δεν καταδεικνύει πώς αυτοί προκύπτουν από την ουσία της ατομικής ιδιοκτησίας.»

Η πολιτική οικονομία συλλαμβάνει τους νόμους οι οποίοι εκδηλώνουν την κίνηση της ατομικής ιδιοκτησίας. Δεν κατανοεί την εσωτερική διαπλοκή αυτών των νόμων, δεν τους αντιλαμβάνεται ως έκφραση της κίνησης της ουσίας της ατομικής ιδιοκτησίας.

Αυτή ακριβώς η κατανόηση αποτελεί το κατ' εξοχήν έργο της κριτικής. Πώς θα πραγματοποιηθεί; Εδώ τίθεται το πρόβλημα του σημείου αφετηρίας. Αυτό το σημείο δεν μπορεί να είναι μια αφαίρεση. Πρέπει να ανήκει στην τάξη των φαινομένων. Από την άλλη πλευρά, το φαινόμενο είναι εξ ορισμού αδιάφορο. Αυτό το σημείο αφετηρίας θα είναι αυτό που ο Μαρξ αποκαλεί *πολιτικοοικονομικό, σύγχρονο γεγονός*. Ο Μαρξ θα εκθέσει αυτό το γεγονός, κατόπιν θα διατυπώσει την έννοιά του:

«Ξεκινούμε από ένα πολιτικοοικονομικό, σύγχρονο γεγονός. Ο εργάτης γίνεται τόσο περισσότερο φτωχός όσο περισσότερο πλούτο παράγει, όσο περισσότερο η παραγωγή του αυξάνεται σε δύναμη και ποσότητα. Ο εργάτης γίνεται τόσο περισσότερο ευτελές εμπόρευμα, όσο περισσότερα εμπορεύματα δημιουργεί. Η απαξίωση (*Entwertung*) του κόσμου των ανθρώπων αυξάνεται ευθέως ανάλογα προς την αξιοποίηση (*Verwertung*) του κόσμου των πραγμάτων. Η εργασία δεν παράγει μόνο προϊόντα. Παράγεται η ίδια και παράγει τον εργάτη ως εμπόρευμα, κι αυτό στον ίδιο βαθμό, στον οποίο παράγει γενικώς προϊόντα.

Αυτό το γεγονός δεν εκφράζει τίποτα άλλο από το εξής: το αντικείμενο που παράγει η εργασία, το προϊόν της, εμφανίζεται απέναντί της ως ένα ξένο ον, ως μια δύναμη ανεξάρτητη από τον παραγωγό. Το προϊόν της εργασίας είναι η εργασία που παγιώνεται σ' ένα αντικείμενο, που γίνεται πράγμα, είναι η αντικειμενοποίηση της εργασίας. Η πραγματοποίηση της εργασίας είναι η αντικειμενοποίησή της. Στην κατάσταση της πολιτικής οικονομίας, αυτή η πραγματοποίηση (*Verwirklichung*) της εργασίας εμφανίζεται ως η αποπραγματικοποίηση του εργάτη (*Entwirklichung*), η αντικειμενοποίηση ως απώλεια του αντικειμένου και η υποδούλωση σ' αυτό, η ιδιοποίηση ως αποξένωση (*Entfremdung*), ως αλλοτρίωση (*Entäusserung*)“ (MEW, EB I, 511-512).

Το οικονομικό γεγονός απ' το οποίο ξεκινά ο Μαρξ, είναι η οικονομική εξαθλίωση: όσο περισσότερο πλούτο παράγει ο εργάτης, τόσο περισσότερο πτωχαίνει.

Με βάση αυτό το γεγονός, ο Μαρξ προχωρά σε μια ανάλυση της ουσίας. Αυτό το γεγονός εκφράζει κάτι, αυτό το φαινόμενο εκφράζει μια ουσία. Η οικονομική εξαθλίωση είναι εκδήλωση της διαδικασίας της οποίας η γενική και ανθρώπινη μορφή είναι η αλλοτρίωση.

Το οικονομικό γεγονός υφίσταται μ' αυτόν τον τρόπο μια επεξεργασία, η οποία του επιτρέπει να αποκαλύψει τη σημασία του. Ανάμεσα στις δύο παραγράφους έχουμε μετάθεση από τη μια δομή σε μια άλλη. Μέσω της διατύπωσης των οικονομικών γεγονότων, αφήσαμε να γλιστρήσει το κείμενο αναφοράς, κείμενο της ανθρωπολογικής κριτικής, που διατυπώνει τη διαδικασία της αλλοτρίωσης. Η – οικονομική - εξαθλίωση έγινε – ανθρωπολογική - αλλοτρίωση.

Όλα διαδραματίζονται στο επίπεδο των δύο προτάσεων που δίνουμε παρακάτω σε απλοποιημένη μορφή:

- ο άνθρωπος παράγει το Θεό,
- ο εργάτης παράγει ένα αντικείμενο.

Ο άνθρωπος παράγει το Θεό, αντικειμενοποιεί δηλαδή σε Θεό τα κατηγορήματα της υπόστασής του. Όταν λέμε ότι ο εργάτης παράγει ένα αντικείμενο, ξεκινούμε από την τρέχουσα έννοια της παραγωγής. Η ολίσθηση όμως πραγματοποιείται χάρη σ' αυτή την έννοια η οποία μας επιτρέπει να στοχαστούμε τη σχέση μεταξύ του εργάτη και του προϊόντος του πάνω στο πρότυπο της σχέσης μεταξύ Θεού και ανθρώπου που συναντάμε στη θρησκεία. Έτσι, η παραγωγική δραστηριότητα ταυτίζεται με την δραστηριότητα του είδους (τη δραστηριότητα του ανθρώπου μέσω της οποίας αυτός επιβεβαιώνει την ίδια του την υπόσταση), και το παραγόμενο αντικείμενο με την αντικειμενοποίηση του ανθρώπινου είδους. Το γεγονός ότι αυτό το προϊόν μέλλει να αυξήσει τη δύναμη του κεφαλαίου εμφανίζεται λοιπόν ως η υπέρτατη στιγμή της αλλοτρίωσης, αυτή κατά την οποία ο άνθρωπος γίνεται το αντικείμενο του αντικειμένου του.

Έτσι προβλήθηκε στη σχέση εργάτης-προϊόν το σχήμα της θρησκευτικής αλλοτρίωσης. Πράγματι,

στην θρησκευτική αλλοτρίωση υπάρχει πλήρης αντιστοιχία ανάμεσα στον άνθρωπο και το προϊόν του. Ο Θεός έχει δημιουργηθεί αποκλειστικά και μόνο από τα κατηγορήματα του ανθρώπου. Είναι λοιπόν ένα αντικείμενο εντελώς διάφανο, όπου ο άνθρωπος μπορεί να αναγνωρίσει τον εαυτό του και το τέλος της αλλοτρίωσης παρουσιάζεται λογικά ως η ανάκτηση από τον άνθρωπο αυτού που είχε αντικειμενοποιηθεί σε Θεό. Συνεπώς, η διαφάνεια της σχέσης υποκειμένο/αντικείμενο, βασικό δεδομένο της κριτικής της θρησκείας, που δικαιολογείται από την ίδια τη φύση του αντικειμένου, εισάγεται εδώ από τον Μαρξ στη σχέση του εργάτη με το προϊόν του. Το προϊόν του εργάτη θεωρείται ότι είναι κάτι στο οποίο ο εργάτης θα μπορούσε να αναγνωρίσει τον εαυτό του.

Αυτή η μετάθεση κατέστη δυνατή χάρη σ' ένα λεκτικό παιχνίδι με την έννοια της παραγωγής, όπως και με την έννοια του *αντικειμένου*. Το να λέμε ότι ο εργάτης παράγει ένα αντικείμενο ακούγεται πολύ αθώο. Κάτω όμως απ' τη μη προσδιορισμένη έννοια του αντικειμένου, εισάγεται η φουεερμαχιανή έννοια του αντικειμένου, όπως αυτή εκφράζεται από τον Φουεερμαχ στην *Ουσία του χριστιανισμού*:

«Το αντικείμενο του ανθρώπου δεν είναι τίποτε άλλο από την ίδια του την υπόσταση, νοούμενη ως αντικείμενο» (Manifestes philosophiques, σελ. 71).

«Το αντικείμενο στο οποίο κατ' ουσίαν και ανάγκη αναφέρεται ένα υποκειμένο δεν είναι τίποτε άλλο από την ίδια την υπόσταση αυτού του υποκειμένου αλλά αντικειμενοποιημένη» (στο ίδιο, σελ. 61).

Το παραγόμενο από τον εργάτη αντικείμενο εμφανίζεται έτσι ως ένα φουεερμαχιανό αντικείμενο, ως η αντικειμενοποίηση της ίδιας της υπόστασης του ανθρώπου.

Αυτό που καθιστά εφικτό το κριτικό εγχείρημα, είναι η ολίσθηση που πραγματοποιείται στους όρους *παραγωγή* και *αντικείμενο*. Περνώντας από τη (μη προσδιορισμένη) οικονομική τους έννοια στην ανθρωπολογική τους έννοια, οι δύο αυτοί όροι ανατρέπουν το δεδομένο Λόγο σε Λόγο αναφοράς.

Αυτή τη διαδικασία που επιτρέπει στον οικονομικό νόμο να γίνει ανθρωπολογικός νόμος (γενική μορφή της αντίφασης), θα την ονομάσουμε *αμφιβολογία* (amphibologie).

3. Η αμφιβολογία και η θεμελίωσή της

Ας εξετάσουμε αφενός τη δομή αναφοράς της αλλοτρίωσης. Στην αλλοτρίωση πραγματοποιείται η ακόλουθη αντιστροφή: η ζωή του ανθρώπινου είδους γίνεται το μέσο της ατομικής του ζωής, η υπόστασή του γίνεται το μέσο της ύπαρξής του. Έτσι, στο *Εβραϊκό ζήτημα*, ο Μαρξ καταδειχνει πώς η Διακήρυξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου, καθιστά την πολιτική ζωή, η οποία αντιπροσωπεύει την ζωή του ανθρώπινου είδους, ένα απλό μέσο για να διατηρηθούν τα εγωϊστικά συμφέροντα των μελών της ιδιωτικής- αστικής κοινωνίας.

Ας εξετάσουμε αφετέρου μια οικονομική έννοια, την έννοια των *μέσων διαβίωσης*. Γνωρίζουμε ότι, σύμφωνα με την κλασική οικονομική θεωρία, η αξία της εργασίας είναι ίση με την αξία των μέσων διαβίωσης που είναι απαραίτητα στον εργάτη. Γνωρίζουμε απ' την άλλη, ότι, στο *Κεφάλαιο*, ο Μαρξ θα ασκήσει κριτική στην ίδια την έννοια της αξίας της εργασίας και θα δείξει ότι είναι μόνο μια ανορθολογική έκφραση της *εργασιακής δύναμης*. Στο επίπεδο που βρισκόμαστε, δεν τίθεται ζήτημα μιας τέτοιας κριτικής. Αντιθέτως μπορούμε να γράψουμε την ακόλουθη εξίσωση:

εργασία του εργάτη = δραστηριότητα που εξασφαλίζει στον εργάτη τα απαραίτητα μέσα διαβίωσης.

Στην ανθρωπολογία του νεαρού Μαρξ, η εργασία είναι η εκδήλωση της ζωής του ανθρώπινου είδους. Έχουμε λοιπόν:

εργασία του εργάτη = εκδήλωση της δραστηριότητας του είδους από τον εργάτη

Άρα:

Εκδήλωση της δραστηριότητας = δραστηριότητα που εξασφαλίζει του είδους από τον εργάτη στον εργάτη τα μέσα διαβίωσής του

Ή

Εκδήλωση της ζωής του είδους = μέσο συντήρησης της ατομικής ύπαρξης.

Ξαναβρίσκουμε εδώ την αναστροφή μέσου-σκοπού που χαρακτηρίζει την αλλοτρίωση. Η έννοια των

μέσων διαβίωσης επέτρεψε την επικάλυψη του οικονομικού νόμου από την ανθρωπολογική δομή.

Δώσαμε εδώ ένα παράδειγμα επέμβασης που δεν έχει αναπτυχθεί ρητά από τον Μαρξ, αποτελεί όμως τη συνθήκη με την οποία καθίσταται εφικτός ο Λόγος του. Μια ανάλογη αποδεικτική διαδικασία θα μπορούσε να ακολουθηθεί και για μια σειρά άλλων εννοιών των *Χειρογράφων*. Μπορούμε λοιπόν να συντάξουμε έναν πίνακα των αμφιβολογιών όπου θα δούμε πώς οι όροι και η διαπλοκή όρων (νόμοι) της κλασικής οικονομικής θεωρίας είναι άμεσα μεταθέσιμοι στον κριτικό (ανθρωπολογικό) Λόγο.

Πίνακας των αμφιβολογιών

Οικονομία	Κριτική
Εργάτης	Άνθρωπος
Εργασία	δραστηριότητα του είδους
Προϊόν	αντικείμενο
Κεφάλαιο	ξένο είναι (fremdes Wesen)
μέσα διαβίωσης	μέσα ζωής (Lebensmittel)
αξία	αξία (Wert) = αξιοπρέπεια (Würde)
ανταλλαγή	κοινότητα
εμπόριο	εμπόριο (Verkehr)
πλούτος	πλούτος (φουερμπαχική Sinnlichkeit)

Πίνακας των πρόσφορων αντιθέσεων

άνθρωπος	Πράγμα
μέσο	Σκοπός

Σημειώσεις

α) Η πρώτη αμφιβολογία είναι η αμφιβολογία εργάτης/άνθρωπος.

Αρχικά, το υποκείμενο της διαδικασίας είναι ο εργάτης. Θα μπορούσαμε λοιπόν να σκεφθούμε ότι εδώ ξεκινάμε από μια οπτική γωνία που είναι αυτή της πάλης των τάξεων. Η πραγματικότητα δεν είναι καθόλου έτσι. Στη δεύτερη παράγραφο του κειμένου μας, αυτός ο εργάτης γίνεται *παραγωγός*. Αργότερα, αυτός ο παραγωγός γίνεται πολύ απλά άνθρωπος.

Ας ξαναδιαβάσουμε την αρχή του κειμένου μας (MEW, EB I, 511):

«Ο εργάτης γίνεται τόσο περισσότερο πτωχός, όσο περισσότερο πλούτο παράγει, όσο περισσότερο η παραγωγή του αυξάνεται σε δύναμη και ποσότητα.»

Ας συγκρίνουμε τώρα αυτή τη φράση με το 3ο χειρόγραφο (MEW, EB I, 547):

«Ο άνθρωπος γίνεται όλο και φτωχότερος ως άνθρωπος, έχει όλο και περισσότερη ανάγκη *χρήματος* για να γίνει κύριος του εχθρικού είναι, και η δύναμη του *χρήματός* του μειώνεται ακριβώς αντιστρόφως ανάλογα προς τον όγκο της παραγωγής, δηλαδή η ένδειά του αυξάνεται όσο αυξάνεται η *δύναμη* του χρήματος.»

Η αλλοτρίωση έγινε αλλοτρίωση του ανθρώπου εν γένει.

β) Η αμφιβολογία της αξίας είναι αισθητή στο ζεύγος *Verwertung/Entwertung* του κειμένου μας. Στην κλασική οικονομική έννοια της αξίας παρεισφύρει μια έννοια της αξίας, η οποία στην πραγματικότητα παραπέμπει στην (καντιανή) έννοια της *αξιοπρέπειας*.

γ) Η αμφιβολογία της ανταλλαγής διατυπώνεται σαφώς κυρίως στα τετράδια ανάγνωσης όπου ο Μαρξ σχολιάζει τους οικονομολόγους που διάβασε πριν να συντάξει τα *Χειρόγραφα*. Η ανταλλαγή νοείται ανθρωπολογικά ως διυποκειμενικότητα. Στο στάδιο της πολιτικής οικονομίας, η ανταλλαγή εμφανίζεται ως μια αλλοτριωμένη μορφή της ανθρώπινης κοινότητας (Gemeinwesen). Η έννοια του εμπορίου (Verkehr) λαμβάνεται επίσης με αυτό τον διυποκειμενικό απόηχο. (Ακόμη και στην *Γερμανική ιδεολογία*, η έννοια της Verkehrsform, η οποία τίθεται ως ισοδύναμη της έννοιας των *σχέσεων παραγωγής*, θα διατηρήσει ένα ανθρωπολογικό περιεχόμενο.)

δ) Οι άλλες αμφιβολογίες έχουν ήδη εξηγηθεί, εκτός από αυτή του πλούτου, στην οποία θα επανέλθουμε. Μπορούμε τώρα να ορίσουμε τι είναι το *begreifen*, το οποίο χαρακτηρίζει την κριτική. Συνίσταται σε μια επίλυση των εξισώσεων με τις οποίες έχει τεθεί η αντίφαση μέσω αντικατάστασης των όρων.

Τέτοιες εξισώσεις είναι για παράδειγμα:

αξιοποίηση του κόσμου των πραγμάτων = απαξίωση του κόσμου των ανθρώπων

ή

αξία εργασίας = αξία των μέσων διαβίωσης

Η λύση προκύπτει απ' τη στιγμή που καταλήγουμε στη θεμελιώδη εξίσωση, στην ταυτότητα: ανθρώπινη υπόσταση = ξένο είναι.

Πράγματι, αυτή η εξίσωση μας υποδεικνύει την αρχή της αντίφασης, το διαχωρισμό της ανθρώπινης ουσίας από το ανθρώπινο υποκείμενο.

Αυτός ο διαχωρισμός εκφράζεται στα *Χειρόγραφα* με την έννοια της *αλλοτριωμένης εργασίας*. Η αλλοτριωμένη εργασία είναι επομένως η έννοια (*Begriff*) που εισάγεται στα *Χειρόγραφα* ως λύση όλων των εξισώσεων.

Πώς μπορούμε, ξεκινώντας απ' αυτό τον ορισμό της έννοιας, να συγκροτήσουμε τον κριτικό Λόγο της πολιτικής οικονομίας; Ο Μαρξ το υποδεικνύει στη σελίδα 521:

«Όπως από την έννοια της *αποξενωμένης, αλλοτριωμένης εργασίας* βρήκαμε μέσω *ανάλυσης* την έννοια της *ατομικής ιδιοκτησίας*, με τον ίδιο τρόπο με τη βοήθεια των δύο αυτών παραγόντων, μπορούμε να εκθέσουμε όλες τις *κατηγορίες* της οικονομίας και σε κάθε κατηγορία, όπως για παράδειγμα η ανταλλαγή, ο ανταγωνισμός, το κεφάλαιο, το χρήμα, θα ξαναβρούμε απλώς την *καθορισμένη και ανεπτυγμένη έκφραση* αυτών των πρώτων θεμελίων».

Θα ξαναβρούμε δηλαδή σε όλες τις κατηγορίες της πολιτικής οικονομίας την ίδια δομή αναφοράς. Κάτι τέτοιο δεν θα μας εξέπληττε: η μελέτη της διαδικασίας της αμφιβολογίας μας έδειξε ότι όποια κατηγορία κι αν προσεγγίσουμε, θα ανακαλύψουμε μια έκφραση της θεμελιώδους αντίφασης: τη διάσπαση της ουσίας από το υποκείμενο.

Μπορούμε να εκφράσουμε με άλλο τρόπο το *begreifen* επιστρέφοντας στην αρχική μας γλωσσική μεταφορά: το *begreifen* συνίσταται στην αποκάλυψη της βαθύτερης γλώσσας, η οποία *διατηρείται* κάτω από την οικονομική διατύπωση. Η κίνηση του *begreifen*, το οποίο περιλαμβάνει τη διαπλοκή των γεγονότων, είναι η επεξεργασία της γλώσσας στην οποία εκφράζεται η ανθρώπινη εμπειρία.

Ή, αν προτιμά κανείς, η κριτική είναι μετάφραση και ο πίνακάς μας των αμφιβολογιών είναι ένα λεξικό. Αυτό όμως το τελευταίο είναι ιδιαίτερα αξιοσημείωτο. Βρίσκουμε εδώ μια αντιστοιχία όρο προς όρο, και δεν είναι μόνο οι όροι, αλλά και οι ίδιες οι διατυπώσεις που αντιστοιχίζονται.

Αυτό καθίσταται εφικτό μόνο χάρη σε μια προνομιακή συνάντηση: τη συνάντηση ενός ρητά εκφρασμένου ανθρωπολογικού Λόγου και του λανθάνοντος ανθρωπολογικού Λόγου της κλασικής οικονομικής θεωρίας. Πράγματι, η πολιτική οικονομία που εξετάζουμε εδώ, είναι η «προ-κριτική» οικονομική θεωρία, αυτή η οποία δεν έχει ακόμη υποβληθεί στην αποφασιστική κριτική που θα της γίνει από τον Μαρξ στο *Κεφάλαιο*. Είναι μια οικονομική θεωρία η οποία κάνει λόγο για την παραγωγή εν γένει, χωρίς να μπορεί να διατυπώσει την έννοια της ιδιαιτερότητας ενός τρόπου παραγωγής, μια οικονομική θεωρία η οποία αντιλαμβάνεται την οικονομική εξέλιξη με βάση τη δράση των οικονομικών υποκειμένων.

Ας πάρουμε έναν από τους ορισμούς της κλασικής οικονομικής θεωρίας, αυτόν που προσδιορίζει το κεφάλαιο ως συσσωρευμένη εργασία. Βλέπουμε καθαρά το ανθρωπολογικό σχήμα που μπορεί να παρεισφρύσει εδώ, την αμφιβολογία που θα αναιρεθεί όταν ο Μαρξ, στο *Κεφάλαιο*, θα ορίσει το κεφάλαιο ως *σχέση παραγωγής*, πραγματοποιώντας μ' αυτό τον τρόπο το ριζικό μετασχηματισμό, χάρη στον οποίο ο οικονομικός Λόγος θα περάσει από το πεδίο της *ανθρωπολογίας* σ' αυτό της *επιστήμης*. Αντίστοιχα, κείμενα όπως το περίφημο κείμενο του Boisguillebert για το χρήμα, που ενώ θα έπρεπε να είναι υπηρέτης του ανθρώπου, έγινε ο κύριός του, προσφέρονται αφ' εαυτών στην επεξεργασία της ανθρωπολογικής κριτικής. Μ' αυτό τον τρόπο, η πολιτική οικονομία με την οποία ασχολείται ο Μαρξ, μπολιάζεται από μια λανθάνουσα ανθρωπολογία, η οποία γενικά εμφανίζεται ανάλογα με την περίπτωση μ' έναν περισσότερο ή λιγότερο ρητό τρόπο, στο πλαίσιο μιας *θεωρίας της κοινωνίας*. Αυτή η θεωρία της κοινωνίας παραπέμπει σε μια θεωρία της ανθρώπινης υποκειμενικότητας (η οποία μπορεί να παρουσιαστεί ως θεωρία των αναγκών, θεωρία των συμφερόντων, θεωρία των παθών, κλπ.), σε μια θεωρία της διυποκειμενικότητας, των σχέσεων μεταξύ των ανθρώπινων υποκειμένων, και σε μια θεωρία των σχέσεων μεταξύ του ανθρώπου και της φύσης. Οι ίδιες

οι έννοιες οι οποίες συγκροτούν τον τομέα αρμοδιότητάς της, αυτές της *ανταλλαγής*, της *βιομηχανίας* κλπ., απέχουν πολύ απ' το να είναι απαλλαγμένες από κάθε ψυχολογικό ή ανθρωπολογικό υπονοούμενο. Έτσι λοιπόν, η ανθρωπολογική θεωρία του νεαρού Μαρξ εμφανίζεται ακριβώς ως μια γενική θεωρία των σχέσεων του ανθρώπου με τη φύση και με τον άνθρωπο. Αντίστοιχα, στην κλασική οικονομική θεωρία συναντάμε μία λιγότερο ή περισσότερο λανθάνουσα θεωρία για την φυσική τάξη και για τη διατάραξή της (ένα παράδειγμα μας δίνεται στο κείμενο του Boisguillbert που προαναφέραμε). Η θεωρία της αλλοτρίωσης αποτελεί ακριβώς τη συστηματοποίηση αυτής της θεωρίας. Εξ αυτού, η ανθρωπολογική κριτική μπορεί να παρουσιαστεί ως η εξήγηση και η συστηματοποίηση του λανθάνοντος ανθρωπολογικού Λόγου της κλασικής οικονομικής θεωρίας.

(Εδώ, περιοριζόμαστε να θίξουμε αυτό το πρόβλημα με πολύ γενικό τρόπο. Φυσικά, πρέπει να το μελετήσουμε σε βάθος. Ίσως θα μπορούσαμε να το προσεγγίσουμε διαφορετικά, θέτοντας το ζήτημα μιας διπλής σχέσης: της σχέσης των εννοιών της εργασίας, της αλλοτρίωσης κλπ., στα *Χειρόγραφα*, με τη θεωρητικοποίηση αυτών των εννοιών από τον Χέγκελ, και της σχέσης του Χέγκελ με την πολιτική οικονομία.)

Ας προσπαθήσουμε τώρα να προσεγγίσουμε πιο συγκεκριμένα αυτό που επιτρέπει την επικάλυψη των δύο Λόγων. Ας εξετάσουμε προσεκτικά τον πίνακα των αμφιβολογιών. Αυτό που κάνει δυνατή τη μετάφραση, το πέρασμα απ' τη μια στήλη στην άλλη, είναι η ύπαρξη ενός κοινού *υποστηρίγματος* (support).

Το υποστήριγμα της αμφιβολογίας είναι ένα *υποκείμενο*, το υποκείμενο *άνθρωπος*.

Για να δούμε πώς λειτουργεί αυτό, ας μελετήσουμε την ακόλουθη φράση:

«Ξεκινήσαμε από ένα οικονομικό γεγονός: την αλλοτρίωση του εργάτη και της παραγωγής του. Εκφράσαμε την έννοια αυτού του γεγονότος: η *αποξενωμένη, αλλοτριωμένη* εργασία (MEW, EB I, 518).

Η συνθήκη της κριτικής μετάθεσης είναι το ότι μπορεί να πραγματοποιεί τη δομή υποκείμενο-κατηγορημα-αντικείμενο. Αυτό έγινε εφικτό χάρη στην εισαγωγή του κτητικού: η παραγωγή του. Εάν το σκεφθούμε λίγο, αυτή η σχέση κτήσης είναι ελάχιστα προφανής και, προκειμένου για τον εργάτη της μεγάλης βιομηχανίας, δεν έχει και πολύ νόημα. Ωστόσο, η εισαγωγή της επιτρέπει στο πεδίο των οικονομικών φαινομένων να επικεντρωθεί γύρω από ένα υποκείμενο. Αυτό το υποκείμενο δεν προέρχεται από τον *εργάτη*. Βρίσκεται μέσα στην *παραγωγή του*. Μ' άλλα λόγια, αυτό που προσδιορίζει το υποκείμενο είναι η αφαίρεση του κατηγορήματος.

Γιατί αυτό το «*του*», αυτή η κτητική σχέση υποκειμένου/κατηγορήματος μπορεί να εισαχθεί εδώ; Η εισαγωγή αυτή προκαλείται από την ίδια την έννοια της *παραγωγής*. Επειδή δεν έχει οριστεί με τον επιστημονικό τρόπο με τον οποίο θα οριστεί αργότερα στο *Κεφάλαιο*, δεν έχει δηλαδή ενταχθεί σε μια *διαδικασία*, η έννοια αυτή μπορεί να υποδεικνύει μόνο μια πράξη η οποία συμβαίνει στη σφαίρα της δραστηριότητας ενός υποκειμένου, σε μια σχέση υποκειμένου/αντικειμένου. Γενικότερα, οι έννοιες της κλασικής οικονομικής θεωρίας (κοινωνία, προϊόν, πλούτος, εισόδημα, κλπ.) ορίζουν αυτή τη θέση ενός υποκειμένου διότι ακριβώς δεν έχουν υποβληθεί σε κριτική.

Αν κάνουμε ένα άλμα και αντιπαραβάλουμε την έννοια της *παραγωγής* που εξετάζεται εδώ, με την έννοια της *διαδικασίας παραγωγής* στο *Κεφάλαιο*, βλέπουμε ότι στο *Κεφάλαιο* αυτό που επιτρέπει την άρση των αμφιβολογιών είναι η έννοια των σχέσεων παραγωγής που αποϋποκειμενοποιεί τις οικονομικές κατηγορίες. Εδώ, η απουσία της είναι αυτή που ορίζει το υποκείμενο/άνθρωπος ως απαραίτητο υποστήριγμα αυτών των κατηγοριών.

Βλέπουμε τώρα γιατί η μη-κριτική των όρων της πολιτικής οικονομίας αποτελεί τη συνθήκη για την κριτική της πολιτικής οικονομίας. Βλέπουμε πώς ο μη-προσδιορισμός ενός *τομέα αρμοδιότητας* της πολιτικής οικονομίας είναι η συνθήκη για τον προσδιορισμό των οικονομικών φαινομένων ως εκφράσεων μιας ανθρωπολογικής διαδικασίας.

Από αυτή την άποψη, δεν στερείται ενδιαφέροντος το ερώτημα ποιός αντιπροσωπεύει την πολιτική οικονομία στα *Χειρόγραφα*. Εάν κοιτάξουμε τα κείμενα που παρατίθενται στο 1ο χειρόγραφο, βλέπουμε ότι ανήκουν σε δύο κατηγορίες: τα μεν (τα περισσότερα) είναι αποσπάσματα από τον 'Ανταμ Σμιθ, τα δε είναι από τον Μπυρέ και τον Σισμοντί (και αντιπροσωπεύουν την ανθρωπιστική κριτική του «κυνικού» Ρικάρντο). Από αυτά ακριβώς τα κείμενα αντλεί ο Μαρξ τους *νόμους της πολιτικής οικονομίας*, τους οποίους μεταθέτει στην ανθρωπολογική θεωρία. Από την άλλη πλευρά, μπορούμε να διαπιστώσουμε στην ίδια συλλογή κειμένων του 1ου χειρογράφου, μια οιονεί-απουσία: αυτή του Ρικάρντο. Αναμφίβολα ο Ρικάρντο θα μνημονευθεί επανειλημμένα, κυρίως στο 2ο χειρόγραφο. Είναι αυτός που εκφράζει κυνικά όλες τις μη ανθρώπινες συνέπειες της πολιτικής οικονομίας. Ο Μαρξ όμως δεν στοχάζεται εδώ σε τι συνίσταται η πρωτοτυπία του Ρικάρντο στα πλαίσια της κλασικής οικονομικής θεωρίας. Ο Ρικάρντο είναι αυτός που εκφράζει στο *εσωτερικό της*

πολιτικής οικονομίας, τη διαφορά ουσίας και φαινομένου. Ωστόσο, για το νεαρό Μαρξ, αυτή η διαφορά δεν εμπίπτει στον οικονομικό Λόγο. Είναι ακριβώς αυτή που ορίζει τη διαφορά του οικονομικού Λόγου από τον κριτικό Λόγο και αυτό είναι το νόημα του δεύτερου.

Στο *Κεφάλαιο* ο Μαρξ θα συλλάβει αυτή την πρωτοτυπία του Ρικάρντο και σ' αυτό το επίπεδο θα εντοπίσει τη διαφορά του με την ρικαρντιανή αντίληψη, στο βαθμό που αυτή αντιπροσωπεύει το βαθύτερο σημείο της κλασικής οικονομικής θεωρίας. Στο επίπεδο των *Χειρογράφων*, ο Ρικάρντο εμφανίζεται ως ο άνθρωπος της αφαίρεσης, αυτός ο οποίος, ορίζοντας τον ανταγωνισμό ως κάτι το τυχαίο, αρνείται τα προφανή οικονομικά φαινόμενα για να επιβάλει τις αφαιρέσεις του (αυτό του προσάπτει ο Μαρξ στα τετράδια ανάγνωσης).

Ακόμα, ο Ρικάρντο είναι αυτός που μειώνει τη σημασία των υποκειμενικών παραγόντων στην οικονομία. Ο νεαρός Μαρξ αντιμετωπίζει αυτή την μείωση ως έκφραση του απάνθρωπου χαρακτήρα των νόμων της πολιτικής οικονομίας.

Εάν ο Μαρξ δεν συλλαμβάνει τη σημασία του Ρικάρντο στο πραγματικό της επίπεδο, αυτό συμβαίνει διότι στα *Χειρόγραφα* έχουμε να κάνουμε λιγότερο με μια κριτική των αρχών της πολιτικής οικονομίας και περισσότερο με μια πραγματική θεωρία του πλούτου (θα δούμε παρακάτω τι ακριβώς σημαίνει αυτό).

Παρατήρηση

Κάτω από τον πίνακα των αμφιβολογιών υπάρχει αυτό που αποκαλέσαμε *πίνακα των πρόσφορων αντιθέσεων*: πρόσωπο/πράγμα και μέσο/σκοπός. Αυτές οι αντιθέσεις αποδίδουν στον ανθρωπολογικό Λόγο τη σημασία του. Ταυτόχρονα, από εδώ παραπεμπόμεθα στο πεδίο όπου εντοπίζεται η ορθότητα αυτών των αντιθέσεων, σ' αυτό της ηθικής του Καντ.

Εδώ θέλουμε μόνο να επιστήσουμε την προσοχή στο εξής πρόβλημα: εάν η σχέση Μαρξ/Χέγκελ έχει αποτελέσει αντικείμενο μιας εκτεταμένης φιλολογίας, δεν έχει διερευνηθεί μια άλλη σχέση που ίσως να είναι αποφασιστική για την κατανόηση του ρήγματος ανάμεσα στην κριτική του νεαρού Μαρξ και αυτή του Μαρξ των ώριμων χρόνων, η σχέση Καντ/Μαρξ.

Μπορούμε να αναρωτηθούμε εάν το πεδίο στο οποίο στηρίζεται ο Μαρξ δεν διατρέχεται από τις καντιανές αντιθέσεις (αυτονομία/ετερονομία, πρόσωπο/πράγμα, μέσο/σκοπός). Θα ήταν χρήσιμο λοιπόν να μελετήσουμε στο *Κεφάλαιο* τη μετάθεση αυτών των αντιθέσεων, π.χ. τη μετάθεση από την αντίθεση πρόσωπο/πράγμα στις έννοιες *υποστήριγμα* και *προσωποποίηση*. Θα έπρεπε επίσης να αναρωτηθούμε σε ποιο βαθμό οι έννοιες των μέσων και των σκοπών στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής πραγματοποιούν αυτή την αποϋποκειμενοποίηση της αντίθεσης μέσων/σκοπών.

Αυτές οι λίγες παρατηρήσεις μπορούν να επιτρέψουν να εξηγηθεί γιατί η υπέρβαση/αναίρεση της προβληματικής του 1ου χειρογράφου, που επιχειρείται στο 3ο χειρόγραφο, είναι μια εγελιανή υπέρβαση/αναίρεση.

4. Ανάπτυξη της αντίφασης: ιστορία και υποκειμενικότητα ή κίνητρα και κινητήριες δυνάμεις

Η κριτική επεξεργασία επέτρεψε να προσδιορισθεί η θεμελιώδης αντίφαση: η εξαφάνιση του ανθρώπου μέσα στο αντικείμενό του, η διάσπασή του από τον εαυτό του, η αλλοτρίωση της ανθρώπινης υπόστασης μέσα στην κίνηση της ατομικής ιδιοκτησίας.

Γνωρίζουμε πώς αναπτύσσεται στη συνέχεια η προβληματική των *Χειρογράφων*: η αλλοτριωμένη εργασία εμφανίζεται αρχικά ως μια συνέπεια της ατομικής ιδιοκτησίας, από την ανάλυση όμως προκύπτει ότι η ατομική ιδιοκτησία είναι η ίδια μια συνέπεια της αλλοτριωμένης εργασίας. Τίθεται λοιπόν το πρόβλημα της *προέλευσης* της αλλοτριωμένης εργασίας: ή η αλλοτρίωση είναι ένα ατυχές γεγονός, οπότε παραπεμπόμεθα σε μια προβληματική της προέλευσης αυτής της δυσάρεστης ιστορίας, παρόμοιας με αυτή της φιλοσοφίας του Διαφωτισμού, ή η αλλοτρίωση είναι μια απαραίτητη διαδικασία, εμμενής στην εξέλιξη της ανθρωπότητας. Αυτή τη δεύτερη λύση θα επιλέξει ο Μαρξ στο 3ο χειρόγραφο, όπου η αλλοτρίωση της ανθρώπινης υπόστασης θα εμφανισθεί ως η συνθήκη για την υλοποίηση ενός ανθρώπινου κόσμου.

Ούτε σ' αυτό το σημείο, θα τοποθετηθούμε στο κέντρο της ρητά διατυπωμένης προβληματικής του Μαρξ. Πρόθεσή μας είναι να απαντήσουμε στο ακόλουθο ερώτημα: ποια είναι η σχέση ανάμεσα στη δραστηριότητα των οικονομικών υποκειμένων και την ιστορική εξέλιξη της ατομικής ιδιοκτησίας, την εξέλιξη

που επιτρέπει τη συγκρότηση του πεδίου αρμοδιότητας της πολιτικής οικονομίας;

Θα θέσουμε το πρόβλημα ακολουθώντας τις ατυχείς περιπέτειες ενός ιδιαίτερου προσώπου για το οποίο θα ξαναμιλήσουμε όταν θα έρθουμε στο *Κεφάλαιο*: του καπιταλιστή.

Θα ξεκινήσουμε από μια φράση του Σμιθ που παραθέτει ο Μαρξ (MEW, EB I, 487):

«Οι σημαντικότερες λειτουργίες της εργασίας ρυθμίζονται και διευθύνονται με βάση τα σχέδια και τις κερδοσκοπικές εκτιμήσεις εκείνων που χρησιμοποιούν τα κεφάλαια.»

Αυτό τον ορισμό της καπιταλιστικής υποκειμενικότητας ως κινητήριας δύναμης για την ανάπτυξη της οικονομίας, βλέπουμε ότι ο Μαρξ τον υιοθετεί για λογαριασμό του, σε πολλά σημεία, δηλώνοντας ότι η πορεία της οικονομίας καθορίζεται από την αυθαιρεσία του καπιταλιστή. Δύο έννοιες εκφράζουν αυτή τη λειτουργία της καπιταλιστικής υποκειμενικότητας, οι έννοιες της ψυχικής διάθεσης (Laune) και του υπολογισμού (Berechnung). Αυτή η θεωρία της υποκειμενικότητας και του υπολογισμού είναι ιδιαίτερα ευκρινής στο 3ο χειρόγραφο με τίτλο: ‘*Έννοια των ανθρώπινων αναγκών στο καθεστώς της ατομικής ιδιοκτησίας και στο σοσιαλισμό*. Η θεωρία αυτή εισάγει ένα νέο ορισμό της πολιτικής οικονομίας: η τελευταία εμφανίζεται ως επιστήμη του υπολογισμού. Για παράδειγμα, ο νόμος της αξίας της εργασίας υποδηλώνει το γεγονός ότι η πολιτική οικονομία υπολογίζει για τον εργάτη μια ζωή με την μεγαλύτερη δυνατή στενότητα. Η πολιτική οικονομία αντιμετωπίζεται εδώ - όπως και στο κείμενο του Ένγκελς - ως η κατ’ ευθείαν έκφραση της καπιταλιστικής υποκειμενικότητας. Οι νόμοι της πολιτικής οικονομίας εμφανίζονται λοιπόν ως οι εντολές που εκφράζουν την επιθυμία του καπιταλιστή. Αυτοί οι νόμοι εκφράζουν τα οικονομικά φαινόμενα στο βαθμό που ακριβώς αυτοί καθορίζουν την εξέλιξη της ατομικής ιδιοκτησίας.

Εξ ου και οι εκφράσεις αυτού του κειμένου όπως, *υπακοή στους νόμους της οικονομίας, συμμόρφωση με τα διδάγματα της οικονομίας*. Έτσι ο εργάτης υπακούει στους νόμους της οικονομίας υπακούοντας εντολές του καπιταλιστικού υπολογισμού, για λογαριασμό του οποίου μιλά ο οικονομολόγος.

Αυτή όμως η καπιταλιστική υποκειμενικότητα - της οποίας μόλις είδαμε το ρόλο - πρέπει να χαθεί μέσα στην κίνηση της ατομικής ιδιοκτησίας, κατά την ανάπτυξη του σταδίου της πολιτικής οικονομίας. Δεν είναι άσκοπο να δούμε πώς πραγματοποιείται αυτή η εξαφάνιση.

Ένα πρώτο μοντέλο που προσφέρεται στο Μαρξ για να στοχαστεί αυτή την εξαφάνιση είναι το σμιθιανό μοντέλο του ανταγωνισμού, που εξισορροπεί τη δράση των υποκειμενικοτήτων και συγκροτεί την αρμονία της κοινωνίας ως συνισταμένη των εγωιστικών συμφερόντων. Αυτό το μοντέλο ανακαλεί ο Μαρξ (MEW, EB I, 487/8). Στο ζήτημα αυτό μπορούμε να κάνουμε μια παρατήρηση: η σημασία που αποδίδουν τα *Χειρόγραφα* - και πολύ περισσότερο το κείμενο του Ένγκελς - στον ανταγωνισμό δηλώνει τον ιδεολογικό ακόμη χαρακτήρα της κριτικής τους στην πολιτική οικονομία, όπως και την σύγχυση μεταξύ αυτών που ο Μαρξ θα διακρίνει στο *Κεφάλαιο* ως πραγματική κίνηση και φαινομενική κίνηση. Εντούτοις, εδώ ο Μαρξ δεν διατηρεί το μοντέλο του Σμιθ, στον οποίο ασκεί κριτική για τη θέση του σχετικά με την πτώση του κέρδους από τον ανταγωνισμό.

Έτσι λοιπόν ο Μαρξ θα χρησιμοποιήσει ένα άλλο μοντέλο, τη λειτουργία του οποίου μπορούμε να δούμε στο κείμενο για τη *σημασία των ανθρώπινων αναγκών* (MEW, EB I, 546-562). Ο Μαρξ αναπτύσσει σ’ αυτό τη θεωρία της μετάβασης από τον σπάταλο πλούτο στο βιομηχανικό πλούτο. Η πρώτη βαθμίδα αυτής της διαλεκτικής είναι αυτό του σπάταλου πλούτου, του καπιταλιστή της απόλαυσης. Αυτή η πρώτη βαθμίδα καλείται να εξαφανισθεί μέσα στη δεύτερη, τη βαθμίδα του υπολογισμού. Ο καπιταλιστής του υπολογισμού είναι ο βιομηχανικός καπιταλιστής, ο οποίος υλοποιεί την υπαγωγή της απόλαυσης στον υπολογισμό, που θα ολοκληρωθεί με την υπαγωγή του υπολογισμού στον πλούτο. Η βαθμίδα του καπιταλιστή του υπολογισμού είναι η τελευταία στην εξέλιξη της ατομικής ιδιοκτησίας.

«Η απόλαυση έχει λοιπόν υπαχθεί στο κεφάλαιο, το άτομο το οποίο απολαμβάνει υπάγεται σ’ αυτό που κεφαλαιοποιεί, ενώ άλλοτε συνέβαινε το αντίθετο. Η πτώση των τόκων είναι λοιπόν σύμπτωμα της κατάργησης του κεφαλαίου, μόνο στο μέτρο που είναι σύμπτωμα της υπό ολοκλήρωση κυριαρχίας του, της αλλοτρίωσης που ολοκληρώνεται και συνεπώς σπεύδει προς την κατάργησή της» (MEW, EB I, 556).

Γιατί αυτή η βαθμίδα του καπιταλισμού του υπολογισμού είναι αυτή που προηγείται της κατάργησης του καπιταλιστή; Διότι η καπιταλιστική υποκειμενικότητα (ο υπολογισμός) δημιούργησε την αντικειμενικότητα στην οποία θα εξαφανιστεί, την αντικειμενικότητα που θα επιτρέψει το τέλος της αλλοτρίωσης: τον πλούτο.

Ας διευκρινίσουμε εδώ την αμφιβολογία στην οποία αναφερθήκαμε πιο πάνω. Ο πλούτος ο οποίος είναι το αποτέλεσμα του υπολογισμού, είναι ο πλούτος που ξεδιπλώθηκε από τις ανθρώπινες δυνάμεις. Αντιπροσωπεύει τον εξανθρωπισμό του αισθητού κόσμου που κατέστη δυνατός από την αλλοτρίωση, το πέρας της πορείας μέσω της οποίας τα φυσικά αντικείμενα του κόσμου κατέστησαν ανθρώπινα φυσικά αντικείμενα, συγκροτώντας έναν κόσμο όπου ο άνθρωπος θα μπορεί να ξαναβρεί τον εαυτό του και να αναγνωρίσει την ίδια

του την υπόσταση, αυτή την αλλοτριωμένη υπόσταση η οποία, υπό τη μορφή της αλλοτριωμένης εργασίας συγκρότησε τον πλούτο.

Η αμφιβολογία συνίσταται στο εξής: αυτό που έχει τεθεί υπό την (οικονομική) έννοια του πλούτου, είναι η έννοια της *Sinnlichkeit*. Η *Sinnlichkeit* είναι για τον Φόουερμπαχ η αισθητή εξωτερικότητα στην οποία ο άνθρωπος αναγνωρίζει τον εαυτό του. Για τον Μαρξ, αυτή η αναγνώριση, αυτή η ταυτότητα της *Sinnlichkeit* και του *ανθρώπινου* μπορεί να είναι μόνον ένα αποτέλεσμα. Είναι το αποτέλεσμα της αλλοτριωμένης εργασίας δημιουργού του πλούτου.

«Μόνον χάρη στον πλούτο της ανθρώπινης υπόστασης που ξεδιπλώθηκε στα αντικείμενα, ο πλούτος της υποκειμενικής ιδιότητας του *ανθρώπου* να αισθάνεται εν μέρει αυξήθηκε και εν μέρει παρήχθη. Το μουσικό αυτί, το μάτι για την ομορφιά των μορφών, εν ολίγοις οι *αισθήσεις* που είναι ικανές για την ανθρώπινη απόλαυση, αισθήσεις που επιβεβαιώνονται ως δυνάμεις της ανθρώπινης υπόστασης» (MEW, EB I, 541).

Βλέπουμε εδώ τι σημαίνει η εξαφάνιση του *οικονομικού υποκειμένου* μέσα στην εξέλιξη της ατομικής ιδιοκτησίας. Μέσα στην εξαφάνισή του εμφανίζεται το πραγματικό υποκείμενο της εξέλιξης, η *ανθρωπότητα*. Δια μέσου των *κινήτρων* του καπιταλισμού, η εξέλιξη της ανθρώπινης υπόστασης είναι αυτή που χάραξε ένα δρόμο για την ίδια, είναι αυτή που έπαιξε το ρόλο της κινητήριας δύναμης.

Εδώ ακριβώς βρίσκουμε το εγγεγραμμένο μοντέλο του προλόγου των *Μαθημάτων για τη φιλοσοφία της ιστορίας*. Το πραγματικό υποκείμενο της ιστορίας κάνει χρήση των απατηλών υποκειμενικοτήτων για να επιβάλει το νόμο του. Η πραγματική κινητήρια δύναμη της ιστορίας είναι η ανθρώπινη υπόσταση. Και η βαθμίδα του πλούτου είναι αυτή στην οποία η ανθρωπότητα θα μπορέσει να ανακτήσει αυτή την υπόσταση αναγνωρίζοντας τον εαυτό της στον αισθητό κόσμο.

Μπορούμε τώρα να εκφράσουμε σαφέστερα τι σημαίνει το *επίπεδο της πολιτικής οικονομίας*. Το στάδιο της πολιτικής οικονομίας είναι αυτό όπου εμφανίζεται η υποκειμενική υπόσταση του πλούτου, η εργασία. Ο Λόγος της πολιτικής οικονομίας αναγνωρίζει την ουσία του ανθρώπου ως ουσία του πλούτου, αλλά δεν αναγνωρίζει την αλλοτρίωση αυτής της ουσίας, δεν αναγνωρίζει ότι η εργασία, η πηγή πλούτου, είναι *αλλοτριωμένη εργασία*. Αυτό που η οικονομία γνωρίζει ως ουσία του ανθρώπου, είναι η αλλοτριωμένη υπόστασή του.

Συγχρόνως, καταλαβαίνουμε τη βάση της δυσκολίας που υπογραμμίσαμε στο 1ο μέρος - την απουσία μετατόπισης ανάμεσα στην *οικονομική πραγματικότητα* και στον *οικονομικό Λόγο*. Η απουσία αυτή εκφράζεται στην έννοια του *επιπέδου της πολιτικής οικονομίας*: αυτή η έννοια εκφράζει κάποια βαθμίδα της εξέλιξης αυτής της *ανθρώπινης εμπειρίας* για την οποία μιλήσαμε στην αρχή της μελέτης μας. Εκφράζει μια κάποια *αυτοσυνείδηση* της ανθρωπότητας. Αλλά αυτή η αυτοσυνείδηση της ανθρωπότητας είναι μια έμμεση αυτοσυνείδηση: η ανθρωπότητα γνωρίζει την ουσία της μόνο υπό τη μορφή της αλλοτρίωσης ή, πράγμα που εκφράζει την ίδια κατάσταση, γνωρίζει την ουσία της υπό τη μορφή ενός από τους προσδιορισμούς της (η πολιτική οικονομία, λέει ο Μαρξ, γνωρίζει τον άνθρωπο μόνο ως καπιταλιστή ή εργάτη, γνωρίζει την εργασία μόνο ως δραστηριότητα με στόχο κάποιο κέρδος, κλπ.). Ανάγοντας την πολιτική οικονομία σε μια ανθρωπολογική ιστορία των σχέσεων του ανθρώπου με τη φύση και τον άνθρωπο, μη γνωρίζοντας λοιπόν την οικονομική αντικειμενικότητα παρά μόνο με την μορφή της *διυποκειμενικότητας* και της *αισθητής εξωτερικότητας* (*Sinnlichkeit*), ο Μαρξ κατέστησε δυνατή την πορεία προς την εξαφάνιση αυτής της αντικειμενικότητας με μια διαλεκτική της ανθρώπινης εμπειρίας που σε τελική ανάλυση δεν είναι τίποτα άλλο από μια διαλεκτική της *αυτοσυνείδησης*.

5. Κριτικός Λόγος και επιστημονικός Λόγος

Εάν εξετάσουμε όλα τα στοιχεία του κριτικού Λόγου θα δούμε ότι αυτά σκιαγραφούν μια μορφή: τη μορφή των *συνθηκών της μη εφικτότητας* του επιστημονικού Λόγου.

Αφετηρία του κριτικού Λόγου είναι η άρνηση της *αφαίρεσης*. Στην πραγματικότητα πρόκειται για την *ιστορία ενός υποκειμένου*. Καθώς η νοητική αφαίρεση ταυτίζεται με την διάσπαση των στοιχείων του πραγματικού, η αφαίρεση μπορεί να θεωρήσει μόνο μια αποκομμένη στιγμή της ιστορίας του υποκειμένου. Δεν μας επιτρέπει να φτάσουμε στην κατανόηση αυτής της ιστορίας. Με την θεωρία της όμως περί συγκεκριμένου, η κριτική καταδικάζει το Λόγο της να είναι μια *απλή επανάληψη*. Είναι επανάληψη του σημείου αφετηρίας της, δηλαδή αυτού που της παρέχει η καθημερινή εμπειρία και ο ήδη συγκροτημένος Λόγος.

Θα επιχειρήσουμε να το καταδείξουμε προστρέχοντας στο σχήμα που χρησιμοποίησε ο Αλτουσέρ για

να μελετήσει την έννοια της *θεωρητικής πρακτικής*³.

Όπως γνωρίζουμε, η θεωρητική πρακτική είναι μια διαδικασία μετασχηματισμού η οποία παράγει ένα ειδικό αντικείμενο: τη γνώση. Μέσω των εννοιών μιας «θεωρίας» ή γενικότητας II, μετασχηματίζει το δεδομένο, δηλαδή τις γενικότητες που έχει ήδη επεξεργασθεί η πρότερη θεωρητική πρακτική (γενικότητα I), παράγοντας έτσι νέες έννοιες, μια νέα γνώση (γενικότητα III).

Εδώ η γενικότητα I αντιπροσωπεύεται από τις *οικονομικές έννοιες* της κλασικής πολιτικής οικονομίας (παραγωγή, εργασία, κεφάλαιο, κέρδος, πλούτος...). Η γενικότητα II είναι η ανθρωπολογική κριτική, η επεξεργασία της οποίας, που χαρακτηρίζεται από όρους όπως *Erklärung, Vermenschlichung, begreifen*, παράγει τις *ανθρωπολογικές έννοιες* της παραγωγής, της εργασίας, του πλούτου, του ξένου είναι κλπ.

Μπορούμε να χαρακτηρίσουμε αυτό το μετασχηματισμό με δύο τρόπους:

- από την οπτική γωνία της σχέσης της γενικότητας I με τη γενικότητα III. Οι ανθρωπολογικές έννοιες είναι, όπως είδαμε, η *μετάφραση* των οικονομικών εννοιών. Σ' αυτή ακριβώς τη μετάφραση συνοψίζεται όλος ο μετασχηματισμός. Καμμία *οικονομική έννοια* δεν παράγεται.

- από την οπτική γωνία της σχέσης της γενικότητας II με τη γενικότητα III. Οι έννοιες της *θεωρίας* (γενικότητα II), οι έννοιες της υπόστασης, της αλλοτρίωσης, της δραστηριότητας του είδους κλπ., το μόνο που κάνουν είναι να *αναπαράγονται*, να επαναλαμβάνονται, στις ανθρωπολογικές έννοιες της γενικότητας III.

Έτσι, η διαδικασία μετασχηματισμού της κριτικής δεν είναι παρά η καρικατούρα, η *begriffslose Form*, της θεωρητικής πρακτικής. Σ' αυτή την άκρως ιδιάζουσα δομή της διαδικασίας μετασχηματισμού όπου τίποτε δεν μετασχηματίζεται, εμφανίζεται ο *ιδεολογικός Λόγος* του νεαρού Μαρξ.

Βλέπουμε τα όσα ενέχει η θεωρία της αφαίρεσης του νεαρού Μαρξ. Δεν είναι τυχαίο ότι, στη γενική *Εισαγωγή στην κριτική της πολιτικής οικονομίας*, λυδία λίθος για τη διάκριση μεταξύ επιστήμης και ιδεολογίας είναι η θεωρία της αφαίρεσης. Ούτε είναι τυχαίο ότι οι περισσότερες παραμορφώσεις της μαρξιστικής θεωρίας έχουν το κοινό γνώρισμα ότι στηρίζονται σε κάποια ιδεολογία του συγκεκριμένου.

Μπορούμε επίσης να δούμε πώς αυτό το ζεύγος θεωρία της αφαίρεσης/θεωρία του υποκειμένου αποτελεί εμπόδιο στο να τεθεί το πρόβλημα της συγκρότησης του τομέα αρμοδιότητας της πολιτικής οικονομίας ως ενός *τομέα αντικειμενικότητας*.

Πράγματι:

1) Η συγκρότηση της αντικειμενικότητας, στην πραγματικότητα, *ανάγεται* στην ανάπτυξη της ιστορίας ενός υποκειμένου.

Η λανθάνουσα έννοια της εμπειρίας εμποδίζει τη δυνατότητα συγκρότησης ενός *τομέα* της επιστήμης.

2) Από την άλλη πλευρά, εάν έχουμε πάντα να κάνουμε με μια ιστορία της ανθρώπινης ουσίας, δεν είναι δυνατό να συγκροτήσουμε τις *ιδιαιτέρες αντικειμενικότητες* οι οποίες θα παρήγαγαν ειδικούς *επιστημονικούς Λόγους*. Απλώς θα πρέπει να αναγνωρίζουμε, παντού και πάντα, την ίδια ιστορία. Αυτό που εκφράζεται παντού είναι η ανθρώπινη υπόσταση.

Αυτό ακριβώς εκφράζει ο Φόνερμπαχ στις *Προσωρινές θέσεις*.

«Σύμφωνα με τη γλώσσα, το όνομα άνθρωπος είναι ένα ιδιαίτερο όνομα, αλλά σύμφωνα με την αλήθεια είναι το όνομα όλων των ονομάτων. Ο άνθρωπος έχει δικαίωμα σε πολλαπλά κατηγορήματα. Ό,τι και να ονομάζει ή να εκφράζει, ο άνθρωπος εκφράζει πάντα την ίδια του την υπόσταση (*Manifestes philosophiques*, σελ. 123).

Όπως ακριβώς το *όνομα άνθρωπος* είναι αυτό που πρέπει να ανακαλύψουμε σε κάθε αντικείμενο, έτσι και η *θεωρία του ανθρώπου* είναι αυτή που πρέπει να ανακαλύψουμε σε καθεμία από τις θέσεις στις οποίες εκφράζεται η κριτική θεωρία του νεαρού Μαρξ.

Μπορούμε εδώ να συντάξουμε ένα είδος πίνακα:

Θεωρία της κριτικής	- θέση του αδιάφορου του σημείου αφετηρίας
	- θέση του καθρέφτη
	- θέση της μη-αφαίρεσης

Θεωρία της αντίφασης	- αντίληψη της αντίφασης ως διάσπασης μεταξύ του υποκειμένου και της ουσίας του και αντιστροφή της πράξης του υποκειμένου
----------------------	---

«Θεωρία της αντικειμενικότητας» - η αντικειμενικότητα συγκροτείται μέσω της εξέλιξης της ιστορίας ενός υποκειμένου, δεν υπάρχουν ειδικοί τομείς αντικειμενικότητας.

Όλες αυτές οι θέσεις που καθορίζουν τη μορφή της κριτικής θεωρίας αντανακλώνονται οι μεν στις δε και εκφράζουν πάντα την ίδια θεωρία του ανθρώπου.

Αυτή η θεωρία φτάνει στα όριά της στα *Χειρόγραφα*. Ολοκληρώνεται στο κείμενο του 3ου χειρογράφου, περί κομμουνισμού.

Σ' αυτό το κείμενο, όπου ο Μαρξ αναπτύσσει μια καθαρά εγελιανή διαλεκτική, ο κομμουνισμός ορίζεται με τους όρους οι οποίοι κατά τον Χέγκελ ορίζουν την απόλυτη γνώση. Εχουμε εδώ να κάνουμε μ' ένα Λόγο ο οποίος είναι ταυτόχρονα τέλειος στην αυστηρότητά του και τρωτός (τρωτός στο πλαίσιο μιας θεωρίας η οποία προτείνει μια αποτελεσματική επαναστατική πράξη). Ετσι λοιπόν, αυτός ο Λόγος δεν θα έχει συνέχεια. Το νέο αντικείμενο που συνάντησε η κριτική, η πολιτική οικονομία, φαίνεται εδώ να έχει απορροφηθεί εντελώς από την κριτική. Στην πραγματικότητα, αυτό ακριβώς το αντικείμενο θα επιβάλει την κατάρρευση του κριτικού μοντέλου και την αναδόμηση όλης της προβληματικής του Μαρξ.

II. Κριτική και επιστήμη στο «Κεφάλαιο»

Προοίμιο

Η παρουσίαση αυτή στοχεύει να υποδείξει κάποια προβλήματα στα οποία αρθρώνεται η αναδιοργάνωση του εννοιολογικού πεδίου του Μαρξ, αναδιοργάνωση που συνιστά το πέρασμα του ιδεολογικού Λόγου του νεαρού Μαρξ στον επιστημονικό Λόγο του Μαρξ. Δεν πρόκειται βέβαια, εδώ, για κάποια συστηματική παρουσίαση που θα προϋπέθετε ότι έχει γίνει απόλυτα κατανοητή η έννοια της επιστημονικότητας του μαρξισμού και ότι η επιστημονικότητα αυτή θα μπορούσε να παρουσιαστεί σε κάποιο ενοποιητικό Λόγο. Ακόμα, η μέθοδός μας ξεκινά από διαφορετικά σημεία, από διαφορετικούς τόπους, προσπαθώντας να περικυκλώσει με διαδοχικές προσεγγίσεις αυτή την ιδιαιτερότητα που διακρίνει το μαρξικό Λόγο στο *Κεφάλαιο*.

Την ιδιαιτερότητα αυτή, ο Μαρξ, γενικά, δεν τη χαρακτηρίζει πλέον με το όνομα της κριτικής αλλά με αυτό της *επιστήμης*. Μια περίφημη επιστολή προς τον Kugelmann κατατάσσει το *Κεφάλαιο* ανάμεσα στα «επιστημονικά δοκίμια που έχουν γραφτεί με σκοπό να επαναστατικοποιήσουν μια επιστήμη»⁴. Αυτό το σχέδιο της επαναστατικοποίησης ενός συγκροτημένου επιστημονικού τομέα είναι τελείως διαφορετικό πράγμα από το σχέδιο της ανάγνωσης ενός δευτερεύοντος Λόγου που λανθάνει στο εσωτερικό ενός άλλου Λόγου που χαρακτήριζε την ανθρωπολογική κριτική. Ωστόσο, ο Μαρξ, προκειμένου να χαρακτηρίσει αυτό το νέο ιδιαίτερο σχέδιο, χρησιμοποιεί και πάλι - όπως μαρτυρεί ο υπότιτλος του *Κεφαλαίου* - τον όρο κριτική. Έτσι λοιπόν, σε μια επιστολή προς τον Lassalle στις 22 Φεβρουαρίου 1858 γράφει:

«Πρόκειται κατ' αρχήν για εργασία *κριτικής των οικονομικών κατηγοριών* ή, if you like (αν προτιμάτε), για το σύστημα της αστικής οικονομικής θεωρίας που το παρουσιάζω με μια κριτική μορφή. Είναι παρουσίαση του συστήματος και ταυτόχρονα κριτική του μέσω της παρουσίασης» (MEW, 29, 550).

Κατά την προσέγγιση των προβλημάτων που εγείρονται από αυτό το σχέδιο επαναστατικοποίησης μιας επιστήμης, θα θεωρήσουμε γνωστά μια σειρά από σημεία, που βασικά, είναι τα εξής:

- ο εντοπισμός αυτού το οποίο αποκαλέσαμε οικονομική πραγματικότητα στο εσωτερικό της «οικονομικής δομής της κοινωνίας», ο ορισμός της οποίας δίνεται από τον Μαρξ στον πρόλογο της *Συμβολής* του 1859. Θα θεωρήσουμε δηλαδή γνωστές τις έννοιες του ιστορικού υλισμού.

- η προβληματική της μεθόδου που παρουσιάζεται στη γενική *Εισαγωγή* του 1857.

Τα ερωτήματα τα οποία θα επιχειρήσουμε, επομένως, να θέσουμε είναι τα εξής: Αν ο Μαρξ επαναστατικοποίησε μια επιστήμη, αν θεμελίωσε μια νέα επιστημονική περιοχή, ποια είναι η γενική μορφή αυτής της περιοχής; Πώς ορίζονται τα αντικείμενά της και οι μεταξύ τους σχέσεις;

Αν ο Μαρξ θεμελίωσε μια νέα επιστήμη μέσω της κριτικής των οικονομικών κατηγοριών, σε τι συνίσταται η ειδοποιός διαφορά αυτής της νέας επιστήμης από την κλασική οικονομική θεωρία; Από την άλλη πλευρά, ποιο είναι το στοιχείο αυτής της θεωρίας που θα επιτρέψει την κατανόηση των οικονομικών Λόγων που αυτή απορρίπτει, του Λόγου της κλασικής οικονομικής θεωρίας, και του Λόγου της «χυδαίας» οικονομικής θεωρίας;

Ταυτόχρονα, όπως έχω προαναγγείλει, θα σταθώ σ' ένα άλλο ερώτημα: Τι απέγινε στο *Κεφάλαιο* η ανθρωπολογική προβληματική των *Χειρογράφων* του 1844;

4 Γράμμα της 28.12.1862, MEW, 30, 640 (ΣτΜ).

Μπορούμε να θέσουμε το τελευταίο αυτό ερώτημα έχοντας ως αναφορά μια ορισμένη ερμηνεία του Μαρξ, που αναπτύχθηκε από τη σχολή του Ντελλα Βόλπε. Σύμφωνα με αυτή, ο Μαρξ, προκειμένου να ασκήσει κριτική στην κλασική οικονομική θεωρία, χρησιμοποίησε στο *Κεφάλαιο* το μοντέλο κριτικής που είχε επεξεργαστεί στο «Χειρόγραφο του 1843» με τίτλο *Kritik des hegelischen Staatsrechts* (MEW, 1, 203 επ.).

Στο κείμενο αυτό, προκειμένου να ασκήσει κριτική στη φιλοσοφία του δικαίου του Χέγκελ, ο Μαρξ χρησιμοποιούσε το μοντέλο κριτικής του Φόουερπαχ, το μοντέλο δηλαδή της αναστροφής υποκειμένου/κατηγορήματος. Στόχος της κριτικής ήταν να δειχθεί ότι ο Χέγκελ ανήγαγε παντού το αυτονομημένο κατηγορήμα σε πραγματικό υποκείμενο.

Ο Μαρξ παίρνει το παράδειγμα της έννοιας της κυριαρχίας. Η κυριαρχία δεν είναι τίποτ' άλλο, λέει ο Μαρξ, από το πνεύμα των υποκειμένων του κράτους. Είναι λοιπόν το *κατηγορήμα* ενός κατ' ουσίαν υποκειμένου (ο Μαρξ ορίζει αυτό το υποκείμενο με την ελληνική λέξη «υποκείμενον» ή ως ουσία). Κατά την αλλοτρίωση, αυτό το κατηγορήμα, το πνεύμα των υποκειμένων του κράτους χωρίζεται από το υποκείμενό του. Εμφανίζεται ως η ουσία του κράτους. Η χωριστή ύπαρξη υποκειμένου και κατηγορήματος, επιτρέπει στον Χέγκελ να ολοκληρώσει το θεωρησιακό του εγχείρημα: μ' ένα νέο διαχωρισμό (διαχωρίζει την κυριαρχία από το πραγματικό κράτος) δημιουργεί μια ιδέα, ένα *αυτόνομο όν*.

Το αυτόνομο αυτό ον πρέπει να έχει ένα *φορέα*, ο οποίος του προσφέρεται από τη γελιανή Ιδέα, αυτή που ο Μαρξ αποκαλεί μυστικιστική Ιδέα. Η κυριαρχία ανάγεται σ' ένα προσδιορισμό αυτής της μυστικιστικής Ιδέας.

Από την στιγμή που έχει ολοκληρωθεί αυτή η αφαιρετική κίνηση, ο Χέγκελ θα πρέπει να εκτελέσει την αντίστροφη κίνηση, να κατέλθει εκ νέου προς το συγκεκριμένο. Ο σύνδεσμος μεταξύ της αφηρημένης Ιδέας και της εμπειρικής συγκεκριμένης πραγματικότητας μπορεί να πραγματοποιηθεί μόνο μ' ένα μυστικιστικό τρόπο, με μια ενσάρκωση. Ο αφηρημένος προσδιορισμός θα μπορέσει να υπάρξει μέσα στο συγκεκριμένο μέσω αυτής ακριβώς της ενσάρκωσης. Η μυστικιστική Ιδέα θα ενσαρκωθεί σ' ένα συγκεκριμένο άτομο: το μονάρχη, ο οποίος θα εμφανίζεται πλέον, κατά τον Χέγκελ, ως η άμεση ύπαρξη της κυριαρχίας.

Ας συνοψίσουμε αυτή την κίνηση στο παρακάτω σχήμα:

Υποκείμενο/Κατηγορήμα

Υποκείμενα του κράτους/

Πνεύμα των

υποκειμένων του κράτους - διαχωρισμός

αντικειμενοποίηση

(Vergegenständlichung)

-----> κυριαρχία

(ουσία του κράτους)

|

αυτονόμηση

↓

Ιδέα

(Αυτόνομο Ον)

↓

Φορέας (Träger)

Μυστικοποιημένη Ιδέα

↓

Άλμα

↓

Ενσάρκωση (Verkörperung) Μονάρχης

ή προσωποποίηση

Η κίνηση αυτή αποκαλείται από τον Μαρξ *υποστασιοποίηση*, και συνίσταται στο διαχωρισμό ενός κατηγορήματος από το υποκείμενό του, στην υποστασιοποίησή του ώστε να καταστεί μια αφηρημένη κατηγορία, η οποία στη συνέχεια ενσαρκώνεται σε κάποια εμπειρική ύπαρξη. Ο Μαρξ προσθέτει ότι πρόκειται εδώ για μια αντιστροφή της εμπειρίας σε θεώρηση (αφαίρεση και αυτονόμηση) και της θεώρησης σε εμπειρία

(ενσάρκωση). Αυτό το κριτικό μοντέλο διέπεται λοιπόν από δύο αντιθετικά ζεύγη: υποκείμενο/αντικείμενο και εμπειρία/θεώρηση.

Σύμφωνα με τον Ντελλα Βόλπε, αυτό ακριβώς το μοντέλο χρησιμοποιεί ο Μαρξ στη *Συμβολή* και στο *Κεφάλαιο* προκειμένου να ασκήσει κριτική στην κλασική πολιτική οικονομία. Η κλασική πολιτική οικονομία διαχωρίζει τις οικονομικές κατηγορίες από το υποκείμενό τους, που είναι μια συγκεκριμένη κοινωνία, τις υποστασιοποιεί ανάγοντας τις σε γενικές συνθήκες, σε αιώνιους νόμους της παραγωγής. Στη συνέχεια, περνάει από τη θεώρηση στην εμπειρία, ανάγοντας τις συγκεκριμένες, ιστορικές, οικονομικές κατηγορίες, τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, σε απλή ενσάρκωση κάποιων γενικών κατηγοριών που ανήκουν σε κάθε τρόπο παραγωγής.

Ένα ιδιαίτερα καθαρό παράδειγμα της χρήσης αυτού του σχήματος συναντάμε στην κριτική που ασκεί ο Μαρξ στον Στιούαρτ Μιλλ στην γενική *Εισαγωγή* του 1857. Σύμφωνα με αυτό, η ατομική ιδιοκτησία εμφανίζεται στα γραπτά του Στιούαρτ Μιλλ ως η εμπειρική ύπαρξη της αφηρημένης κατηγορίας της ιδιοποίησης. Δεν υπάρχει παραγωγή, σημειώνει ο Μιλλ, χωρίς *ιδιοποίηση* της φύσης από τον άνθρωπο. Επομένως η *ιδιοκτησία* αποτελεί μια γενική συνθήκη κάθε παραγωγής. Αυτή η αφηρημένη κατηγορία ενσαρκώνεται στη συνέχεια σ' ένα πολύ συγκεκριμένο τύπο παραγωγής, την καπιταλιστική ατομική ιδιοκτησία.

Βασιζόμενος σε κείμενα σαν κι' αυτό, και σε κάποιες σελίδες της γενικής *Εισαγωγής* σχετικά με την «προσδιορισμένη αφαίρεση», ο Ντελλα Βόλπε συνοψίζει ως εξής την κριτική εργασία που εκτελεί ο Μαρξ: η εργασία αυτή υποτίθεται ότι αντιπαράκειται στην κλασική οικονομική θεωρία κατά το ότι αντικαθιστά παντού τις γενικές μη καθορισμένες αφαιρέσεις ή τις υποστάσεις με συγκεκριμένες (ιστορικές) αφαιρέσεις.

Μια τέτοια ερμηνεία φαίνεται ότι αγνοεί ένα ουσιώδες πρόβλημα: αυτό των *θεωρητικών συνθηκών* που είναι απαραίτητες για να μπορέσει να λειτουργήσει το μοντέλο του *Χειρογράφου του 1843*. Για το σκοπό αυτό πρέπει οι δύο αντιθέσεις υποκείμενο/αντικείμενο και εμπειρία/θεώρηση να αποτελούν αντιθέσεις πρόσφορες και εγγενείς στο θεωρητικό πεδίο του *Κεφαλαίου*.

Πρέπει κατ' αρχήν να έχουμε ένα υποκείμενο. Για να μπορεί να λειτουργεί αυτό το μοντέλο, πρέπει η κοινωνία να παίζει το ρόλο του υποκειμένου τον οποίο έπαιζε η ανθρωπότητα στον ανθρωπολογικό Λόγο. Πραγματικά, δύο κείμενα της γενικής *Εισαγωγής* αναφέρονται στην κοινωνία ως υποκείμενο. Ωστόσο, σε άλλα σημεία, αυτός ο χαρακτηρισμός της κοινωνίας ως υποκειμένου, καταδικάζεται από τον Μαρξ και, όπως θα δούμε, είναι ασύμβατος με τις έννοιες που χρησιμοποιεί στο *Κεφάλαιο*.

Από την άλλη πλευρά, η εφαρμογή του μοντέλου εμπειρία/θεώρηση προϋποθέτει έναν ορισμένο τύπο σχέσης μεταξύ οικονομικής πραγματικότητας και οικονομικού Λόγου. Αν αυτή η σχέση δεν υπάρχει πλέον στο *Κεφάλαιο*, το ζεύγος εμπειρία/θεώρηση παύει να είναι ενεργό.

Στη βάση αυτής της προβληματικής θα επιχειρήσουμε να προσδιορίσουμε την ιδιαιτερότητα της «Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας» που συνιστά το *Κεφάλαιο*, βρίσκοντας στοιχεία που θα μας επιτρέψουν να προσδιορίσουμε κατά πόσο έχουμε να κάνουμε με μια αλλαγή θεωρητικού πεδίου.

1. Το πρόβλημα του σημείου αφετηρίας και το ζήτημα της κριτικής

A) Αξία και αξιακή μορφή

Είναι γνωστή η σημασία που απέδιδε ο Μαρξ, στη γενική *Εισαγωγή* του 1857, στο πρόβλημα του *σημείου αφετηρίας* μιας επιστήμης. Ο θεμελιώδης χαρακτήρας αυτού του ζητήματος επιβεβαιώνεται στο *Κεφάλαιο*. Έτσι λοιπόν ο Μαρξ ασκώντας, για παράδειγμα, κριτική στον Σμιθ, στον τόμο II, δηλώνει ότι η πηγή των λαθών και των αντιφάσεων του πρέπει να αναζητηθεί στις «επιστημονικές του αφετηρίες». Επομένως σ' αυτό το επίπεδο πρέπει να τοποθετηθεί η διαφορά μεταξύ της κλασικής οικονομικής θεωρίας και του Μαρξ.

Τι ορίζει, κατά τον Μαρξ, την επιστημονικότητα της κλασικής οικονομικής θεωρίας;

«Η κλασική οικονομική θεωρία επιδιώκει μέσω της ανάλυσης να ανάγει στην εσωτερική τους ενότητα τις διάφορες σταθερές και ξένες μεταξύ τους μορφές πλούτου, και να τις απογυμνώσει από τη μορφή της αδιαφορίας με την οποία εμφανίζονται οι μεν απέναντι στις δε. Θέλει να κατανοήσει (*begreifen*) την εσωτερική συνάφεια (*innren Zusammenhang*) διαχωρίζοντας την ποικιλία των μορφών εμφάνισης (*Erscheinungsformen*)» (MEW, 26.3, 490).

Στο *Κεφάλαιο* (MEW, 25, 838), ο Μαρξ προκειμένου να ορίσει το έργο της κλασικής οικονομικής θεωρίας χρησιμοποιεί το ρήμα *auflösen* (διαχωρίζω-διαλύω). Η κλασική οικονομική θεωρία διαλύει τις

σταθερές μορφές πλούτου, εγχείρημα που ο Μαρξ, στο ίδιο κείμενο, χαρακτηρίζει κριτικό. Η διάλυση αυτή αποτελεί επιστροφή στην εσωτερική ενότητα: τον προσδιορισμό της αξίας από το χρόνο εργασίας.

Η πολιτική οικονομία συγκροτείται λοιπόν ως επιστήμη εγκαθιστώντας μια διαφορά μεταξύ της ποικιλίας των μορφών εμφάνισης και της εσωτερικής ενότητας της ουσίας. Ωστόσο, δεν στοχάζεται την έννοια αυτής της διαφοράς.

Ας δούμε πώς εφαρμόζεται αυτό στην περίπτωση του Ρικάρντο.

«Το σημείο αφετηρίας του Ρικάρντο είναι ο προσδιορισμός των σχετικών αξιών (ή ανταλλακτικών αξιών) των εμπορευμάτων μέσω ‘της ποσότητας εργασίας’ (...) η ουσία τους είναι η εργασία. Γι’ αυτό αποτελούν ‘αξία’. Το μέγεθός τους διαφέρει ανάλογα με τη μεγαλύτερη ή μικρότερη περιεκτικότητά τους σε αυτή την ουσία» (MEW, 26.2, 161).

Ο Ρικάρντο προσδιορίζει δύο πράγματα: την ουσία της αξίας που είναι η εργασία και το μέγεθος της αξίας που εκφράζεται από το χρόνο εργασίας. Παραλείπει όμως ένα τρίτο όρο:

«Ο Ρικάρντο δεν ερευνά τη μορφή - το συγκεκριμένο καθορισμό της εργασίας ως δημιουργούσας ανταλλακτική αξία ή παρουσιάζομενης σε ανταλλακτικές αξίες -, το χαρακτήρα αυτής της εργασίας» (MEW, 26.2, 161).

Από την ανάλυση της αξίας που αποτελεί το επιστημονικό σημείο αφετηρίας του Ρικάρντο, απουσιάζει λοιπόν ένας όρος. Ο Μάρξ, στο 1ο κεφάλαιο του *Κεφαλαίου* αποκαθιστά αυτόν τον απόντα όρο:

«Τώρα έχουμε προσδιορίσει την ουσία της αξίας και το μέγεθος της αξίας. Απομένει να αναλύσουμε τη μορφή της αξίας» (Le Capital, μτφ. Roy, τόμ. I, σελ. 62).

Αυτή ακριβώς την εργασία δεν την έκανε ο Ρικάρντο. Αρκέστηκε στην επιστροφή στην ενότητα. Η διαχωρισμός-διάλυση (Auflösung) των σταθερών μορφών πλούτου αποτελεί κατ’ αυτόν τη λύση (Lösung) του προβλήματος της αξίας. Η συλλογιστική πορεία του Μαρξ συνίσταται, αντιθέτως, όπως επισημαίνει ο Ένγκελς στον Πρόλογο του Τόμου II, στο ότι διαβλέπει στη λύση αυτή ένα πρόβλημα. Ο Μάρξ θέτει το ερώτημα που μπορούμε να το αποκαλέσουμε κριτικό- κρίσιμο ερώτημα: Γιατί το περιεχόμενο της αξίας ενδύεται τη μορφή της αξίας;

«Η πολιτική οικονομία ανέλυσε βεβαίως, αν και ατελώς, την αξία και το μέγεθος της αξίας και απεκάλυψε το περιεχόμενο που κρυβόταν σ’ αυτές τις μορφές. Δεν έθεσε όμως ποτέ ούτε στο ελάχιστο το ερώτημα: Γιατί αυτό το περιεχόμενο ενδύεται αυτή τη μορφή, γιατί η εργασία παριστάνεται (sich darstellt) στην αξία και το μέτρο της εργασίας μέσω της χρονικής διάρκειάς της, στο αξιακό μέγεθος του εργασιακού προϊόντος;» (MEW, 23, 94-95).

Το κρίσιμο-κριτικό ερώτημα είναι η προβληματική της σχέσης περιεχομένου/μορφής. Για τον Ρικάρντο η αξία είναι η εργασία. Λίγο ενδιαφέρει η μορφή με την οποία εμφανίζεται αυτή η ουσία. Για τον Μαρξ, η εργασία παριστάνεται στην αξία, ενδύεται τη μορφή της αξίας των εμπορευμάτων.

Ας πάρουμε την εξίσωση: χ εμπορεύματα A = ψ εμπορεύματα B. Ο Ρικάρντο την επιλύει λέγοντας απλά ότι η ουσία της αξίας του A ισούται με την ουσία της αξίας του B. Από την πλευρά του ο Μαρξ δείχνει ότι η εξίσωση αυτή τίθεται με όρους απόλυτα συγκεκριμένους. Ο ένας από τους δύο όρους εμφανίζεται μόνον ως αξία χρήσης και ο άλλος ως ανταλλακτική αξία ή αξιακή μορφή.

Πρέπει λοιπόν να θέσουμε την εξίσωση:

αξιακή μορφή του A = φυσική μορφή του B

Το B δανείζει το σώμα του, τη φυσική του μορφή για την έκφραση της αξίας του A. Η αξία οφείλει λοιπόν τη μορφή ύπαρξης της στη φυσική μορφή του B. Δεν μπορούμε λοιπόν να αρκεστούμε στο να υποδείξουμε την ταυτότητα του περιεχομένου του A και του B.

Αυτό ακριβώς φαίνεται από την κριτική που απευθύνει ο Μαρξ στον Μπέιλυ στις *Θεωρίες για την Υπεραξία*. Για τον Μπέιλυ, η αξία είναι απλά μια σχέση μεταξύ δύο πραγμάτων, όπως ακριβώς η απόσταση είναι μια σχέση μεταξύ δύο αντικειμένων στο χώρο.

«Ένα πράγμα δεν μπορεί να έχει αξία καθ’ εαυτό χωρίς αναφορά προς ένα άλλο (...), όπως ακριβώς δεν μπορεί ένα πράγμα να είναι καθ’ εαυτό απομακρυσμένο χωρίς αναφορά προς ένα άλλο» (παρατίθεται από τον Μαρξ, MEW, 26.3, 140).

Ιδού πώς ο Μαρξ απορρίπτει αυτό το επιχείρημα:

«Όταν ένα αντικείμενο είναι απομακρυσμένο από ένα άλλο, η απόσταση αποτελεί ασφαλώς μια σχέση μεταξύ των δύο. Αλλά ταυτόχρονα η απόσταση είναι κάτι διαφορετικό από αυτή τη σχέση. Είναι μια διάσταση του χώρου, ένα καθορισμένο μήκος, που μπορεί να δηλώνει την απόσταση μεταξύ δύο άλλων αντικειμένων εξίσου καλά όπως και μεταξύ των δύο συγκριθέντων. Αλλά δεν είναι μόνον αυτό. Όταν μιλάμε για την

απόσταση ως σχέση μεταξύ δύο πραγμάτων, προϋποθέτουμε κάτι 'εμμενές', μια 'ιδιότητα' των ίδιων των πραγμάτων, η οποία ευθύς εξ αρχής τα θέτει σε απόσταση το ένα από το άλλο. Ποια είναι η απόσταση μεταξύ του γράμματος A και ενός τραπέζιου; Η ερώτηση είναι παράλογη. Όταν μιλάμε για την απόσταση μεταξύ δύο αντικειμένων, πρόκειται για μια απόσταση στο χώρο. Προϋποθέτουμε ότι και τα δύο εμπεριέχονται στο χώρο είναι σημεία του χώρου. Τα εξισώνουμε μεταξύ τους ως όντα του χώρου και μόνο αφού τα εξισώσουμε *από τη σκοπιά του χώρου* τα διακρίνουμε ως διαφορετικά σημεία του χώρου. Η ενότητά τους συνίσταται στο ότι ανήκουν στο χώρο» (MEW, 26.3, 140-141).

Νομίζω ότι αυτό το κείμενο επιδέχεται μια διπλή ανάγνωση. Σ' ένα πρώτο επίπεδο, ο Μαρξ υπερασπίζεται τον Ρικάρντο απέναντι στην κριτική του Μπέιλυ, δείχνοντας την ύπαρξη μιας *ουσίας* της αξίας. Η ύπαρξη αυτής της ουσίας που είναι κοινή στους δύο όρους της σχέσης σημαίνει ότι δεν έχουμε να κάνουμε με μια σχέση του τύπου A = τραπέζι. Η τελευταία αυτή σχέση είναι παράλογη, μη λογική. Επισημαίνοντας την ουσία της αξίας, ο Ρικάρντο αποτρέπει το παράλογο σ' αυτό το επίπεδο. Από το γεγονός όμως ότι δεν δείχνει τη μορφή της αξίας αυτοκαταδικάζεται, στην περίπτωση των μορφών που είναι περισσότερο σύνθετες και ανεπτυγμένες από την εμπορευματική μορφή, να πέσει με τη σειρά του στην αντίφαση και τον ανορθολογισμό.

Αυτό που παραλείπει ο Ρικάρντο είναι το κρίσιμο-κριτικό ερώτημα, το ερώτημα του σημείου =. Το σημείο αυτό είναι όπως είδαμε προβληματικό, καθ' ότι συσχετίζει δύο όρους που παρουσιάζονται υπό τελείως ετερογενείς μορφές. Από τη μια μεριά έχουμε ένα καθαρό *πράγμα*, από την άλλη μια καθαρή *ενσάρκωση της αξίας*.

«Μια προσεκτική εξέταση της αξιακής έκφρασης του εμπορεύματος A που εμπεριέχεται στην αξιακή σχέση προς το εμπόρευμα B έδειξε ότι σ' αυτή τη σχέση η φυσική μορφή του εμπορεύματος A εμφανίζεται μόνον ως μόρφωμα αξίας χρήσης ενώ η φυσική μορφή του εμπορεύματος B μόνον ως αξιακή μορφή ή αξιακό μόρφωμα» (MEW, 23, 75).

Η ταυτότητα που επιβάλλει το σημείο = συγκαλύπτει λοιπόν τη ριζικότερη διαφορά. Πρόκειται για ταυτότητα αντιθέτων.

«Η σχετική αξιακή μορφή και η μορφή ισοδυνάμου είναι δύο όψεις αμοιβαία σχετιζόμενες, αλληλοκαθοριζόμενες, αδιαχώριστες στιγμές, αλλά, ταυτόχρονα, αλληλοαποκλειόμενα ή αντίθετα άκρα» (MEW, 23, 63).

Αυτή η ταυτότητα των αντιθέτων είναι δυνατή μόνο διότι η μια μορφή (η φυσική μορφή του B) καθίσταται *μορφή εμφάνισης* του αντιθέτου της: αξία.

Βλέπουμε λοιπόν, κάτι που μπορούμε σ' ένα δεύτερο επίπεδο ανάγνωσης να πούμε ότι υπονοεί σιωπηρά το κείμενο σχετικά με τον Bailey, ότι τα εμπορεύματα εξισώνονται μόνο στα πλαίσια του πολύ συγκεκριμένου μηχανισμού της *παράστασης* (Darstellung). Δεν εξισώνονται ούτε ως απλά πράγματα, ούτε ως αντίτυπα της ίδιας ουσίας. Εξισώνονται σε συγκεκριμένες λογικές συνθήκες που επιβάλλει η δομή εντός της οποίας υλοποιείται αυτή η σχέση.

Με την ευκαιρία αυτής της αναφοράς στο χώρο, μπορούμε να «διαβάσουμε» εδώ κάτι περισσότερο απ' αυτό που διατυπώνει ρητώς ο Μαρξ. Οι μορφές υπό τις οποίες συσχετίζονται μεταξύ τους τα αντικείμενα, μέσω της *διάστασης* της αξίας, είναι μορφές προσδιορισμένες από τη δομή ενός ορισμένου χώρου. Οι ιδιότητες τις οποίες ενδύονται στην εξίσωση οφείλουν να προσδιορίζονται από τις ιδιότητες του χώρου εντός του οποίου πραγματοποιείται η παράσταση, η *Darstellung*. Η οριοθέτηση αυτού του χώρου που καθιστά εφικτή μια ανέφικτη εξίσωση εκφράζεται από μια σειρά λογικών μετασχηματισμών: παράσταση, έκφραση, ένδυση μορφής, εμφάνιση υπό τη μια ή την άλλη μορφή, κλπ.

Ας εξετάσουμε ένας από αυτούς τους *μετασχηματισμούς*: «η αξία ενδύεται τη μορφή ενός πράγματος». Η εξέταση αυτή θα μας επιτρέψει να διευκρινίσουμε το νόημα της σχέσης περιεχόμενο/μορφή: πρόκειται για τη σχέση μεταξύ του εσωτερικού προσδιορισμού και του *τρόπου ύπαρξης*, της *μορφής εμφάνισης* (Erscheinungsform) αυτού του προσδιορισμού.

Η έκφραση αυτή σημαίνει πράγματι ότι η αξία έχει το δικό της τρόπο ύπαρξης, τη δική της μορφή εμφάνισης (ή εκδήλωσης), που εντοπίζεται στη φυσική μορφή του ισοδυνάμου εμπορεύματος. Το παράδοξο είναι ότι η αξία δεν θα μπορούσε ούτε να εμφανισθεί, ούτε να υπάρξει. Στο βαθμό που εμφανίζεται στη φυσική μορφή ενός εμπορεύματος, εξαφανίζεται ως αξία, ενδύεται τη μορφή ενός πράγματος.

Επομένως, η μορφή εμφάνισης της αξίας βρίσκεται στη σχέση ανταλλαγής μόνο στο βαθμό που η αξία δεν εκδηλώνεται εκεί. Έχουμε να κάνουμε μ' ένα τύπο αιτιότητας εντελώς νέο σε σχέση με τα *Χειρόγραφα*. Στα *Χειρόγραφα*, οι εξισώσεις που εξέφραζαν την αντίφαση (για παράδειγμα: αξιοποίηση του κόσμου των πραγμάτων = υποτίμηση του κόσμου των ανθρώπων, ή αξία της εργασίας = αξία των μέσων διαβίωσης)

παρέπεμπαν όλες στην εξίσωση: ουσία του ανθρώπου = ον ξένο προς τον άνθρωπο, παρέπεμπαν δηλαδή και όριζαν ως αιτία τους τη διάσταση μεταξύ του ανθρώπινου υποκειμένου και της ουσίας του. Η λύση της εξίσωσης βρισκόταν στο ένα από τα μέλη της. Η ουσία του χωρισμένου από το ανθρώπινο υποκείμενο ανθρώπου παρουσιαζόταν ως αιτία της αντίφασης και λύση της εξίσωσης. Η αιτία αποδιδόταν στην πράξη της υποκειμενικότητας που διαχωριζόταν από τον εαυτό της.

Εδώ, στην εξίσωση, ή στην αντίφαση (που καταληκτικά είναι το ίδιο πράγμα): χ εμπορεύματα $A = \psi$ εμπορεύματα B , η αιτία δεν βρίσκεται στην εξίσωση. Η εξίσωση αυτή παρουσιάζει μια σχέση μεταξύ δύο πραγμάτων, μια συσχέτιση αποτελεσμάτων που προσδιορίζεται από την απουσία της αιτίας. Η αιτία βρίσκεται στην ταυτότητα της χρήσιμης εργασίας, που δημιουργεί αξίες χρήσης, και της εργασίας που δημιουργεί ανταλλακτικές αξίες, δηλαδή της συγκεκριμένης εργασίας και της αφηρημένης εργασίας. Είναι γνωστό ότι ο Μαρξ, σε μια επιστολή προς τον Ενγκελς, στις 8 Ιανουαρίου 1868, δηλώνει ότι η ανακάλυψη της διπλής φύσης της εργασίας (συγκεκριμένη εργασία και αφηρημένη εργασία) αποτελεί «όλο το μυστικό της κριτικής αντίληψης»⁵. Αυτή η διάκριση επιτρέπει μάλιστα τη συγκρότηση της προβληματικής της ενότητας των δύο καθορισμών. Η κλασική οικονομική θεωρία λαμβάνει την έννοια της εργασίας χωρίς να φθάνει σ' αυτή τη διάκριση. Και γι' αυτό το Λόγο δεν μπορεί να αντιληφθεί τον ειδικό χαρακτήρα της ενότητας αφηρημένη εργασία/συγκεκριμένη εργασία και πέφτει σε αξεπέραστες δυσκολίες. Ο Μαρξ, έχοντας συλλάβει τη διάκριση, είναι σε θέση να στοχαστεί την ενότητα, που είναι το αποτέλεσμα μιας κοινωνικής διαδικασίας. Η απύσα αιτία στην οποία αναγόμαστε είναι οι κοινωνικές σχέσεις παραγωγής.

Έτσι λοιπόν οι λογικοί μετασχηματισμοί που χαρακτηρίζουν το χώρο στον οποίο συσχετίζονται τα οικονομικά αντικείμενα υποδηλώνουν, και ταυτόχρονα αποκρύπτουν, κοινωνικές διαδικασίες. Δεν έχουμε πλέον να κάνουμε με μια ανθρωπολογική αιτιότητα που αναφέρεται στην πραγματικότητα μιας υποκειμενικότητας, αλλά σε μια εντελώς νέα αιτιότητα, την οποία μπορούμε να αποκαλέσουμε μετωνυμική αιτιότητα (*causalité metonymique*), δανειζόμενοι αυτή την έννοια από τον Ζακ-Αλαίν Μιλλέρ, ο οποίος την διατύπωσε στα πλαίσια μιας εισήγησης αφιερωμένης στην κριτική του Πολιτζέρ. Εδώ μπορούμε να τη διατυπώσουμε με τον εξής τρόπο: Αυτό που καθορίζει τη συσχέτιση των αποτελεσμάτων (τις σχέσεις μεταξύ των εμπορευμάτων) είναι η αιτία (οι κοινωνικές σχέσεις παραγωγής) στο βαθμό που αυτή είναι απύσα. Αυτή η απύσα αιτία δεν είναι η εργασία ως υποκείμενο, αλλά η ταύτιση της αφηρημένης εργασίας και της συγκεκριμένης εργασίας υπό την έννοια ότι η γενίκευσή της εκφράζει τη δομή ενός ορισμένου τρόπου παραγωγής: του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής⁶.

Με άλλα λόγια, η εξίσωση: χ εμπορεύματα $A = \psi$ εμπορεύματα B είναι, όπως είδαμε, μια εξίσωση αδύνατη. Αυτό που κάνει ο Μαρξ, και το οποίο τον διακρίνει ριζικά από την κλασική οικονομική θεωρία, είναι η θεωρία της δυνατότητας αυτής της αδύνατης εξίσωσης. Ελλείψει αυτής της θεωρίας, η κλασική οικονομική θεωρία δεν είναι σε θέση να συλλάβει το σύστημα εντός του οποίου αρθρώνεται η καπιταλιστική παραγωγή. Μη αναγνωρίζοντας αυτή την απύσα αιτία, δεν αναγνωρίζει την εμπορευματική μορφή ως την «απλούστερη και γενικότερη μορφή» ενός δεδομένου τρόπου παραγωγής, του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής: Παρ' όλον ότι αναγνώρισε στην ανάλυση του εμπορεύματος την ουσία «εργασία», αυτοκαταδικάζεται να μην κατανοεί τις πιο ανεπτυγμένες μορφές της καπιταλιστικής διαδικασίας παραγωγής.

Στην κριτική του σημείου αφετηρίας της κλασικής οικονομικής θεωρίας, ο Μαρξ συνήγαγε ένα πρόβλημα που αποτελεί τον τρόπο εκδήλωσης μιας δομής στο εσωτερικό ενός χώρου μη ομογενούς προς αυτή τη δομή. Τους όρους αυτού του προβλήματος θα διευκρινίσουμε αμέσως παρακάτω.

B) Το πρόβλημα των οικονομικών αντικειμένων

Ας πάρουμε το αντικείμενο εμπόρευμα. Τρεις διατυπώσεις του Μαρξ μας επιτρέπουν να ορίσουμε το χαρακτήρα του ως αντικειμένου.

1) «Τα προϊόντα της εργασίας ενδύονται την εμπορευματική μορφή.»

Βλέπουμε εδώ ότι, για να είμαστε ακριβείς, δεν υπάρχει κάποιο αντικείμενο εμπόρευμα, αλλά μια εμπορευματική μορφή.

2) «Τα προϊόντα της εργασίας γίνονται εμπορεύματα, δηλαδή αισθητά-υπεραισθητά, ή κοινωνικά πράγματα (*sinnliche-übersinnliche oder gesellschaftliche Dinge*)» (MEW, 23, 86).

5 MEW, 32, 11 (ΣτΜ).

6 Σχετικά με τα προβλήματα που θίγονται στο σημείο αυτό, βλέπε το παράρτημα που ακολουθεί.

3) «Τα εμπορεύματα διαθέτουν μια αξιακή αντικειμενικότητα μόνο στο βαθμό που αποτελούν εκφράσεις της ίδιας κοινωνικής μονάδας, της ανθρώπινης εργασίας» (MEW, 23, 62). Πρόκειται για τον ορισμό της *Gegenständlichkeit* των εμπορευμάτων, δηλαδή της πραγματικότητάς τους ως αντικειμένων⁷, η οποία είναι άκρως ιδιότυπη. Η πραγματικότητα [*choseité*] των εμπορευμάτων είναι μια κοινωνική πραγματικότητα, και η αντικειμενικότητά τους, μια αξιακή αντικειμενικότητα. Σε κάποιο άλλο σημείο, ο Μαρξ θα πει ότι τα εμπορεύματα διαθέτουν μια *αντικειμενικότητα φαντασματική*. Η αντικειμενικότητα αυτή υπάρχει μόνον ως έκφραση μιας κοινωνικής μονάδας, της ανθρώπινης εργασίας.

Δεν μπορούμε λοιπόν να έχουμε ένα ζεύγος υποκείμενο/αντικείμενο παρόμοιο με αυτό των *Χειρογράφων*. Στο κείμενο αυτό ο όρος *Gegenstand* (αντικείμενο) εθεωρείτο υπό μια έννοια αισθησιοκρατική. Εδώ, είναι απλά ένα φάντασμα, η εκδήλωση ενός χαρακτηριστικού της δομής. Αυτό που λαμβάνει τη μορφή ενός πράγματος δεν είναι η εργασία ως δραστηριότητα ενός υποκειμένου, αλλά ο *κοινωνικός χαρακτήρας της εργασίας*. Ενώ η ανθρώπινη εργασία, για την οποία γίνεται λόγος εδώ, δεν είναι η εργασία καμιάς καταστατικής υποκειμενικότητας. Φέρει το στίγμα μιας συγκεκριμένης κοινωνικής δομής:

«Μόνο μια ιστορικά καθορισμένη εποχή εξέλιξης που παριστάνει (*darstellt*) την εργασία που αναλώνεται στην παραγωγή ενός χρήσιμου πράγματος ως αντικειμενική (*gegenständliche*) ιδιότητα αυτού του πράγματος, δηλαδή ως την αξία του, μετασχηματίζει το προϊόν της εργασίας σε εμπόρευμα»⁸ (MEW, 23, 76).

Επομένως, αυτό που πραγματοποιεί τη *Darstellung* της εργασίας στη φαντασματική αντικειμενικότητα του εμπορεύματος είναι «μια ιστορικά προσδιορισμένη εποχή», δηλαδή ένας συγκεκριμένος τρόπος παραγωγής. Το καθεστώς αυτής της *Gegenständlichkeit* διευκρινίζεται ακόμα περισσότερο όταν ο Μαρξ κάνει λόγο για μια αντικειμενική επίφαση (*gegenständliche Schein*).

«Η ύστερη επιστημονική ανακάλυψη ότι τα προϊόντα της εργασίας ως αξίες αποτελούν την καθαρή και απλή έκφραση της ανθρώπινης εργασίας που αναλώνεται για την παραγωγή τους, σηματοδοτεί μια εποχή στην ιστορία εξέλιξης της ανθρωπότητας, αλλά δεν διαλύει διόλου την αντικειμενική επίφαση των κοινωνικών χαρακτηριστικών της εργασίας (*den gegenständlichen Schein der gesellschaftlichen Charaktere der Arbeit*)» (MEW, 23, 88).

Ο χαρακτήρας αυτής της *Gegenständlichkeit* έχει ως συνέπεια αυτή να είναι γνωστή μόνο ως αυτό που είναι -δηλαδή ως μια μετωνυμική εκδήλωση της δομής- αποκλειστικά στο εσωτερικό της επιστήμης. Κατά τη κοινή αντίληψη, η *Gegenständlichkeit* εκλαμβάνεται ως ιδιότητα του πράγματος ως τέτοιου. Ο κοινωνικός χαρακτήρας των προϊόντων της εργασίας εμφανίζεται ως φυσική ιδιότητα αυτών των προϊόντων θεωρούμενων ως απλών πραγμάτων.

Αυτή η θεωρία του αισθητού-υπεραισθητού αντικειμένου μας επιτρέπει να διακρίνουμε τη διαφορά μεταξύ της προβληματικής του *Κεφαλαίου* και αυτής των *Χειρογράφων*. Στα *Χειρόγραφα*, τα οικονομικά αντικείμενα αντιμετωπίζονταν κατά ένα τρόπο αμφιβολογικό, καθώς η θεωρία του πλούτου επικαλυπτόταν από μια φουερμαχική θεωρία του αισθητού. Ο αισθητός χαρακτήρας των αντικειμένων της εργασίας παρέπεμπε στον ανθρώπινο χαρακτήρα τους, στο καθεστώς τους ως αντικειμένων μιας καταστατικής υποκειμενικότητας. Εδώ τα αντικείμενα δεν εκλαμβάνονται πλέον ως ανθρώπινα-αισθητά, αλλά ως αισθητά-υπεραισθητά. Αυτή η αντίφαση στον τρόπο της εμφάνισής τους παραπέμπει στον τύπο αντικειμενικότητας τον οποίο ενδύονται. Ο αισθητός-υπεραισθητός χαρακτήρας τους είναι η μορφή υπό την οποία εμφανίζονται ως εκδηλώσεις κοινωνικών χαρακτήρων.

Η υποκατάσταση της σχέσης ανθρώπινο/αισθητό από τη σχέση αισθητό/υπεραισθητό --> κοινωνικό είναι θεμελιώδης για την κατανόηση αυτού που ο Μαρξ αποκαλεί φετιχισμό του εμπορεύματος.

Για να το δείξουμε, ας εξετάσουμε την αρχή του κειμένου του 1ου κεφαλαίου: «ο φετιχιστικός χαρακτήρας του εμπορεύματος και το μυστικό του».

«Ένα εμπόρευμα φαίνεται από πρώτη ματιά ως ένα αυτονόητο, τετριμμένο πράγμα. Η ανάλυσή του δείχνει αντίθετα, ότι είναι ένα πολύ στρυφνό, γεμάτο από μεταφυσικές λεπτές αποχρώσεις και θεολογικές

7 Το ζήτημα είναι να γνωρίσουμε με ποιο τύπο αντικειμένου έχουμε να κάνουμε και τι θεμελιώνει τη φύση του ως αντικειμένου.

8 Η γαλλική έκδοση περιέχει την εξής περικοπή: «Στην ιστορική εξέλιξη της κοινωνίας, υπάρχει μόνο μια συγκεκριμένη εποχή που μετασχηματίζει γενικώς το προϊόν της εργασίας σε εμπόρευμα. Είναι αυτή κατά την οποία η εργασία που δαπανάται για την παραγωγή των χρήσιμων αντικειμένων ενδύεται το χαρακτήρα μιας ιδιότητας ενδογενούς σε αυτά τα πράγματα, δηλαδή της αξίας τους.» (Ed. Sociales, σελ. 75). Ας σημειωθεί η προσθήκη του επιρρήματος «γενικώς», την οποία έκανε ο Μαρξ στη γαλλική έκδοση. Η προσθήκη αυτή ασφαλώς δεν είναι άσχετη με τη δυσκολία την οποία υπογραμμίζουμε στο ακόλουθο παράρτημα.

παραξενιές» (MEW, 23, 85).

Νομίζουμε ότι είναι χρήσιμο να θεωρήσουμε αυτή την τελευταία φράση *επί λέξει*. Στην περίπτωση αυτή, σημαίνει ότι το εμπόρευμα είναι θεολογικό, σύμφωνα με το περιεχόμενο που έχει αυτή η θεολογική έννοια στην ανθρωπολογία του Φόουερμπαχ και του νεαρού Μαρξ.

Ας ακολουθήσουμε αυτό τον οδηγητικό μίτο στην ανάλυση του εμπορεύματος.

«Κατά την παραγωγή του σακακιού, δαπανήθηκε πράγματι ανθρώπινη εργασιακή δύναμη υπό τη μορφή της ραπτικής. Επομένως συσσωρεύθηκε σ' αυτό ανθρώπινη εργασία. Από αυτή την άποψη, το σακάκι είναι 'φορέας αξίας' (Träger von Wert), παρότι αυτή η ιδιότητα δεν διαφαίνεται όσο φθαρμένο και αν είναι αυτό» (MEW, 23, 66).

Δεν υπάρχει πλέον διαφάνεια του αντικειμένου. Όλη η θεωρία του αισθητού και του αντικειμένου, η οποία σχετίζεται με το ανθρώπινο υποκείμενο, καταρρίπτεται. Το σακάκι διαθέτει μια ιδιότητα που δεν προέρχεται από τη δραστηριότητα ενός υποκειμένου, αλλά είναι υπερφυσική. Είναι ο φορέας (Träger) ενός πράγματος που δεν έχει καμιά σχέση με αυτό.

Συναντάμε και πάλι εδώ την έννοια του φορέα, την οποία είχαμε εντοπίσει στο σχήμα της ανθρωπολογικής κριτικής του θεωρησιακού Λόγου και την ξανασυναντάμε σε μια λειτουργία που αντιστοιχεί στη λειτουργία της *ενσάρκωσης* σ' εκείνο το σχήμα. Το εμπειρικό πράγμα (το σακάκι) καθίσταται φορέας της υπερφυσικής αφαίρεσης αξία, κατά τον ίδιο τρόπο που η εμπειρική ύπαρξη του μονάρχη καθίστατο για τον Χέγκελ η ενσάρκωση της αφηρημένης κατηγορίας της *κυριαρχίας*.

«Το σακάκι δεν μπορεί ωστόσο να παραστήσει την αξία απέναντι σ' αυτό [ενν. το λινό] χωρίς ταυτόχρονα η αξία να προσλάβει τη μορφή ενός σακακιού. Αντίστοιχα, το άτομο Α δεν μπορεί να συμπεριφερθεί στο άτομο Β όπως σε μια μεγαλειότητα, χωρίς η μεγαλιότης να παίρνει στα μάτια του Α τη σωματική μορφή του Β» (MEW, 23, 66).

Το ότι είμαστε σε θέση να επιβεβαιώσουμε πως η δομή εμφάνισης της αξίας είναι ομολογη προς τη δομή της ενσάρκωσης που στο κείμενο του 1843 παριστούσε ένα στοιχείο της γενικής δομής της θεωρησιακότητας, δεν οφείλεται μόνο στο ότι εδώ έχουμε να κάνουμε με μεγαλειότητες και στο *Χειρόγραφο* του 1843 με την κυριαρχία. Η αξία ενσαρκώνεται στην εμπειρική ύπαρξη του σακακιού, όπως η μεγαλιότητα στην εμπειρική ύπαρξη του Β, όπως η κυριαρχία σ' εκείνη του εγελιανού μονάρχη.

Βλέπουμε επομένως να εμφανίζεται μια μορφή ταυτόσημη με αυτή του *Χειρογράφου του 1843*, η οποία όμως δεν έχει ούτε την κριτική λειτουργικότητα που είχε στην ανθρωπολογική κριτική του θεωρησιακού Λόγου, ούτε αυτή που ήθελε να της επιβάλει η σχολή του Ντελλα Βόλπε ως κριτική της θεωρησιακής λειτουργίας που άσκησε η κλασική πολιτική οικονομία. Η ένωση του αισθητού και του υπεραισθητού εκφράζει εδώ *την ίδια τη μορφή εμφάνισης της αξίας* και όχι την θεωρησιακή της μετάφραση. Στο *Χειρόγραφο του 1843*, αυτή η ένωση παρίστατο ως λειτουργία του θεωρησιακού Λόγου. Ο Χέγκελ μετασημάτιζε το αισθητό (την εμπειρία) που συναντούσε στο σημείο αφετηρίας, σε μια αφαίρεση πέραν των αισθήσεων, η οποία στη συνέχεια ενσαρκωνόταν σε μια αισθητή ύπαρξη που χρησίμευε ως σώμα αυτής της αφαίρεσης.

Αυτό σημαίνει ότι η μορφή που στην ανθρωπολογική κριτική καθόριζε τη *μέθοδο* του θεωρησιακού Λόγου, καθορίζει εδώ τη *διαδικασία* που εκτυλίσσεται στο ίδιο το πεδίο της πραγματικότητας. Με την έννοια της πραγματικότητας (Wirklichkeit) θα πρέπει εδώ να εννοήσουμε ακριβώς το χώρο όπου εκδηλώνονται οι προσδιορισμοί της δομής (χώρος της φαντασματικής αντικειμενικότητας). Θα πρέπει να διακρίνουμε με προσοχή αυτή τη *Wirklichkeit*, που είναι πραγματική ως προς την αντίληψη, από τη *wirkliche Bewegung* (πραγματική κίνηση) που αποτελεί το πραγματικό ως προς την επιστήμη. Βλέπουμε ότι οι ιδιότητες που ορίζουν τη *Wirklichkeit*, το χώρο εμφάνισης των προσδιορισμών της οικονομικής δομής, είναι αυτές που ορίζουν, για το νεαρό Μαρξ, τις λειτουργίες της θεωρησιακής φιλοσοφίας. Το εμπόρευμα είναι θεολογικό, δηλαδή η πραγματικότητα είναι αφ' εαυτής θεωρησιακή, παρουσιαζόμενη υπό τη μορφή ενός μυστηρίου. Ένα άλλο παράδειγμα αυτής της αλλαγής λειτουργίας της δομής της ενσάρκωσης συναντάμε στο κείμενο με τίτλο *Die Wertform* («διδασκτικό» παράρτημα του 1ου κεφαλαίου του *Κεφαλαίου*⁹):

«Το *αναποδογύρισμα*, διά του οποίου μόνον το αισθητηριακά συγκεκριμένο έχει ισχύει ως μορφή εμφάνισης του αφηρημένα γενικού και όχι αντιστρόφως, το αφηρημένα γενικό ως ιδιότητα του συγκεκριμένου, χαρακτηρίζει την αξιακή έκφραση. Συγχρόνως κάνει δύσκολη την κατανόησή της. Αν πω: το ρωμαϊκό δίκαιο και το γερμανικό δίκαιο είναι και τα δύο δίκαια, αυτό είναι αυτονόητο. Αν αντιθέτως πω: το δίκαιο, αυτό το αφηρημένο, *πραγματώνεται* στο ρωμαϊκό και στο γερμανικό δίκαιο, σε αυτά τα συγκεκριμένα δίκαια, τότε η

9 Το παράρτημα αυτό περιλήφθηκε μόνον στην πρώτη έκδοση του Κεφαλαίου (ΣτΜ).

σχέση γίνεται μυστικιστική»¹⁰.

Η διαδικασία που χαρακτηρίζει εδώ τον τρόπο ύπαρξης της αξίας είναι αυτή που για το νεαρό Μαρξ χαρακτήριζε τη λειτουργία του εγγελιανού θεωρησιακού Λόγου, όπως αυτός παρουσιάζοταν στην *Αγία Οικογένεια* στη διαλεκτική του αφηρημένου καρπού που υλοποιούνταν στα συγκεκριμένα αχλάδια και αμύγδαλα.

Αν η πραγματικότητα είναι θεωρησιακή, αυτό οδηγεί σε μια εξαιρετικά σημαντική συνέπεια: κάθε κριτική ανάγνωση που προτίθεται, κατά το μοντέλο της επιστολής προς τον Ruge, να πει ή να αναγνώσει τα πράγματα *όπως ακριβώς είναι* (MEW, 1, 346), ακυρώνεται. Η φιλοδοξία της επιστολής προς τον Ρούγκε απορρίπτεται από αυτή τη μικρή φράση που μας λέει ότι: «Το τι είναι η αξία δεν είναι γραμμένο στο μέτωπό της (Es steht daher dem Werte nicht auf der Stirn geschrieben was er ist).

Δεν έχουμε πλέον να κάνουμε με ένα *κείμενο* που καλεί σε μια ανάγνωση η οποία του αποδίδει το λανθάνον νόημα του, αλλά με μια *ιερογλυφική γραφή*, η οποία πρέπει να αποκρυπτογραφηθεί. Η αποκρυπτογράφηση αυτή είναι έργο της επιστήμης. Η δομή που αποκλείει τη δυνατότητα μιας κριτικής ανάγνωσης είναι αυτή που ανοίγει τη διάσταση της επιστήμης. Η επιστήμη αυτή δεν αρκείται, όπως το έκανε ο Ρικάρντο, στο να θεμελιώσει την εργασία ως ουσία της αξίας, ειρωνευόμενη το φετιχισμό των μερκαντιστών, οι οποίοι θεωρούσαν ότι η αξία είναι προσκολλημένη στο σώμα ενός ιδιαίτερου εμπορεύματος. Θα λάβει υπ' όψη της το φετιχισμό, συγκροτώντας απ' αυτόν τη θεωρία της δομής που θεμελιώνει τη μορφή του πράγματος, το οποίο σημαδεύεται από τα κοινωνικά χαρακτηριστικά της εργασίας.

Παρατήρηση 1

Μια ματιά στις έννοιες που διακυβεύονται σ' αυτή την προβληματική των οικονομικών αντικειμένων, μας δείχνει ότι αυτό που κρίνεται εδώ είναι το κρίσιμο ερώτημα της καντιανής *υπερβατολογικής διαλεκτικής*. Πράγματι, συναντάμε εδώ ξανά την προβληματική του αντικειμένου (Gegenstand) και τα δύο ζεύγη φαινόμενο/επιφαινόμενο (Erscheinung/Schein) και αισθητό/υπεραισθητό (sinnlich/übersinnlich). Σύμφωνα με τον Kant, μια διαχωριστική γραμμή που αναφέρεται στις *ιδιότητες μιας υποκειμενικότητας* οριοθετεί δύο τομείς:

Gegenstand	Übersinnlich
Sinnlich	Schein
Erscheinung	

Σύμφωνα με τον Μαρξ, έχουμε μια δομή τελείως διαφορετική:

Gegenstand = Erscheinungsform (μορφή εμφάνισης)

sinnlich - übersinnlich ---> gesellschaftlich (κοινωνικό)

↓

Schein (επιφαινόμενο ή αυταπάτη)

Το εμπόρευμα είναι *Gegenstand*, ως μορφή εμφάνισης (Erscheinungsform) της αξίας. Το αντικείμενο αυτό είναι αντικείμενο αισθητό-υπεραισθητό υπό την έννοια ότι οι ιδιότητές του δεν είναι τίποτα άλλο από τη μορφή εμφάνισης κοινωνικών σχέσεων. Αυτό που θεμελιώνει το *επιφαινόμενο* (Schein) είναι η αγνόηση του υπεραισθητού του χαρακτήρα, δηλαδή η αγνόηση του χαρακτήρα του ως εκδήλωσης της εργασίας σε μια δεδομένη κοινωνική δομή. Στον Μαρξ, και ιδιαίτερα σ' αυτό το πρώτο κεφάλαιο, υπάρχει σχέση μεταξύ μιας *αναλυτικής* και μιας *διαλεκτικής*, αλλά η σχέση αυτή προϋποθέτει μια εντελώς νέα διανομή των στοιχείων, μια αναδιοργάνωση του θεωρητικού χώρου αυτών των εννοιών. Η αναδιοργάνωση αυτή, είναι αυτό που θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε αντι-κοπερνίκεια επανάσταση του Μαρξ (αντι-κοπερνίκεια υπό την καντιανή έννοια, δηλαδή κοπερνίκεια υπό την αυστηρή έννοια του όρου). Τα φαινόμενα δεν επικεντρώνονται πλέον γύρω από ένα καταστατικό υποκείμενο. Στο πρόβλημα της *συγκρότησης* των φαινομένων δεν υπεισέρχεται η έννοια του υποκειμένου. Αντιθέτως, αυτό που αντιμετωπίζεται σοβαρά από τον Μαρξ είναι η σχέση του φαινομένου προς το *υπερβατολογικό αντικείμενο* = X. Τα φαινόμενα, τα αντικείμενα, είναι μορφές αυτού του απόντος X που είναι επίσης ο άγνωστος που επιλύει τις εξισώσεις. Αλλά αυτός ο X δεν είναι αντικείμενο, είναι αυτό που ο Μαρξ αποκαλεί κοινωνική σχέση. Το γεγονός ότι αυτή η κοινωνική σχέση πρέπει να *παριστάνεται* σε κάτι, το οποίο της είναι ριζικά ξένο, σ' ένα πράγμα, προσδίδει σ' αυτό το πράγμα το χαρακτήρα του αισθητού-υπεραισθητού. Αυτό που χαρακτηρίζει το επιφαινόμενο είναι ότι αυτό το πράγμα εμφανίζεται εδώ

ως κάτι το απλά αισθητό, ότι οι ιδιότητές του εμφανίζονται ως φυσικές ιδιότητες. Έτσι λοιπόν, η συγκρότηση των αντικειμένων δεν συνδέεται με κάποια υποκειμενικότητα. Αυτό που συνδέεται με την υποκειμενικότητα είναι η αντίληψη. Και αυτό που προσδιορίζει το επιφαινόμενο είναι ακριβώς το χάσμα μεταξύ των συνθηκών συγκρότησης των αντικειμένων και των συνθηκών στις οποίες αυτά γίνονται αντιληπτά.

Παρατήρηση 2

Αυτό που διαφοροποιεί ριζικά τον Μαρξ από την κλασική οικονομική θεωρία είναι η ανάλυση της αξιακής μορφής του εμπορεύματος (ή της εμπορευματικής μορφής του προϊόντος της εργασίας). Εδώ ακριβώς εντοπίζεται η διαφορά μεταξύ της κλασικής σύλληψης της αφαίρεσης και της ανάλυσης και της αντίστοιχης μαρξιστικής σύλληψης. Η θεωρία της μορφής προσφέρει στο επίπεδο της θεωρητικής πρακτικής που χαρακτηρίζει το *Κεφάλαιο*, μια λύση στα προβλήματα που θέτει η γενική *Εισαγωγή*, μέσω της έννοιας της *προσδιορισμένης αφαίρεσης*¹¹.

Η ιστορικοιστική ερμηνεία αυτής της θεωρίας της προσδιορισμένης αφαίρεσης, όπως τη συναντάμε ιδίως στη Σχολή του Ντελλα Βόλπε επιμένει σε μια μη πρόσφορη σχέση: τη σχέση του αφηρημένου της σκέψης προς το συγκεκριμένο πραγματικό. Η προσδιορισμένη αφαίρεση εμφανίζεται λοιπόν ως αυτή που απηχεί σταθερά τον πλούτο του συγκεκριμένου πραγματικού.

Ο Μαρξ, από την πλευρά του, ασχολείται εδώ με την αξιακή μορφή του εμπορεύματος (την εμπορευματική μορφή του προϊόντος της εργασίας) ως επιστημονικό σημείο αφετηρίας στο εσωτερικό της διαδικασίας της σκέψης. Από αυτή την άποψη, η μορφή αυτή χαρακτηρίζεται ως η πλέον γενική, η πλέον απλή, η πλέον αφηρημένη και η λιγότερο ανεπτυγμένη. Δεν αναφερόμαστε εδώ στον πρώτο προσδιορισμό που θέτει κάποια δύσκολα προβλήματα ερμηνείας. Το απλό και το αφηρημένο τοποθετούνται μέσα στις αντιθέσεις αφηρημένο/συγκεκριμένο και απλό/σύνθετο, που ορίζουν το πεδίο της σκέψης στη γενική *Εισαγωγή*. Ωστόσο, το νόημα αυτών των δύο αντιθέσεων διευκρινίζεται εδώ από την έννοια της *ανάπτυξης*. Η μορφή αυτή είναι η λιγότερο ανεπτυγμένη, και το έργο της επιστήμης, έργο που δεν έγινε ποτέ πριν από τον Μαρξ, είναι η ανάπτυξη αυτής της απλής μορφής:

«Πρόκειται τώρα να κάνουμε αυτό που δεν επιχείρησε ποτέ η αστική οικονομική θεωρία. Πρόκειται να δείξουμε τη γένεση της χρηματικής μορφής, δηλαδή να ακολουθήσουμε την εξέλιξη της αξιακής έκφρασης που εμπεριέχεται στην αξιακή σχέση των εμπορευμάτων, από την πιο απλή και αφανή διαμόρφωσή της, μέχρι την εκτυφλωτική χρηματική μορφή» (MEW, 23, 62).

Ο Ρικάρντο δεν είναι σε θέση να πραγματοποιήσει αυτή την ανάπτυξη. Δεν είναι σε θέση να συναγάγει τη χρηματική μορφή από τη θεωρία του για την αξία, διότι δεν έχει κατανοήσει την έννοια της έκφρασης της αξίας, την έννοια της μορφής.

Έτσι λοιπόν, αυτό που του λείπει είναι η κινητήρια δύναμη ανάπτυξης των οικονομικών κατηγοριών, μια ανάπτυξη που επιτρέπει να συγκροτηθεί το *σύστημα* της πολιτικής οικονομίας. Αυτή η κινητήρια δύναμη είναι η αντίφαση. Εδώ τίθεται το πρόβλημα του εντοπισμού της έννοιας της αντίφασης, του προσδιορισμού της θεωρητικής της εγκυρότητας.

Σε τι συνίσταται αυτό που στα πρώτα κεφάλαια του *Κεφαλαίου* αποκαλείται από τον Μαρξ άλλοτε αντίφαση (Widerspruch), και άλλοτε απλά αντίθεση (Gegensatz); Δεν μπορούμε βέβαια στα πλαίσια αυτής της μελέτης να προσφέρουμε μια οριστική λύση αυτού του προβλήματος. Θα αρκεστούμε να παρουσιάσουμε ορισμένα δεδομένα και να υποδείξουμε μια πιθανή κατεύθυνση έρευνας.

Ας θέσουμε τη σχέση: χ εμπορεύματα A = ψ εμπορεύματα B. Τη σχέση αυτή μπορούμε να τη χαρακτηρίσουμε αντιφατική, υπό την έννοια ότι ο ένας όρος της εμφανίζεται μόνον ως αξία χρήσης και ο άλλος μόνον ως ανταλλακτική αξία. Η αντίφαση αυτή παραπέμπει στην εσωτερική αντίφαση του εμπορεύματος, στο διχασμό του σε αξία χρήσης και ανταλλακτική αξία, ο οποίος και μας παραπέμπει στην ταύτιση των αντιθέτων που χαρακτηρίζει την εργασία, η οποία παριστάνεται στην αξιακή μορφή του εμπορεύματος -ταύτιση της συγκεκριμένης εργασίας και της αφηρημένης εργασίας.

Εδώ μπορούμε να κάνουμε τρεις παρατηρήσεις.

1) Η αντίφαση που τίθεται εδώ δεν μπορεί να αναχθεί στην τάξη του επιφαινόμενου και της ιδεολογίας, όπως συνέβαινε με την ψευδο-αντίφαση που κατά τον Μπέιλυ εμπλεκόταν in adjecto στην έννοια μας ανταλλακτικής αξίας ενδογενούς στο εμπόρευμα. Αντιθέτως, η αντίφαση αυτή εμφανίζεται μόνο στον

11 Φαίνεται ότι αυτή η ανάλυση μορφής ορίζει για τον Μαρξ τη μορφή της επιστημονικότητας. Είναι ενδιαφέρον να διαβάσουμε στο ζήτημα αυτό την εκτίμησή του για τον Αριστοτέλη, τον οποίο χαρακτηρίζει ως “το μεγάλο διανοητή (...) που ανέλυσε πρώτος την αξιακή μορφή, όπως και τόσες άλλες μορφές σκέψης, κοινωνίας και φύσης” (MEW, 23, 73).

επιστημονικό Λόγο. Δεν γίνεται αντιληπτή από τα υποκείμενα της ανταλλαγής, για τα οποία η σχέση $\chi A = \psi B$ είναι καθ' όλα φυσική.

2) Η αντίφαση δεν αποτελεί κάποιο *σχίσμα*. Στις εξισώσεις των *Χειρογράφων του 1844* που εξέφραζαν την αντίφαση, αυτή αναγόταν στο διαχωρισμό μιας αρχέγονης ενότητας. Η αντίφαση εδραζόταν στη χωριστή ύπαρξη κάποιων συμπληρωματικών όρων.

Εδώ, αντιθέτως, έγκειται στην ένωση δύο όρων που αποκλείονται αμοιβαία. Αυτή η ταύτιση των δύο αντιθέτων υποδηλώνει την ύπαρξη ενός τρίτου κρυμμένου όρου, που υποστηρίζει την ενότητά τους, του όρου *κοινωνικός* που στηρίζει την αντίφαση αισθητός-υπεραισθητός.

3) Η αντίφαση δεν συνίσταται ούτε στο ότι η συγκεκριμένη εργασία αντιστρέφεται σε αφηρημένη εργασία, κατά τον τρόπο με τον οποίο, σύμφωνα με τον Χέγκελ, το ον αντιστρέφεται σε μη ον, ή το συγκεκριμένο Εδώ σε αφηρημένο Καθολικό.

Η αντιφατική ενότητα της συγκεκριμένης εργασίας και της αφηρημένης εργασίας δεν προσδιορίζεται από μια διαλεκτική ενδοφυή σε έναν από τους δύο όρους. Εκφράζει την ιδιαίτερη μορφή που προσλαμβάνουν, σ' ένα δεδομένο τρόπο παραγωγής, τα γενικά χαρακτηριστικά της εργασίας. Ο Μαρξ δείχνει πράγματι, πώς κάθε παραγωγή καθορίζεται κατ' ανάγκη από τον εργασιμότητα χρόνο που διατίθεται από την κοινωνία, και την κατανομή της κοινωνικής εργασίας ανάλογα με τις διάφορες ανάγκες¹². Ο διακανονισμός αυτός πρέπει να πραγματοποιηθεί με τον ένα ή τον άλλο τρόπο σε όλες τις μορφές παραγωγής. Ωστόσο, σε κάθε μια από αυτές τις μορφές αποκτά κάποια ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Έτσι λοιπόν ο Μαρξ, στο κείμενο του κεφαλαίου I σχετικά με το φετιχισμό, δείχνει σε μια σειρά διαφορετικών μορφών παραγωγής (αυτής του Ροβινσώνα, του μεσαίωνα, μιας αγροτικής και πατριαρχικής βιομηχανίας, και τέλος μιας κομμουνιστικής κοινωνίας) πώς αυτός ο φυσικός νόμος ενεργεί με μορφές συγκεκριμένες, που καθορίζονται από κάθε μια από αυτές τις δομές. Στο εσωτερικό του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, όπου η εμπορευματική παραγωγή είναι η κυρίαρχη μορφή παραγωγής, ο ρυθμιστικός νόμος του εργασιμότητας χρόνου και της κατανομής του αποκτά ένα τελείως ιδιαίτερο χαρακτηριστικό, αυτό της αντιφατικής ταύτισης της συγκεκριμένης και της αφηρημένης εργασίας, το οποίο παρίσταται στις αντιφάσεις που είναι εγγενείς στην ανταλλαγή των εμπορευμάτων.

Η «αντίφαση» θα μπορούσε λοιπόν να υποδηλώνει απλά και μόνο τον ιδιαίτερο τρόπο δράσης κάθε δομής. Όπως είδαμε, ο χώρος παράστασης (*Darstellung*) της δομής ήταν ένας χώρος της αντίφασης όπου τα αντικείμενα δεν ήταν αντικείμενα, όπου οι σχέσεις συνέδεαν αντικείμενα που δεν είχαν καμιά σχέση μεταξύ τους, κλπ. Η ύπαρξη της αντίφασης εμφανιζόταν κατ' αυτόν τον τρόπο ως η ίδια η ύπαρξη της δομής. Έτσι λοιπόν, θα πρέπει ίσως να δώσουμε στην έννοια της αντίφασης, όπως τη χρησιμοποιεί ο Μαρξ στο πρώτο τμήμα του *Κεφαλαίου*, μια αξία καθαρά ενδεικτική. Ίσως ο Μαρξ μέσω των εγγελιανών εννοιών της αντίφασης και της ανάπτυξης της αντίφασης στοχεύοταν κάτι το ριζικά νέο, του οποίου δεν κατόρθωνε να διατυπώσει την έννοια: τον τρόπο δράσης της δομής ως τρόπο δράσης των παραγωγικών σχέσεων που τη διέπουν.

Η αναγνώριση της αντίφασης θα αποτελούσε έτσι αναγνώριση της δομής στο εσωτερικό της οποίας λειτουργούν τα οικονομικά αντικείμενα και οι σχέσεις τους, της δομής ενός καθορισμένου τρόπου παραγωγής. Αναλύοντας την εμπορευματική μορφή, ο Μαρξ ανακάλυψε την αντίφαση, ανακάλυψε δηλαδή ότι τα οικονομικά αντικείμενα προσδιορίζονταν ως εκδηλώσεις μιας ιδιαίτερης δομής. Η ανάπτυξη των μορφών θα αποτελεί έτσι ανάπτυξη της αντίφασης. Η επίλυση (*Lösung*) της αντίφασης πραγματοποιείται σ' αυτό που ο Μαρξ αποκαλεί μορφές κίνησής της. Οι πιο σύνθετες, πιο ανεπτυγμένες μορφές, είναι μορφές όπου είναι δυνατόν να απλυθούν και να επιλυθούν οι αντιφάσεις των απλούστερων μορφών. Αυτό ισχύει επίσης για τις μορφές ανταλλαγής σε σχέση με τις ενδοφυείς αντιφάσεις της εμπορευματικής μορφής, για τις μορφές της καπιταλιστικής παραγωγής σε σχέση με τις μορφές της απλής εμπορευματικής παραγωγής.

„Είδαμε ότι η διαδικασία ανταλλαγής των εμπορευμάτων ενέχει αντιφατικές και αλληλοαποκλειόμενες σχέσεις. Η εξέλιξη του εμπορεύματος δεν αναιρεί αυτές τις αντιφάσεις, αλλά δημιουργεί τη μορφή εντός της οποίας αυτές μπορούν να κινούνται. Είναι εξ' άλλου η μοναδική μέθοδος επίλυσης πραγματικών αντιφάσεων. Για παράδειγμα, είναι αντίφαση το ότι ένα σώμα πέφτει συνεχώς πάνω σ' ένα άλλο και επίσης απομακρύνεται συνεχώς από αυτό. Η έλλειψη είναι μια από τις μορφές κίνησης με τις οποίες προκύπτει αυτή η αντίφαση και ταυτόχρονα επιλύεται“ (MEW, 23, 118/119).

„Η ενδοφυής στο εμπόρευμα αντίθεση αξίας χρήσης και αξίας, η ατομική εργασία που πρέπει να παρουσιάζεται ταυτόχρονα ως άμεση κοινωνική εργασία, ιδιαίτερη συγκεκριμένη εργασία που ταυτόχρονα ισχύει μόνον ως αφηρημένη γενική εργασία, προσωποποίηση του πράγματος και εμπραγμάτωση των

12 Βλέπε ιδίως την επιστολή στον Ενγκελς της 8 Ιαν. 1868 (MEW, 32, 11) και την επιστολή στον Kugelmann της 11 Ιουλίου 1868 (MEW, 32, 553).

προσώπων, αυτή η ενδοφυής αντίφαση αποκτά στις αντιθέσεις της μεταμόρφωσης των εμπορευμάτων τις ανεπτυγμένες μορφές κίνησής της“ (MEW, 23, 128).

Η ανάπτυξη των μορφών της αστικής παραγωγής -που αποτελεί το καθ' εαυτό αντικείμενο του *Κεφαλαίου*- κατανοείται κατ' αυτόν τον τρόπο ως η ανάπτυξη των μορφών κίνησης για την πρωταρχική αντίφαση, την αντίθεση μεταξύ της αφηρημένης και της συγκεκριμένης εργασίας. Εδώ, θα μπορούσαμε ακόμα να αναρωτηθούμε κατά πόσο οι έννοιες που χρησιμοποιεί ο Μαρξ (αντίφαση, ανάπτυξη, επίλυση της αντίφασης) εκφράζουν επαρκώς αυτό που στοχάζεται μέσω αυτών.

Ας αφήσουμε το πρόβλημα ανοικτό και ας σημειώσουμε τα δύο ουσιώδη στοιχεία που μπορούμε να αντλήσουμε από την ανάλυση της αξιακής μορφής.

1) Αυτή η ανάλυση και η θεωρία της μορφής που ενέχεται εδώ μας επιτρέπουν να αποκαλύψουμε τη δομή που συγκροτεί τις παραγωγικές σχέσεις και τον τρόπο δράσης της στο επίπεδο της *Wirklichkeit*.

2) Μας επιτρέπει να φθάσουμε στη συστηματική γνώση της σύνδεσης και της άρθρωσης των μορφών του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Η κλασική οικονομική θεωρία ήταν ανίκανη να φέρει σε πέρας αυτή την ανάπτυξη των μορφών. (Ο Ρικάρντο, για παράδειγμα, δεν ήταν σε θέση να συναγάγει το χρήμα από την ανάλυση του εμπορεύματος, ή να δείξει τη συσχέτιση υπεραξίας και μέσου ποσοστού κέρδους.) Τα δύο αυτά στοιχεία θα τα διευκρινίσουμε περνώντας στη μελέτη ενός ιδιαίτερου εμπορεύματος: της μισθωτής εργασίας.

Γ) Η μισθωτή εργασία και η θεωρία του ανορθολογικού

Είναι γνωστό ότι η κατηγορία της μισθωτής εργασίας θέτει στην κλασική οικονομική θεωρία ένα ανεπίλυτο πρόβλημα: Τι συμβαίνει, αλήθεια, κατά τη συναλλαγή μεταξύ του καπιταλιστή και του εργάτη;

Ο καπιταλιστής αγοράζει μια ορισμένη ποσότητα εργασίας, την εργασία μιας ημέρας του εργάτη, με ένα μισθό που παριστά μια μικρότερη ποσότητα κοινωνικής εργασίας. Βλέπουμε λοιπόν να ανταλλάσσονται ως ίσα δύο εμπορεύματα που παριστούν άνισους χρόνους κοινωνικής εργασίας, γεγονός που αντιστρέφει το νόμο της αξίας της εργασίας.

Ταυτόχρονα, βρισκόμαστε μπροστά σ' έναν κύκλο: ο μισθός εμφανίζεται ως η αξία της εργασίας. Αλλά η εργασία ορίστηκε ως δημιουργός της αξίας. Πώς να ορίσουμε την αξία αυτού που δημιουργεί την αξία; Η λύση αυτής της αντιστροφής και αυτού του κύκλου βρίσκεται στην εισαγωγή μιας νέας κατηγορίας, που είναι απύσχα από την κλασική οικονομική θεωρία, της κατηγορίας της *εργασιακής δύναμης*.

Ο μισθός παριστά την αξία της *εργασιακής δύναμης*. Η αξία αυτή παριστά, όπως είναι γνωστό, σύμφωνα με το νόμο της αξίας, την αξία των μέσων διαβίωσης που είναι αναγκαία για την αναπαραγωγή της εργασιακής δύναμης. Αυτόν τον προσδιορισμό της εργασιακής δύναμης, τον είχε πολύ καλά διατυπώσει η κλασική πολιτική οικονομία, αλλά ως *αξία της εργασίας*. Βρισκόταν λοιπόν σε μια *παρανόηση*.

Στα *Χειρόγραφα του 1844*, ο Μαρξ βρισκόταν επίσης σε μια παρανόηση, που συνδεόταν με τη μη κριτική της έννοιας της αξίας της εργασίας, και της ίδιας της έννοιας της εργασίας. Εδώ, αντιθέτως, ο Μαρξ ασχολείται ο ίδιος με την έννοια και ασκεί πάνω της, με τη βοήθεια των εννοιών της *μορφής* και της *σχέσης* μια εργασία που οδηγεί στην εμφάνιση μιας νέας έννοιας, της έννοιας της εργασιακής δύναμης, η οποία επιτρέπει να κατανοηθεί στην ανεπάρκειά της η έννοια της αξίας της εργασίας.

Ο Μαρξ συλλαμβάνει τη διαφορά μεταξύ της ανταλλακτικής αξίας της εργασιακής δύναμης (ποσότητα κοινωνικής εργασίας που είναι αναγκαία για την αναπαραγωγή της, παριστώμενη στο μισθό), και της ειδικής αξίας χρήσης της που έγκειται στη δημιουργία αξίας. Μπορούμε να θέσουμε τους όρους του προβλήματος στις παρακάτω δύο προτάσεις:

1) Η *εργασιακή δύναμη* έχει μια ανταλλακτική αξία που εκφράζεται από τον εργάσιμο χρόνο που είναι απαραίτητος για την αναπαραγωγή της, και μια αξία χρήσης που είναι *δημιουργός αξίας*, και η οποία παράγει μια ανταλλακτική αξία ανώτερη από την αξία της καθ' εαυτήν (κάτι που δεν συμβαίνει για κανένα άλλο εμπόρευμα).

2) Η εργασία είναι δημιουργός αξίας. *Δεν έχει αξία*.

Στις δύο αυτές προτάσεις μπορούμε να διαβάσουμε τη δυνατότητα της υπεραξίας. Και αυτό μπορούμε να το κάνουμε χάρη στην ανάλυση του διπλού χαρακτήρα της εργασίας, της διάκρισης μεταξύ της χρήσιμης εργασίας και της εργασίας που δημιουργεί αξία, που μας επιτρέπει να διαπεράσουμε τα επιφανόμενα του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.

«Φαινομενικά, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι αυτό που πληρώνει ο καπιταλιστής είναι η αξία χρήσης που του προσφέρει ο εργάτης, η αξία της εργασίας και όχι αυτή της εργασιακής δύναμης, την οποία δεν φαίνεται να εκχωρεί ο εργάτης. Η απλή εμπειρία της πρακτικής ζωής δεν μπορεί να αναδείξει τη διπλή χρησιμότητα της εργασίας, την ιδιότητα να ικανοποιεί μια ανάγκη, που είναι κοινή σε όλα τα εμπορεύματα, και την ιδιότητα να δημιουργεί αξία, που τη διαφοροποιεί απ' όλα τα άλλα εμπορεύματα και που της στερεί, ως στοιχείου δημιουργού της αξίας, τη δυνατότητα να έχει μια αξία» (Le Capital, μτφ. Roy, τόμ. II, σελ. 211).

Βρισκόμαστε μπροστά στην εξής αντίφαση: Η εργασία εμφανίζεται ως εμπόρευμα, ενώ είναι τελείως αδύνατον να αποτελεί εμπόρευμα. Έχουμε δηλαδή να κάνουμε με μια δομή την οποία έχουμε ήδη ανακαλύψει: με την ύπαρξη μέσα στη *Wirklichkeit* ενός πράγματος που είναι *ανέφικτο*. Αυτή η δυνατότητα ενός ανέφικτου μας παραπέμπει στην απούσα αιτία, στις σχέσεις παραγωγής. Μετά την πρωταρχική συσσώρευση που διαχώρισε τους άμεσους παραγωγούς από τα μέσα παραγωγής τους, αυτοί αναγκάζονται να πωλούν την εργασιακή τους δύναμη ως εμπόρευμα. Η εργασία τους γίνεται μισθωτή εργασία και δημιουργείται η εντύπωση (επιφαινόμενο) ότι αυτό που πληρώνεται από τον καπιταλιστή είναι η ίδια η εργασία τους και όχι η εργασιακή τους δύναμη.

Η αποσαφήνιση της κατηγορίας *αξία της εργασιακής δύναμης*, που είναι κρυμμένη πίσω από την κατηγορία *αξία της εργασίας*, αποτελεί αποσαφήνιση του καθοριστικού χαρακτήρα των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής. Αδυνατώντας να συγκροτήσει την προβληματική της αξίας της εργασίας ως *μορφής εμφάνισης* της αξίας της εργασιακής δύναμης, ο Ρικάρντο δεν είναι σε θέση να αναδείξει αυτό που στηρίζει όλο το μηχανισμό, δηλαδή τις σχέσεις παραγωγής που είναι το *κεφάλαιο* και η *μισθωτή εργασία*.

«Αντί για την *εργασία*, θα έπρεπε να κάνει λόγο για το *δυναμικό εργασίας*. Αλλά σ' αυτή την περίπτωση, το κεφάλαιο θα εμφανιζόταν ως οι, τοποθετούμενες απέναντι στον εργάτη με τη μορφή αυτονομημένης δύναμης, υλικές συνθήκες εργασίας. Και το κεφάλαιο θα εμφανιζόταν αμέσως ως *συγκεκριμένη κοινωνική σχέση*. Για τον Ρικάρντο είναι απλά 'συσσωρευμένη εργασία' σε αντιδιαστολή προς την 'άμεση εργασία'. Πρόκειται απλά για κάτι εμπράγματο, για ένα απλό στοιχείο της *εργασιακής διαδικασίας* απ' όπου επ' ουδενί λόγω μπορεί να αναπτυχθεί η σχέση εργάτη και κεφαλαίου, μισθού και κέρδους» (MEW, 26.2, 403).

Ο Μαρξ, από την πλευρά του, συγκροτεί την προβληματική της κατηγορίας *αξία της εργασίας*. Η έκφραση αυτή είναι *ανορθολογική*. Η κατηγορία αυτή του ανορθολογικού ορίζει σύμφωνα με τον Μαρξ τη θέση μιας ανέφικτης σχέσης που αποκρύπτει την πραγματικά καθοριστική σχέση.

Την ανορθολογικότητα αυτής της έκφρασης είναι δυνατόν να τη στοχαστούμε με έναν αφελή τρόπο. Να τη θεωρήσουμε δηλαδή ως μια απλή γλωσσική υπερβολή. Αυτό κάνει ο Προυντόν όταν δηλώνει:

«Λέμε ότι η εργασία έχει μια αξία όχι ως πραγματικό εμπόρευμα, αλλά εν όψει αξιών για τις οποίες υποθέτουμε ότι δυνητικά περικλείονται σ' αυτήν. Η αξία της εργασίας είναι μια έκφραση μεταφορική, κλπ.» (αναφέρεται από τον Μαρξ, MEW, 23, 559, σημ. 26).

Έτσι λοιπόν, σύμφωνα με τον Προυντόν, ολόκληρος ο κόσμος της καπιταλιστικής παραγωγής θεμελιώνεται σε μια «μεταφορική έκφραση», σε μια απλή ποιητική άδεια. Εδώ υπάρχει ένας πολύ χαρακτηριστικός τύπος εξήγησης: με δεδομένες τις εκφράσεις που ορίζουν το *μυστήριο* της καπιταλιστικής παραγωγής, το θεμελιώδη δομικό προσδιορισμό της, δηλώνεται ότι πρόκειται για μια μεταφορική έκφραση ή υποκειμενική διάκριση. Ο Μαρξ αποκαλύπτει επανειλημμένα στο *Κεφάλαιο* αυτόν τον τύπο εξήγησης μέσω του αυθαιρέτου και της υποκειμενικότητας. (Κατά τον ίδιο τρόπο, ο Ρικάρντο δηλώνει ότι η διάκριση μεταξύ παγίου και κυκλοφορούντος κεφαλαίου είναι μια διάκριση καθ' όλα υποκειμενική.)

Για τον Μαρξ, αντιθέτως, οι ανορθολογικές εκφράσεις δεν έχουν τίποτα το παράλογο. Εκφράζουν μια σαφή πραγματικότητα: την πραγματικότητα του τρόπου δράσης των παραγωγικών σχέσεων: «Η έννοια της αξίας στην έκφραση '*αξία της εργασίας*' δεν έχει μόνο πλήρως εξαφανιστεί, αλλά και έχει αντιστραφεί στο αντίθετό της. Είναι μια έκφραση κατά φαντασίαν¹³, όπως για παράδειγμα, η *αξία της γης*. Ωστόσο αυτές οι κατά φαντασίαν εκφράσεις πηγάζουν από τις ίδιες τις παραγωγικές σχέσεις. Είναι κατηγορίες για τις μορφές εμφάνισης ουσιαστών σχέσεων (Sie sind Kategorien für Erscheinungsformen wesentlicher Verhältnisse)» (MEW, 23, 559).

Βλέπουμε εδώ να διευκρινίζεται η θεωρία της μορφής και της ανάπτυξης των μορφών. Η έκφραση *αξία της εργασίας* προϋποθέτει μια αλλαγή μορφής: εμφανίζεται, εκδηλώνεται σε μια μορφή εμφάνισης (Erscheinungsform) που είναι η *αξία της εργασίας*. Ως μορφή εμφάνισης της εργασιακής δύναμης, η *αξία της εργασίας* αποτελεί μ' αυτό τον τρόπο μορφή εμφάνισης της ουσιαστούς *παραγωγικής σχέσης* του

13 Στη γαλλική μτφ. που χρησιμοποιεί ο Ρανσιέρ το "imaginär" (κατά φαντασίαν) αποδίδεται πάγια ως "ανορθολογικό" (ΣτΜ).

καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, δηλαδή της μισθωτής εργασίας. Ο μηχανισμός μετασχηματισμού των μορφών καθορίζεται έτσι από τις παραγωγικές σχέσεις που εκδηλώνονται και συγχρόνως αποκρύπτονται στις *Erscheinungsformen*. Η ανορθολογικότητα αποτελεί την ένδειξη αυτής ακριβώς της δραστηριότητας, αυτής της εκδήλωσης/απόκρυψης των παραγωγικών σχέσεων.

«Γίνεται εξ αυτού αντιληπτή η αποφασιστική σημασία της μετατροπής της αξίας και της τιμής της εργασιακής δύναμης στη μορφή του μισθού της εργασίας ή στην αξία και την τιμή της ίδιας της εργασίας. Όλες οι νομικές παραστάσεις του εργαζόμενου και του καπιταλιστή, όλες οι μυστικοποιήσεις του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, όλες οι αυταπάτες ελευθερίας και όλες οι απολογητικές φλυαρίες της χυδαίας οικονομικής θεωρίας στηρίζονται ακριβώς σ' αυτή τη μορφή εμφάνισης που κάνει άορατη την πραγματική σχέση και δείχνει το αντίθετό της» (MEW, 23, 562).

Δ) Η έννοια της διαδικασίας

Κατά τη μελέτη της φαντασματικής αντικειμενικότητας, όπως και της ανορθολογικής έκφρασης: *αξία της εργασίας*, συλλαμβάνουμε μια ορισμένη δομή. Βλέπουμε ότι οι μορφές της *Wirklichkeit* αποτελούν μορφές εμφάνισης των κοινωνικών παραγωγικών σχέσεων που δεν εμφανίζονται ως τέτοιες στο πεδίο της *Wirklichkeit*, και που ωστόσο δομούν τις δεδομένες σχέσεις. Ταυτόχρονα βλέπουμε ότι αυτές οι μορφές εμφάνισης αποτελούν εξίσου μορφές απόκρυψης. Αυτήν ακριβώς τη δομή αγνόησε η κλασική οικονομική θεωρία. Ελλείπει μιας θεωρίας της μορφής, αγνοεί το ίδιο της το αντικείμενο. Δεν αναγνωρίζει την ειδική αντικειμενικότητα με την οποία έχει να κάνει η επιστήμη, την αντικειμενικότητα μιας συγκεκριμένης διαδικασίας παραγωγής.

Για την κατανόηση αυτής της έννοιας της διαδικασίας, ας θυμηθούμε κατ' αρχήν τον ορισμό που της έδωσε ο Μαρξ: «Η λέξη *διαδικασία* εκφράζει μια ανάπτυξη θεωρούμενη στο σύνολο των πραγματικών της συνθηκών» (Le Capital, μτφ. Roy, τομ. I, σελ. 181).

Ας εξετάσουμε αυτό τον ορισμό, σημειώνοντας τα δύο ουσιώδη χαρακτηριστικά μιας διαδικασίας, ότι δηλαδή: 1) η ανάπτυξή της οδηγεί στη διαρκή αναπαραγωγή του σημείου αφετηρίας της, 2) τα στοιχεία της ορίζονται όχι από τη *φύση* τους, αλλά από τη *θέση* που κατέχουν, τη *λειτουργία* που επιτελούν. Τα χαρακτηριστικά αυτά ισχύουν ακόμα και για την απλούστερη διαδικασία που μελετά ο Μαρξ: την εργασιακή διαδικασία εν γένει. Ο Μαρξ δείχνει πώς το ίδιο στοιχείο ενδέχεται να παίζει το ρόλο ενός προϊόντος, ή μιας πρώτης ύλης, ή ενός μέσου εργασίας:

«Όπως βλέπουμε, το αν μια αξία χρήσης εμφανίζεται ως πρώτη ύλη, μέσο εργασίας ή προϊόν εξαρτάται απόλυτα από τη συγκεκριμένη λειτουργία που αυτή εκπληροί κατά τη διαδικασία εργασίας, από τη θέση που κατέχει σ' αυτή, ενώ με τη μεταβολή της θέσης αυτής μεταβάλλονται οι προσδιορισμοί» (MEW, 23, 197).

Στο επίπεδο αυτό, είναι ήδη πιθανή η σύγχυση που εκλαμβάνει το λειτουργικό προσδιορισμό των στοιχείων της παραγωγής ως μια υλική ιδιότητα. Αλλά, όπως είναι γνωστό, η παραγωγική διαδικασία πραγματοποιείται πάντα σε καθορισμένες κοινωνικές μορφές, είναι πάντοτε μια καθορισμένη παραγωγική διαδικασία. Αυτό σημαίνει ότι οι θέσεις, οι μορφές και οι λειτουργίες που καθορίζει, οφείλουν να προσφέρονται οι ίδιες ως φορείς των θέσεων, των μορφών και των λειτουργιών που καθορίζονται από τις παραγωγικές σχέσεις που χαρακτηρίζουν αυτόν ή τον άλλο τρόπο παραγωγής. Αυτές οι σχέσεις καθορίζουν, πράγματι, κάποιες νέες θέσεις και λειτουργίες, που προσδίδουν στα στοιχεία της εργασιακής διαδικασίας κάποιες ειδικές μορφές. Οι μορφές αυτές εμφανίζονται στη *Wirklichkeit* ως ιδιότητες των υλικών στοιχείων τα οποία είναι φορείς τους, ενώ αποτελούν μορφές εμφάνισης, τρόπους ύπαρξης της κρυφής κινητήριας δύναμης ανάπτυξής τους.

Το ίδιο ισχύει για την εμπορευματική μορφή που είναι αποκομμένη, στα πλαίσια της φετιχιστικής αυταπάτης, από τις κοινωνικές σχέσεις που τη θεμελιώνουν, ή για τη μορφή «αξία της εργασίας», πίσω από την οποία κρύβεται η αξία της εργασιακής δύναμης, δηλαδή οι καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής. Αυτή η δομή της διαδικασίας ως αντικείμενο της επιστήμης ενέχει τον ειδικό χαρακτήρα των εννοιών της επιστήμης, η οποία τη μελετά.

Ακριβώς αυτό εκφράζει ο Μαρξ σε μια αντίθεση, η οποία καθορίζει την πραγματική μορφή επιστημονικότητας και αφετέρου τη βάση των σφαλμάτων της κλασικής οικονομικής θεωρίας. «Δεν πρόκειται εδώ για ορισμούς, στους οποίους υπάγονται τα πράγματα. Πρόκειται για καθορισμένες λειτουργίες που εκφράζονται σε καθορισμένες κατηγορίες» (MEW, 24, 228).

Πράγματα (Dinge) Υπάγειν ορισμοί	Λειτουργίες Εκφράζουν κατηγορίες
--	--

Η κλασική οικονομική θεωρία, πιστεύοντας ότι έχει να κάνει με φυσικές σχέσεις μεταξύ σταθερών πραγμάτων, αγνοεί την ειδική δομή της καπιταλιστικής διαδικασίας παραγωγής. Η διαδικασία αυτή συγκροτείται από την επικάλυψη της εν γένει παραγωγικής διαδικασίας, της μορφής της εμπορευματικής παραγωγής, και των ιδιαίτερων μορφών της καπιταλιστικής διαδικασίας, η οποία αναπτύσσεται σε πολλαπλά επίπεδα (παραγωγή, αναπαραγωγή, συνολική διαδικασία). Η κλασική οικονομική θεωρία, συρρικνώνοντας αυτή τη δομή σ' ένα μόνο επίπεδο, βρίσκεται εγκλωβισμένη σε μια σειρά από συγχύσεις: σύγχυση των υλικών προσδιορισμών των στοιχείων της παραγωγής με τους καπιταλιστικούς προσδιορισμούς της μορφής τους, σύγχυση μεταξύ των μορφών της απλής εμπορευματικής παραγωγής και των καπιταλιστικών μορφών, σύγχυση μεταξύ των μορφών του κεφαλαίου στη διαδικασία παραγωγής και στη διαδικασία κυκλοφορίας, κλπ. Ένα συμπύκνωμα όλων αυτών των συγχύσεων συναντάμε στην αντίληψη του Σμιθ σχετικά με το πάγιο και το κυκλοφορούν κεφάλαιο, στην οποία άσκησε κριτική ο Μαρξ στον Τόμο II. Ο Σμιθ ανάγει όλους τους προσδιορισμούς του παγίου και του κυκλοφορούντος κεφαλαίου, δηλαδή τους προσδιορισμούς μορφής του κεφαλαίου που εμπλέκεται στη διαδικασία κυκλοφορίας, στην κινητικότητα ή την ακινησία των υλικών στοιχείων του κεφαλαίου.

Βλέπουμε λοιπόν, πώς η μελέτη του σημείου αφετηρίας του *Κεφαλαίου* μας οδηγεί στην αναγνώριση της ίδιας της αντικειμενικότητας με την οποία σχετίζεται η επιστήμη, και στην κατανόηση του θεμελίου των λαθών της κλασικής οικονομικής θεωρίας.

Παράρτημα.

Εμπορευματικές σχέσεις και καπιταλιστικές σχέσεις

Από την ανάλυση της αξιακής μορφής που προηγήθηκε, εγείρεται η εξής αντίρρηση: για την εξήγηση της ταύτισης αφηρημένης εργασίας/συγκεκριμένης εργασίας που καθορίζει την αξιακή μορφή των εμπορευμάτων, παρεμβάλουμε τις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής. Είναι όμως προφανές ότι η εμπορευματική μορφή έχει μια ύπαρξη πολύ προγενέστερη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και φαίνεται ότι η ανάλυση του εμπορεύματος που περιέχεται στο πρώτο τμήμα του *Κεφαλαίου* προκαλεί την παρεμβολή μόνο των γνωρισμάτων της εμπορευματικής παραγωγής εν γένει, ανεξάρτητα από το ρόλο που ενδέχεται να παίζει αυτή η *μορφή παραγωγής* στους διάφορους *τρόπους παραγωγής*.

Ας περιοριστούμε κατ' αρχήν στη σημασία της αντίρρησης: δεν αναιρεί καθόλου αυτό που εμείς θεωρούμε ως το θεμελιώδες σημείο, ότι δηλαδή τα φαινόμενα της οικονομικής πραγματικότητας (*Wirklichkeit*) κατανοούνται μόνον στο βαθμό που εκδηλώνουν, σε μια ειδική στρέβλωση, τη δραστηριότητα των σχέσεων παραγωγής. Το ερώτημα ωστόσο αφορά το ακριβές νόημα της λειτουργίας που ασκεί στη θεωρία της καπιταλιστικής παραγωγικής διαδικασίας η ανάλυση του εμπορεύματος ως σημείο αφετηρίας.

Φαίνεται πράγματι, κατ' αρχήν, ότι στο πρώτο τμήμα του *Κεφαλαίου* γίνεται λόγος μόνο για την εμπορευματική παραγωγή εν γένει, θεωρούμενη ως αναγκαία προϋπόθεση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.

Έτσι λοιπόν, ασχολούμαστε με το εμπόρευμα εν γένει και όχι με το εμπόρευμα ενός κεφαλαίου-εμπορεύματος. Η ταύτιση της χρήσιμης εργασίας και της εργασίας δημιουργού αξίας ορίζουν απλά την εμπορευματική παραγωγή, ενώ η καπιταλιστική παραγωγή ορίζεται από την ταύτιση χρήσιμης εργασίας και εργασίας *δημιουργού υπεραξίας*.

Στο πρώτο αυτό τμήμα θα βρεθούμε λοιπόν σ' ένα στάδιο που προηγείται (θεωρητικά και ιστορικά) των ίδιων των προσδιορισμών του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Εξ αυτού είναι πιθανή μια ιστορικοιστική ανάγνωση που βλέπει στο πρώτο τμήμα μια γενετική παρουσίαση η οποία ξεκινά απ' τις πρωτόγονες μορφές ανταλλαγής και φθάνει μέχρι τις αστικές μορφές, περνώντας από αυτές τις εμπορευματικές νησίδες που αναπτύσσονται, σύμφωνα με τον Μαρξ, στα μεσοδιαστήματα μεταξύ των παλιότερων κοινωνιών και του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.

Αλλά ταυτόχρονα, ο Μαρξ μας λέει ότι «η αξιακή μορφή του προϊόντος της εργασίας είναι η πλέον αφηρημένη αλλά και γενική μορφή του αστικού τρόπου παραγωγής που αποκτά μ' αυτό τον τρόπο (...) έναν

ιστορικό χαρακτηρισμό» (MEW, 23, 95, σημ. 32), και σε μια επιστολή προς τον Engels στις 22 Ιουν. 1867 δηλώνει ότι η απλούστερη μορφή του εμπορεύματος «περικλείει όλο το μυστικό της χρηματικής μορφής και εξ αυτού in nuce [σε πυρηνική μορφή] το μυστικό όλων των αστικών μορφών του προϊόντος εργασίας»¹⁴.

Η μεταφορά του *πυρήνα*, όπως και η μεταφορά του *κυττάρου* στον πρόλογο της πρώτης έκδοσης, υποδηλώνουν ότι οι ειδικοί προσδιορισμοί του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής δεν έρχονται απλά να προστεθούν στους προσδιορισμούς του εμπορεύματος και της ανταλλαγής των εμπορευμάτων, αλλά οφείλουν να είναι παρόντες εξ αρχής μ' έναν ορισμένο τρόπο. Έτσι λοιπόν, έχουμε στο πρώτο κεφάλαιο του *Κεφαλαίου* όχι μια ανάλυση των γενικών γνωρισμάτων κάθε εμπορεύματος, αλλά μια ανάλυση της εμπορευματικής μορφής ως της απλούστερης μορφής ενός συγκεκριμένου τρόπου παραγωγής, του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.

Η ορθότητα μιας τέτοιας ερμηνείας επιβεβαιώνεται πέρα από κάθε αμφιβολία από το εγκώμιο που απευθύνει ο Μαρξ στον Steuart στο πρώτο κεφάλαιο της *Συμβολής στην Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*: «Φυσικά ο Steuart γνώριζε άριστα ότι και στις προαστικές εποχές το προϊόν αποκτά τη μορφή του εμπορεύματος και το εμπόρευμα τη μορφή του χρήματος, αποδεικνύει όμως με πολλές λεπτομέρειες, ότι το εμπόρευμα ως η στοιχειωδέστερη κύρια μορφή του πλούτου και η απαλλοτρίωση ως κυρίαρχη μορφή ιδιοποίησης ανήκουν μόνο στην αστική περίοδο, άρα ο χαρακτήρας της εργασίας που θέτει ανταλλακτική αξία είναι ειδικά αστικός» (MEW, 13, 44).

Ωστόσο, θα πρέπει να αποφύγουμε την παγίδα μιας εγελιανής ανάγνωσης του *Κεφαλαίου*, σύμφωνα με την οποία η εμπορευματική μορφή θα περιείχε εν σπέρματι, στο εσωτερικό της, όλες τις αντιφάσεις του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, αντιφάσεις οι οποίες απλά θα αναπτύσσονταν στο *Κεφάλαιο*. Οπως επίσης, θα πρέπει να αποφύγουμε το αναπόφευκτο επακόλουθο ενός Λόγου εγελιανού τύπου, σύμφωνα με το οποίο το ίδιο αυτό το σημείο αφετηρίας διαμεσολαβείται από το σημείο άφιξης, ότι το εμπόρευμα προϋποθέτει όλη την ανάπτυξη της διαδικασίας της καπιταλιστικής παραγωγής.

Ας σημειωθεί ότι ο Μαρξ προφέρει επιχειρήματα για μια τέτοια εγελιανή ερμηνεία, τουλάχιστον όσα και για μια ιστορικιστική εκδοχή. Ας ορίσουμε όμως τον τρόπο με τον οποίο θεωρούμε ότι είναι δυνατό να τεθεί σε ορθή βάση το πρόβλημα. Για το σκοπό αυτό μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε τις υποδείξεις που μας δίνει ο ίδιος ο Μαρξ στο κεφάλαιο του Τόμου III που έχει τίτλο «Σχέσεις διανομής και σχέσεις παραγωγής»:

«Ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής (...) παράγει τα προϊόντα του ως εμπορεύματα. Αυτό δεν τον διακρίνει από τους άλλους τρόπους παραγωγής. Τον διακρίνει όμως ότι το να είναι εμπόρευμα αποτελεί τον κυρίαρχο και καθοριστικό χαρακτήρα του προϊόντος του. Αυτό σημαίνει κατ' αρχήν ότι ο ίδιος ο εργάτης εισέρχεται στη σκηνή μόνον ως πωλητής εμπορευμάτων, επομένως ως ελεύθερος μισθωτός εργαζόμενος, άρα η εργασία αποκλειστικά ως μισθωτή εργασία» (MEW, 25, 886).

«Περαιτέρω περικλείεται ήδη στο εμπόρευμα και ακόμα περισσότερο στο εμπόρευμα ως προϊόν του κεφαλαίου η εμπραγμάτωση των κοινωνικών προσδιορισμών της παραγωγής και η υποκειμενοποίηση των υλικών της βάσεων, που χαρακτηρίζουν ολόκληρο τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής» (MEW, 25, 887).

«Η συγκεκριμένη μορφή με την οποία επιβάλλεται ο κοινωνικός χρόνος εργασίας ως καθοριστικός για την αξία των εμπορευμάτων συνδέεται άλλωστε με τη μορφή της εργασίας ως μισθωτής εργασίας και της αντίστοιχης των μέσων παραγωγής ως κεφαλαίου, υπό την έννοια ότι μόνο σ' αυτή τη βάση η εμπορευματική παραγωγή καθίσταται η γενική μορφή της παραγωγής» (MEW, 25, 889).

Μόνο στη βάση των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής η μορφή της εμπορευματικής παραγωγής καθίσταται κυρίαρχη μορφή παραγωγής και η εμπορευματική μορφή παρουσιάζεται κατά ένα γενικό τρόπο και με όλους τους προσδιορισμούς τους οποίους επιδέχεται ως μορφή του προϊόντος της εργασίας. Η, διαφορετικά, η ταύτιση της χρήσιμης εργασίας και της εργασίας δημιουργού αξίας καθορίζει το σύνολο της κοινωνικής παραγωγής μόνο στη βάση της ταύτισης της χρήσιμης εργασίας και της εργασίας δημιουργού υπεραξίας.

Από εδώ προκύπτει ο καθοριστικός χαρακτήρας των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής.

Από το σημείο του χωρισμού μεταξύ άμεσων παραγωγών και μέσων παραγωγής, της μετατροπής των μέσων παραγωγής σε κεφάλαιο, που λαμβάνουν χώρα κατά τη διαδικασία της συγκρότησης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής (πρωταρχική συσσώρευση), η χρήσιμη εργασία του εργάτη, του άμεσου παραγωγού, εκδηλώνεται μόνον ως εργασία δημιουργός αξίας. Από εδώ δημιουργείται η συνθήκη που επιτρέπει στην ταύτιση της χρήσιμης εργασίας και της εργασίας δημιουργού αξίας να καταστεί ο γενικός νόμος της παραγωγής. Μ' αυτόν ακριβώς τον τρόπο, τα γενικά χαρακτηριστικά του καπιταλιστικού τρόπου

παραγωγής μπορούν να περικλείονται (eingeschlossen) ήδη στην απλή εμπορευματική μορφή του προϊόντος της εργασίας.

2. Δομή της διαδικασίας και πρόσληψη της διαδικασίας

A) Η ανάπτυξη των μορφών και η αντιστροφή

Έχουμε ορίσει μια πρώτη έννοια που εκφράζει τη σχέση του εσωτερικού προσδιορισμού της διαδικασίας με τις μορφές εμφάνισης (ή εκδήλωσής) της: την έννοια της συγκάλυψης. Παράλληλα, αφήσαμε προσωρινά αδιευκρίνιστη τη δεύτερη έννοια που ορίζει αυτή τη σχέση: την έννοια της αντιστροφής (Verkehrung).

Μελετώντας την αλλαγή μορφής που μετατρέπει την αξία της εργασιακής δύναμης σε αξία της εργασίας, ο Μαρξ δηλώνει:

«Αυτή η μορφή εμφάνισης καθιστά αόρατη την πραγματική σχέση και δείχνει μάλιστα το αντίθετό της» (MEW, 23, 562).

«Η έννοια της αξίας στην έκφραση 'αξία της εργασίας' δεν έχει μόνο πλήρως εξαφανιστεί, αλλά και έχει αντιστραφεί στο αντίθετό της» (MEW, 23, 559).

Σε τι συνίσταται αυτή η αντιστροφή; Αυτό που φαίνεται στη μορφή του μισθού είναι ότι ο εργάτης πληρώνεται για όλη την εργάσιμη ημέρα του, χωρίς καμιά διάκριση, ενώ ο μισθός του στην πραγματικότητα αντιστοιχεί στην αξία της εργασιακής δύναμης, επομένως, στο μέρος της εργάσιμης ημέρας κατά τη διάρκεια του οποίου ο εργάτης αναπαράγει την αξία της προσωπικής του εργασιακής δύναμης. Με αυτό τον τρόπο, η βάση της κατανόησης της υπεραξίας, (η διαίρεση της εργάσιμης ημέρας) βρίσκεται μέσα στην αντιστροφή.

Ένα από τα βασικότερα σημεία της επανάστασης που επέφερε ο Μαρξ στην πολιτική οικονομία συνίσταται στο ότι απεκάλυψε στο πεδίο της αυτή τη σχέση αντιστροφής μεταξύ του επιστημονικού προσδιορισμού και της φαινόμενης μορφής, που αποτελεί γι' αυτόν ένα γενικό νόμο της επιστημονικότητας. «Το ότι στα φαινόμενα τα πράγματα παρίστανται (sich darstellen) συχνά αντεστραμμένα είναι γνωστό σε όλες τις επιστήμες με εξαίρεση την πολιτική οικονομία» (MEW, 23, 559).

Η αντιστροφή των εσωτερικών δομικών προσδιορισμών, που μαρτυρούν για το χαρακτήρα της συγκρότησης των παραγωγικών σχέσεων, στις αντίστοιχες μορφές εμφάνισης αυτών των προσδιορισμών εμφανίζεται κατ' αυτόν τον τρόπο ως θεμελιώδες χαρακτηριστικό της διαδικασίας.

Αυτός ακριβώς ο νόμος προσδιορίζει την ανάπτυξη των μορφών της. Από το επίπεδο της απλής χρηματικής κυκλοφορίας μας προσφέρεται ένα επεξηγηματικό παράδειγμα. Το χρήμα αποτελεί πράγματι μια μορφή ύπαρξης της αξίας των εμπορευμάτων και η χρηματική κυκλοφορία μια μορφή κίνησης των αντιφάσεων των εμπορευμάτων. Αν όμως εξετάσουμε την εμπορευματική κυκλοφορία, όπως αυτή προσφέρεται από την κοινή εμπειρία, τα πράγματα παρουσιάζονται διαφορετικά.

„Η κυκλοφορία του χρήματος είναι η συνεχής, μονότονη επανάληψη της ίδιας διαδικασίας. Το εμπόρευμα είναι πάντα από την πλευρά του πωλητή, το χρήμα πάντα από την πλευρά του αγοραστή ως μέσο αγοράς. Λειτουργεί ως μέσο αγοράς με το να πραγματοποιεί την τιμή του εμπορεύματος. Πραγματοποιώντας την, το χρήμα μεταφέρει το εμπόρευμα από τον πωλητή στον αγοραστή, ενώ ταυτόχρονα το ίδιο μετακινείται από τον δεύτερο στον πρώτο, για να επαναλάβει την ίδια διαδικασία με ένα άλλο εμπόρευμα. Το ότι αυτή η μονομερής μορφή κίνησης του χρήματος πηγάζει από την αμφιμερή μορφή κίνησης του εμπορεύματος είναι συγκαλυμμένο. Η ίδια η φύση της κυκλοφορίας εμπορευμάτων προκαλεί την αντίθετη εντύπωση“ (MEW, 23, 129).

„Το αποτέλεσμα της εμπορευματικής κυκλοφορίας, αντικατάσταση εμπορευμάτων από άλλα εμπόρευμα, δεν φαίνεται συνεπώς να διαμεσολαβείται από τη δική του αλλαγή μορφής, αλλά από τις λειτουργίες του χρήματος ως μέσου κυκλοφορίας που κάνει να κυκλοφορούν τα - αφ' εαυτών ακίνητα - εμπόρευμα, και τα μεταφέρει από αυτόν για τον οποίο δεν αποτελούν αξία χρήσης σε εκείνον για τον οποίο αποτελούν αξία χρήσης, σε μια κατεύθυνση που είναι πάντα αντίθετη με τη δική του πορεία. Απομακρύνει συνεχώς τα εμπόρευμα από τη σφαίρα της κυκλοφορίας, τιθέμενο συνεχώς στη θέση τους στην κυκλοφορία και έτσι απομακρύνεται από το δικό του σημείο αφετηρίας. Αν και η κίνηση του χρήματος αποτελεί μόνο έκφραση της κυκλοφορίας των εμπορευμάτων, φαίνεται αντιθέτως η κυκλοφορία των εμπορευμάτων ως αποκλειστικό αποτέλεσμα της κίνησης του χρήματος“ (MEW, 23, 130).

Ο Μαρξ διακρίνει εδώ δύο κινήσεις: μια *πραγματική κίνηση*, που είναι η κίνηση της αξίας, κίνηση που συγκαλύπτεται στην επανάληψη της διαδικασίας κυκλοφορίας, και μια *φαινόμενη κίνηση*, που επιβεβαιώνεται από την καθημερινή εμπειρία, και που παριστά το αντίστροφο της πραγματικής κίνησης. Αυτή η σχέση αντιστροφής βλέπουμε ότι επιβεβαιώνεται καθώς περνάμε από τις πλέον αφηρημένες και λιγότερο ανεπτυγμένες μορφές της καπιταλιστικής διαδικασίας στις πλέον ανεπτυγμένες και συγκεκριμένες μορφές της.

Η ανάπτυξη αυτών των „συγκεκριμένων μορφών (...), τις οποίες γεννά η *διαδικασία κίνησης του κεφαλαίου, θεωρούμενη ως όλο*» (MEW, 25, 33), μορφών που προσδιορίζονται από την ενότητα της διαδικασίας παραγωγής και της διαδικασίας κυκλοφορίας στη συνολική διαδικασία του κεφαλαίου, αποτελεί ακριβώς το αντικείμενο του Τόμου III του *Κεφαλαίου*. Η ανάπτυξη αυτή περατώνεται στις μορφές που εκδηλώνονται στην επιφάνεια της καπιταλιστικής παραγωγής, τις μορφές υπό τις οποίες συγκρούονται τα διάφορα κεφάλαια στον ανταγωνισμό και τις οποίες αντιλαμβάνονται στην καθημερινή τους εμπειρία τα οικονομικά υποκείμενα, τα οποία ο Μαρξ αποκαλεί *φορείς της παραγωγής*.

Η ανάπτυξη των μορφών της διαδικασίας διέπεται επομένως από το νόμο της αντιστροφής: οι μορφές υπό τις οποίες παρουσιάζεται ή εμφανίζεται η καπιταλιστική παραγωγική διαδικασία είναι αυστηρά αντεστραμμένες σε σχέση με τον εσωτερικό τους καθορισμό. Παρουσιάζουν μια *συνάφεια πραγμάτων* (Zusammenhang der Sache), αντίστροφη της *εσωτερικής συνάφειας* (innere Zusammenhang) μια *φαινόμενη κίνηση* αντίστροφη της *πραγματικής κίνησης* της καπιταλιστικής παραγωγής. Αυτή ακριβώς η μορφή της φαινόμενης κίνησης ή της συνάφειας πραγμάτων προσφέρεται στην αντίληψη των φορέων της παραγωγής¹⁵.

Θα μελετήσουμε αυτόν το νόμο σ' ένα συγκεκριμένο παράδειγμα: τη θεωρία των «λόγων αντιστάθμισης» που παρουσιάζεται από τον Μαρξ στον Τόμο III (MEW, 25, 218 επ.). Ωστόσο, πριν να περάσουμε στη μελέτη του κειμένου, πρέπει να γίνουν δύο προκαταρκτικές παρατηρήσεις.

1) Η ανάλυση των λόγων αντιστάθμισης παρουσιάζει την εφαρμογή του εξής κειμένου από τον Τόμο I:

„Οι γενικές και αναγκαίες τάσεις του κεφαλαίου πρέπει να διακρίνονται από τις μορφές εμφάνισής τους. Εδώ δεν έχουμε να εξετάσουμε πώς οι ενδοφυείς νόμοι της καπιταλιστικής παραγωγής αντανακλώνται στην εξωτερική κίνηση των κεφαλαίων και επιβάλλονται ως καταναγκαστικοί νόμοι του ανταγωνισμού και συνεπώς συνειδητοποιούνται από τον ατομικό καπιταλιστή ως κινητήρια αίτια, αλλά πρέπει να αποσαφηνισθεί κάτι εκ των προτέρων: η επιστημονική ανάλυση του ανταγωνισμού είναι δυνατή μόνο όταν έχει ήδη κατανοηθεί ακριβώς η εσωτερική φύση του κεφαλαίου. Κατά τον ίδιο τρόπο που η φαινόμενη κίνηση των ουρανίων σωμάτων γίνεται αντιληπτή μόνον από αυτόν που αντιλαμβάνεται την πραγματική τους αλλά αισθητηριακά μη αντιληπτή κίνηση“ (MEW, 23, 335).

Στη σχέση αυτών των τριών όρων: ένδοφυείς νόμοι της καπιταλιστικής παραγωγής (πραγματική κίνηση), κίνηση των ατομικών κεφαλαίων (φαινόμενη κίνηση) και κίνητρα των καπιταλιστών, βλέπουμε να σκιαγραφείται μια θεωρία της καπιταλιστικής υποκειμενικότητας, μια θεωρία των κινήτρων και των ελατηρίων, η οποία διαφοροποιείται θεμελιακά από εκείνη των *Χειρογράφων*. Μέσω των φαινομένων του ανταγωνισμού, εσωτερικεύονται από τους καπιταλιστές ως κινητήρια αίτια οι ίδιες οι τάσεις του κεφαλαίου, οι δομικοί νόμοι της καπιταλιστικής παραγωγής.

Στον Τόμο I, το πρόβλημα αυτό μπορούσε να τεθεί μόνο παρενθετικά. Αντίθετα, στον Τόμο III, η ανάλυση της εσωτερικής φύσης του *κεφαλαίου* φτάνει στο σημείο όπου ο Μαρξ είναι σε θέση, χωρίς να

15 Αυτός ο νόμος αντιστροφής που προσδιορίζει την πρόσληψη της δομής από το υποκείμενο παρουσιάστηκε από τον Μιλλέρ στο άρθρο του *Fonction de la formation theorique (Cahiers Marxistes-leninistes, no 1)*: «Στο δομικό σύστημα, στο οποίο αρθρώνεται η παραγωγή σ' ένα συγκεκριμένο τρόπο παραγωγής, η περιοχή της μετατόπισης του υποκειμένου -στο βαθμό που ισορροπεί στο επίπεδο του τρέχοντος, στο βαθμό δηλαδή που η δομή του αποδίδει την πρόσληψη της κατάστασής του (της φαινομένης του κίνησης) υφαρπάζοντας την πρόσληψη του συστήματός του-ορίζεται ως *αυταπάτη*. Η αυταπάτη αυτή, καθώς το υποκείμενο την αντανακλά, της αποδίδει ένα νόημα, με δυο λόγια την επαναλαμβάνει, διαδίδεται υπό τη μορφή της *ιδεολογίας*. Η αυταπάτη και η ιδεολογία, αν τις στοχαστούμε στη συνέχεια ενός «βλέπω» και ενός «λέγω», αποτελούν το φυσικό στοιχείο ενός υποκειμένου που προσδιορίζεται αυστηρά από την εισαγωγή του στη δομή ενός κοινωνικού σχηματισμού. Ακριβώς επειδή η οικονομία αποτελεί την έσχατη βαθμίδα προσδιορισμού όλων των εκδηλώσεων της κοινωνικής πρακτικής, η δράση της είναι ριζικά ξένα προς τη διάσταση του τρέχοντος και προκύπτει μέσα από τα αποτελέσματά της. Η απουσία της αιτίας είναι αρκετή προκειμένου να ολοκληρωθεί η αντιστροφή των δομικών προσδιορισμών στο επίπεδο της ατομικής συνείδησης. Η αντιστροφή ως πρόσληψη είναι αυταπάτη. Ως Λόγος είναι ιδεολογία.»

προχωρήσει στην ανάλυση του ανταγωνισμού καθ' εαυτόν, να θέσει το θεμέλιό του: τον προσδιορισμό της σχέσης μεταξύ πραγματικής κίνησης και φαινόμενης κίνησης.

2) Η ανάλυση των λόγων αντιστάθμισης αποτελεί μέρος της μελέτης της εξίσωσης του ποσοστού κέρδους μέσω του ανταγωνισμού. Η κατανόησή της απαιτεί να θυμηθούμε σε γενικές γραμμές τη μετατροπή της υπεραξίας σε κέρδος και την αποκατάσταση ενός μέσου ποσοστού κέρδους.

α) Υπεραξία και κέρδος A_z ξεκινάσουμε από τον τύπο: C (σταθερό κεφάλαιο) + V (μεταβλητό κεφάλαιο) + pl (υπεραξία) στον οποίο εκφράζεται η αξία των εμπορευμάτων. Βλέπουμε ότι το ποσοστό υπεραξίας είναι ίσο με pl/V . Η ποσότητα pl/V εκφράζει αυτό που ο Μαρξ αποκαλεί εννοιακή σχέση. Εκφράζει την προέλευση της υπεραξίας ως σχέση της μη πληρωμένης εργασίας προς την πληρωμένη εργασία.

Στο επίπεδο των συγκεκριμένων φαινομένων της συνολικής διαδικασίας του κεφαλαίου, η υπεραξία δεν εμφανίζεται καθόλου. Αυτό που εμφανίζεται είναι μια μορφή εμφάνισης της υπεραξίας: το κέρδος. Το κέρδος, όπως και κάθε μορφή εμφάνισης, είναι ταυτόχρονα και μορφή συγκάλυψης. Εδώ δεν εξετάζουμε πλέον την εννοιακή σχέση της υπεραξίας με το μεταβλητό κεφάλαιο, αλλά τη μη-εννοιακή (*begrifflos*) σχέση της με το συνολικό κεφάλαιο, μια σχέση όπου εξαφανίζεται η διαφορά με τα συστατικά του στοιχεία, όπου δηλαδή, σύμφωνα με τον Μαρξ, «η ίδια η υπεραξία απαρνείται την προέλευσή της, χάνει το χαρακτήρα της, γίνεται αγνώριστη» (MEW, 25, 177).

Το ποσοστό κέρδους εκφράζεται από τη σχέση:

P (κέρδος)

pr (τιμή κόστους ή τιμή παραγωγής)

που παριστά στην πραγματικότητα το pl/V , αφού η *μάζα* του κέρδους είναι ίση με τη *μάζα* της υπεραξίας και το άθροισμα $C+V$ καθορίζει την τιμή παραγωγής.

β) Σχηματισμός του μέσου ποσοστού κέρδους

Αντίθετα με ό,τι ισχύει για το ποσοστό υπεραξίας, το ποσοστό κέρδους επηρεάζεται από τις μεταβολές του σταθερού κεφαλαίου. Ανεξάρτητα από το ποσοστό της υπεραξίας και τη *μάζα* του κέρδους, το ποσοστό κέρδους θα μεταβάλλεται ανάλογα με τη μεγαλύτερη ή μικρότερη σημασία του σταθερού κεφαλαίου σε σχέση με το μεταβλητό κεφάλαιο (που είναι το μόνο που παράγει υπεραξία).

Αν η οργανική σύνθεση ενός κεφαλαίου είναι μικρότερη από τη μέση σύνθεση, αν δηλαδή το μέρος του σταθερού κεφαλαίου C είναι μικρότερο από το μέσον όρο, το ποσοστό κέρδους θα αυξηθεί, και αντιστρόφως.

Σε συνθήκες ελεύθερου ανταγωνισμού, θα προκληθεί μια ροή κεφαλαίων προς τον κλάδο όπου το ποσοστό κέρδους είναι ανώτερο από το μέσο όρο. Αυτή η ροή κεφαλαίων θα προκαλέσει στους παραπάνω κλάδους μια διόγκωση της προσφοράς σε σχέση με τη ζήτηση, και το αντίστροφο πράγμα στους κλάδους απ' όπου αντλήθηκαν αυτά τα κεφάλαια. Μ' αυτό τον τρόπο θα αποκατασταθεί μια ισορροπία:

„Μ' αυτό το συνεχές πήγαινε-έλα, με μια λέξη με τη διανομή του μεταξύ των διάφορων σφαιρών ανάλογα με το αν το ποσοστό κέρδους πέφτει εκεί και αυξάνει εδώ, το κεφάλαιο προκαλεί μια τέτοια σχέση μεταξύ προσφοράς και ζήτησης, ώστε να προκύπτει το μέσο ποσοστό κέρδους να είναι το ίδιο στις διάφορες σφαίρες παραγωγής, εξ ου ο μετασχηματισμός των αξιών σε τιμές παραγωγής“¹⁶ (MEW, 25, 206).

Κατά συνέπεια, τα κεφάλαια του ίδιου μεγέθους θα δώσουν ίσα κέρδη, ανεξάρτητα από την οργανική τους σύνθεση. Κατ' αυτόν τον τρόπο, ο νόμος της αξίας αντιστρέφεται, ή ακριβέστερα πραγματώνεται με τη μορφή του αντιθέτου του. Αλλά αυτός ο προσδιορισμός από το νόμο της αξίας είναι γνωστός μόνο από την *επιστήμη*. Οι μορφές ανταγωνισμού στις οποίες πραγματώνεται ο νόμος της αξίας τον συγκαλύπτουν. Αυτό ακριβώς δείχνει ο Μαρξ στο κείμενο για τους λόγους αντιστάθμισης.

„Αυτό που δεν δείχνει ο ανταγωνισμός είναι ο προσδιορισμός της αξίας που διέπει την κίνηση της παραγωγής, είναι οι αξίες που συγκαλύπτονται πίσω από τις τιμές παραγωγής και σε τελευταία ανάλυση τις προσδιορίζουν» (MEW, 25, 219).

Από την άλλη πλευρά, ο ανταγωνισμός δείχνει τρία φαινόμενα που αντιστρατεύονται το νόμο της

16 Η τιμή παραγωγής του εμπορεύματος είναι ίση με την τιμή κόστους συν ένα ποσοστό κέρδους που υπολογίζεται σύμφωνα με το γενικό ποσοστό κέρδους. Το τελευταίο παριστά το λόγο της συνολικής μάζας της υπεραξίας που καρπούται η τάξη των καπιταλιστών προς το συνολικό κεφάλαιο που προκατέβαλε. Πρέπει πράγματι να προσέξουμε ότι η υπεραξία παράγεται για το σύνολο της τάξης των καπιταλιστών. Οι κινήσεις του ανταγωνισμού που εξισορροπούν τα ποσοστά κέρδους στις διάφορες σφαίρες έχουν ως κατάληξη την πραγματοποίηση αυτού του “καπιταλιστικού κομμουνισμού”.

αξίας:

1) η ύπαρξη μέσων κερδών ανεξάρτητων της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου στους διάφορους παραγωγικούς κλάδους, επομένως ανεξάρτητων της ποσότητας της ζωντανής εργασίας που ιδιοποιείται ένα κεφάλαιο σ' ένα δεδομένο κλάδο,

2) η άνοδος και η πτώση των τιμών παραγωγής συνεπεία μιας μεταβολής των μισθών,

3) η διακύμανση των τιμών αγοράς γύρω από μια τιμή παραγωγής αγοράς διαφορετική από την αξία της αγοράς.

„Όλα αυτά τα φαινόμενα φαίνεται να αναιρούν τον καθορισμό της αξίας από το χρόνο εργασίας, ακριβώς όπως και τη φύση της υπεραξίας που συνίσταται από μη πληρωμένη υπερεργασία. Επομένως, στον ανταγωνισμό, τα πάντα φαίνονται αντεστραμμένα. Η έτοιμη μορφή (*fertige Gestalt*) των οικονομικών σχέσεων, όπως αυτή παρουσιάζεται στην επιφάνεια, στην πραγματική της ύπαρξη, και επομένως, στις παραστάσεις με τις οποίες οι φορείς αυτών των σχέσεων επιχειρούν να τις κατανοήσουν, είναι πολύ διαφορετική, και μάλιστα είναι το αντίστροφο, το αντίθετο της εσωτερικής, ουσιώδους, αλλά συγκαλυμμένης μορφής του πυρήνα (*Kerngestalt*) και της έννοιας (*Begriff*) που της αντιστοιχεί» (MEW, 25, 219).

Στο κείμενο αυτό έχουμε τα στοιχεία μιας θεωρίας:

- της δομής της διαδικασίας
- της θέσης του υποκειμένου στη δομή
- της δυνατότητας του ιδεολογικού Λόγου και της διαφοράς του από την επιστήμη.

Ας τοποθετήσουμε σ' ένα γενικό πίνακα τους ανωτέρω όρους:

	Verkehrung (Αντιστροφή)	
<i>fertige Gestalt</i>		<i>Kerngestalt</i>
Επιφάνεια		εσωτερικός
Πραγματική ύπαρξη		ουσιώδης
Φορείς		<i>Begriff</i>
Δρώντα πρόσωπα		
----Παραστάσεις		
(<i>Vorstellungen</i>)		
<i>erklären</i>		

Μπορούμε να συμπληρώσουμε αυτό τον πίνακα με μια σειρά από ισοδύναμους όρους. Το επίπεδο της *fertige Gestalt* είναι επίσης επίπεδο της συνάφειας των πραγμάτων, της φαινόμενης κίνησης και της πραγματικότητας (*Wirklichkeit*). Το επίπεδο της *Kerngestalt* είναι επίσης επίπεδο της εσωτερικής συνάφειας και της πραγματικής κίνησης.

Ο πίνακας αυτός μας επιτρέπει κατ' αρχήν να διευκρινίσουμε την έννοια της *επιστήμης*. Εδώ θα πρέπει να θυμηθούμε το κείμενο που όριζε την κλασική οικονομική θεωρία ως επιστήμη.

„Η κλασική οικονομική θεωρία επιδιώκει μέσω της ανάλυσης να ανάγει (*zurückführen*) στην εσωτερική τους ενότητα (*innre Einheit*) τις διάφορες σταθερές και ξένες μεταξύ τους μορφές πλούτου, και να τις απογυμνώσει από τη μορφή της αδιαφορίας με την οποία εμφανίζονται οι μεν απέναντι στις δε. Θέλει να κατανοήσει (*begreifen*) την εσωτερική συνάφεια (*innren Zusammenhang*) διαχωρίζοντας την ποικιλία (*Mannigfältigkeit*) των μορφών εμφάνισης (*Erscheinungsformen*)“ (MEW, 26.3, 490).

Είχαμε σημειώσει ότι η διάσταση της επιστήμης εισαγόταν ήδη σ' αυτό το σχέδιο της πολιτικής οικονομίας μέσω της καθιέρωσης μιας διαφοράς η έννοια της οποίας δεν είχε ακόμα γίνει αντικείμενο στοχασμού. Ας επιχειρήσουμε να προσεγγίσουμε το γιατί δεν είχε γίνει αυτό, εξετάζοντας το σύστημα των όρων που ορίζει στο κείμενό μας τη λειτουργία του *begreifen*, τη μορφή του *Begriff*.

<i>Zurückführen</i>	<i>Mannigfältigkeit</i>
<i>Einheit</i>	<i>Erscheinungsformen</i>

Πρόκειται για την αναγωγή στην ενότητα της ποικιλίας των φαινομενικών μορφών, κάτι που ορίζει ένα σχέδιο καντιανού τύπου. Χρησιμοποιώντας αυτό το καντιανό λεξιλόγιο, ο Μαρξ υποδεικνύει ένα ορισμένο τύπο σχέσης της επιστήμης με το αντικείμενο έρευνάς της, την οποία στις *Θεωρίες για την Υπεραξία* θα τη χαρακτηρίσει ως λογική αφαίρεση, πλαστή αφαίρεση, ανεπαρκή αφαίρεση.

Εμμένοντας σε μια εξωτερική σχέση μεταξύ της εσωτερικής ενότητας και της ποικιλίας των Erscheinungsformen, αυτός ο τύπος ανάπτυξης χαρακτηρίζεται από την έλλειψη ανάπτυξης των μορφών, η οποία επιτρέπει στην Kerngestalt να πραγματώνεται στη fertige Gestalt που την αναιρεί, και η οποία ανάγει τη φαινόμενη κίνηση σε μια λειτουργία της πραγματικής κίνησης. Αυτό συνδέεται με το ότι δεν έγιναν αντικείμενο στοχασμού οι συνθήκες με τις οποίες καθίσταται εφικτή αυτή η ενότητα, με το ότι δεν ανακαλύφθηκε ο κινητήριος μοχλός του συστήματος. Επειδή ο Μαρξ στοχάστηκε αυτές τις συνθήκες εφικτότητας μπόρεσε να διατυπώσει την έννοια της διαφοράς που συγκροτεί την επιστήμη, να αποδώσει την ακριβή λειτουργία της επιστήμης. Αν όντως κατα την ανάπτυξη των μορφών της διαδικασίας εξαφανίζεται η εσωτερική ουσία (η μορφή του πυρήνα), συγκαλυμμένη και αντεστραμμένη στις ανεπτυγμένες μορφές της, αν καθίσταται το *αόρατο στοιχείο* (όπως η υπεραξία στη μορφή του κέρδους), η επιστήμη θεμελιώνεται ως επιστήμη αυτού του αοράτου, ως αναγωγή της ορατής κίνησης στην αόρατη κίνηση. Κατ' αυτό τον τρόπο, είναι δυνατό να αντικαταστήσουμε τον πρώτον ορισμό της επιστήμης με ένα νέον ορισμό, ο οποίος ίσως κατ' αρχήν να φαίνεται εξ ίσου σχηματικός, αλλά τον οποίο ωστόσο θα πρέπει να λάβουμε σοβαρά υπόψη μας:

«Το επιστημονικό έργο συνίσταται ακριβώς στην αναγωγή της ορατής κίνησης, της απλά φαινόμενης κίνησης, στην εσωτερική πραγματική κίνηση» (MEW, 25, 324).

Αυτή η αναγωγή της φαινόμενης κίνησης δεν είναι στην πραγματικότητα τίποτα άλλο από την παράσταση της πραγματικής κίνησης. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο, ο όρος που προσδιορίζει την επιστημονική δραστηριότητα στο κείμενό μας είναι ο όρος Begriff. Πρόκειται για τη σύλληψη της κίνησης μέσω της οποίας εκδηλώνεται ο εσωτερικός προσδιορισμός της διαδικασίας.

Δεν είναι άσκοπο να εντοπίσουμε αυτές τις έννοιες του Begriff και begreifen σε σχέση με τα *Χειρόγραφα*. Η ενέργεια του begreifen προσδιόριζε εκεί τη μετάφραση σ' ένα ανθρωπολογικό Λόγο αναφοράς. Απ' αυτόν, μπορούσε κανείς να επανεύρει όλες τις κατηγορίες της πολιτικής οικονομίας ως εκφράσεις της ίδιας έννοιας (της αλλοτριωμένης εργασίας). Κάθε μια από τις έννοιες αυτές αποτελούσε ακριβώς μια «καθορισμένη και ανεπτυγμένη έκφραση αυτών των πρώτων θεμελίων» (MEW, EB I, 521) που συνιστούσαν, σύμφωνα με τον Μαρξ, η αλλοτριωμένη εργασία και η ατομική ιδιοκτησία. Ως παραδείγματα κατηγοριών που θα μπορούσαν να αναπτυχθούν κατ' αυτόν τον τρόπο ο Μαρξ πρότεινε στα *Χειρόγραφα*: την ανταλλαγή, τον ανταγωνισμό, το κεφάλαιο, το χρήμα.

Στην „καθορισμένη και ανεπτυγμένη έκφραση“, συναντάμε μια διατύπωση πολύ κοντινή στις διατυπώσεις του *Κεφαλαίου*. Ωστόσο, αυτό που την χαρακτηρίζει στην πραγματικότητα είναι μια απλή σχέση της (ανθρωπολογικής) ουσίας με το φαινόμενο που αποτελεί την εξατομικευμένη έκφραση της ουσίας. Το begreifen αποκαθιστά μια απλή διαφορά επιπέδου μεταξύ μιας ουσίας και κάποιων φαινομένων, τα οποία βρίσκονται όλα στο ίδιο επίπεδο, εκφράσεις του ίδιου πράγματος όπως και η ουσία. Αυτό που δεν αναπτύσσεται ούτε προσδιορίζεται στην απαρίθμηση των κατηγοριών (ανταλλαγή, ανταγωνισμός, κεφάλαιο, χρήμα) είναι ακριβώς η διαφορά επιπέδου μεταξύ κεφαλαίου και χρήματος, μεταξύ κίνησης του κεφαλαίου και κίνησης του ανταγωνισμού, δηλαδή η άρθρωση αυτών των κατηγοριών στο *σύστημα* της καπιταλιστικής παραγωγής.

Στο *Κεφάλαιο* αντίθετα, το begreifen συνίσταται στην εισαγωγή όλων αυτών των κατηγοριών, στη σύλληψη της κίνησης των μορφών υπό τις οποίες πραγματοποιείται η διαδικασία της καπιταλιστικής παραγωγής. Η επεξεργασία των εννοιών συλλαμβάνει την άρθρωση των μορφών στο βαθμό που συλλαμβάνει αυτό που καθορίζει την άρθρωσή τους, δηλαδή τις κοινωνικές σχέσεις. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η εννοιακή σχέση του ποσοστού υπεραξίας επιτρέπει να γίνει αντιληπτή η κοινωνική σχέση που συγκαλύπτει η μη-εννοιακή σχέση του ποσοστού κέρδους. Μέσω αυτής της εννοιολογικής επεξεργασίας, η επιστήμη είναι σε θέση να συλλάβει την άρθρωση της δομής. Είναι ακόμα σε θέση να παράσχει τις συνθήκες εφικτότητας των Λόγων που μπορούν να εξαρτώνται από αυτήν, καθορίζοντας τον τόπο απ' όπου εξαρτώνται αυτοί Λόγοι, τον τόπο όπου ασκούνται οι παραστάσεις (Vorstellungen) του υποκειμένου.

B) Λειτουργία της υποκειμενικότητας

Το υποκείμενο, το δρών πρόσωπο της παραγωγής, ορίζεται εδώ, όπως και σε πολλά άλλα κείμενα, ως

φορέας (Träger).

Η σχέση αυτή είναι κεφαλαιώδης. Έχουμε ήδη δει ότι ο Μαρξ την χρησιμοποίησε για τον ορισμό των οικονομικών αντικειμένων. Το ότι η έννοια αυτή χρησιμοποιείται για να οριστεί συγχρόνως το υποκείμενο και το αντικείμενο δείχνει ακριβώς τη μετατόπιση των εννοιών που έχει πραγματοποιηθεί. Στα *Χειρόγραφα* το κεντρικό ζεύγος ήταν το ζεύγος υποκείμενο/αντικείμενο (ή άνθρωπος/πράγμα). Οι έννοιες που όριζαν την οικονομική πραγματικότητα εξαρτώνταν στη συγκεκριμένη σφαίρα από αυτό το ζεύγος υποκείμενο/αντικείμενο: ενέργεια του υποκειμένου πάνω στο αντικείμενο, αντιστροφή της σχέσης υποκείμενο/αντικείμενο, αναγνώριση του υποκειμένου στο αντικείμενο. Στο *Κεφάλαιο*, αυτό που καθορίζει τη θέση του υποκειμένου και του αντικειμένου είναι ακριβώς η εκκεντρότητα των σχέσεων παραγωγής. Το ζεύγος υποκείμενο/αντικείμενο δεν αποτελεί πλέον την καθοριστική μήτρα της συγκρότησης του πεδίου της οικονομικής πραγματικότητας. Το υποκείμενο δεν είναι τίποτα άλλο από το φορέα των παραγωγικών σχέσεων που συγκροτούν την οικονομική αντικειμενικότητα. Έχουμε μπροστά μας την εξής σειρά μετασχηματισμών:

Υποκείμενο → δρών πρόσωπο της παραγωγής (φορέας)

Ενέργεια → διαδικασία

Αντικείμενο → πράγμα αισθητό-υπεραισθητό (φορέας)

Στο πρώτο σχήμα η κινητήρια δύναμη είναι το υποκείμενο, στο δεύτερο οι σχέσεις παραγωγής.

Μπορούμε να εκτιμήσουμε την απόσταση μεταξύ της θεωρίας της υποκειμενικότητας που περιέχεται στο *Κεφάλαιο* και της θεωρίας της υποκειμενικότητας του νεαρού Μαρξ, αν ανατρέξουμε στο σχήμα του *Χειρογράφου του 1843* (βλ. προοίμιο, μέρος 11). Διακρίνουμε στο σχήμα αυτό, όλο το χάσμα που χωρίζει το πραγματικό, το κατ' ουσίαν υποκείμενο, το οποίο ο Μαρξ ορίζει ως «υποκείμενον»¹⁷, από το μυστικοποιημένο υποκείμενο, από το *φορέα* της αυτόνομης Ιδέας που είναι η μυστικοποιημένη Ιδέα. Εδώ το κατ' ουσίαν υποκείμενο βρίσκεται στη θέση του *φορέα*. Η έννοια του φορέα, που προσδιόριζε τον έναν από τους όρους του θεωρησιακού εγχειρήματος μέσω του οποίου επιβεβαιωνόταν ο χωρισμός μεταξύ του υποκειμένου και της ουσίας του, χρησιμοποιείται εδώ για την τοποθέτηση του προσδιορισμού του υποκειμένου μέσα στην πραγματική διαδικασία. Με μια διπλή κίνηση, ο Μαρξ ανασχηματίζει τη δομή του θεωρησιακού Λόγου, υποδεικνύοντας τη δομή της διαδικασίας όπου βρίσκει τη θέση του το υποκείμενο.

Από τη μια πλευρά, το υποκείμενο χάνει το κατ' ουσίαν βάθος που το καθιστούσε αρχή συγκρότησης κάθε αντικειμενικότητας, κάθε κατ' ουσίαν ύπαρξης, διατηρώντας μόνο τη λεπτή πραγματικότητα ενός φορέα. Από την άλλη πλευρά, αν ο θεωρησιακός Λόγος και η μυστικοποίηση, μακράν του να είναι το αποτέλεσμα ενός μετασχηματισμού που ενεργείται επί της Wirklichkeit από ένα ορισμένο Λόγο, χαρακτηρίζουν, όπως έχουμε δείξει, τον ίδιο τον τρόπο κατά τον οποίο *παρουσιάζεται* η δομή της διαδικασίας στην Wirklichkeit, το ουσιώδες περιεχόμενο της λειτουργίας του υποκειμένου θα συνίσταται ακριβώς στο μυστικοποιημένο ον.

Μπορούμε να παρατηρήσουμε ένα μετασχηματισμό της ίδιας τάξης αν προσέξουμε τη δεύτερη έννοια που προσδιορίζει αυτή τη λειτουργία του υποκειμένου: είναι η έννοια της *προσωποποίησης*, η οποία επίσης βρίσκει τον απόηχό της στο μοντέλο του *Χειρογράφου του 1843*. Ο καπιταλιστής και ο εργάτης θεωρείται ότι προσδιορίζονται ως προσωποποιήσεις των παραγωγικών σχέσεων του κεφαλαίου και της μισθωτής εργασίας. Γράφει λοιπόν ο Μαρξ, σ' ένα κείμενο, το ενδιαφέρον του οποίου είναι ακόμα μεγαλύτερο λόγω του ότι επανευρίσκουμε εδώ την προβληματική της *απόλαυσης* και του *υπολογισμού* θεμελιωμένη σε μια νέα βάση:

«Μόνο στο βαθμό που είναι προσωποποιημένο κεφάλαιο ο καπιταλιστής έχει μια ιστορική αξία και εκείνο το ιστορικό δικαίωμα ύπαρξης που, όπως λέει ο πνευματώδης Lichnowski, ουδεμία δεν έχει χρονολογία. Μόνον σ' αυτό το βαθμό περιλαμβάνεται η δική του μεταβατική αναγκαιότητα στη μεταβατική αναγκαιότητα του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Αλλά έτσι το κινητήριο αίτιό του δεν είναι ούτε η αξία χρήσης ούτε η απόλαυση, αλλά η ανταλλακτική αξία και η αύξησή της (...). Η ανάπτυξη της καπιταλιστικής παραγωγής καθιστά περαιτέρω αναγκαία μια συνεχή μεγέθυνση του κεφαλαίου που είναι τοποθετημένο σε μια βιομηχανική επιχείρηση και ο ανταγωνισμός επιβάλλει τους εγγενείς νόμους του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής σε κάθε ατομικό καπιταλιστή ως εξωτερικούς καταναγκαστικούς νόμους» (MEW, 23, 618).

Το δρών πρόσωπο της παραγωγής ορίζεται κατ' αυτό τον τρόπο ως προσωποποίηση ή φορέας των σχέσεων παραγωγής. Παρεμβάλλεται εδώ όχι ως συστατικό υποκείμενο, αλλά ως προσλαμβάνον υποκείμενο, που προσπαθεί να *κατανοήσει* τις οικονομικές σχέσεις που προσλαμβάνει. Το ρήμα *erklären* που κατά το νεαρό Μαρξ εξέφραζε την κριτική δραστηριότητα, προσδιορίζει εδώ τον υποχρεωτικά μυστικοποιημένο τρόπο με τον οποίο το καπιταλιστικό υποκείμενο επιχειρεί να συλλάβει τη δομή εντός της οποίας είναι εγκλωβισμένο

(befangen). Οι παραστάσεις του φορέα, σύμφωνα με τον Μαρξ, αποτελούν την «απλή συνειδητή έκφραση της φαινόμενης κίνησης».

Τα εργαλεία της γνώσης του είναι η διαίσθηση και κυρίως η εμπειρία, που συνδέεται με την κανονικότητα της φαινόμενης κίνησης, με τις σταθερές μορφές της *fertige Gestalt*. Η εμπειρία διδάσκει ορισμένες κανονικές σχέσεις, για παράδειγμα, μια σχέση μεταξύ των μισθών και της τιμής των εμπορευμάτων, απ' όπου συνάγει κανείς το συμπέρασμα ότι η άνοδος των μισθών συμπαρασύρει τις τιμές.

Ας δούμε πώς θα λειτουργήσει αυτό το σύστημα στην περίπτωση των λόγων αντιστάθμισης.

«Από τη στιγμή που η καπιταλιστική παραγωγή έχει φτάσει σε ένα ορισμένο βαθμό ανάπτυξης, η εξίσωση μεταξύ των διαφορετικών ποσοστών κέρδους στις επιμέρους σφαίρες σε ένα γενικό ποσοστό κέρδους επ' ουδενί λόγω πραγματοποιείται απλώς με το παιχνίδι έλξης και απώθησης με το οποίο οι τιμές αγοράς προσελκύουν ή απωθούν το κεφάλαιο. Αφού οι μέσες τιμές και οι αντίστοιχες τιμές αγοράς παγιωθούν για ένα ορισμένο διάστημα, οι ατομικοί καπιταλιστές *συνειδητοποιούν* ότι στη διάρκεια αυτής της εξίσωσης, ορισμένες *διαφορές* εξαλείφονται και σπεύδουν να τις συμπεριλάβουν στους αμοιβαίους λογαριασμούς τους. Κατά την παράσταση των καπιταλιστών, αυτές οι διαφορές είναι υπαρκτές και εισάγονται στους υπολογισμούς ως λόγοι αντιστάθμισης. Η θεμελιώδης παράσταση είναι το ίδιο το μέσο κέρδος, η παράσταση ότι κεφάλαια ίδιου μεγέθους οφείλουν υποχρεωτικά να αποφέρουν στα ίδια χρονικά διαστήματα ίδια κέρδη» (MEW, 25, 219).

Η αυταπάτη του καπιταλιστικού υποκειμένου μπορεί να διασπαστεί σε δύο στοιχεία:

1) Εσωτερικεύει ως κίνητρα των ενεργειών του τα φαινόμενα της φαινομενικής κίνησης μέσω των οποίων υλοποιείται ο νόμος της πραγματικής κίνησης, τον οποίο αγνοεί. Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι λόγοι αντιστάθμισης αποτελούν απλά το φαινόμενο της εξίσωσης του ποσοστού κέρδους μέσω του ανταγωνισμού, το οποίο εσωτερικεύεται από τον καπιταλιστή ως κίνητρο που καθορίζει τους *υπολογισμούς* του.

«Σ' αυτή την παράσταση στηρίζεται ο υπολογισμός του καπιταλιστή, ο οποίος προσμετρά το κέρδος που του διαφεύγει λόγω του ότι, για παράδειγμα, ένα κεφάλαιο περιστρέφεται με μικρότερη ταχύτητα είτε επειδή το εμπόρευμα καθυστερεί στην παραγωγική διαδικασία είτε επειδή πρέπει να πωληθεί σε απομακρυσμένες αγορές, δηλαδή αποζημιώνεται αυξάνοντας τις τιμές» (MEW, 25, 220).

2) Με αυτό το δεδομένο, ο καπιταλιστής φαντάζεται ότι αυτοί που καθορίζουν την ύπαρξη του κέρδους είναι οι λόγοι αντιστάθμισης, ενώ αυτοί δεν κάνουν τίποτ' άλλο από το να μεταφράζουν την κατανομή της μάζας του κέρδους που απαρτίζεται από το άθροισμα της ιδιοποιούμενης υπερεργασίας στο σύνολο των κλάδων παραγωγής.

«Ο καπιταλιστής απλά λησμονεί ή μάλλον δεν βλέπει, διότι δεν του το δείχνει ο ανταγωνισμός, ότι όλοι αυτοί οι λόγοι αντιστάθμισης τους οποίους προβάλλουν μεταξύ τους οι καπιταλιστές κατά τον αμοιβαίο υπολογισμό των τιμών των εμπορευμάτων διαφόρων παραγωγικών κλάδων, ανάγονται απλά στο ότι όλοι έχουν, ανάλογα με το κεφάλαιό τους, μια ίση αξίωση στην κοινή λεία, τη συνολική υπεραξία. Καθώς το κέρδος που εισπράττουν διαφέρει από την υπεραξία που έχουν εξάγει, έχουν μάλλον την *εντύπωση* ότι οι λόγοι της αντιστάθμισης δεν χρησιμεύουν στην εξίσωση κατανομής της συνολικής υπεραξίας αλλά *δημιουργούν το ίδιο το κέρδος*, διότι θεωρούν ότι το κέρδος προέρχεται απλά από μια με τον ένα ή τον άλλο τρόπο δικαιολογούμενη αύξηση της τιμής κόστους του εμπορεύματος» (MEW, 25, 220).

Από την ανάλυση αυτή μπορούμε να συνάγουμε τρία σημαντικά στοιχεία:

1) Βλέπουμε ότι στο επίπεδο της συνείδησης του φορέα της παραγωγής έχουμε πρόσληψη της φαινόμενης κίνησης και επιβεβαίωση της αντιστροφής που συγκροτεί αυτήν τη συνείδηση. Κατά την πραγματική κίνηση, το κέρδος στηρίζεται στην υπεραξία, δηλαδή στην απλήρωτη υπερεργασία. Αυτό που καθορίζει τη μάζα της υπεραξίας, που προσδιορίζει επομένως τα όρια στο εσωτερικό των οποίων μπορεί να πραγματοποιηθεί η κατανομή του κέρδους, είναι η συνολική μάζα της ιδιοποιημένης υπερεργασίας. Ο εργασιακός νόμος της αξίας παίζει επομένως το ρόλο ενός ρυθμιστικού νόμου για το σύνολο της παραγωγής. Η κατηγορία του κέρδους δεν αφορά την παραγωγή *υπεραξίας* αλλά την *κατανομή* της. Η φαινόμενη κίνηση κάνει αυτή την κίνηση της κατανομής της υπεραξίας να εμφανίζεται ως κίνηση σύστασης υπεραξίας. Η καπιταλιστική υποκειμενικότητα που εσωτερικεύει αυτά τα φαινόμενα ως λόγους αντιστάθμισης μπορεί μ' αυτό τον τρόπο να παρουσιάζει τα κίνητρά της ως συστατικά της διαδικασίας.

2) Ταυτόχρονα βλέπουμε αυτό που παριστούν οι παραστάσεις (*Vorstellungen*) του φορέα παραγωγής. Πρόκειται για κατηγορίες της πρακτικής του. Ο καπιταλιστής δεν έχει κανένα λόγο να ασχοληθεί με την εσωτερική δομή της διαδικασίας. Οι κατηγορίες τις οποίες χρειάζεται είναι αυτές που εκφράζουν τις μορφές της φαινόμενης κίνησης στις οποίες βιώνει την πρακτική του και ασκεί τους υπολογισμούς του. Οι συστατικές

κατηγορίες της διαδικασίας αποτελούν γι' αυτόν κατά κάποιο τρόπο τους υπότιτλους του λογιστικού του βιβλίου.

Έτσι λοιπόν, το σύστημα των αυταπατών του καπιταλιστή εκφράζεται σε μια θεωρία των μεγεθών. Ο προσδιορισμός της αξίας των εμπορευμάτων από το χρόνο εργασίας είναι κάτι που περνά πίσω από τις πλάτες του καπιταλιστή, η υπεραξία δεν εισέρχεται στα λογιστικά του βιβλία. Για τους υπολογισμούς του χρειάζεται ρυθμιστικά δεδομένα μεγέθη, τα οποία τα συναντά στα μεγέθη που ρυθμίζουν την κατανομή της παραχθείσας αξίας: το μισθό, το κέρδος και την πρόσοδο. Στην επιφάνεια της καπιταλιστικής παραγωγής, επομένως στην εμπειρία του καπιταλιστή, τα μεγέθη αυτά εμφανίζονται ως στοιχεία *συστατικά* της αξίας των εμπορευμάτων. Ακόμα ο καπιταλιστής τα κάνει να υπεισέλθουν στους υπολογισμούς του ως μεγέθη συστατικά της αξίας.

«Η εμπειρία δείχνει λοιπόν θεωρητικά και ο υπολογισμός του καπιταλιστή με βάση το συμφέρον δείχνει πρακτικά ότι οι τιμές των εμπορευμάτων καθορίζονται από το μισθό, τον τόκο και την πρόσοδο, από την τιμή της εργασίας, του κεφαλαίου και της γης, και ότι αυτά τα στοιχεία της τιμής είναι στην πραγματικότητα οι ρυθμιστικοί διαμορφωτές τιμής» (MEW, 25, 882).

3) Τέλος, μπορούμε να προσδιορίσουμε στην έννοια του *υπολογισμού*, τη μετατόπιση που έχει προκύψει σε σχέση με τα *Χειρόγραφα*. Στα *Χειρόγραφα*, η θεωρία του υπολογισμού ήταν η ένδειξη της αντιστροφής μέσω της οποίας η απόφαση της καπιταλιστικής υποκειμενικότητας στρεφόταν κατά του εαυτού της. Ο καπιταλιστής, κάνοντας υπολογισμούς για τον εαυτό του, λειτουργούσε ως διαχειριστής, όχι για ένα παγκόσμιο εγγελιανό πνεύμα, αλλά για την ανάπτυξη της ανθρώπινης ουσίας. Εδώ ο υπολογισμός του καπιταλιστή τοποθετείται στο επίπεδο της φαινόμενης κίνησης της δομής. Ο καπιταλιστής πιστεύει ότι ο υπολογισμός του προσδιορίζει την κίνηση της αξίας ενώ, αντίθετα, αυτός προσδιορίζεται από εκείνη. Η θεωρία του καπιταλιστικού υπολογισμού είναι μια θεωρία της αυταπάτης που έχει ανάγκη ο καπιταλιστής, προκειμένου να κατέχει τη θέση του φορέα της παραγωγής, του φορέα της καπιταλιστικής σχέσης.

Συναντάμε εδώ και πάλι το μηχανισμό του *επιφαινόμενου* (Schein) ως απόστασης μεταξύ της *συγκρότησης* των μορφών και της *πρόσληψής* τους. Το καπιταλιστικό υποκείμενο, ως προσλαμβάνον υποκείμενο, αποκτά συνείδηση ορισμένων σχέσεων που παρουσιάζονται από τη φαινόμενη κίνηση. Όταν μετασηματίζει τη συνείδηση αυτή σε κίνητρα των ενεργειών του, εκλαμβάνει τον εαυτό του ως συστατικό υποκείμενο. Πιστεύει ότι βρίσκει στις *Erscheinungen* τα αποτελέσματα της συστατικής του δραστηριότητας. Στον τρόπο με τον οποίο το υποκείμενο τίθεται ως συστατικό υποκείμενο, βλέπουμε να ολοκληρώνεται η μυστικοποίηση την οποία αποκαλέσαμε συστατική της ύπαρξής του.

Ένα άλλο παράδειγμα μας δίνει η πτώση του ποσοστού κέρδους, η οποία εκλαμβάνεται παρομοίως ως ενέργεια καθοριζόμενη από τη θέληση του καπιταλιστή.

«Είναι ένα φαινόμενο που προκύπτει από τη φύση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής: Όταν αυξάνεται η παραγωγικότητα της εργασίας, η τιμή κάθε μεμονωμένου εμπορεύματος ή μιας δεδομένης ποσότητας εμπορεύματος μειώνεται, ο αριθμός των εμπορευμάτων αυξάνεται, η μάζα του κέρδους ανά εμπόρευμα και το ποσοστό του κέρδους σε σχέση με το σύνολο των εμπορευμάτων μειώνονται, αλλά η μάζα του κέρδους σε σχέση με τη συνολική ποσότητα των εμπορευμάτων αυξάνεται. Το φαινόμενο αυτό εκδηλώνεται μόνο στην επιφάνεια: μείωση της μάζας του κέρδους ανά μεμονωμένο εμπόρευμα, μείωση της τιμής του, αύξηση της μάζας του κέρδους επί της αυξηθείσας συνολικής ποσότητας των εμπορευμάτων που παράγει το συνολικό κεφάλαιο της κοινωνίας ή και ο ατομικός καπιταλιστής. Αυτό γίνεται αντιληπτό με την έννοια ότι ο καπιταλιστής παίρνει, εξ' ιδίας βουλήσεως μικρότερο κέρδος ανά μεμονωμένο εμπόρευμα, αλλά αποζημιώνεται από το ότι παράγει ένα μεγαλύτερο αριθμό εμπορευμάτων» (MEW, 25, 240).

Βλέπουμε και πάλι εδώ να φωτίζεται πλήρως η σχέση των τριών όρων: *εγγενείς τάσεις* του κεφαλαίου, φαινόμενη κίνηση και συνείδηση του καπιταλιστή.

«Η μείωση του ποσοστού κέρδους εμφανίζεται εδώ ως *συνέπεια* της αύξησης του κεφαλαίου και του συνδεόμενου με αυτά υπολογισμού των καπιταλιστών, ότι με χαμηλότερο ποσοστό κέρδους, η μάζα του κέρδους που θα εισπράξουν θα είναι μεγαλύτερη (MEW, 25, 235).

Η θέση των φορέων της παραγωγής στη διαδικασία προσδιορίζει λοιπόν τις αναγκαίες παραστάσεις της πρακτικής τους ως απλές εκφράσεις της φαινόμενης κίνησης του κεφαλαίου, και επομένως, ως πλήρως αντεστραμμένες σε σχέση με την πραγματική του κίνηση. Μ' αυτό τον τρόπο εξηγείται και θεμελιώνεται η έννοια της αντιστροφής (*Verkehrung*) που χρησιμοποιείται ήδη από τη *Γερμανική Ιδεολογία* για να προσδιορίσει την ιδεολογία, και η οποία παρέμενε τότε αθεμελίωτη, λόγω του ότι ο Μαρξ δεν τεκμηριώνει τη διαφορά της *Kerngestalt* από τη *fertige Gestalt*. Δηλαδή στη *Γερμανική Ιδεολογία*, ο Μαρξ παρέμενε δέσμιος μιας ιδεολογικής έννοιας της *Wirklichkeit*, σύμφωνα με την οποία η επιστήμη τοποθετείτο στο επίπεδο της

Wirklichkeit. Επρόκειτο, όπως έλεγε, για τη μελέτη της πραγματικότητας από ένα κανονικό άνθρωπο. Επειδή δεν στοχαζόταν τη διαφορά της *πραγματικότητας* από την πραγματική κίνηση, η αντιστροφή εμφανιζόταν ως απλή λειτουργία μιας υποκειμενικότητας και η ερμηνεία παρεχόταν από τον χαρακτηρισμό αυτής της υποκειμενικότητας ως μικροαστικής τάξης. Οι Στίρνερ και Μπάουερ ήταν μικροαστοί και η ουσία ακριβώς της μικροαστικής υποκειμενικότητας, που ήταν ανίκανη να δει την πραγματικότητα, βρισκόταν στο ότι την αναπαρήγαγε αντεστραμμένη.

Εδώ η αντιστροφή θεμελιώνεται στην ίδια τη δομή της διαδικασίας. Κατά τον ίδιο τρόπο θεμελιώνεται η διαφορά αυτής της έννοιας με την έννοια *Verkehrung* που χαρακτήριζε σύμφωνα με το νεαρό Μαρξ τη θεωρησιακή λειτουργία.

Η θέση των φορέων της παραγωγής, ορισμένη κατ' αυτόν τον τρόπο, προσδιορίζει συγχρόνως τον τόπο όπου εκφέρεται ένας ορισμένος Λόγος για την οικονομία: ο Λόγος της *χυδαίας οικονομικής θεωρίας*.

«Στην πραγματικότητα, η χυδαία οικονομική θεωρία δεν κάνει τίποτα άλλο από το να μεταφράζει σε επίπεδο θεωρητικού δόγματος, να συστηματοποιεί και να παρουσιάζει απολογητικά τις παραστάσεις των συμμετεχόντων στις αστικές σχέσεις παραγωγής φορέων αυτής της παραγωγής» (MEW, 25, 825).

Στο τρίτο χειρόγραφο η πολιτική οικονομία εμφανιζόταν ως ο Λόγος της καπιταλιστικής υποκειμενικότητας. Εδώ, η λειτουργία αυτή αποδίδεται σ' έναν ιδιαίτερο Λόγο: το Λόγο της χυδαίας οικονομικής θεωρίας. Η κλασική οικονομική θεωρία τοποθετείται στο επίπεδο της επιστήμης και σ' αυτό ακριβώς το επίπεδο τεκμηριώνεται η διαφορά της με τον επιστημονικό Λόγο του Μαρξ.

Γ) Αξία και τιμή παραγωγής - Επιστροφή στο πρόβλημα της αφαίρεσης

Διαθέτουμε πλέον τα μέσα για να διευκρινίσουμε τη διαφορά αυτή. Αυτό θα γίνει κατά την εξέταση ενός προβλήματος που έδωσε την ευκαιρία μιας ευρείας συζήτησης: της σχέσης μεταξύ αξίας και τιμής παραγωγής.

Ας θυμηθούμε τον ορισμό της τιμής παραγωγής.

«Η τιμή παραγωγής του εμπορεύματος είναι λοιπόν ίση με την τιμή κόστους του συν ένα κέρδος που προστίθεται ποσοστιαία επ' αυτής σε αναλογία με το γενικό ποσοστό κέρδους ή ίση με το κόστος παραγωγής του, συν το μέσο ποσοστό κέρδους» (MEW, 25, 167).

Στην τιμή παραγωγής πραγματοποιείται αυτή η αντιστροφή την οποία έχουμε ήδη εξετάσει: ίσα κεφάλαια αποφέρουν ίσα ποσοστά κέρδους, ανεξάρτητα από την οργανική σύνθεση του κεφαλαίου, γεγονός που φαίνεται να αντιφάσκει με τη θεωρία της αξίας.

«Μέσω του μετασχηματισμού των αξιών σε τιμές κόστους φαίνεται να καταστρέφεται η ίδια η βάση: ο προσδιορισμός της αξίας των εμπορευμάτων από το χρόνο εργασίας που αυτά περιέχουν» (MEW, 26.3, 474).

Η αντίφαση αυτή προκάλεσε, από τη δημοσίευση του Τόμου III, συζητήσεις, την ηχώ των οποίων συναντάμε στο συμπλήρωμα του Τόμου III από τον Ένγκελς. Πιο πρόσφατα, θα τη δούμε να θεωρητικοποιείται σε ένα άρθρο του ιταλού οικονομολόγου Πιερρανέρα: «La struttura logica del Capitale»¹⁸. Ο Πιερρανέρα τείνει προς μια ερμηνεία θεμελιωμένη στις έννοιες που πρόβαλε ο Ντελλα Βόλπε για τον ορισμό της επιστημονικότητας του μαρξισμού.

Ασκή κατ' αρχήν κριτική σ' ένα τύπο ερμηνείας που θεμελιώνεται σε μια αναλογία με τη φυσική. Σύμφωνα με αυτή, ο εργασιακός νόμος της αξίας είναι ένας θεωρητικός νόμος, που ισχύει σ' ένα κενό χώρο. Αλλά στην πραγματικότητα των οικονομικών φαινομένων έχουμε να κάνουμε με ένα κατειλημμένο χώρο. Από το γεγονός αυτό, προκύπτει μια σειρά τυχαίων φαινομένων διαταραχής, αναλόγων με τα φαινόμενα της τριβής. Η διαφορά μεταξύ αξίας και τιμής παραγωγής εκφράζει κατ' αυτό τον τρόπο τη διαφορά μεταξύ ενός νόμου που λειτουργεί στο κενό και ενός νόμου που λειτουργεί σ' ένα κατειλημμένο χώρο.

Κατά τον Πιερρανέρα, αυτή η αντίθεση κενού/κατειλημμένου αναφέρεται σε μια θεωρία της αφαίρεσης που δεν είναι μαρξιστική. Αυτός λοιπόν θα αντιπροτείνει μια θεωρία της προσδιορισμένης αφαίρεσης, δηλαδή της αφαίρεσης που παριστά ένα ιστορικά προσδιορισμένο στάδιο ανάπτυξης. Ο Πιερρανέρα στηρίζει την ερμηνεία του στα εξής:

1) Ένα κείμενο του Τόμου III:

«Η ανταλλαγή εμπορευμάτων στις αξίες τους ή κοντά σ' αυτές απαιτεί λοιπόν μια πολύ χαμηλότερη βαθμίδα απ' ό,τι η ανταλλαγή σε τιμές παραγωγής, όπου είναι αναγκαίο ένα ορισμένο επίπεδο καπιταλιστικής

ανάπτυξης» (MEW, 25, 186).

2) Το συμπλήρωμα στον Τόμο III, που έγραψε ο Ένγκελς ως απάντηση στις διάφορες αντιρρήσεις και ερμηνείες που προέκυψαν σχετικά με αυτό το πρόβλημα. Στο κείμενο αυτό, ο Ένγκελς θέλει να απορρίψει την άποψη ότι ο νόμος της αξίας αποτελεί έναν απλό «θεωρητικό μύθο» ή μια αφαίρεση εντελώς αναντίστοιχη προς το πραγματικό. Γεγονός που τον οδηγεί στο να γράψει:

«Ο νόμος της αξίας του Μαρξ έχει γενική ισχύ, όσο εν πάση περιπτώσει μπορούν να ισχύουν οι οικονομικοί νόμοι, για όλη την περίοδο της απλής εμπορευματικής παραγωγής, επομένως μέχρι τη στιγμή όπου η παραγωγή αυτή υφίσταται μια τροποποίηση με την έλευση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής (...). Επομένως ο νόμος της αξίας του Μαρξ ισχύει οικονομικά-γενικά για μια περίοδο που ξεκινά από την αρχή της ανταλλαγής που μετασχηματίζει τα προϊόντα σε εμπορεύματα, και φτάνει μέχρι το 15ο αιώνα της εποχής μας» (MEW, 25, 909).

Αν το σχόλιο του Ένγκελς είναι σωστό, φτάνουμε στο εκπληκτικό συμπέρασμα ότι ο εργασιακός νόμος της αξίας ίσχυε πριν από τον καπιταλισμό και παύει να ισχύει με την ανάπτυξη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Στους κόλπους του ανεπτυγμένου καπιταλισμού η κυρίαρχη θεωρία δεν θα είναι πλέον η αξία αλλά η τιμή παραγωγής.

Ο Πιετρανέρα παίρνει ως βάση αυτή την ερμηνεία του Ένγκελς. Κατ' αυτόν, η αξία είναι μια προσδιορισμένη αφαίρεση, που αντιστοιχεί σ' ένα προγενέστερο στάδιο ανάπτυξης. Η τιμή παραγωγής προϋποθέτει το μέσο ποσοστό κέρδους, προϋποθέτει την ύπαρξη διαφόρων βιομηχανικών κλάδων που χαρακτηρίζονται από μια διαφορετική τεχνική σύνθεση κεφαλαίων, επομένως από διαφορετικές οργανικές συνθέσεις και ποσοστά κέρδους. Αποτελεί επομένως, μια προσδιορισμένη αφαίρεση που συνυπολογίζει το στάδιο ανάπτυξης, που είναι αυτό του καπιταλισμού του 19ου αιώνα.

Από το σημείο αυτό ο Πιετρανέρα θα χρησιμοποιήσει μια από τις ουσιώδεις θέσεις του Ντελλα Βόλπε, σύμφωνα με την οποία η επιστημονικότητα του μαρξισμού χαρακτηρίζεται από την εμπέδωση μιας λογικής σειράς κατηγοριών αντίστροφης προς τη χρονολογική σειρά εμφάνισής τους. Η θέση αυτή βασίζεται σε μια περίφημη περικοπή της γενικής *Εισαγωγής*, όπου ο Μαρξ δηλώνει:

«Θα ήταν λοιπόν αδύνατο και εσφαλμένο να κατατάξουμε τις οικονομικές κατηγορίες σύμφωνα με την τάξη που εμφανίστηκαν ως καθοριστικές στην ιστορία. Αντίθετα, η τάξη τους καθορίζεται από τη σχέση που διατηρούν μεταξύ τους στη σύγχρονη αστική κοινωνία, και αυτή η τάξη είναι ακριβώς το *αντίστροφο* εκείνης που μοιάζει ως φυσική τάξη ή αντιστοιχεί στην τάξη της ιστορικής ανάπτυξης» (MEW, 13, 638).

Το κείμενο αυτό παραπέμπει στη θεωρία της *Grundform* (θεμελιώδης μορφή) και διευκρινίζεται από την προηγούμενη παράγραφο όπου ο Μαρξ σημειώνει:

«Σε όλες τις μορφές κοινωνίας, μια ορισμένη παραγωγή και οι σχέσεις της προσδιορίζουν τη θέση και τη σημασία όλων των άλλων παραγωγών και των σχέσεών του» (MEW, 13, 637).

Στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, η θεμελιώδης μορφή είναι αυτή του βιομηχανικού κεφαλαίου, η οποία είναι και η τελευταία κατά σειρά εμφάνισης. Οι μορφές του εμπορικού κεφαλαίου και του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου είναι αρχαιότερες. Είναι αυτές που επέτρεψαν τη γέννηση του βιομηχανικού κεφαλαίου. Ωστόσο, στο βαθμό που το βιομηχανικό κεφάλαιο καθίσταται η θεμελιώδης μορφή του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, καθυποτάσσει τις προϋπάρχουσες αυτές μορφές, ανάγοντάς τις σε ιδιαίτερες μορφές της διαδικασίας του.

Έτσι λοιπόν το βιομηχανικό κεφάλαιο έχει, όπως λέει ο Μαρξ, το δικό του τρόπο να καθυποτάσσει το τοκοφόρο κεφάλαιο. Ο τρόπος αυτός είναι η δημιουργία μιας κατάλληλης γι' αυτό μορφής, της μορφής του πιστωτικού συστήματος. Στη μορφή της πίστης, το τοκοφόρο κεφάλαιο εμφανίζεται ως μια απλή ειδική μορφή υποταγμένη στο βιομηχανικό κεφάλαιο.

Αυτό ακριβώς το σχήμα θα χρησιμοποιήσει ο Πιετρανέρα για τη σχέση αξίας/τιμής παραγωγής, χωρίς να λαμβάνει υπ' όψη του το επίπεδο στο οποίο τοποθετούνται αυτές οι κατηγορίες. Μεταξύ αξίας και τιμής παραγωγής θα διακρίνει την ίδια σχέση την οποία είχε διακρίνει ο Μαρξ μεταξύ τοκοφόρου και βιομηχανικού κεφαλαίου.

Έστω, λοιπόν, η χρονολογική σειρά:

τιμή αγοράς-αξία-τιμή παραγωγής-(μονοπωλιακή τιμή)

ή, εκφρασμένη με άλλο τρόπο:

υπερπροϊόν-υπεραξία-κέρδος-(μονοπωλιακό έσοδο).

Αντιστρέφοντας αυτή τη σειρά (ιστορική σειρά εμφάνισης των κατηγοριών), καταλήγουμε στη θεωρητική σειρά της υποταγής τους σε συνθήκες μιας καπιταλιστικής οικονομίας. Κάθε κατηγορία υποτάσσει

ιστορικά την προηγούμενη κατηγορία και επιτρέπει τη θεωρητική της κατανόηση. Την εποχή του έργου του Μαρξ, η κυρίαρχη κατηγορία είναι αυτή της *τιμής παραγωγής*. Η κατηγορία της αξίας, που ήταν κυρίαρχη κατά τα προγενέστερα στάδια, είναι πλέον ιστορικά και θεωρητικά υποταγμένη σ' αυτή. Εδώ επίσης, φτάνουμε σ' ένα εκπληκτικό αποτέλεσμα, το οποίο δύσκολα μπορεί να συμφιλιωθεί με τη θεωρία των *μορφών εμφάνισης*.

Γιατί η εδώ εφαρμογή του κειμένου της γενικής *Εισαγωγής* δεν νομιμοποιείται; Διότι, στην πρώτη περίπτωση, έχουμε να κάνουμε με *μια σχέση μεταξύ των μορφών ύπαρξης και αξίας*. Το βιομηχανικό κεφάλαιο, θεμελιώδης μορφή ύπαρξης της αξίας στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, καθιστά το εμπορικό και το τοκοφόρο κεφάλαιο μορφές ύπαρξης της αξίας, οι οποίες είναι υποταγμένες σ' αυτό. Στη δεύτερη περίπτωση (σχέση αξίας/τιμής παραγωγής) έχουμε να κάνουμε με τη *σχέση μεταξύ της αξίας και των μορφών ύπαρξής της*, με τη σχέση μεταξύ της *Kerngestalt*, της δομής του πυρήνα της διαδικασίας, και των πλέον ανεπτυγμένων, των πλέον συγκεκριμένων μορφών της. Το κέρδος δεν παριστά μια διαταραγμένη μορφή σε σχέση με την υπεραξία. Δεν παριστά πλέον την κυρίαρχη μορφή που θα διαδεχτεί την υπεραξία. Αποτελεί τη μορφή εμφάνισής της.

Αξία και υπεραξία είναι οι κινητήριες δυνάμεις του συστήματος. Αλλά, ως τέτοιες, αποτελούν το κρυμμένο στοιχείο του.

«Η υπεραξία και το ποσοστό υπεραξίας αποτελούν, συγκριτικά, το αόρατο στοιχείο και το ουσιώδες που θα πρέπει να διερευνηθεί, ενώ το ποσοστό κέρδους και συνεπώς η μορφή της υπεραξίας ως κέρδος παρουσιάζονται στην επιφάνεια των φαινομένων» (MEW, 25, 53).

Κατά τον ίδιο τρόπο, ο Μαρξ θα πεί για την τιμή παραγωγής ότι αποτελεί «μια μορφή της αξίας του εμπορεύματος, πλήρως εξωτερικευμένη (*veräusserlichte*) και από πρώτη άποψη μη-εννοιακή (*begrifflos*)» (MEW, 25, 208).

Περνώντας από την υπεραξία στο κέρδος και από την αξία στην τιμή παραγωγής, δεν περνάμε σ' ένα περισσότερο ανεπτυγμένο ιστορικό στάδιο, αλλά σ' ένα άλλο επίπεδο της διαδικασίας. Είμαστε στο επίπεδο των φαινομένων της *fertige Gestalt* και όχι πλέον στο επίπεδο της ουσίας, της *Kerngestalt*. Αλλά κατά την αντιστροφή των φαινομένων πραγματοποιείται ο νόμος της ουσίας: αυτό που καθορίζει την παραγωγή της υπεραξίας για το σύνολο της τάξης των καπιταλιστών, είναι ο νόμος της αξίας. Κέρδος και τιμή παραγωγής είναι κατηγορίες που αφορούν αποκλειστικά την κατανομή της υπεραξίας μεταξύ των μελών της τάξης των καπιταλιστών. Είναι οι μορφές που παίρνει η υπεραξία και η αξία στο επίπεδο της συνολικής διαδικασίας.

Αυτό που λείπει, επομένως, από τον Πιετρανέρα είναι η ριζική διαφορά που επιτρέπει στον Μαρξ να ερμηνεύσει αυτό που παρέμενε ανεξήγητο για την κλασική οικονομική θεωρία, εξ αιτίας μιας ανεπαρκούς θεωρίας της αφαίρεσης: τη σχέση της αξίας και της υπεραξίας με τις τροποποιημένες μορφές τους. Οι κλασικοί οικονομολόγοι βρίσκονταν μπροστά στο ακόλουθο πρόβλημα: πώς να συμφιλιωθεί ο εργασιακός νόμος της αξίας και τα φαινόμενα της αστικής παραγωγής που τον αρνούνται; Ιδού, για παράδειγμα, πώς ετίθετο, κατά τον Μαρξ, το πρόβλημα για τον Άνταμ Σμιθ:

«Ο Άνταμ προσδιορίζει βέβαια την αξία του εμπορεύματος από το χρόνο της εργασίας που αυτό περιέχει, αλλά στη συνέχεια μεταθέτει ξανά την πραγματικότητα αυτού του προσδιορισμού της αξίας στις προαδαιμαίες εποχές. Με άλλα λόγια, αυτό που του φαίνεται αληθές όσον αφορά το απλό εμπόρευμα, γίνεται γι' αυτόν σκοτεινό μόλις το απλό εμπόρευμα αντικατασταθεί από τις πλέον ανεπτυγμένες και σύνθετες μορφές κεφαλαίου, μισθωτής εργασίας, έγγειας προσόδου, κλπ. Αυτό εκφράζει όταν λέει ότι η αξία των εμπορευμάτων μετριόταν με το χρόνο εργασίας που αυτά περιέχουν στο *χαμένο παράδεισο* της αστικής τάξης όπου οι άνθρωποι δεν συναντώνται ακόμη ως καπιταλιστές, μισθωτοί εργάτες, γαιοκτήμονες, παχτωτές, τοκογλύφοι κλπ., αλλά μόνον ως απλοί παραγωγοί εμπορευμάτων και απλοί ανταλλάκτες εμπορευμάτων» (MEW, 13, 44-45).

Ας θυμηθούμε τώρα αυτό που μας έλεγε ο Ένγκελς: ότι ο νόμος της αξίας του Μαρξ ίσχυε «για όλη την περίοδο της απλής εμπορευματικής παραγωγής», πριν από την τροποποίηση που επέφερε η «έλευση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής». Αυτήν ακριβώς την αντίληψη αποδίδει και ο Μαρξ στον Σμιθ. Οι Ένγκελς και Πιετρανέρα θέλουν τελικά να κηρύξουν τον Μαρξ αθώο από το ρικαρντιανό αμάρτημα της αφαίρεσης, κάνοντας τον να προσυπογράψει τη σμιθιανή θεωρία. Όσο για τον Μαρξ, αυτός δεν μας αφήνει καμιά αμφιβολία σχετικά με τη θεωρία του.

«Ο νόμος της αξίας προϋποθέτει για την πλήρη ανάπτυξή του την κοινωνία της μεγάλης βιομηχανικής παραγωγής και του ελεύθερου ανταγωνισμού, δηλαδή τη σύγχρονη αστική κοινωνία» (MEW, 13, 46).

Το γεγονός ότι τα εμπορεύματα ανταλλάσσονται ατομικά στην αξία τους είναι ένα πράγμα, ο νόμος της αξίας είναι ένα άλλο πράγμα. Η θεωρία της διαδικασίας και της ανάπτυξης των μορφών επιτρέπει να κατανοήσουμε ότι στην πλήρη του ανάπτυξη, ο νόμος της αξίας πραγματοποιείται στο αντίθετό του: την

ανταλλαγή των εμπορευμάτων στις τιμές παραγωγής τους.

Δύσκολα εξηγείται - αν δεν πρόκειται για μια «ρεαλιστική» αντίδραση λόγω των συγκεκριμένων περιστάσεων - το ερμηνευτικό σφάλμα του Ένγκελς, ο οποίος είχε ωστόσο *θέσει* με εξαιρετικό τρόπο το πρόβλημα στο τέλος του Προλόγου του Τόμου II. Αντιθέτως, διακρίνουμε πολύ καλά αυτό που θεμελιώνει το λάθος του Πιετρανέρα. Ο τελευταίος δηλώνει ότι αξία και τιμή παραγωγής αντιστοιχούσαν σε δύο *διαφορετικά επίπεδα αφαίρεσης*, τα οποία δεν πρέπει να συγχέονται με τα αφηρημένα μοντέλα. Πρόκειται βεβαίως για διαφορετικά επίπεδα αφαίρεσης, αλλά αυτά κατανοούνται από τον Pietranera μόνον ως έκφραση διαφορετικών *σταδίων* της ιστορικής ανάπτυξης. Η αφαίρεση κατανοείται εδώ μόνον ως *αποκομμένη στιγμή μιας γραμμικής ιστορίας*.

Με αυτό τον τρόπο, ο Πιετρανέρα τοποθετείται ακριβώς στο πεδίο των *Χειρογράφων του 1844*, τα οποία παριστούν τη θεωρία της ταύτισης μεταξύ δομής της διαδικασίας ως υποκειμένου της επιστήμης και εξέλιξης μιας ιστορίας.

Αν ο Πιετρανέρα ταυτίζει τη μορφή ανάπτυξης της διαδικασίας και το στάδιο της ιστορικής εξέλιξης, αυτό οφείλεται στο ότι, όπως και ο Ντελλα Βόλπε, τοποθετείται στο πεδίο ενός ιστορικισμού και μιας θεωρίας της αφαίρεσης ως χωρισμού, δηλαδή στο πεδίο ενός εμπειρισμού που διαποτίζεται, όπως είδαμε, από τις παραδοχές των *Χειρογράφων του 1844*. Μαχόμενος κατά της αφηρημένης διαλεκτικής, δεν μπορεί να συλλάβει τη συγκρότηση μιας αντικειμενικότητας που δεν συμπίπτει με την εξέλιξη μιας ιστορίας.

Βλέπουμε εδώ μια παραγνώριση της δομής στο όνομα μιας ιστορικοιστικής στάσης, ενώ αντιθέτως, μόνον η ανάλυση των προσδιορισμών της δομής επιτρέπει να αντιληφθούμε εμμέσως την ιστορικότητα των οικονομικών μορφών και κατηγοριών. Το ίδιο ισχύει για την ανάλυση του εμπορεύματος ως αισθητού-υπεραισθητού αντικειμένου, που μας επέτρεψε να το ορίσουμε ως έκφραση ορισμένων κοινωνικών σχέσεων, επομένως ενός ορισμένου σταδίου της ιστορικής ανάπτυξης.

Συνεχίζοντας τη μελέτη από αυτό το σημείο, θα συναντήσουμε και πάλι το σημείο αφετηρίας μας: την αγνόηση από τον Ρικάρντο της αξιακής μορφής. Ο Ρικάρντο είχε ορίσει την εργασία ως περιεχόμενο της αξίας χωρίς να ασχοληθεί με τον ιδιαίτερο χαρακτήρα αυτής της εργασίας και χωρίς να λάβει υπ' όψη του το γεγονός ότι αυτή η εργασία *παρίστατο* σε μια μορφή απολύτως ιδιαίτερη. Αρκείτο στο να επιβεβαιώνει το νόμο της αξίας. Γνωρίζουμε ωστόσο ότι τα προσλαμβανόμενα φαινόμενα αντιφάσκουν με αυτό το νόμο.

Παρουσιάζονται λοιπόν δύο δυνατότητες: Ή να εγκαταλείψουμε το νόμο της αξίας, δηλαδή να εγκαταλείψουμε, σύμφωνα με τον Μαρξ, «το θεμέλιο και το έδαφος της επιστημονικής στάσης». Αυτή είναι η λύση της χυδαίας οικονομικής θεωρίας. Είναι επίσης η λύση του εκλαϊκευτικού Άνταμ Σμιθ, ο οποίος, αφού απέστειλε το νόμο της αξίας στις προγενέστερές του εποχές, προσδιορίζει την αξία των εμπορευμάτων από τη θεωρία των τριών πηγών (μισθός, κέρδος, πρόσδοδος). Ή να διατηρήσουμε το νόμο, όπως ο Ρικάρντο. Τότε όμως θα πρέπει να ασκήσουμε βία προκειμένου να χωρέσουν στο νόμο της αξίας γεγονότα τα οποία αντιφάσκουν μ' αυτόν, όπως το μέσο ποσοστό κέρδους. Τη βία αυτή ο Ρικάρντο την ασκεί με μια διπλή άρνηση:

- άρνηση της διαφοράς μεταξύ υπεραξίας και κέρδους: κατ' αυτόν, το κέρδος είναι απλά μια διαφορετική έκφραση της υπεραξίας, της τιμής παραγωγής -την οποία ο Ρικάρντο αποκαλεί φυσική τιμή-, η χρηματική έκφραση της αξίας,

- άρνηση της αντιστροφής: εδώ το μέσο κέρδος που εμφανίζεται ως αναίρεση του νόμου της αξίας, γίνεται, για τον Ρικάρντο, η επιβεβαίωσή του. Γενικότερα, η φαινόμενη κίνηση παρουσιάζεται από τον Ρικάρντο ως επιβεβαίωση της πραγματικής.

Σ' αυτή τη διπλή άρνηση εκδηλώνεται η μέθοδος του Ρικάρντο, ο τύπος της αφαίρεσης που εφαρμόζει:

«Ο Ρικάρντο συνειδητά προβαίνει σε *αφαίρεση* της μορφής του ανταγωνισμού, του επιφανομένου του ανταγωνισμού για να συλλάβει τους *νόμους* καθ' εαυτούς. Θα πρέπει κανείς να του προσάψει από τη μια πλευρά ότι δεν προχώρησε αρκετά, δεν προχώρησε με αρκετή πληρότητα στην αφαίρεση, ότι π.χ. όταν συλλαμβάνει την *αξία* του εμπορεύματος την προσδιορίζει λαμβάνοντας υπόψη κάθε είδους συγκεκριμένες σχέσεις, και από την άλλη πλευρά, ότι συλλαμβάνει τη μορφή εμφάνισης μόνο *άμεσα, ευθέως* ως επιβεβαίωση ή παρουσίαση του γενικού νόμου και δεν την *αναπτύσσει*. Κατά την πρώτη έννοια, η αφαίρεσή του είναι ημιτελής. Κατά τη δεύτερη έννοια, είναι καθαρά τυπική και εσφαλμένη καθ' εαυτήν» (MEW, 26.2, 100).

Στο πρώτο σημείο, ο Μαρξ τοποθετείται στον αντίποδα της κριτικής που συνήθως απευθύνεται στον Ρικάρντο, κριτική που άσκησε και ο νεαρός Μαρξ. Ο Ρικάρντο δεν είναι υπερβολικά αφηρημένος, αλλά αντιθέτως, δεν είναι αρκετά αφηρημένος.

«Βλέπουμε ότι ενώ του προσάπτεται μια υπερβολική αφαίρεση, η αντίθετη κατηγορία θα ήταν

δικαιολογημένη: Ελλειπής αφαιρετικότητα, αδυναμία όταν βρίσκεται στις αξίες να ξεχάσει τα κέρδη, ένα δεδομένο που του παρουσιάζεται λόγω του ανταγωνισμού» (MEW, 26.2, 188).

Πράγματι, ο Ρικάρντο στο πρώτο κεφάλαιό του, που έπρεπε να ασχολείται αποκλειστικά με την προσδιοριζόμενη από το χρόνο εργασίας αξία των εμπορευμάτων παρεμβάλλει κατηγορίες όπως ο μισθός, το κεφάλαιο, το κέρδος, το γενικό ποσοστό κέρδους, κλπ. Αντίθετα με την αρχή του (την *ανάλυση των δεδομένων μορφών του πλούτου*), ο Ρικάρντο λαμβάνει ως δεδομένες τις ιδιαίτερες μορφές της υπεραξίας, τις οποίες δεν διακρίνει από την καθαρή μορφή. Κατ' αυτό τον τρόπο, προϋποθέτει, από το πρώτο ήδη κεφάλαιο, το γενικό ποσοστό του κέρδους. Ο Μαρξ, από την πλευρά του, προχωρεί σε μια ριζική διάκριση. Ιδού πώς ορίζει, σε μια επιστολή προς τον Ένγκελς, στις 8 Ιανουαρίου 1868, ένα από τα «τρία ριζικώς νέα στοιχεία» του *Κεφαλαίου*:

«Αντιτιθέμενος σε κάθε προηγούμενη οικονομική θεωρία η οποία, *εξ αρχής* αντιμετωπίζει ως δεδομένα τα ιδιαίτερα τμήματα της υπεραξίας με τις δεδομένες μορφές τους, κέρδος, πρόσοδος, τόκος, πραγματεύομαι πριν απ' όλα τη γενική μορφή της υπεραξίας όπου όλα αυτά βρίσκονται, για να το πούμε έτσι, ανακατεμένα σ' ένα διάλυμα»¹⁹.

Αν ο Ρικάρντο δεν διακρίνει τη *γενική μορφή* από τις *ιδιαίτερες μορφές*, αυτό οφείλεται κυρίως στο ότι παραγνωρίζει τους *μορφικούς προσδιορισμούς* (Formbestimmungen). Εγγίζουμε εδώ ένα δεύτερο σημείο: η αφαίρεση του Ρικάρντο είναι τυπική και λανθασμένη καθ' εαυτήν. Ο Μαρξ στη συνέχεια θα την αντιδιαστείλει προς την αληθινή αφαίρεση και σε άλλο σημείο θα τη χαρακτηρίσει βεβιασμένη αφαίρεση. Τα θεμέλια αυτής της λανθασμένης αφαίρεσης αναλύονται από τον Μαρξ στην αρχή της μελέτης για τον Ρικάρντο, στις *Θεωρίες για την Υπεραξία*:

«Η μέθοδος του Ρικάρντο συνίσταται στο εξής. Ξεκινά από τον προσδιορισμό των αξιακών μεγεθών των εμπορευμάτων μέσω του χρόνου εργασίας και στη συνέχεια *διερευνά* εάν οι άλλες οικονομικές σχέσεις και κατηγορίες *αντιφάσκουν* με αυτό τον προσδιορισμό της αξίας ή σε ποιο βαθμό τον τροποποιούν» (MEW, 26.2, 161).

Η αφαίρεση του Ρικάρντο δεν αποτελεί το απλό στοιχείο, η ανάπτυξη του οποίου επιτρέπει την ανασύνθεση της συγκεκριμένης διαδικασίας. Ο Ρικάρντο εξετάζει διανεμητικά τις οικονομικές κατηγορίες και προσπαθεί να επανεύρει σε καθεμιά απ' αυτές τον προσδιορισμό της εργασιακής αξίας. Κατ' αυτόν, η αφηρημένη ουσία πρέπει να ξαναβρίσκεται στα φαινόμενά της. Για να γίνει αυτό, αρκεί να εξαλείψουμε τα στοιχεία που δημιουργούν διαταραχές. Αυτό προϋποθέτει ότι το φαινόμενο συνίσταται από:

- μια ουσία,
- διάφορα μη ουσιώδη γεγονότα.

Καθετί που φαινομενικά αντιφάσκει με το νόμο είναι τυχαίο γεγονός, εμπίπτει στο μη ουσιώδες. Θέσαμε μια σταθερά που είναι η αξία. Ο,τι δεν αναπαράγει αυτή τη σταθερά ανήκει στο μη ουσιώδες. Ο Ρικάρντο παραμένει σε μια κλασική αντίληψη της αφαίρεσης, η οποία θα μπορούσε να νομιμοποιήσει πολύ περισσότερο τη θεωρία της τριβής, την οποία ορισμένοι ήθελαν να εφαρμόσουν στον Μαρξ.

Μη έχοντας μελετήσει την υπεραξία στην καθαρή της μορφή, ο Ρικάρντο δεν είναι σε θέση να αναγνωρίσει ότι οι φαινομενικές διαταραχές της υπεραξίας αποτελούν στην πραγματικότητα τρόπους ύπαρξης της υπεραξίας, τρόπους πραγματοποίησης της υπεραξίας υπό τη μορφή του αντιθέτου της. Είναι λοιπόν υποχρεωμένος να αποκρούσει αυτές τις διαταραχές και να δηλώνει την ταύτιση εκεί όπου υπάρχει αντίφαση και αναστροφή, να παρουσιάζει τη φαινόμενη κίνηση, την αναίρεση της πραγματικής κίνησης, ως την *άμεση επιβεβαίωσή* της. Ο Μαρξ συνοψίζει το λάθος του Ρικάρντο λέγοντας ότι θέλησε να «προσφέρει την επιστήμη πριν από την επιστήμη» (επιστολή στον Kugelmann, 11 Ιουλίου 1868)²⁰. Μ' αυτό τον τρόπο βλέπουμε στο έργο του Ρικάρντο να προσεγγίζουν, χωρίς να αρθρώνονται, από τη μια πλευρά ο επιστημονικός προσδιορισμός (ο νόμος της αξίας), και από την άλλη οι υπάρχουσες μορφές πλούτου, μορφές εμφάνισης της αξίας που εκλαμβάνονται ως δεδομένες.

Αν ακολουθήσουμε τη συμβουλή της αναζήτησης της πηγής των λαθών των οικονομολόγων στα σημεία της αφετηρίας τους, θα παρατηρήσουμε ότι η κατάσταση στην οποία βρίσκεται ο Ρικάρντο συνδέεται με την παραγνώριση που υπέδειξε ο Μαρξ στο επίπεδο του σημείου αφετηρίας.

Ο Ρικάρντο δεν αντιλαμβάνεται την πραγματική σχέση του κέρδους με την υπεραξία για τον ίδιο λόγο για τον οποίο εμποδίστηκε να αντιληφθεί τη σχέση της απλής αξιακής μορφής του εμπορεύματος με τη χρηματική μορφή. Επειδή, αφού όρισε την ουσία (την εργασία) ως το αμετάβλητο στοιχείο, άφησε την αξιακή *μορφή* να εκπέσει στο μη ουσιώδες. Θεώρησε αυτή την αξιακή μορφή ως κάτι το αυτονόητο. Έπρεπε ωστόσο

19 MEW, 32, 11 (ΣτΜ).

20 MEW, 32, 553 (ΣτΜ).

να συγκροτηθεί η προβληματική αυτής της μορφής, να τεθεί το κρίσιμο ερώτημα και να εμφανιστεί μ' αυτό τον τρόπο «όλο το μυστικό της κριτικής αντίληψης»: ο διπλός χαρακτήρας της εργασίας που παρίσταται στην αξία του εμπορεύματος.

Από εδώ είναι δυνατόν να κατανοήσουμε την ανάπτυξη των μορφών της καπιταλιστικής παραγωγής. Ο Μαρξ το υποδεικνύει σε μια υποσημείωση του 1ου κεφαλαίου: η αξιακή μορφή του προϊόντος της εργασίας είναι η πλέον αφηρημένη μορφή του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής²¹. Η ανάλυσή του μας επιτρέπει να κατανοήσουμε τη μεταγενέστερη ανάπτυξη των μορφών του (χρηματική μορφή, κεφαλαιακή μορφή κλπ.). Αν αντιθέτως δεν γίνει αυτή η ανάλυση, αν δεν τεθεί το κρίσιμο ερώτημα της μορφής, δεν είμαστε πλέον σε θέση να θέσουμε το πρόβλημα της σχέσης μεταξύ της μορφής του πυρήνα και των συγκεκριμένων μορφών. Αναγόμεστε στη *σύγκριση* μεταξύ των υπαρκτών κατηγοριών και της κατηγορίας που εκφράζει τον εσωτερικό προσδιορισμό. Έχουμε μια ψευδή αφαίρεση, η οποία δεν είναι αναπτύξιμη.

Εάν έχουμε στη μνήμη μας το κείμενο που ήδη παραθέσαμε, όπου η μέθοδος της κλασικής οικονομικής θεωρίας ορίζεται μέσα από της αναγωγή των διαφόρων μορφών πλούτου στην ενότητα, μπορούμε να συλλάβουμε τη διαφορά της μεθόδου του Μαρξ στο ακόλουθο κείμενο:

«Η κλασική οικονομική θεωρία στην περίπτωση αυτής της ανάλυσης αντιφάσκει μερικές φορές με τον εαυτό της. Επιδιώκει συχνά να επιχειρήσει την αναγωγή άμεσα, χωρίς τα ενδιάμεσα μέλη (Mittelglieder) και να αποδείξει την ταύτιση της πηγής των διαφόρων μορφών. Αυτό προκύπτει όμως υποχρεωτικά από την αναλυτική της μέθοδο, από την οποία πρέπει να αρχίσουν η κριτική και η κατανόηση. Δεν ενδιαφέρεται για τη γενετική ανάπτυξη των διαφόρων μορφών, αλλά για την αναγωγή τους μέσω της ανάλυσης στην ενότητά τους, διότι ξεκινά από αυτές ως δεδομένες προϋποθέσεις. Αλλά η ανάλυση είναι η αναγκαία προϋπόθεση της γενετικής παρουσίασης, της κατανόησης της πραγματικής διαδικασίας διαμόρφωσης (Gestaltungsprozess) στις διάφορες φάσεις της» (MEW, 26.3, 491).

Αν μείνουμε στο γράμμα του Μαρξ, η κλασική οικονομική θεωρία θα ήταν απλά ημιτελής. Θα πληρούσε μόνο το πρώτο από τα δύο καθήκοντα της επιστήμης: την ανάλυση, την *αναγωγή στην ενότητα*, και θα παραγνώριζε το δεύτερο: τη *γενετική ανάπτυξη* των μορφών. Στην πραγματικότητα, όπως είδαμε, ο Μαρξ διαφορίζεται από τον Ρικάρντο ακριβώς στον τρόπο με τον οποίο ερευνά την ενότητα και προσδιορίζει τον τρόπο ύπαρξής της. Μόνο η *ανάλυση μορφής*, που διεξάγεται από τον Μαρξ, επιτρέπει τη δεύτερη βαθμίδα, τη γενετική ανάπτυξη.

Από το σημείο αυτό, η γενετική ανάπτυξη μας επιτρέπει να υπερβούμε την απλή παράθεση, τη σύγκριση και την επανάληψη που χαρακτηρίζαν στη θεωρία του Ρικάρντο τις σχέσεις των οικονομικών κατηγοριών, είναι δηλαδή η μόνη που μας επιτρέπει να συγκροτήσουμε το *σύστημα* της πολιτικής οικονομίας. Αλλά αυτή η συγκρότηση είναι δυνατή μόνον εφ' όσον αρνηθούμε να θεωρήσουμε τη γενετική ανάπτυξη ως αναπαραγωγή από την καλή ή από την ανάποδη μιας πραγματικής ιστορικής διαδικασίας.

Και εδώ πρέπει να αποφύγουμε μια ιστορικιστική ερμηνεία, σύμφωνα με την οποία η αφαίρεση του Μαρξ είναι *αναπτύξιμη* επειδή είναι *ιστορική* και έτσι αποκτά την κίνησή της από την ιστορία. Αυτό που στην πραγματικότητα διακρίνει την αφαίρεση του Μαρξ είναι το ότι συλλαμβάνει όλες τις λογικές ιδιότητες ενός χώρου, τη συγκρότηση ενός τομέα αντικειμενικότητας. Αυτό ακριβώς της επιτρέπει να αναπτύξει τις σύνθετες κατηγορίες ξεκινώντας από τις απλές. Η διαφορά μεταξύ Μαρξ και Ρικάρντο δεν είναι η διαφορά μεταξύ ενός συστήματος που παρουσιάζεται ως αιώνιο και ενός ιστορικού συστήματος στο οποίο οι κατηγορίες θα είχαν σημαθεί με το πρόσημο + (πρόσημο της ιστορικότητάς τους). Μόνο ο Μαρξ κατορθώνει να συγκροτήσει ένα *σύστημα* με την καντιανή έννοια του όρου. Η πολιτική οικονομία μόνο μ' ένα τρόπο μπορεί να είναι συστηματική: με το να συναινέσει σ' αυτό το ριζικά νέο τύπο αντικειμενικότητας τον οποίο παρουσιάζει ο Μαρξ ήδη από το πρώτο κεφάλαιο του *Κεφαλαίου*. Η επανάσταση του Μαρξ δεν συνίσταται λοιπόν στο ότι ιστορικοποιεί τις κατηγορίες της πολιτικής οικονομίας. Συνίσταται στο ότι απ' αυτές συγκροτεί το σύστημά της και είναι γνωστό ότι η κριτική του συστήματος γίνεται από την επιστημονική του παρουσίαση, δηλαδή αυτό το σύστημα επιτρέπει να εμφανιστεί μια δομή η οποία είναι δυνατόν να γίνει κατανοητή μόνο στη θεωρία της ανάπτυξης των κοινωνικών σχηματισμών.

Απέναντι σ' αυτό, το «σύστημα» του Ρικάρντο εμφανίζεται ως μια βιαιότητα. Μέσω της «εξαναγκασμένης αφαίρεσης», η οποία επιδιώκει να εισάγει δια της βίας στο νόμο της αξίας όλα τα φαινόμενα που αντιφάσκουν σ' αυτήν, αντί να αναπτύξει το νόμο για να δείξει πώς αυτά τα φαινόμενα αποτελούν τρόπους ύπαρξής του (με τη μορφή της συγκάλυψης και της αντιστροφής), ο Ρικάρντο θέλει να επιβεβαιώσει την επιστήμη στο εσωτερικό της μη-επιστήμης. Δεν κατορθώνει λοιπόν να φτάσει μέχρι το τέλος του έργου,

να ανασύρει τις δεδομένες μορφές του πλούτου από τη σταθερότητα και την αμοιβαία μη-συσχέτισή τους, να τις επανασυνδέσει με την εσωτερική τους ουσία. Γι' αυτό, στο έργο του Ρικάρντο, που αντιπροσωπεύει την κλασική οικονομική θεωρία στην υψηλότερη αυστηρότητά της, η πιθανότητα του φετιχισμού παραμένει πάντα παρούσα. Ο φετιχισμός εξορκίζεται από τη βίαιη κίνηση του Ρικάρντο, αλλά δεν γίνεται κατανοητός.

3. Η «Veräusserlichung» και η συγκρότηση του φετιχισμού

Προοίμιο

Η έννοια του φετιχισμού στο *Κεφάλαιο* θέτει ένα πρόβλημα, το οποίο μπορούμε αρχικά να το διατυπώσουμε με μια απλοϊκή μορφή: περί τίνος πρόκειται;

Είναι γνωστό ότι πρόκειται για έννοια που χρησιμεύει ως σημείο στήριξης όσων ερμηνεύουν το *Κεφάλαιο* με βάση την ανθρωπολογία του νεαρού Μαρξ. Κατ' αυτούς, ο φετιχισμός δεν αποτελεί παρά το νέο όνομα της αλλοτρίωσης. Στο φετιχισμό, οι σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων γίνονται σχέσεις μεταξύ των πραγμάτων. Έτσι η δράση των ανθρώπων μεταβαίνει σ' ένα ξένο είναι, καθίσταται προσδιορισμός των πραγμάτων -και οι άνθρωποι κυριαρχούνται από αυτές τις σχέσεις μεταξύ των πραγμάτων. Ο φετιχισμός λοιπόν θεωρείται ότι είναι μια *ανθρωπολογική διαδικασία*, ανάλογη με εκείνη της αλλοτρίωσης.

Μια αντίστροφη ερμηνεία θα συνίστατο στο να αρνηθούμε στο φετιχισμό κάθε χαρακτήρα πραγματικής διαδικασίας, να πούμε ότι δεν είναι παρά μια ορισμένη αντίληψη των οικονομικών σχέσεων, μια *ιδεολογία*.

Στην πραγματικότητα θα κατανοήσουμε το φετιχισμό μόνον εάν τον στοχαστούμε στην αλληλουχία αυτών που είπαμε για την δομή της διαδικασίας και την ανάπτυξη των μορφών της.

Είδαμε ότι όσο προχωρούσαμε σε πιο συγκεκριμένες μορφές της διαδικασίας της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, ο εσωτερικός προσδιορισμός, ο οποίος καθόριζε την κίνησή τους, εξαφανιζόταν, ότι η μορφή του πυρήνα εξαφανιζόταν μέσα στην έτοιμη μορφή. Αυτή ακριβώς είναι η συστατική κίνηση του φετιχισμού. Στην επιφάνεια της διαδικασίας εμφανίζεται κάποια *συσχέτιση*, την οποία μπορούμε να αποκαλέσουμε φετιχιστική δομή.

Ο φετιχιστικός Λόγος αποτελεί την επεξεργασία αυτής της συσχέτισης των συγκεκριμένων μορφών, η οποία εμφανίζεται στην επιφάνεια της κεφαλαιοκρατικής διαδικασίας και αντανακλάται στη συνείδηση των φορέων της παραγωγής. Ο Μαρξ συνοψίζει αυτόν το φετιχιστικό Λόγο σ' αυτό που αποκαλεί *τριαδικό τύπο* και αποτελείται από τρία ζεύγη:

- κεφάλαιο/κέρδος,
- γη/έγγεια πρόσδοδος,
- εργασία/μισθός.

Τα τρία στοιχεία, το κεφάλαιο, η γη και η εργασία, εμφανίζονται εδώ ως τρεις πηγές, καθεμιά από τις οποίες παράγει ένα εισόδημα. Το κεφάλαιο παράγει με φυσικό τρόπο το κέρδος, η εργασία το μισθό, η γη την έγγεια πρόσδοδο. Η τριάδα αντιπροσωπεύει τη συστηματοποίηση αυτού που αντιλαμβάνονται οι φορείς της παραγωγής, τη συστηματοποίηση των μορφών στις οποίες εγγράφεται η δράση τους.

Παρατήρηση

Ο Μαρξ παρατηρεί ότι θα ήταν προτιμότερο να αντικαταστήσουμε το πρώτο ζεύγος (κεφάλαιο/κέρδος) με εκείνο που συγκαλύπτει, δηλαδή το ζεύγος κεφάλαιο/τόκος. Πράγματι, ο τόκος είναι μια μορφή εμφάνισης - δηλαδή συγκάλυψης - της υπεραξίας. Δεν αποτελεί όμως ακόμη την πιο συγκεκριμένη, την πιο διαμεσολαβημένη μορφή της υπεραξίας. Βρίσκεται ακόμη σε σχέση με τη σφαίρα παραγωγής. Ο τόκος που, με τη σειρά του, είναι μια μορφή εμφάνισης/συγκάλυψης του κέρδους -είναι δηλαδή δευτερογενής μορφή εμφάνισης/συγκάλυψης της υπεραξίας- αντιπροσωπεύει την πιο συγκεκριμένη, την πιο διαμεσολαβημένη μορφή της υπεραξίας. Εμφανίζεται μάλιστα έξω από τη σφαίρα της παραγωγής. Ο μηχανισμός του είναι ο ακόλουθος: προκαταβάλλεται ένα ποσό χρημάτων X και επιστρέφει στον κτήτορά του με τη μορφή X' ($X + dX$). Αυτό συμβαίνει δυνάμει ενός συμβολαίου. Δεν έχουμε δηλαδή εδώ καμιά διαδικασία παραγωγής, αλλά μόνον ένα συμβόλαιο ανάμεσα σε δύο πρόσωπα και μια μυστηριώδη ικανότητα που διαθέτει το χρήμα να αυξάνεται από μόνο του.

Με αυτή ακριβώς τη μορφή εμφανίζεται το κεφάλαιο στην επιφάνεια της κεφαλαιοκρατικής διαδικασίας. Για το λόγο αυτό, ο τύπος κεφάλαιο/τόκος συνιστά το πρώτο ζεύγος του τριαδικού τύπου.

Για να μελετήσουμε τη συγκρότηση του φετιχισμού θα εξετάσουμε τη συνθήκη εφικτότητας ενός από τα τρία ζεύγη, του ζεύγους κεφάλαιο/τόκος (δηλαδή κεφάλαιο/κέρδος). Αυτή τη συνθήκη εφικτότητας αποκαλεί ο Μαρξ *Veräusserlichung* της κεφαλαιοκρατικής σχέσης. Για να μην προκαταλάβουμε τη διασαφήνιση της σημασίας αυτής της έννοιας, θα τη μεταφράσουμε απλά ως *εξωτερίκευση*.

Το πρόβλημα της *Veräusserlichung* της καπιταλιστικής σχέσης -με τον όρο εννοούμε το κεφάλαιο ως σχέση παραγωγής- έχει αποτελέσει αντικείμενο μελέτης του Μαρξ κυρίως στο κεφάλαιο 24 του Τόμου III (MEW, 25, 404 επ.): *Εξωτερίκευση της καπιταλιστικής σχέσης με τη μορφή τοκοφόρου κεφαλαίου*.

Σ' αυτό το κείμενο, η μορφή του τοκοφόρου κεφαλαίου χαρακτηρίζεται ως η πλέον εξωτερικευμένη μορφή (*äusserlichste*) της καπιταλιστικής σχέσης. Μπορούμε, με βάση το κείμενο αυτό, όπως και άλλα κείμενα του τόμου III, να δώσουμε σ' αυτόν τον υπερθετικό κάποια συνώνυμα. Το τοκοφόρο κεφάλαιο ορίζεται εκεί ως η πλέον *συγκεκριμένη* μορφή, η πλέον *διαμεσολαβημένη*, *φετιχοποιημένη*, η πλέον *αποξενωμένη* (*entfremdetste*). Έτσι οδηγούμαστε σε δύο ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις: από τη μια πλευρά, η κίνηση της φετιχοποίησης εμφανίζεται ταυτόσημη με την κίνηση της εξωτερίκευσης, από την άλλη βλέπουμε την έννοια-κλειδί της ανθρωπολογικής κριτικής, την *Entfremdung* (αποξένωση), να εμφανίζεται ως ισοδύναμη της έννοιας της *Veräusserlichung*. Στον Τόμο III συναντούμε ένα ζεύγος *Entfremdung/Veräusserlichung*, το οποίο θυμίζει κατά περίεργο τρόπο το κυρίαρχο ζεύγος των *Χειρογράφων*: *Entfremdung/Entäusserung*. Έτσι προκύπτει η αναγκαιότητα να διασαφήνισουμε τη σημασία του ζεύγους που εξετάζουμε εδώ, ώστε να διαπιστώσουμε εάν έχει το ίδιο περιεχόμενο με αυτό των *Χειρογράφων*.

Σε τι συνίσταται λοιπόν η *Veräusserlichung*; Για να προσδιορίσουμε τη δομή της κίνησης, η οποία επιτρέπει τη συγκρότηση του φετιχισμού, ας θέσουμε τις έννοιες από τις οποίες μπορούμε να αντιληφθούμε τη δομή της διαδικασίας. Πρόκειται για τις έννοιες:

- *σχέση* - εννοούμε βεβαίως τη σχέση παραγωγής -, στο βαθμό που αυτές οι σχέσεις στηρίζουν όλη τη διαδικασία,
- μορφή, στο βαθμό που η μορφή είναι αυτή με την οποία εκδηλώνεται η διαδικασία, αναπαρίσταται στη *Wirklichkeit*,
- *προέλευση* και όριο της διαδικασίας,
- *κίνηση* ή *ανάπτυξη* των μορφών,
- *αποτέλεσμα*.

Πρόθεσή μας είναι να μελετήσουμε τους μετασχηματισμούς αυτών των στοιχείων, οι οποίοι καθιστούν δυνατή την φετιχοποιημένη εικόνα της διαδικασίας.

A) Η «Begriffslosigkeit» της μορφής

Η εξωτερίκευση της κεφαλαιοκρατικής σχέσης στηρίζεται αρχικά στο ότι η μορφή του τοκοφόρου κεφαλαίου είναι μια *begriffslose Form*, μορφή μη-εννοιακή, στερούμενη έννοιας. Πρόκειται για τη μορφή $X - X'$ όπου $X' = X + \chi$ (ή $X + dX$). Η *Begriffslosigkeit* συνίσταται στο ότι σ' αυτή τη μορφή εξαφανίζεται η διαδικασία που την καθιστά εφικτή.

Πράγματι η κίνηση $X - X'$, η οποία τίθεται εδώ ως αυθόρμητη κίνηση του X , είναι δυνατή μόνο εάν το χρηματικό κεφάλαιο X εισαχθεί σε μια διαδικασία παραγωγής όπου και αξιοποιείται. Αυτή ακριβώς η αξιοποίηση που γίνεται στο εσωτερικό της διαδικασίας αναπαραγωγής του βιομηχανικού κεφαλαίου επιτρέπει την αύξηση κατά dX .

Για να έχουμε τον πραγματικό κύκλο που διαγράφει το X , πρέπει, στο μεσοδιάστημα X και X' , να θέσουμε όλον τον κύκλο του χρηματικού κεφαλαίου, ο οποίος είναι ένας από τους τρεις κύκλους, μία από τις τρεις λειτουργικές μορφές του βιομηχανικού κεφαλαίου που μελετήθηκαν από τον Μαρξ στην αρχή του Τόμου II. Έχουμε λοιπόν:

$$\begin{array}{l} X \text{ -- } X - E \quad /E\Delta \dots \Pi \dots E' \text{ -- } X' \text{ -- } X' \\ \quad \quad \quad /M\Pi (E + \varepsilon) (X + \chi). \end{array}$$

Μόνον αυτή η διαδικασία επιτρέπει τη μετάβαση από μια αρχική αξία X σε μια αξία X' ίση προς $X + dX$ ²².

22 Η χρηματική αξία X επιτρέπει την αγορά των εμπορευμάτων $E\Delta$ (εργασιακή δύναμη) και $M\Pi$ (μέσα παραγωγής). Εντάσσεται λοιπόν στον κύκλο παραγωγής (Π), αποτέλεσμα του οποίου είναι η *αυξημένη* αξία εμπορεύματος E' , η οποία μετατρέπεται σε X' .

Εδώ μας ενδιαφέρει το ερώτημα ποιές είναι οι σχέσεις των X και X' σ' αυτό τον κύκλο. Ας εξετάσουμε αρχικά ποιά είναι η ιδιαίτερη μορφή του X στο στάδιο:

$$X - E \quad / \quad E\Delta \\ / \quad M\Pi$$

Ο Μαρξ δίνει την ακόλουθη απάντηση:

«Σ' αυτό το πρώτο στάδιο, το X κυκλοφορεί ως χρήμα. Λειτουργεί ως χρηματικό κεφάλαιο αποκλειστικά για το λόγο ότι μόνον στην κατάσταση χρήματος μπορεί να επιτελέσει μια χρηματική λειτουργία, να μετατραπεί στα στοιχεία του Π , δηλαδή στα $E\Delta$ και $M\Pi$, τα οποία βρίσκονται απέναντί του ως εμπορεύματα. Σ' αυτή την πράξη κυκλοφορίας λειτουργεί μόνον ως χρήμα» (MEW, 24, 51).

Αυτό σημαίνει ότι το X δεν είναι καθ' εαυτό κεφάλαιο. Από μόνο του δεν διαθέτει καμία αυξητική ικανότητα. Δεν επιτελεί παρά μια νομισματική λειτουργία (λειτουργία αγοράς) και όχι μια κεφαλαιοκρατική λειτουργία (λειτουργία αξιοποίησης της αξίας). Τι είναι αυτό που μετατρέπει αυτή την καθαρά νομισματική λειτουργία σε κεφαλαιακή λειτουργία; Είναι η φύση της σχέσης του με τα άλλα στάδια της διαδικασίας. «Καθώς αυτή η πράξη²³ αποτελεί το πρώτο στάδιο της ευρισκόμενης σε διαδικασία κεφαλαιακής αξίας, είναι ταυτόχρονα λειτουργία του χρηματικού κεφαλαίου χάρη στην ιδιαίτερη χρηστική μορφή των εμπορευμάτων $E\Delta$ και $M\Pi$ που αγοράζονται» (MEW, 24, 51-52).

Αυτό το τελευταίο μέρος της φράσης σημαίνει δύο πράγματα:

$$1) \quad H: X - E \quad / \quad E\Delta \\ / \quad M\Pi$$

είναι λειτουργία του χρηματικού κεφαλαίου, παίζει ένα ρόλο στην κεφαλαιοκρατική διαδικασία αναπαραγωγής, στο βαθμό που καθιστά δυνατό, χάρη στον ιδιαίτερο χαρακτήρα των $E\Delta$ και $M\Pi$, το στάδιο Π , το οποίο είναι ακριβώς αυτό της αξιοποίησης.

2) Ειδικότερα, το καθοριστικό εδώ είναι η φύση του εμπορεύματος $E\Delta$ (εργασιακή δύναμη). Η διαδικασία αξιοποίησης του X γίνεται δυνατή από την παρουσία στην αγορά αυτού του απολύτως ιδιόμορφου εμπορεύματος που είναι η εργασιακή δύναμη. Η μορφή την οποία εξετάζουμε εδώ, συγκαλύπτει έτσι την αντίθεση μεταξύ κεφαλαίου και μισθωτής εργασίας. Η μελέτη της αποκαλύπτει ως κινητήρια δύναμη του κύκλου τις κεφαλαιοκρατικές σχέσεις παραγωγής.

«Όλος αυτός ο κύκλος προϋποθέτει τον κεφαλαιοκρατικό χαρακτήρα της ίδιας της διαδικασίας παραγωγής, έχει λοιπόν ως βάση αυτή τη διαδικασία παραγωγής μαζί με το ιδιαίτερο κοινωνικό καθεστώς που καθορίζεται απ' αυτή.

$$X - E = X - E / E\Delta \\ / \quad M\Pi$$

Το $X - E\Delta$ όμως προϋποθέτει το μισθωτό εργάτη, άρα τα μέσα παραγωγής ως τμήμα του παραγωγικού κεφαλαίου, άρα τη διαδικασία εργασίας και αξιοποίησης, τη διαδικασία παραγωγής ήδη ως λειτουργία του κεφαλαίου» (MEW, 24, 67).

Ας εξετάσουμε τώρα το X' . Δεν μπορούμε να πούμε ούτε ότι είναι προϊόν του X , ούτε ότι είναι προϊόν του Π (εκτός από ορισμένες ειδικές περιπτώσεις, όπως η παραγωγή χρυσού). Αποτελεί τη μεταλλαγμένη μορφή του E' . Η επιστροφή στη χρηματική μορφή δεν είναι λειτουργία του χρηματικού, αλλά του εμπορευματικού κεφαλαίου E' . Η διαφορά χ , χρηματική μορφή της διαφοράς ϵ , η οποία παρήχθη στο στάδιο Π , δεν αντιπροσωπεύει μια κίνηση που χαρακτηρίζει το X .

«Το χρηματικό κεφάλαιο εκτελεί στο εσωτερικό του κύκλου του βιομηχανικού κεφαλαίου μόνον χρηματικές λειτουργίες και αυτές οι χρηματικές λειτουργίες αποκτούν ταυτόχρονα σημασία κεφαλαιακών λειτουργιών μόνον μέσα από τη σύνδεσή τους με τα άλλα στάδια αυτού του κύκλου. Η παράσταση (Darstellung) του X' ως σχέσης του χ με το X , ως κεφαλαιοκρατικής σχέσης, δεν είναι άμεση λειτουργία του χρηματικού κεφαλαίου αλλά του εμπορευματικού κεφαλαίου E' , το οποίο, με τη σειρά του, ως σχέση του ϵ με το E , εκφράζει μόνον το αποτέλεσμα της διαδικασίας παραγωγής, της αυτοαξιοποίησης της κεφαλαιακής αξίας που πραγματοποιείται εκεί» (MEW, 24, 82).

Συμπεραίνουμε λοιπόν, ότι στον τύπο $X' = X + dX$, που εκφράζει το αποτέλεσμα του κύκλου, δεν υπάρχει σχέση ανάμεσα στα X και X' . Η εξίσωση είναι μια αδύνατη εξίσωση. Το γεγονός ότι τίθεται μια αδύνατη σχέση έχει εκφραστεί από τον Μαρξ, όπως γνωρίζουμε, με την έννοια του *ανορθολογικού*.

Φυσικά, αυτό το ανορθολογικό βρίσκεται τη *λογική* του στην εννοιακή διατύπωση που εκφράζει την ολότητα του κύκλου του χρηματικού κεφαλαίου και τη σύνδεσή του με τους άλλους κύκλους. Ο ανορθολογικός

και μη-εννοιακός τύπος $X' = X + dX$ εξηγείται από ολόκληρο τον τύπο:

$$\frac{X - E}{\text{ΜΠ}} = \frac{E\Delta \dots \dots \dots \text{Π} \dots \dots \dots E' - X'}{\text{ΜΠ}}$$

Αυτός ο τύπος εκφράζει την *εννοιακή σχέση*, δηλαδή:

1) Συλλαμβάνει το σύνολο των μεταλλάξεων και των αλλαγών μορφής που συγκροτούν τον κύκλο και τον συνδέουν με τους άλλους κύκλους στο σύνολο της διαδικασίας αναπαραγωγής του κεφαλαίου.

2) Υποδεικνύει τον καθοριστικό χαρακτήρα της σχέσης παραγωγής, στην οποία στηρίζεται όλη η διαδικασία αξιοποίησης.

Η αδύνατη σχέση του X' με το X μπορεί να στηριχθεί μόνον σ' αυτό που καθορίζει όλον τον κύκλο: στο κεφάλαιο ως *σχέση παραγωγής*, με το συμπλήρωμά του, τη *μισθωτή εργασία*.

Έτσι λοιπόν ο κύκλος του χρηματικού κεφαλαίου είναι αυτός που εκφράζει με τον καλύτερο τρόπο την κεφαλαιοκρατική διαδικασία. Το χαρακτηριστικό της είναι πράγματι ότι έχει ως αρχή την αξιοποίηση της αξίας, πράγμα που εκφράζει σαφώς ο κύκλος από το X στο X' . Αυτή όμως η συγκεκριμένη μορφή της διαδικασίας αναπαραγωγής του κεφαλαίου, μιας διαδικασίας αξιοποίησης της αξίας, που κατέστη δυνατή από τις σχέσεις παραγωγής του κεφαλαίου και της μισθωτής εργασίας, τείνει να εξαφανισθεί μέσα στο *αποτέλεσμά* της.

«Μ' αυτόν τον τρόπο, το X' εμφανίζεται ως μια ποσότητα αξίας που διαφοροποιείται εσωτερικά, που πραγματοποιεί στον εαυτό της μια διάκριση λειτουργικού (εννοιακού) τύπου και εκφράζει την κεφαλαιακή σχέση. Αυτό όμως εκφράζεται μόνον ως αποτέλεσμα, χωρίς τη διαμεσολάβηση της διαδικασίας, της οποίας είναι το αποτέλεσμα» (MEW, 24, 50).

Αυτός ο κύκλος χαρακτηρίζεται λοιπόν από την εξαφάνιση της διαδικασίας μέσα στο αποτέλεσμα της. Έτσι μπορεί, εάν αυτονομηθεί, να οδηγήσει σε παραγνώριση της κεφαλαιοκρατικής διαδικασίας.

Στο σύνολο της διαδικασίας αναπαραγωγής, την οποία μελέτησε ο Μαρξ στον Τόμο II, δεν υπάρχει πιθανότητα να προκύψει αυτή η αυτονόμηση. Η αυτονομία του κύκλου του χρηματικού κεφαλαίου εξαφανίζεται στον κύκλο του εμπορευματικού κεφαλαίου.

«Η επίφαση ανεξαρτησίας, την οποία διαθέτει η χρηματική μορφή της κεφαλαιακής αξίας στην πρώτη μορφή του κύκλου της (στη μορφή χρηματικού κεφαλαίου), εξαφανίζεται σ' αυτή τη δεύτερη μορφή, η οποία με τον τρόπο αυτό συνιστά την κριτική της μορφής I και την περιορίζει στο να είναι μόνον μια ιδιαίτερη μορφή» (MEW, 24, 78).

Η κριτική αυτής της μορφής ασκείται από την ανάπτυξη της όλης διαδικασίας αναπαραγωγής. Αυτή όμως η ανάπτυξη εμφανίζεται μόνον στην *επιστήμη*.

Στην πραγματικότητα, αυτή η αυτονόμηση, αυτή η απώλεια της έννοιας, (*Begriffslosigkeit*), αυτός ο ανορθολογισμός θα εκδηλωθούν στο βαθμό που θα οδηγηθούμε προς τις πλέον συγκεκριμένες και διαμεσολαβημένες μορφές της κεφαλαιοκρατικής διαδικασίας.

Στη μορφή του τοκοφόρου κεφαλαίου αυτή η διαδικασία είναι ολοκληρωμένη. Πράγματι, είναι η πλέον συγκεκριμένη, η πλέον διαμεσολαβημένη μορφή του κεφαλαίου. Προϋποθέτει όχι μόνον τη μετατροπή της υπεραξίας σε κέρδος, αλλά και τη διάσπαση του κέρδους σε επιχειρηματικό κέρδος και τόκο. Ο χρηματιστής κεφαλαιοκράτης που προκαταβάλλει το ποσό X , μένει έξω από όλη τη διαδικασία παραγωγής και αναπαραγωγής. Το μόνο που κάνει είναι να προκαταβάλλει ένα ποσό X και να εισπράττει ένα ποσό X' . Το τι θα συμβεί μεταξύ των δύο αυτών πράξεων, δεν τον ενδιαφέρει.

Μ' αυτόν τον τρόπο, στη μορφή $X - X'$, όλη η κεφαλαιοκρατική διαδικασία έχει εξαφανισθεί. Η *Begriffslosigkeit* εκφράζει την εξαφάνιση όλων των ενδιάμεσων όρων, η συσχέτιση των οποίων καθιστά δυνατή τη σχέση του X με το X' . Εκφράζει, συνεπώς, την εξαφάνιση αυτού που στηρίζει και καθιστά δυνατή τη συσχέτιση, δηλαδή *τις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής*. Η εξαφάνιση των σχέσεων παραγωγής στην *Begriffslosigkeit* της μορφής θεμελιώνει την εξωτερίκευση (*Veräusserlichung*) αυτού που ο Μαρξ αποκαλεί κεφαλαιοκρατική σχέση.

Γνωρίζουμε ότι αυτό που έκανε εφικτή αυτή την εξαφάνιση, είναι η ανάπτυξη μορφής που οδηγεί στην πλέον συγκεκριμένη, την πλέον διαμεσολαβημένη μορφή του τοκοφόρου κεφαλαίου. Η ανάπτυξη μορφής, η διαπλοκή των μεσολαβήσεων εξαφανίζονται στην μορφή που είναι το αποτέλεσμα τους. Αυτή η μορφή, που είναι η πλέον διαμεσολαβημένη της κεφαλαιακής διαδικασίας, εμφανίζεται ως αμιγής αμεσότητα, αμιγής σχέση του χρηματικού κεφαλαίου με τον εαυτό του.

Ξεκινώντας από αυτό μπορούμε να κατανοήσουμε την έννοια της *Veräusserlichung*. Πράγματι γνωρίζουμε ότι σηματοδοτεί μια σχέση μεταξύ *σχέσης παραγωγής και μορφής της διαδικασίας*. Από την άλλη

πλευρά έχουμε ήδη αναγνωρίσει το γενικό μηχανισμό του δεσμού *σχέσης/μορφής*, τον οποίο χαρακτηρίσαμε ως δεσμό μετωνυμικής αιτιότητας. Στη *begriffslose Form*, η οποία απώλεσε όλους τους χαρακτήρες που την τοποθετούσαν σε ορισμένη θέση κατά την ανάπτυξη και άρθρωση των μορφών της διαδικασίας, αυτή η μετωνυμική αιτιότητα θα παράγει τα πιο ριζοσπαστικά αποτελέσματά της.

Πριν να εξετάσουμε τις λεπτομέρειες αυτών των αποτελεσμάτων μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι οι όροι του προβλήματος αποκλείουν έναν ορισμένο τύπο ερμηνείας της *Veräusserlichung* (και της *Entfremdung*). Οι προκείμενοι όροι δεν είναι υποκείμενο, κατηγορημα και πράγμα, αλλά σχέση και μορφή. Η διαδικασία αποξένωσης, στην οποία αναφερόμαστε εδώ, δεν σηματοδοτεί την εξωτερίκευση των κατηγορημάτων ενός υποκειμένου σε ένα ξένο όν, αλλά δείχνει τι συμβαίνει στην κεφαλαιακή σχέση όταν αυτή παίρνει την πιο διαμεσολαβημένη μορφή της διαδικασίας.

B) Η *Verausserlichung* της σχέσης

Η έννοια της *Verausserlichung* συνοδεύεται με σχεδόν τελετουργικό τρόπο από τρεις άλλες έννοιες: *Verrücktheit* (παραλογισμός), *Versachlichung* (πραγμοποίηση) και *Verkehrung* (αναποδογύρισμα).

Αφήνουμε κατά μέρος τον πρώτο όρο, ο οποίος δεν έχει καμιά δική του εννοιολογική σημασία. Η έννοια *Verkehrung* θέτει ωστόσο ένα πρόβλημα. Αφενός δηλώνει την ήδη εξετασθείσα *αντιστροφή* του εσωτερικού προσδιορισμού της διαδικασίας στις έτοιμες μορφές της. Εδώ όμως παίρνει μια νέα σημασία που θα εξετάσουμε στη συνέχεια.

Η έννοια της *Versachlichung* πρέπει να κατανοηθεί με βάση αυτά που ήδη αναφέραμε για τη συγκρότηση της *Gegenständlichkeit* και το μηχανισμό της *Darstellung*. Είδαμε κατά την ανάλυση της εμπορευματικής μορφής ότι το πράγμα, το αντικείμενο, ήταν ο φορέας μιας σχέσης και η παραγνώριση της λειτουργίας του ως φορέα, η παραγνώριση του αισθητού-υπαισθητού χαρακτήρα του πράγματος, μετέτρεπε την έκφραση μια κοινωνικής σχέσης σε φυσική *ιδιότητα* του πράγματος.

Πιο συγκεκριμένα όλα κρίνονταν στη λειτουργία της *μορφής* που ήταν ταυτόχρονα μορφή (περίβλημα) του πράγματος και μορφή εμφάνισης των σχέσεων παραγωγής.

Συναντούμε ξανά το μηχανισμό της *Darstellung* που ο Μαρξ διασαφήνισε αναλύοντας τη σχέση μεταξύ του κεφαλαίου ως *πράγματος* (μάζα χρήματος ή υλικών στοιχείων: πρώτες ύλες, μηχανές κλπ.) και του κεφαλαίου ως σχέσης παραγωγής, φορέα της οποίας αποτελεί το κεφάλαιο ως πράγμα.

«Το κεφάλαιο δεν είναι πράγμα, αλλά μια συγκεκριμένη, κοινωνική, ανήκουσα σε ορισμένο κοινωνικό σχηματισμό σχέση παραγωγής, η οποία παρίσταται (*sich darstellt*) σε ένα πράγμα και δίνει στο πράγμα αυτό έναν ειδικό κοινωνικό χαρακτήρα» (MEW, 25, 822).

Συναντούμε ξανά την αντίθεση σχέση/πράγμα, η οποία υπάρχει μέσω του μηχανισμού της *Darstellung*. Η παραγνώριση της *Darstellung* εξαλείφει την αντίθεση και μετατρέπει το κεφάλαιο σε απλό πράγμα.

Εδώ έχουμε τρεις όρους:

- το κεφάλαιο ως σχέση παραγωγής,
- την *κεφαλαιακή μορφή*, που αποτελεί εδώ τη μη-εννοιακή μορφή του τοκοφόρου κεφαλαίου,
- το πράγμα (υλικά στοιχεία του κεφαλαίου), το οποίο χρησιμεύει ως φορέας της κεφαλαιακής σχέσης παίρνοντας τη μορφή του τοκοφόρου κεφαλαίου.

Η μορφή του τοκοφόρου κεφαλαίου έχει εξαλείψει κάθε ίχνος που μαρτυρεί ότι είναι μια ιδιαίτερη και συγκεκριμένη μορφή κεφαλαίου. Οι μορφικοί προσδιορισμοί του συγχέονται έτσι με τους υλικούς προσδιορισμούς του πράγματος.

Λόγω της *Begriffslosigkeit* η μορφή παύει λειτουργεί ως μορφή. Οι κοινωνικοί προσδιορισμοί των σχέσεων παραγωγής ανάγονται συνεπώς στους υλικούς προσδιορισμούς του πράγματος. Εξ ου και η σύγχυση αυτών που ο Μαρξ αποκαλεί *υλικά θεμέλια* (πράγματα που ασκούν τη λειτουργία φορέα) με τους κοινωνικούς προσδιορισμούς. Οι τελευταίοι γίνονται φυσικές *ιδιότητες* των υλικών στοιχείων της παραγωγής.

Με αυτό τον τρόπο το κεφάλαιο-σχέση καθίσταται *πράγμα*. Αλλά αυτό το πράγμα έχει πολύ ιδιόμορφες ιδιότητες. Ο μυστηριακός χαρακτήρας του μπορεί να εκφραστεί με δύο τρόπους:

- Αν θεωρήσει κανείς το X ως αξιακή μάζα, τότε η σχέση X - X' γίνεται *unbegreiflich* (αδιανόητη), όπως και η σχέση 4 = 5. Εδώ συναντάται το μυστήριο της αύξησης.

- Μπορεί να αναζητήσουμε τη λύση του μυστηρίου στην αξία χρήσης των υλικών στοιχείων του πράγματος X. Έτσι όμως η εννοιακά μη οριζόμενη, η αδιανόητη σχέση αντικαθίσταται από μια μη σύμμετρη

σχέση. Το *πράγμα X* παράγει την υπεραξία, δηλαδή μια κοινωνική σχέση. Μπορούμε να εκφράσουμε καλύτερα αυτό το μυστήριο δίνοντας σ' αυτή τη μη σύμμετρη σχέση το πραγματικό της όνομα: πρόκειται για μια *ανορθολογική* σχέση.

Με αφετηρία αυτό μπορούμε να κατανοήσουμε πώς προκύπτει και πώς εξιχνιάζεται αυτό το μυστήριο. Η αποσαφήνιση της έννοιας *Verkehrung* θα μας δώσει τη λύση. Η έννοια αυτή χαρακτηρίζει την εξής κίνηση: η μετατροπή της κοινωνικής σχέσης σε πράγμα συνιστά ταυτόχρονα μετατροπή του πράγματος σε κοινωνική σχέση. Το πράγμα, μέσα στο οποίο διαλύεται η κοινωνική σχέση, προέρχεται από την κίνηση που προκαλεί η κοινωνική σχέση. Αυτή η κίνηση είναι παρούσα στο πράγμα ως φυσική ιδιότητα ή απόκρυφη ιδιότητά του. Βλέπουμε λοιπόν εδώ να διευκρινίζεται και να αποκτά πληρότητα το νόημα της *συγκάλυψης*, όρο με τον οποίο ο Μαρξ χαρακτήρισε τον τρόπο δράσης των σχέσεων παραγωγής.

Το αποτέλεσμα αυτού του τρόπου δράσης εκδηλώνεται αρχικά στο ότι το πράγμα εμφανίζεται ως ένα είδος ρομπότ που μπορεί να κάνει μια συγκεκριμένη κίνηση. Η μετάβαση από το 4 στο 5 είναι δυνατή διότι το πράγμα διαθέτει το ίδιο έναν λόγο για την αύξησή του. Και διαθέτει αυτόν το λόγο διότι, όπως είπε ο Μαρξ, κουβαλά μέσα του μια κοινωνική σχέση. Το ανορθολογικό είναι λοιπόν ο *λόγος* για την αύξηση του πράγματος²⁴. Έτσι το ανορθολογικό επιβεβαιώνεται και επιβάλλεται ως ο λόγος της *Wirklichkeit*. Ο τρόπος ύπαρξης της κοινωνικής σχέσης μέσα στο πράγμα μας επιτρέπει να διαλευκάνουμε δύο μυστήρια: το μυστήριο της αύξησης και το μυστήριο της παραγωγής μιας κοινωνικής σχέσης από ένα απλό πράγμα. Το κεφάλαιο-πράγμα μπορεί έτσι με έναν φυσικό και συγκεκριμένο τρόπο να παράγει τόκο (ακριβώς όπως η γη παράγει πρόσοδο). Μπορούμε να συνοψίσουμε αυτή την κίνηση λέγοντας ότι το πράγμα έχει καταστεί *αυτόνομο υποκείμενο*, αυτό που ο Μαρξ εκφράζει με την έννοια της *Versubjektivierung* (υποκειμενοποίηση).

Εδώ υπάρχει λοιπόν μια διπλή κίνηση: πραγματοποίηση των κοινωνικών προσδιορισμών της παραγωγής και υποκειμενοποίηση των υλικών θεμελίων της, των πραγμάτων, στα οποία αναπαρίστανται και συγκαλύπτονται αυτοί οι κοινωνικοί προσδιορισμοί. Ο Μαρξ εξηγεί ότι αυτή η διπλή κίνηση ήταν αισθητή ήδη στον πιο απλό προσδιορισμό του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής: στην εμπορευματική μορφή του προϊόντος της εργασίας.

«Περαιτέρω στο εμπόρευμα και ακόμη περισσότερο στο εμπόρευμα ως προϊόν του κεφαλαίου εγκλείεται η πραγματοποίηση των κοινωνικών προσδιορισμών της παραγωγής και η υποκειμενοποίηση των υλικών θεμελίων της παραγωγής, η οποία χαρακτηρίζει ολόκληρο τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής» (MEW, 25, 887).

Αυτή ακριβώς η διπλή κίνηση δίνει τη δεύτερη σημασία του όρου *Verkehrung*, την οποία υπαινιχθήκαμε προηγουμένως και για την οποία θα χρησιμοποιήσουμε τη λέξη *αναποδογύρισμα* (*renversement*). Συνέπεια αυτού είναι «ο μαγεμένος, αναποδογυρισμένος και στημένος με το κεφάλι προς τα κάτω κόσμος» (στο ίδιο, σελ. 838).

Θεωρούμε αναγκαίο να διακρίνουμε αυτές τις δύο λειτουργίες της έννοιας *Verkehrung* διότι μόνον η πρώτη (αντιστροφή ως λειτουργία που προσδιορίζεται από την ανάπτυξη των μορφών, τη μετάβαση από την *Kerngestalt* στη *fertige Gestalt*) μπορεί να προσδιορισθεί εννοιολογικά με αυστηρό τρόπο. Η δεύτερη λειτουργία που επιτελείται από την *Verkehrung* (διττή κίνηση πραγματοποίησης των κοινωνικών σχέσεων και υποκειμενοποίησης των υλικών φορέων) περιβάλλεται από μια ανθρωπολογική αίγλη, η οποία σημαδεύεται από την μη αναστοχασμένη, άκριτη αναφορά σε ένα παλιότερο εννοιολογικό πεδίο.

Εδώ οφείλουμε να εξετάσουμε εγγύτερα τη σχέση ανάμεσα σ' αυτή τη μορφή του αναποδογυρίσματος, η οποία χαρακτηρίζει τη *Veräusserlichung* της καπιταλιστικής σχέσης, και στην κλασική εικόνα της αποξένωσης, όπως αυτή εκφράζεται στα *Χειρόγραφα*. Στην προκειμένη δομή, η οποία συγκροτείται από το ζεύγος συνωνύμων *Entfremdung/Veräusserlichung* και την έννοια *Verkehrung*, αντιστοιχεί, στα *Χειρόγραφα*, η δομή που συγκροτείται από το ζεύγος *Entfremdung/Entausserung* και την ίδια έννοια *Verkehrung*. (Αυτό το αναποδογύρισμα δηλώνει στα πλαίσια της ανθρωπολογικής κριτικής αφενός την ολοκλήρωση της διαδικασίας αποξένωσης, στην οποία το υποκείμενο γίνεται αντικείμενο του αντικειμένου του και αφετέρου το θεωρησιακό εγχείρημα που επιβεβαιώνει το χωρισμό και το αναποδογύρισμα.) Από την άλλη πλευρά τόσο εδώ όσο και στα *Χειρόγραφα* το αναποδογύρισμα βρίσκεται στο πεδίο της σχέσης πρόσωπο/πράγμα.

Γι' αυτό είναι αναγκαίο να συγκεκριμενοποιηθεί η σημασία των προκειμένων εννοιών. Ας εξετάσουμε αρχικά την κίνηση της πραγματοποίησης (*Versachlichung* ή *Verdinglichung*). Αυτό που μεταβιβάζεται στο πράγμα δεν είναι η ουσία μιας υποκειμενικότητας, αλλά μια σχέση. Στην *Veräusserlichung* δεν υπάρχει ένα

24 Θα διαπιστώσουμε πιο κάτω τη θεωρητική πανωλεθρία που υπέστη ο Πράις επειδή αντιλαμβανόταν αυτό το λόγο ως γεωμετρικό.

υποκείμενο, το οποίο να χωρίζεται από τον εαυτό του και τα κατηγορήματά του να μεταβιβάζονται σε ένα ξένο ον. Πρόκειται για μια μορφή, η οποία αποξενώνεται από τη σχέση που υποβασιμάζει και, για το λόγο αυτό, γίνεται πράγμα και επιφέρει την πραγματοποίηση της σχέσης. Αυτός ο ορισμός της *Veräusserlichung* ισχύει και για την *Entfremdung*. Αυτό που εξαλείφεται με το φετιχισμό είναι η δομική διαπλοκή που δημιουργεί την απόσταση του πράγματος από τον ίδιο τον εαυτό του, απόσταση που συγκροτεί τον τόπο, στον οποίο εγγράφονται οι οικονομικές σχέσεις.

Αυτή η απόσταση καταργείται στο φετιχισμό και μπορούμε να πούμε ότι είχε εξίσου καταργηθεί και στα *Χειρόγραφα* του 1844, όπου το πράγμα λαμβανόταν άμεσα ως αντικείμενο μιας υποκειμενικότητας. Η κατάργηση αυτής της απόστασης, αυτής της ιδιαίτερης διάστασης του πράγματος, η οποία δηλώνει τη δημιουργία μιας δομής, επέτρεπε την αμφιβολογία *αντικειμένου/προϊόντος*. Η *Versachlichung* της καπιταλιστικής σχέσης δεν πρέπει λοιπόν να κατανοηθεί ως αντικειμενοποίηση των κατηγορημάτων ενός υποκειμένου, αν δεν θέλουμε να καταργήσουμε την ειδοποιό διάσταση, στην οποία το κεφάλαιο καθορίζει τις οικονομικές σχέσεις.

Όσον αφορά την *υποκειμενοποίηση* διαπιστώνουμε ότι ούτε αυτή συνιστά το αναποδογύρισμα του κατηγορήματος ενός ουσιακού υποκειμένου σε υποκείμενο. Αυτό που ο Μαρξ αποκαλεί υποκειμενοποίηση του πράγματος είναι το ότι το πράγμα αποκτά τη *λειτουργία κινητήριας δύναμης* της διαδικασίας. Στα πλαίσια της διαδικασίας, αυτή η λειτουργία δεν ασκείται από ένα υποκείμενο ή από την αλληλεπίδραση υποκειμένου και αντικειμένου. Ασκείται από τις *σχέσεις παραγωγής*, οι οποίες είναι απολύτως ξένες στο πεδίο του υποκειμένου και του αντικειμένου, στο οποίο βρίσκουν απλώς *φορείς*. Οι ιδιότητες που αποκτά το πράγμα δεν είναι οι ιδιότητες ενός υποκειμένου, αλλά η κινητήρια δύναμη που προέρχεται από τις σχέσεις παραγωγής. Το πράγμα μπορεί να εμφανισθεί ως υποκείμενο επειδή του μεταβιβάσθηκε αυτή η κίνηση. Η έννοια του υποκειμένου δηλώνει μια λειτουργία που έχει τη θέση της σε μια απατηλή κίνηση.

Μπορούμε να συνάγουμε από τα παραπάνω ότι αν σε ένα θεωρητικό πεδίο, όπως αυτό των *Χειρογράφων*, οι έννοιες υποκειμενοποίηση, πραγματοποίηση και αναποδογύρισμα εκφράζουν με τον κατάλληλο τρόπο ένα εννοιολογικό περιεχόμενο, *επισημαίνουν* ένα διαφορετικό εννοιολογικό περιεχόμενο στο θεωρητικό πεδίο του *Κεφαλαίου*. Στη δεύτερη περίπτωση δεν είναι εννοιολογικά προσίδιες στο αντικείμενό τους, αλλά κινούνται στο επίπεδο της *αναλογίας*. Έτσι οι έννοιες υποκειμενοποίηση, πραγματοποίηση και αναποδογύρισμα συγκαλύπτουν το καθοριστικό: την κινητήρια δύναμη της διαδικασίας και την ειδική αποτελεσματικότητα των σχέσεων παραγωγής²⁵.

Ας εξετάσουμε με συντομία τη διαφορά των δύο κινήσεων. Στα *Χειρόγραφα*, το υποκείμενο (ο εργάτης) τοποθετεί την ουσία του σε ένα αντικείμενο. Αυτό το αντικείμενο θα αυξήσει τη δύναμη του ξένου όντος (του κεφαλαίου) που με μια κίνηση αναποδογυρίσματος θα εμφανισθεί ως υποκείμενο και θα κάνει τον εργάτη να είναι αντικείμενο του αντικειμένου του.

Στο *Κεφάλαιο* η *Veräusserlichung* έγκειται στο ότι οι προσδιορισμοί της σχέσης ανάγονται στις υλικές ιδιότητες του πράγματος (πραγματοποίηση) λόγω της *Begriffslosigkeit* της μορφής: το πράγμα, μέσα στο οποίο εξαφανίσθηκε η σχέση, εμφανίζεται τότε ως ένα υποκείμενο-ρομπότ (υποκειμενοποίηση). Σ' αυτή την κίνηση δεν επεμβαίνει ο εργάτης και ο καπιταλιστής. Εδώ ο εργάτης εμφανίζεται ως φορέας της σχέσης παραγωγής «μισθωτή εργασία» και όχι ως πρωταρχικό υποκείμενο της διαδικασίας. Ο μηχανισμός της *Entfremdung* δεν τον αφορά.

Μπορούμε λοιπόν να προσδιορίσουμε με σαφήνεια δύο διαφορετικές δομές. Αλλά ο Μαρξ έχει διαρκώς την τάση να τις συγχέει, να αντιμετωπίζει την *Entfremdung* της κεφαλαιοκρατικής σχέσης με βάση το μοντέλο της αλλοτρίωσης του ουσιακού υποκειμένου, να αντιμετωπίζει τη *Verkehrung*-αντιστροφή ως *Verkehrung*-αναποδογύρισμα.

Θα δώσω ένα παράδειγμα αυτού του γλιστρήματος από το δεύτερο κεφάλαιο του Τόμου III. Εκεί γίνεται λόγος για το μετασχηματισμό της υπεραξίας σε κέρδος. Είδαμε ότι το κέρδος είναι μια μορφή εμφάνισης/συγκάλυψης της υπεραξίας, στην οποία εξαφανίζεται ο προσδιορισμός της αξίας από το χρόνο εργασίας και της υπεραξίας από την υπερεργασία, μια μορφή που χαρακτηρίζεται από την *αντιστροφή* της πραγματικής

25 Το πόσο απρόσφορη είναι η χρήση αυτού του σχήματος για να εκφρασθεί ο μηχανισμός του φετιχισμού φαίνεται καθαρά αν παρατηρήσει κανείς ότι στην «υποκειμενοποίηση» των πραγμάτων (αυτονόμηση των υλικών φορέων) δεν αντιστοιχεί κατά κανένα τρόπο μια πραγματοποίηση των ατόμων. Αντιθέτως αυτό που στη μορφή του τοκοφόρου κεφαλαίου αντιστοιχεί στην εικόνα του ρομποτοποιημένου πράγματος είναι η εικόνα του *συμβολαίου* ανάμεσα σε δύο ελεύθερα άτομα, σε δύο κυρίαρχες και συστατικές υποκειμενικότητες. Από εδώ προκύπτει σαφώς ότι ο φετιχισμός δεν αφορά τη σχέση ενός υποκειμένου με ένα αντικείμενο αλλά τη σχέση καθενός από αυτούς τους φορείς με τις σχέσεις παραγωγής που τους καθορίζουν.

κίνησης της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής. Ωστόσο στο κείμενο αυτό θα δούμε ότι η αντιστροφή ανάγεται στην ανθρωπολογική μορφή του αναποδογυρίσματος και μάλιστα συγχέεται το πρώτο και το δεύτερο μοντέλο της *Entfremdung* σε ένα κλίμα απροσδιοριστίας που είναι χαρακτηριστικό για τον ανθρωπολογικό λόγο.

«Ο τρόπος με τον οποίο, μέσω του περάσματος από το ποσοστό κέρδους, η υπεραξία μετασηματίζεται στη μορφή του κέρδους, δεν είναι παρά η περαιτέρω εξέλιξη της πραγματοποιούμενης ήδη κατά τη διαδικασία παραγωγής αντιστροφής υποκειμένου και αντικειμένου. Ήδη εκεί είχαμε διαπιστώσει ότι όλες οι υποκειμενικές παραγωγικές δυνάμεις της εργασίας παρουσιάζονται ως παραγωγικές δυνάμεις του κεφαλαίου. Από τη μια πλευρά η αξία, η παρελθούσα εργασία, η οποία εξουσιάζει τη ζωντανή, προσωποποιείται στον καπιταλιστή. Από την άλλη πλευρά ο εργάτης εμφανίζεται αντιστρόφως ως απλώς πραγμασιδής εργασιακή δύναμη, ως εμπόρευμα» (MEW, 25, 55).

Εδώ διαπιστώνεται η ακόλουθη κίνηση:

νεκρή εργασία ↓ προσωποποίηση στον καπιταλιστή	ζωντανή εργασία ↓ αμιγώς υλική εργασιακή δύναμη: εμπόρευμα
--	---

Εδώ χρησιμοποιείται το κλασικό ανθρωπολογικό σχήμα:

πράγμα (αντικείμενο) ↓ πρόσωπο (υποκείμενο)	πρόσωπο (υποκείμενο) ↓ πράγμα (αντικείμενο)
---	---

Η ανάπτυξη των μορφών της διαδικασίας κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, με την αντιστροφή που την χαρακτηρίζει, θεωρείται ως ανάπτυξη του αρχικού αναποδογυρίσματος υποκειμένου/αντικειμένου. Αν θεωρηθεί ότι αυτό το σχήμα εμφανίζει συνοχή, τότε ακυρώνεται όλη η ανάλυσή μας. Στην πραγματικότητα όμως δεν είναι συνεκτικό, διότι εκείνο που αντιστοιχεί στο μετασηματισμό της ζωντανής εργασίας σε εμπόρευμα είναι ο μετασηματισμός της νεκρής εργασίας σε *κεφάλαιο* και όχι σε κεφαλαιοκράτη.

Η *προσωποποίηση* με την αυστηρή έννοια που αποκτά αυτή η έννοια στο *Κεφάλαιο* είναι κάτι εντελώς διαφορετικό. Δηλώνει τη λειτουργία του υποκειμένου ως φορέα της σχέσης παραγωγής. Η σχέση παραγωγής προσδιορίζει, όπως είδαμε, αφενός μια λειτουργία υποκειμένου και αφετέρου μια λειτουργία αντικειμένου. Αυτή η σχέση πραγματοποιεί τόσο την *Darstellung* του αντικειμένου όσο και αυτό που θα αποκαλέσουμε, δανειζόμενοι τον όρο από τον Ζακ Λακάν, *σκηνοθέτηση του υποκειμένου*²⁶. Γνωρίζουμε ότι αυτό αποκλείει το να λειτουργήσει το ζεύγος υποκείμενο/αντικείμενο ως κινητήρια δύναμη της διαδικασίας καθώς και η κίνηση της διαδικασίας να αποτελεί την κίνηση της αμοιβαιότητάς της. Η αυστηρή λειτουργία της προσωποποίησης, η οποία ανευρίσκεται στο *Κεφάλαιο*, καθιστά απολύτως άκυρη την προκειμένη χρήση της έννοιας από τον Μαρξ. Αν επανέλθουμε τώρα στο σχήμα μας, θα έχουμε:

26 Jacques Lacan, *La Psychanalyse*, τ. VI, σ. 112-113: “Συνεπώς, όταν ο Ντανιέλ Λαγκάς ξεκινά προτείνοντάς μας να επιλέξουμε ανάμεσα σε μια ούτως ειπείν φαινομένη δομή (η οποία απαιτεί να ασκηθεί κριτική στη φύση του περιγραφικού χαρακτήρα!) και σε μια δομή που ο ίδιος θεωρεί ότι βρίσκεται σε απόσταση από την εμπειρία (μια και πρόκειται για το ‘θεωρητικό μοντέλο’ που εκείνος διακρίνει στην αναλυτική μεταψυχολογία), αυτή η αντινομία παραβλέπει ένα είδος δομής, το οποίο, καίτοι είναι τρίτο, δεν πρέπει να αποκλεισθεί: πρόκειται για τα αποτελέσματα που προκαλούνται από την απλή δυνατότητα συνδυασμών του σημαίνοντος στην πραγματικότητα, εντός της οποίας πραγματοποιούνται. Δεν είναι άραγε ο δομισμός εκείνος που μας επιτρέπει να θέσουμε την εμπειρία μας ως το πεδίο στο οποίο Αυτό Μιλά; Αν ναι, τότε εξαφανίζεται ‘η απόσταση’ της δομής ‘από την εμπειρία’, διότι εδώ η δομή δεν δρα ως θεωρητικό μοντέλο αλλά ως πρωτότυπη μηχανή που σκηνοθετεί το υποκείμενο στην πραγματικότητα”.

νεκρή εργασία ↓ κεφάλαιο καπιταλιστής (φορέας της σχέσης παραγωγής κεφάλαιο)	ζωντανή εργασία ↓ εργασιακή δύναμη εργάτης (φορέας της σχέσης παραγωγής μισθωτή εργασία)
--	--

Απέναντι στην εργασιακή δύναμη βρίσκεται το κεφάλαιο και όχι ένα πρόσωπο (ο καπιταλιστής). Ομοίως, απέναντι στον καπιταλιστή βρίσκεται ένα άλλο υποκείμενο, ο εργάτης, και όχι ένα πράγμα. Η αντιστροφή υποκειμένου/αντικειμένου δεν έχει εδώ καμιά θέση.

Αυτό σημαίνει ότι η ανθρωπολογία δεν έχει στο *Κεφάλαιο* παρά μόνον τη θέση που της παρέχουν οι παλινδρομήσεις του λόγου του Μαρξ. Εκεί όπου ο Μαρξ δεν περιχαράκωνει τις έννοιές του, αυτές προσανατολίζονται με βάση ανθρωπολογικές αναφορές. Εκεί όπου ο λόγος του παύει να είναι αυστηρός βλέπουμε να σχηματίζεται ένα ανθρωπολογικό μοντέλο. Τέτοια γλιστρήματα είναι αναπόφευκτα στο βαθμό που ο Μαρξ δεν υποβάλλει σε αυστηρό έλεγχο το λεξιλόγιό του. Οι λέξεις με τις οποίες εκφράζονται οι νέες έννοιες που εισάγει το *Κεφάλαιο* είναι σε πολλές περιπτώσεις οι ίδιες που χρησιμοποιούσε ο νεαρός Μαρξ για να εκφράσει τις ανθρωπολογικές έννοιές του.

Είναι αναγκαίο να επιμείνουμε σ' αυτή τη διάκριση: εδώ πρόκειται αναμφίβολα για διαφορετικές έννοιες. Για παράδειγμα βρίσκουμε στο *Κεφάλαιο* μια έννοια της *Verkehrung* και μια έννοια της *Entfremdung* που είναι νέες, δηλαδή έχουν διαφορετικό περιεχόμενο από εκείνες των *Χειρογράφων*. Ωστόσο οι ίδιες λέξεις χρησιμοποιούνται για να εκφραστούν οι ανθρωπολογικές έννοιες (που θα αποκαλέσω Έννοιες I) και οι έννοιες του *Κεφαλαίου* (Έννοιες II). Θα πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι και στις δύο περιπτώσεις οι έννοιες *Verkehrung* και *Entfremdung* έχουν σχεσιακή λειτουργία. Στα πλαίσια ενός ορισμένου θεωρητικού πεδίου δηλώνουν σχέσεις μεταξύ όρων.

Στο θεωρητικό πεδίο I οι όροι που συσχετίζονται μέσω των εννοιών *Verkehrung* και *Entfremdung* είναι το υποκείμενο, το κατηγορημα, το αντικείμενο, το πρόσωπο, η εμπειρία, η θεωρησιακότητα κλπ. Στο θεωρητικό πεδίο II πρόκειται για τους όρους απλή και σύνθετη μορφή, σχέση και μορφή κλπ.

Τα δύο θεωρητικά πεδία έχουν διαφορετικές ιδιότητες και συνεπώς οι σχέσεις τύπου I δεν μπορούν να είναι ομόλογες με τις σχέσεις τύπου II. Αν ήθελε κανείς να είναι αυστηρός θα έπρεπε και οι λέξεις με τις οποίες εκφράζονται αυτές οι σχεσιακές έννοιες να είναι επίσης διαφορετικές. Δεδομένου ότι ο Μαρξ δεν ανταποκρίνεται σ' αυτή την επιταγή αυστηρότητας, υπάρχει ο κίνδυνος να εισαχθεί η πρώτη μορφή εκεί όπου δεν έχει καμιά θέση. Το γλίστρημα πραγματοποιείται σε δύο φάσεις: αρχικά εμφάνιση ομολογίας μεταξύ σχέσεων τύπου I και σχέσεων τύπου II και ακολούθως ανασυγκρότηση του θεωρητικού πεδίου I, με προσπάθεια να εγγραφεί σ' αυτό το πεδίο II. Ωστόσο σ' αυτή την απόπειρα εκδηλώνεται μια στρέβλωση, η οποία μαρτυρεί για την αντίσταση που προβάλλει το πεδίο II. Αυτή η στρέβλωση προκαλεί, μεταξύ άλλων, την έλλειψη συνοχής του σχήματος που μόλις εξετάσαμε.

Στρέβλώσεις τέτοιου είδους συναντώνται σχεδόν κάθε φορά που ο Μαρξ χρησιμοποιεί σχήματα δανεισμένα από την ανθρωπολογική κριτική. Ιδιαίτερα εύγλωττα είναι ως προς αυτό το ζήτημα τα κείμενα που επαναφέρουν το παλιό σχήμα κριτικής για τη θρησκευτική αλλοτρίωση. Κάθε φορά που ο Μαρξ υποστηρίζει ότι υπάρχει αναλογία ανάμεσα στη διαδικασία που μελετά και τη διαδικασία της θρησκευτικής αλλοτρίωσης (π.χ. στο πρώτο κεφάλαιο του *Κεφαλαίου*) η ανάλυση δείχνει ότι η αναλογία δεν είναι απολύτως αυστηρή. Μια άλλη σημαντική στρέβλωση διαπιστώνεται στη διατύπωση που χρησιμοποιεί συχνά ο Μαρξ για να χαρακτηρίσει το φετιχισμό: οι σχέσεις ανάμεσα σε ανθρώπους γίνονται σχέσεις ανάμεσα σε πράγματα, διατύπωση στην οποία οι δύο προσδιορισμοί υποκλέπτουν τη θέση των υποκειμένων. Μένει να εξετάσουμε τη βαθύτερη αιτία αυτών των γλιστρημάτων. Θεωρήσαμε ότι την ευθύνη φέρει το ότι ο Μαρξ δεν υπέβαλε σε αυστηρό έλεγχο το λεξιλόγιό του. Αυτή η έλλειψη ελέγχου δεν οφείλεται σε απλή αμέλεια. Το ότι ο Μαρξ δεν θεώρησε αναγκαίο να προβεί σε ορολογικές διαφοροποιήσεις οφείλεται στο ότι δεν εξέτασε ποτέ με αυστηρότητα τη διαφορά του Λόγου του από τον ανθρωπολογικό Λόγο του νεανικού έργου του. Αν εμείς μπορούμε μέσα στη θεωρητική πρακτική του Μαρξ να προσδιορίσουμε την τομή που εκείνος διαρκώς επιβεβαίωνε, αν μπορούμε να διαπιστώσουμε τη ριζική διαφοροποίηση των δύο προβληματικών, ο ίδιος ο Μαρξ δεν μπόρεσε ποτέ να συλλάβει πραγματικά και να εκφράσει εννοιολογικά αυτή τη διαφορά.

Θα δούμε πώς ολοκληρώνεται η φετιχοποιημένη μορφή της διαδικασίας εξετάζοντας τι συμβαίνει με την προέλευση (Ursprung), το όριο (Grenze) και το αποτέλεσμα αυτής της διαδικασίας.

Εδώ δεν πρόκειται για μια προέλευση με χρονική έννοια, αλλά για την προέλευση της κεφαλαιοκρατικής διαδικασίας καθ' εαυτήν.

Επειδή η διαδικασία κεφαλαιοκρατικής παραγωγής είναι διαδικασία αξιοποίησης του κεφαλαίου, η προέλευση που εξετάζουμε εδώ είναι η προέλευση της υπεραξίας: η υπερεργασία.

Αυτή η προέλευση δεν αποκαλύπτεται στις συγκεκριμένες μορφές της καπιταλιστικής διαδικασίας. Αυτό που δίνεται είναι τα αποτελέσματα της διαδικασίας, δηλαδή τα μέρη στα οποία κατατέμνεται η συνολική υπεραξία: το κέρδος, ο τόκος και η πρόσοδος. Η έρευνα των λόγων αντιστάθμισης μας έδειξε ότι αυτές οι μερίδες που εκφράζουν τη διανομή της υπεραξίας εμφανίζονται ως συστατικά στοιχεία της.

Αυτή η επίφαση συνιστά το θεμέλιο της χυδαίας οικονομίας, η οποία έχει την πιο συγκροτημένη πηγή της στη θεωρία των τριών πηγών του εκλαϊκευτικού Άνταμ Σμιθ. Το εγχείρημα έγκειται στο να εμφανισθούν ο μισθός, το κέρδος και η πρόσοδος, δηλαδή τα στοιχεία που προκύπτουν από την κατάτμηση της παραγόμενης σε μια συγκεκριμένη περίοδο υπεραξίας, ως συστατικά στοιχεία της αξίας αυτής²⁷.

Στο εγχείρημα του Άνταμ Σμιθ μπορεί να διακριθούν δύο φάσεις. Κατ' αρχήν ο μισθός, το κέρδος και η πρόσοδος αποσυνδέονται από την προέλευσή τους (το συνολικό κοινωνικό χρόνο εργασίας, ο οποίος πραγματοποιείται στην αξία, της οποίας η κατάτμηση δίνει το μισθό, το κέρδος και την πρόσοδο). Αυτονομούνται και εμφανίζονται ως μορφές μεταξύ τους αδιάφορες. Πρέπει συνεπώς για το καθένα από αυτά τα στοιχεία που στερήθηκαν τον παρεχόμενο από τη θέση τους στη διαδικασία μορφικό προσδιορισμό να βρεθεί μια ιδιαίτερη προέλευση. Αυτό ακριβώς κάνει η θεωρία των τριών πηγών που ορίζει ως προέλευση του μισθού την εργασία, ως προέλευση της προσόδου τη γη και ως προέλευση του κέρδους το κεφάλαιο.

Οι τρεις πηγές παίρνουν έτσι τη θέση της αγνοημένης προέλευσης. Η αντιπαράθεση Ursprung/Quelle (προέλευση/πηγή) δεν ανευρίσκεται τυχαία στον Μαρξ. Δηλώνει τη μετάβαση από μια κοινωνικά προσδιορισμένη διαδικασία παραγωγής σε ένα είδος φυσικής διαδικασίας. Η μετατόπιση από την προέλευση στην πηγή αποτελεί συμπλήρωμα της Versachlichung (πραγματοποίησης), του μετασχηματισμού των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής σε πράγματα οριζόμενα από υλικές ιδιότητες. Αυτή η μετατόπιση συμπληρώνει τη φυσικοποίηση της διαδικασίας.

Η εξαφάνιση της προέλευσης συνιστά ταυτόχρονα και εξαφάνιση του ορίου. Γνωρίζουμε ότι το όριο αυτό προσδιορίζεται από την προέλευση της αξίας (το χρόνο εργασίας) και της υπερεργασίας (την υπερεργασία). Τα όρια της υπεραξίας προσδιορίζονται από την ολική διάρκεια της εκμεταλλευόμενης υπερεργασίας. Με τον τρόπο αυτόν ο νόμος της αξίας δρα ως ρυθμιστικός νόμος που δείχνει τα όρια εντός των οποίων μπορεί να πραγματοποιηθεί η κατανομή της υπεραξίας σε κέρδος τόκο και πρόσοδο. Έτσι διαλύονται όλες οι ψευδαισθήσεις που προκαλούνται από τη θεωρία περί τριών πηγών, η καθεμιά από τις οποίες παράγει δήθεν με φυσικό τρόπο ένα εισόδημα. Ένα εννοιολογικό ποιοτικό όριο προσδιορίζει την ολική ποσότητα της παραγόμενης αξίας και υπεραξίας.

Αν αντιθέτως το κεφάλαιο παράγει με φυσικό τρόπο ένα κέρδος, αν λειτουργεί ως ένα είδος ρομπότ, κάθε ποιοτικό όριο καταργείται και η παραγωγή κέρδους φαίνεται να ακολουθεί μόνον τους νόμους της γεωμετρικής προόδου. Σ' αυτό οφείλεται και η οξυδερκής ανακάλυψη με την οποία ο Πράις πίστευε ότι επέλυσε τα δημοσιονομικά προβλήματα των κρατών:

«Χρήμα που αποφέρει επίτοκο τόκο αυξάνεται αρχικά με αργούς ρυθμούς. Επειδή όμως το ποσοστό αύξησης επιτείνεται διαρκώς, η αύξηση θα γίνει μετά από λίγο καιρό τόσο ταχεία ώστε θα ξεπερνά κάθε τολμηρή φαντασία (...). Ένα σελίνι που κατατέθηκε τη χρονιά γέννησης του Σωτήρα μας με ανατοκισμό προς 6% θα έπρεπε να είχε αποδώσει μια μάζα νομισμάτων που δεν θα μπορούσε να τη χωρέσει ολόκληρο το ηλιακό σύστημα αν μετατρεπόταν σε σφαίρα με διάμετρο ίση με την τροχιά του Πλούτωνα». «Συνεπώς ένα κράτος δεν πρόκειται να αντιμετωπίσει ποτέ δυσκολίες στο ζήτημα αυτό. Διότι με ελάχιστες οικονομίες μπορεί να εξοφλήσει το πιο μεγάλο χρέος σε ένα χρονικό διάστημα τόσο σύντομο όσο επιτάσσουν τα συμφέροντά του» (παρατίθεται σε Marx, MEW, 25, 408/9).

Βλέπουμε εδώ ότι ολοκληρώνεται η εικόνα του κεφαλαιοκρατικού ρομπότ. Η ψευδαίσθηση της

27 Ας θυμηθούμε ότι ο Άνταμ Σμιθ, για να διατυπώσει τη θεωρία των τριών πηγών, έπρεπε να παραγνωρίσει ότι στην πραγματικότητα η παραγόμενη αξία διασπάται αφενός σε κεφάλαιο και αφετέρου σε εισοδήματα (μισθός, κέρδος, πρόσοδος). Το τμήμα που προορίζεται να μετατραπεί ξανά σε κεφάλαιο εξαφανίζεται στην ανάλυσή του. Συνεπώς εκφράζει κανείς το ίδιο πράγμα όταν λέει ότι μισθός, κέρδος (επιχειρηματικό κέρδος + τόκος) και πρόσοδος συγκροτούν την αξία ή ότι το κέρδος και η πρόσοδος συγκροτούν την υπεραξία.

γεωμετρικής αύξησης καθίσταται δυνατή επειδή παραγνωρίζεται το ποιοτικό όριο της αξιοποίησης του κεφαλαίου.

«Με την ταύτιση της υπεραξίας με την υπερεργασία τίθεται ένα ποσοτικό όριο για τη συσσώρευση του κεφαλαίου: η *συνολική εργάσιμη ημέρα*, η εκάστοτε ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και του πληθυσμού, η οποία περιορίζει τον αριθμό των ταυτόχρονα εκμεταλλεύσιμων ημερών εργασίας. Εάν αντιθέτως η υπεραξία γίνει αντιληπτή με την μη εννοιακή (*begriffslose*) μορφή του τόκου, τότε το όριο είναι μόνον ποσοτικό και ξεπερνά κάθε τολμηρή φαντασία» (στο ίδιο, σ. 412).

Η εξάλειψη της προέλευσης και του ορίου ολοκληρώνουν έτσι τη φετιχοποιημένη εικόνα της διαδικασίας, μια εικόνα με την οποία γίνονται αντιληπτές οι οικονομικές σχέσεις από τους φορείς της παραγωγής:

«Στο τοκοφόρο κεφάλαιο ολοκληρώνεται η παράσταση του κεφαλαίου- φετιχ, η παράσταση που αποδίδει στο επισωρευμένο προϊόν της εργασίας, και ακόμη περισσότερο σ' εκείνο που έχει παγιωθεί ως χρήμα, την ικανότητα (*Kraft*) μέσω μιας εγγενούς κρυφής ιδιότητας να παράγει με αμιγώς αυτόματο τρόπο μια γεωμετρικώς αυξανόμενη υπεραξία» (στο ίδιο).

Δ) Ο μαγεμένος κόσμος

Περιγράψαμε τη συγκρότηση του ενός από τα τρία ζεύγη του τριαδικού τύπου. Από την ανάλυση αυτή μπορούμε να συνάγουμε δύο σημαντικά συμπεράσματα:

1) Αυτή η διαδικασία συγκρότησης εισάγει μια δομή εντελώς διαφορετική από τη δομή υποκείμενο/κατηγορημα/αντικείμενο που συναντάται στα *Χειρόγραφα*.

2) Οι μορφές του φετιχισμού δεν είναι μορφές που έχουν παραμορφωθεί από τη θεωρησιακότητα. Είναι εκείνες ακριβώς οι μορφές με τις οποίες η κεφαλαιοκρατική διαδικασία υπάρχει για τους φορείς της παραγωγής.

«Στο βαθμό που η μορφή του κέρδους αποκρύπτει τον εσωτερικό πυρήνα του, το κεφάλαιο αποκτά όλο και περισσότερο μια πραγμάδη μορφή, η σχέση μετατρέπεται όλο και περισσότερο σε πράγμα, αλλά σε ένα πράγμα που κουβαλά την κοινωνική σχέση, την έχει κρύψει μέσα του, ένα πράγμα που συμπεριφέρεται στον εαυτό του με πλασματική ζωή και αυτονομία, ένα αισθητό-υπεραισθητό ον. Και σ' αυτή τη μορφή κεφαλαίου και κέρδους εμφανίζεται ως έτοιμη προϋπόθεση στην επιφάνεια. *Είναι η μορφή της πραγματικότητάς του ή μάλλον η πραγματική μορφή ύπαρξής του*. Και αυτή είναι η μορφή με την οποία ζει στη συνείδηση των φορέων του, των καπιταλιστών, αντανακλάται στις παραστάσεις τους» (MEW, 26.3, 474, υπογρ. Z.P.).

Ξαναβρίσκουμε εδώ εκείνο από το οποίο ξεκινήσαμε, δηλαδή το ότι οι σχέσεις που προσδιορίζουν το κεφαλαιοκρατικό σύστημα δεν μπορούν να υπάρξουν παρά με τη μορφή της απόκρυψής τους. Η μορφή της πραγματικότητάς τους είναι η μορφή στην οποία εξαφανίζεται η πραγματική κίνησή τους.

Η ανάλυση του φετιχισμού επιβεβαιώνει ότι η μυστικοποίηση αποτελεί μυστικοποίηση της δομής, ότι είναι η ίδια η ύπαρξη της δομής. Ο „μαγεμένος κόσμος“ του φετιχισμού, „στον οποίο ο Κύριος Κεφάλαιο και η Κυρία Γη περιφέρονται εν είδη φαντασμάτων ως κοινωνικοί χαρακτήρες και ταυτοχρόνως άμεσα ως απλά πράγματα“ (MEW, 25, 838) αποτελεί συνεπώς την ολοκληρωμένη εικόνα αυτής της σύνδεσης αποτελεσμάτων που προσδιορίζεται από την απουσία της αιτίας. Ο Μαρξ αντιμετωπίζει αυτή την απουσία αιτίας ως απλή απόσταση που οφείλεται στο ότι εξαφανίστηκαν οι διαμεσολαβήσεις, λησμονήθηκαν οι προσδιορισμοί της διαδικασίας.

Ωστόσο αυτή η λήθη είναι και συστατική δεδομένου ότι εδώ δεν έχουμε πλέον να κάνουμε με την ανάπτυξη μιας συνείδησης που διαθέτει την εγγελιανή ικανότητα της *Erinnerung* (μνήμη, ανάμνηση).

Πέρα από τις απρόσφορες εικόνες της απόστασης και της λήθης αναγόμεστε στο θεμέλιο, δηλαδή στο γεγονός ότι οι μορφές εμφάνισης της διαδικασίας προσδιορίζονται από κάτι που δεν μπορεί με κανέναν τρόπο να αναπαρασταθεί στο πεδίο της *Wirklichkeit* χωρίς να κρυφτεί μέσα σ' αυτό, δηλαδή από τις σχέσεις παραγωγής, οι οποίες φέρουν -δηλαδή δεν φέρουν- τη μαρτυρία της διαδικασίας διαμόρφωσης, της *Entstehungsprozesses* ενός συγκεκριμένου τρόπου παραγωγής: του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.

Ο φετιχισμός δεν εκφράζει συνεπώς μια ανθρωπολογική διαδικασία, αλλά την ειδοποιό απόσταση με την οποία η δομή του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής εμφανίζεται στο πεδίο της *Wirklichkeit*, της *Alltagsleben* (καθημερινής ζωής), δηλαδή παρουσιάζεται στη συνείδηση και τη δράση των φορέων παραγωγής, οι οποίοι είναι φορείς των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής.

Με αυτή την αφετηρία οι μορφές του φετιχισμού υποβάλλονται σε επεξεργασία και συστηματοποιούνται

σε έναν ιδιαίτερο Λόγο, το Λόγο της χυδαίας πολιτικής οικονομίας.

«Πράγματι η χυδαία πολιτική οικονομία δεν κάνει τίποτε άλλο από το να μεταφράζει, να συστηματοποιεί και να εμφανίζει με απολογητική μορφή τις παραστάσεις των εγκλωβισμένων στις αστικές σχέσεις παραγωγής φορέων αυτής της παραγωγής» (MEW, 25, 825).

Ξεκινώντας από τις μορφές της *Wirklichkeit*, της *Alltagsleben*, η χυδαία πολιτική οικονομία τις συστηματοποιεί στα τρία ζεύγη του τριαδικού τύπου, σε αλλοτριωμένες και ανορθολογικές μορφές, όπου ορισμένα πράγματα (υλικά στοιχεία του κεφαλαίου, γη) γεννούν κοινωνικές σχέσεις (υπεραξία, πρόσοδος). Αυτές οι μη σύμμετρες σχέσεις αποτελούν για τη χυδαία πολιτική οικονομία τον ορθολογικό πυρήνα του συστήματος.

«Μόλις φτάσει σ' αυτή τη μη σύμμετρη [σχέση] ο χυδαίος οικονομολόγος κατανοεί τα πάντα και δεν νιώθει πλέον την ανάγκη να σκεφθεί περαιτέρω. Και αυτό διότι έχει φθάσει στο 'ορθολογικό' της αστικής θεώρησης» (στο ίδιο, σελ. 826).

Από το σημείο στο οποίο βρισκόμαστε τώρα μπορούμε να επιχειρήσουμε το χαρακτηρισμό όλων των τύπων Λόγου που συναντήσαμε.

Το σημείο αφετηρίας που δίνεται στην αντίληψή μας είναι οι «παγιωμένες μορφές του πλούτου», οι μορφές της *Wirklichkeit* τις οποίες συναντούν οι φορείς της παραγωγής.

Ο χυδαίος οικονομολόγος αρκείται στο να συστηματοποιεί αυτές τις μορφές, να δίνει τον ορθολογικό πυρήνα τους, δηλαδή το κατά κυριολεξία *ανορθολογικό*. Ο Λόγος του συνιστά αντανάκλαση της φαινομενικής κίνησης και άρνηση της εσωτερικής ουσίας και της πραγματικής κίνησης της διαδικασίας.

Η κλασική πολιτική οικονομία θέτει ως στόχο της τη διάλυση των παγιωμένων μορφών προκειμένου να τις ανάγει στην ουσιώδη εσωτερική τους ενότητα. Έτσι π.χ. ανάγει την πρόσοδο στο υπερκέρδος. Δεν είναι ωστόσο σε θέση να ολοκληρώσει το έργο της διότι δεν έχει αντιληφθεί ότι αυτές οι μορφές είναι *μορφές εμφάνισης* της εσωτερικής ουσίας της διαδικασίας. Επιβεβαιώνει λοιπόν την εσωτερική ουσία με τη δογματική άρνηση των φαινομένων και εξορκίζει τις μορφές του φετιχισμού χωρίς ωστόσο να μπορεί να τις κατανοήσει.

Η θεωρία του Μαρξ κατανοεί αντιθέτως αυτές τις αλλοτριωμένες και ανορθολογικές μορφές ως μορφές εμφάνισης της εσωτερικής ουσίας της διαδικασίας. Μπορεί ταυτόχρονα να διατυπώσει τη θεωρία της διαδικασίας και τη θεωρία των λόγων παραγωγής της.

Μπορούμε εδώ να επανέλθουμε σε ένα τέταρτο είδος Λόγου, το Λόγο των *Χειρογράφων του 1844*. Και αυτός ο Λόγος έχει ως σημείο αφετηρίας τις «αλλοτριωμένες και ανορθολογικές μορφές» που μόλις εξετάσαμε. Το πρώτο χειρόγραφο εκκινεί από τις τρεις πηγές και ο νεαρός Μαρξ αρνείται τη διάλυσή τους από τον Ρικάρντο, θεωρώντας την ως *αφηρημένη*. Έτσι γράφει στις σημειώσεις του από την ανάγνωση του Ρικάρντο:

«Για να δώσει μεγαλύτερη συνοχή και πιο συγκεκριμένο χαρακτήρα στους νόμους της, η πολιτική οικονομία οφείλει να θεωρήσει την πραγματικότητα (*Wirklichkeit*) ως τυχαία και την αφαίρεση ως πραγματική».

Ο Λόγος των *Χειρογράφων* αποτελεί συνεπώς Λόγο που έχει ως αφετηρία τις αλλοτριωμένες και ανορθολογικές μορφές και θέλει να κρατηθεί στο επίπεδο της *Wirklichkeit*. Αυτό σημαίνει ότι στα πλαίσιά του οι ανορθολογικές μορφές θεωρούνται μορφές του παραλογισμού, της λογικής που αποξενώθηκε, μορφές του ανθρώπου που έγινε ξένος προς τον ίδιο τον εαυτό του.

Με άλλη διατύπωση, αυτές οι *αλλοτριωμένες* μορφές -και είδαμε τι έννοια πρέπει να δώσουμε εδώ σ' αυτόν τον όρο- είναι κατά την άποψή του *μορφές αλλοτρίωσης* με την ανθρωπολογική έννοια του όρου.

Έτσι η αναγωγή των μορφών πλούτου στον προσδιορισμό της αλλοτριωμένης εργασίας δεν συνιστά πραγματική κριτική των μορφών της οικονομικής *Gegenständlichkeit*, αλλά περιορίζεται στην απλή εικόνα της αντιστροφής, όπου οι προσδιορισμοί του ανθρώπινου υποκειμένου και της διυποκειμενικότητας παίρνουν παντού τη θέση των υλικών προσδιορισμών και των σχέσεων μεταξύ πραγμάτων (το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα μας δόθηκε με τις αμφιβολογίες του πλούτου και του εμπορίου). Αυτός ο Λόγος παραμένει λοιπόν δέσμιος των ψευδαισθήσεων της *Wirklichkeit*.

III. Παρατηρήσεις αντί επιλόγου

Θα ήθελα να ολοκληρώσω θέτοντας το πρόβλημα της εφικτότητας του Λόγου της κλασικής πολιτικής οικονομίας.

Υπάρχει πράγματι ένας Λόγος, του οποίου οι συνθήκες εφικτότητας ορίζονται με σαφήνεια:

πρόκειται για το Λόγο της χυδαίας πολιτικής οικονομίας. Το πρόβλημα τίθεται διαφορετικά για την κλασική πολιτική οικονομία, διότι το θεμέλιό της δεν εξαρτάται από τις παραστάσεις των φορέων της παραγωγής. Τέτοια εξάρτηση υπάρχει μόνον στις αδύναμες στιγμές της (π.χ. στον εκλαϊκευτικό Άνταμ Σμιθ). Πώς να ερμηνεύσουμε ταυτόχρονα τη σχετική αυτονομία του Λόγου της κλασικής οικονομίας, αυτονομία που του επιτρέπει να διαλύσει την αχλύ του φετιχισμού, και τον ουσιαστικό περιορισμό του, την αδυναμία του να κατανοήσει την πραγματική κίνηση της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής;

Αφού επαινεί το διαλυτικό έργο της κλασικής πολιτικής οικονομίας, ο Μαρξ δηλώνει:

«Ωστόσο ακόμη και οι καλύτεροι εκπρόσωποί της -και δεν ήταν δυνατόν να γίνει κάτι διαφορετικό από την αστική οπτική γωνία- παρέμειναν λιγότερο ή περισσότερο δέσμιοι του κόσμου των φαινομένων που οι ίδιοι με κριτικό τρόπο διέλυσαν» (MEW, 25, 838).

Πώς εκδηλώνεται αυτή η αδυναμία; Μπορούμε να επιχειρήσουμε τον εντοπισμό δύο προνομιακών σημείων, στα οποία επιβεβαιώνεται η παραγνώριση της δομής στο Λόγο της κλασικής πολιτικής οικονομίας. Υπάρχουν δύο πράγματα που η κλασική πολιτική οικονομία δεν βλέπει.

Εξετάσαμε αναλυτικά το πρώτο σημείο που αφορά την παραγνώριση της αξιακής μορφής. Ας δούμε πώς θέτει ο Μαρξ την αναγκαιότητα αυτής της παραγνώρισης για την κλασική πολιτική οικονομία.

«Μια από τις βασικές ελλείψεις της κλασικής πολιτικής οικονομίας είναι ότι δεν κατόρθωσε ποτέ να συνάγει από την ανάλυση του εμπορεύματος και ειδικότερα της αξίας του εμπορεύματος την αξιακή μορφή, η οποία καθιστά την αξία του εμπορεύματος ανταλλακτική αξία. Ιδίως οι καλύτεροι εκπρόσωποί της, όπως ο Α. Σμιθ και ο Ρικάρντο, είναι εκείνοι που πραγματεύονται την αξιακή μορφή ως κάτι απολύτως αδιάφορο ή εξωτερικό προς τη φύση του ίδιου του εμπορεύματος. Ο λόγος δεν είναι μόνον ότι η ανάλυση του αξιακού μεγέθους απορρόφησε πλήρως την προσοχή τους. Βρίσκεται βαθύτερα. Η αξιακή μορφή του προϊόντος της εργασίας είναι η πλέον αφηρημένη αλλά και γενική μορφή του αστικού τρόπου παραγωγής που αποκτά μ' αυτόν τον τρόπο έναν χαρακτηρισμό ως ιδιαίτερο είδος κοινωνικής παραγωγής και έτσι ταυτόχρονα έναν ιστορικό χαρακτηρισμό. Αν τον θεωρήσει λοιπόν κανείς ως την αιώνια φυσική μορφή κοινωνικής παραγωγής, τότε θα παραθεωρήσει αναγκαστικά την ιδιαιτερότητα της αξιακής μορφής, δηλαδή της εμπορευματικής μορφής και, με περαιτέρω ανάπτυξη, της χρηματικής μορφής, της κεφαλαιακής μορφής κλπ.» (MEW, 23, 95, σημ. 32).

Αυτό που παραγνωρίζει η κλασική πολιτική οικονομία θεωρώντας ασήμαντη την αξιακή μορφή είναι λοιπόν ο ιδιαίτερος ιστορικός χαρακτήρας του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.

Το ίδιο συμβαίνει στην ανάλυση του δεύτερου σημείου που αφορά την *προέλευση της υπεραξίας*. Όλα σχεδόν τα σφάλματα του Σμιθ και του Ρικάρντο, όλες οι εσφαλμένες διατυπώσεις τους για διάφορα προβλήματα έχουν την ίδια συνέπεια: συσκοτίζουν το σχηματισμό της υπεραξίας.

Υπάρχει μια διάκριση που είναι *απουσα* από όλες τις αναλύσεις της κλασικής πολιτικής οικονομίας: η διάκριση μεταξύ *μεταβλητού* και *σταθερού κεφαλαίου*. Ωστόσο η χρήση αυτής της διάκρισης διαλύει το μυστήριο της υπεραξίας. Φέρνει στο φως την κινητήρια δύναμη της διαδικασίας καπιταλιστικής παραγωγής: την αντίθεση κεφαλαίου και μισθωτής εργασίας. Δείχνει ότι η καπιταλιστική παραγωγή προσδιορίζεται από συγκεκριμένες ιστορικές σχέσεις παραγωγής.

Έτσι όλες οι παραλείψεις και αντιφάσεις του Λόγου της κλασικής πολιτικής οικονομίας που συνδέονται με αυτά τα δύο σημεία τείνουν να συγκαλύψουν ένα γεγονός: το ότι η ύπαρξη της καπιταλιστικής παραγωγής είναι ύπαρξη ενός ιστορικά καθορισμένου τρόπου παραγωγής.

Σ' αυτό το κρυφτούλι της πολιτικής οικονομίας υπάρχει πάντα ένα σημείο στο οποίο ξεσκεπάζεται. Υπάρχει κάτι που *δεν μπορεί να δει* και αυτό που *δεν μπορεί να δει* είναι επίσης αυτό που *οφείλει να μη δει*.

Η έννοια της *υποχρέωσης μη θέασης* δεν έχει διατυπωθεί από τον Μαρξ²⁸. Ο Μαρξ δεν στοχάζεται εννοιολογικά τις ιδιαίτερες συνθήκες εφικτότητας του Λόγου της κλασικής πολιτικής οικονομίας. Αντιμετωπίζει τον εγγενή περιορισμό της κλασικής πολιτικής οικονομίας με έναν αναλογικό τρόπο σκέψης.

Αυτό προκύπτει από τη μελέτη ενός κειμένου του Τόμου III που σχολιάζει τη θέση του Ρικάρντο για το πρόβλημα της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους.

«Το ποσοστό κέρδους είναι η κινητήρια δύναμη στην καπιταλιστική παραγωγή -και παράγεται κάτι μόνον όταν και ενόσω μπορεί να παραχθεί με κέρδος. Σ' αυτό οφείλεται ο φόβος των άγγλων οικονομολόγων για τη μείωση του ποσοστού κέρδους. Το ότι η απλή πιθανότητα ανησυχεί τον Ρικάρντο, δείχνει ακριβώς το

28 Η φράση ότι η κλασική οικονομία δεν μπορεί να δει αυτά τα σημεία διότι σ' αυτά είναι εγγεγραμμένος ο ιστορικός χαρακτήρας του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, άρα και η αναγκαία εξαφάνισή του, και ότι ο καπιταλισμός δεν αντέχει να αντικρύσει κατά πρόσωπο το θάνατό του, δεν μπορεί προφανώς να θεωρηθεί ως διατύπωση της έννοιας αυτής της τύφλωσης.

ότι έχει κατανοήσει βαθιά τις συνθήκες της καπιταλιστικής παραγωγής. Το σημαντικό στο έργο του είναι ακριβώς αυτό που του προσάπτεται, το ότι δηλαδή εξετάζοντας την καπιταλιστική παραγωγή αδιαφορεί για τους «ανθρώπους» και ασχολείται μόνον με την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων -με όσες θυσίες σε ανθρώπους και κεφαλαιακές αξίες και αν εξαγοράζεται αυτή η ανάπτυξη. Η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων της κοινωνικής εργασίας είναι ιστορικό καθήκον και δικαιολόγηση του κεφαλαίου. Και με αυτόν τον τρόπο δημιουργεί ασυνείδητα τους υλικούς όρους μιας ανώτερης μορφής παραγωγής. Αυτό που ανησυχεί τον Ρικάρντο είναι ότι το ποσοστό κέρδους, το κεντρί της καπιταλιστικής παραγωγής, η προϋπόθεση αλλά και η κινητήρια δύναμη της συσσώρευσης, απειλείται από την ίδια την ανάπτυξη της παραγωγής. Και εδώ η ποσοτική σχέση είναι το παν. Στην πραγματικότητα υπάρχει κάτι που βρίσκεται βαθύτερα και εκείνος απλά το διαισθάνεται. Εδώ προκύπτει με αμιγώς οικονομικό τρόπο, δηλαδή από την οπτική γωνία του αστού, μέσα στα όρια της καπιταλιστικής νόησης (*Verstand*), από την οπτική γωνία της ίδιας της καπιταλιστικής παραγωγής, το όριο, η σχετικότητα του καπιταλισμού, το ότι δεν είναι ένας απόλυτος, αλλά μόνον ένας ιστορικός τρόπος παραγωγής που αντιστοιχεί σε μια συγκεκριμένη περίοδο περιορισμένης εξέλιξης των υλικών όρων της παραγωγής» (MEW, 25, 269/270).

Ας σημειώσουμε τις χρησιμοποιούμενες εδώ έννοιες. Έχουμε αρχικά τη «διαίσθηση» (*Ahnung*) του Ρικάρντο. Η παρουσία αυτής της έννοιας δεν είναι αδιάφορη. Ο Μαρξ τη χρησιμοποιεί με συνέπεια κάθε φορά που θέλει να επισημάνει τα προαισθήματα του Ρικάρντο, τις διαισθήσεις του σχετικά με την ενδότερη φύση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, οι οποίες προχωρούν πέρα από την περιορισμένη «οπτική γωνία» του. Αυτός ο αναγκαστικός περιορισμός δηλώνεται εδώ με τρεις εκφράσεις: *in rein ökonomischer Weise, vom Bourgeoisstandpunkt, innerhalb der Grenzen des kapitalistischen Verstandes*²⁹.

Μπορούμε να παραβάλλουμε αυτές τις εκφράσεις με ένα κείμενο του Τόμου I, που βρίσκεται στο τέλος του κεφαλαίου για το μισθό. «Η κλασική πολιτική οικονομία φτάνει προσεγγιστικά στην πραγματική κατάσταση των πραγμάτων χωρίς ωστόσο να την εκφράζει συνειδητά. Δεν μπορεί να το κατορθώσει όσο μένει στο παλιό αστικό πετσί της» (MEW, 23, 564).

Η παραβολή των δύο κειμένων μας επιτρέπει να δείξουμε το αναλογικό μοντέλο που χρησιμοποιεί ο Μαρξ για να σκεφθεί τον περιορισμό της κλασικής πολιτικής οικονομίας. Έχουμε εδώ τον ορισμό της καπιταλιστικής νόησης (*kapitalistischen Verstandes*) που δεν ταυτίζεται με τις παραστάσεις (*Vorstellungen*) του καπιταλιστικού υποκειμένου. Ο Μαρξ εξετάζει αυτή την καπιταλιστική νόηση με βάση το μοντέλο εξέλιξης των τρόπων παραγωγής. Γνωρίζουμε ότι σε έναν συγκεκριμένο τρόπο παραγωγής οι παραγωγικές δυνάμεις³⁰ αναπτύσσονται μέχρι ενός σημείου, πέρα από το οποίο η ανάπτυξή τους εμποδίζεται από τις σχέσεις παραγωγής. Οι τελευταίες συνιστούν το πραγματικό όριο ενός τρόπου παραγωγής, το οποίο εκδηλώνεται στο φαινόμενο του μπλοκαρίσματος των παραγωγικών δυνάμεων. Η «καπιταλιστική νόηση» αντιμετωπίζεται ακριβώς ως ένας *τρόπος θεωρητικής παραγωγής*, στο εσωτερικό του οποίου οι δυνάμεις θεωρητικής παραγωγής μπορούν να αναπτυχθούν μόνον μέχρι ενός σημείου, υποτασσόμενες στο απόλυτο όριο που χαρακτηρίζει αυτόν τον τρόπο παραγωγής. Ο Μαρξ αντιμετωπίζει με βάση αυτό το σιωπηρά χρησιμοποιούμενο αναλογικό μοντέλο την εγγενή εφικτότητα και τον εγγενή περιορισμό του Λόγου της πολιτικής οικονομίας, που μένει φυλακισμένη «στο παλιό αστικό πετσί της» -ακριβώς όπως οι παραγωγικές δυνάμεις είναι δέσμιες των αστικών σχέσεων παραγωγής.

Αν έχουν έτσι τα πράγματα, μπορούμε να ισχυρισθούμε ότι ο Μαρξ δεν μας δίνει την έννοια της εφικτότητας του Λόγου της κλασικής πολιτικής οικονομίας. Για να διατυπώσει αυτή την έννοια θα έπρεπε να εξετάσει τον *κοινό τόπο* στον οποίο διαχωρίζεται η κλασική πολιτική οικονομία από τη μαρξιστική επιστήμη. Δηλαδή για να κατανοήσει την εφικτότητα της κλασικής πολιτικής οικονομίας θα έπρεπε να θέσει το πρόβλημα της εφικτότητας της ίδιας της επιστήμης, το πρόβλημα της σχέσης της με τις ιστορικές συνθήκες εφικτότητάς της.

Ο Μαρξ επ' ουδενί λόγω επιλύει το πρόβλημα καταφεύγοντας στον παραλληλισμό της ανάπτυξης της αντίφασης που είναι εγγενής στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής με την ανάπτυξη της κριτικής της. Αναφέρομαι εδώ στα περίφημα αποσπάσματα, στα οποία ο Μαρξ εξηγεί ότι η επιστημονική κριτική του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής είναι εφικτή από τη στιγμή που το ίδιο το σύστημα βρίσκεται σε κρίση.

Μπορούμε να θέσουμε το ερώτημα μήπως ο συσχετισμός *κρίσης και κριτικής* αποτελεί υπόλειμμα της ιστορικιστικής ιδεολογίας που χαρακτηρίζει το κείμενο της *Γερμανικής Ιδεολογίας*. Εξάλλου αυτή η

29 «Με αμιγώς οικονομικό τρόπο», «από την οπτική γωνία του αστού», «μέσα στα όρια της καπιταλιστικής νόησης» (ΣτΜ).

30 Στο πρωτότυπο αναφέρεται: *les formes productives* (οι παραγωγικές μορφές), αντί του, κατά τη γνώμη μας ορθού, *les forces productives* (ΣτΜ).

σύλληψη έρχεται σε αντίθεση με μια άλλη αντίληψη του Μαρξ που αφορά την καθαρότητα της επιστήμης. Η εφικτότητα της επιστήμης συνδέεται εκεί με ένα είδος ιστορικού διαλείμματος. Έτσι ο Ρικάρντο μπορεί να διατυπώσει έναν ιστορικό Λόγο διότι γράφει σε μια στιγμή σταθερότητας όπου η ιστορία έχει κατά κάποιον τρόπο εξουδετερωθεί. Από τη στιγμή που οξύνεται η κρίση του καπιταλισμού και η ταξική πάλη, αυτός ο Λόγος παύει να είναι δυνατός και οι διάδοχοι του Ρικάρντο βυθίζονται στην απολογητική και τη χυδαία πολιτική οικονομία.

Γενικότερα στον Μαρξ αντιπαρατίθεται στην ιστορικιστική θεώρηση, η οποία συνοδεύει την έννοια της κριτικής, μια θεώρηση, η οποία θεμελιώνει την επιστήμη στην εκ βάθρων ρήξη με τις συνθήκες ύπαρξης των ιστορικών φορέων. Το πρόβλημα έγκειται λοιπόν στον εντοπισμό των συνθηκών αυτής της ρήξης. Αν ο Μαρξ προσδιορίζει στο *Κεφάλαιο* τον τόπο της επιστήμης και τις μορφές επιστημονικότητας, τίθεται το ζήτημα εάν απαντά και στο ερώτημα πώς φτάνει κανείς σ' αυτόν τον τόπο της επιστήμης;

Όταν πρόκειται για τη χυδαία πολιτική οικονομία, το πρόβλημα επιλύεται με τον προσδιορισμό της θέσης του καπιταλιστικού υποκειμένου στη *Wirklichkeit*: φτάνει κανείς στον τόπο από τον οποίο εκφέρεται ο Λόγος της χυδαίας πολιτικής οικονομίας, επειδή βρίσκεται ήδη σ' αυτόν. Αντιθέτως δεν δίνεται απάντηση στο ερώτημα της πρόσβασης στον επιστημονικό Λόγο. Και δεν πιστεύω ότι το ζήτημα λύνεται με τα περίφημα αποσπάσματα της *Εισαγωγής στην κριτική της πολιτικής οικονομίας*.

Γνωρίζουμε ότι αυτό το ζήτημα αντιμετωπίστηκε ως πρόβλημα με τη μορφή «Θεωρία και ιστορία» ιδίως από τη Σχολή του Ντελλα Βόλπε. Αλλά η απάντηση που δόθηκε με τη θεωρία του κύκλου συγκεκριμένο-αφηρημένο-συγκεκριμένο (θεωρία της μετάβασης από τις ιστορικούλικές στις ιστορικοορθολογικές βαθμίδες) μπορεί να οδηγήσει πιο πίσω από τη ριζοσπαστική διάκριση που διατύπωσε ο Μαρξ μεταξύ διαδικασίας σκέψης και διαδικασίας του πραγματικού. Από τη μια πλευρά οι προσδιορισμοί του αφηρημένου και του συγκεκριμένου συγχέονται με εκείνες του νοητικού και του πραγματικού (εμπειρικιστική παραπλάνηση). Από την άλλη πλευρά το προτεινόμενο εδώ επιστημολογικό μοντέλο διαποτίζεται πλήρως από τις ιδεολογικές κατηγορίες του παρελθόντος, του παρόντος και του μέλλοντος, που επιβλήθηκαν διότι το υπό εξέταση αντικείμενο (η ιστορία) λήφθηκε στον χυδαίο ιδεολογικό προσδιορισμό του *χωρίς κριτική*. Η αντανάκλαση των ιδεολογικών χαρακτηριστικών του ιδεολογικού αντικειμένου του Ντελλα Βόλπε στην επιστημολογική εκφορά εκδηλώνεται αφενός στη θεώρηση της κίνησης συγκεκριμένο-αφηρημένο-συγκεκριμένο και αφετέρου στη δομή προηγούμενα-επόμενα, η οποία θεωρείται ότι ορίζει τη μορφή της επιστημονικότητας. Με τον τρόπο αυτόν οι σχέσεις ανάμεσα στις οικονομικές κατηγορίες εξετάζονται με ένα μοντέλο διαδοχής από τα προηγούμενα στα επόμενα -διαδοχή που τοποθετείται σε ένα γραμμικό συνεχές. Είδαμε στο παράδειγμα του Πιετρανέρα πώς αυτή η θεωρία της ορθολογικότητας ως γραμμικής τάξης συνεπαγωγών (αντανάκλαση των χαρακτηριστικών της ιδεολογικής έννοιας της ιστορίας) παραγνώριζε τη διάσταση της επιστήμης και τη φύση της διαδικασίας που αποτελεί αντικείμενό της.

Βλέπουμε έτσι ότι οι θεωρητικές δυσχέρειες που δημιουργεί η απάντηση αυτή οφείλονται στον τρόπο με τον οποίο τέθηκε η *ερώτηση*. Οφείλουμε λοιπόν εδώ να πραγματοποιήσουμε μια κίνηση, ακολουθώντας το παράδειγμα που μας έδωσε ο Μαρξ, και να εξετάσουμε τους όρους του ερωτήματος και ιδίως την έννοια της ιστορίας. Αν δεν είμαστε σε θέση να επιλύσουμε το πρόβλημα, θα μάθουμε τουλάχιστον σε ποιο *πεδίο* μπορεί να επιλυθεί: στο πεδίο μιας άλλης έννοιας της ιστορίας.

Πιερ Μασερέ

Σχετικά με τη διαδικασία παρουσίασης του «Κεφαλαίου»

(Η επεξεργασία των εννοιών)

«Στο κατώφλι της επιστήμης, όπως στην είσοδο της κόλασης»

Πρόλογος στην *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*

Διαδικασία παρουσίασης είναι αυτή που παρατάσσει το θεωρητικό λόγο σύμφωνα με την ακριβή κίνηση ενός συνόλου γνώσεων: Δεν πρόκειται για την κίνηση της εμφάνισης, την κίνηση που περιγράφει την ανάδυση της γνώσης (όπως είναι γνωστό, ο Μαρξ θέλει να διακρίνεται η διαδικασία της παρουσίασης από τη διαδικασία της διερεύνησης), αλλά για τη διαφορετική απ' αυτή, κίνηση της διατύπωσης ενός συνόλου γνώσεων, μια κίνηση που δεν πρέπει να ταυτίζουμε εύκολα με τη μηχανική χειρονομία μιας τακτοποίησης ή μιας οργάνωσης σε τάξη¹, για μια κίνηση αυτόνομη² που πρέπει να προσδιορίσουμε μέσω της σχέσης της με ιδιαίτερους νόμους.

Τη διαδικασία αυτή μπορούμε να τη μελετήσουμε στην ίδια της την κίνηση: επαναλαμβάνοντας τη διαδικασία της παρουσίασης, είναι δυνατόν να διαπιστώσουμε από *ποιες συνθήκες* καθορίζεται αυτή η παρουσίαση, από ποιες αρχές εξαρτάται αντικειμενικά.

Σε κάθε περίπτωση, το πρόβλημα, ακόμα και αν το προσδιορίσουμε με τον πιο πάνω τρόπο, παραμένει εξαιρετικά ευρύ: είναι το κλασικό πρόβλημα του σχεδίου του *Κεφαλαίου*. Η γνώση αυτής της συνολικής διάταξης είναι ουσιώδους σημασίας και φαίνεται να συνιστά απαραίτητο προαπαιτούμενο για την ανάγνωση του *Κεφαλαίου*. Ωστόσο, έχει και αυτή το προαπαιτούμενό της: παραδόξως, εξαρτάται από μια ανάγνωση που θα πρέπει να γίνει υπό πολύ διαφορετικούς όρους. Πριν μάθουμε πώς περνάμε από τον ένα τόμο στον άλλο, από το ένα κεφάλαιο στο άλλο, θα πρέπει να μάθουμε πώς περνάμε από τη μια λέξη στην άλλη, δηλ. από τη μια έννοια στην άλλη (εφόσον, στον επιστημονικό λόγο, οι λέξεις πρέπει να εκλαμβάνονται ως έννοιες). Η λεπτομερής αυτή ανάγνωση δεν μπορεί, αρχικά, να αφορά το σύνολο του κειμένου, αλλά μόνο ένα μέρος του. Αυτή η μερική ανάγνωση, από την οποία θα πρέπει να ξεκινήσουμε, δεν μπορεί επίσης να είναι ανάγνωση ενός τυχαίου αποσπάσματος: δεν πρόκειται για την εκμάθηση της ανάγνωσης με βάση ένα τυχαία επιλεγμένο δείγμα. Θα είναι, εξ ορισμού, η *ανάγνωση της αρχής*.

Όταν λοιπόν θέτουμε το ερώτημα της διαδικασίας παρουσίασης, αυτό σημαίνει, με διαφορετική διατύπωση, ότι προχωράμε σε μια λεπτομερή ανάγνωση της εκκίνησης του κειμένου, Τόμος I, μέρος 1, κεφάλαιο 1.

Αυτή η μετάθεση του ερωτήματος θα πρέπει να αιτιολογηθεί. Πράγματι, υπαγορεύεται από πολλούς ουσιαστικούς λόγους. Για να τους διατρέξουμε επί τροχάδην, ας πούμε ότι ο Μαρξ αποδίδει καθοριστική σημασία στο σημείο εκκίνησης, ότι αυτή η *διάκριση* συνεπάγεται μια ορισμένη αντίληψη και πρακτική της επιστημονικής παρουσίασης, που απαιτούν ένα πρωτότυπο τρόπο γραφής και ένα πρωτότυπο επιστημονικό στυλ, ότι αυτή η γραφή απαιτεί μια αντίστοιχη προς αυτήν ανάγνωση, και, τέλος, αυτή την ανάγνωση μπορούμε να την εκμάθουμε με βάση το σημείο εκκίνησης.

Το προνόμιο του σημείου εκκίνησης αποτελεί χαρακτηριστικό της μεθόδου του Μαρξ. Πριν

1 Γι' αυτό το λόγο, θα αποφύγουμε, στο μέτρο του δυνατού, να μιλήσουμε για *τάξη* παρουσίασης.

2 Υπενθυμίζουμε ότι η αυτονομία δεν είναι συνώνυμο της ανεξαρτησίας: η διαδικασία της γνώσης είναι ειδική, δεν είναι χωρισμένη.

προχωρήσουμε στην εξήγηση, στο στοχασμό αυτού του προνομίου, αξίζει απλά να το αναγνωρίσουμε: είναι γνωστό ότι ο Μαρξ είχε περιβάλει με ιδιαίτερη φροντίδα το πρώτο κεφάλαιο του *Κεφαλαίου*. Τα ίχνη του κειμένου αυτού τα συναντάμε στα πρώτα μόλις χειρόγραφα της *Συμβολής*, και ο Μαρξ το ξαναδούλεψε, το διόρθωσε, άπειρες φορές, μέχρι τις τελευταίες εκδόσεις, σε σημείο που θα μπορούσε κανείς να αναρωτηθεί αν αυτό βρίσκεται σε πραγματικά τελειωτική μορφή. Φαίνεται σαν να μην τέλειωσε ποτέ ο Μαρξ με την αρχή. Όπως όμως θα δούμε στη συνέχεια, ο επιστημονικός λόγος αντλεί την αξία του περισσότερο από την πραγματική μη αποπεράτωση, και λιγότερο από την περατωμένη εμφάνιση.

Αυτή η δυσκολία να δοθεί ένα τέλος στην αρχή δεν προέρχεται από το ότι θα έπρεπε να περιληφθούν τα πάντα μέσα σ' αυτή την αρχή (ώστε η ακόλουθη παρουσίαση να εκτυλίσσεται σαν να προέρχεται από ένα σπέρμα): μια τόσο οργανική αντίληψη του θεωρητικού λόγου είναι ξένη προς την αντίληψη που είχε ο Μαρξ για τη συγκρότηση της γνώσης. Η αρχή έχει το νόημα μιας εγκατάστασης: μιας παράταξης των εννοιών και της (αναλυτικής) μεθόδου. Μια τέτοια αρχή έχει διττή εναρκτική αξία: έρχεται σε ρήξη με ό,τι προηγείται (αφού εμφανίζει νέες έννοιες και μεθόδους), αλλά διαφοροποιείται και από ό,τι έπεται: το πρόβλημα του σημείου εκκίνησης είναι απολύτως πρωτότυπο, εφόσον μας διαφωτίζει για τη δομή του συνόλου του θεωρητικού λόγου, λόγω ακριβώς της προνομιούχου θέσης του, χάρη στην οποία ορισμένα μεθοδολογικά προβλήματα θα φωτιστούν με ιδιαίτερο τρόπο.

Όλα αυτά συνεπάγονται μια ορισμένη αντίληψη της επιστημονικής παρουσίασης, μια ορισμένη πρακτική της επιστήμης. Η επιλογή εξήγησης της αρχής διέπεται επίσης από μια ορισμένη αντίληψη της επιστήμης: Η εξήγηση του κεφαλαίου I, 1, 1 θα είναι μια *επιστημολογική* εξήγηση. Αυτό που πρέπει να εξαχθεί από το σημείο εκκίνησης δεν είναι η συνέχεια του θεωρητικού λόγου του Μαρξ, που θα προέκυπτε από μια εργασία απαγωγής, αλλά κάτι τελείως διαφορετικό: αυτό που προηγείται της εκκίνησης, οι συνθήκες της³. Παρόλα ταύτα, το ερώτημα που τίθεται σ' αυτή την ανάγνωση μιας παραγράφου φαίνεται ιδιαίτερα απλό: ως προς τι ο θεωρητικός λόγος του Μαρξ είναι επιστημονικός λόγος; Μπορούμε να διακρίνουμε τη σφραγίδα του μέσα στην αρχή;

Το ερώτημα αυτό είναι πολύ δύσκολο. Πράγματι, δεν είναι δυνατόν να συνδέσουμε την παρουσίαση του *Κεφαλαίου* με μια αντίληψη της επιστήμης που έρχεται απ' έξω, μια αντίληψη που (υποτίθεται ότι) αυτοπροσδιορίζεται, ξέχωρα από την επιστήμη. Αντίθετα, η αντίληψη της επιστήμης από την οποία εξαρτάται η δομή της παρουσίασης, εμφανίζεται ως νέα αντίληψη, ως αρχή. Ο Μαρξ δεν ανέπτυξε μια παρουσίαση εκκινώντας από μια κατακτημένη αντίληψη. Θέλησε ταυτόχρονα να συγκροτήσει μια ορισμένη αντίληψη της επιστήμης και να υλοποιήσει έναν επιστημονικό λόγο: το ένα συμβαδίζει με το άλλο και είναι σαφές ότι δεν θα μπορούσε να γίνει διαφορετικά. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο δεν τίθεται ζήτημα μελέτης της διαδικασίας παρουσίασης δι' εαυτήν, όπως επίσης δεν είναι δυνατόν να παρουσιαστεί ξεχωριστά και συνολικά η σύλληψη και η δομή του *Κεφαλαίου*, η μαρξιστική θεωρία της επιστήμης. Οι θεωρίες αυτές συμβαδίζουν με την πρακτική τους. Θα πρέπει να ακολουθήσουμε το μονοπάτι αυτής της πρακτικής, αν θέλουμε να χαράξουμε το αντίστοιχο μονοπάτι της θεωρίας, η οποία είναι η μόνη που μας επιτρέπει να εννοήσουμε αυτή την πρακτική. Βλέπουμε ήδη σε τι συνίσταται η ρήξη του Μαρξ με μια ορισμένη αντίληψη, με μια κλασική παράσταση της επιστήμης: δεν υπάρχει θεωρητικός λόγος για την επιστήμη πριν από το θεωρητικό λόγο της επιστήμης. Οι δύο λόγοι συμβαδίζουν, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι συγχέονται.

Με βάση τα προηγούμενα, η προνομιούχος αξία του σημείου εκκίνησης αιτιολογείται εύκολα: Σ' αυτήν μπορούμε κατ' εξοχήν να διακρίνουμε (αλλά όχι να διαχωρίσουμε) αυτά τα δύο «πράγματα» που συμβαδίζουν υποχρεωτικά, τη θεωρία και την πρακτική της επιστήμης.

3 Θα πρέπει λοιπόν να δώσουμε στην ιδέα της επιστημολογίας μια νέα σημασία: οι συνθήκες που λαμβάνει ως αντικείμενά της δεν είναι μόνο ορθολογικές, είναι και αντικειμενικές.

Ωστόσο, η εξήγηση της αρχής προϋποθέτει μια μέθοδο ανάγνωσης. Εξού, ένα νέο ερώτημα: πώς να διαβάσουμε ένα επιστημονικό λόγο; Πώς να διαβάσουμε την επιστήμη σ' ένα θεωρητικό λόγο;

Κάθε επιστημονικός λόγος ορίζεται από τη σχέση του με κάποιους κανόνες επικύρωσης. Αυτοί οι κανόνες προσδιορίζουν τις μορφές ανάγνωσης αυτού του λόγου. Ο Μαρξ, σε αντίθεση με όλες τις οικονομικές τεχνικές και ιδεολογίες, παρουσιάζει το *Κεφάλαιο* ως θεωρητικό εγχείρημα: ερωτάται σε σχέση με ποιους κανόνες ορίζεται αυτή η θεωρία ως επιστημονική θεωρία και πώς μπορούμε να συναγάγουμε από αυτούς τους κανόνες έναν ή περισσότερους τρόπους εισόδου στη θεωρία. Ένα θεωρητικό έργο προϋποθέτει πράγματι έναν επίσης θεωρητικό τρόπο ιδιοποίησης του. Για την υποδοχή ενός συνόλου γνώσεων πρέπει προηγουμένως να έχουν αναγνωριστεί τα προβλήματα στα οποία αποκρίνεται και να έχουν προσδιοριστεί οι συνθήκες αυτού του συνόλου γνώσεων.

Το πρόγραμμα αυτό, που δεν έχει καμιά σχέση με αυτό μιας θεωρίας της γνώσης (η οποία υπάγεται σε μια ιδιαίτερη περιοχή, την περιοχή του προβλήματος της αλήθειας), πρέπει σήμερα να εκτελεσθεί, όπως εξήγησε ο Αλτουσσέρ, από τους φιλοσόφους. Ωστόσο, το εγχείρημα αυτό προϋποθέτει ένα πολύ ακριβή ορισμό της εργασίας των φιλοσόφων: «η φιλοσοφία ως συνθήκη κατανοησιμότητας του αντικειμένου μιας επιστήμης». Η φιλοσοφία δεν είναι παρά η γνώση της ιστορίας των επιστημών. Φιλόσοφοι σήμερα είναι αυτοί που γράφουν την ιστορία των θεωριών και *ταυτόχρονα* τη θεωρία αυτής της ιστορίας. Η προβληματική λοιπόν της ιστορίας είναι διττή, αλλά αξεχώριστη: άσκηση της φιλοσοφίας είναι η μελέτη των συνθηκών *εντός των οποίων* και *υπό τις οποίες* τίθενται τα επιστημονικά προβλήματα. Για έναν υλιστή, οι συνθήκες αυτές δεν είναι καθαρά θεωρητικές: είναι κατ' αρχήν, αντικειμενικές και πρακτικές.

Ένας τέτοιος ορισμός της φιλοσοφίας δεν είναι, προφανώς, αυτονόητος. Αντίθετα, μάλιστα, φαίνεται να αντιστρατεύεται την παραδοσιακή φιλοσοφική κληρονομιά: δεν έχουμε εδώ να κάνουμε μόνο με μια φαινομενικότητα, αλλά με μια πραγματική κατάσταση, που εκφράζει μια δικαιική αναγκαιότητα. Τι μας προσέφερε η φιλοσοφία μέχρι σήμερα, προκειμένου, όχι να επιλύσουμε, αλλά να θέσουμε το πρόβλημα των επιστημονικών προβλημάτων;

Στην κλασική του μορφή, δηλ. χοντρικά μέχρι τις αρχές του XIX αιώνα, το πρόβλημα αυτό τίθεται με όρους (ιδεατής) νομιμότητας και (φυσικής) πραγματικότητας: Τα πάντα εξαρτώνται από τη σχέση μεταξύ των δύο αυτών όρων, από τον τρόπο (ή μάλλον το βαθμό) στον οποίο ταυτίζεται ο ένας με τον άλλο. Η ακρίβεια της απόδειξης ορίζεται από το συνδυασμό του ορθολογικού και του πραγματικού, ή από τη μεταξύ τους σύγκυση. Σ' αυτό ακριβώς αποκρίνεται το ιδεώδες ενός γεωμετρικού πνεύματος, μέσω της συγκρότησης μιας τάξης προτάσεων σύμφωνης με τη *φυσική τάξη*: από τις «πρωτόγονες» προτάσεις στα λεπτολόγα θεωρήματα, από το απλό στο σύνθετο. Οι έννοιες της επιστήμης προσδιορίζονται από την ορθολογικότητα και την πραγματικότητά τους: εδώ θεμελιώνεται μια ολόκληρη φιλοσοφία της τάξης, που ορίζεται από τη δικαιική απαίτησή της να ελέγξει τη διαδικασία των επιστημονικών γνώσεων και από την πραγματική της αδυναμία να επιλύσει τα προβλήματα αυτής της διαδικασίας. Η φιλοσοφία έχει ιστορικά κάποια σημασία, στο βαθμό που, μέσα από τις ιδιαίτερες δυσκολίες της, επιτρέπει να προσδιοριστεί, κατά κάποιο τρόπο υλικά, αυτή η αντίφαση. Η κλασική χρήση της κατηγορίας της μεθόδου προσφέρει ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτού του τύπου της φιλοσοφικής προβληματικής, που οδηγείται σε ένα πρόβλημα διατυπωμένο με τρόπο λανθασμένο. Στο έργο του Μαρξ, δεν υφίσταται, για την ακρίβεια δεν είναι δυνατόν να τεθεί ξεχωριστά το ζήτημα της μεθόδου.

Η λογική του Hegel μπορεί να θεωρηθεί ως η τελευταία ολοκληρωμένη παρουσίαση αυτής της φιλοσοφικής λογικής: ολοκληρωμένη γιατί επαναλαμβάνει τις συνθήκες στη γενικότητά τους, και επίσης γιατί *επιλύει* όλα τα προβλήματα, μετασχηματίζοντας τις δυσκολίες σε απαντήσεις. Αλλά, σ' αυτή την κατ' ανάγκη έσχατη μορφή, η θεωρησιακή φιλοσοφία αποκτά καινούργιο νόημα: γίνεται καθαρή επιστημονική

ιδεολογία. Οι Πασκάλ, Ντεκάρτ, Κοντιγιάκ, Καντ επιδίωξαν να ορίσουν τις συνθήκες υπό τις οποίες θα μπορούσε να θεωρηθεί ως οριστική μια συγκεκριμένη ιστορική κατάσταση της επιστήμης. Με την ανάδειξη των υποχρεωτικά ανεπαρκών συνθηκών, σιωπηρά άφηναν να διαφανεί το ενδεχόμενο διαφορετικών συνθηκών. Αντίθετα, η ταυτόχρονη επίλυση των συγκρούσεων που επιχείρησε ο Hegel, ανάγει μια ορισμένη ιστορική κατάσταση της γνώσης⁴ σε απόλυτο σύστημα: Οι αντιθέσεις καταργούνται στη βάση των ίδιων των αντιθέσεων⁵. Η διαλεκτική μπορεί κατ' αυτό τον τρόπο να παρουσιάζεται ως έλευση και ταφή της αντίθεσης. Το καθήκον της φιλοσοφίας εξαντλείται στη συγκρότηση μιας *εικόνας* του ολοκληρωμένου, του οριστικού.

Η θεωρησιακή φιλοσοφία, περατωμένη με αυτό τον τρόπο, με μια μεγαλειώδη θανάτωση, δεν είναι τελικώς παρά η παράδοξη μεταμφίεση της επιστήμης σε ιδεολογία, σε τεχνική: ή μάλλον βασίζεται σε μια αναστροφή της επιστημονικής γνώσης σε πρακτική δεξιότητα (η επιστήμη θεωρείται ως σύνολο αποτελεσμάτων, κεκτημένων, που είναι τοποθετημένα, παρατεταγμένα στην ίδια σειρά), και συνιστά μεταμφίεση αυτών των πρακτικών δεξιοτήτων σε θεωρητική γνώση. Είναι η ίδια η ιδεολογία μιας επιστήμης (ο αναπόφευκτός πειρασμός τού να θεωρείται οριστική), που εμφανίζεται ως θεωρητική γνώση, καταλαμβάνει τη θέση της γνώσης, υπογραμμίζοντας αλλά και συγκαλύπτοντας την απουσία της.

Μέσω αυτής της αναστροφής, η οποία ανάγει τις δυσκολίες της γνώσης σε λύσεις, μετασχηματίζει τα ερωτήματα σε απαντήσεις, παρουσιάζει την έλλειψη με όρους αφθονίας, δεν επιλύονται αλλά απλώς καταργούνται τα κλασικά προβλήματα της λογικής:

- 1) Η διχασμένη φύση της έννοιας ενοποιείται, συμφιλιώνεται, στον ίδιο της το διχασμό: το ορθολογικό είναι πραγματικό, η ανάπτυξη μιας αυστηρής παρουσίας συνοδεύεται από την παραγωγή του αντικειμένου της. Κατά συνέπεια (και όχι ταυτόχρονα), το πραγματικό είναι ορθολογικό: η απαγωγή της έννοιας δεν αποτελεί ταυτόχρονα απαγωγή του πραγματικού. Η συμμετρία είναι στην ουσία της παραπλανητική: μπορούμε μόνο να πούμε ότι ταυτόχρονα με τη θεμελιώδη απαγωγή των εννοιών από την έννοια, το πραγματικό απάγεται από την έννοια (και στην ανάπτυξη της έννοιας η πραγματικότητα παρεμβαίνει ως παράδειγμα, ως εικονογράφηση). Από την ορθολογικότητα της έννοιας, που είναι η πραγματικότητά της, συνάγεται η ορθολογικότητα του πραγματικού. Και αυτό γιατί, *μέσα στην έννοια*, ορθολογικότητα και πραγματικότητα ταυτίζονται και *έξω από την έννοια*, το πραγματικό είναι ορθολογικό.
- 2) Με αυτή την αφορμή καταργείται το πρόβλημα του σημείου εκκίνησης: η πραγματική διαδικασία και η διαδικασία της παρουσίας συγχέονται. Μπορούμε να ξεκινήσουμε αδιακρίτως, είτε από το πλέον εσώτερο σημείο της έννοιας, είτε από το πλέον εξώτερο ως προς αυτή (αισθητή εμπειρία): η επάρκεια και η ανεπάρκεια του σημείου εκκίνησης αποτελούν τις ισοδύναμες συνθήκες μιας επίλυσης. Μ' αυτόν ακριβώς τον τρόπο, περνάμε από τη φαινομενολογία στη λογική.

Έτσι, σύμφωνα με έναν χαρακτηριστικό όρο, το κλασικό πρόβλημα της συμμόρφωσης, της ορθότητας του συλλογισμού διαλεκτικοποιείται. Χάρη στη δράση του συστήματος επίλυσης οποιαδήποτε τάξη καθίσταται φυσική.

Με τον Μαρξ συμβαίνει κάτι πολύ σημαντικό στην ιστορία των επιστημών και στη θεωρία αυτής της ιστορίας⁶. Με την ευκαιρία της ανάδυσης μιας νέας επιστήμης, η οποία χωρίς να απορρίπτει το μαθηματικό

4 Με την αμφισημία που ενέχει αυτή η ιδέα στην εγγελιανή φιλοσοφία: αυτογνωσία η οποία εξ αυτού του λόγου είναι και παντογνωσία.

5 Μπορούμε να πούμε γενικά ότι κάθε εγχείρημα απομυθοποίησης είναι εκ φύσεως μυθοποιητικό.

6 Φυσικά, δεν θα αναγάγουμε το έργο του Μαρξ σε γεγονός της ιστορίας των επιστημών, «στο καθαρό στοιχείο της σκέψης»: Ωστόσο, η επανάσταση που έφερε ο Μαρξ περνάει και σ' αυτή την ιστορία, την οποία

μοντέλο, του αναγνωρίζει μια εντελώς νέα θέση (όπως, κατά κάποιο τρόπο, ο Σπινόζα υιοθέτησε το *more geometrico*, για να του δώσει καινούριο νόημα), υλοποιούνται οι συνθήκες μιας νέας προβληματικής της επιστήμης, της πρώτης υλιστικής προβληματικής της επιστήμης που μπορεί να φέρει επάξια αυτό το όνομα. Πράγματι, το *Κεφάλαιο* σηματοδοτεί τη στιγμή μιας βαθιάς μεταβολής στο καθεστώς της ίδιας της επιστήμης.

Ο Μαρξ είχε την αίσθηση ότι εγκαινίαζε, στην οικονομική επιστήμη⁷, μια νέα μορφή παρουσίασης, στην οποία, σε μια επιστολή στον La Châtre, στις 18 Μαρτίου 1872 (Πρόλογος στη γαλλική μετάφραση του *Κεφαλαίου*), έδωσε το όνομα *μέθοδος ανάλυσης*:

«Η μέθοδος ανάλυσης που χρησιμοποίησα και που δεν είχε εφαρμοστεί προηγουμένως σε οικονομικά θέματα, καθιστά αρκετά δυσχερή την ανάγνωση των πρώτων κεφαλαίων... Δεν υπάρχει βασιλική οδός για την επιστήμη και μπορούν να φτάσουν στις φωτεινές κορυφές της μόνον όσοι δεν υπολογίζουν τον κόπο να περάσουν από τα δύσβατα μονοπάτια της».

Το ημιτελές κείμενο της Εισαγωγής στη *Συμβολή στην Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας* (1857) μας προσφέρει, αν όχι τις αρχές, τουλάχιστον το πρόγραμμα αυτής της μεθόδου. Η επιστημονική αυστηρότητα έγκειται στο να απομακρύνουμε ο,τιδήποτε θα επέτρεπε τη σύγχυση μεταξύ πραγματικού και σκέψης: η συγκρότηση μιας επιστημονικής παρουσίασης δεν συνίσταται στην εύρεση μιας συσχέτισης μεταξύ τους ή στην απαγωγή του ενός από το άλλο, με δύο λόγια, δεν συνίσταται στην ανάμειξή τους. Σύμφωνα με την υλιστική οπτική, η γνώση αποτελεί ένα *προσδιορισμένο αποτέλεσμα* της διαδικασίας της αντικειμενικής πραγματικότητας: δεν είναι ένα διττό ιδεώδες. Πρέπει λοιπόν να μάθουμε πώς παράγεται η γνώση.

Η δημιουργία μιας επιστήμης της οικονομικής πραγματικότητας σημαίνει ότι θα συγκροτηθεί μια παρουσίαση μέσω εννοιών. Θεωρία είναι η διευθέτηση των εννοιών σε προτάσεις και των προτάσεων σε σειρές προτάσεων με αποδεικτική μορφή. Το ουσιώδες ερώτημα δεν είναι λοιπόν αν εκκινούμε από το πραγματικό ή αν καταλήγουμε σ' αυτό⁸. Απαιτείται να βρούμε τις έννοιες και τις μορφές συλλογισμού που επιτρέπουν τη διατύπωση ακριβών προτάσεων. Αυτό το ερώτημα θέτουν όλες οι επιστήμες όταν παίρνουν το δρόμο της θεωρητικής ακρίβειας. Δεν χρειάζεται επομένως να αναρωτηθούμε αν οι έννοιες είναι πραγματικές. Ή αν το πραγματικό είναι ορθολογικό. Ο εγγελιανός κανόνας δεν αντιστράφηκε, αλλά επισκιάστηκε από έναν άλλο:

Το πραγματικό είναι πραγματικό: διαλεκτικός υλισμός

Το ορθολογικό είναι ορθολογικό: υλιστική διαλεκτική

Οι δύο αυτές προτάσεις δεν υπάγονται η μια από την άλλη, είναι ταυτόσημες, με τη μόνη διαφορά ότι βρίσκονται σε διαφορετικά επίπεδα: η δεύτερη είναι απόλυτα υπαγμένη στην πρώτη.

Η επιστήμη ως τέτοια είναι μια διαδικασία της σκέψης. Ορίζει λοιπόν μια μορφή παρουσίασης που δεν συγγέεται ούτε με την πραγματική διαδικασία, ούτε με την ερευνητική διαδικασία, της οποίας είναι το αποτέλεσμα. Δεν πρόκειται για απλή αντιστροφή, εφόσον το πρόβλημα που τίθεται εδώ είναι ριζικά νέο (ακόμα και αν επιλύθηκε στην πρακτική ορισμένων επιστημών): πρόκειται για την εύρεση των εργαλείων που απαιτεί ο στοχασμός των υλικών σχέσεων της ορθολογικότητας της έννοιας και της πραγματικότητας του πραγματικού. Η κλασική λογική έδειχνε, εξέθετε, τις συνθήκες στις οποίες ήταν αδύνατο να τεθεί αυτό το πρόβλημα. Η εγγελιανή φιλοσοφία δημιουργήθηκε με σκοπό να το καταργήσει. Τις σχέσεις αυτές θα πρέπει να τις στοχαστούμε μέσα σε νέες έννοιες. Το ζήτημα είναι αν αυτές οι έννοιες εμφανίζονται αυτοπροσώπως στο αποσπασμένο από το καθεστώς της καθαρά θεωρητικής ιστορίας.

⁷ Όχι στο έδαφος της οικονομικής επιστήμης, αλλά δίπλα της, στο νέο πλαίσιο μιας προβληματικής του τρόπου παραγωγής.

⁸ Είναι εξ άλλου προφανές ότι «ξεκινάμε» από το πραγματικό. Όμως αυτό δεν μας επιτρέπει να πούμε τίποτε για τη μορφή που θα πάρει αυτή η εκκίνηση. Εδώ ακριβώς βρίσκεται το ουσιαστικό πρόβλημα.

Κεφάλαιο, ή μάλλον, αν αρχίζουν να εμφανίζονται.

Προκειμένου να απαντήσουμε σ' αυτά τα ερωτήματα πρέπει να μάθουμε να διαβάζουμε το *Κεφάλαιο*: Η αλήθεια είναι ότι έχουμε συνηθίσει σε μια εγελιανή ανάγνωση, που συνίσταται στο να ερμηνεύουμε τις έννοιες κατ' ευθείαν με όρους πραγματικότητας. Η ανάγνωση αυτή δεν είναι απόλυτα αυθαίρετη, στο βαθμό που ανταποκρίνεται κατά κάποιο τρόπο στο πρόβλημα που έθεσε ο ίδιος ο Μαρξ προκειμένου να γράψει το *Κεφάλαιο*: επί ένα μεγάλο διάστημα, ακόμα και το 1858 (βλ. τα πρώτα χειρόγραφα της *Συμβολής*) έπρεπε να αντιστέκεται και ταυτόχρονα να υποκλίνεται στον πειρασμό μιας εγελιανής γραφής. Αν ο Μαρξ βρήκε τα μέσα για να υπερβεί αυτό το εμπόδιο, μπορούμε να βρούμε την αρχή μιας νέας ανάγνωσης. Πρόκειται για την ανακάλυψη στο γράμμα του κειμένου του Μαρξ των συνθηκών μιας επιστημονικής γραφής: όχι μόνο μέσω της μελέτης των διαδοχικών διορθώσεων (που είναι το ακριβώς αντίθετο της μεταμέλειας: πρόκειται για τις βαθμίδες μιας αυστηρής έρευνας), αλλά και στη διευθέτηση του τελικού κειμένου.

Η εγελιανή ιδεολογία έχει ως (παράδοξο;) σύστοιχο τη *ρεαλιστική* ανάγνωση των επιστημονικών κειμένων: μέσα από την έννοια διαφαίνεται το περιεχόμενο. Διαβάζουμε σαν να είναι οι λέξεις τρύπες στις σελίδες, μέσα από τις οποίες εμφανίζεται η πραγματικότητα, ή σαν να είναι φεγγίτες που επιτρέπουν να μελετηθεί η πραγματική διαδικασία, με ένα είδος θεωρησιακής οφθαλμολαγνίας. Αυτό εξ άλλου αντιστοιχεί πλήρως στην αυθόρμητη επιστημονική στάση, σύμφωνα με την οποία, η έννοια είναι δελεαστική μόνο ως υποκατάστατο του ιδίου του πράγματος.

Προκειμένου να ξαναβρούμε το δρόμο της έννοιας, πρέπει να ριζούμε το βάρος σε αυτό που, στον επιστημονικό λόγο, δεν πρέπει να συγχέεται με την πραγματικότητα, την οποία ο λόγος αποκλείει και ταυτόχρονα αντανακλά: Την πραγματικότητα που οφείλει να αποκλείει, προκειμένου να την εκφράσει και όχι βέβαια να την ακυρώσει ή να την καταργήσει.

Θα πρέπει λοιπόν να διαβάσουμε αυτό που μια αφελής ανάγνωση θα παρέβλεπε, ως υποπροϊόν, αυτό που χωρίς να είναι άμεσα πραγματικό, χωρίς να κατέχει τη θέση του πραγματικού, θεωρείται απλά ως εργαλείο μιας ορθολογικότητας, ενώ πρόκειται, πέρα από κάθε αμφιβολία, για την ίδια την ορθολογικότητα. Αντί λοιπόν να διαβάσουμε τις λέξεις, προκειμένου να δούμε πού υποτίθεται ότι αγκυροβόλησαν ή άφησαν το μελάνι τους⁹ θα ενδιαφερθούμε για τα ενδιάμεσα, για τους συνδέσμους που αποτελούν τον ίδιο τον τόπο της απόδειξης, τις έννοιες που προσδιορίζουν επίσης υλικά τη μορφή του συλλογισμού. Μήπως οι λέξεις αυτές, μέσα από τις οποίες περνά το νόημα και η ακρίβεια της παρουσίασης μπορούν να μας χρησιμεύσουν ως κωδικοί πρόσβασης;

Πέρα λοιπόν από κάθε παραδοσιακή προσπάθεια ερμηνείας και εξήγησης, πρέπει να αφήσουμε αυτό που φαίνεται ουσιώδες από πρώτη άποψη¹⁰, δηλαδή το περιεχόμενο, εστιάζοντας, με την προσοχή ενός μύωπα, στη λεπτομέρεια του κειμένου. Η μέθοδος αυτή δεν είναι ιδιαίτερα πρωτότυπη, αλλά, κατά πάσα πιθανότητα, δεν έχει εφαρμοστεί ακόμα στην ανάγνωση του *Κεφαλαίου*. Συνίσταται στο να διαβάσουμε, όχι με άλλα μάτια, αλλά σαν να πρόκειται για ένα εντελώς άλλο κείμενο, προσέχοντας ό,τι το βλέμμα της παράδοσης θεωρεί ως απόβλητο και άρα προσπερνά (καίτοι η παράδοση αυτή θεωρεί ότι έχει εξασφαλίσει τον απόλυτο τεχνικό του έλεγχο). Μια τέτοια ανάγνωση είναι μεν ακριβής, δηλ. δεν είναι αυθαίρετη, δεν είναι όμως αποκλειστική. Δεν είναι η μόνη δυνατή ανάγνωση του *Κεφαλαίου*, ούτε η καλύτερη. Ας πούμε ότι είναι ένα προσωρινό τέχνασμα, που επιτρέπει να επισημάνουμε, στο εσωτερικό του κειμένου, ορισμένα από τα προβλήματα που όφειλε να επιλύσει ο Μαρξ προκειμένου να το γράψει.

Σ' αυτούς τους δύο τύπους ανάγνωσης (ανάγνωση περιεχομένου και ανάγνωση μορφής) αντιστοιχούν δύο γραφές, διακριτές αλλά και παράλληλες. Ο Μαρξ έγραψε το *Κεφάλαιο* σε δύο επίπεδα συγχρόνως: στο

9 Λογοπαίγνιο με τις λέξεις ancre (άγκυρα) και encre (μελάνι) (ΣτΜ).

10 Ο ιδεαλισμός ανάγει την υλική πραγματικότητα σε απλό περιεχόμενο.

επίπεδο της οικονομικής παρουσίασης, όπου οι έννοιες είναι ακριβείς στο βαθμό που είναι σύμφωνες με μια συγκεκριμένη επιστημονική πρακτική και καθιστούν εφικτή την ιδιοποίηση του πραγματικού από τη σκέψη, και στο επίπεδο των εργαλείων της παρουσίασης, των οργάνων γραφής που προσδιορίζουν την πορεία του συλλογισμού. Το δεύτερο αυτό επίπεδο έχει επίσης τις έννοιές του: τις έννοιες της επιστήμης, χωρίς τις οποίες τίποτα δεν θα μπορούσε να διαβαστεί ή να γραφεί, και οι οποίες αντιστοιχούν στη θεωρία της προηγούμενης επιστημονικής πρακτικής (που ορίζει το πρώτο επίπεδο). Το ζήτημα δεν είναι να πούμε ποιός από αυτούς τους δύο τύπους εννοιών κατέχει το προβάδισμα (για παράδειγμα: οι έννοιες του περιεχομένου αποτελούν την ύλη της έκθεσης, ενώ οι έννοιες του δευτέρου επιπέδου έχουν μόνο «λειτουργική», δηλαδή εργαλειακή αξία). Πρέπει να δούμε ότι οι έννοιες αυτές αναγκαστικά συμβαδίζουν και χωρίς τη συνεργασία ή τη σύγκρουσή τους δεν θα μπορούσε να υπάρξει καμιά σελίδα του *Κεφαλαίου*.

Αν διαβάσουμε προσεκτικά τις διορθώσεις που ξεκινούν από το πρώτο προσχέδιο της *Συμβολής* και φτάνουν στην τελική μορφή του κειμένου του *Κεφαλαίου*, θα διαπιστώσουμε ότι ο Μαρξ, δουλεύοντας ακατάπαυστα πάνω στο κείμενο προκειμένου να του προσδώσει μια μορφή που δεν ήταν ποτέ οριστική (αφού φαίνεται ότι αυτό μπορεί να ξαναδουλευτεί), έκανε την εργασία ενός επιστήμονα συγγραφέα, έχοντας ως ορίζοντα τη *σελίδα γραφής*. Σ' αυτή τη σελίδα γραφής οφείλουμε να γνωρίζουμε να αντιστοιχούμε μια σελίδα ανάγνωσης. Σε ένα απόσπασμα του κειμένου, θα πρέπει, έχοντας τα μάτια ανοιχτά, όχι για να διαβάσουμε ανάμεσα στις γραμμές, αλλά για να διαβάσουμε ό,τι δεν συνηθίζουμε να διαβάζουμε σε αυτές τις γραμμές, να προσπαθήσουμε να δούμε πώς συναρμολογούνται υλικά τα διάφορα επίπεδα, οι διάφοροι τύποι εννοιών. Δεν πρόκειται ωστόσο για τη μελέτη ενός κειμένου στην τύχη, για την αξία του ως αποσπάσματος. Εξ υποθέσεως, το σημαντικότερο απόσπασμα πρέπει να είναι η αρχή, το κείμενο των πρώτων σελίδων, εφ' όσον στο σημείο αυτό η επιστημονική παρουσίαση γνωρίζει την πιο επίπονη περιπέτειά της: την είσοδο στην επιστήμη.

Το κείμενο I, 1, 1 του *Κεφαλαίου* για το οποίο, όπως είπαμε, θα επιχειρήσουμε μια κατά λέξη εξήγηση, μπορεί να χωριστεί σε τρία μέρη άνισης σημασίας. Η ενότητα του κειμένου δίδεται από τη διαρκή παρουσία μιας μοναδικής μεθόδου. Πρέπει να αναρωτηθούμε αν η ενότητα αυτή είναι απλή ή σύνθετη, αν η μέθοδος είναι τόσο μοναδική όσο εμφανίζεται. Συνολικά, θα πούμε ότι ο Μαρξ προβαίνει σε μια ανάλυση που εφαρμόζεται διαδοχικά σε τρία αντικείμενα: ανάλυση του πλούτου (τέσσερις πρώτες γραμμές), ανάλυση του εμπορεύματος (μέχρι το τέλος της σελ. 52 του γαλλικού κειμένου των Editions Sociales), ανάλυση της αξίας. Θα μελετήσουμε ξεχωριστά αυτές τις τρεις αναλύσεις και αυτό θα μας οδηγήσει στο να διαρωτηθούμε πώς γίνεται η μετάβαση από τη μια στην άλλη.

I. Σημείο εκκίνησης και ανάλυση του πλούτου

1. Το σημείο εκκίνησης είναι, θεωρητικά, ό,τι πιο δύσκολο: «Σ' όλες τις επιστήμες, η αρχή είναι δύσβατη» (πρώτος πρόλογος, MEW, 23, 11). Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο, ο ίδιος ο Μαρξ μας προειδοποιεί επανειλημμένα: η ανάγνωση του πρώτου βιβλίου, και κυρίως, του πρώτου κεφαλαίου, είναι ιδιαίτερα επίπονη, και ο Μαρξ ανησυχεί ιδιαίτερα για τη δυσκολία που θα συναντήσει το γαλλικό κοινό. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο το κεφάλαιο αυτό θα υποστεί ατελείωτες αναθεωρήσεις. Ο Μαρξ έκανε τα πάντα προκειμένου να προσφέρει μέσω αυτών των σελίδων μια εύκολα προσπελάσιμη παρουσίαση. Ωστόσο, σύμφωνα με την ίδια του την ομολογία, υπάρχει ένας μη αφομοιώσιμος βαθμός δυσκολίας. Δεν είναι δυνατόν να μεταθέσουμε την επιστημονική παρουσίαση γι' αργότερα, προκειμένου να προτάξουμε μια πρώτη μύηση, μια εκλαϊκευμένη (επομένως μη αυστηρή) ή μια προπαρασκευαστική παρουσίαση της μεθόδου. Είναι γνωστό ότι η περίφημη Εισαγωγή της *Συμβολής*, η οποία είναι χαρακτηριστικό ότι έμεινε ανολοκλήρωτη, δεν περιελήφθη στο

Κεφάλαιο. Συνεπώς, δεν υπάρχει μύηση στο αντικείμενο, ούτε εισαγωγή στη μέθοδο: έχουμε μόνο κάποιους ενθαρρυντικούς προλόγους. Θα πρέπει να *εισέλθουμε* κατ' ευθείαν στην επιστήμη. Να αρχίσουμε από αυτό που ο Μαρξ ονομάζει «ανάλυση των στοιχείων», από τη «μικρολογική ανάλυση» (πρόλογος στην πρώτη γερμανική έκδοση). Μια τέτοια ανάλυση αναφέρεται στις πιο γενικές, τις πιο «αφηρημένες» έννοιες. Το κείμενο αυτό που, στα ουσιώδη σημεία του, συμφωνεί με την Εισαγωγή της *Συμβολής*, μας διδάσκει ότι η αρχή της επιστήμης είναι απόκρημνη: Το μόνο εργαλείο είναι η δύναμη της αφαίρεσης (MEW, 23, 12). Το βιβλίο δεν αρχίζει με ένα *πέρασμα*, αλλά με μια τομή: για να την υπερπηδήσουμε, πρέπει να έχουμε μεγάλη εμπειρία στη θεωρητική πρακτική.

Αφού έχουμε πλέον ορίσει αυτές τις αρχές παρουσίασης, πρέπει να δούμε πώς θα τις εφαρμόσουμε. Μια δεδομένη επιστήμη ορίζεται από τα αντικείμενα και τις μεθόδους της, που υφίστανται αμοιβαίες οροθετήσεις. Προκειμένου να είναι κανείς σε θέση να αρχίσει από τη μεγαλύτερη αφαίρεση, θα πρέπει η οροθέτηση αυτή να είναι δεδομένη εξ αρχής. Με άλλα λόγια: ποιες είναι οι έννοιες πάνω στις οποίες θα δουλέψει η επιστήμη; Από πού προέρχονται;

Το σημείο εκκίνησης πρέπει να είναι ακριβές, δεν πρέπει όμως να είναι απόλυτα αινιγματικό. Αυτό σημαίνει ότι θα πρέπει να ενσωματώνει την ίδια του την εισαγωγή: είτε δεν χρειάζεται να αποδειχθεί (σε αντίθετη περίπτωση, θα μπλεκόμασταν σε μια εις άπειρον αναγωγή), είτε απλά είναι αναπόδεικτο, μη αποδείξιμο, αυθαίρετο. Πράγματι, το σημείο εκκίνησης της παρουσίασης του Μαρξ δημιουργεί έκπληξη: η πρώτη έννοια, αυτή από την οποία θα «εξέλθουν» οι άλλες, είναι η έννοια του πλούτου. Δεν πρόκειται προφανώς για μια επιστημονική αφαίρεση, αλλά για εμπειρική έννοια, ψευδοσυγκεκριμένη, που συγγενεύει με τις έννοιες που η *Εισαγωγή* μας έμαθε να αποκηρύσσουμε (βλ. για παράδειγμα, την κριτική της ιδέας του «πληθυσμού»). Ο πλούτος αποτελεί μια εμπειρική αφαίρεση, μια ιδέα: ψευδοσυγκεκριμένη (εμπειρική), όχι πλήρη καθ' εαυτή (το περιεχόμενό της δεν είναι αυτόνομο αλλά ορίζεται μόνο σε σχέση με ένα σύνολο εννοιών που την απορρίπτουν). Ο πλούτος συνιστά μια ιδεολογική έννοια *από την οποία φαίνεται αρχικά ότι δεν μπορούμε να αντλήσουμε τίποτα*. Από την άποψη της διαδικασίας έρευνας (της εργασίας της επιστημονικής έρευνας), αποτελεί τη χειρότερη εκκίνηση. Προφανώς, δεν συμβαίνει το ίδιο όσον αφορά τη διαδικασία της παρουσίασης, εφόσον ξεκινώντας από αυτή ακριβώς την έννοια παρουσιάζει ο Μαρξ τις θεμελιώδεις έννοιες της θεωρίας του. Τι πρέπει να σκεφτούμε γι' αυτή την αρχή;

Οι παρακάτω παρατηρήσεις μας επιτρέπουν να απαντήσουμε στο ερώτημα αυτό:

A) Ο Μαρξ δεν ζητά από αυτή την ιδέα περισσότερα απ' όσα αυτή είναι πραγματικά σε θέση να παράξει. Στην εμπειρική έννοια εφαρμόζει μια εμπειρική ανάλυση: *Αποσυνθέτει* τον πλούτο στα *στοιχεία* του, με τη μηχανική έννοια του όρου (το εμπόρευμα αποτελεί τη «στοιχειώδη», κυτταρική μορφή του πλούτου). Ο πλούτος είναι απλά μια συσσώρευση εμπορευμάτων. Την ιδέα αυτή την αξιοποιεί στα ίδια της τα όρια: δεν τίθεται ζήτημα να την κάνουμε να μας πει ό,τι δεν μπορεί να μας πει.

B) Η ιδέα αυτή, στο βαθμό που αρκούμαστε στην περιγραφή της, χωρίς να της προσθέτουμε τίποτα, χωρίς να την προικίζουμε με κάποιο μυστικό, αλλά αντίθετα ξεδιαλώνοντας το μυστικό της, δεν χρειάζεται απόδειξη: δεν λέει τίποτα περισσότερο από αυτό που επιτρέπει η ανεπάρκειά της. Αποτελεί επομένως ένα σημείο εκκίνησης, αν όχι νόμιμο, τουλάχιστον πρακτικό: είναι το άμεσα *δεδομένο*, εμπειρικό αντικείμενο της «οικονομικής επιστήμης». Υπ' αυτήν ακριβώς την έννοια, προσέφερε ένα *πλαίσιο*, όπως για παράδειγμα, στην ανάλυση του Σμιθ. Θα έλεγε κανείς ότι παίζει εδώ το ρόλο μιας υπόμνησης: συνήθως, ως πολιτική οικονομία εννοούμε τη μελέτη του πλούτου. Αν ξεκινήσουμε από την ιδέα του πλούτου, βλέπουμε ότι η ιδέα αυτή αναλύεται... Όμως η έννοια αυτή δεν έχει αξία από μόνη της: είναι βαθειά μεταβατική, χρησιμεύει στο να περάσουμε σε άλλο πράγμα και συγκεκριμένα στο να υπενθυμίσουμε το δεσμό της επιστημονικής έρευνας με το παρελθόν. Αυτή η υπενθυμιστική λειτουργία μας δείχνει καθαρά ότι η έννοια δεν οφείλει την πρόταξη

της στην αυστηρότητά της, αλλά αντίθετα, στον αυθαίρετο χαρακτήρα της. Η προφανής της ευθραυστότητα υποδηλώνει την ανάγκη να μιλήσουμε για κάτι άλλο, να εισχωρήσουμε σ' αυτό το δύσκολο μονοπάτι που συνεχίζει μόνον αν λησμονήσουμε ό,τι προηγήθηκε.

Αυτό το εύθραυστο, δοσμένο σε μια λέξη, σε τρεις γραμμές, σημείο εκκίνησης, αναδεικνύει μια από τις θεμελιώδεις συνθήκες της επιστημονικής ακρίβειας: οι έννοιες στις οποίες εργάζεται η θεωρία δεν είναι ισοδύναμες, δεν τοποθετούνται στο ίδιο επίπεδο κατανοησιμότητας. Αντίθετα, είναι υποχρεωτικά *ετερογενείς*. Βρίσκονται σε μια αντιστοιχία, μόνο στο βαθμό που έρχονται σε ρήξη οι μεν με τις δε. Τη συνθήκη αυτή θα τη συναντήσουμε κατ' επανάληψη.

Γ) Ο ρόλος της ιδέας του πλούτου μπορεί να γίνει αντιληπτός και εξ αντιδιαστολής. Πράγματι, αυτό το σημείο εκκίνησης δεν εμφανίζεται για πρώτη φορά στο έργο του Μαρξ: Ήδη, στα *Χειρόγραφα του 1844*, απ' αυτή την ιδέα ξεκινούσε ο στοχασμός πάνω στην οικονομία. Τότε, ο Μαρξ δανειζόταν την έννοια του πλούτου από τους οικονομολόγους, γιατί η έννοια αυτή *όφειλε* να υποβληθεί σε κριτική: η αξία της αντλείτο από την κριτική της. Πράγματι, η ανάλυση αυτής της έννοιας (ανάλυση κριτική, και όχι μηχανική όπως αυτή που συναντάμε στο *Κεφάλαιο*) αναδείκνυε την αντίφαση που τη διαπερνά. Ο πλούτος είναι ταυτόχρονα φτώχεια: ο πλούτος των εθνών είναι και η φτώχεια των εθνών. Από τη στιγμή που η κριτική έχει αποσαφηνίσει, έχει αποκαλύψει αυτή την αντίφαση, η έννοια μπορεί να θεωρηθεί *γόνιμη*: με την επίλυση της αντίφασης είναι δυνατόν να παράξουμε νέες έννοιες, μεστές νοήματος. Πράγματι, ξεκινώντας από μια τέτοια ανάλυση της αντίφασης που περιέχεται στην ιδέα του πλούτου, ο Μαρξ των *Χειρογράφων* φτάνει στο «παρόν οικονομικό γεγονός»: στην εκπτώχευση και, ταυτόχρονα, στην αλλοτριωμένη εργασία, οι οποίες παρουσιάζονται διαλεκτικά. Από τους κλασικούς δρόμους της εγελιανής ανάλυσης (το λιγότερο αξιοσημείωτο από τα παράδοξα των *Χειρογράφων* είναι η *αποκήρυξη* της μεθόδου αυτής) ο Μαρξ κατάφερε να παράγει από την (κενή) έννοια του πλούτου μια ορισμένη γνώση: η λειτουργία της έννοιας δεν έγκειται στον εύθραυστο χαρακτήρα της, αλλά στον ουσιαστικό χαρακτήρα της, εφόσον εδώ συναντάμε όλη την ουσία της οικονομικής διαδικασίας.

Προφανώς, ο Μαρξ χρησιμοποιεί στο *Κεφάλαιο* το ίδιο σημείο εκκίνησης με διαφορετικό τρόπο: δεν εφαρμόζει πλέον τη μέθοδο της επίλυσης (των αντιφάσεων), γιατί αυτή η επίλυση, καθώς εκθέτει την πραγματικότητα ενός «προφανούς», αποτελεί κατά βάθος τη μεγαλύτερη αυταπάτη. Η επίλυση κάνει να φαίνεται ως γόνιμη μια ιδέα η οποία στην πραγματικότητα δεν έχει τίποτε, τουλάχιστον τίποτε περισσότερο απ' ό,τι βάλουμε εμείς. Οι «αντιφάσεις» του πλούτου δεν έχουν τίποτε πλέον να μας διδάξουν. Ο Μαρξ δεν χρησιμοποιεί την ιδέα του πλούτου λόγω της υποτιθέμενης γονιμότητάς της, αλλά αντίθετα, λόγω της στείροτητάς της. Την κάνει να μας πει ακριβώς *αυτό που βάλουμε εκεί*, όχι με το να αναζητεί μέσω της κριτικής τις παραδοχές ή τις συνθήκες της, αλλά με το να την ρωτά τι έχει να πει, τι νόημα της δόθηκε. Γι' αυτό το λόγο, δεν της εφαρμόζει μια κριτική ανάλυση εκ των έξω, αλλά μόνο τη μηχανική ανάλυση που της ταιριάζει, διαμελίζοντάς την *σύμφωνα με τις ίδιες της τις γραμμές*. Με αυτό τον τρόπο αίρεται η αυταπάτη ενός στοχασμού της έννοιας πάνω στον εαυτό της (που παραδόξως φαίνεται να είναι αλληλέγγυα της διάλυσής της), και της συνακόλουθης αυθόρμητης παραγωγής νέας γνώσης. Η ιδέα του πλούτου δεν μπορεί να μας διδάξει τίποτε περισσότερο απ' ό,τι γνώριζαν αυτοί που τη δημιούργησαν, μια πολύ εμπειρική γνώση που συγγενεύει μ' αυτό που πολύ συχνά ο Μαρξ αποκαλεί «ρουτίνα»: ο πλούτος αποτελεί μια *συλλογή* εμπορευμάτων. Έτσι το σημείο εκκίνησης είναι τόσο αυθαίρετο, ώστε να μη διατρέχουμε τον κίνδυνο να το πάρουμε στα σοβαρά, και είναι αρκετά «άμεσο» ώστε να μη χρειάζεται να αναζητήσουμε τους λόγους, κάτι που θα μας έκανε να μην το ξεχάσουμε.

Το εμπόρευμα, «στοιχείο του πλούτου», προϊόν αυτής της στείρας ιδέας, είναι αρχικά της ίδιας υφής με τον πλούτο. Ωστόσο δεν επιδέχεται εμπειρικό διαμελισμό: πρέπει επομένως να το επεξεργαστούμε με τη «δύναμη της αφαίρεσης», στην οποία ο Μαρξ εξακολουθεί να δίνει το όνομα της ανάλυσης. Η ανάλυση

αυτή θα είναι κατ' ανάγκην διαφορετική από την προηγούμενη, και δεν θα συνιστά κριτική ανάλυση (που αποσυνθέτει και ταυτόχρονα αποκηρύσσει την έννοια). Θα είναι μια έρευνα των συνθηκών, που θα καταλήξει ακριβώς στη συνάντηση της αντίφασης, που είναι όμως πολύ διαφορετική από το εγγελιανό μοντέλο της αντίφασης. Την ίδια στιγμή λοιπόν που εγκαταλείπεται η έννοια του πλούτου, μετασχηματίζεται η έννοια του εμπορεύματος, σύμφωνα με το πρόγραμμα που ανέπτυξε ο Ένγκελς στον Πρόλογο της Αγγλικής έκδοσης.

Η ανάλυση του σημείου εκκίνησης, η ανάλυση στο σημείο εκκίνησης δεν εξαντλεί λοιπόν το νόημα της αναλυτικής μεθόδου. Όπως και η έννοια του πλούτου, η ανάλυση ως αποσύνθεση έχει προσωρινή αξία. Η ανάλυση του πλούτου (αποσύνθεση στα στοιχεία του) δεν παρέχει το μοντέλο των μετέπειτα αναλύσεων. Μάλιστα, η μέθοδος δεν θα υποβληθεί στη βάσανο των γεγονότων (όπως πάντα, καίτοι όχι αυστηρά, συμβαίνει στη ρουτίνα), αλλά στη βάσανο άλλων εννοιών: η έννοια της ανάλυσης εφαρμοσμένη στην έννοια του εμπορεύματος (που παρουσιάζεται από την έννοια του πλούτου, χωρίς όμως να προκύπτει από αυτή και αναφέρεται σε ένα τελείως διαφορετικό επίπεδο), θα γνωρίσει περισσότερες από μια μεταμορφώσεις.

2. Εν πάση περιπτώσει, είναι σκόπιμο να σταθούμε περισσότερο σ' αυτή την πρώτη ανάλυση, γιατί δεν μας είπε ακόμη την τελευταία της λέξη. Πράγματι, μαζί με αυτή εμφανίζεται ένα λεξιλόγιο που θα συναντήσουμε, τροποποιημένο εν μέρει, στις μετέπειτα αναλύσεις, και το οποίο χαρακτηρίζει τη λεπτομέρεια της αναλυτικής εργασίας. Αυτό το λεξιλόγιο ή εννοιολογικό ρεπερτόριο θα γνωρίσει επίσης σημαίνουσες μεταμορφώσεις.

Πρόκειται για όρους που συνδέουν το «υλικό» της ανάλυσης με τα προϊόντα της: «Ο πλούτος *κάνει την εμφάνισή του* ως μια τεράστια συσσώρευση εμπορευμάτων». Η έκφραση αυτή έχει πολλές ισοδύναμες, οι οποίες, στο σύνολό τους, ορίζουν την ίδια σημαίνουσα ενότητα:

Ερχεται στον κόσμο υπό τη μορφή
 Εμφανίζεται ως (erscheint als)
 Κάνει την εμφάνισή του με τη μορφή
 Παρουσιάζεται ως
 Από πρώτη άποψη φαίνεται
 Είναι κατ' αρχήν (ist zunächst)
 Παρουσιάζεται υπό τη μορφή

Οι εκφράσεις αυτές δηλώνουν την ίδια έννοια, που χαρακτηρίζει και ορίζει την αναλυτική εργασία. Πρόκειται για την έννοια της μορφής: το εμπόρευμα είναι η *στοιχειώδης μορφή* του πλούτου. Η ανάλυση είναι ένας ιδιαίτερος τύπος συσχέτισης που συνδέει τους όρους με βάση μια *σχέση μορφής*. Στη σχέση αυτή μπορούμε να δώσουμε τον εξής απλό ορισμό:

Αν το a εμφανίζεται ως β θα λέμε εξ ορισμού ότι
 β είναι η μορφή του a
 a είναι το περιεχόμενο του β

Παράδειγμα (βλέπε πιο κάτω στο κείμενο):

Η αξία εμφανίζεται ως σχέση ανταλλαγής μεταξύ δύο εμπορευμάτων

Η σχέση ανταλλαγής είναι η μορφή της αξίας

Η αξία είναι το περιεχόμενο της σχέσης ανταλλαγής

Άλλα παραδείγματα (που δείχνουν ότι η ιδέα της μορφής δεν είναι απλή αλλά σύνθετη, αφού μπορεί

να προσδιοριστεί ποικιλοτρόπως):

- το εμπόρευμα είναι η *στοιχειώδης μορφή* του πλούτου
- η αξία χρήσης είναι η *φυσική μορφή* του εμπορεύματος
- η σχέση ανταλλαγής είναι η μορφή εμφάνισης της αξίας.

Θα μπορούσαμε να πούμε ότι στις τρεις αυτές χρήσεις, η λέξη μορφή έχει το ίδιο νόημα; Υποδηλώνει την ίδια αναλυτική διαδικασία, τις διάφορες φάσεις της ίδιας διαδικασίας, ή μήπως διαφορετικές διαδικασίες;

Έτσι όπως παρουσιάζεται ή μάλλον χρησιμοποιείται, η έννοια της μορφής σ' αυτή την αρχή (ο πλούτος *εμφανίζεται ως* εμπόρευμα), φαίνεται να υποδηλώνει τον εμπειρικό τρόπο ύπαρξης του πράγματος, τον τρόπο εμφάνισης, παρουσίασης, εκδήλωσης. Με αυτή την έννοια, ο πλούτος είναι η μορφή της οικονομικής πραγματικότητας.

Το σημείο εκκίνησης της ανάλυσης στηρίζεται λογικά, μεθοδολογικά, στην έννοια της εμπειρικής μορφής στην οποία αντιστοιχεί η ιδέα του πλούτου. Ερωτάται αν πρέπει να ερμηνεύσουμε αυτή τη μορφή εμφάνισης ως φαινομενική, δηλ. με βάση της σχέση φαινόμενο–πραγματικότητα, ουσία–εκδήλωση. Προς το παρόν τίποτα δεν μας το απαγορεύει. Ωστόσο, μπορούμε ήδη να πούμε ότι δεν ισχύει το ίδιο για την αξιακή μορφή: εφόσον αυτό που ορίζει την αξία, είναι το ότι *δεν παρουσιάζεται*, δεν εμφανίζεται (και γι αυτό, όπως ξέρουμε, αποτελεί το ακριβές αντίθετο της φίλης του Φάλσταφ, της κυρίας Κουίκλυ), η έννοια της *αξίας* είναι εμπειρικά πολύ ισχυρή: διαφανής. Αυτή είναι η δυσκολία. Είτε δεν καταλάβαμε τίποτα στο σημείο εκκίνησης, είτε η ιδέα της μορφής, και μαζί της η ιδέα της ανάλυσης, προσλαμβάνει καθ' οδόν ένα νέο ορισμό, τον οποίο πρέπει για μια ακόμα φορά να συναγάγουμε. Πράγματι, όπως έγινε αντιληπτό, ο Μαρξ χρησιμοποιεί τις έννοιες που ορίζουν τη μορφή συλλογισμού με ένα πολύ συγκεκριμένο νόημα, χωρίς όμως να παραθέτει αυτό το νόημα, χωρίς να το ορίζει ρητά, σαν να μην είχε ανάγκη από ένα τέτοιο ορισμό. Αυτό δεν θα δημιουργούσε ιδιαίτερες δυσκολίες αν οι έννοιες ήταν ομοιογενείς. Αν όμως οι έννοιες επιδέχονται, ανάλογα με το βαθμό της θεωρητικής εργασίας, διαφορετικούς ορισμούς, αυτό οφείλεται στο ότι αυτή η αλλαγή συμβάλει επίσης στον ορισμό τους. Έτσι λοιπόν, η έννοια της μορφής έχει μια εντελώς ιδιαίτερη σημασία, γιατί μαζί της εισάγεται το *καθεστώς της έννοιας γενικά*, ως τέτοιο, στις διάφορες βαθμίδες χρήσης της: από τη «φυσική μορφή» μέχρι την πιο αφηρημένη μορφή της.

Αυτήν ακριβώς τη δυσκολία υποδεικνύει ο Ενγκελς στον Πρόλογο της Αγγλικής έκδοσης:

«Παραμένει μια δυσκολία από την οποία δεν μπορέσαμε να απαλλάξουμε τον αναγνώστη: η χρήση ορισμένων όρων με νόημα διαφορετικό απ' αυτό που έχουν όχι μόνο στην καθημερινή ζωή, αλλά και στην τρέχουσα πολιτική οικονομία. Αυτό δεν μπορούσε να αποφευχθεί. Κάθε νέα σύλληψη μιας επιστήμης συνεπάγεται μια επανάσταση στους τεχνικούς όρους αυτής της επιστήμης» (MEW, 23, 37)] [ακολουθεί το παράδειγμα των επαναστάσεων στο εννοιολογικό λεξιλόγιο της χημείας].

Το κείμενο αυτό αντιστοιχεί πλήρως στις έννοιες που οροθετούν το *περιεχόμενο* της οικονομικής έρευνας. Μπορεί όμως να μεταφερθεί και στους όρους που μορφοποιούν το συλλογισμό και να χρησιμοποιηθεί για να χαρακτηρίσει όχι μόνο το πέρασμα από τον παραδοσιακό λόγο στον επιστημονικό λόγο του *Κεφαλαίου*, αλλά και, στο εσωτερικό του επιστημονικού λόγου, το πέρασμα από μια βαθμίδα λόγου σε μια άλλη, από τον ένα τύπο θεωρητικού συλλογισμού στον άλλο. Το πέρασμα αυτό είναι επίσης μια μετατόπιση, η παρείσφρηση μιας διαφοράς, μιας ρήξης, που δεν σηματοδοτεί μια ανεπάρκεια, αλλά τις ίδιες τις *συνθήκες* της επιστημονικής έκφρασης.

Ποιοι είναι οι άλλοι όροι υπό τους οποίους θα παρουσιαστεί η ανάλυση, σ' αυτή τη διαφοροποίηση που την ορίζει στο ίδιο το εσωτερικό της; Θα μας το δείξει η ανάλυση του εμπορεύματος.

II. Ανάλυση του εμπορεύματος και εμφάνιση της αντίφασης

Όπως δηλώνει ο τίτλος της παραγράφου, η νέα αυτή ανάλυση συνίσταται στη διαφοροποίηση δύο παραγόντων «στο εσωτερικό» του εμπορεύματος: της αξίας χρήσης και της ανταλλακτικής αξίας (η δεύτερη θα αποκαλείται στη συνέχεια απλώς αξία). Η ιδέα του παράγοντα είναι καινούργια, και δεν πρέπει να τη συγχέουμε με την ιδέα της μορφής. Σε κάποια σημείωση για τον οικονομολόγο Μπαίλυ, ο Μαρξ δείχνει ότι ένα από τα ουσιώδη σφάλματα των οικονομολόγων είναι ότι συνέχισαν την αξία με την αξιακή μορφή. Παρόλα ταύτα, οι δύο αυτοί παράγοντες θα παρουσιαστούν στην πορεία της ανάλυσης στο εσωτερικό των σχέσεων που μάθαμε να θεωρούμε ως σχέσεις μορφής: «Το εμπόρευμα είναι κατ' αρχήν... [αξία χρήσης]» (MEW, 23, 49), «η ανταλλακτική αξία εμφανίζεται αρχικά ως...» (MEW, 23, 50). Εξάλλου, αυτό που θα επιτρέψει να διαφοροποιήσουμε με τον πιο σαφή τρόπο κάθε παράγοντα σε μια σχέση μορφής είναι η θέση που κατέχει σ' αυτή τη σχέση.

Η ανάλυση λοιπόν δεν παράγει πλέον εμπειρικά, υλικά στοιχεία (εμπορεύματα), αλλά παράγοντες. Η ανάλυση αυτή είναι του ίδιου τύπου με την προηγούμενη; Έχουμε να κάνουμε, για μια ακόμα φορά, με μια αποσύνθεση; Στην περίπτωση αυτή, θα μπορούσαμε να παραστήσουμε την ανάλυση του εμπορεύματος με το εξής σχήμα:

Εμπόρευμα	→	Παράγοντας 1: αξία χρήσης
	→	Παράγοντας 2: ανταλλακτική αξία

Από την απάντηση που θα δοθεί σ' αυτό το ερώτημα εξαρτάται το νόημα της ιδέας της ανάλυσης: αν αληθεύει, όπως λέει ο Μάρξ, ότι αυτός πρώτος εφάρμοσε στο αντικείμενό του την «αναλυτική μέθοδο» (υπήρχε όμως το αντικείμενο αυτό πριν την εφαρμογή της μεθόδου;), αυτό που θα μας επιτρέψει να ορίσουμε τη φύση και τη δομή της επιστημονικής παρουσίασης είναι η ιδέα της ανάλυσης.

1. «Το εμπόρευμα είναι κατ' αρχήν... ένα πράγμα» (MEW, 23, 49). Η αξία χρήσης, ή και το πράγμα, είναι η μορφή του εμπορεύματος. Η μορφή αυτή μπορεί να αναγνωριστεί άμεσα, κατ' ευθείαν, εφόσον εμφανίζεται με συγκεκριμένο περίγραμμα: Δεν υπάρχει σ' αυτή «τίποτε το νεφελώδες και το αβέβαιο». Το πράγμα κατέχει μια συγκεκριμένη θέση στο πλαίσιο της φυσικής *ποικιλότητας* των αναγκών. Μπορούμε να το μελετήσουμε πλήρως, από δύο διαφορετικές απόψεις:

- από ποιοτική άποψη, που αναδεικνύει τις «ποικίλες όψεις» της χρήσης, και η οποία αποτελεί έργο της ιστορίας,
- από ποσοτική άποψη, που μετρά την ποιότητα των χρήσιμων πραγμάτων, και η οποία αποτελεί καθήκον της «εμπορικής ρουτίνας¹¹».

Η αξία χρήσης μπορεί λοιπόν να γίνει εξ ολοκλήρου γνωστή, μια και πρόκειται για υλικό προσδιορισμό («ανεξάρτητα από την κοινωνική μορφή», δηλ. τον τρόπο κατανομής των πραγμάτων). Θα πούμε εξ ορισμού: τα πράγματα έχουν αξία μόνο γι' αυτά τα ίδια, μέσα στην ατομικότητά τους, στο πλαίσιο της ποικιλότητας των χρήσεων.

Ωστόσο, στις κοινωνίες όπου «βασίλευει ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής», ο ορισμός αυτός μπορεί να ερμηνευτεί κατά δύο διαφορετικούς τρόπους: τα πράγματα είναι το «υλικό» (το γερμανικό κείμενο

11 Πρέπει να σημειωθεί ότι το πράγμα δεν αποτελεί έναν αμιγώς ποιοτικό παράγοντα: επιδέχεται και ποσοτική επεξεργασία.

λέει «περιεχόμενο», Inhalt) του πλούτου, αλλά ταυτόχρονα, διατηρούν σχέσεις με ένα νέον όρο, το δεύτερο παράγοντα, την ανταλλακτική αξία, του οποίου συνιστούν το «υλικό στήριγμα» (Stoff).

Με αυτό τον τρόπο, η μέχρι τώρα απλή και καθαρή ιδέα του πράγματος υφίσταται ένα είδος μετατόπισης. Η αξία χρήσης είναι βεβαίως μορφή του εμπορεύματος (κάτι που δεν είναι η ανταλλακτική αξία), είναι όμως ταυτόχρονα το υλικό του πλούτου και της ανταλλακτικής αξίας. Στην καπιταλιστική κοινωνία («την κοινωνία που καλούμαστε να μελετήσουμε»), το πράγμα είναι μορφή δύο περιεχομένων. Ή πλέον οι λέξεις δεν έχουν κανένα νόημα, ή θα πρέπει να ξεδιαλύνουμε αυτό το αίνιγμα.

Το πράγμα έχει ένα διπλό προσδιορισμό, όχι γιατί δίπλα στον υλικό του χαρακτήρα εκδηλώνεται ένας άλλος χαρακτήρας, διαφορετικής φύσης, αλλά γιατί χρησιμεύει ως υλικό δύο πραγμάτων ταυτόχρονα. Συνδέεται, ως υλικό, με δύο ουσιωδώς διαφορετικές κατηγορίες: ο πλούτος είναι μια εμπειρική κατηγορία, σε αντίθεση με την ανταλλακτική αξία που δεν είναι άμεσα δεδομένη. Έτσι λοιπόν εμφανίζεται για πρώτη, όχι όμως και για τελευταία φορά, η ιδέα ενός πράγματος με δύο όψεις: ανάλογα με το αν το συσχετίζουμε με μια εμπειρική κατηγορία ή όχι, το πράγμα παρουσιάζει διαφορετικό πρόσωπο. Μπορούμε να πούμε ότι το ένα είναι η μάσκα του άλλου;

Μπορούμε να ανακεφαλαιώσουμε την πορεία της της ανάλυσής μας με τον εξής τρόπο:

Οικονομική πραγματικότητα □ πλούτος □ εμπόρευμα □ αξία χρήσης
□
ανταλλακτική αξία

2. Η ανταλλακτική αξία

Σε αντίθεση με τις καθαρές εμπειρικές πραγματικότητες, όπως ο πλούτος και το πράγμα, η ανταλλακτική αξία δεν προσφέρεται άμεσα στο δικό της περίγραμμα. Όπως το εμπόρευμα χρειάζεται, προκειμένου να εμφανιστεί, το περίγραμμα του πράγματος, η ανταλλακτική αξία δεν προσφέρεται από μόνη της, παρά μόνο υπό μια ιδιαίτερη μορφή: ως σχέση ανταλλαγής (δύο εμπορεύματα ταυτόχρονα). Προκειμένου να ορίσουμε την αξία, πρέπει λοιπόν να εισάγουμε μια νέα ιδέα, δανεισμένη από την κλασική πολιτική οικονομία: την ιδέα της ανταλλαγής:

- το εμπόρευμα εμφανίζεται δια μέσου της μορφής του πράγματος,
- η αξία εμφανίζεται δια μέσου της μορφής της ανταλλαγής.

Έτσι λοιπόν, οι δύο παράγοντες του εμπορεύματος, σε διακριτές σχέσεις μορφής, κατέχουν αντίθετες θέσεις. Εξάλλου, η προφανής αναλογία των δύο αυτών σχέσεων μορφής αποτελεί μια ασυμμετρία: το πράγμα προσδίδει στο εμπόρευμα καθαρά περιγράμματα, όπου δεν εκδηλώνεται καμιά αμφιβολία (φαινομενικά, όμως προς το παρόν είναι απλά ένα φαινόμενο). Αντίθετα, μέσω της ανταλλαγής, η αξία «φαίνεται σαν κάτι αυθαίρετο και σχετικό» (MEW, 23, 50).

Συνεπώς το εμπόρευμα δεν μπορεί να εμφανίζεται ως αξία. Αντιθέτως, η αξία εμφανίζεται με τη μορφή της ανταλλαγής των εμπορευμάτων. Διαθέτουμε λοιπόν τους εξής ορισμούς:

- το πράγμα είναι η μορφή του εμπορεύματος
- η ανταλλαγή των εμπορευμάτων είναι η μορφή της αξίας
- το πράγμα είναι το υλικό στήριγμα της αξίας.

Συγκρίνοντας αυτούς τους ορισμούς η ιδέα της αξίας φαίνεται να έχει διαρραγεί. Η αξία παρουσιάστηκε αρχικά ως «παράγοντας του εμπορεύματος»: η σχέση της με το εμπόρευμα θα πρέπει να υποδηλώνει κάτι. Ωστόσο, οι συγκεκριμένοι όροι εμφάνισης του εμπορεύματος (πράγμα: απόλυτη βεβαιότητα) και της αξίας

(ανταλλαγή: κάτι το αυθαίρετο) φαίνεται να αποκλείουν κάθε κοινό μέτρο μεταξύ αξίας και εμπορεύματος: «μια εσωτερική στο εμπόρευμα, εμμενής ανταλλακτική αξία φαίνεται να αποτελεί *contradictio in adjecto* [αντίφαση στους όρους]» (MEW, 23, 51). Το εμπόρευμα δεν μπορεί να εμφανίζεται ως αξία.

Με αυτόν ακριβώς τον τρόπο, εμφανίζεται η αντίφαση στο *Κεφάλαιο*: αποκλειστικά ως φαινόμενο αντίφασης. Ταυτόχρονα με τη διατύπωση της αντίφασης (που δομεί την έκφραση: αξία του εμπορεύματος), παρέχεται αυτή η γνώση: η αντίφαση είναι φαινομενική. Σκοπός της ανάλυσης είναι να υπερκεράσει την αντίφαση: δεν θα πρέπει να την επιλύσει (μια φαινομενική αντίφαση δεν επιλύεται), αλλά να την *καταργήσει*¹².

Στο σημείο αυτό, η παρουσίαση έχει κατορθώσει να αναδείξει την εξής δυσκολία: υπάρχουν δύο ασύμβατοι τρόποι εμπειρικής παρουσίασης του εμπορεύματος. Αυτή ακριβώς η δυσκολία θα οδηγήσει μακρύτερα την ανάλυση και θα απαιτήσει το μετασχηματισμό της έννοιας του εμπορεύματος.

Το εμπόρευμα είναι δύο πράγματα συγχρόνως: το εμπόρευμα καθ' εαυτό, στην ίδια την ουσία του, στην εσωτερικότητά του, στο περίγραμμά του και χωρίς λαθοχειρίες, ονομάζεται πράγμα. Το εμπόρευμα *αντιμέτωπο με τον εαυτό του, ή μάλλον με το αντίγραφό του*, στην αποφασιστική γι' αυτό διαδικασία της ανταλλαγής, εμφανίζεται να κατοικείται από κάτι ξένο και παράξενο, το οποίο δεν του ανήκει, αλλά *στο οποίο ανήκει αυτό*, και ονομάζεται αξία. Τη στιγμή που το εμπόρευμα καταργείται ως τέτοιο, ή τουλάχιστον, καταργεί τη μορφή εμφάνισής του (μέσω της ανταλλαγής είναι σαν να αντικαθίσταται: υποκαθίσταται από ένα παράξενο αντίγραφο), τη στιγμή που το εμπόρευμα εξαφανίζεται γιατί δεν έχει πλέον δική του μορφή, φαίνεται ότι είναι η μορφή ενός άλλου πράγματος. Στο σημείο αυτό, με αυτή την *contradictio in adjecto*, αρχίζει μια νέα φάση της ανάλυσης: η ανάλυση της αξίας, θεμελιωμένη στη διάκριση μεταξύ αξίας και αξιακής μορφής. Η αξία λοιπόν, δεν είναι μια εμπειρική μορφή όπως το εμπόρευμα: η ανάλυση του εμπορεύματος πρέπει επίσης να αντικατασταθεί από μια νέα *μορφή* ανάλυσης.

Με δύο λόγια: από τις οικονομικές έννοιες, όπως αυτές είχαν οριστεί «αυθόρμητα» στο πλαίσιο της χρήσης που επέτρεπε αυτούς τους ορισμούς, φάνηκε ότι ήταν αδύνατο να γίνει λόγος για την *αξία του εμπορεύματος*. Παραδόξως, οι λέξεις αυτές μπορούν να προφερθούν μόνο στο πλαίσιο μιας παράλογης διατύπωσης. Μια αυστηρή χρήση των εννοιών ανέδειξε την ανεπάρκειά τους. Αυτή την ανεπάρκεια πρέπει να αναιρέσουμε, ταυτόχρονα με την τυπική αντίφαση, σε μια νέα φάση της ανάλυσης, σε μια νέα ανάλυση.

Είναι λοιπόν δυνατόν να απαντήσουμε στο αρχικό ερώτημα: η ανάλυση του εμπορεύματος σε παράγοντες δεν είναι μια μηχανική ανάλυση, μια αποσύνθεση στα στοιχεία. Η ανάλυση επέτρεψε το χωρισμό της έννοιας επειδή ακριβώς παίχτηκε σε ένα διπλό επίπεδο:

Παράγοντας 2 // εμπόρευμα □ παράγοντας 1

Μπορούμε να μιλήσουμε για την αξία χρήσης ενός εμπορεύματος. Δεν μπορούμε να μιλήσουμε (προς το παρόν) για την αξία ενός εμπορεύματος: η έννοια του εμπορεύματος, ανάλογα με το αν θα τη συσχετίσουμε με τον ένα ή τον άλλο παράγοντά της, προσλαμβάνει διαφορετική σημασία. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι στη μια περίπτωση αναπτύσσεται σε εσωτερικότητα (το εμπόρευμα καθ' εαυτό, στο περίγραμμά του), ενώ στην άλλη αναπτύσσεται σε εξωτερικότητα (το εμπόρευμα διαιρεμένο στο πλαίσιο της ανταλλαγής). Η

12 Δεν πρέπει προφανώς να πούμε ότι για τον Μαρξ η αντίφαση είναι πάντα και κατ' ουσίαν φαινομενική, δηλ. ιδιότητα της σκέψης. Αντίθετα, η υλιστική διαλεκτική μελετά τις αντιφάσεις «μέσα στην ίδια την ουσία των πραγμάτων», σύμφωνα με τη διατύπωση του Λένιν. Όμως, στη στιγμή του κειμένου που εξετάζουμε, στην αρχή της ανάλυσης της αξίας, η αντίφαση λειτουργεί ως αντίφαση τυπική. Από εδώ, μπορούμε να συναγάγουμε τουλάχιστον μια υπόθεση: η ανάλυση του *Κεφαλαίου* παρουσιάζει και αναπτύσει διαφόρους τύπους αντιφάσεων, και η «λογική» του, αν είναι πραγματικά υλιστική, δεν μπορεί να αναχθεί σε κάποια *Λογική της αντίφασης εν γένει*.

αντίφαση δεν βρίσκεται λοιπόν στην έννοια, δεν συνάγεται από την έννοια: προκύπτει από τους δύο πιθανούς τρόπους επεξεργασίας της έννοιας, από τη δυνατότητα να της εφαρμόσουμε δύο διαφορετικές αναλύσεις, σε διαφορετικά επίπεδα. Η αντίφαση εδώ είναι τυπική γιατί προκύπτει από τον τρόπο παρουσίασης της έννοιας. Η αντίφαση μεταξύ των όρων, που δεν είναι αντίφαση μεταξύ εννοιών, αλλά τομή στην επεξεργασία των εννοιών, ανήκει σαφώς στη διαδικασία παρουσίασης και δεν παραπέμπει σε μια πραγματική διαδικασία: *θα μπορούσαμε μάλιστα να πούμε ότι παραπέμπει στον ιδιαίτερο τρόπο με τον οποίο η διαδικασία παρουσίασης αποκλείει την πραγματική διαδικασία*. Συνεπώς: η τυπική αντίφαση είναι μια αντίφαση μεταξύ των διαφορετικών μορφών της έννοιας, οι οποίες προσδιορίζονται από τα διαφορετικά επίπεδα εννοιολόγησης. Δεν πρέπει να συμπεράνουμε ότι η αντίφαση είναι *τεχνητή*, ότι προκύπτει από ένα τέχνασμα της παρουσίασης. Αντίθετα, υποδηλώνει μια απαραίτητη στιγμή στη γνωστική διαδικασία¹³.

Η ανάλυση αυτή αποκαλύπτει, όπως η προηγούμενη, ότι οι έννοιες που στηρίζουν την επιστημονική παρουσίαση δεν είναι της ίδιας φύσης. Επομένως, δεν ακολουθούνται άμεσα οι μεν από τις δε: δεν συνάγονται διαδοχικά, αλλά υπάρχει μεταξύ τους μια *τριβή*. Αυτό που επιτρέπει την πρόοδο της γνώσης, αυτό που παράγει μια νέα γνώση είναι η ανισότητά τους. Αν υπάρχει κάποια λογική της παρουσίασης, πρόκειται για την αναπόδραστη λογική που κατευθύνει την επεξεργασία των εννοιών. Αυτή η λογική της παρουσίασης οδηγεί στον αδιάκοπο ορισμό των εννοιών. Η παρουσίαση περνά από έννοια σε έννοια, όχι μόνο από άποψη περιεχομένου, αλλά και από άποψη μορφής. Αυτό που προσδιορίζει μια στιγμή της παρουσίασης, μια ανάλυση, είναι οι συγκρούσεις μεταξύ των εννοιών, οι ρήξεις των επιπέδων της επιχειρηματολογίας: αυτές οι «ατέλειες» οδηγούν την παρουσίαση μέχρι το τέλος της, στην τελική ρήξη, που μας υποχρεώνει να την επαναλάβουμε σε ένα διαφορετικό επίπεδο, να προβούμε σε μια νέα ανάλυση.

Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο η τυπική αντίφαση δεν χρειάζεται να επιλυθεί: κατά την *επανάληψη*, η παρουσίαση δεν θα τοποθετηθεί στο επίπεδο αυτής της αντίφασης. Θα πούμε λοιπόν ότι το εμπόρευμα είναι ένα πράγμα με δύο όψεις (οι δύο παράγοντες), στο βαθμό που είναι δύο πράγματα συγχρόνως (στην διαδικασία της ανταλλαγής). Αν συνεχίζει να υπάρχει ανάλυση, αυτή δεν μπορεί πλέον να αφορά το εμπόρευμα ως αφηρημένη ενότητα: το ελάχιστο αντικείμενό της είναι τώρα *δύο εμπορεύματα*. Και αυτή η μεταμόρφωση του αντικειμένου δείχνει ότι δεν υπάρχει συνεχής εμβάθυνση της ανάλυσης σε μια καθαρά θεωρησιακή κίνηση εγελιανού τύπου. Η ανεπαρκής άποψη ανταλλάσσεται με μια άλλη άποψη, ασύμβατη με την πρώτη (και δεν μπορεί να θεωρηθεί ως συμπληρωματική). Το να κάνουμε λόγο για δύο εμπορεύματα σημαίνει ότι κάνουμε ακριβώς το αντίστροφο αυτού που κάναμε όταν μιλούσαμε για ένα εμπόρευμα, αφού εδώ *αγνοούμε* την αξία χρήσης (MEW, 23, 52: «από τη στιγμή που αφήνουμε κατά μέρος την αξία χρήσης»). Ιδού ποιες εξαιρετικές συνθήκες απαιτούνται προκειμένου να μπορέσουμε να μελετήσουμε *ξεχωριστά* τον έναν από τους δύο παράγοντες του εμπορεύματος.

III. Ανάλυση της αξίας

«Ας εξετάσουμε το πράγμα από πιο κοντά.»

1.- Το σημείο εκκίνησης ή αντικείμενο της ανάλυσης είναι τώρα η σχέση ανταλλαγής, η σχέση ισότητας μεταξύ δύο εμπορευμάτων: δεν χρειάζεται λοιπόν να λάβουμε υπόψη μας τη χρηματική μορφή προκειμένου να ορίσουμε την αξία. Η μορφή αυτή είναι μια ανεπτυγμένη μορφή (η ανάλυσή της θα προκύπτει *απαγωγικά* από την ανάλυση της αξίας: θα είναι η γένεση του χρήματος), ενώ η ανταλλαγή είναι μια στοιχειώδης μορφή.

13 Με αυτή την έννοια, μια τυπική αντίφαση είναι επίσης πραγματική αντίφαση.

Προκειμένου να κατανοήσουμε το νέο αυτό σημείο εκκίνησης, θα πρέπει να αναφερθούμε στο περίφημο κείμενο για τον Αριστοτέλη που βρίσκεται είκοσι σελίδες παρακάτω. Είναι γνωστό ότι ο Αριστοτέλης ήταν σε θέση να αναγάγει τη χρηματική μορφή του εμπορεύματος στη στοιχειώδη μορφή της σχέσης ανταλλαγής: είχε αντιληφθεί ότι η αξία εμφανίζεται στην καθαρότερη μορφή (θα μπορούσαμε ίσως να πούμε «αυτοπροσώπως», αν η βαθύτερη φύση της αξίας δεν ενέκειτο στο ότι δεν εμφανίζεται) σε μια *σχέση ισότητας*. Αυτό «δείχνει η ιδιοφυία του Αριστοτέλη». Ωστόσο, ορισμένες ιστορικές περιστάσεις, στις οποίες δεν θα επεισέλθουμε εδώ, τον εμπόδισαν να εντοπίσει «το πραγματικό περιεχόμενο αυτής της σχέσης». Ο Αριστοτέλης διέκρινε ορθά ότι η μορφή εμφάνισης της αξίας παρίστατο από το γενικό σχήμα $a=b$ και ήταν μάλιστα σε θέση να παρουσιάσει κάποια μοντέλα αυτής της δομής. Δεν μπορούσε όμως να πει τι ήταν αυτά τα a και b , από τι είναι φτιαγμένα. Ή, μάλλον, νόμιζε ότι το γνώριζε: νόμιζε ότι τα a και b είναι ακριβώς όπως φαίνονται στα εμπειρικά μοντέλα, είναι δηλαδή πράγματα. Αλλά, συγχρόνως, είχε αντιληφθεί ότι δεν μπορούμε να μιλάμε για ισότητα μεταξύ πραγμάτων: «Κάτι τέτοιο, λέει ο Αριστοτέλης, δεν μπορεί να υπάρξει, αληθινά» (MEW, 23, 74). Ο Αριστοτέλης λοιπόν, κρατούσε και τις δύο άκρες της αντίφασης, έφτασε όσο μακριά μπορούσαν να φτάσει η γνώση του: θα πρέπει να επιβεβαιώσουμε την ισότητα μεταξύ των δύο στοιχείων, προκειμένου να αναφανεί η αξία, και να καταστρέψουμε την ιδέα του πράγματος (επομένως να εισάγουμε αυτή του εμπορεύματος), προκειμένου να διατηρήσουμε την κατάφαση μιας ισότητας. Για να επιλύσουμε την αντινομία αρκεί να γνωρίζουμε ότι η ισότητα δεν υφίσταται μεταξύ πραγμάτων, αλλά μεταξύ εμπορευμάτων (και για να γίνει αυτό πρέπει να αναμένουμε μέχρις ότου «η εμπορευματική μορφή καταστεί γενική μορφή του προϊόντος της εργασίας», στο ίδιο). Η άγνοια του Αριστοτέλη αρχίζει ακριβώς με αυτή την *contradictio in adjecto*, και από εδώ επίσης αρχίζει η ανάλυση της αξίας.

2. - Η δυσκολία που μας υποχρεώνει να αρχίσουμε μια νέα ανάλυση προέρχεται από την παράσταση της ανταλλαγής υπό τη μορφή: δύο πράγματα ταυτόχρονα. Η έκφραση αυτή, διατυπωμένη με εμπειρικούς όρους, δεν έχει κανένα εμπειρικό νόημα. Η ανάλυση δεν μπορεί πλέον να γίνεται με όρους εμπειρίας. Ένα πράγμα, κάθε πράγμα, υπό την αυστηρή έννοια, έχει ένα νόημα. Ωστόσο, αυτό δεν μας επιτρέπει να διακρίνουμε, δηλ. τελικά να εξηγήσουμε τη σχέση μεταξύ δύο πραγμάτων, η οποία στο εμπειρικό επίπεδο μπορεί να λειτουργεί μόνο ως αυταπάτη. Μέσα από την εμπειρία, μπορούμε να αντιληφθούμε ότι δύο πράγματα βρίσκονται το ένα δίπλα στο άλλο, έχουν παρατεθεί (όπως τα εμπορεύματα στον πλούτο). Ωστόσο, δεν δημιουργούν ρητά καμιά σχέση. Από την άποψη της εμπειρίας υπάρχει ποσοτική διαφορά μεταξύ δύο πραγμάτων και ενός πράγματος, αλλά δεν υπάρχει καμιά ποιοτική διαφορά.

Ας πάρουμε «ένα συγκεκριμένο εμπόρευμα»: το εμπόρευμα αυτό έχει αξία μόνον εφόσον εισέρχεται στη σχέση ανταλλαγής. Όμως, το επόμενο κεφάλαιο θα μας δείξει ότι στη σχέση αυτή δεν εισέρχεται μόνο του: θα πρέπει να το οδηγήσει εκεί κάποιος μεσίτης με το ζόρι (βλ. την περιγραφή των αγορών όπου τα πάντα αποκτούν αξία επειδή σπρώχτηκαν εκεί, ακόμη και οι «γυναίκες με καυτό κορμί»). Έτσι, η σχέση μεταξύ δύο εμπορευμάτων δεν έχει τίποτε το φυσικό, το άμεσο: οφείλει να παράγεται, να υλοποιείται σε μια κίνηση που ίσως θυμίζει την κίνηση του πειραματισμού.

3. - Η σχέση μεταξύ δύο εμπορευμάτων, που προκλήθηκε με αυτό τον τρόπο, ορίζεται ως *σχέση έκφρασης*. Αν $a=b$, θα λέμε, εξ ορισμού, ότι το b είναι έκφραση του a . Οι έννοιες της μορφής και της έκφρασης δεν πρέπει να συγχέονται: η σχέση $a=b$ είναι μια μορφή (μορφή εμφάνισης της αξίας). Οι όροι που συνθέτουν τη μορφή είναι εκφράσεις όχι της μορφής, αλλά ενός άλλου πράγματος, που δεν έχουμε προσδιορίσει ακόμα.

Εκ του γεγονότος ότι οι δύο όροι της σχέσης (δύο εμπορεύματα) εκφράζονται μεταξύ τους (με τρόπο όχι αμφίδρομο, όπως θα φανεί στη συνέχεια), η σχέση αποτελεί μια μορφή εμφάνισης: αυτό σημαίνει ότι η

αξία δεν βρίσκεται μέσα στη σχέση, με την άμεση έννοια της έκφρασης. Δεν βρίσκεται ούτε στο a ούτε στο b . Αυτό που δηλώνει την αξία δεν είναι το a , αλλά το σύνολο της σχέσης: Η ανταλλακτική αξία έχει περιεχόμενο που διαφοροποιείται από τις διάφορες αυτές εκφράσεις (MEW, 23, 51). Μέσω της σχέσης υπάρχει έκφραση. Ωστόσο, δεν πρέπει να εκλάβουμε τους όρους της σχέσης ως περιεχόμενό της.

Η ανάλυση της αξίας στηρίζεται λοιπόν σε μια υλική λογική που επιτρέπει να περάσουμε από έννοια σε έννοια (για παράδειγμα, να παράγουμε την αξία), αλλά δεν έχει καμιά σχέση με την εμπειρική μέθοδο της αποσύνθεσης, ούτε με την τυπική μέθοδο της αντίφασης, μέθοδοι που, σε διαφορετικές στιγμές της παρουσίας, έπαιξαν έναν ανάλογο ρόλο.

4. – Η σχέση δεν πραγματοποιείται μόνο υπό την ποιοτική μορφή $a=b$ (το a είναι b). Είναι επίσης και κυρίως μια σχέση ποσοτική: $ax=by$ (το a είναι τόσο b). Η σχέση είναι ουσιαστικά ο τόπος εμφάνισης του μέτρου: αυτή ακριβώς τη στιγμή, η ανάλυση υφίσταται μια αποφασιστική μετάλλαξη.

Η νέα ανάλυση αρχίζει από μια καθοριστική επιλογή: την άρνηση να μελετήσουμε τη σχέση ανταλλαγής ως σχέση ποιοτική, ώστε να εξετάσουμε μόνο το ποσοτικό της περιεχόμενο. Προκειμένου να γνωρίσουμε τη φύση της αξίας (να κατανοήσουμε ότι δεν είναι κάτι το αυθαίρετο όπως εμφανίζεται στη σχέση), πρέπει να ξεφύγουμε από τις φαινομενικότητες, να απορρίψουμε τη μορφή εμφάνισης της αξίας, ώστε να εξετάσουμε το περιεχόμενό της, που είναι «διακριτό από τις διάφορες εκφράσεις του»: τα εμπειρικά μοντέλα. Πίσω από τα «δύο πράγματα» που αποτελούν το άμεσο υλικό της σχέσης πρέπει να αναζητήσουμε ένα τρίτο «το οποίο από μόνο του, δεν είναι ούτε το ένα, ούτε το άλλο». Πρόκειται για τη δομή αυτής της σχέσης.

Η ισότητα της σχέσης (που ορίζει την πραγματικότητά της) μπορεί να συγκροτηθεί και να προσδιοριστεί μόνο από κάποιο μέτρο, ή μάλλον από μια δυνατότητα μέτρησης, που από μόνη της είναι διακριτή από όλες τις συγκεκριμένες σχέσεις (που αποτελούν εφαρμογές, ή «υλικά στηρίγματα» του μέτρου). Τα αντικείμενα που υπεισέρχονται στη σχέση ανταλλαγής μπορούν να μετρηθούν, δηλ., όπως θα δούμε στη συνέχεια, να υπολογιστούν μόνο μέσω ενός άλλου αντικειμένου «διαφορετικού από την ορατή τους όψη».

Η ανάλυση της σχέσης ανταλλαγής μεταξύ των δύο εμπορευμάτων δεν σημαίνει: απελευθερώνουμε μέσα από το εμπόρευμα το δεύτερο αυτό παράγοντα που δεν εμφανίζεται άμεσα σ' αυτό, προχωρώντας σε μια εμπειρική σύγκριση. Προκειμένου να ερμηνεύσουμε τη σχέση, θα πρέπει να τη συσχετίσουμε με ένα κανόνα εκτίμησης που είναι τελείως άλλης φύσης.

5. – Με βάση αυτό θα μπορούσαμε να διατυπώσουμε έναν γενικό κανόνα, που δεν θα ίσχυε μόνο για την οικονομική ανάλυση: προκειμένου να συγκρίνουμε αντικείμενα με έναν όχι εμπειρικό τρόπο, θα πρέπει προηγουμένως να προσδιορίσουμε τη γενική μορφή αυτού του μέτρου. Συναντάμε εδώ για πρώτη φορά μια απαίτηση που συνιστά ουσιώδη πλευρά της «λογικής του Κεφαλαίου», την οποία, όπως είναι γνωστό, δεν συνέγραψε ο Μαρξ. Κάθε μελέτη μορφής αναφέρεται τουλάχιστον σε δύο διακριτά επίπεδα. Δεν είναι δυνατόν να κάνουμε μια σχέση έκφρασης να μας πει αυτό που εκφράζει, αν την εξετάσουμε μόνο στην εμπειρική της πραγματικότητα: έτσι, επεξεργαζόμαστε μια υλική θεωρία της έκφρασης, η οποία ασκεί κριτική σε όλες τις περιγραφές νοήματος (άρα σε όλες τις σημειολογικές απόπειρες) ως τυφλά εμπειρικές. Προκειμένου να γνωρίσουμε αυτό που εκφράζει μια σχέση, πρέπει επίσης, και μάλιστα προηγουμένως, να γνωρίζουμε αυτό που την εκφράζει. Με άλλα λόγια, μπορούμε να κατανοήσουμε πώς περνά ένα νόημα (εν προκειμένω, η ισότητα: θα δούμε στη συνέχεια, ότι δεν είναι ουδέτερη, αμφίδρομη, αλλά πολωμένη), ανάμεσα στους όρους μιας σχέσης, μόνον εφ' όσον παραστήσουμε την ίδια τη σχέση ως όρο μιας άλλης σχέσης έκφρασης, διαφορετικής φύσης.

6. – Η ανάλυση της σχέσης όπως αυτή εμφανίζεται δεν είναι σε θέση να παράξει καμιά γνώση: θα πρέπει να τη μετασχηματίσουμε, να την ερμηνεύσουμε, να την αναγάγουμε σε *εξίσωση*. Μ' αυτό τον τρόπο, σημαίνει *άλλο πράγμα*. Περνάμε από «αυτό που παρουσιάζεται αρχικά», στις συνθήκες αυτής της εμφάνισης.

Επομένως: Η αξία παρουσιάζεται ως τέτοια (στα όρια της παρουσιάσής της) μόνο στο εσωτερικό μιας σχέσης ανταλλαγής, είναι όμως αδύνατο να αναλύσουμε αυτή τη σχέση καθεαυτή, εκτός και αν σταματήσουμε, όπως ο Αριστοτέλης, μπροστά στην αντίφαση. Η αξία δεν βρίσκεται *μέσα* στη σχέση όπως το κουκούτσι στο φρούτο: Από το εμπόρευμα, ή από τα δύο εμπορεύματα, μπορούμε να περάσουμε στην αξία μόνο εφόσον συναινέσουμε στη ρήξη που διαχωρίζει τη μια μορφή από την άλλη. Η σχέση ανταλλαγής είναι το μοναδικό μέσο πρόσβασης στην αξία, όμως δεν προσφέρει άμεση επαφή μαζί της. Η σχέση είναι ο μοναδικός δρόμος που οδηγεί στην αξία, όμως ο δρόμος περνά μόνο από τη σχέση. Όταν προσεγγίζουμε την έννοια της αξίας, θα πρέπει να περάσουμε από την παρακαμπτήριο της σχέσης, προκειμένου να θέσουμε το ερώτημα των συνθηκών εμφάνισής της. *Παραδόξως, η σχέση ανταλλαγής αποτελεί τη μορφή εμφάνισης της αξίας μόνο στο βαθμό που η αξία δεν εμφανίζεται εκεί.*

Αυτό που προσφέρει το μέσο προκειμένου να βγούμε από τη σχέση ανταλλαγής και να δούμε την έννοια της αξίας, είναι η εξίσωση: «*Οποια και αν είναι η σχέση ανταλλαγής μεταξύ δυο εμπορευμάτων, μπορεί πάντα να παρασταθεί από μια εξίσωση.*» Μπορεί τότε να αρχίσει «η συναγωγή της αξίας μέσω της ανάλυσης των εξισώσεων στις οποίες εκφράζεται κάθε αξία ανταλλαγής» (επίλογος στη δεύτερη έκδοση). Πρέπει επομένως να *αναγάγουμε* τη σχέση στην εξίσωσή της προκειμένου να μπορέσουμε στη συνέχεια να *συναγάγουμε* την αξία από αυτή την εξίσωση. Δεν τίθεται ζήτημα συναγωγής της αξίας από τη μορφή εμφάνισής της (αυτή η συναγωγή, όπως είδαμε, είναι ανέφικτη). Δεν τίθεται επίσης, ζήτημα αναγωγής των αντικειμένων που πληρούν εμπειρικά τη σχέση στην αφηρημένη τους αξία. Στο σημείο αυτό, εξηγείται ο ίδιος ο Μαρξ σε μια επιστολή προς τον Ένγκελς στις 25 Ιουλίου 1877, με ιδιαίτερη ευθυμία:

«Παράδειγμα της μεγάλης ,οξυδέρκειας' των ,από καθέδρας σοσιαλιστών'.

«Ακόμα και με μια μεγάλη οξυδέρκεια, όπως αυτή που επιδεικνύει ο Μαρξ δεν μπορούμε να επιλύσουμε το πρόβλημα που συνίσταται στη διάλυση των «αξιών χρήσης» (ξεχνά, ο ανόητος, ότι πρόκειται για εμπορεύματα, δηλ. για στοιχεία ηδονής) στο αντίθετό τους, σε ποσότητες μόχθου, σε θυσίες... (Ο ανόητος νομίζει ότι με την εξίσωσή μου για την αξία θέλω να «αναγάγω τις αξίες χρήσης σε αξία»). Πρόκειται για υποκατάσταση στοιχείων διαφορετικής φύσης. Η εξίσωση αξιών χρήσης διαφορετικής φύσης μπορεί να εξηγηθεί μόνο από μια αναγωγή αυτών των αξιών σε ένα κοινό παράγοντα αξίας χρήσης. (Γιατί όμως να μην τις αναγάγουμε πάραυτα σε ... βάρος;) Dixit ο κύριος Κνίες, η διάνοια της καθηγητικής πολιτικής οικονομίας...»

Πραγματικά, η διάνοια αυτή θα έκανε καλά να επικρίνει τα *Χειρογράφα του 1844* (αν τα γνώριζε), όπου οι αντιστροφές των ηδονών σε οδύνες δεν είναι λίγες. Στην αυστηρά διατυπωμένη παρουσίαση του *Κεφαλαίου* δεν υπάρχουν διαλεκτικές αντιστροφές, ούτε απλοϊκές αναγωγές: τόσο η αναγωγή, όσο και η συναγωγή έχουν αξία με αντίτιμο ένα αυστηρό συνδυασμό, που έχει ως λειτουργία να αποκλείει κάθε σύγχυση μεταξύ του πραγματικού και της σκέψης[□]. Από την εποχή του κειμένου της *Αγίας Οικογένειας* σχετικά με τη διαδικασία του φρούτου, όπου η εγγελιανή διαλεκτική αντικαταστάθηκε, αντιστράφηκε, προκειμένου να καταστεί εμπειρική αναγωγή, έχει διανυθεί ένας μακρύς δρόμος: το πέρασμα από την εξίσωση, που διευθετεί και μετασχηματίζει την αναγωγή και τη συναγωγή, τοποθετεί στο ίδιο σχέδιο, συγχέει σε μια ενιαία κριτική, τις δύο παραδοσιακές μεθόδους της ιδεαλιστικής γνώσης: η ανάλυση, όπως ορίζεται εκ νέου, απομακρύνεται τόσο από τον εμπειρισμό, όσο και από το λογικό ιδεαλισμό.

7. – Στο τέρμα της σύνθετης διεργασίας αναγωγής–συναγωγής, η ιδέα της σχέσης ανταλλαγής δεν

χρησιμεύει πλέον σε τίποτα, μπορούμε να την εγκαταλείψουμε, όπως κάναμε ήδη για πολλές άλλες: «Τα δύο αντικείμενα είναι πλέον ίσα με ένα τρίτο, το οποίο, καθ'εαυτό και δι'εαυτό δεν είναι ούτε το ένα, ούτε το άλλο» (MEW, 23, 51). Η αξία δεν προκύπτει με εμπειρική αναγωγή από την ανταλλαγή όπως δεν προκύπτει ούτε με εμπειρική αναγωγή από το εμπόρευμα. Το παράδοξο της ανάλυσης της ανταλλαγής είναι ότι η αξία δεν βρίσκεται ούτε *μέσα* στους όρους της ανταλλαγής, ούτε *μέσα* στη σχέση τους. Η αξία ούτε δίδεται, ούτε εκλύεται, ούτε αναδεικνύεται: *συγκροτείται ως έννοια*. Γι' αυτό ακριβώς, η μεσολάβηση της σχέσης χάνει κάθε νόημα σε μια ορισμένη στιγμή της ανάλυσης: η ανταλλαγή αποτελεί το μοναδικό μέσο για να φτάσουμε στην αξία (όπως είχε διαπιστώσει ο Αριστοτέλης), όμως δεν χρησιμεύει καθόλου στον ορισμό της: η (εννοιολογική) πραγματικότητα της αξίας δεν συγχέεται με τις φάσεις της έρευνάς της.

Και επίσης: η αξία δεν μπορεί να συνιστά κοινό περιεχόμενο των δύο αντικειμένων, εκτός και αν βρίσκεται ταυτόχρονα στα δύο αντικείμενα. Θα είναι λοιπόν ανεξάρτητη από το αντικείμενο-στήριγμά της, θα υπάρχει ξεχωριστά, «από μόνη της». Ούτε βρίσκεται μεταξύ των δύο ως άλλο αντικείμενο της ίδιας φύσης (η αυταπάτη του Αριστοτέλη). Είναι αντικείμενο *διαφορετικής φύσης*: είναι έννοια.

Η ανάλυση της αξίας δεν είναι διαλεκτική, με την εγγεληνική έννοια του όρου, αφού δεν εξαρτάται από μια «διαλεκτική των εμπορευμάτων» (ταυτότητα, αντίθεση, επίλυση μέσα στην έννοια, την ήδη εξ αρχής δεδομένη, υπό μια μη αναπτυγμένη μορφή). Η κίνηση της ανάλυσης δεν είναι συνεχής, αλλά διακόπτεται ασταμάτητα από την αμφισβήτηση του αντικειμένου, της μεθόδου και των μέσων της παρουσίας.

8. – Για να κατανοήσουμε αυτή την εσωτερική διαφοροποίηση στην παρουσίαση, χωρίς την οποία δεν θα υπήρχε αυστηρή ανάλυση, θα πρέπει να σταθούμε στο παράδειγμα της στοιχειώδους γεωμετρίας που παίζει κεφαλαιώδη ρόλο στην ανάπτυξη της επιχειρηματολογίας, αφού σκοπός του είναι να συναγάγει τη μορφή συλλογισμού που αρμόζει στην τελική φάση της ανάλυσης.

«(Το πέρασμα από την ανταλλαγή στην αξία) θα το δούμε καθαρά με ένα απλό γεωμετρικό παράδειγμα. Προκειμένου να καθορίσουμε και να συγκρίνουμε το εμβαδόν των ευθύγραμμων σχημάτων, τα χωρίζουμε σε τρίγωνα. Το ίδιο το τρίγωνο το συσχετίζουμε με μια έκφραση τελείως διαφορετική από την εξωτερική του όψη: με το ημιγινόμενο της βάσης του επί το ύψος. Αντίστοιχα, οι ανταλλακτικές αξίες των εμπορευμάτων πρέπει να αναχθούν σε κάτι κοινό σε σχέση με το οποίο είναι κάτι περισσότερο ή λιγότερο» (MEW, 23, 51).

Το παράδειγμα πρέπει να αποσαφηνίσει το ρόλο της εξίσωσης στον προσδιορισμό της έννοιας. Ο υπολογισμός του εμβαδού (όσο στοιχειώδης και αν είναι δεν μπορεί να είναι άμεσος, αυθόρμητος, να προκύπτει από κάποιο εμπειρικό δεδομένο, αλλά απαιτεί μια εργασία της γνώσης) γίνεται με τη διαδοχή δύο αναλύσεων: η πρώτη, μια εμπειρική αποσύνθεση, ανάλογη με αυτή που παρήγαγε το εμπόρευμα, παράγει μια πρώτη αφαίρεση, το τρίγωνο, βασικό στοιχείο όλων των συλλογών. Κατ' αυτό τον τρόπο, τίθεται το πρόβλημα: μέτρηση τριγώνων. Η μέτρηση αυτή προκύπτει μέσω μιας δεύτερης ανάλυσης, που συσχετίζει το τρίγωνο με την εξίσωση του εμβαδού, «έκφραση τελείως διαφορετική από την εξωτερική του όψη». Η μέτρηση του εμβαδού δεν προκύπτει από την εμπειρική αντιπαραβολή των όσων έχει μια επιφάνεια, δηλαδή των σχημάτων. Το ερώτημα της μεγαλύτερης ή μικρότερης επιφάνειας (εμβαδού) είναι μόνο μία από τις πλευρές του θεμελιώδους ερωτήματος που αφορά την έννοια της επιφάνειας. Η έκφραση της επιφάνειας δεν προκύπτει από μια αναγωγή που ξεκινά από την εμπειρική ποικιλότητα των πραγμάτων που έχουν επιφάνεια, και αντίστροφα, αυτές οι μεγαλύτερες ή μικρότερες επιφάνειες δεν προκύπτουν δια συναγωγής από την έννοια της επιφάνειας. Η έννοια είναι η ιδιαίτερη πραγματικότητα που μας επιτρέπει να αντιληφθούμε την πραγματικότητα. Με αυτόν τον τρόπο, η αφηρημένη έκφραση τελικά και κατά βάθος συσχετίζεται με κάθε «αντικείμενο» θεωρούμενο καθ' εαυτό, δηλ. ανεξάρτητα από τα άλλα: δεν είναι η έννοια των σχέσεων μεταξύ αντικειμένων, δηλ. μια εμπειρική έννοια, αλλά η έννοια κάθε ιδιαίτερου αντικειμένου, που έχει αποκαλυφθεί

χάρη στη διαμεσολάβηση της σχέσης, χωρίς όμως να έχει παραχθεί από αυτή. Έτσι λοιπόν, η (άρρητη) κριτική του εγελιανισμού αποτελεί ταυτόχρονα μια (ρητή) κριτική του εμπειρισμού.

Η εξίσωση του εμβαδού, όπως και αυτή της ανταλλαγής, είναι μια ιδέα, δηλ. ένα τελείως διαφορετικού είδους «αντικείμενο»: όχι ένα περιεχόμενο πραγματικότητας, αλλά ένα περιεχόμενο σκέψης, ή, για να χρησιμοποιήσουμε μια ορολογία που έχει ήδη χρησιμοποιηθεί, μια γενικότητα III[□]. Αντιλαμβανόμαστε λοιπόν, ότι, όταν λέμε ότι η ανάλυση συσχετίζει τα πραγματικά αντικείμενα με ένα τρίτο «αντικείμενο», ο όρος αντικείμενο χρησιμοποιείται με νόημα συμβολικό (όχι όμως αλληγορικό: η έννοια είναι βεβαίως ένα ορισμένου είδους αντικείμενο). Όπως η ιδέα του κύκλου δεν έχει ούτε κέντρο ούτε περιφέρεια, αντίστοιχα, η επιφάνεια του τριγώνου δεν είναι τριγωνική. Και παρομοίως η έννοια της αξίας δεν ανταλλάσσεται.

Γίνεται λοιπόν κατανοητό ότι η ίδια η ανάλυση της σχέσης που αντιστοιχίζει τους όρους στο πλαίσιο της ανταλλαγής παραπέμπει σε ένα τρίτο «αντικείμενο», του οποίου, τελικά, αποκαλύπτουν την απουσία: *η ανταλλαγή μάλλον αποκρύπτει παρά αποκαλύπτει αυτό το τρίτο και καινοφανές αντικείμενο*. Στην πραγματικότητα, η πρακτική των ανταλλαγών και των αγορών δεν επαρκεί για να το δημιουργήσει: για μεγάλο χρονικό διάστημα, υπήρξαν αγορές και ανταλλαγές, υπό πολύ διαφορετικές μορφές, χωρίς να μπορεί κανείς να τις συσχετίσει με το μέτρο τους που αποτελεί η έννοια της αξίας. Την έννοια της αξίας ο Μαρξ δεν τη βρήκε στον πάγκο κάποιας αγοράς, «στο μαγαζί της γνώσης». Αυτό το μαγαζί δεν έχει ίχνος υλικού προς ανταλλαγή και δεν στήνει τους πάγκους του στις αγορές. Χωρίς την αυστηρότητα της επιστημονικής παρουσίας, της μόνης που μπορεί να παράξει γνώση, η έννοια της αξίας δεν θα είχε καμιά σημασία: δηλαδή δεν θα υπήρχε¹⁴.

Το παράδειγμα της στοιχειώδους γεωμετρίας, έχει λοιπόν, παρά την απλότητά του, ή ίσως εξ αιτίας της, εξαιρετική σημασία: ορίζει την φύση της αξίας, της αποδίδει την ουσιώδη *ιδιότητά* της: αυτή της επιστημονικής έννοιας. Θα πρέπει να επισημάνουμε τον ανάλογο ρόλο που θα παίξουν στη συνέχεια κάποια άλλα παραδείγματα: της χημείας και της μέτρησης των φυσικών ιδιοτήτων. Και αυτά χρησιμεύουν στην επισήμανση της σχέσης μεταξύ της έννοιας και της πραγματικότητας που αυτή αντανακλά.

9. – Η πορεία της παρουσίασης δεν είναι ούτε αυτή μιας εμπειρικής αναγωγής, ούτε αυτή μιας εννοιολογικής συναγωγής (αν ο Μαρξ δίνει την εντύπωση ότι ακολουθεί την κίνηση μιας τέτοιας διαλεκτικής – γνωρίζουμε ότι πρόκειται απλά για ένα «φλερτ» - αυτό γίνεται όταν ο Μαρξ δείχνει ότι η διαλεκτική αυτή είναι απατηλή, ότι δεν περιγράφει την πραγματική κίνηση, αλλά το παιγνίδι μιας αυταπάτης): από τις εμπειρικές αφαιρέσεις (που προσανατολίζουν, κατευθύνουν την οικονομική πρακτική και τις επιστημονικές της ιδεολογίες), θα πρέπει να συγκροτήσουμε το περιεχόμενο της σκέψης, το *συγκεκριμένο-της-σκέψης*, την επιστημονική έννοια: το περιεχόμενο αυτό δεν προκύπτει ούτε από μια απόλυτη αναγωγή, ούτε από μια απόλυτη συναγωγή, αλλά παράγεται από μια ιδιαίτερη εργασία μετασχηματισμού.

Είμαστε τώρα σε θέση να δώσουμε τις ορίζουσες της έννοιας, αυτού του «κοινού πράγματος που χαρακτηρίζει κάθε αντικείμενο πριν από το χαρακτηρισμό των σχέσεων μεταξύ των δύο αντικειμένων» (πρόκειται για μια «ενδογενή» ιδιότητα). Καθώς η αναλυτική μέθοδος δεν αποτελεί το ανεστραμένο πρόσωπο της πραγματικής διαδικασίας συγκρότησης, αλλά επιχειρεί κάθε φορά να αποκρούσει τις αυταπάτες (οι οποίες δείχνουν κάτι μόνο στο βαθμό που το συγκαλύπτουν: θα μπορούσαμε να πούμε ότι κυριολεκτικά το *υπεξαιρούν*) με μια πραγματική πορεία παράκαμψης των επιφαινόμενων, ο προσδιορισμός της έννοιας θα είναι αρχικά αρνητικός: «Αυτό το κάτι κοινό δεν μπορεί να είναι...» Με την άρνηση αυτή απομακρύνονται ριζικά οι τρόποι εμπειρικής εμφάνισης.

14 Η διατήρηση αυτής της σύγχυσης μας εμποδίζει να κατανοήσουμε πώς η σκέψη ιδιοποιείται το πραγματικό στη βάση του ίδιου του πραγματικού.

«Αυτό το κάτι κοινό» δεν μπορεί να οριστεί από τις φυσικές ιδιότητες, ή από τις αξίες χρήσης. Εδώ πρέπει να αφήσουμε κατά μέρος το παράδειγμα: στην περίπτωση της στοιχειώδους γεωμετρίας, η ιδέα του εμβαδού δεν μπορεί να συναχθεί άμεσα από την ποικιλότητα των εμβαδών, ακριβώς επειδή χρησιμεύει για τον ορισμό αυτής της ποικιλότητας. Η σχέση μεταξύ της αξίας χρήσης και της αξίας ανταλλαγής προσλαμβάνει, ήδη από τώρα, ένα πολύ διαφορετικό χαρακτήρα: συσχετίζει την έννοια με το πράγμα της σε πολύ συγκεκριμένες συνθήκες, έτσι ώστε θα πρέπει να αναρωτηθούμε για την «ιστορική» συγκρότηση αυτής της σχέσης: πώς πραγματοποιήθηκε; Επ' αυτού ο Ένγκελς θα προσθέσει, στο τέλος της παραγράφου (σελ. 55/6), μια πολύ σημαντική σημείωση. Ωστόσο, είναι δυνατόν να παρατηρήσουμε ότι η σχέση μεταξύ της έννοιας και του πράγματός της δεν είναι η σχέση μεταξύ της αξίας ανταλλαγής και της αξίας χρήσης, αλλά μεταξύ της αξίας και του εμπορεύματος: η έννοια δηλαδή της αξίας *χαρακτηρίζει τα εμπορεύματα*, όπως η έννοια του εμβαδού χαρακτηρίζει τις επιφάνειες.

Η ενέργεια της ανταλλαγής εκδηλώνει την εμφάνιση της αξίας, μόνο στο βαθμό που «κάνει αφαίρεση της αξίας χρήσης», γεγονός που αποτελεί την ίδια τη συνθήκη της. Χωρίς αυτή την αφαίρεση, η ενέργεια της ανταλλαγής δεν θα είχε κανένα νόημα. «Κάθε σχέση ανταλλαγής χαρακτηρίζεται από αυτή την αφαίρεση»: ο Αριστοτέλης είχε αντιληφθεί προκαταβολικά το νόημα αυτής της πρότασης, χωρίς όμως να είναι σε θέση να τη διατυπώσει ο ίδιος. Η ανταλλαγή εκδηλώνεται αρχικά (καίτοι έμμεσα) ως η κατάργηση κάθε ποιότητας και στο βάθος αυτής της εξαφάνισης εμφανίζεται μια αναλογία: την αξία μπορούμε να τη διακρίνουμε μόνο με μια ποσοτική (και όχι πια ποιοτική) διαφοροποίηση. Θα δούμε ότι αυτή δεν είναι παρά η πιο επιφανειακή όψη της ανάλυσης: δεν πρέπει να συγχέουμε τον αφηρημένο χαρακτήρα αυτής της ποσοτικής σχέσης (της αναλογίας) με τον αληθινό όρο της αναλυτικής αναγωγής. Για να επανέλθουμε στο παράδειγμα της στοιχειώδους γεωμετρίας, το ανάλογο του υπολογισμού του εμβαδού, αυτό που πρέπει να αναλύσουμε, δεν είναι η αναλογία που αποτελεί την πλέον φαινομενική συνθήκη εμφάνισης της ανταλλαγής, αυτή ακριβώς που πρέπει να συλλάβουμε αναγωγικά. Η αναλογία, με τον τρόπο της, υποδηλώνει (παραπέμπει σε) μια έννοια: δεν συγχέεται με αυτή. Η *ποσότητα* της σχέσης δεν ορίζει την αξία καθ' εαυτή, όπως ορίζει τη χρήση η ποιοτική διαφοροποίηση (είδαμε εξ άλλου εν παρόδω ότι η αξία χρήσης έχει και μια ποσοτική πλευρά). Μεταξύ ποσότητας και ποιότητας δεν μπορεί να υπάρξει πραγματική διάκριση, παρά μόνο επιφανειακή αντίθεση. Πρόκειται για μια προσωρινή ταξινόμηση, προκειμένου να παραστήσουμε τη διάκριση μεταξύ αξίας χρήσης και ανταλλακτικής αξίας. Η πραγματική μορφή αυτής της διάκρισης πρέπει να αναζητηθεί αλλού. Η αντίθεση ποιότητας και ποσότητας μας λέει κάτι μόνο στο βαθμό που δεν την παίρνουμε κατά λέξη.

Με αυτό τον τρόπο ο αρνητικός προσδιορισμός της αξίας («κάνοντας αφαίρεση του»), ένας ιδιαίτερος τρόπος να ονομάσουμε την αναγωγή) δεν οδηγεί σε μια καθαρά ποσοτική μελέτη (που αναφέρεται στις αναλογίες), αλλά στην αναζήτηση μιας νέας ιδιότητας: την ιδιότητα που απορρέει από το ότι ένα πράγμα αποτελεί *προϊόν της εργασίας*. Ως απλά πράγματα, τα «αντικείμενα» διαφοροποιούνται από τη χρήση τους, από το ότι δηλ. είναι μη αναγώγιμα. Αν αφήσουμε κατά μέρος αυτή την ιδιότητά τους, εξαφανίζονται οι εμπειρικές τους ιδιότητες και εμφανίζεται, όχι η ποσοτική τους άποψη, *αλλά μια άλλη* (τελείως διαφορετικής φύσεως) *ιδιότητα*, μη άμεσα παρατηρήσιμη: «Τους απομένει μόνο μια ιδιότητα...» Αυτή ακριβώς είναι η αξία, της οποίας θα προσδιορίσουμε την *ουσία*.

10. – Τη στιγμή όμως που η αξία εμφανίζεται αυτοπροσώπως, ως ουσία, γίνεται φανερό ότι το αντικείμενο που αυτή χαρακτηρίζει έχει «μεταμορφωθεί» (η έκφραση εμφανίζεται άλλες δύο φορές): αν αναζητήσουμε τι είναι αυτό που κατέστησε εφικτή τη σχέση μεταξύ των πραγμάτων, μια σχέση που μπορεί να δημιουργηθεί μόνο μέσα από την αφαίρεση του χαρακτήρα τους ως πραγμάτων, γίνεται φανερό ότι η σχέση είναι άλλη από αυτή που υποθέταμε, από αυτή που υπέθετε ο Αριστοτέλης, για παράδειγμα. Όχι μόνο

η αξία είναι άλλο πράγμα, ένα τρίτο «αντικείμενο», αλλά γίνεται φανερό ότι η σχέση στην οποία είχε αρχικά εκδηλωθεί είναι επίσης κάτι διαφορετικό από αυτό που υποθέταμε. Προκειμένου να κατανοήσουμε πώς συγκροτείται η σχέση, πρέπει να προκαλέσουμε την παρέμβαση ενός τρίτου «παράγοντα» που μεταμορφώνει την ίδια τη σχέση. Στο σημείο αυτό έχουμε περάσει ολοκληρωτικά στην άλλη πλευρά της αντίφασης: στο σημείο αυτό επίσης διαλύονται τα φαντάσματα.

Το αντικείμενο μεταμορφώθηκε: από πράγμα έγινε εμπόρευμα. Δεν πρόκειται προφανώς για μια θεωρησιακή μεταμόρφωση, αλλά για έναν πραγματικό μετασχηματισμό: σύμφωνα με το τελικό κείμενο για το πράγμα και το εμπόρευμα, που διευκρινίζει η σημείωση του Ένγκελς, τα πράγματα μπορούν κάλλιστα να μην αποτελούν εμπορεύματα, ακόμα και ως προϊόντα εργασίας: γίνονται εμπορεύματα. Από τη μια πλευρά, περνάμε από την ιδέα του πράγματος σε αυτή του εμπορεύματος. Από την άλλη, τα πράγματα έχουν γίνει πραγματικά εμπορεύματα. Μήπως αυτό σημαίνει ότι η κίνηση παρουσίασης των εννοιών απλά ακολουθεί τη διαδικασία συγκρότησης (ή έστω βαδίζει στην αντίθετη κατεύθυνση: κάτι που, τελικά, είναι το ίδιο); Κάθε άλλο. Ο πραγματικός μετασχηματισμός και η γνώση που αποκτούμε βλέποντας τη μεταμόρφωση είναι ετερογενείς. Βλέπω τη μεταμόρφωση σημαίνει παράγω μια νέα γνώση (προσδιορίζοντας την ουσία της αξίας). Δεν έχουμε μια κίνηση της έννοιας που να αντιστοιχεί, κατ' ευθείαν ή αντίστροφα, στην πραγματική κίνηση, αλλά *κατάργηση μιας αυταπάτης*. Η πραγματικότητα που θέλουμε να γνωρίσουμε δεν είναι ό,τι αυτή εκδηλώνει, δεν είναι αυτό που πιστεύουμε: δεν συγκροτείται από πράγματα, αλλά από φαντάσματα.

Η γνώση αυτή δεν προήλθε από μια εργασία της πραγματικότητας επί του εαυτού της, ούτε από μια εργασία της ιδέας επί του εαυτού της:

A) Η αξία δεν είναι μια έννοια που θα μπορούσε να προκύψει από κάποια «αντικείμενα», κάνοντας αφαίρεση της ατομικότητάς τους, χάρη στην ευνοϊκή περίσταση που συνιστά η ανταλλαγή (στην περίπτωση αυτή θα ήταν μια εμπειρική αφαίρεση): η έννοια δεν *παράγεται* άμεσα από την περίσταση της ανταλλαγής. Η έννοια της αξίας είναι το προϊόν μιας εργασίας γνώσης που καταργεί στη σχέση οτιδήποτε προδήλως χαρακτηριστικό (που την έκανε διακριτή, ορατή), προκειμένου να κυνηγήσει τα φαντάσματα που την πολιορκούν.

B) Η έννοια μπορεί να παραχθεί μόνο από έννοιες (γυρίζοντας την πλάτη στις εμπειρικές πραγματικότητες): αυτό θα μπορούσε να δώσει την εντύπωση μιας θεωρησιακής διαδικασίας. Στο επίπεδο της έννοιας υπάρχει μια αλλαγή: όχι στο εσωτερικό της έννοιας, αλλά στο εξωτερικό (τη μετάβαση από έννοια σε έννοια). Η κίνηση αυτή δεν παράγεται από την έννοια, αλλά παράγει τη γνώση από την έννοια, σε συγκεκριμένες υλικές συνθήκες. Το πραγματικό δεν τροποποιείται άμεσα από την εμφάνιση αυτής της νέας γνώσης: *«παραμένει πάντα έξω από το κεφάλι μας στην ανεξαρτησία του»* (Εισαγωγή της *Συμβολής*). Η ιδέα του πράγματος δεν αποτελεί κάποιο θεωρησιακό στάδιο που θα μας οδηγούσε χέρι-χέρι στην έννοια του εμπορεύματος: Αποτελεί ένα από τα στοιχεία του εννοιολογικού υλικού επί του οποίου εργάζεται η γνώση. Με τον ίδιο τρόπο, το εμπόρευμα είναι τέτοιο, μόνο ξεκινώντας από το πράγμα. Όμως η εξέταση των πραγμάτων δεν μας κάνει να γνωρίζουμε τι είναι ένα εμπόρευμα, ούτε ακόμα ότι η έννοια του εμπορεύματος έχει κάποιο νόημα. Το πράγμα δεν αποτελεί τυφλή μορφή του εμπορεύματος. Υπό την αυστηρή έννοια, είναι το σημάδι της τύφλωσής μας, τη στιγμή της εμφάνισης του εμπορεύματος. Η γνώση της αξίας που διαθέτουμε αποκτάται μόνο από μια κριτική της πρωτόγονης έννοιας που είχαμε για το πράγμα και την ανταλλαγή.

Η μεταμόρφωση επομένως δεν είναι ούτε εμπειρική ούτε θεωρησιακή, συνίσταται απλά στο γεγονός της εξόδου μας από την πλαστή αντίφαση, που ταυτόχρονα την καταργεί.

11. – Το «πράγμα δύο όψεων» ήταν λοιπόν απλά μια «πρώτη προσέγγιση» (όπως άλλωστε και τα δύο πράγματα συγχρόνως: οι όροι της αντίφασης εξαφανίστηκαν). Το εμπόρευμα δεν αποτελεί μια πραγματικότητα ξεριζωμένη, αντιφατική, χωρισμένη από την αξία του, αλλά αντίθετα, προσδιορίζεται από τη θεμελιώδη ιδιότητά του (από την οποία είναι εφικτός ένας ποσοτικός υπολογισμός: ο υπολογισμός της αξίας από το ποσό εργασίας). Αλλά, η ιδιότητα αυτή δεν είναι όπως εμφανίζεται (και αντιστρόφως). Η αληθινή της πραγματικότητα είναι ότι αποτελεί ένα φάντασμα (όχι το προϊόν μιας εργασίας, αλλά μιας *εργασίας εν γένει*). Πρέπει να εκφραστεί αυτό το φάντασμα αποκλείοντας κάθε εμπειρικά παρατηρήσιμη ιδιότητα. Αλλά και αυτό είναι μια υλική πραγματικότητα.

Αν το πράγμα δύο όψεων αποτελεί μια απρόσφορη αναπαράσταση, η αξία χρήσης και η αξία ανταλλαγής δεν πρέπει επ' ουδενί τρόπο να τεθούν στο ίδιο επίπεδο. Αντίφαση μεταξύ τους μπορεί να υπάρξει μόνο από άγνοια ή αυταπάτη (και γι' αυτό η αντίφαση είναι η αντίφαση της αυταπάτης). Μπορούμε τώρα να επανέλθουμε σε ένα πρόβλημα που εξετάσαμε ήδη: οι «δύο παράγοντες» του εμπορεύματος δεν προέκυψαν από μια διαφοροποίηση στο εσωτερικό της έννοιας.

Τα «αντικείμενα» που παρουσιάζονταν στην ανταλλαγή, αποτελούν πλέον απλά «εξιδανικεύσεις»: «Και το ένα και το άλλο υποδηλώνουν το ίδιο πράγμα». Φτάσαμε στην έσχατη συνθήκη: την εν γένει εργασία που έχει αποθεθεί, συσσωρευτεί, αποκρυσταλλωθεί, καθιζήσει στα εμπορεύματα. Η εργασία αυτή έχει παραχθεί από μια «ενιαία δύναμη»: «την εργασιακή δύναμη ολόκληρης της κοινωνίας, η οποία εκδηλώνεται στις αξίες του κόσμου των εμπορευμάτων» (MEW, 23, 53). Η αναλυτική μελέτη ξέφυγε από το απλό στοιχείο (την αξία) για να ανέλθει στη σύνθετη και δομημένη ολότητα, η οποία τη συγκροτεί σε τελευταία ανάλυση: έτσι, η αξία ορίζεται μόνο σε σχέση με το σύνολο των αξιών. Με αυτό τον τρόπο, διαφοροποιείται ριζικά από τη χρήση, η οποία προσδιορίζεται μόνο σε σχέση με το πράγμα. Η έκφραση αξία του εμπορεύματος προσλαμβάνει λοιπόν ένα νέο νόημα, εφόσον δεν συνιστά πλέον τον έσχατο όρο της ανάλυσης, αλλά μόνο μια από τις φάσεις της. Αν η ουσία της αξίας είναι η εν γένει εργασία (την οποία δεν θα πρέπει να συγχέουμε με την εργασία «ανεξάρτητα από κάθε μορφή κοινωνίας»), αυτό σημαίνει ότι το απλό στοιχείο της αξίας έχει μόνο διακριτική σημασία, μέσω των σχέσεων που διατηρεί με όλες τις άλλες αξίες. Η τυπική μελέτη των απλών στοιχείων είναι λοιπόν από μόνη της ανεπαρκής. Τη μελέτη μιας τυπικής, φαινομενικής αντίφασης θα διαδεχτεί η μελέτη των πραγματικών αντιφάσεων που συγκροτούν τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής.

Αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό, γιατί είμαστε πλέον σε θέση να φωτίσουμε άπλετα την ασυμμετρία που υπάρχει μεταξύ πράγματος και εμπορεύματος: όχι μόνο την ιστορική ασυμμετρία, το γεγονός ότι η σχέση τους είναι σχέση διαδοχής, μη αναστρέψιμη, χωρίς δυνατότητα αντιμετάθεσης. Η παρεμβολή της πραγματικής διαδικασίας συγκρότησης του εμπορεύματος κατά την ανάλυση έχει νόημα μόνο στο βαθμό που μπορούμε να δείξουμε ότι αυτή η ιστορία κατά κάποιο τρόπο επικάθεται στο υλικό της ανάλυσης, όπου τη συνανατάμε στην ασύμμετρη διάταξη των συνθηκών:

	Πράγμα Χρήση ↓ αξία χρήσης ↓ χρήσιμη εργασία	εμπόρευμα ανταλλαγή ↓ αξία με την κυριολεξία του όρου ↓ κοινωνική εργασία ↓
Διαφοροποίηση των αναγκών→	(ανεξάρτητη από κάθε μορφή κοινωνίας)	ενιαία εργασιακή δύναμη της κοινωνίας

Η αξία χρήσης δεν προσδιορίζεται με μια διακριτική μορφή, αλλά στην άμεση σχέση της με το πράγμα: αποκτά νόημα όχι από μια δομημένη ολότητα, αλλά στο εσωτερικό μιας ριζικής ποικιλότητας.

Είναι επομένως αδύνατο να παρουσιάσουμε τους διαφοροποιητικούς χαρακτήρες της αξίας χρήσης και της αξίας ανταλλαγής υπό αναλογική μορφή: στο εμπόρευμα η αξία, όπως στο πράγμα η χρησιμότητα. Ούτε εδώ συμμετρία και αντιμεταθετικότητα: η διάκριση των δύο επιπέδων δεν είναι αυθαίρετη (στο εσωτερικό μιας ιδεατής ολότητας, χωρισμένης από τον εαυτό της), αλλά πραγματική. Μόνο η αναλυτική μέθοδος είναι σε θέση να συλλάβει αυτή τη διάκριση.

Τα «αντικείμενα» που κατακλύζουν τις αγορές της καπιταλιστικής κοινωνίας είναι *όντως* διασπασμένα: από τη μια μεριά είναι χρήσιμα, από την άλλη ανταλλάσσονται. Μεταξύ των δύο αυτών πλευρών δεν μπορεί να υπάρχει θεωρησιακή σύγκρουση. Μπορεί να υπάρχει μόνο πραγματική σύγκρουση. Μπορεί επίσης να υπάρχει μια πρόσφορη γνώση της διάκρισης.

Από αυτή την ανάγνωση των πρώτων σελίδων του *Κεφαλαίου* είναι δυνατόν να αντλήσουμε τα εξής συμπεράσματα:

1) Η κριτική του εμπειρισμού συμβαδίζει με αυτή του θεωρησιακού ιδεαλισμού.

2) Η πραγματική διαδικασία (εμφάνιση του εμπορεύματος στην οικονομική ιστορία) δεν αναπαράγεται (αντανακλάται) άμεσα από την κίνηση της ανάλυσης: Ωστόσο, την ιστορική διαφορά χάρη στην οποία μπορούμε να συλλάβουμε το πράγμα χωρίς το εμπόρευμα, όχι όμως το εμπόρευμα χωρίς το πράγμα, τη συναντάμε και στην οργάνωση της παρουσίας, που εκθέτει τις συνθήκες των εννοιών: στο πλαίσιο αυτής της δογματικής οργάνωσης που ανήκει καθαρά στην ανάλυση, το εμπόρευμα δεν μπορεί να παρουσιάζεται ως το ισοδύναμο ή το αντίστροφο πράγματος. Με αυτό τον τρόπο εκφράζεται η ανάγκη μιας τάξης διαδοχής που θα επιτρέψει να στοχαστούμε τη μετάβαση από το πράγμα στο εμπόρευμα, αλλά όχι το αντίστροφο.

Η αξία δεν είναι για το εμπόρευμα ό,τι είναι η χρήση για το πράγμα: οι όροι αυτοί έχουν νόημα μόνο σε επίπεδα που απέχουν πολύ από την εννοιολογική ανάλυση. Αυτή η τυπική ανεφικτότητα, που ορίζει μια δογματική οργάνωση των εννοιών είναι επίσης ο καλύτερος τρόπος να αντιληφθούμε την ιστορική οργάνωση: η δογματική οργάνωση δεν διακρίνεται από την ιστορική με τον τρόπο που διακρίνεται η σκέψη από το πραγματικό (στο εσωτερικό του πραγματικού): η δογματική οργάνωση μας επιτρέπει να στοχαστούμε την ιστορική οργάνωση¹⁵.

3) Όπως παρατηρήσαμε, οι έννοιες δεν διατηρούν ένα αναλλοίωτο νόημα καθ' όλη τη διάρκεια της ανάλυσης. Για παράδειγμα, η έννοια του εμπορεύματος αποτελεί στην αρχή κάτι σαν μια «ευκλείδεια» έννοια: το εμπόρευμα εμφανίζεται με τη μορφή ενός καθαρού περιγράμματος (το ισοδύναμο ενός σχήματος). Κατ' αυτό τον τρόπο, επιδέχεται έναν εμπειρικό ορισμό. Δεν συμβαίνει το ίδιο με την έννοια της αξίας, η οποία δεν επιδέχεται τέτοιον ορισμό (τον αποκλείει εξ αρχής): η αξία εμφανίζεται υπό μια μη ορισμένη μορφή. Η έννοιά της θα οικοδομηθεί από το συνδυασμό μιας αναγωγής και μιας συναγωγής. Αλλά, και πάλι, μετά τη συναγωγή της ουσίας της αξίας, το εμπόρευμα φαίνεται να μην έχει χαρακτηριστεί πλήρως από τον ορισμό του (που ήταν μια απλή εκδήλωση). Το εμπόρευμα, στο εμπειρικό του περίγραμμα, ήταν ένα φάντασμα του εαυτού του. Αντιμέτωπο με την αληθινή έννοια της αξίας, υφίσταται μια μεταμόρφωση. Έτσι λοιπόν, οι έννοιες δεν αναπτύσσονται οι μεν από τις δε, ούτε τοποθετούνται οι μεν δίπλα στις δε, σε μια σχέση αδιαφορίας. Κάθε

15 Αυτό δεν σημαίνει ότι η δογματική τάξη συγκροτεί την ιστορική τάξη. Αντιθέτως. Εδώ ακριβώς η έννοια της αντανάκλασης βρίσκει όλο της το νόημα.

μια αποτελεί αντικείμενο επεξεργασίας και μετασχηματισμού των άλλων. Η διαδικασία της γνώσης είναι και αυτή μια υλική διαδικασία, αλλά δεν είναι απομονωμένη.

Η εργασία αυτή θα πρέπει να περάσει τις έννοιες από το πρωτόγονο καθεστώς ιδεολογικών εννοιών, που αποτελούν δάνεια περισσότερο ή λιγότερο επιστημονικών θεωριών (γενικότητες I) στο καθεστώς των επιστημονικών εννοιών (γενικότητες III). Ορισμένες έννοιες υφίστανται τέτοια μετάλλαξη. Κάποιες άλλες, χρήσιμες στην πορεία, ή στην αρχή, θα απορριφθούν σε κάποια στιγμή της διαδρομής.

Η μετάλλαξη αυτή οφείλεται επίσης στην επεξεργασία εννοιών που δεν προέρχονται άμεσα από την επιστήμη της ιστορίας. Οι έννοιες αυτές, που περιγράφουν τη μορφή του συλλογισμού και κάνουν πραγματικά την εργασία της ανάλυσης (γενικότητες II), προέρχονται από πολύ διαφορετικούς τομείς:

- γενική μεθοδολογία των επιστημών (ανάλυση, αφαίρεση)
- λογική και φιλοσοφική παράδοση (μορφή, έκφραση, αντίφαση)
- μαθηματική πρακτική (εξίσωση, αναγωγή, μέτρο)

Καθήκον αυτών των εννοιών είναι να αναλύσουν και έτσι να μετασχηματίζουν τις έννοιες που δίνουν περιεχόμενο στην οικονομική θεωρία.

Φαίνεται ότι οι έννοιες αυτές υφίστανται, στη διάρκεια της παρουσίας, ένα μετασχηματισμό. Το νόημά τους αλλάζει τελείως: όπως είδαμε, η ανάλυση δεν σταματά ποτέ να αυτοορίζεται, καθώς περνά σε διαφορετικά επίπεδα. Ομοίως, η ιδέα της μορφής έχει δύο τουλάχιστον ασύμβατες χρήσεις: το εμπόρευμα εμφανίζεται ως πράγμα (μορφή είναι η μορφή εμφάνισης που δίνει τα πρώτα καθαρά περιγράμματα του εμπορεύματος). Η αξία εμφανίζεται στη σχέση ανταλλαγής των εμπορευμάτων, ή μάλλον, με την ευκαιρία αυτής της σχέσης. Αυτή η μορφή εμφάνισης είναι ιδιαίτερα εύθραυστη, εφόσον συνοδεύεται από μια αντίφαση. Για το λόγο αυτό, πρέπει να αναχθούμε, δια της αναγωγής, σε έναν άλλον όρο, που είναι η πραγματική μορφή της αξίας, και που αυτή τη φορά, δεν είναι άμεσα εμφανής: την εξίσωση της αξίας. Η έννοια της μορφής έχει λοιπόν μετασχηματιστεί τελείως, ταυτόχρονα με την αμφισβήτηση της έννοιας του εμπορεύματος (προκειμένου να εμφανιστεί ως φάντασμα).

Έτσι λοιπόν, οι έννοιες που επεξεργάζονται τις άλλες, υφίστανται και οι ίδιες επεξεργασία. Μπορούμε να αναρωτηθούμε, από ποιον: αν οι ίδιες αποτελούν γενικότητες I, που τείνουν να καταστούν γενικότητες III, ποιες έννοιες παίζουν γι' αυτές το ρόλο των γενικοτήτων II; Η απάντηση σ' αυτό το ερώτημα είναι απλή: Οι έννοιες που επέχουν θέση τυπικών εννοιών, και θέτουν τις πρώτες σε δοκιμασία, είναι οι άλλες έννοιες, οι «έννοιες περιεχομένου». Έτσι, η επεξεργασία της γνώσης διεξάγεται σε δύο κατευθύνσεις ταυτόχρονα (και υπ' αυτή την έννοια, επίσης, είναι πραγματικά διαλεκτική). Το κείμενο του *Κεφαλαίου*, όπως είδαμε από την αρχή, είναι γραμμένο σε δύο επίπεδα: αυτό της επιστημονικής θεωρίας εν γένει (μορφή συλλογισμού) και αυτό της πρακτικής μιας συγκεκριμένης επιστήμης: ανάλογα με το αν η ανάγνωση γίνεται από τη μια ή την άλλη οπτική γωνία, οι έννοιες έχουν διαφορετική λειτουργία:

Γ I	Γ II	Γ III	Θεωρητική πρακτική
Γ I	Γ II	Γ III	ΘΕΩΡΙΑ

4) Η επιστημονική παρουσίαση είναι οργανωμένη με συστηματικό τρόπο, αυτό όμως δεν σημαίνει ότι παραπέμπει σε μια ομογενή και συνεκτική οργάνωση: οι δεσμοί μεταξύ των εννοιών δεν είναι ούτε μονοσήμαντοι, ούτε ισοδύναμοι, αλλά ορίζονται ταυτόχρονα σε διακριτά επίπεδα. Οι σχέσεις μεταξύ των

όρων του θεωρητικού λόγου δεν είναι λοιπόν σχέσεις αυστηρής συμφωνίας: η αξία τους έγκειται κυρίως στη γόνιμη ένταση που δημιουργούν ορισμένες ασυμφωνίες (παράδειγμα: η *contradictio in adjecto*). Γίνεται έτσι αντιληπτό ότι η αυστηρά τεκμηριωμένη μετάβαση μεταξύ εννοιών και προτάσεων, δεν υπακούει στο μηχανικό μοντέλο της συναγωγής (σχέση μεταξύ ισοδυνάμων ή ταυτόσημων στοιχείων). Οι νέες γνώσεις παράγονται ακριβώς από τη σύγκρουση που φέρνει αντιμέτωπα διάφορα είδη εννοιών και τα επεξεργάζεται.

Γίνεται επομένως κατανοητό γιατί η θεώρηση της επιστημονικής δραστηριότητας ως ταξινόμησης είναι απολύτως ανεπαρκής. Η γνώση δεν συνίσταται στην υποκατάσταση της αταξίας από την τάξη, στην τακτοποίηση μιας αρχικής αταξίας. Μια τέτοια εικόνα, που αντιπροσωπεύει μια σημαντική πλευρά της αυθόρμητης επιστημονικής πρακτικής (το ιδεώδες της ταξινόμησης) δεν αντιστοιχεί στην υλική πραγματικότητα της επιστημονικής εργασίας. Η ιδέα ενός άμεσου αντικειμένου της επιστήμης, ακατάστατου και δεδομένου είναι λανθασμένη: Το περιεχόμενό του, δηλ. η οργάνωσή του χτίζεται από τη γνώση. Αυτή θα δημιουργήσει το σημείο εκκίνησής και τα εργαλεία της¹⁶. Το σημαντικό είναι ότι η οργάνωση που εγκαθιστά, δεν εφαρμόζεται σε μια πραγματικότητα «προς τακτοποίηση» ούτε είναι οριστική. Αντίθετα, είναι πάντα προσωρινή: πρέπει να υπόκειται σε συνεχή επεξεργασία, να έρχεται αντιμέτωπη με άλλους τύπους οργάνωσης. Η ατελεύτητη διαδικασία της γνώσης ορίζεται από αυτή τη μετάβαση από τη μια οργάνωση στην άλλη, από τις διαδοχικές τομές.

Η αντίθεση τάξη-αταξία είναι πολύ φτωχή και δεν μπορεί να εκφράσει αυτή τη δραστηριότητα. Οι διάφορες τάξεις, αντιπαραβαλλόμενες μεταξύ τους σε μια αδιάλειπτη σύγκρουση, αποτελούν ισάριθμες αταξίες (ανεπαρκείς, ελλατωματικές, προσωρινές). Το πραγματικό εγχείρημα της γνώσης συνίσταται στο να ορίσουμε στη θέση της πραγματικής αταξίας (ή μάλλον *αλλού*), μια *αταξία σκέψης*, ικανή να τη μετρήσει. Η πραγματική ορθολογικότητα και η πραγματική λογική αφορούν τη διαφορά και την ανισότητα. Παράγουμε γνώση σημαίνει ότι αντιμετωπίζουμε, χρησιμοποιούμε την αταξία ως τάξη. Γι' αυτό ακριβώς, η δομή της γνώσης δεν είναι ποτέ διαφανής, αλλά σκοτεινή, διασπασμένη, ημιτελής, υλική.

Ιούνιος 1965

16 Ωστόσο, αυτή η διαδικασία της γνώσης δεν είναι ούτε ανεξάρτητη, ούτε πρώτη. Προσδιορίζεται ως τέτοια από την υλική πραγματικότητα (της οποίας αποτελεί αντανάκλαση ως αποτέλεσμα των αντικειμενικών συνθηκών).

Το αντικείμενο του Κεφαλαίου

I. Παρατήρηση

Στην οργάνωση της συλλογικής αυτής μελέτης του *Κεφαλαίου* ο καταμερισμός έγινε εν μέρει υπολογισμένα και εν μέρει αυθόρμητα. Μου έλαχε να μιλήσω για τη *σχέση του Μαρξ με το έργο του*. Υπό τον τίτλο αυτό σκόπευα να εξετάσω το εξής ερώτημα: τι εντύπωση έχει σχηματίσει ο Μαρξ και δίνει σε μας για τη φύση του εγχειρήματός του; Με ποιες έννοιες στοχάζεται την καινοτομία του, ό,τι δηλαδή τον διακρίνει από τους Κλασικούς Οικονομολόγους; Με ποιο σύστημα εννοιών εκθέτει τις συνθήκες που προκάλεσαν τις ανακαλύψεις της Κλασικής Οικονομίας αφενός και τις δικές του ανακαλύψεις αφετέρου; Σκόπευα έτσι, να ρωτήσω τον ίδιο τον Μαρξ, για να δω πού και πώς είχε σκεφτεί θεωρητικά τη σχέση του έργου του με τους ιστορικο-θεωρητικούς όρους της παραγωγής του. Σκόπευα δηλαδή να του θέσω κατευθείαν το κύριο επιστημολογικό ερώτημα που συνιστά και αντικείμενο της μαρξιστικής φιλοσοφίας, και να μετρήσω με τη μεγαλύτερη δυνατή ακρίβεια το βαθμό της ρητής φιλοσοφικής συνείδησης που απέκτησε ο Μαρξ στη διάρκεια της επεξεργασίας του *Κεφαλαίου*. Για να το επιτύχω αυτό θα έπρεπε να συγκρίνω το τμήμα που φώτισε ο Μαρξ στο νέο φιλοσοφικό πεδίο που άνοιξε θμελιώνοντας το επιστημονικό του οικοδόμημα, με το τμήμα που άφησε στη σκιά. Μετρώντας αυτό που είχε κάνει ο Μαρξ, ήθελα να δώσω στο μέτρο του δυνατού μια εικόνα για ό,τι ο ίδιος μας παρότρυνε να κάνουμε για να εντοπίσουμε αυτό το πεδίο, να υπολογίσουμε την έκτασή του και να το καταστήσουμε προσιτό στη φιλοσοφική ανακάλυψη, με λίγα λόγια να ορίσουμε με τη μεγαλύτερη δυνατή ακρίβεια το θεωρητικό πεδίο που ανοίγεται στη μαρξιστική φιλοσοφική έρευνα.

Αυτό ήταν το σχέδιό μου: με την πρώτη ματιά ίσως δείχνει απλό και άμεσα πραγματοποιήσιμο. Γιατί στην πορεία του ο Μαρξ μας άφησε, στο κείμενο και στις σημειώσεις του *Κεφαλαίου*, μια ολόκληρη σειρά από κρίσεις για το ίδιο του το έργο, κριτικές συγκρίσεις με τους προκατόχους του (τους Φυσιοκράτες, τον Σμιθ, τον Ρικάρντο, κλπ.) και, τέλος, ορισμένες εξαιρετικά ακριβόλογες μεθοδολογικές παρατηρήσεις που παραβάλλουν τις δικές του μεθόδους *ανάλυσης* με τη μέθοδο των μαθηματικών, φυσικών, βιολογικών, κλπ. επιστημών και με την διαλεκτική μέθοδο που επεξεργάστηκε ο Χέγκελ. Έχοντας εξάλλου στη διάθεσή μας την *Εισαγωγή της Συμβολής στην Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας* του 1857 – όπου ο Μαρξ αναπτύσσει με μεγάλη βαθύτητα τις πρώτες θεωρητικές και μεθοδολογικές παρατηρήσεις του Δεύτερου Βιβλίου της *Αθλιότητας της Φιλοσοφίας* (1847) – θα νόμιζε κανείς δικαιολογημένα ότι το σύνολο αυτό των κειμένων αγκαλιάζει πραγματικά το αντικείμενο του στοχασμού μας, και πως θα αρκούσε να συστηματοποιήσουμε αυτό το επεξεργασμένο κιάλας υλικό για να πραγματωθεί το επιστημολογικό σχέδιο που προανέφερα. Φαινόταν φυσικό να σκεφτούμε πως, μιλώντας για το έργο του και τις ανακαλύψεις του, ο Μαρξ στοχάζόταν με τους κατάλληλους φιλοσοφικούς όρους την καινοτομία του, δηλαδή την ειδοποιό διάκριση του αντικειμένου του και ότι αυτός ο πρόσφορος φιλοσοφικός στοχασμός αφορούσε τον ορισμό του *επιστημονικού αντικείμενου* του *Κεφαλαίου*, προσδιορίζοντας με σαφείς όρους την ειδοποιό του διαφορά.

Ωστόσο οι αναγνώσεις του *Κεφαλαίου* που πραγματοποιήθηκαν στην ιστορία της ερμηνείας του μαρξισμού, καθώς και η εμπειρία που οι ίδιοι μπορούμε ν' αποκτήσουμε με την ανάγνωση του *Κεφαλαίου* μας φέρνουν αντιμέτωπους με πραγματικές δυσκολίες, εγγενείς στο κείμενο του Μαρξ. Θα τις συγκεντρώσω σε δύο κατηγορίες, που θα αποτελέσουν αντικείμενο της μελέτης μου.

1. Αντίθετα με ορισμένα φαινόμενα και με ό,τι περιμέναμε, οι μεθοδολογικοί στοχασμοί του Μαρξ στο *Κεφάλαιο*

δεν μας δίνουν την επεξεργασμένη, ούτε καν τη *ρητή έννοια* του αντικειμένου της μαρξιστικής φιλοσοφίας. Μας δίνουν βέβαια τα μέσα για να το αναγνωρίσουμε, να το εντοπίσουμε, να το οριοθετήσουμε, και τελικά να το νοήσουμε, αλλά αυτό απαιτεί μια εκτενή έρευνα καθώς και την εξιχνίαση ορισμένων αινιγματικών εκφράσεων. Το πρόβλημά μας λοιπόν απαιτεί κάτι παραπάνω από την απλή κατά λέξη ανάγνωση, όσο προσεκτική και αν είναι αυτή. Απαιτεί μια αληθινά *κριτική* ανάγνωση που να εφαρμόζει στο κείμενο του Μαρξ τις αρχές της μαρξιστικής φιλοσοφίας, που ωστόσο αναζητούμε στο *Κεφάλαιο*. Η κριτική αυτή ανάγνωση μοιάζει να διαγράφει έναν κύκλο, γιατί μας εμφανίζει να αναζητούμε τη μαρξιστική φιλοσοφία στην ίδια την εφαρμογή της. Συγκεκριμένα, αναμένουμε από τη *θεωρητική εργασία* των φιλοσοφικών αρχών που είτε μας έδωσε ρητά ο Μαρξ, είτε μπορούμε να συναγάγουμε από τα Έργα της Τομής και της Ωρίμανσης, αναμένουμε από τη *θεωρητική εργασία* των αρχών αυτών, εφαρμόζοντάς τις στο *Κεφάλαιο*, την ανάπτυξή τους, τον εμπλουτισμό τους και ταυτόχρονα την αύξηση της αυστηρότητάς τους. Ο φαινομενικός αυτός κύκλος δεν πρέπει να μας ξαφνιάζει: βρίσκεται στη διαδικασία κάθε “παραγωγής” γνώσης.

2. Αυτή η φιλοσοφική έρευνα σκοντάφτει σε μια άλλη πραγματική δυσκολία που δεν αφορά πλέον την παρουσία και τη διάκριση του αντικειμένου της μαρξιστικής φιλοσοφίας στο *Κεφάλαιο*, αλλά την παρουσία και τη διάκριση του *επιστημονικού* αντικειμένου του *Κεφαλαίου*. Για να περιοριστώ σε ένα και μόνο ενδεικτικό ερώτημα, γύρω από το οποίο περιστρέφονται οι περισσότερες ερμηνείες και κριτικές του *Κεφαλαίου*, ποια είναι, με αυστηρή έννοια, η *φύση* του αντικειμένου, τη θεωρία του οποίου βρίσκουμε στο *Κεφάλαιο*; Είναι η Οικονομία ή η Ιστορία; Και για να το εξειδικεύσουμε: αν αντικείμενο του *Κεφαλαίου* είναι η Οικονομία, σε τι διαφέρει η έννοια αυτού του αντικειμένου από το αντικείμενο της Κλασικής Οικονομίας; Αν αντικείμενο του *Κεφαλαίου* είναι η Ιστορία, ποια είναι αυτή η ιστορία, και ποια η θέση της Οικονομίας σε αυτή; κλπ. Και εδώ η απλή κατά λέξη ανάγνωση του κειμένου του Μαρξ, όσο προσεκτική και να είναι, μπορεί να μας αφήσει ανικανοποίητους ή και να μας κάνει να *προσπεράσουμε* το ερώτημα χωρίς να το θέσουμε, καίτοι είναι θεμελιακό για την κατανόηση του Μαρξ - και άρα να μη μας επιτρέψει να συνειδητοποιήσουμε με σαφήνεια τη θεωρητική επανάσταση που προκάλεσε η ανακάλυψη του Μαρξ, και το εύρος των συνεπειών της. Ο Μαρξ μας δίνει αναμφίβολα στο *Κεφάλαιο*, και μάλιστα με απόλυτα σαφή μορφή, τα μέσα για να εντοπίσουμε και να διατυπώσουμε την έννοια του αντικειμένου του. Και μάλιστα το διατυπώνει ο ίδιος με πεντακάθαρους όρους. Αλλά αν ο Μαρξ διατυπώνει χωρίς διφορούμενα την έννοια του αντικειμένου του, δεν ορίζει εξίσου ξεκάθαρα την έννοια της *διάκρισής* του, την έννοια δηλαδή της *ειδοποιού διαφοράς* που το ξεχωρίζει από το αντικείμενο της Κλασικής Οικονομίας. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο Μαρξ είχε συνειδητοποιήσει απόλυτα την *ύπαρξη* αυτής της διάκρισης: η κριτική του στην Κλασική Οικονομία το αποδεικνύει. Ωστόσο θα δούμε ότι οι διατυπώσεις που χρησιμοποιεί για να αποδώσει αυτή τη διάκριση, αυτή την ειδοποιό διαφορά, μας φέρνουν μερικές φορές σε αμηχανία. Μας δείχνουν βέβαια το δρόμο για την έννοια αυτής της διάκρισης, αλλά συχνά χρειάζεται μεγάλη έρευνα και, για άλλη μια φορά, πρέπει να εξιχνιάσουμε ορισμένες αινιγματικές εκφράσεις του. Πώς λοιπόν να προσδιορίσουμε κάπως ξεκάθαρα την ειδοποιό διαφορά του αντικειμένου του *Κεφαλαίου*, χωρίς μια κριτική και επιστημολογική ανάγνωση που να προσδιορίζει τον *τόπο* όπου ο Μαρξ αποσπάται θεωρητικά από τους προκατόχους του και να ορίζει τη σημασία αυτή της τομής; Πώς να επιζητούμε ένα τέτοιο αποτέλεσμα χωρίς να καταφύγουμε σε μια θεωρία της ιστορίας της παραγωγής των γνώσεων, την οποία να εφαρμόσουμε στις σχέσεις του Μαρξ με την προϊστορία του, χωρίς δηλαδή να καταφύγουμε στις αρχές της *μαρξιστικής φιλοσοφίας*; Σε αυτό προστίθεται, όπως θα δούμε, ένα δεύτερο ερώτημα: μήπως η δυσκολία που φαίνεται να είχε ο Μαρξ στο να νοήσει με αυστηρή έννοια τη διαφορά που χωρίζει το αντικείμενό του από το αντικείμενο της Κλασικής Οικονομίας οφείλεται στη *φύση* της ανακάλυψής του, στη μεγαλειώδη δηλαδή *καινοτομία* του; Μήπως οφείλεται στο ότι η ανακάλυψη αυτή βρισκόταν από θεωρητική άποψη *πολύ πιο*

μπροστά από τις τότε διαθέσιμες φιλοσοφικές έννοιες; Και στην περίπτωση αυτή, η επιστημονική ανακάλυψη του Μαρξ δεν απαιτεί επιτακτικά να θέσουμε τα νέα φιλοσοφικά προβλήματα που εγείρει η απρόσμενη φύση του νέου αντικειμένου του; Ο τελευταίος αυτός λόγος επιβάλλει σε κάθε διεισδυτική ανάγνωση του *Κεφαλαίου* να καλεί τη φιλοσοφία να απαντήσει στα εντυπωσιακά ερωτήματα που της θέτει το κείμενο, ερωτήματα πρωτοφανή και καθοριστικά για ίδιο το μέλλον της φιλοσοφίας.

Αυτό είναι λοιπόν το διπλό αντικείμενο της μελέτης, που απαιτεί μια διαρκή και διττή παραπομπή. Για να εντοπίσουμε και να γνωρίσουμε το αντικείμενο της μαρξιστικής φιλοσοφίας στο *Κεφάλαιο* πρέπει να εντοπίσουμε και να γνωρίσουμε την ειδοποιό διαφορά του αντικειμένου του *Κεφαλαίου* – πράγμα που προϋποθέτει ότι θα ανατρέξουμε στη μαρξιστική φιλοσοφία απαιτώντας ταυτόχρονα την ανάπτυξή της. Δεν γίνεται να διαβάσουμε πραγματικά *Το Κεφάλαιο* χωρίς να ζητήσουμε τη βοήθεια της μαρξιστικής φιλοσοφίας την ίδια την στιγμή που θα τη διαβάζουμε μέσα στο *Κεφάλαιο*. Αν αυτή η διπλή ανάγνωση και η συνεχής παραπομπή της επιστημονικής ανάγνωσης στη φιλοσοφική, και της φιλοσοφικής στην επιστημονική αποδεικνύονται απαραίτητες και γόνιμες, μπορούμε σίγουρα να αναγνωρίσουμε το σημάδι της φιλοσοφικής αυτής επανάστασης που φέρνει η επιστημονική ανακάλυψη του Μαρξ, η οποία εγκαινιάζει έναν αυθεντικά νέο τρόπο φιλοσοφικής σκέψης.

Για την αναγκαιότητα της διπλής αυτής ανάγνωσης μπορούν να μας πείσουν εκ του αντιθέτου οι δυσκολίες και παρανοήσεις που προκάλεσαν στο παρελθόν οι απλές και άμεσες αναγνώσεις του *Κεφαλαίου*: δυσκολίες και παρανοήσεις που συνδέονται με μια λιγότερο ή περισσότερο σοβαρή παρεξήγηση για την ειδοποιό διαφορά του αντικειμένου του *Κεφαλαίου*. Πρέπει να πάρουμε υπόψη ένα βασικό γεγονός: μέχρι μια σχετικά πρόσφατη περίοδο *Το Κεφάλαιο* δεν διαβαζόταν στους κύκλους των “ειδικών”, παρά από οικονομολόγους και ιστορικούς. Οι μεν πίστευαν ότι *Το Κεφάλαιο* ήταν μια οικονομική πραγματεία με την άμεση σημασία της δικής τους πρακτικής, οι δε ότι το *Το Κεφάλαιο* ήταν σε ορισμένα τμήματα έργο ιστορικό με την άμεση σημασία της δικής του πρακτικής. Το Βιβλίο αυτό που μελετήθηκε από χιλιάδες χιλιάδων αγωνιστές εργάτες διαβάστηκε από οικονομολόγους και ιστορικούς, αλλά πολύ σπάνια από φιλόσοφους¹, από τους “ειδικούς” δηλαδή που ήταν σε θέση να θέσουν στο *Κεφάλαιο* το προκαταρκτικό ερώτημα της διαφορικής φύσης του αντικειμένου του. Εκτός από σπάνιες, και γι αυτό πολύ αξιοσημείωτες εξαιρέσεις, οι οικονομολόγοι και οι ιστορικοί δεν ήταν σε θέση να θέσουν στο *Κεφάλαιο* ένα τέτοιο ερώτημα, τουλάχιστον με αυστηρή μορφή, και επομένως δεν ήταν τελικώς ικανοί να εξακριβώσουν εννοιολογικά τι ακριβώς διακρίνει το αντικείμενο του Μαρξ από άλλα αντικείμενα που φαινομενικά μοιάζουν ή συγγενεύουν μαζί του, είτε προγενέστερα είναι είτε σύγχρονά του. Ένα τέτοιο εγχείρημα είναι κατά κανόνα προσιτό σε φιλόσοφους ή σε ειδικούς με επαρκή φιλοσοφική κατάρτιση, διότι αντιστοιχεί στο ίδιο το αντικείμενο της φιλοσοφίας.

Ποιοι είναι όμως οι φιλόσοφοι που μπορώντας να θέσουν στο *Κεφάλαιο* το ερώτημα σχετικά με το

1 Για λόγους πολύ βαθείς μπόρεσαν να διαβάσουν και να κατανοήσουν το *Κεφάλαιο* ως φιλόσοφοι ορισμένοι αγωνιστές και πολιτικοί ηγέτες. Ο Λένιν αποτελεί το πλέον εξαιρετικό παράδειγμα: η φιλοσοφική κατανόηση του *Κεφαλαίου* παρέχει ασύγκριτη βαθύτητα, αυστηρότητα και οξύτητα στις πολιτικές και οικονομικές αναλύσεις του. Η εικόνα μας για τον Λένιν ως μεγάλο πολιτικό ηγέτη κρύβει πολύ συχνά τον άνθρωπο που αφιερώθηκε στην υπομονετική, λεπτομερή και βαθιά μελέτη των μεγάλων θεωρητικών έργων του Μαρξ. Δεν είναι τυχαίο το ότι οφείλουμε στα πρώτα χρόνια της δημόσιας δράσης του Λένιν (πριν από την επανάσταση του 1905) τόσα οξυδερκή κείμενα αφιερωμένα στα πιο δύσκολα ζητήματα του *Κεφαλαίου*. Δέκα χρόνια μελέτης και σκέψης σχετικά με το *Κεφάλαιο* του έδωσαν μια ασύγκριτη θεωρητική κατάρτιση που παρήγαγε την εξαιρετική ευφυΐα του ηγέτη του ρωσικού και διεθνούς εργατικού κινήματος. Αυτός είναι ένας από τους λόγους της μεγάλης θεωρητικής και φιλοσοφικής αξίας των οικονομικών και πολιτικών έργων του Λένιν (όχι μόνον του γραπτού, αλλά και του ιστορικού έργου του). Σε αυτά μελετούμε τη μαρξιστική φιλοσοφία επί του έργου, σε πρακτική κατάσταση, τη μαρξιστική φιλοσοφία που έγινε πολιτική, δράση, ανάλυση και πολιτική απόφαση. Λένιν: μια ασύγκριτη θεωρητική και φιλοσοφική συγκρότηση που έγινε πολιτική.

αντικείμενό του, σχετικά με την ειδοποιό διαφορά που διακρίνει το αντικείμενο του Μαρξ από το αντικείμενο της Πολιτικής Οικονομίας –κλασικής και νεώτερης– διάβασαν *Το Κεφάλαιο* θέτοντας αυτό το ερώτημα: Όταν γνωρίζουμε πως για ογδόντα χρόνια είχε επιβληθεί σχετικά με το *Κεφάλαιο* μια ολοσχερής ιδεολογικο-πολιτική απαγόρευση εκ μέρους των αστών οικονομολόγων και ιστορικών, μπορούμε να φανταστούμε ποια τύχη του επιφύλαξε η πανεπιστημιακή φιλοσοφία: για μεγάλο διάστημα, οι μόνοι φιλόσοφοι που ήταν πρόθυμοι να θεωρήσουν *Το Κεφάλαιο* αντικείμενο άξιο φιλοσοφικού ενδιαφέροντος ήταν αγωνιστές του μαρξισμού: μόνον στις τελευταίες δυό–τρεις δεκαετίες ορισμένοι μη μαρξιστές φιλόσοφοι διάβηκαν το απαγορευμένο σύνορο. Αλλά, μαρξιστές ή όχι, οι φιλόσοφοι αυτοί δεν μπορούσαν να θέσουν στο *Κεφάλαιο* παρά τα ερωτήματα που παρήγαγε η φιλοσοφία τους, που γενικά δεν ήταν σε θέση, ακόμα και στην περίπτωση που δεν το αρνιόταν πεισματικά, να προβεί σε μια πραγματική επιστημολογική πραγμάτευση του αντικειμένου της. Από τους μαρξιστές, εκτός από τον Λένιν που η περίπτωση του είναι ιδιαίτερα αξιοσημείωτη, μπορούμε να αναφέρουμε τον Λαμπριόλα και τον Πλεχάνωφ, τους “αυτρομαρξιστές”, τον Γκράμσι, και πιο πρόσφατα στην Ιταλία τη Σχολή του Ντελλα Βόλπε (Ντελλα Βόλπε, Κολλέτι, Πιερρανέρα, Ρότσι, κλπ.) και πολλούς αναλυτές στις σοσιαλιστικές χώρες. Οι “αυτρομαρξιστές” είναι απλά νεοκαντιανοί: δεν μας έδωσαν παρά το ιδεολογικό τους πρόγραμμα. Το σημαντικό έργο του Πλεχάνωφ και προπάντων του Λαμπριόλα θα άξιζαν ειδική μελέτη – όπως άλλωστε, σε τελείως διαφορετικό επίπεδο, οι σπουδαίες θέσεις του Γκράμσι για τη μαρξιστική φιλοσοφία. Θα αναφερθούμε σε αυτόν παρακάτω. Χωρίς να διαγράφουμε το έργο του Ρόζενταλ *Προβλήματα διαλεκτικής στο Κεφάλαιο*, πρέπει να πούμε πως εν μέρει παρακάμπτει το ερώτημα, αφού αρκείται στο να παραφράζει την άμεση γλώσσα που χρησιμοποιεί ο Μαρξ για να δηλώσει το αντικείμενό του και τις θεωρητικές του διεργασίες, χωρίς να σκεφθεί μήπως η ίδια η γλώσσα του Μαρξ συχνά εμπλέκεται στο ερώτημα. Όσο για τις μελέτες των Ιλιένκωφ, Ντελλα Βόλπε, Κολλέτι, Πιερρανέρα, κλπ. πρόκειται όντως για έργα φιλοσόφων που διάβασαν *Το Κεφάλαιο* θέτοντάς του άμεσα το καθοριστικό ερώτημα Έργα με γνώση, αυστηρότητα και βαθύτητα, που συνειδητοποιούν τη θεμελιακή σχέση που συνδέει τη μαρξιστική φιλοσοφία και την κατανόηση του *Κεφαλαίου*. Θα δούμε όμως ότι συχνά προτείνουν μια συζητήσιμη αντίληψη για τη μαρξιστική φιλοσοφία. Σε κάθε περίπτωση, όλες οι έρευνες των σύγχρονων μαρξιστών θεωρητικών εκφράζουν την ίδια απαίτηση: η βαθύτερη κατανόηση των θεωρητικών συνεπειών του *Κεφαλαίου* περνά από έναν αυστηρότερο και πλουσιότερο ορισμό της *μαρξιστικής φιλοσοφίας*. Με άλλα λόγια, και επαναλαμβάνοντας την κλασική ορολογία, το θεωρητικό μέλλον του ιστορικού υλισμού εξαρτάται σήμερα από την εμβάθυνση του διαλεκτικού υλισμού, κάτι που εξαρτάται από την αυστηρή κριτική μελέτη του *Κεφαλαίου*. Η ιστορία μας θέτει αυτό το τεράστιο καθήκον. Θα θέλαμε, όσο ισχνά και αν είναι τα μέσα που διαθέτουμε, να αναλάβουμε ένα μέρος του.

Επανέρχομαι όμως στη θέση που θα επιχειρήσω να αναπτύξω και να διευκρινίσω. Η θέση αυτή, όπως έχει γίνει νοητό, δεν είναι απλά μια επιστημολογική θέση που ενδιαφέρει αποκλειστικά και μόνο τους φιλόσοφους που θέτουν το ερώτημα της διαφοράς που χωρίζει τον Μαρξ από τους Κλασικούς Οικονομολόγους: είναι επίσης μια θέση που μπορεί να ενδιαφέρει τους ίδιους τους οικονομολόγους και τους ιστορικούς, με δυο λόγια όλους τους αναγνώστες του *Κεφαλαίου*. Με το να διατυπώνει το ερώτημα του αντικειμένου του *Κεφαλαίου*, η θέση αυτή αφορά άμεσα το υπόβαθρο των οικονομικών και ιστορικών αναλύσεων που περιέχονται στο κείμενό του. Θα έπρεπε λοιπόν να δίνει λύση σε ορισμένες δυσχέρειες ανάγνωσης που κατά παράδοση οι αντίπαλοι του Μαρξ προβάλλουν ως ανατρεπτικές αντιρρήσεις. Το ερώτημα του αντικειμένου του *Κεφαλαίου* δεν είναι λοιπόν ένα αποκλειστικά φιλοσοφικό ερώτημα. Αν όσα είπαμε για τη σχέση της επιστημονικής με τη φιλοσοφική ανάγνωση είναι θεμελιωμένα, τότε διασαφίζοντας την ειδοποιό διαφορά του αντικειμένου του *Κεφαλαίου* μπορεί να αποκτήσουμε τα μέσα για μια καλύτερη κατανόηση του *Κεφαλαίου* και ως προς το οικονομικό και ιστορικό του περιεχόμενο.

Κλείνω αυτή την παρατήρηση με το εξής συμπέρασμα. Αν αντικατέστησα το αρχικό σχέδιο αυτής της εργασίας που θα αφορούσε τη *σχέση του Μαρξ με το έργο του* από ένα δεύτερο σχέδιο που αφορά το *ιδιαιτερο αντικείμενο του Κεφαλαίου*, το έκανα για ένα λόγο αναγκαίο. Πράγματι, για να κατανοήσουμε σε ολόκληρο το βάθος τους τις παρατηρήσεις όπου ο Μαρξ εκφράζει τη σχέση με το έργο του, πρέπει να προχωρήσουμε πέρα από το γράμμα, έως το ουσιαστικό σημείο των παρατηρήσεων και των εννοιών που δηλώνουν αυτή η σχέση – πρέπει να φτάσουμε στο ουσιαστικό σημείο της *ειδοποιού διαφοράς του αντικειμένου του Κεφαλαίου*. Αυτό το σημείο είναι ταυτόχρονα ορατό και απόκρυφο, παρόν και απόν. Είναι απόν για λόγους που συνδέονται με τη φύση της παρουσίας του, την εκθαμβωτική καινοτομία της επαναστατικής ανακάλυψης του Μαρξ. Αν σε ορισμένες περιπτώσεις οι λόγοι αυτοί δεν διακρίνονται σε πρώτη ματιά, αυτό οφείλεται σίγουρα στο ότι όλες οι ριζικές καινοτομίες είναι *εκτυφλωτικές*.

II. Ο Μαρξ και οι ανακαλύψεις του

Θα αρχίσω με μια άμεση ανάγνωση δίνοντας το λόγο στον Μαρξ.

Σε ένα γράμμα προς τον Ένγκελς με ημερομηνία 24 Αυγούστου 1867, γράφει:

«Ο,τι καλύτερο υπάρχει στο βιβλίο μου είναι: 1. Η έμφαση που έδωσα, από το πρώτο κιόλας κεφάλαιο, στο διττό χαρακτήρα της εργασίας, ανάλογα με το αν εκφράζεται σε αξία χρήσης ή σε ανταλλακτική αξία (εδώ ακριβώς στηρίζεται όλη η κατανόηση των πραγμάτων) 2. Η ανάλυση της υπεραξίας, ανεξάρτητα από τις ιδιαίτερες μορφές της, όπως το κέρδος, ο τόκος, η γαιοπρόσοδος, κλπ. Η ανάλυση των ιδιαίτερων μορφών της στην κλασική οικονομία που μονίμως τις συγχέει με τη γενική μορφή της τα κάνει θάλασσα».

Στις *Σημειώσεις σχετικά με τον Βάγκνερ* που γράφτηκαν το 1883, στο τέλος της ζωής του, ο Μαρξ γράφει (*Κεφάλαιο*, III, σελ. 248):

«ο *vir obscurus* (ο Βάγκνερ) παρέβλεψε ότι ήδη κατά την ανάλυση του εμπορεύματος δεν σταματώ στις δύο μορφές με τις οποίες εμφανίζεται, αλλά συνεχίζω αμέσως λέγοντας ότι σ' αυτή τη δυαδικότητα του εμπορεύματος αντανακλάται ο διττός χαρακτήρας της εργασίας που το παρήγαγε: η *χρήσιμη* εργασία, δηλαδή οι συγκεκριμένοι τρόποι εργασίας που δημιουργούν αξίες χρήσης, και η αφηρημένη *εργασία*, η εργασία ως δαπάνη εργασιακής δύναμης, άσχετα με ποιο 'χρήσιμο' τρόπο έχει δαπανηθεί (εδώ στηρίζεται η παρουσίαση της διαδικασίας παραγωγής αργότερα), ότι στην ανάπτυξη της *αξιακής μορφής του εμπορεύματος*, και σε τελευταία ανάλυση της χρηματικής μορφής του, άρα του *χρήματος*, η *αξία* ενός εμπορεύματος παρουσιάζεται στην *αξία χρήσης*, δηλαδή στη φυσική μορφή του άλλου εμπορεύματος, ότι η ίδια η *υπεραξία* εξάγεται από μια 'ιδιαιτερη' αξία χρήσης, την *εργασιακή δύναμη*, που ανήκει αποκλειστικά σ' αυτήν, κλπ. κλπ., ότι λοιπόν για μένα η αξία χρήσης παίζει ένα ρόλο ολωσδιόλου διαφορετικό απ' ότι στην ως τώρα οικονομία, αλλά, προσοχή, εξετάζεται μόνον εκεί που μια τέτοια εξέταση προκύπτει από την ανάλυση δεδομένων οικονομικών διαμορφώσεων, και όχι από κάποια αφηρημένη συλλογιστική για τους όρους ή λέξεις 'αξία χρήσης' και 'αξία'» (MEW, 19, 370-371).

Παραθέτω αυτά τα κείμενα ως πρωτόκολλα, όπου ο Μαρξ επισημαίνει ρητά τις θεμελιακές έννοιες που διέπουν όλη την ανάλυσή του. Σε αυτά ο Μαρξ δείχνει τις διαφορές που τον χωρίζουν από τους προκατόχους του. Μας δείχνει έτσι την ειδοποιό διαφορά του αντικειμένου του, αλλά - ας το σημειώσουμε καλά, όχι τόσο με τη μορφή της *έννοιας* του αντικειμένου του όσο με τη μορφή εννοιών που εξυπηρετούν την ανάλυση αυτού του αντικειμένου.

Τα κείμενα αυτά δεν είναι τα μόνα όπου ο Μαρξ αναγγέλλει τις ανακαλύψεις του. Η ανάγνωση

του *Κεφαλαίου* μας επισημαίνει στην πορεία της σημαντικότερες ανακαλύψεις: τη γένεση, λόγου χάρη, του χρήματος που ολόκληρη η κλασική οικονομία στάθηκε ανίκανη να στοχαστεί την οργανική σύνθεση του κεφαλαίου ($\sigma+\mu$) που είναι απύσαστος στον Σμιθ και στον Ρικάρντο· το γενικό νόμο της καπιταλιστικής συσσώρευσης· το νόμο της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους· τη θεωρία της γαιοπροσόδου, κλπ. Δεν θα απαριθμήσω τις ανακαλύψεις. Κάθε μια τους βοηθά στην κατανόηση οικονομικών γεγονότων και πρακτικών που οι κλασικοί οικονομολόγοι είτε αποσιωπούσαν είτε απόφευγαν γιατί ήταν ασυμβίβαστες με τις προϋποθέσεις των συλλογισμών τους. Στην πραγματικότητα οι επιμέρους αυτές ανακαλύψεις δεν είναι παρά η άμεση ή απόμακρη συνέπεια των νέων θεμελιακών εννοιών που ο Μαρξ θεώρησε ως κύριες ανακαλύψεις στο έργο του. Ας τις εξετάσουμε.

Η αναγωγή των διαφόρων μορφών κέρδους, της προσόδου και του τόκου στην υπεραξία είναι μια ανακάλυψη που απορρέει από την υπεραξία. Οι βασικές λοιπόν ανακαλύψεις αφορούν:

1. το ζεύγος αξία / αξία χρήσης· την παραπομπή αυτού του ζεύγους σε ένα άλλο που οι οικονομολόγοι δεν μπόρεσαν να εντοπίσουν: το ζεύγος αφηρημένη εργασία / συγκεκριμένη εργασία· την ολωσδιόλου ιδιαίτερη σημασία που δίνει ο Μαρξ, αντίθετα από τους κλασικούς οικονομολόγους, στην αξία χρήσης και στη σύστοιχη της συγκεκριμένη εργασία· την αναφορά σε στρατηγικά σημεία, όπου η αξία χρήσης και η συγκεκριμένη εργασία παίζουν αποφασιστικό ρόλο: στη διάκριση ανάμεσα σε σταθερό και μεταβλητό κεφάλαιο αφενός, και στη διάκριση ανάμεσα στους δύο Τομείς παραγωγής αφετέρου (Τομέας I, παραγωγή μέσων παραγωγής, Τομέας II, παραγωγή μέσων κατανάλωσης).

2. την υπεραξία.

Συνοψίζω: οι έννοιες που περικλείουν τις θεμελιακές ανακαλύψεις του Μαρξ είναι: *αξία και αξία χρήσης, αφηρημένη και συγκεκριμένη εργασία, υπεραξία.*

Αυτά μας λέει ο Μαρξ. Και δεν φαίνεται να έχουμε λόγους να μην τον πάρουμε τοις μετρητοίς. Πραγματικά, διαβάζοντας *Το Κεφάλαιο* μπορούμε να αποδείξουμε ότι οι οικονομικές του αναλύσεις στηρίζονται σε τελευταία ανάλυση σε αυτές τις θεμελιακές έννοιες. Υπό τον όρο όμως ότι θα το διαβάσουμε προσεκτικά. Γιατί αυτή η απόδειξη δεν είναι αυτονόητη. Προϋποθέτει ότι θα καταβάλουμε μεγάλη προσπάθεια να είμαστε αυστηροί. Για να την ολοκληρώσουμε και να δούμε καθαρά μέσα στη λάμψη που παράγει, προϋποθέτει αναγκαία και εξαρχής κάτι που υπάρχει μεν στις δηλωμένες ανακαλύψεις του Μαρξ· αλλά υπάρχει ως παράξενη απουσία.

Ενδεικτικά, για να πάρουμε μιαν αρνητική γεύση αυτής της απουσίας, αρκεί μια απλή παρατήρηση: οι έννοιες με τις οποίες ο Μαρξ συνδέει ρητά την ανακάλυψή του, και οι οποίες στηρίζουν όλες τις οικονομικές του αναλύσεις, οι έννοιες αξία και υπεραξία, είναι εκείνες που συγκέντρωσαν τα πυρά όλης της κριτικής των νεότερων οικονομολόγων κατά του Μαρξ. Έχει σημασία να ξέρουμε με ποιους όρους επιτέθηκαν σε αυτές τις έννοιες οι μη μαρξιστές οικονομολόγοι. Καταλόγισαν στον Μαρξ πως αυτές οι έννοιες, καίτοι αναφέρονται στην οικονομική πραγματικότητα, παραμένουν ουσιαστικά έννοιες μη οικονομικές, “φιλοσοφικές” και “μεταφυσικές”. Ακόμα και ένας τόσο φωτισμένος οικονομολόγος όπως ο Κ. Σμίτ που κατόρθωσε, αμέσως μετά τη δημοσίευση του δεύτερου τόμου του *Κεφαλαίου*, να συνάγει από αυτόν τον νόμο της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους, που επρόκειτο να εκτεθεί στον τρίτο τόμο – ακόμη και ο Κ. Σμίτ καταλογίζει στο νόμο της αξίας του Μαρξ ότι είναι ένα «θεωρητικό πλάσμα», αναγκαίο μεν αλλά πάντως πλάσμα. Δεν αναφέρω αυτές τις κριτικές χάριν παιδείας, αλλά διότι αφορούν το ίδιο το θεμέλιο των οικονομικών αναλύσεων του Μαρξ, τις έννοιες αξία και υπεραξία, που τις απορρίπτουν ως έννοιες “μη λειτουργικές”, που δηλώνουν πραγματικότητες εξωοικονομικές, επειδή δεν είναι μετρήσιμες, ποσοτικοποιήσιμες. Αυτή η κριτική προδίδει βέβαια την αντίληψη των παραπάνω οικονομολόγων για το αντικείμενό τους και για τις έννοιες που του ταιριάζουν: μας δείχνουν το σημείο στο οποίο κορυφώνεται η αντίθεσή τους με τον Μαρξ, αλλά δεν μας δίνουν

το αντικείμενο του Μαρξ, αφού το χαρακτηρίζουν “μεταφυσικό”. Επισημαίνω αυτό το σημείο ως σημείο της *παρεξήγησης*, όπου οι οικονομολόγοι παρανοούν τις αναλύσεις του Μαρξ. Η παρεξήγηση όμως αυτή στην ανάγνωση δικαιολογείται μόνο από την παρεξήγηση για το ίδιο το αντικείμενο του Μαρξ: παρεξήγηση που κάνει τους οικονομολόγους να προβάλλουν και να διαβάζουν στον Μαρξ το δικό τους αντικείμενο, αντί να διαβάζουν στον Μαρξ ένα άλλο αντικείμενο που όχι μόνο δεν είναι το δικό τους, αλλά είναι ολότελα διαφορετικό. Το σημείο αυτό της παρανόησης που οι οικονομολόγοι επικρίνουν ως σημείο θεωρητικής αδυναμίας και πλάνης του Μαρξ, είναι αντίθετα το σημείο της πιο μεγάλης δύναμής του: αυτό που τον ξεχωρίζει ριζικά από τους κριτικούς του, και ενίοτε, από πολύ ένθερμους οπαδούς του.

Για να δείξω την έκταση αυτής της παρανόησης θα παραθέσω το γράμμα του Ένγκελς στον Κ. Σμιτ (12 Μαρτίου 1895), από το οποίο πήραμε προ ολίγου μια ιδέα της αντίρρησης του Σμιτ. Ο Ένγκελς απαντά με αυτά τα λόγια:

“Ξαναβρίσκω (στην αντίρρησή σας) την ίδια ροπή να παρεκκλίνετε προς τις λεπτομέρειες και την αποδίδω στην εκλεκτική φιλοσοφική μέθοδο που έχει εισέλθει από το 1848 στα γερμανικά πανεπιστήμια: χάνουμε ολότελα από τα μάτια μας το σύνολο και πλανιόμαστε πολύ συχνά σε ατέλειωτες και αρκετά μάταιες αναλύσεις για λεπτομέρειες. Νομίζω πως από τους κλασικούς σας είχε απασχολήσει περισσότερο ο Καντ, και ο Καντ ... κάνει φανερές παραχωρήσεις σε θεωρητικολογίες τύπου Βολφ. Έτσι εξηγώ την τάση σας που εκδηλώνεται και στην έκθεσή σας για το νόμο της αξίας, να κατατρίβετε με τις λεπτομέρειες ... σε βαθμό που να υποβιβάζετε το νόμο της αξίας σε πλάσμα, σε αναγκαίο πλάσμα, σχεδόν όπως ο Καντ περιορίζει την ύπαρξη του Θεού σε αίτημα του πρακτικού λόγου.

Οι αντιρρήσεις σας σχετικά με το νόμο της αξίας θίγουν όλες τις έννοιες, αν τις εξετάσουμε από τη σκοπιά της πραγματικότητας. Η ταύτιση της νόησης και του είναι, για να χρησιμοποιήσουμε τη εγγεληνή ορολογία, συμπίπτει παντού με το παράδειγμά σας για τον κύκλο και το πολύγωνο. Η ακόμα, η έννοια ενός πράγματος και η πραγματικότητά του είναι παράλληλες, σαν δύο ασύμπτωτες που πλησιάζουν αδιάκοπα η μία την άλλη χωρίς ποτέ να συναντιούνται. *Αυτή ακριβώς η διαφορά που τις χωρίζει έχει σαν αποτέλεσμα να μην είναι η έννοια κατ' ευθείαν, άμεσα η πραγματικότητα, και η πραγματικότητα να μην είναι η ίδια η έννοιά της.* Επειδή η έννοια έχει τον ουσιαστικό χαρακτήρα της έννοιας, και επομένως ποτέ δεν συμπίπτει κατ' ευθείαν με την πραγματικότητα, απ' όπου προηγούμενα χρειάστηκε να αφαιρεθεί, αυτό την κάνει πάντοτε κάτι παραπάνω από απλό πλάσμα, εκτός και αν αποκαλείται πλάσμα όλα τα αποτελέσματα της νόησης επειδή η πραγματικότητα δεν αντιστοιχεί σ' αυτά παρά μόνο μέσα από ένα μεγάλο ελιγμό, αλλά και τότε δεν τα πλησιάζει παρά μόνο ασυμπτωτικά”.

Αυτή η απάντηση προξενεί κατάπληξη (παρά την κοινοτυπία των αυτονόητων αληθειών της) και αποτελεί κατά κάποιο τρόπο σχόλιο της καλόπιστης παρανόησης που οι αντίπαλοι του Μαρξ θα επιδιώξουν να σχολιάσουν κακόπιστα. Ο Ένγκελς ξεφεύγει από την περί «λειτουργικότητας» αντίρρηση του Κ. Σμιτ προβάλλοντας μια θεωρία της γνώσης κομμένη και ραμμένη στα μέτρα του, η οποία επιχειρεί να θεμελιώσει στην προσεγγιστικότητα της αφαίρεσης την έλλειψη αντιστοιχίας μεταξύ της έννοιας ως έννοιας και του αντικειμένου της. Είναι μια απάντηση που παρακάμπτει το ερώτημα: στον Μαρξ η έννοια του νόμου της αξίας είναι σφαλώς μια έννοια που αντιστοιχεί στο αντικείμενό της, αφού είναι η έννοια των ορίων των παραλλαγών του, άρα έννοια πρόσφορη για το πεδίο της απροσφορότητάς του. Σε καμιά περίπτωση δεν είναι έννοια απρόσφορη εξαιτίας κάποιου προπατορικού αμαρτήματος που θα βάραινε όλες τις έννοιες που έφερε στον κόσμο η ανθρώπινη αφαίρεση. Ο Ένγκελς ανάγει λοιπόν σε μια εμπειριστική θεωρία της γνώσης σαν να ήταν εκ γενετής αδυναμία της έννοιας ό,τι ακριβώς αποτελεί τη θεωρητική δύναμη της πρόσφορης έννοιας του Μαρξ! Η αναγωγή αυτή επιτυγχάνεται χάρη στη συνενοχή της ιδεολογικής θεωρίας της γνώσης -ι δεολογικής όχι μόνο στο περιεχόμενό της (εμπειρισμός) αλλά και στην εφαρμογή της, μια και έχει σκόπιμα

κατασκευαστεί με τρόπο ώστε να απαντά, ανάμεσα στα άλλα, σε μια συγκεκριμένη θεωρητική παρανόηση. Αυτό όχι μόνον απειλεί να μολύνει τη θεωρία του *Κεφαλαίου* (ένα ανησυχητικό παράδειγμα είναι η θέση του Ένγκελς στον Πρόλογο του Γ' Βιβλίου: ο νόμος της αξίας από οικονομική άποψη ισχύει “από τότε που άρχισε η ανταλλαγή ... μέχρι τον 15ο αιώνα της εποχής μας»), αλλά και σημαδεύει τη μαρξιστική φιλοσοφική θεωρία, και μάλιστα με τη σφραγίδα της εμπειριστικής ιδεολογίας της γνώσης που χρησιμοποιείται ως σιωπηρός θεωρητικό κανόνας στην αντίρρηση του Σμιττ και στην απάντηση του Ένγκελς. Επέμεινα σε αυτή την απάντηση, προκειμένου να τονίσω ότι η παρανόηση αυτή δεν προδίδει μόνο την πολιτική ή ιδεολογική κακοπιστία, αλλά και τις επιπτώσεις μιας θεωρητικής τύφλωσης, στην οποία υπάρχει μεγάλος κίνδυνος να παγιδευτούμε αν δεν θέσουμε στον Μαρξ το ερώτημα του αντικείμενου του.

III. ΟΙ ΑΡΕΤΕΣ ΤΗΣ ΚΛΑΣΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

Ας πάρουμε λοιπόν τα πράγματα όπως μας έχουν λεχθεί, και ας αναρωτηθούμε πώς σκέφτεται ο Μαρξ τον εαυτό του, όχι μόνον άμεσα, όταν εξετάζει στο έργο του τι τον διακρίνει από τους κλασικούς οικονομολόγους, αλλά και έμμεσα, όταν στοχάζεται τον εαυτό του μέσω εκείνων, όταν δηλαδή επισημαίνει σε αυτούς την παρουσία ή την προαίσθηση της ανακάλυψής του στη δική τους μη-ανακάλυψη και στοχάζεται τη δική του διορατικότητα μέσα στην τυφλότητα της άμεσης προϊστορίας του.

Δεν μπορώ εδώ να υπεισέλθω σε όλες τις λεπτομέρειες, οι οποίες ωστόσο θα άξιζαν συγκεκριμένη και λεπτομερειακή μελέτη. Θα περιοριστώ σε ορισμένα μόνο στοιχεία που θα μας χρησιμεύσουν ως κατάλληλες ενδείξεις του προβλήματος που μας απασχολεί.

Ο Μαρξ μετρά το χρέος του απέναντι στους προκατόχους του, αποτιμά δηλαδή ό,τι θετικό περιέκλειε η σκέψη τους σε συσχετισμό με τη δική του ανακάλυψη, με δύο ξεχωριστούς τρόπους που εμφανίζονται πολύ καθαρά στις *Θεωρίες για την Υπεραξία*.

Αφενός, αναγνωρίζει και επαινεί σε ορισμένο προκάτοχό του το ότι απομόνωσε και ανέλυσε κάποια σημαντική έννοια, έστω και αν από εκφραστική άποψη η διατύπωση της έννοιας αυτής είναι ακόμη παγιδευμένη σε μια γλωσσική σύγχυση ή αμφιβολία. Έτσι, επισημαίνει την έννοια της αξίας στον Πήττυ, την έννοια της υπεραξίας στον Στιούαρτ, στους φυσιοκράτες, κλπ. Αποτιμά λοιπόν τις μεμονωμένες εννοιολογικές κατακτήσεις, βγάζοντάς τις συνήθως από τη σύγχυση μιας μη κατάλληλης ορολογίας.

Αφετέρου, εξαιρεί μια άλλη αρετή που δεν συνδέεται με συγκεκριμένες κατακτήσεις (έννοιες), αλλά με τον τρόπο που γίνεται η “επιστημονική” πραγμάτευση της πολιτικής οικονομίας. Εδώ θεωρεί καθοριστικά δύο γνωρίσματα. Το πρώτο αφορά, σε πνεύμα τόσο κλασικό που μπορούμε να το αποκαλέσουμε Γαλιλεϊκό, την ίδια την επιστημονική στάση: τη μέθοδο παραμερισμού των φαινομενικών αισθήσεων, και συγκεκριμένα, στο χώρο της πολιτικής οικονομίας, τον παραμερισμό όλων των ορατών φαινομένων και των εμπειροπρακτικών εννοιών που παράγει ο οικονομικός κόσμος (πρόσοδος, τόκος, κέρδος, κλπ.), με δυο λόγια όλες τις οικονομικές κατηγορίες της “καθημερινής ζωής” που, όπως λέει ο Μαρξ προς το τέλος του *Κεφαλαίου*, ισοδυναμεί με “θρησκεία”. Το παραμέρισμα αυτό επιτρέπει να αποκαλυφθεί η κρυμμένη ουσία των φαινομένων, η ουσιαστική τους εσωτερικότητα. Για τον Μαρξ, η επιστήμη της οικονομίας εξαρτάται, όπως και κάθε άλλη επιστήμη, από την αναγωγή του φαινομένου στην ουσία, ή, όπως λέει με έναν σαφή παραλληλισμό προς την αστρονομία, από τη “φαινομενική κίνηση στην πραγματική κίνηση”. Όλοι οι οικονομολόγοι που έκαναν μια έστω και επί μέρους ανακάλυψη πραγματοποίησαν αυτή την αναγωγή. Η μερική όμως αυτή αναγωγή δεν επαρκεί για να συγκροτήσει την επιστήμη. Έτσι παρεμβαίνει το δεύτερο γνώρισμα. Επιστήμη είναι η συστηματική θεωρία που αγκαλιάζει το αντικείμενό της στην ολότητά του

και συλλαμβάνει τον “εσωτερικό δεσμό” που συνδέει τις ουσίες (που προκύπτουν από την αναγωγή) όλων των οικονομικών φαινομένων. Στους φυσιοκράτες, και κυρίως στον Κενάι, ανήκει η μεγάλη τιμή ότι έστω και εν μέρει (περιοριζόμενοι στην αγροτική παραγωγή) συνέδεσαν φαινόμενα τόσο διαφορετικά, όπως ο μισθός, το κέρδος, η πρόσοδος, το εμπορικό κέρδος, κλπ., με μια *μοναδική* αρχική ουσία – την υπεραξία που παράγεται στον αγροτικό τομέα. Στον Σμιθ ανήκει η τιμή ότι σκιαγράφησε το σύστημα, απελευθερώνοντάς το από την αγροτική υπόθεση των φυσιοκρατών. Το σφάλμα του όμως είναι ότι άφησε την εργασία στα μισά. Πράγματι, η ασυγχώρητη αδυναμία του Σμιθ είναι ότι θέλησε να νοήσει υπό μία και μόνη αρχή αντικείμενα τελείως διαφορετικής φύσης: τις αληθινές “ουσίες” (που προκύπτουν από την αναγωγή) και τα ακατέργαστα φαινόμενα που δεν έχουν αναχθεί στην ουσία τους. Η θεωρία του λοιπόν δεν είναι παρά η δίχως την παραμικρή αναγκαιότητα συνένωση δύο θεωριών, της *εξωτερικής* (που συνδέει φαινόμενα ακατέργαστα που δεν έχουν αναχθεί στην ουσία τους) και της *εσωτερικής*, της μόνης επιστημονικής (που συνδέει τις ουσίες). Η απλή αυτή παρατήρηση του Μαρξ είναι μεστή από νόημα: προϋποθέτει ότι την επιστήμη δεν την συγκροτεί απλά η μορφή της συστηματικότητας, αλλά η συστηματικότητα των “ουσιών” (των θεωρητικών εννοιών), και όχι η συστηματικότητα των αλληλοσυνδεόμενων ακατέργαστων φαινομένων (των στοιχείων του *πραγματικού*), ή ακόμη η μικτή συστηματικότητα “ουσιών” και ακατέργαστων φαινομένων. Πάντως, στον Ρικάρντο ανήκει η τιμή ότι σκέφθηκε και ξεπέρασε την αντίθεση ανάμεσα στις δύο “θεωρίες” του Σμιθ και συνέλαβε πραγματικά την Πολιτική Οικονομία με τη μορφή της επιστημονικότητας, δηλαδή ως ενοποιημένο σύστημα εννοιών που διατυπώνει στην εσωτερική ουσία του αντικειμένου του:

“Τελικά ήρθε ο Ρικάρντο ... Το θεμέλιο, η αφετηρία της φυσιολογίας του αστικού συστήματος – της κατανόησης του εσώτερου οργανικού συδέσμου και της ζωικής της διαδικασίας είναι ο προσδιορισμός της αξίας μέσω του χρόνου εργασίας. Ο Ρικάρντο ξεκινάει από αυτό και αναγκάζει την επιστήμη να απαρνηθεί την παλιά της ρουτίνα και να εξετάσει ως ποιο σημείο οι άλλες κατηγορίες που ανέπτυξε ή περιέγραψε – σχέσεις παραγωγής και κυκλοφορίας– αντιστοιχούν ή αντιφάσκουν προς αυτό το θεμέλιο, αυτή την αφετηρία. Ως ποιο σημείο η επιστήμη, που απλώς αποδίδει, αναπαράγει τις φαινομενικές μορφές της διαδικασίας (άρα και τα ίδια αυτά τα φαινόμενα), αντιστοιχούν στο θεμέλιο της εσώτερης συνοχής της, της αληθινής φυσιολογίας της αστικής τάξης, στο σημείο εκκίνησής της, τι συμβαίνει δηλαδή με τούτη την αντίφαση ανάμεσα στη φαινομενική και στην πραγματική κίνηση του συστήματος. Αυτή είναι λοιπόν η μεγάλη ιστορική σημασία του Ρικάρντο για την επιστήμη”. (Θεωρίες για την Υπεραξία, MEW, 26.2, 524-525).

Αναγωγή του φαινομένου στην ουσία (του δεδομένου στην έννοιά του) και εσωτερική ενότητα της ουσίας (συστηματικότητα των εννοιών όπως ενοποιούνται υπό την έννοιά τους): αυτοί είναι λοιπόν για τον Μαρξ οι δυο θετικοί καθορισμοί που προϋποθέτει ο επιστημονικός χαρακτήρας ενός μεμονωμένου συμπεράσματος ή μιας γενικής θεωρίας. Πρέπει να σημειώσουμε ωστόσο εδώ ότι οι καθορισμοί αυτοί εκφράζουν, προκειμένου για την Πολιτική Οικονομία, τις γενικές προϋποθέσεις της υπαρκτής επιστημονικής ορθολογικότητας (του υπαρκτού Θεωρητικού): ο Μαρξ απλά τους δανείζεται από τις υπάρχουσες επιστήμες και τους εισάγει στην Πολιτική Οικονομία ως *τυπικούς* κανόνες της επιστημονικής ορθολογικότητας γενικά. Όταν κρίνει τους φυσιοκράτες, τον Σμιθ ή τον Ρικάρντο τους υποβάλλει σε αυτούς τους τυπικούς κανόνες κρίνοντας αν τηρήθηκαν – δίχως να προδικάζεται το *περιεχόμενο* του αντικειμένου τους.

Εντούτοις δεν μένουμε σε απλές κρίσεις μορφής. Δεν μας έχει, άραγε, επισημάνει ο Μαρξ προηγουμένως στους ίδιους οικονομολόγους το περιεχόμενο, του οποίου αφαίρεση αποτελούν αυτές οι μορφές; Οι έννοιες στις οποίες ο Μαρξ στηρίζει τη θεωρία του, η αξία και η υπεραξία, δεν έχουν ήδη κάνει την εμφάνισή τους αυτοπροσώπως στους θεωρητικούς τίτλους των κλασικών Οικονομολόγων, όπως ακριβώς και η αναγωγή των φαινομένων στην ουσία και η θεωρητική συστηματικότητα; Διαπιστώνουμε εδώ μια πολύ περίεργη κατάσταση. Όλα μοιάζουν να δείχνουν ότι ο Μαρξ στην ουσία δεν είναι παρά ο κληρονόμος της

κλασικής οικονομίας και με αυτόν τον τρόπο έκριναν οι νεώτεροι κριτικοί του Μαρξ το εγχείρημά του – και μάλιστα είναι κληρονόμος απόλυτα εξασφαλισμένος, αφού έχει κληρονομήσει από τους προγόνους του τις έννοιες κλειδιά (το περιεχόμενο του αντικειμένου του), τη μέθοδο αναγωγής και το μοντέλο της εσωτερικής συστηματικότητας (την επιστημονική μορφή του αντικειμένου του). Ποιο είναι λοιπόν το ιδιαίζον γνώρισμα του Μαρξ, η ιστορική του αξία; Είναι απλά το ότι προεξέτεινε και ολοκλήρωσε ένα σχεδόν τελειωμένο έργο: ότι κάλυψε τα κενά, έλυσε τα εκκρεμή προβλήματα, μεγάλωσε, με δυο λόγια, την περιουσία των κλασικών, με βάση τις δικές τους τις αρχές, δηλαδή τη δική τους προβληματική, αποδεχόμενος όχι μόνο τη μέθοδό τους και τη θεωρία τους, αλλά και τον ορισμό ακόμη του *αντικειμένου τους*. Η απάντηση στο ερώτημα: ποιο είναι το αντικείμενο του Μαρξ, ποιο είναι το αντικείμενο του *Κεφαλαίου*, φαίνεται να έχει κατά βάση δοθεί ήδη, παρά τις διαφορές στις αποχρώσεις και στις ανακαλύψεις, στον Σμιθ και κυρίως στον Ρικάρντο. Το μεγάλο θεωρητικό υφαντό της πολιτικής οικονομίας ήταν ήδη φτιαγμένο: έλειπαν βέβαια μερικές κλωστές, υπήρχαν κάποια κενά. Ο Μαρξ υποτίθεται πως πέρασε τις κλωστές, στερέωσε καλά το υφάδι, ολοκλήρωσε μερικά σημεία, με δυο λόγια *φινίρισε* τη δουλειά, ώστε να είναι άψογη. Κατόπιν αυτού, αίρεται κάθε πιθανότητα παρεξήγησης στην ανάγνωση του *Κεφαλαίου*: το αντικείμενο του Μαρξ είναι ταυτόσημο με το αντικείμενο του Ρικάρντο. Η ιστορία της πολιτικής οικονομίας από τον Ρικάρντο ως τον Μαρξ γίνεται μια όμορφη συνέχεια δίχως τομές, παύει να δημιουργεί το παραμικρό πρόβλημα. Αν υπάρχει παρεξήγηση, αυτή βρίσκεται στον Ρικάρντο και στον Μαρξ – και όχι ανάμεσα στον Ρικάρντο και τον Μαρξ, αλλά ανάμεσα σε όλη την κλασική οικονομία της εργασιακής θεωρίας της αξίας, που ο Μαρξ “φινίρισε” περίλαμπρα και τη νεώτερη οριακή και νέο-οριακή πολιτική οικονομία, η οποία στηρίζεται σε μία εντελώς διαφορετική προβληματική.

Πραγματικά, όταν διαβάζουμε ορισμένα σχόλια του Γκράμσι (η μαρξιστική φιλοσοφία είναι η γενίκευση του Ρικάρντο), τις θεωρητικές αναλύσεις του Ρόζενταλ, ή και τις αξιοσημείωτες από άλλη σκοπιά κριτικές του Ντελλα Βόλπε και των μαθητών του, διαπιστώνουμε με κατάπληξη ότι δεν ξεφεύγουμε από τη *συνέχεια του αντικειμένου*. Αν εξαιρέσουμε τη μομφή που απευθύνει ο Μαρξ στον Ρικάρντο, ότι δηλαδή δεν έδωσε τη δέουσα σημασία στην πολυπλοκότητα των “μεσολαβήσεων” και συσχέτισε υπερβολικά άμεσα τις αφαιρέσεις του με τις εμπειρικές πραγματικότητες, αν εξαιρέσουμε τη μομφή για θεωρησιακή αφαίρεση (“υποστασιοποίηση» στη γλώσσα των Ντελλα Βόλπε, Κολλέτι και Πιετρανέρα) που ο Μαρξ απευθύνει στον Σμιθ, αν δηλαδή εξαιρέσουμε μερικά λάθη ή μια “αντιστροφή” στην ορθή χρήση της αφαίρεσης, δεν διακρίνουμε καμιά ουσιαστική διαφορά ανάμεσα στο αντικείμενο των Σμιθ και Ρικάρντο και στο αντικείμενο του Μαρξ. Η απουσία διαφοράς στο αντικείμενο καταχωρήθηκε στη κοινή ερμηνεία του μαρξισμού με την εξής μορφή: η διαφορά έγκειται απλώς στη μέθοδο. Η μέθοδος που εφαρμόζαν οι κλασικοί οικονομολόγοι στο αντικείμενό τους υποτίθεται πως ήταν τελικά *μεταφυσική*, ενώ αντίθετα του Μαρξ *διαλεκτική*. Όλα λοιπόν οφείλονται στη διαλεκτική, την οποία νοούν ως μέθοδο καθαυτή, που έχει εισαχθεί από τον Χέγκελ και έχει εφαρμοσθεί σε ένα αντικείμενο καθαυτό, παρόν ήδη στον Ρικάρντο. Ο Μαρξ απλώς υποτίθεται ότι σφράγισε με την ιδιοφυία του αυτή την ευτυχή ένωση, η οποία, όπως και κάθε ευτυχία, δεν έχει “Ιστορία”. Για κακή μας τύχη ξέρουμε όμως πως παραμένει μια “μικρή” δυσχέρεια: η ιστορία του “ισιώματος” αυτής της διαλεκτικής, που πρέπει να “ξαναστήσουμε στα πόδια της” για να περπατήσει επιτέλους στο στέρεο έδαφος του υλισμού.

Ούτε εδώ αναφέρομαι στις απλουστεύσεις μιας σχηματικής ερμηνείας, που αναμφισβήτητα διαθέτει πολιτικούς και ιστορικούς τίτλους, μόνο και μόνο γιατί μου αρέσει να διαφωνώ. Η υπόθεση της *συνέχειας του αντικειμένου* μεταξύ κλασικής οικονομίας και Μαρξ δεν είναι έργο μόνο των αντιπάλων του Μαρξ, ούτε και ορισμένων οπαδών του: γεννιέται σιωπηρά, σε πολλά σημεία, από το ρητό λόγο του ίδιου του Μαρξ, ή μάλλον γεννιέται από μια κάποια σιωπή του Μαρξ που συνοδεύει, χωρίς να ακούγεται, το ρητό του λόγο. Ορισμένες στιγμές, σε ορισμένα ενδεικτικά σημεία, η σιωπή αυτή ξεπηδά αυτοπροσώπως μέσα στο λόγο και τον υποχρεώνει να παραγάγει δίχως να το θέλει, σε στιγμιαίες αναλαμπές, αόρατες μέσα στο φως της

απόδειξης, αληθινές θεωρητικές παραδρομές: κάποια λέξη που μένει ξεκρέμαστη, ενώ μοιάζει να εντάσσεται στον αναγκαίο ειρμό της σκέψης, κάποια κρίση που κλείνει ανεπανόρθωτα, με μια ψευδοπροφάνεια, το πεδίο που φαίνεται να ανοίγει στη σκέψη. Μια απλή κατά λέξη ανάγνωση δεν βλέπει στα επιχειρήματα παρά τη συνέχεια του κειμένου. Χρειάζεται μια «ενδεικτική» ανάγνωση για να γίνουν αντιληπτά αυτά τα κενά, για να επισημανθεί, κάτω από τις εκφερόμενες λέξεις, ο λόγος της σιωπής που, ξεπηδώντας στο λόγο των λέξεων, προξενεί μέσα του τα κενά, που συνιστούν έλλειψη αυστηρότητας ή τα έσχατα όρια της καταβληθείσας προσπάθειας: πρόκειται για την απουσία της αυστηρότητας, αφότου διαβεί αυτά τα όρια, μέσα στο πεδίο που η ίδια άνοιξε.

Θα δώσω δύο παραδείγματα: την αντίληψη του Μαρξ για τις αφαιρέσεις που στηρίζουν τη διαδικασία της θεωρητικής πρακτικής, και το είδος της μορφής που απευθύνει στους κλασικούς οικονομολόγους.

Το κεφάλαιο III της *Εισαγωγής του 1857* μπορεί δικαιολογημένα να θεωρηθεί ο *Λόγος περί Μεθόδου* της νέας φιλοσοφίας που θεμελίωσε ο Μαρξ. Είναι, όντως, το μόνο συστηματικό κείμενο του Μαρξ που περιέχει, με την μορφή ανάλυσης των κατηγοριών και της μεθόδου της πολιτικής οικονομίας, ό,τι χρειάζεται για να θεμελιωθεί μια θεωρία της επιστημονικής πρακτικής, δηλαδή μια θεωρία των όρων της διαδικασίας της γνώσης, θεωρία που αποτελεί αντικείμενο της μαρξιστικής φιλοσοφίας.

Η θεωρητική προβληματική που στηρίζει αυτό το κείμενο μας επιτρέπει να διακρίνουμε τη μαρξιστική φιλοσοφία από κάθε θεωρησιακή ή εμπειριστική ιδεολογία. Το αποφασιστικό σημείο της θέσης του Μαρξ έγκειται στη διάκριση μεταξύ *πραγματικού* και σκέψης, διάκριση που τίθεται ως αρχή. Άλλο το πραγματικό και άλλο οι διάφορες όψεις του: το συγκεκριμένο-πραγματικό, η εξελικτική διαδικασία του πραγματικού, η πραγματική ολότητα, κλπ., και άλλο η νόηση του πραγματικού και οι διάφορες όψεις της: η διαδικασία σκέψης, η νοητική ολότητα, το νοητικό συγκεκριμένο, κλπ.

Δύο είναι οι ουσιαστικές θέσεις που συνεπάγεται αυτή η αρχή διάκρισης. 1) η υλιστική θέση της υπεροχής του πραγματικού επί της νόησής του, αφού η νόηση του πραγματικού προϋποθέτει την ύπαρξη του πραγματικού ανεξάρτητα από τη νόησή του (το πραγματικό “*υφίσταται ανεξάρτητα και έξω από το πνεύμα όπως και προηγουμένως*”, MEW, 13, 633) και 2) η υλιστική θέση της ιδιαιτερότητας της νόησης και της διαδικασίας νόησης σε σχέση με το πραγματικό και την πραγματική διαδικασία. Η δεύτερη αυτή θέση αποτελεί το αντικείμενο συλλογισμών του Μαρξ στο κεφάλαιο III της *Εισαγωγής*. Η σκέψη του πραγματικού, η αντίληψη του πραγματικού και όλες οι νοητικές διεργασίες με τις οποίες σκεφτόμαστε και αντιλαμβανόμαστε το πραγματικό, ανήκουν στην τάξη της νόησης, στο στοιχείο της νόησης, το οποίο δεν πρέπει να συγχέουμε με την τάξη του πραγματικού, με το στοιχείο του πραγματικού. “*Το όλο, όπως εμφανίζεται μέσα στο κεφάλι ως νοητικό σύνολο, είναι προϊόν του σκεπτόμενου κεφαλιού...*” (MEW, 13, 632). Κατά τον ίδιο τρόπο το νοητικό συγκεκριμένο ανήκει στη σκέψη και όχι στο πραγματικό. Η διαδικασία της γνώσης, η επεξεργασία (Verarbeitung) με την οποία η σκέψη μετασχηματίζει τις αρχικές διαισθήσεις και παραστάσεις σε γνώσεις ή νοητικά συγκεκριμένα, συντελούνται καθ’ ολοκληρία εντός της νόησης.

Δεν χωρά αμφιβολία ότι ανάμεσα στη νόηση-του-πραγματικού και το *πραγματικό* υπάρχει κάποια σχέση. Πρόκειται όμως για σχέση *γνωστική*², σχέση καταλληλότητας ή μη της γνώσης, και όχι για σχέση πραγματική, με την έννοια μιας σχέσης εγγεγραμμένης στο *πραγματικό* του οποίου η νόηση αποτελεί την (κατάλληλη ή ακατάλληλη) γνώση. Η γνωστική σχέση ανάμεσα στη γνώση του πραγματικού και στο πραγματικό δεν είναι σχέση *του πραγματικού* που γνωρίζουμε σε αυτή τη σχέση. Η διάκριση αυτή ανάμεσα στη σχέση της γνώσης και στη σχέση του πραγματικού είναι βασική: εάν δεν τη σεβαστούμε, θα πέσουμε αναπόφευκτα είτε στο θεωρησιακό ιδεαλισμό είτε στον εμπειριστικό ιδεαλισμό. Θα πέσουμε στον θεωρησιακό ιδεαλισμό, αν οδηγηθούμε, μαζί με τον Χέγκελ, στη σύγχυση μεταξύ νόησης και πραγματικού, *ανάγοντας* το πραγματικό

2 Βλ. το πρώτο κείμενο του τόμου, παρ. 16, 18.

στη νόηση, “αντιλαμβανόμενοι το πραγματικό ως αποτέλεσμα... της νόησης” (MEW, 13, 632). Θα πέσουμε δε στον εμπειριστικό ιδεαλισμό, αν κάνουμε τη σύγχυση μεταξύ νόησης και πραγματικού, ανάγοντας τη νόηση του πραγματικού στο ίδιο το πραγματικό. Και στις δύο περιπτώσεις η διπλή αυτή αναγωγή συνίσταται στην προβολή και πραγμάτωση του ενός στοιχείου εντός του άλλου: νοούμε δηλαδή τη διαφορά μεταξύ του πραγματικού και της νόησης του ως διαφορά είτε μέσα στην ίδια τη νόηση (θεωρησιακός ιδεαλισμός) είτε μέσα στο ίδιο το πραγματικό (εμπειριστικός ιδεαλισμός).

Οι θέσεις αυτές δημιουργούν φυσικά ορισμένα προβλήματα³, συνάγονται όμως σαφώς από το κείμενο του Μαρξ. Ας περάσουμε σε αυτό που μας ενδιαφέρει. Εξετάζοντας τις μεθόδους της πολιτικής οικονομίας, ο Μαρξ διακρίνει δύο: εκείνη που ξεκινά “από μια ζωντανή ολότητα” (“πληθυσμός, έθνος, κράτος, περισσότερα κράτη») και εκείνη “που ξεκινά από ορισμένες καθοριστικές, αφηρημένες, γενικές σχέσεις όπως καταμερισμός εργασίας, χρήμα, αξία κλπ.” (MEW, 13, 632). Δύο λοιπόν μέθοδοι, μία που ξεκινά από το πραγματικό και η άλλη που ξεκινά από αφαιρέσεις. Ποια από τις δύο είναι η ορθή; “Η ορθή μέθοδος μοιάζει να είναι να αρχίζουμε από το πραγματικό και το συγκεκριμένο ... όμως, αν δούμε το πράγμα από πιο κοντά, αντιλαμβανόμαστε ότι αυτό είναι λάθος” (MEW, 13, 631). Η δεύτερη μέθοδος ξεκινά από απλές αφαιρέσεις και παράγει σε ένα “νοητικό συγκεκριμένο” τη γνώση του πραγματικού: “είναι φανερά η επιστημονικά ορθή μέθοδος” (MEW, 13, 631), και αυτή ακολουθεί η κλασική πολιτική οικονομία, του Σμιθ και του Ρικάρντο. Τυπικά, δεν έχουμε τίποτε να προσάψουμε στην προφάνεια αυτού του λόγου.

Εντούτοις, ο λόγος αυτός, με τον αυτονόητο χαρακτήρα του, περιέχει και συγκαλύπτει μια ενδεικτική σιωπή του Μαρξ. Η σιωπή αυτή δεν ακούγεται στην ανάπτυξη του λόγου που επιχειρεί να αποδείξει ότι η γνωστική διαδικασία είναι μια διαδικασία θεωρητικής εργασίας και επεξεργασίας, και ότι το νοητικό συγκεκριμένο, ή γνώση του πραγματικού, είναι προϊόν αυτής της θεωρητικής πρακτικής. Η σιωπή αυτή δεν “ακούγεται” παρά σε ένα συγκεκριμένο σημείο, εκεί ακριβώς που περνά απαρατήρητη: όταν ο Μαρξ μιλά για τις αρχικές αφαιρέσεις πάνω στις οποίες συντελείται η εργασία μετασχηματισμού. Τι είναι αυτές οι αρχικές αφαιρέσεις; Για ποιο λόγο ο Μαρξ αποδέχεται, μαζί με αυτές τις αρχικές αφαιρέσεις, και δίχως την παραμικρή κριτική, τις κατηγορίες από τις οποίες ξεκινούν ο Σμιθ και ο Ρικάρντο δίνοντας την εντύπωση ότι και ο ίδιος εξακολουθεί να σκέφτεται πάνω στο ίδιο αντικείμενο, και συνεπώς δεν παρεμβάλλεται καμία τομή ως προς το αντικείμενο; Τα δύο αυτά ερωτήματα δεν είναι παρά ένα και το αυτό, και μάλιστα είναι εκείνο στο οποίο ο Μαρξ δεν δίνει απάντηση για τον απλό λόγο ότι δεν το θέτει. Αυτός είναι ο τόπος της σιωπής του, τόπος κενός, που κινδυνεύει να καταληφθεί από τον “φυσικό” λόγο της ιδεολογίας, με τη μορφή του εμπειρισμού. “Οι οικονομολόγοι του 17ου αιώνα αρχίζουν πάντα» γράφει ο Μαρξ «με τη ζωντανή ολότητα, πληθυσμός, έθνος, κράτος, περισσότερα κράτη. Πάντοτε όμως τελικά συνάγουν με την ανάλυση ορισμένες καθοριστικές, αφηρημένες, γενικές σχέσεις όπως καταμερισμός εργασίας, χρήμα, αξία κλπ. Από τη στιγμή που οι συντελεστές αυτοί λίγο-πολύ παγιώθηκαν και πήραν αφηρημένη μορφή, άρχισαν να υπάρχουν τα οικονομικά συστήματα, τα οποία ξεκινούν από όρους απλούς, όπως εργασία ...” (MEW, 13, 632). Ούτε λέξη για τη φύση αυτής της “ανάλυσης”, της αφαίρεσης και της παγίωσης. Σιωπή, ή μάλλον συσχέτιση αυτών των “αφαιρέσεων” με το πραγματικό από το οποίο τις “αφαιρούμε”, με τη “διαίσθηση και αναπαράσταση” του πραγματικού, οι οποίες μοιάζουν στην καθαρότητά τους ως η ακατέργαστη ύλη αυτών των αφαιρέσεων, δίχως να επισημαίνεται η κατάσταση αυτής της ύλης (ακατέργαστη ύλη ή πρώτη ύλη;). Στον κενό χώρο αυτής της σιωπής μπορεί φυσικά να εισέλθει η ιδεολογία για τη σχέση πραγματικής αντιστοιχίας ανάμεσα στο πραγματικό και στη διαίσθηση και αναπαράστασή του, και για την παρουσία μιας “αφαίρεσης” που επενεργεί στο πραγματικό για να συναγάγει τις “αφηρημένες γενικές σχέσεις”, δηλαδή μια εμπειριστική ιδεολογία της αφαίρεσης. Ακόμη και αν θέσουμε το ερώτημα διαφορετικά εξακολουθούμε να διαπιστώνουμε την απουσία του: γιατί μπορεί να θεωρηθούν “καθοριστικές”

3 Βλ. το πρώτο κείμενο του τόμου, παρ. 16, 17, 18.

οι “αφηρημένες γενικές σχέσεις”; Κάθε αφαίρεση αποτελεί την επιστημονική έννοια του αντικειμένου της; Δεν υπάρχουν αφαιρέσεις ιδεολογικές και αφαιρέσεις επιστημονικές, “καλές” και “κακές” αφαιρέσεις; Σιωπή⁴. Μπορούμε να θέσουμε το ίδιο ερώτημα και με άλλο τρόπο: στην περίπτωση αυτή οι περίφημες κατηγορίες των κλασικών οικονομολόγων, οι αφαιρέσεις από τις οποίες πρέπει να ξεκινάμε για να παράγουμε γνώσεις δεν αποτελούν πρόβλημα για τον Μαρξ. Θεωρεί ότι προκύπτουν από μια προκαταρκτική αφαιρετική διαδικασία, σχετικά με την οποία ο ίδιος σιωπάει: οι αφηρημένες κατηγορίες λοιπόν μπορούν να “αντικαθρεφτίσουν” τις πραγματικές αφηρημένες κατηγορίες, το πραγματικό αφηρημένο, που κατοικεί ως αφαίρεση της ατομικότητας τους στα εμπειρικά φαινόμενα του οικονομικού κόσμου. Το ίδιο ερώτημα μπορεί να τεθεί και με άλλο τρόπο: οι αφηρημένες κατηγορίες της αρχής (οι κατηγορίες των οικονομολόγων) συνεχίζουν να είναι παρούσες και στο τέλος. Έχουν παραγάγει “συγκεκριμένες” γνώσεις, αλλά δεν τις βλέπουμε να είναι μετασχηματισμένες, φαίνεται μάλιστα ότι δεν οφείλουν να μετασχηματιστούν, γιατί υπήρχαν ήδη, εξ αρχής, σε μορφή κατάλληλη για το αντικείμενό τους, έτσι ώστε το “νοητικό-συγκεκριμένο” που πρόκειται να παραγάγει η επιστημονική εργασία να φαίνεται ως απλή συγκεκριμενοποίησή τους, απλή αυτοπεριπλοκή τους, απλή αυτοσύνθεσή τους που θεωρείται σιωπηρά ως αυτοσυγκεκριμενοποίησή τους. Με αυτόν τον τρόπο παρατείνεται η σιωπή μέσα σε ένα ρητό ή μη ρητό λόγο. Ολόκληρη η θεωρητική περιγραφή που μας δίνει ο Μαρξ παραμένει τυπική, αφού δεν θέτει ερωτήματα σχετικά με τη φύση αυτών των αρχικών αφαιρέσεων, το κατά πόσον είναι πρόσφορες για το αντικείμενό τους, με δυο λόγια δεν εξετάζει το αντικείμενο στο οποίο αναφέρεται. Αυτό είναι φυσικό, αφού δεν εξετάζεται συσχετικά ο μετασχηματισμός των αφηρημένων κατηγοριών κατά τον ρου της διαδικασίας της θεωρητικής πρακτικής, δηλαδή η φύση του αντικειμένου που εξυπνοούν αυτοί οι μετασχηματισμοί. Δεν σκοπεύουμε να μεμφθούμε τον Μαρξ γι’ αυτό: δεν είχε υποχρέωση να τα πει όλα, και μάλιστα σ’ ένα κείμενο που έμεινε ανέκδοτο, και εν πάση περιπτώσει κανένας δεν οφείλεται να τα πει όλα μονομιάς. Μπορούμε ωστόσο να μεμφόμαστε τους υπερβολικά βιαστικούς αναγνώστες του που δεν άκουσαν ούτε κατανόησαν αυτή τη σιωπή⁵ και έπεσαν στον εμπειρισμό. Μόνο αν τοποθετήσουμε με ακρίβεια τον τόπο της σιωπής του Μαρξ

4 Ποιο είναι το αντίτιμο αυτής της σιωπής; ας διαβάσουμε το κεφ. VII του βιβλίου του Ρόζενταλ (“Les problemes de la dialectique dans *Le Capital*”), και κυρίως τις σελίδες που αφιερώνει στο να αποφύγει το πρόβλημα της διαφοράς ανάμεσα σε “καλή” και “κακή” αφαίρεση (σ. 304-305, 325-327). και ας αναλογιστούμε την τύχη που είχε στη μαρξιστική φιλοσοφία ένας όρος τόσο διφορούμενος όπως η “γενίκευση” με τον οποίο νοείται (δηλαδή τελικά δεν νοείται) η φύση της επιστημονικής αφαίρεσης. Το αντίτιμο αυτής της μη ακουόμενης σιωπής είναι ο πειρασμός του εμπειρισμού.

5 Δεν πρέπει να δώσουμε λάθος νόημα σ’ αυτή την σιωπή. Αποτελεί μέρος ενός καθορισμένου λόγου, που δεν είχε ως αντικείμενο να εκθέσει τις αρχές της μαρξιστικής φιλοσοφίας, της θεωρίας της ιστορίας της παραγωγής των γνώσεων, αλλά να θέσει ορισμένους μεθοδολογικούς κανόνες απαραίτητους στην πραγμάτευση της Πολιτικής Οικονομίας. Συνεπώς, ο Μαρξ τοποθετούνταν εντός μιας ήδη συγκροτημένης γνώσης, χωρίς να θέτει το πρόβλημα της παραγωγής της. Γι’ αυτό και του είναι δυνατόν, μέσα στα όρια αυτού του κειμένου, να πραγματευτεί τις “καλές αφαιρέσεις” του Σμιθ και του Ρικάρντο ως αντιστοιχούσες σε κάποιο πραγματικό, και σιωπά για τις εξαιρετικά πολύπλοκες συνθήκες που έφεραν στο φως την κλασική Πολιτική Οικονομία: αφήνει εκκρεμές το πρόβλημα της διαδικασίας που επέτρεψε την παραγωγή του πεδίου της κλασικής προβληματικής στο οποίο συστήθηκε τελικά ως αντικείμενο το αντικείμενο της Πολιτικής Οικονομίας, παρέχοντας μέσω της γνώσης του μια κάποια πρόσβαση στο πραγματικό, έστω και κυριαρχούμενη ακόμη από την ιδεολογία. Η απαίτηση που εγείρει αυτό το μεθοδολογικό κείμενο για τη συγκρότηση μιας θεωρίας της παραγωγής των γνώσεων που ταυτίζεται με τη μαρξιστική φιλοσοφία, είναι μια απαίτηση που αφορά εμάς: είναι όμως και μια απαίτηση που οφείλουμε να ικανοποιήσουμε και για λογαριασμό του Μαρξ υπό την προϋπόθεση ότι θα λάβουμε υπόψη ότι το κείμενο αυτό δεν είναι θεωρητικά ολοκληρωμένο (εξού και η σιωπή επί του προκειμένου), και ότι επίσης θα λάβουμε υπόψη τη φιλοσοφική εμβέλεια της νέας θεωρίας για την ιστορία που εμπεριέχει (ιδίως διότι μας υποχρεώνει να σκεφτούμε τη συνάρθρωση της ιδεολογικής και της φιλοσοφικής πρακτικής με άλλες πρακτικές, και την οργανική και διαφορική ιστορία αυτών των πρακτικών). Με λίγα λόγια, δύο είναι οι τρόποι για να πραγματευθούμε τη σιωπή που εμπεριέχει αυτό το κείμενο: ή να την θεωρήσουμε ως σιωπή *αυτονόητη*, αφού το περιεχόμενό της είναι η θεωρία της κυριαρχούσας εμπειριστικής αφαίρεσης ή να τη

μπορούμε να θέσουμε το ερώτημα που εμπεριέχει και συγκαλύπτει αυτή η σιωπή: το ερώτημα της *διαφορικής φύσης των αφαιρέσεων* επί των οποίων δρα η επιστημονική σκέψη, για να παραγάγει, στο τέλος του έργου της, νέες αφαιρέσεις, διαφορετικές από τις πρώτες, και στην περίπτωση μιας επιστημολογικής τομής όπως αυτή που χωρίζει τον Μαρξ από τους κλασικούς οικονομολόγους, αφαιρέσεις ριζικά καινούργιες.

Στην προσπάθειά μου να κάνω φανερή την αναγκαιότητα να σκεφτόμαστε αυτή τη διαφορά, έδωσα *διαφορετικά* ονόματα στις διάφορες αφαιρέσεις που παρεμβαίνουν στη διαδικασία της θεωρητικής πρακτικής, και διέκρινα με μεγάλη προσοχή, τις Γενικότητες I (αρχικές αφαιρέσεις) από τις Γενικότητες III (προϊόντα της γνωστικής διαδικασίας) και σίγουρα *πρόσθεσα* κάτι στο λόγο του Μαρξ: από μian άλλη πλευρά απλώς *αποκατέστησα*, δηλαδή *ακολούθησα* το δικό του το λόγο, χωρίς να υποχωρήσω στον πειρασμό της *σιωπής* του. *Άκουσα* αυτή τη σιωπή ως πιθανή αδυναμία που παρουσιάζει ένας λόγος κάτω από την πίεση και τη δράση ενός άλλου λόγου που προξενεί *απωθήσεις* με την πίεση και δράση του, ενός λόγου που εξαιτίας αυτής της *απόθησης*, παίρνει τη θέση του πρώτου και μιλά όπου ο πρώτος *σιωπά*: ο λόγος αυτός είναι ο εμπειριστικός λόγος. Το μόνο που έκανα ήταν να βάλω *τη σιωπή του πρώτου λόγου να μιλήσει, εξαλείφοντας τον δεύτερο*. Απλή λεπτομέρεια, θα πει κανείς. Σίγουρα. Αλλά κάτι τέτοιες λεπτομέρειες στηρίζουν, όταν δεν υπάρχει *αυστηρότητα*, τους φλύαρους και έμπλεους επιπτώσεων λόγους που εκτοπίζουν τον φιλόσοφο Μαρξ στο έδαφος της ιδεολογίας που εκείνος *αντιμάχεται* και *καταρρίπτει*. Θα δούμε παρακάτω *παραδείγματα* στα οποία η μη-νόηση μιας απειροελάχιστης σιωπής νομιμοποιεί λόγους μη νοημένους, δηλαδή λόγους ιδεολογικούς.

IV. Τα μειονεκτήματα της κλασικής οικονομίας. Σκιαγράφηση της έννοιας του ιστορικού χρόνου

Έρχομαι τώρα στο δεύτερο παράδειγμα, με το οποίο θα μπορέσουμε να δούμε τις διαστάσεις του ίδιου προβλήματος, αλλά με διαφορετικό τρόπο: θα εξετάσουμε τι προσάπτει ο Μαρξ στους κλασικούς οικονομολόγους. Τους ψέγει σε πολλά επί μέρους σημεία και σε κάτι θεμελιώδες.

Από τις επί μέρους μομφές θα συγκρατήσω μόνο μία, που αφορά ένα θέμα ορολογίας. Καταλογίζει στους Σμιθ και Ρικάρντο το φαινομενικά ασήμαντο γεγονός ότι αναλύουν πάντοτε την “υπεραξία” *υπό τη μορφή του κέρδους, της προσόδου και του τόκου* και, άρα, δεν την αναφέρουν ποτέ *με το όνομά της*, αλλά πάντα *μασκαρεμένη* με άλλα ονόματα, και δεν τη νοούν στη “γενικότητα”, διαχωρίζοντάς την από τις “μορφές ύπαρξής” της: κέρδος, πρόσοδο, τόκο. Ο τρόπος που διατυπώνεται αυτή η μομφή έχει ενδιαφέρον: ο Μαρξ

θεωρήσουμε ως όριο και ως πρόβλημα. *Όριο*: δηλαδή το ακρότατο σημείο όπου έφτασε τη σκέψη του ο Μαρξ, οπότε βέβαια το όριο αυτό, όχι μόνο δεν μας ρίχνει στο παλιό πεδίο της εμπειριστικής φιλοσοφίας, αλλά μας ανοίγει ένα καινούργιο πεδίο. *Πρόβλημα*: ποια είναι η φύση αυτού του νέου πεδίου; Διαθέτουμε πλέον αρκετές μελέτες για την ιστορία της γνώσης ώστε να υποπτευόμαστε ότι πρέπει να ψάχνουμε σε κατευθύνσεις τελείως διαφορετικές από τον εμπειρισμό. Ο Μαρξ μας δίνει τις θεμελιακές αρχές αυτής της αποφασιστικής έρευνας (δόμηση και συνάρθρωση των διαφόρων πρακτικών). Έτσι βλέπουμε τη διαφορά που υπάρχει μεταξύ της ιδεολογικής πραγμάτευσης μιας σιωπής ή ενός θεωρητικού κενού και της επιστημονικής πραγμάτευσης: στην πρώτη περίπτωση βρισκόμαστε μπροστά σε ένα ιδεολογικό *κλείσιμο*, στη δεύτερη μπροστά σε ένα επιστημονικό *άνοιγμα*. Με αυτόν τον τρόπο βλέπουμε ένα συγκεκριμένο παράδειγμα της ιδεολογικής απειλής που επικρέμαται σε κάθε επιστημονική εργασία. Η ιδεολογία παραμονεύει την επιστήμη όχι μόνο σε κάθε σημείο που χάνει την θεωρητική της αυστηρότητα, αλλά και στο ακρότατο σημείο όπου η τρέχουσα έρευνα φτάνει στα *όριά* της. Εδώ ακριβώς μπορεί να παρέμβει η φιλοσοφική δραστηριότητα, στο επίπεδο της ζωής της επιστήμης: ως θεωρητική επαγρύπνηση που προασπίζεται το *άνοιγμα* της επιστήμης απέναντι στο *κλείσιμο* της ιδεολογίας, με την προϋπόθεση βέβαια πως δεν θα αρκείται να μιλά γενικά περί *άνοιγματος* και *κλεισίματος*, αλλά θα αναφέρεται στις *τυπικές, ιστορικά καθορισμένες δομές* αυτού του *άνοιγματος* και αυτού του *κλεισίματος*. Στον *Υλισμό και Εμπειριοκριτικισμό*, ο Λένιν δεν παύει να μας υπενθυμίζει αυτή τη βασικότερη ύπαρξη που συνιστά την ειδική λειτουργία της μαρξιστικής φιλοσοφίας.

μοιάζει να θεωρεί αυτή τη σύγχυση της υπεραξίας με τις μορφές ύπαρξής της ως απλή και επανορθώσιμη γλωσσική ανεπάρκεια. Πράγματι, όταν διαβάζει Σμιθ και Ρικάρντο αποκαθιστά τη λέξη που απουσιάζει κάτω από τις λέξεις που την κρύβουν, μεταφράζει τις λέξεις αποκαθιστώντας την παραλειπόμενη, προφέροντας εκείνο ακριβώς που αποσιωπούν, διαβάζοντας τις αναλύσεις τους για την πρόσοδο και το κέρδος σαν να ήταν αναλύσεις της γενικής υπεραξίας, η οποία ωστόσο ποτέ δεν κατονομάζεται ως η εσωτερική ουσία της προσόδου και του κέρδους. Γνωρίζουμε όμως ότι η έννοια της υπεραξίας είναι, κατά την ομολογία του ίδιου του Μαρξ, μια από τις δύο έννοιες-κλειδιά της θεωρίας του, μια έννοια ενδεικτική της διαφοράς που τον χωρίζει από τον Σμιθ και τον Ρικάρντο σχετικά με την προβληματική και το αντικείμενο. Έτσι ο Μαρξ πραγματεύεται την απουσία μιας έννοιας σαν να επρόκειτο για την απουσία μιας λέξης, και αυτό σχετικά με μια έννοια που δεν είναι η πρώτη τυχούσα, αλλά αντίθετα, όπως θα δούμε, μια έννοια που δεν μπορεί να αναλυθεί ως έννοια με την αυστηρή σημασία του όρου δίχως να εγείρει το ζήτημα της προβληματικής που τη στηρίζει, με άλλα λόγια τη διαφορά προβληματικής, την τομή που χωρίζει τον Μαρξ από την κλασική Οικονομία. Και εδώ πάλι, όταν διατυπώνει αυτή τη μομφή, ο Μαρξ δεν σκέφτεται κυριολεκτικά αυτό που κάνει – αφού ανάγει σε απουσία μιας λέξης την απουσία μιας έννοιας οργανικής που “επιταχύνει” (με την έννοια που έχει ο όρος στη χημεία) την επανάσταση της προβληματικής. Η παράλειψη αυτή του Μαρξ, εφόσον δεν αποκαθίσταται, τον κατεβάζει στο επίπεδο των προκατόχων του. Και έτσι βρισκόμαστε ξανά στη συνέχεια του αντικειμένου. Στο σημείο αυτό θα επανέλθουμε.

Η θεμελιακή μομφή που απευθύνει ο Μαρξ, από την *Αθλιότητα της Φιλοσοφίας* έως το *Κεφάλαιο*, σε όλη την κλασική Οικονομία, είναι ότι έχει μια ανιστορική, διαιωνιστική, παγιωτική και αφηρημένη αντίληψη για τις οικονομικές κατηγορίες του καπιταλισμού. Ο Μαρξ δηλώνει ξεκάθαρα ότι πρέπει να δώσουμε ιστορική υπόσταση σε αυτές τις κατηγορίες, για να φέρουμε στην επιφάνεια και να κατανοήσουμε τη φύση τους, τη σχετικότητα τους και τη παροδικότητά τους. Οι κλασικοί οικονομολόγοι, λέει, θεώρησαν τους όρους της καπιταλιστικής παραγωγής ως αιώνιους όρους κάθε παραγωγής, παραβλέποντας ότι οι κατηγορίες αυτές ήταν ιστορικά καθορισμένες, επομένως ιστορικές και παροδικές.

“Οι Οικονομολόγοι εκθέτουν τις αστικές σχέσεις παραγωγής, καταμερισμό εργασίας, πίστη, νόμισμα κλπ. ως κατηγορίες πάγιες, αμετάβλητες, αιώνιες ... Οι Οικονομολόγοι μας εξηγούν πως παράγουμε σε αυτές τις δεδομένες σχέσεις, αλλά δεν μας εξηγούν, πώς παράγονται αυτές οι σχέσεις, δεν μας εξηγούν δηλαδή την ιστορική κίνηση που τις γεννά ... οι ιδέες, οι κατηγορίες αυτές είναι τόσο λίγο αιώνιες όσο και οι σχέσεις που εκφράζουν. Είναι προϊόντα ιστορικά, παρερχόμενα, πρόσκαιρα» (*Αθλιότητα της Φιλοσοφίας*, MEW, 4, 126-127, 130).

Θα δούμε όμως ότι η κριτική αυτή δεν αποτελεί την τελευταία λέξη της *πραγματικής* κριτικής του Μαρξ. Παραμένει επιφανειακή και διφορούμενη, ενώ η κριτική του είναι απείρως βαθύτερη. Δεν είναι πάντως τυχαίο το ότι ο Μαρξ μένει συχνά στα μισά της πραγματικής κριτικής του όταν ασκεί τη ρητή κριτική του θεωρώντας ότι η διαφορά του με τους κλασικούς οικονομολόγους βρίσκεται στην ανιστορικότητα της αντίληψής τους. Αυτή η κρίση βάρυνε πολύ στην ερμηνεία που δόθηκε όχι μόνο στο *Κεφάλαιο* και στη μαρξιστική θεωρία της πολιτικής οικονομίας, αλλά και στην μαρξιστική φιλοσοφία. Αποτελεί ένα από τα στρατηγικά σημεία της σκέψης του Μαρξ, το υπ' αριθμόν 1 στρατηγικό σημείο της σκέψης του, με αποτέλεσμα η ημιτελής θεωρητική κρίση του Μαρξ για τον ίδιο τον εαυτό του να προκαλεί και πάλι σοβαρότατες παρεξηγήσεις όχι μόνο στο χώρο των αντιπάλων του που είχαν συμφέρον να τον παρανοήσουν για να τον καταδικάσουν, αλλά επίσης και κυρίως στο χώρο των οπαδών του.

Όλες αυτές οι παρεξηγήσεις μπορούν να συγκεντρωθούν γύρω από μια κύρια παρεξήγηση που αφορά τη θεωρητική σχέση του μαρξισμού με την ιστορία, τον θρυλούμενο ριζικό ιστορικισμό του μαρξισμού. Ας εξετάσουμε το υπόβαθρο των διαφόρων μορφών που πήρε η κρίσιμη αυτή παρεξήγηση.

Κατά τη γνώμη μου θίγει άμεσα τη σχέση του Μαρξ με τον Χέγκελ και την αντίληψη για τη διαλεκτική και την ιστορία. Αν όλη η διαφορά που χωρίζει τον Μαρξ από τους κλασικούς οικονομολόγους συνοψιζόταν στον ιστορικό χαρακτήρα των οικονομικών κατηγοριών, θα ήταν αρκετό να ιστοριοποιήσει ο Μαρξ αυτές τις κατηγορίες, να αρνηθεί τον πάγιο, απόλυτο και αιώνιο χαρακτήρα τους, να τις θεωρήσει αντιθέτως ως κατηγορίες σχετικές, προσωρινές και παροδικές, δηλαδή ως υποκείμενες σε τελική ανάλυση στη στιγμή της ιστορικής τους ύπαρξης. Έτσι η σχέση του Μαρξ με τον Σμιθ και τον Ρικάρντο θα φαινόταν ταυτόσημη με τη σχέση του Χέγκελ προς την κλασική φιλοσοφία. Και τότε ο Μαρξ θα ήταν ένας Ρικάρντο εν εξελίξει, όπως και για τον Χέγκελ έχουν πει ότι ήταν ένας Σπινόζα εν κινήσει, δηλαδή ιστοριοποιημένος. Και τότε πάλι, για άλλη μια φορά, η αρετή του Μαρξ θα ενέκειτο στο ότι εγγελιάνισε, διαλεκτικοποίησε τον Ρικάρντο, δηλαδή στο ότι στοχάστηκε με την εγγελιανή διαλεκτική μέθοδο ένα ήδη συγκροτημένο περιεχόμενο, το οποίο δεν χωριζόταν από την αλήθεια παρά με το λεπτό διάφραγμα της ιστορικής σχετικότητας. Έτσι όμως πέφτουμε ξανά σε σχήματα παγιωμένα από μίαν ολόκληρη παράδοση και στηριζόμενα σε μια αντίληψη για τη διαλεκτική ως μέθοδο καθεαυτή, αδιάφορη για το περιεχόμενο του οποίου αποτελεί νόμο, άσχετη προς τον ιδιαίτερο χαρακτήρα του αντικειμένου στο οποίο παρέχει ταυτόχρονα τις γνωστικές αρχές και τους αντικειμενικούς νόμους. Δεν θα επιμείνω σε τούτο το σημείο, γιατί έχει ξεκαθαριστεί ήδη, τουλάχιστον κατ' αρχήν.

Θα ήθελα να επισημάνω μίαν άλλη σύγχυση που δεν έχει δηλωθεί ούτε ξεκαθαριστεί, και η οποία δεσπόζει, και σίγουρα θα δεσπόζει για πολύ καιρό, στην ερμηνεία του μαρξισμού. Εννοώ εδώ *τη σύγχυση σχετικά με την έννοια της ιστορίας*.

Όποιος ισχυρίζεται ότι η κλασική Οικονομία δεν αντιλαμβανόταν ιστορικά αλλά διαιωνιστικά τις οικονομικές κατηγορίες, όταν δηλώνει ότι για να γίνουν οι κατηγορίες αυτές πρόσφορες για το αντικείμενό τους πρέπει να νοηθούν ως έχουσες ιστορικό χαρακτήρα, φέρνουμε στο προσκήνιο *την έννοια ιστορία*, ή μάλλον *μία ορισμένη έννοια για την ιστορία που υπάρχει στον κοινό νου*, χωρίς να θελήσουμε τη θέσουμε υπό εξέταση. Στην πραγματικότητα εμφανίζουμε ως λύση μια έννοια που εμφανίζει θεωρητικά προβλήματα, διότι την προσλαμβάνουμε και την χρησιμοποιούμε ως έννοια που δεν έχει υποστεί κριτική επεξεργασία, όπως συμβαίνει με όλες τις “προφανείς” έννοιες. Αυτό δημιουργεί τον κίνδυνο να αποτελεί μοναδικό θεωρητικό περιεχόμενο της έννοιας η λειτουργία που της ορίζει η υπάρχουσα ή κυριαρχούσα ιδεολογία. Εμφανίζουμε δηλαδή ως θεωρητική λύση μια έννοια χωρίς να εξετάσουμε τους τίτλους της και η οποία δεν αποτελεί λύση, αλλά θεωρητικό πρόβλημα. Θεωρούμε δηλαδή ότι μπορούμε να δανειστούμε από τον Χέγκελ ή από την εμπειρική πρακτική των ιστορικών αυτή την έννοια της ιστορίας και να την εισάγουμε στον Μαρξ δίχως καμιά δυσχέρεια, δίχως δηλαδή να αναρωτηθούμε κριτικά ποιο είναι το υπαρκτό περιεχόμενο μιας έννοιας που την έχουμε “περιμαζέψει” με αυτό τον απλοϊκό τρόπο, σαν να ήταν κάτι αυτονόητο, ενώ αντίθετα θα έπρεπε πρώτα και κύρια να αναρωτηθούμε ποιο *οφείλει* να είναι το περιεχόμενο της έννοιας ιστορία που απαιτεί και επιβάλλει η θεωρητική προβληματική του Μαρξ.

Χωρίς να θέλω να προκαταβάλω την ανάλυση που θα ακολουθήσει, θα ήθελα να διευκρινίσω ορισμένα σημεία αρχής. Θα πάρω ως πρόσφορο αντιπαράδειγμα (θα δούμε στη συνέχεια γιατί είναι πρόσφορο) τη εγγελιανή αντίληψη της ιστορίας, τη εγγελιανή έννοια του *ιστορικού χρόνου*, που, κατά τον Χέγκελ, αντικατοπτρίζει την ουσία του ιστορικού ως ιστορικού.

Όπως γνωρίζουμε, ο Χέγκελ ορίζει τον χρόνο ως “*der daseiende Begriff*”, δηλαδή ως έννοια στην άμεση εμπειρική ύπαρξή της. Αφού λοιπόν ο ίδιος ο χρόνος μας παραπέμπει στην *έννοια* ως ουσία του, αφού δηλαδή ο Χέγκελ διακηρύσσει συνειδητά ότι ο ιστορικός χρόνος δεν είναι παρά ο αντικατοπτρισμός, μέσα στη συνέχεια του χρόνου, της εσωτερικής ουσίας της ιστορικής ολότητας που ενσαρκώνει μια στιγμή της ανάπτυξης της έννοιας (εδώ: της ιδέας), μπορούμε να θεωρούμε, με την άδεια του Χέγκελ, ότι ο ιστορικός χρόνος καθρεφτίζει απλώς την ουσία της κοινωνικής ολότητας της οποίας και αποτελεί την *ύπαρξη*. Αυτό

σημαίνει ότι τα ουσιαστικά χαρακτηριστικά του ιστορικού χρόνου θα μας παραπέμψουν, υπό μορφή ενδείξεων, στη δομή που προσιδιάζει σ' αυτή την κοινωνική ολότητα.

Δύο είναι τα ουσιαστικά χαρακτηριστικά του εγελιανού ιστορικού χρόνου που μπορούμε να απομονώσουμε: η ομοιογενής συνέχεια και η συγχρονικότητα του χρόνου.

1. Η ομοιογενής συνέχεια του χρόνου. Η ομοιογενής συνέχεια του χρόνου είναι το καθρέφτισμα της συνέχειας της διαλεκτικής ανάπτυξης της ιδέας μέσα στην ύπαρξη. Άρα ο χρόνος μπορεί να εξεταστεί ως συνεχές μέσα στο οποίο εκδηλώνεται η διαλεκτική συνέχεια της διαδικασίας ανάπτυξης της ιδέας. Το πρόβλημα της επιστήμης της ιστορίας λοιπόν σ' αυτό το επίπεδο εξαρτάται από τον τεμαχισμό αυτής της συνέχειας με βάση μια *περιοδολόγηση* που αντιστοιχεί στη διαδοχή της μιας διαλεκτικής ολότητας από την άλλη. Οι στιγμές της Ιδέας υπάρχουν ως ιστορικές *περίοδοι* που πρέπει να χωριστούν με ακρίβεια μέσα στο συνεχές του χρόνου. Επί τούτου ο Χέγκελ απλά στοχαζόταν σύμφωνα με την δική του θεωρητική προβληματική το υπ' αριθμόν 1 πρόβλημα της πρακτικής των ιστορικών, πρόβλημα που ο Βολταίρος εξέφραζε διακρίνοντας, επί παραδείγματι, τον αιώνα του Λουδοβίκου ΙΕ' από τον αιώνα του Λουδοβίκου ΙΔ' - και που παραμένει το μείζον πρόβλημα της νεότερης ιστοριογραφίας.

2. Η συγχρονικότητα του χρόνου, ή κατηγορία του ιστορικού *παρόντος*. Η δεύτερη αυτή κατηγορία αποτελεί τον όρο εφικτότητας της πρώτης, και μας φανερώνει την πιο βαθιά σκέψη του Χέγκελ. Αν ο ιστορικός χρόνος είναι η ύπαρξη της κοινωνικής ολότητας, πρέπει να διευκρινίσουμε ποια είναι η δομή αυτής της ύπαρξης. Το ότι η σχέση της κοινωνικής ολότητας με την ιστορική της ύπαρξη είναι σχέση με μια ύπαρξη *άμεση* συνεπάγεται ότι και η ίδια η σχέση είναι *άμεση*. Με άλλα λόγια: η δομή της ιστορικής ύπαρξης είναι τέτοια ώστε όλα τα στοιχεία του όλου συνυπάρχουν πάντοτε στον ίδιο χρόνο, στο ίδιο παρόν, και επομένως είναι σύγχρονα μεταξύ τους στο ίδιο παρόν. Αυτό σημαίνει ότι η δομή της ιστορικής ύπαρξης της εγελιανής κοινωνικής ολότητας επιτρέπει εκείνο που προτείνω να ονομάσουμε "*τομή ουσίας*", ένα νοητικό εγχείρημα που επιτρέπει να διενεργηθεί σε οποιαδήποτε στιγμή του ιστορικού χρόνου *μια κάθετη τομή*, μια τομή του παρόντος έτσι ώστε όλα τα αποκαλυπτόμενα από αυτή την τομή στοιχεία του όλου να βρίσκονται σε άμεση μεταξύ τους σχέση, σχέση που εκφράζει άμεσα την εσωτερική τους ουσία. Όταν λοιπόν μιλάμε για "*τομή ουσίας*", αναφερόμαστε στην ειδική δομή της κοινωνικής ολότητας που επιτρέπει την τομή αυτή, στην οποία όλα τα στοιχεία του όλου δίδονται εν συμπαρουσία, η οποία αποτελεί την άμεση παρουσία της ουσίας τους, που καθίσταται άμεσα *αναγνώσιμη μέσα σε αυτά*. Τελικά καταλαβαίνουμε ότι μόνο χάρη στην ειδική δομή της κοινωνικής ολότητας γίνεται δυνατή η τομή ουσίας: γιατί η τομή αυτή είναι εφικτή λόγω της υφής που εμφανίζει η ενότητα αυτής της ολότητας, που είναι ολότητα "*πνευματική*", αν εννοήσουμε με τον όρο αυτό τον τύπο ενότητας μιας εκφραστικής ολότητας, της οποίας όλα τα μέρη είναι "*ολικά*", αλληλοεκφραζόμενα και εκφράζουντα την κοινωνική ολότητα που τα περιέχει, γιατί καθένα τους εμπεριέχει, στην άμεση μορφή έκφρασής της, την ίδια την ουσία της ολότητας. Αναφέρομαι εδώ στη δομή του εγελιανού όλου για το οποίο έκανα ήδη λόγο: το εγελιανό όλο εμφανίζει έναν τύπο ενότητας τέτοιο ώστε κάθε στοιχείο, είτε είναι υλικός ή οικονομικός καθορισμός, είτε πολιτικός θεσμός, θρησκευτική, καλλιτεχνική ή φιλοσοφική μορφή δεν είναι παρά η αυτοπρόσωπη παρουσία της έννοιας σε ορισμένη ιστορική στιγμή. Γι' αυτό λέμε ότι η συμπαρουσία των στοιχείων (το ένα εντός του άλλου) και η παρουσία κάθε στοιχείου στο όλο είναι θεμελιωμένες σε μια δικαιωματικά πρότερη παρουσία: την ολική παρουσία της έννοιας σε όλους τους καθορισμούς της ύπαρξής της. Μόνο κατ' αυτόν τον τρόπο είναι δυνατή η συνέχεια του χρόνου: ως φαινόμενο συνεχούς παρουσίας της έννοιας στους θετικούς καθορισμούς της. Όταν μιλάμε για *στιγμή* της ανάπτυξης της ιδέας στον Χέγκελ, πρέπει να γνωρίζουμε ότι ο όρος αναφέρεται στην ενότητα *δύο σημασιών*: στη στιγμή ως στιγμή ανάπτυξης (που αφορά τη συνέχεια του χρόνου και θέτει το θεωρητικό πρόβλημα της περιοδολόγησης) και στη στιγμή ως χρονική στιγμή, ως παρόν, που δεν είναι παρά το φαινόμενο της αυτοπρόσωπης παρουσίας της έννοιας σε

όλους τους συγκεκριμένους καθορισμούς της.

Χάρη σε αυτή την απόλυτη και ομοιογενή παρουσία όλων των καθορισμών του όλου στην παρούσα ουσία της έννοιας είναι εφικτή η “τομή ουσίας” για την οποία έγινε λόγος. Αυτή εξηγεί κατ’ αρχήν την περίφημη φράση του Χέγκελ, που ισχύει για όλους τους καθορισμούς του όλου, ακόμη και για την αυτοσυνείδηση του όλου εντός της γνώσης του όλου που συνιστά η ιστορικά *παρούσα* φιλοσοφία - η περίφημη φράση πως *τίποτε δεν μπορεί να πηδήσει πέρα από τον καιρό του*. Το παρόν τελικά αποτελεί τον *απόλυτο ορίζοντα* κάθε γνώσης, αφού κάθε γνώση δεν είναι παρά η ύπαρξη μέσα στη γνώση της εσωτερικής αρχής του όλου. Η φιλοσοφία, όσο μακριά και αν πηγαίνει, δεν διαβαίνει ποτέ τα όρια αυτού του απόλυτου ορίζοντα: ακόμη και αν *το βράδυ ανοίγει τα φτερά της*, ανήκει και τότε στην ημέρα, στο σήμερα, δεν παύει να είναι το παρόν που συλλογίζεται τον εαυτό του, συλλογίζεται την αυτοπρόσωπη παρουσία της έννοιας - και το μέλλον είναι απαγορευμένο εκ της ουσίας της.

Αυτός είναι ο λόγος που η οντολογική κατηγορία του παρόντος απαγορεύει κάθε προκαταβολική αναφορά στον ιστορικό χρόνο, κάθε συνειδητή πρόληψη της επερχόμενης ανάπτυξης της έννοιας, κάθε *γνώση* αναφερόμενη στο μέλλον. Αυτό εξηγεί και τη θεωρητική δυσχέρεια του Χέγκελ στο να εξηγήσει την ύπαρξη των “μεγάλων ανδρών”, οι οποίοι έχουν στον εγγελιανό τρόπο σκέψης το ρόλο παραδόξων μαρτύρων της αδυναμίας για συνειδητή ιστορική πρόβλεψη. Οι μεγάλοι άνδρες απλά προαισθάνονται το μέλλον, χωρίς να μπορούν να το αντιληφθούν ή να το γνωρίσουν. Οι μεγάλοι άνδρες είναι απλά μάντιες που προαισθάνονται χωρίς να μπορούν να κατανοήσουν την επικείμενη ουσία του αύριο, το “αμύγδαλο εντός του φλοιού”, το μέλλον που κυφορείται αόρατα εντός του παρόντος, την επερχόμενη ουσία στο γίνεσθαι της εντός της αλλοτρίωσης της τρέχουσας ουσίας. Χωρίς να υπάρχει γνώση του μέλλοντος δεν μπορεί να υπάρξει επιστήμη της πολιτικής, γνώση που να αφορά στις μελλοντικές επιπτώσεις των παρόντων φαινομένων. Γι αυτό και δεν είναι δυνατόν να υπάρξει *εγγελιανή πολιτική* με την αυστηρή έννοια του όρου και όντως ποτέ δεν συναντήσαμε έναν *εγγελιανό πολιτικό άνδρα*.

Επιμένω τόσο πολύ στη φύση του εγγελιανού ιστορικού χρόνου και στις θεωρητικές του προϋποθέσεις, γιατί η αντίληψη αυτή για την ιστορία και τη σχέση της με το χρόνο είναι ακόμα ζωντανή ανάμεσά μας, όπως διαπιστώνουμε στην πολύ διαδεδομένη σήμερα διάκριση μεταξύ συγχρονίας και διαχρονίας. Στη ρίζα αυτής της διάκρισης υπάρχει η αντίληψη του ιστορικού χρόνου ως συνεχούς-ομοιογενούς, σύγχρονου προς εαυτόν. Το συγχρονικό είναι η ίδια η ταυτόχρονη ύπαρξη, η συμπαρουσία της ουσίας στους καθορισμούς της, όταν το παρόν μπορεί να διαβαστεί ως δομή μέσα σε μια “τομή ουσίας” γιατί το παρόν είναι η ύπαρξη της ουσιαστικής δομής. Το συγχρονικό επομένως στηρίζεται σ’ αυτή την ιδεολογική αντίληψη για το χρόνο ως συνεχή-ομοιογενή. Άρα το διαχρονικό δεν είναι παρά το γίνεσθαι του παρόντος στην εξέλιξη μιας χρονικής συνέχειας, όπου τα “συμβάντα” στα οποία συρρικνώνεται η “ιστορία” με τη στενή έννοια (βλέπε Λεβί-Στρώς), δεν είναι παρά διαδοχικές τυχαίες παρουσίες στο συνεχές του χρόνου. Τόσο το διαχρονικό λοιπόν όσο και το συγχρονικό, το οποίο αποτελεί την αρχική έννοια, στηρίζονται στα προαναφερθέντα χαρακτηριστικά της εγγελιανής αντίληψης για το χρόνο, μιας ιδεολογικής αντίληψης για τον ιστορικό χρόνο.

Ιδεολογική, γιατί είναι φανερό ότι η αντίληψη αυτή απλώς αντανάκλα την αντίληψη του Χέγκελ για τον τύπο ενότητας που συνιστά το σύνδεσμο όλων των στοιχείων, οικονομικών, πολιτικών, θρησκευτικών, αισθητικών, φιλοσοφικών κλπ. του κοινωνικού όλου. Επειδή το εγγελιανό όλο είναι “πνευματικό όλο”, με την έννοια που δίνει ο Λάιμπνιτς στο όλο του οποίου τα μέρη είναι «συνένοχα» και καθένα αποτελεί *pars totalis*, είναι δυνατή και αναγκαία η ενότητα αυτής της διπλής όψης του ιστορικού χρόνου (συνέχεια – ομοιογένεια / συγχρονικότητα).

Να λοιπόν γιατί είναι πρόσφορο το εγγελιανό αντιπαράδειγμα. Πιστεύουμε ότι εκείνο που αποκρύπτει την προαναφερθείσα σχέση ανάμεσα στη δομή του εγγελιανού όλου και στη φύση του εγγελιανού ιστορικού

χρόνου, είναι το ότι η εγγελιανή ιδέα του χρόνου είναι δανεισμένη από τον πλέον κοινό εμπειρισμό, τον εμπειρισμό των ψευδοπροφανειών της καθημερινής “πρακτικής”⁶, τον οποίο υπό απλοϊκή μορφή βρίσκουμε στους περισσότερους *ιστορικούς*, και οπωσδήποτε σε όλους τους ιστορικούς που γνώριζε ο Χέγκελ, που δεν έθεταν κανένα ερώτημα σχετικά με την ιδιαίτερη δομή του ιστορικού χρόνου. Στην εποχή μας, ορισμένοι ιστορικοί αρχίζουν να θέτουν ερωτήματα, συχνά με πολύ αξιοπρόσεκτη μορφή (Λ. Φέβρ, Λαμπρούς, Μπρωντέλ κλπ.), χωρίς όμως να τα θέτουν ρητά σε συνάρτηση με τη δομή του όλου που μελετούν, χωρίς δηλαδή να τα θέτουν με μορφή πραγματικά εννοιολογική: *διαπιστώνουν απλά ότι στην ιστορία υπάρχουν διάφοροι χρόνοι, ποικιλίες χρονικές, χρόνοι βραχείς, μέσοι και μακροί, και αρκούνται να σημειώνουν τις αλληλεπιδράσεις τους ως παράγωγα της συνάντησής τους. Δεν αναλύουν συνεπώς τις ποικιλίες αυτές, ως παραλλαγές, στη δομή του όλου που διέπει άμεσα την παραγωγή των παραλλαγών αυτών. Μπαίνουν μάλλον στον πειρασμό να αναγάγουν αυτές τις ποικιλίες, ως μεταβλητές που μετρώνται μέσω της διάρκειας, στον ίδιο κανονικό χρόνο, στον συνεχή και ιδεολογικό χρόνο που αναλύσαμε παραπάνω. Το αντιπαράδειγμα που πήραμε από τον Χέγκελ είναι λοιπόν εύστοχο, γιατί είναι αντιπροσωπευτικό των ιδεολογικών ψευδαισθήσεων που υπάρχουν ακατέργαστες στην τρέχουσα πρακτική και στην πρακτική των ιστορικών, όχι μόνον όσων δεν θέτουν ερωτήματα, αλλά και όσων θέτουν ερωτήματα, μια και τα ερωτήματα αυτά δεν αναφέρονται συνήθως στο θεμελιώδες ερώτημα της έννοιας της ιστορίας, αλλά στην ιδεολογική αντίληψη του χρόνου.*

Εκείνο πάντως που μπορούμε να συγκρατήσουμε από τον Χέγκελ είναι ό,τι ακριβώς μας αποκρύπτει ο εμπειρισμός που ο Χέγκελ εξιδανίκευσε στη συστηματική του αντίληψη για την ιστορία. Μπορούμε να συγκρατήσουμε το συμπέρασμα που προέκυψε από τη σύντομη κριτική ανάλυσή μας: πρέπει δηλαδή να θέσουμε αυστηρά ερωτήματα στη δομή του κοινωνικού όλου για να ανακαλύψουμε μέσα της το μυστικό της αντίληψης για την Ιστορία με την οποία νοείται το “γίγνεσθαι” αυτού του κοινωνικού όλου. Άπαξ και γνωρίσουμε τη δομή του κοινωνικού όλου, καταλαβαίνουμε τη φαινομενικά “χωρίς πρόβλημα” σχέση της με την αντίληψη του ιστορικού χρόνου, η οποία αντικατοπτρίζεται σε αυτή τη δομή. Αυτό που κάναμε σχετικά με τον Χέγκελ ισχύει και για τον Μαρξ: μπορούμε να εφαρμόσουμε και στον Μαρξ τη διαδικασία που μας επέτρεψε να φέρουμε στην επιφάνεια τις λανθάνουσες θεωρητικές προϋποθέσεις μιας αντίληψης για την ιστορία που φαίνεται “αυτονόητη”, αλλά στην πραγματικότητα συνδέεται οργανικά με μια συγκεκριμένη αντίληψη για το κοινωνικό όλο. Μπορούμε να πάρουμε ως αντικείμενο την *κατασκευή της μαρξικής έννοιας του ιστορικού χρόνου* με αφετηρία τη μαρξική αντίληψη για την κοινωνική ολότητα.

Ξέρουμε πως το μαρξιστικό όλο διακρίνεται σαφέστατα από το εγγελιανό. Πρόκειται για ένα όλο του οποίου η ενότητα δεν είναι η εκφραστική ή “πνευματική” ενότητα του όλου στον Λάιμπνιτς και στον Χέγκελ, αλλά συνίσταται σε έναν ορισμένο τύπο *συνθετότητας*, στην ενότητα ενός *δομημένου όλου*, που εμπεριέχει ό,τι μπορούμε να ονομάσουμε χωριστά και “σχετικά αυτόνομα” επίπεδα ή βαθμίδες που συνυπάρχουν στη σύνθετη δομική ενότητα, συναρθρούμενα μεταξύ τους σύμφωνα με τους τρόπους που επιβάλλουν οι ιδιαίτεροι καθορισμοί, οι οποίοι σε τελική ανάλυση προσδιορίζονται από το επίπεδο ή βαθμίδα της οικονομίας⁷.

Εννοείται βέβαια πως πρέπει να προσδιορίσουμε τη δομική υφή αυτού του όλου. Μπορούμε πάντως να αρκεστούμε σ’ αυτό τον προσωρινό ορισμό, για να προεξοφλήσουμε ότι ο εγγελιανός τύπος συνύπαρξης της παρουσίας (που επιτρέπει μια “τομή ουσίας”), δεν μπορεί να συνταιριάζει με την ύπαρξη αυτού του νέου τύπου ολότητας.

Αυτή την ιδιαίτερη συνύπαρξη την επισήμανε ο Μαρξ με σαφήνεια ήδη σε ένα απόσπασμα από την *Αθλιότητα της Φιλοσοφίας*, όπου κάνει λόγο μόνο για τις σχέσεις παραγωγής.

6 Ειπώθηκε μάλιστα ότι η εγγελιανή φιλοσοφία συνιστά “θεωρησιακό εμπειρισμό” (Φόνερμπαχ).

7 Βλ. “Contradiction et surdetermination» (*La Pensee*, No 106), “Sur la dialectique materialiste” (*La Pensee*, No 110). Οι μελέτες αυτές περιλαμβάνονται στο τόμο *Pour Marx*, Maspero, σ. 85 επ., 161 επ.

“Οι σχέσεις παραγωγής κάθε κοινωνίας απαρτίζουν ένα όλο. Ο κύριος Προυντόν θεωρεί τις οικονομικές σχέσεις ως αντίστοιχες κοινωνικές φάσεις που γεννιούνται η μία από την άλλη, προκύπτουν η μία από την άλλη, όπως η αντίθεση από τη θέση, πραγματώνοντας στη λογική τους αλληλουχία τον απρόσωπο λόγο της ανθρωπότητας. Το μόνο άτοπο σ’ αυτή τη μέθοδο είναι ότι όταν θέλει να εξετάσει χωριστά μια μόνο από αυτές τις φάσεις, ο κύριος Προυντόν δεν κατορθώνει να την εξηγήσει χωρίς να προσφύγει σε όλες τις άλλες κοινωνικές σχέσεις, τις οποίες ωστόσο δεν έχει ακόμη φέρει στο φως η δική του διαλεκτική κίνηση. Όταν παρακάτω, ο κύριος Προυντόν, με τη βοήθεια του καθαρού λόγου, περνά στην τεκνογονία των άλλων φάσεων, συμπεριφέρεται σαν να έχει μπροστά του νεογέννητα και ξεχνά ότι έχουν την ίδια ηλικία με την πρώτη... Χτίζοντας με τις κατηγορίες της πολιτικής οικονομίας το οικοδόμημα ενός ιδεολογικού συστήματος, εξαρθρώνουμε τα μέλη του κοινωνικού συστήματος. Μεταβάλλουμε τα διάφορα μέλη της κοινωνίας σε άλλες τόσες ξεχωρές κοινωνίες που εμφανίζονται η μία μετά την άλλη. Πώς μπορεί όμως ο λογικός τύπος της κίνησης, της διαδοχής, του χρόνου, να εξηγήσει το σώμα της κοινωνίας, στο οποίο όλες οι οικονομικές σχέσεις υπάρχουν ταυτόχρονα και αλληλοστηρίζονται;” (MEW, 4, 130-131) (υπογραμμίσεις δικές μου, Λ.Α.)

Όλα βρίσκονται εδώ: η *συνύπαρξη* αυτή, η συνάρθρωση αυτών των μελών “του κοινωνικού συστήματος”, η στήριξη που παρέχουν αμοιβαία οι σχέσεις μεταξύ τους, δεν μπορεί να νοηθεί στα πλαίσια του “λογικού τύπου της κίνησης, της διαδοχής, του χρόνου”. Αν έχουμε πάντα στο νου μας ότι η “λογική” δεν είναι, όπως έδειξε ο Μαρξ στην *Αθλιότητα της Φιλοσοφίας*, παρά η αφαίρεση της “κίνησης” και του “χρόνου” που εδώ αναφέρονται ονομαστικά ως πηγή της προυντονικής μυθοποίησης, αντιλαμβανόμαστε ότι χρειάζεται να αντιστρέψουμε τη σειρά του συλλογισμού και να σκεφτούμε πρώτα την ιδιαίτερη δομή της ολότητας για να κατανοήσουμε ακολούθως τη μορφή της *συνύπαρξης* των συστατικών μελών και σχέσεων της και την ιδιάζουσα δομή της ιστορίας.

Στην *Εισαγωγή* του 1857, όπου το θέμα είναι η καπιταλιστική κοινωνία, ο Μαρξ διευκρινίζει και πάλι ότι η *δομή του όλου* πρέπει να νοηθεί πριν από οποιαδήποτε αναφορά στη χρονική διαδοχή:

“Το θέμα δεν είναι η σχέση που καθιερώνεται ανάμεσα στις οικονομικές σχέσεις κατά τη διαδοχή των διαφόρων μορφών κοινωνίας. Και ακόμη λιγότερο η σειρά διαδοχής τους “στην ιδέα” (Προυντόν) (...). Το θέμα είναι ο αρθρωμένος συνδυασμός τους (*Gliederung*) στη σύγχρονη αστική κοινωνία” (MEW, 13, 638).

Έχουμε λοιπόν διευκρινίσει ένα σημαντικό νέο στοιχείο: η δομή του όλου αρθρώνεται ως δομή ενός *ιεραρχημένου οργανικού όλου*. Η *συνύπαρξη* των μελών και σχέσεων στο όλο υπόκειται στην τάξη μιας κυρίαρχης δομής, η οποία εισάγει μια ιδιαίτερη τάξη στον αρθρωμένο συνδυασμό (*Gliederung*) των μελών και σχέσεων.

“Σε όλες τις μορφές κοινωνίας μια ορισμένη παραγωγή καθορίζει τη θέση και επιρροή όλων υπόλοιπων και άρα και των σχέσεων τους” (Εισαγωγή, MEW, 13, 637).

Εδώ πρέπει να σημειώσουμε ένα βασικό σημείο: η κυριαρχία μιας δομής, για την οποία μας δίνει εδώ ένα παράδειγμα ο Μαρξ (κυριαρχία μιας μορφής παραγωγής, π.χ. της βιομηχανικής παραγωγής επί της απλής εμπορευματικής, κλπ.), δεν μπορεί να αναχθεί στην υπεροχή ενός *κέντρου*, όπως και η σχέση των στοιχείων προς τη δομή δεν μπορεί να αναχθεί στην εκφραστική ενότητα της εσώτερης ουσίας και των φαινομένων της. Η ιεραρχία αυτή δεν αντιπροσωπεύει παρά την ιεραρχία της δραστηκότητας ανάμεσα στα διάφορα “επίπεδα” ή βαθμίδες του κοινωνικού όλου. Επειδή καθένα από τα επίπεδα είναι επίσης δομημένο, η ιεραρχία αυτή αντιπροσωπεύει την ιεράρχηση, το βαθμό και το δείκτη της δραστηκότητας ανάμεσα στα διάφορα δομημένα επίπεδα που είναι παρόντα στο όλο: είναι η ιεραρχία της δραστηκότητας μιας κυρίαρχης δομής στις εξαρτημένες δομές και τα στοιχεία τους. Έδειξα αλλού ότι η “κυριαρχία” μιας δομής επί των άλλων στην ενότητα μιας συγκυρίας νοείται σε αναφορά προς την αρχή του “σε τελική ανάλυση” καθορισμού των μη οικονομικών δομών από την οικονομική δομή. Αυτός ο “σε τελική ανάλυση καθορισμός” αποτελεί την

απόλυτη προϋπόθεση της αναγκαιότητας και της νοησιμότητας των μετατοπίσεων που υφίστανται οι δομές στην ιεράρχηση της δραστηριότητας, ή της μετατόπισης της “κυριαρχίας” ανάμεσα στα δομημένα επίπεδα του όλου. Μόνον αυτός ο “σε τελική ανάλυση καθορισμός” μας επιτρέπει να ξεφύγουμε από τον αυθαίρετο σχετικισμό των παρατηρούμενων μετατοπίσεων, δίνοντας σ’ αυτές τις μετατοπίσεις την αναγκαιότητα μιας λειτουργίας.

Αν αυτός είναι όντως ο τύπος ενότητας που προσιδιάζει στη μαρξιστική ολότητα, από εδώ απορρέουν σημαντικά θεωρητικά επακόλουθα.

Πρώτα απ’ όλα δεν μπορούμε να νοήσουμε την ύπαρξη αυτής της ολότητας μέσω της εγελιανής κατηγορίας της συγχρονικότητας του *παρόντος*. Η συνύπαρξη των διαφόρων δομημένων επιπέδων, του οικονομικού, του πολιτικού, του ιδεολογικού, κλπ., με άλλα λόγια της οικονομικής βάσης, του νομικού και πολιτικού εποικοδομήματος, των ιδεολογιών και των θεωρητικών σχηματισμών (φιλοσοφία, επιστήμες), δεν μπορεί να νοηθεί μέσα στο πλαίσιο της συνύπαρξης του εγελιανού *παρόντος*, αυτού του ιδεολογικού παρόντος όπου συμπίπτει η χρονική παρουσία και η παρουσία της ουσίας στα φαινόμενά της. Κατά συνέπεια, το μοντέλο του *συνεχούς και ομοιογενούς χρόνου*, που έχει τη θέση της άμεσης ύπαρξης δεν μπορεί να θεωρηθεί ως ιστορικός χρόνος.

Ας αρχίσουμε από το τελευταίο σημείο που καθιστά πιο αισθητές τις συνέπειες αυτών των αρχών. Σε πρώτη προσέγγιση μπορούμε να συναγάγουμε από την ιδιαίτερη δομή του μαρξιστικού όλου ότι δεν είναι πια δυνατόν να νοούμε *μέσα στον ίδιο και τον αυτό ιστορικό χρόνο* τη διαδικασία ανάπτυξης των διαφόρων επιπέδων του όλου. Ο τύπος ιστορικής ύπαρξης των διαφόρων αυτών “επιπέδων” του όλου δεν είναι ένας και ο αυτός. Για κάθε επίπεδο πρέπει να ορίσουμε το *δικό του χρόνο*, σχετικά αυτόνομο, δηλαδή σχετικά ανεξάρτητο, παρά την εξάρτησή του από τους “χρόνους” των άλλων επιπέδων. Οφείλουμε και μπορούμε να πούμε ότι για κάθε τρόπο παραγωγής υπάρχει ένας *ιδιάζων χρόνος* και μία *ιδιάζουσα ιστορία*, με τις δικές τους τομές, σε σχέση με την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων. Οι σχέσεις παραγωγής έχουν το δικό τους χρόνο και τη δική τους ιστορία, με ιδιαίτερο ρυθμό. Το πολιτικό εποικοδόμημα έχει μια δική του ιστορία Η φιλοσοφία έχει δικό της χρόνο και ιστορία Οι αισθητικές παραγωγές έχουν δικό τους χρόνο και ιστορία Οι επιστημονικοί σχηματισμοί επίσης και ούτω καθεξής. Κάθε μία από αυτές τις *ιδιάζουσες ιστορίες* έχει τους δικούς της ρυθμούς και δεν μπορεί να γνωσθεί παρά μόνο υπό τον όρο ότι θα έχει οριστεί η *έννοια* της ιδιαιτερότητας της ιστορικής χρονικότητάς της και των ρυθμών της (συνεχής ανάπτυξη, επαναστάσεις, τομές, κλπ.). Το γεγονός ότι καθένας από αυτούς τους χρόνους και καθεμιά απ’ αυτές τις ιστορίες έχει μια *σχετική αυτονομία*, δεν δημιουργεί χώρους *ανεξάρτητους* από το όλο: η ιδιαιτερότητα καθενός από αυτούς του χρόνους, καθεμιάς από αυτές τις ιστορίες, με άλλα λόγια η σχετική αυτονομία και ανεξαρτησία τους, στηρίζεται σε έναν ορισμένο τύπο συνάρθρωσης εντός του όλου, επομένως σε ορισμένο τύπο *εξάρτησης* από το όλο. Η ιστορία της φιλοσοφίας, για παράδειγμα, δεν είναι ανεξάρτητη θείω δικαίωματι: το δικαίωμα αυτής της ιστορίας να υπάρχει ως ιδιαίτερη ιστορία καθορίζεται από τις σχέσεις συνάρθρωσης, από τις σχέσεις δηλαδή σχετικής δραστηριότητας που υφίστανται στο εσωτερικό του όλου. Η ιδιαιτερότητα αυτών των χρόνων και ιστοριών είναι *συνεπώς διαφορεική*, εφόσον στηρίζεται στις διαφορεικές σχέσεις μεταξύ των διαφόρων επιπέδων μέσα στο όλο: ο τρόπος και ο βαθμός *ανεξαρτησίας* κάθε χρόνου και κάθε ιστορίας καθορίζονται λοιπόν *αναγκαία* από τον τρόπο και τον βαθμό *εξάρτησης* κάθε επιπέδου στο σύνολο των συναρθρώσεων του όλου. Συνεπώς η κατανόηση της “σχετικής” αυτονομίας μιας ιστορίας και ενός επιπέδου δεν σημαίνει ποτέ ότι περιοριζόμαστε στην κατάφαση μιας ανεξαρτησίας στο κενό, ούτε και στην απλή άρνηση της εξάρτησης καθεαυτήν. Κατανοούμε τη “σχετική ανεξαρτησία” ορίζοντας τη “σχετικότητά” της, δηλαδή τον τύπο *εξάρτησης*, ο οποίος παράγει και παγιώνει ως αναγκαίο αποτέλεσμα αυτόν τον τρόπο “σχετικής ανεξαρτησίας”. Αυτό σημαίνει ότι προσδιορίζουμε, στο επίπεδο των συναρθρώσεων των επί μέρους δομών στο όλο, τον τύπο

εξάρτησης που παράγει τη σχετική ανεξαρτησία και του οποίου τις επιπτώσεις παρατηρούμε στην ιστορία των διαφόρων “επιπέδων”.

Αυτή ακριβώς η αρχή στηρίζει τη δυνατότητα και την αναγκαιότητα ύπαρξης διαφορετικών ιστοριών που αντιστοιχούν σε καθένα από τα “επίπεδα”. Αυτό μας επιτρέπει να μιλάμε για οικονομική ιστορία, πολιτική ιστορία, ιστορία των θρησκειών, των ιδεολογιών, της φιλοσοφίας, της τέχνης, των επιστημών, χωρίς ποτέ να μας απαλλάσσει, αντίθετα μάλιστα επιβάλλοντας να σκεφτούμε τη σχετική ανεξαρτησία καθεμιάς από αυτές τις ιστορίες στο πλαίσιο της ειδικής εξάρτησης που συναρθρώνει τα διάφορα επίπεδα στο κοινωνικό όλο. Αυτός είναι ο λόγος που, καίτοι έχουμε το δικαίωμα να συγκροτήσουμε τις διάφορες αυτές ιστορίες, που δεν είναι παρά διαφορικές ιστορίες, δεν μπορούμε να αρκεστούμε, όπως συχνά κάνουν οι καλύτεροι ιστορικοί της εποχής μας, στη *διαπίστωση* της ύπαρξης διαφορετικών χρόνων και ρυθμών, χωρίς να τους ανάγουμε στην έννοια της διαφοράς τους, στην τυπική δηλαδή εξάρτηση που τους στηρίζει στη συνάρθρωση των επιπέδων του όλου. Δεν αρκεί λοιπόν να λέμε, όπως κάνουν οι σύγχρονοι ιστορικοί, ότι *υπάρχουν* διάφορες περιοδολογήσεις ανάλογα με τους διάφορους χρόνους και ότι κάθε χρόνος έχει τους ρυθμούς του, άλλοι αργούς άλλοι μακρόσυρτους. Πρέπει επίσης να νοούμε αυτές τις διαφορές ρυθμού και τομών στο θεμέλιό τους, στον τύπο συνάρθρωσης, μετατόπισης και διάστρεψης που συνταιριάζει αυτούς τους διάφορους χρόνους. Για να προχωρήσουμε ακόμη περισσότερο, ας πούμε ότι δεν πρέπει να αρκούμαστε σε μια τέτοια κατανόηση της ύπαρξης απλά *ορατών* και μετρήσιμων χρόνων, αλλά πρέπει απαραίτητως να θέτουμε και το ερώτημα αν υπάρχουν χρόνοι *αόρατοι*, ρυθμοί και τομές που δεν φαίνονται δια γυμνού οφθαλμού και πρέπει να τους αποκαλύψουμε κάτω από τις φαινομενικές όψεις κάθε ορατού χρόνου. Η απλή ανάγνωση του *Κεφαλαίου* μας δείχνει ότι ο Μαρξ ήταν εξαιρετικά ευαίσθητος σ’ αυτό το ζήτημα. Ο Μαρξ μας δείχνει, για παράδειγμα, πως αν ο χρόνος της οικονομικής παραγωγής είναι ιδιαίτερος (διαφέρει ανάλογα με τους τρόπους παραγωγής), είναι εξαιτίας της ιδιαιτερότητάς του ένας χρόνος σύνθετος και μη γραμμικός – ένας χρόνος χρόνων, σύνθετος, με αποτέλεσμα να μην *διαβάζεται* στη συνέχεια του χρόνου της ζωής ή των ρολογιών και να πρέπει, αντίθετα, να κατασκευαστεί με αφετηρία τις ιδιαίτερες δομές της παραγωγής. Πρέπει να *κατασκευάσουμε* την έννοια του χρόνου της καπιταλιστικής οικονομικής παραγωγής που αναλύει ο Μαρξ. Και πρέπει να την κατασκευάσουμε με βάση την πραγματικότητα των διαφόρων ρυθμών που ορίζουν τα διαφορετικά μεταξύ τους εγχειρήματα της παραγωγής, της κυκλοφορίας και της διανομής: με βάση τις έννοιες αυτών των διαφορετικών εγχειρημάτων, π.χ. τη διαφορά των διαφόρων κύκλων της παραγωγής (περιστροφή του πάγιου κεφαλαίου, του κυκλοφορούντος, του μεταβλητού, νομισματική περιστροφή, περιστροφή του εμπορικού κεφαλαίου, του χρηματιστικού, κλπ.). Ο χρόνος λοιπόν της οικονομικής παραγωγής στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής δεν έχει τίποτε κοινό με τον αυτονόητο χαρακτήρα του ιδεολογικού χρόνου της καθημερινής πρακτικής: έχει, βέβαια, τις ρίζες του σε καθορισμένους τύπους, στο βιολογικό χρόνο (υπάρχουν όρια εναλλαγής μεταξύ εργασίας και ανάπαυσης για την ανθρώπινη και ζωική εργατική δύναμη, υπάρχουν ρυθμοί για την αγροτική παραγωγή), με κανένα όμως τρόπο δεν ταυτίζεται, στην ουσία του, με το βιολογικό τούτο χρόνο, με κανένα τρόπο δεν συνιστά χρόνο που *διαβάζεται άμεσα* στη ροή κάποιας δεδομένης διαδικασίας. Είναι ένας χρόνος εκ της ουσίας του μη ορατός και μη αναγνώσιμος, όπως αόρατη και αδιαφανής είναι και η πραγματικότητα της συνολικής διαδικασίας της καπιταλιστικής παραγωγής. Ο χρόνος αυτός, ως πολύπλοκη “διασταύρωση” των διαφόρων χρόνων, ρυθμών, περιστροφών, κλπ. που αναφέραμε προηγούμενα, μπορεί να προσεγγιστεί μόνο κατά *την έννοιά του*, που όπως και κάθε άλλη έννοια δεν “δίδεται” ποτέ άμεσα, δεν *διαβάζεται* ποτέ άμεσα στην ορατή πραγματικότητα: όπως και κάθε άλλη έννοια πρέπει να *παραχθεί*, να *κατασκευαστεί*.

Τα ίδια μπορούμε να πούμε και για τον πολιτικό χρόνο, τον ιδεολογικό χρόνο, το χρόνο του θεωρητικού (τη φιλοσοφία) και του επιστημονικού, για να μην πούμε τίποτε εδώ για το χρόνο της τέχνης. Ας πάρουμε ένα παράδειγμα: ο χρόνος της ιστορίας της φιλοσοφίας δεν είναι ούτε αυτός άμεσα αναγνώσιμος. Βλέπουμε,

βέβαια, μέσα στην ιστορική χρονολογία να *διαδέχονται* οι φιλόσοφοι ο ένας τον άλλο και μπορούμε να εκλάβουμε αυτή την ακολουθία ως ιστορία. Όμως και εδώ πρέπει να εγκαταλείψουμε τις ιδεολογικές προκαταλήψεις σχετικά με τη διαδοχή του ορατού και να ασχοληθούμε με *την κατασκευή της έννοιας του χρόνου της ιστορίας της φιλοσοφίας*. Για να κατασκευάσουμε αυτή την έννοια χρειάζεται οπωσδήποτε να ορίσουμε την ειδοποιό διαφορά του φιλοσοφικού από τους υπάρχοντες πολιτιστικούς σχηματισμούς (ιδεολογικούς και επιστημονικούς). Χρειάζεται να ορίσουμε το φιλοσοφικό με βάση το ότι ανήκει στο επίπεδο του *Θεωρητικού* εν γένει και να προσδιορίσουμε τις διαφορικές σχέσεις του Θεωρητικού εν γένει με τις διάφορες υπάρχουσες πρακτικές, με την ιδεολογία και με το επιστημονικό. Ορίζω τις διαφορικές αυτές σχέσεις, σημαίνει ότι ορίζω τον τύπο συνάρθρωσης του θεωρητικού (φιλοσοφικού) με τις άλλες πραγματικότητες, σημαίνει δηλαδή ορίζω την ιδιαίτερη συνάρθρωση της ιστορίας της φιλοσοφίας με τις ιστορίες των διαφόρων πρακτικών, με την ιστορία των ιδεολογιών και των επιστημών. Αλλά ούτε αυτό είναι αρκετό: για να κατασκευάσουμε την έννοια της ιστορίας της φιλοσοφίας, πρέπει να ορίσουμε την ιδιαίτερη πραγματικότητα που συγκροτεί στο χώρο της ίδιας της φιλοσοφίας τους φιλοσοφικούς σχηματισμούς ως τέτοιους, και στην οποία ιδιαίτερη πραγματικότητα πρέπει να αναφερόμαστε για να νοούμε τη δυνατότητα ύπαρξης των *φιλοσοφικών γεγονότων*. Ένα από τα ουσιαστικά καθήκοντα κάθε θεωρητικής εργασίας για την παραγωγή της έννοιας της ιστορίας είναι το εξής: να δοθεί ένας αυστηρός ορισμός του ίδιου του *ιστορικού γεγονότος*. Χωρίς να θέλω να προεξοφλήσω αυτή την έρευνα, λέω μόνο ενδεικτικά ότι μπορούμε να ορίσουμε, στη γενικότητά του, ως *ιστορικό* μεταξύ όλων των φαινομένων που παράγονται στην ιστορική ύπαρξη, *το γεγονός που προκαλεί μεταβολή στις υπάρχουσες δομικές σχέσεις*. Και για να μπορούμε να θεωρήσουμε την ιστορία της φιλοσοφίας ως ιστορία πρέπει να δεχτούμε ότι και σ' αυτή παράγονται *γεγονότα φιλοσοφικά, φιλοσοφικά συμβάντα με ιστορική σημασία*, και μάλιστα, για να ακριβολογήσουμε, *φιλοσοφικά γεγονότα που προξενούν πραγματική μεταβολή στις υπάρχουσες φιλοσοφικές δομικές σχέσεις*, ιδίως δε στην υπάρχουσα *θεωρητική προβληματική*. Φυσικά, τα γεγονότα αυτά δεν είναι πάντα *ορατά*, μερικές φορές μάλιστα συμβαίνει να γίνονται αντικείμενα αληθινής απόθησης, αληθινής ιστορικής απάρνησης που άλλοτε μπορεί να διαρκέσει πολύ και άλλοτε λίγο. Για παράδειγμα, η μεταβολή της κλασικής δογματικής προβληματικής που επέφερε ο εμπειρισμός του Λοκ είναι ένα φιλοσοφικό συμβάν ιστορικής σημασίας που ακόμα και σήμερα δεσπόζει στην κριτική ιδεαλιστική φιλοσοφία, όπως είχε δεσπόσει σε όλον τον 18ο αιώνα, αλλά και στον Καντ, στον Φίχτε, ακόμη και στον Χέγκελ. Συχνά υποπευόμαστε αυτό το ιστορικό γεγονός, και κυρίως τη μεγάλη του εμβέλεια (ιδιαίτερα δε τη μεγάλη σημασία που έχει για την κατανόηση της σκέψης του γερμανικού ιδεαλισμού, από τον Καντ μέχρι τον Χέγκελ): σπάνια όμως εκτιμάμε το πραγματικό του βάθος. Το γεγονός αυτό έπαιξε απόλυτα καθοριστικό ρόλο στην ερμηνεία της μαρξιστικής φιλοσοφίας, και κατά μεγάλο μέρος μας κρατά ακόμα δέσμιους του. Άλλο παράδειγμα: η φιλοσοφία του Σπινόζα φέρνει μια άνευ προηγουμένου θεωρητική επανάσταση στην ιστορία της φιλοσοφίας, και σίγουρα πρόκειται για την πιο μεγάλη φιλοσοφική επανάσταση όλων των εποχών, έτσι ώστε μπορούμε να πούμε ότι, από άποψη φιλοσοφική, ο Σπινόζα είναι ο μόνος άμεσος πρόγονος του Μαρξ. Αυτή η ριζική επανάσταση υπέστη μια καταπληκτική ιστορική απόθεση, και συνέβη με τη σπινοζική φιλοσοφία σχεδόν ό,τι συνέβη και συνεχίζει να συμβαίνει ακόμα σε ορισμένες χώρες με τη μαρξιστική φιλοσοφία: χρησίμευσε ως ατιμωτική ύβρις που ενοχοποιούσε για “αθεϊσμό”. Η λυσσαλέα επίθεση που με τόση επιμονή είχε εξαπολύσει ο επίσημος 17ος και 18ος αιώνας κατά της μνήμης του Σπινόζα, οι αποστάσεις που όφειλε να κρατά από τον Σπινόζα κάθε συγγραφέας προκειμένου να μπορεί να γράφει (π.χ. Μοντεσκιέ), μαρτυρούν όχι μόνο για την αποστροφή αλλά και για την ασυνήθιστη έλξη που προκαλούσε η σκέψη του. Η απωθημένη από τη φιλοσοφία ιστορία του σπινοζισμού εκτυλίσσεται λοιπόν ως ιστορία υπόγεια που δρα σε άλλους τόπους, στην πολιτική ιδεολογία και στη θρησκευτική (το θεϊσμό), στις επιστήμες, αλλά όχι στη φωτισμένη σκηνή της ορατής φιλοσοφίας. Και όταν ο σπινοζισμός κάνει την εμφάνισή του ξανά σε αυτή τη σκηνή, στη “διαμάχη

περί αθεϊσμού” του γερμανικού ιδεαλισμού, και μετά στις πανεπιστημιακές ερμηνείες, κατά το πλείστον δεν ξεφεύγει από τον αστερισμό της *παρανόησης*. Νομίζω πως όσα είπα είναι αρκετά για να δείξουν ποιο δρόμο πρέπει να ακολουθήσουμε μέσα σε αυτά τα διαφορετικά πεδία προκειμένου να κατασκευάσουμε την έννοια της ιστορίας και να γίνει φανερό ότι η κατασκευή αυτής της έννοιας παράγει σίγουρα μια πραγματικότητα που δεν έχει τίποτε το κοινό με την ορατή ακολουθία των συμβάντων που καταγράφουν τα χρονικά.

Με τον ίδιο τρόπο που, από τον Φρόντ και μετά, έχουμε μάθει πως ο χρόνος του ασυνειδήτου δεν συγγέεται με το χρόνο της βιογραφίας και πως πρέπει να *κατασκευάσουμε την έννοια του χρόνου του ασυνειδήτου* για να μπορέσουμε να κατανοήσουμε ορισμένα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της βιογραφίας, με τον ίδιο τρόπο πρέπει να κατασκευάσουμε τις έννοιες των διαφόρων ιστορικών χρόνων, που δεν είναι ποτέ δεδομένοι στην ιδεολογική προφάνεια της συνέχειας του χρόνου (που ο απλός τεμαχισμός του βάσει μιας ορθής περιοδολόγησης θα αρκούσε να τον αναγάγει σε χρόνο της ιστορίας). Οι έννοιες τους πρέπει να κατασκευασθούν με αφετηρία τη διαφορική φύση και άρθρωση του αντικειμένου τους στη δομή του όλου. Χρειαζόμαστε και άλλα παραδείγματα για να πεισθούμε; Ας διαβάσουμε λοιπόν τις αξιολογικές μελέτες του Μισέλ Φουκώ για την “Ιστορία της Τρέλας”, για τη “Γέννηση της κλινικής”, και θα διαπιστώσουμε την απόσταση που χωρίζει τις ωραίες περιόδους των επίσημων χρονικών, όπου ένας κλάδος και μια κοινωνία απλώς αντανakλούν την αγαθή συνείδησή τους, δηλαδή τη μάσκα της ένοχης συνείδησής τους, από την ολότελα απροσδόκητη χρονικότητα που συνιστά την ουσία της διαδικασίας συγκρότησης και ανάπτυξης αυτών των πολιτιστικών σχηματισμών: η αληθινή ιστορία με κανένα τρόπο δεν επιτρέπει να τη διαβάζουμε στο ιδεολογικό συνεχές ενός χρόνου γραμμικού, τον οποίο απλώς θα τέμναμε και θα τεμαχίζαμε. Κατέχει αντίθετα μια δική της χρονικότητα, εξαιρετικά πολύπλοκη και φυσικά πέρα για πέρα παράδοξη σε σύγκριση με την αποπλιστική απλότητα της ιδεολογικής προκατάληψης. Η κατανόηση της ιστορίας διαφόρων πολιτιστικών σχηματισμών, όπως η “τρέλα” ή η εμφάνιση του “κλινικού βλέμματος” στην ιατρική, προϋποθέτει μια τεράστια εργασία όχι τόσο αφαιρετική όσο *μέσα* στην αφαίρεση, ώστε το αντικείμενο να κατασκευαστεί με βάση τη διαπίστωσή του και έτσι να κατασκευαστεί και *η έννοια της ιστορίας του*. Εδώ βρισκόμαστε στον αντίποδα μιας ορατής εμπειρικής ιστορίας, όπου ο χρόνος όλων των ιστοριών είναι ο απλός χρόνος της συνέχειας, και το “περιεχόμενο” είναι το κενό των γεγονότων που παράγονται μέσα του, το οποίο προσπαθούμε κατόπιν να προσδιορίσουμε με διάφορες τεχνικές τομής ώστε να “περιοδολογηθεί” αυτή η συνέχεια. Αντί για τις κατηγορίες του συνεχούς και του ασυνεχούς που συνοψίζουν το αβαθές μυστήριο ολόκληρης της ιστορίας, βρισκόμαστε μπροστά σε απείρως συνθετότερες κατηγορίες, εξειδικευόμενες ανάλογα με τον εκάστοτε τύπο ιστορίας, και στις οποίες παρεμβαίνουν νέες λογικές, όπου φυσικά τα εγγελιανά σχήματα - που δεν είναι παρά η εξιδανίκευση των κατηγοριών της “λογικής της κίνησης και του χρόνου” - έχουν μια τελείως προσεγγιστική αξία, και αυτό μόνον εάν γίνει μια κατά προσέγγιση, δηλαδή ενδεικτική χρήση που να αντιστοιχεί στην προσεγγιστικότητά τους. Γιατί αν θεωρήσουμε ως κατάλληλες τις εγγελιανές κατηγορίες, η χρησιμοποίησή τους θα απέβαινε θεωρητικά μεν ακατανόητη, πρακτικά δε μάταιη ή καταστροφική.

Μπορούμε παραδόξως να δοκιμάσουμε αυτή την ιδιαίτερη πραγματικότητα του σύνθετου ιστορικού χρόνου των επιπέδων του όλου αποπειρώμενοι να εφαρμόσουμε σε αυτό τον ιδιαίτερο και σύνθετο χρόνο το σχήμα της “τομής ουσίας”, που είναι δοκιμασία καίρια για τη δομή της *συγχρονικότητας*. Μια τέτοιου είδους ιστορική τομή, ακόμη και όταν εκτελείται στην τομή μιας περιοδολόγησης καθιερωμένης από φαινόμενα επισύροντα μείζονες μεταβολές, οικονομικής ή πολιτικής τάξης, δεν αποδίδει ποτέ κάποιο “παρόν” που να εμφανίζει τη λεγόμενη δομή της “συγχρονικότητας” και του οποίου η παρουσία να ανταποκρίνεται στον τύπο εκφραστικής ή πνευματικής ενότητας του όλου. Η συνύπαρξη που διαπιστώνουμε στην “τομή ουσίας” δεν αποκαλύπτει μια πανταχού παρούσα ουσία, που να είναι το παρόν καθενός από τα “επίπεδα”. Η τομή που “ισχύει” για ένα συγκεκριμένο επίπεδο, π.χ. πολιτικό ή οικονομικό, και η οποία συνεπώς θα αντιστοιχούσε σε

μια “τομή ουσίας” π.χ. του πολιτικού, με κανένα τρόπο δεν αντιστοιχεί με κάποια τομή των άλλων επιπέδων, του οικονομικού, του ιδεολογικού, του αισθητικού, του φιλοσοφικού, του επιστημονικού – που ζουν σε άλλους χρόνους, γνωρίζουν άλλες τομές, άλλους ρυθμούς και άλλες στίξεις. Το παρόν του ενός επιπέδου είναι, θα μπορούσαμε να πούμε, η απουσία ενός άλλου, και η συνύπαρξη μιας “παρουσίας” με απουσίες δεν είναι παρά το αποτέλεσμα της δομής του όλου με τη συναρθρωμένη αποκέντρωσή του. Άρα αυτό που συλλαμβάνουμε ως απουσία μέσα σε μια εντοπισμένη παρουσία είναι ακριβώς η μη-εντόπιση της δομής του όλου, ή ακριβέστερα ο ιδιαίτερος τύπος δραστηριότητας που έχει η δομή του όλου στα “επίπεδά” της (που και αυτά είναι διαρθρωμένα) και στα “στοιχεία” αυτών των επιπέδων. Εκείνο που φανερώνεται με την ανέφικτη τομή ουσίας, και μάλιστα με τις απουσίες που αρνητικά παρουσιάζει, είναι η ιστορική μορφή ύπαρξης που προσιδιάζει σε ένα κοινωνικό σχηματισμό προκύπτοντα από ένα καθορισμένο τρόπο παραγωγής, είναι αυτός ο τύπος αυτού που ο Μαρξ ονομάζει διαδικασία ανάπτυξης του συγκεκριμένου τρόπου παραγωγής. Η διαδικασία αυτή είναι επίσης εκείνη που ο Μαρξ, μιλώντας στο *Κεφάλαιο* για τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, ονομάζει τύπο *διαπλοκής των διαφόρων χρόνων* (και εδώ αναφέρεται μόνον στο οικονομικό επίπεδο), δηλαδή τύπο μετατόπισης και διάστρεψης των διαφόρων χρονικοτήτων που παράγονται από τα διάφορα επίπεδα της δομής, ο σύνθετος συνδυασμός των οποίων αποτελεί τον ιδιαίτερο χρόνο της ανάπτυξης της διαδικασίας.

Προς αποφυγήν παρεξηγήσεων σχετικά με ό,τι λέχθηκε παραπάνω, θεωρώ απαραίτητο να προσθέσω τις εξής παρατηρήσεις.

Η θεωρία του ιστορικού χρόνου που μόλις σκιαγραφήσαμε επιτρέπει να θεμελιώσουμε τη δυνατότητα μιας ιστορίας των διαφόρων επιπέδων στη “σχετική” τους αυτονομία. Από αυτό όμως δεν πρέπει να βγάλουμε το συμπέρασμα ότι η ιστορία είναι φτιαγμένη από την παράταξη διαφόρων “σχετικά” αυτόνομων ιστοριών, διαφόρων ιστορικών χρονικοτήτων από τις οποίες άλλες ζουν βραχέως και άλλες μακρόσυρτα τον ίδιο ιστορικό χρόνο. Με άλλα λόγια, αφού απορρίψουμε το ιδεολογικό μοντέλο ενός χρόνου συνεχούς που να επιδέχεται τομές ουσίας του παρόντος, χρειάζεται προσοχή για να μην υποκαταστήσουμε τούτη την παράσταση από μίαν άλλη διαφορετικής εξωτερικής εμφάνισης, η οποία θα αποκαθιστούσε υπογείως την ίδια ιδεολογία του χρόνου. Δεν πρέπει να αναγάγουμε σε κάποιο βασικό ιδεολογικό χρόνο την ποικιλομορφία των διαφόρων χρονικοτήτων και να μετρήσουμε, στην γραμμή ενός συνεχούς χρόνου αναφοράς, τη *μετατόπισή* τους, νοούμενη ως καθυστέρηση ή προήγηση *μέσα στο χρόνο*, στον ιδεολογικό δηλαδή χρόνο αναφοράς. Εάν, στη νέα μας αντίληψη, επιχειρήσουμε να εφαρμόσουμε την “τομή ουσίας”, διαπιστώνουμε ότι δεν είναι εφικτή. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι στην περίπτωση αυτή έχουμε να κάνουμε με *μιαν ανισομερή τομή*, μια τομή με πολλαπλές σκάλες και γρανάζια, όπου θα απεικονίζοταν στην έκταση του χρόνου η προήγηση και η καθυστέρηση του ενός χρόνου επί του άλλου, όπως στους πίνακες των σιδηροδρομικών δρομολογίων, στους οποίους η προήγηση και η καθυστέρηση των τρενών απεικονίζεται με μια δεξιότερη ή αριστερότερη τοποθέτηση στο χώρο. Αν το κάναμε αυτό, θα πέφταμε ξανά, όπως συχνά κάνουν οι καλύτεροί μας ιστορικοί, στην παγίδα της ιδεολογίας της ιστορίας, όπου η προήγηση και η καθυστέρηση συνιστούν παραλλαγές της συνέχειας, που λειτουργεί ως άξονας αναφοράς, και όχι αποτελέσματα της δομής του όλου. Πρέπει να διαχωριστούμε από όλες τις μορφές αυτής της ιδεολογίας ώστε να πραγματοποιήσουμε ορθά την αναγωγή των φαινομένων, που οι ιστορικοί *επισημαίνουν, στην έννοιά τους*, στην έννοια της ιστορίας του εξεταζόμενου τρόπου παραγωγής - και όχι σε ένα χρόνο ιδεολογικό ομοιογενή και συνεχή.

Το συμπέρασμα αυτό έχει πρωταρχική σημασία για να ορίσουμε την κανονική κατάσταση μιας σειράς εννοιών που διαδραματίζουν σπουδαίο στρατηγικό ρόλο στη γλώσσα της οικονομικής και πολιτικής σκέψης του αιώνα μας, όπως είναι λόγου χάρη οι όροι *ανισομερής ανάπτυξη, επιβίωση, καθυστέρηση* (καθυστέρηση της συνείδησης) στον ίδιο το μαρξισμό, ή ο όρος “*υπανάπτυξη*” στην τρέχουσα οικονομική και πολιτική

πρακτική. Μπροστά λοιπόν σ' αυτούς τους όρους, που στην πρακτική έχουν σοβαρότατες επιπτώσεις, είναι αναγκαίο να προσδιορίσουμε ακριβώς το νόημα που θα δώσουμε στην έννοια της διαφορικής χρονικότητας.

Για να ανταποκριθούμε σ' αυτή την απαίτηση, πρέπει να αποκαθάρουμε για άλλη μια φορά την έννοιά μας για τη θεωρία της ιστορίας, και μάλιστα κατά τρόπο ριζικό, από κάθε πιθανή μόλυνση από τις προφάνειες της εμπειρικής ιστορίας, αφού γνωρίζουμε πως η “εμπειρική ιστορία” δεν είναι παρά το γυμνό πρόσωπο της εμπειριστικής ιδεολογίας της ιστορίας. Ενάντια σ' αυτόν τον εμπειριστικό πειρασμό του οποίου το βάρος είναι απροσμέτρητο και παρόλα αυτά δεν γίνεται αισθητό από τους περισσότερους, ούτε και από τους ιστορικούς, όπως εξάλλου δεν νοιώθουν οι κάτοικοι αυτού του πλανήτη το βάρος του τεράστιου στρώματος αέρα που τους συνθλίβει, οφείλουμε να δούμε και να καταλάβουμε καθαρά, δίχως το παραμικρό διφορούμενο, ότι, όπως έλεγε ήδη ο Σπινόζα, *η έννοια του σκύλου δεν μπορεί να γαυγίσει*. Ούτε η έννοια της ιστορίας μπορεί να είναι εμπειρική, δηλαδή *ιστορική* με τη χυδαία έννοια. Οφείλουμε να συλλάβουμε σε όλη την αυστηρότητά της την απόλυτη ανάγκη να απελευθερωθεί η θεωρία της ιστορίας από κάθε συμβιβασμό με την “εμπειρική” χρονικότητα, με την ιδεολογική αντίληψη του χρόνου που τη στηρίζει και την καλύπτει, με την ιδεολογική εκείνη ιδέα πως η θεωρία της ιστορίας μπορεί, *ως θεωρία*, να υπόκειται στους “συγκεκριμένους” καθορισμούς του “ιστορικού χρόνου”, με την πρόφαση πως αυτός ο “ιστορικός χρόνος” αποτελεί αντικείμενό της.

Ας μην τρέφουμε αυταπάτες σχετικά με την απίστευτη δύναμη αυτής της προκατάληψης, που μας εξουσιάζει ακόμη όλους και αποτελεί το βάθρο του σύγχρονου ιστορικισμού, ο οποίος θα ήθελε να μας κάνει να συγχέουμε το αντικείμενο της γνώσης με το πραγματικό αντικείμενο, προσδίδοντας στο αντικείμενο της γνώσης “ποιότητες” του πραγματικού αντικειμένου του οποίου αποτελεί τη γνώση. Όσο δεν είναι γλυκιά η γνώση της ζάχαρης, δεν είναι ιστορική η γνώση της ιστορίας. Πριν όμως η απλή αυτή αρχή “ανοίξει το δρόμο της” μέσα στις συνειδήσεις, θα χρειαστεί μια ολόκληρη “ιστορία”. Ας αρκεστούμε τώρα στη διευκρίνιση ορισμένων σημείων.

Θα πέφταμε και πάλι, τελικά, στη ιδεολογία του συνεχούς-ομοιογενούς/σύγχρονου προς εαυτόν χρόνου, αν ανάγαμε σ' αυτόν τον ένα και μοναδικό χρόνο, ως ασυνέχειες της συνέχειάς του, τις διάφορες χρονικότητες που προαναφέραμε, νοώντας τις ως καθυστερήσεις, προηγήσεις, επιβιώσεις ή ανισομερείς αναπτύξεις που μπορεί να ορισθούν εντός αυτού του χρόνου. Έτσι θα θεμελιώναμε έμπρακτα, παρόλες τις απαρνήσεις μας, ένα χρόνο αναφοράς στο πλαίσιο συνέχειας του οποίου θα μετρούσαμε αυτές τις ανισότητες. Πρέπει αντίθετα, να θεωρήσουμε τις διαφορές των χρονικών δομών ως, *αποκλειστικά και μόνο ως*, αντικειμενικούς δείκτες του τρόπου συνάρθρωσης των διαφόρων στοιχείων ή των διαφόρων δομών στη συνολική δομή του όλου. Αυτό σημαίνει ότι, αν δεν μπορούμε να πραγματοποιήσουμε στην ιστορία “τομή ουσίας”, πρέπει να νοήσουμε στο πλαίσιο της ιδιαίτερης ενότητας της σύνθετης δομής του όλου την έννοια αυτών των δήθεν καθυστερήσεων, προηγήσεων, επιβιώσεων, ανισομερών αναπτύξεων, που *συνυπάρχουν* στη δομή του πραγματικού ιστορικού παρόντος: του παρόντος της *συγκυρίας*. Το να μιλάμε λοιπόν για τύπους διαφορικών ιστορικοτήτων δεν έχει κανένα νόημα όταν το κάνουμε σε αναφορά προς ένα βασικό χρόνο, όπου θα μπορούσαν να μετρηθούν αυτές οι καθυστερήσεις και προηγήσεις.

Αντίθετα, μπορούμε να πούμε ότι το τελικό νόημα της μεταφορικής γλώσσας της καθυστέρησης, της προήγησης, κλπ. πρέπει να αναζητηθεί στη δομή του όλου, στον ιδιαίτερο τόπο κάθε στοιχείου, κάθε δομικού επιπέδου μέσα στο σύνθετο όλο. Το να μιλάμε λοιπόν για διαφορική ιστορική χρονικότητα σημαίνει να εντοπίζουμε αναγκαστικά *τον τόπο* και να νοούμε, στην ειδική συνάρθρωσή του, *τη λειτουργία* του κάθε στοιχείου ή επιπέδου στην τρέχουσα διαμόρφωση του όλου. Σημαίνει να καθορίζουμε τη διαρθρωτική σχέση κάθε στοιχείου σε συνάρτηση με τα άλλα στοιχεία, και κάθε δομής σε συνάρτηση με τις λοιπές, σημαίνει να προσδιορίζουμε αναγκαστικά αυτό που ονομάστηκε *επικαθορισμός* ή *υποκαθορισμός* του, σε συνάρτηση με τη δομή καθορισμού του όλου, σημαίνει να προσδιορίζουμε αναγκαστικά εκείνο που με άλλη γλώσσα

θα μπορούσαμε να ονομάσουμε *δείκτη καθορισμού* ή *δείκτη δραστικότητας* που εμφανίζει κάθε δομή ή στοιχείο μέσα στη συνολική δομή του όλου. Ως *δείκτη δραστικότητας* μπορούμε να εννοήσουμε τον λιγότερο ή περισσότερο κυρίαρχο ή εξαρτημένο χαρακτήρα καθορισμού, και ως εκ τούτου πάντοτε λίγο ή πολύ “παράδοξο”, καθορισμό ενός στοιχείου ή μιας δομής μέσα στον εκάστοτε μηχανισμό του όλου. Και αυτό δεν είναι παρά η θεωρία της συγχρονίας που είναι απαραίτητη στη θεωρία της ιστορίας.

Δεν επιθυμώ να προχωρήσω περισσότερο σε αυτή την ανάλυση που βρίσκεται ακόμη στην αρχή της. Θα περιοριστώ σε δύο συμπεράσματα που συνάγονται από τούτες τις αρχές και αφορούν τις έννοιες της συγχρονίας και διαχρονίας και την έννοια της ιστορίας.

1. Αν όσα είπαμε έχουν ένα αντικειμενικό νόημα, είναι φανερό πως το ζεύγος συγχρονία–διαχρονία είναι ο τύπος μιας παραγνώρισης, γιατί αν το θεωρήσουμε ως γνώση, παραμένουμε στο επιστημολογικό κενό, με άλλα λόγια – αφού η ιδεολογία τρέμει το κενό – στο ιδεολογικό πλήρες, για την ακρίβεια στο πλήρες της ιδεολογικής αντίληψης για μια ιστορία της οποίας ο χρόνος είναι συνεχής-ομοιογενής/σύγχρονος προς εαυτόν. Αν διαλυθεί αυτή η ιδεολογική αντίληψη της ιστορίας και του αντικειμένου της, εξαφανίζεται και το ζεύγος αυτό. Πάντως κάτι παραμένει: σε αυτό στοχεύει το επιστημολογικό εγχείρημα που αντανάκλαται ασυνείδητα σε αυτό το ζεύγος, το επιστημολογικό εγχείρημα που έχει απογυμνωθεί από την ιδεολογική αναφορά. Ο στόχος της συγχρονίας δεν έχει την παραμικρή σχέση με την *χρονική* παρουσία του αντικειμένου ως *πραγματικού αντικειμένου*, αλλά, αντίθετα, αφορά έναν άλλο τύπο παρουσίας και την παρουσία ενός *άλλου αντικειμένου*: όχι την χρονική παρουσία του συγκεκριμένου αντικειμένου, όχι τον ιστορικό χρόνο της ιστορικής παρουσίας του ιστορικού αντικειμένου, αλλά την παρουσία (ή τον “χρόνο”) *του γνωστικού αντικειμένου της ίδιας της θεωρητικής ανάλυσης*, την παρουσία της γνώσης. Το συγχρονικό λοιπόν δεν είναι παρά η *αντίληψη των ειδικών σχέσεων που υφίστανται ανάμεσα στα διάφορα στοιχεία και τις διάφορες δομές της δομής του όλου*, είναι η *γνώση των σχέσεων εξάρτησης και συνάρθρωσης που δημιουργούν ένα οργανικό όλο, ένα σύστημα. Το συγχρονικό είναι η αιωνιότητα με τη σπινοζική έννοια*, ή η κατάλληλη γνώση ενός σύνθετου αντικειμένου μέσω της κατάλληλης γνώσης της συνθετότητάς του. Είναι αυτό ακριβώς που διακρίνει ο Μαρξ στη συγκεκριμένη–πραγματική ιστορική αλληλουχία όταν λέει:

«Πώς μπορεί όμως ο λογικός τύπος της κίνησης, της διαδοχής, του χρόνου, να εξηγήσει το σώμα της κοινωνίας, στο οποίο όλες οι οικονομικές σχέσεις υπάρχουν ταυτόχρονα και αλληλοστηρίζονται;» (MEW, 4, 130-131)

Αν αυτό είναι η συγχρονία, τότε δεν έχει καμία σχέση με την απλή συγκεκριμένη χρονική παρουσία. Αφορά τη γνώση της σύνθετης συνάρθρωσης που καθιστά το όλο όλο. Δεν είναι η συγκεκριμένη παρουσία, είναι η γνώση της συνθετότητας του γνωστικού αντικειμένου που μας δίνει τη γνώση του πραγματικού αντικειμένου.

Αν έτσι έχουν τα πράγματα με τη συγχρονία, παρόμοια συμπεράσματα οφείλουμε να συνάγουμε για τη διαχρονία, εφόσον η ιδεολογική αντίληψη για τη διαχρονία στηρίζεται στην ιδεολογική αντίληψη της συγχρονίας (της συγχρονικότητας της ουσίας προς εαυτήν). Είναι μάλλον περιττό να δείξουμε με ποιο τρόπο ομολογεί η διαχρονία τη γυμνότητά της στα έργα των διανοητών που της αποδίδουν το ρόλο της ιστορίας. Η διαχρονία ανάγεται στο συμβαντολογικό και στις επιπτώσεις του επί της δομής του συγχρονικού: εδώ το ιστορικό είναι το απρόβλεπτο, το τυχαίο, η μοναδικότητα του γεγονότος, που αναδύεται ή βυθίζεται για λόγους συμπτωματικούς στο κενό συνεχές του χρόνου. Το εγχείρημα μιας “δομικής ιστορίας” θέτει λοιπόν σε αυτά τα πλαίσια τεράστια προβλήματα, τα οποία με κόπο διαλογίζεται ο Λεβί-Στρώς σε ορισμένα χωρία της “*Δομικής Ανθρωπολογίας*”. Πραγματικά, δια ποίου θαύματος μπορεί ένας χρόνος κενός και ορισμένα στιγμιαία συμβάντα να προκαλέσουν από- και ανά-δομήσεις του συγχρονικού; Άπαξ και η συγχρονία τοποθετηθεί στη θέση της, το “συγκεκριμένο” νόημα της διαχρονίας εκπίπτει, και δεν μένει παρά η πιθανή επιστημολογική

της χρήση, με την προϋπόθεση ότι θα την υποβάλλουμε σε θεωρητική μεταστροφή και θα την εξετάσουμε υπό το αληθινό της νόημα, ως κατηγορία της γνώσης και όχι του συγκεκριμένου. Συνεπώς η διαχρονία δεν είναι παρά το ψευδώνυμο της διαδικασίας ή εκείνου που ο Μαρξ αποκαλεί *ανάπτυξη των μορφών*⁸ Αλλά και εδώ πάλι βρισκόμαστε *μέσα στη γνώση*, μέσα στη διαδικασία της γνώσης, και όχι μέσα στην ανάπτυξη του συγκεκριμένου-πραγματικού⁹.

2. Περνώ τώρα στην έννοια του ιστορικού χρόνου. Για να την ορίσουμε με αυστηρότητα, πρέπει να ξεκινήσουμε από την εξής προϋπόθεση: επειδή η έννοια αυτή δεν μπορεί να θεμελιωθεί παρά μόνο στη σύνθετη δομή με κυριαρχούσα και με διαφορικές συναρθρώσεις της κοινωνικής ολότητας, αυτή δηλαδή που συνιστά έναν κοινωνικό σχηματισμό προκύπτοντα από ορισμένο τρόπο παραγωγής, το περιεχόμενό της δεν μπορεί να προσδιοριστεί παρά μόνο σε συνάρτηση με τη δομή αυτής της ολότητας, είτε ως προς το σύνολό της είτε ως προς τα διάφορα “επίπεδα” της. Ειδικότερα, δεν μπορεί να δοθεί περιεχόμενο στην έννοια του ιστορικού χρόνου παρά μόνο αν ο ιστορικός χρόνος οριστεί ως η ιδιαίτερη μορφή ύπαρξης της υπό εξέταση κοινωνικής ολότητας, ύπαρξης στην οποία αλληλεπιδρούν διάφορα δομικά επίπεδα χρονικότητας, ανάλογα με τις ιδιαίτερες σχέσεις αντιστοιχίας, αναντιστοιχίας, συνάρθρωσης, μετατόπισης και διάστρεψης που έχουν μεταξύ τους, εν όψει της συνολικής δομής του όλου, τα διάφορα “επίπεδα” του όλου. Πρέπει να πούμε πως, όπως δεν υπάρχει παραγωγή γενικά, δεν υπάρχει και ιστορία γενικά. Υπάρχουν ιδιαίτερες δομές ιστορικότητας, στηριζόμενες σε τελική ανάλυση στις ιδιαίτερες δομές των διαφόρων τρόπων παραγωγής. Υπάρχουν ιδιαίτερες δομές ιστορικότητας, οι οποίες συνιστούν απλά την ύπαρξη ορισμένων κοινωνικών σχηματισμών που προκύπτουν από ειδικούς τρόπους παραγωγής, είναι αρθρωμένες σε σύνολο και έχουν νόημα μόνο σε συνάρτηση με την ουσία αυτών των ολότητων, την ουσία δηλαδή της συνθετότητάς τους.

Αυτός ο ορισμός του χρόνου μέσω της *θεωρητικής* του έννοιας ενδιαφέρει άμεσα τους ιστορικούς και την πρακτική τους. Τους κάνει να προσέξουν την εμπειριστική ιδεολογία που κυριαρχεί σαφώς, εκτός ορισμένων εξαιρέσεων, σε όλες τις ποικιλίες της ιστορίας (είτε πρόκειται για την ιστορία εν γένει, είτε για την ειδική οικονομική, κοινωνική, πολιτική ιστορία, ιστορία της τέχνης, της λογοτεχνίας, της φιλοσοφίας, των επιστημών, κλπ.). Για να μιλήσουμε καθαρά, η ιστορία ζει με την ψευδαίσθηση ότι δεν της χρειάζεται *θεωρία* με την αυστηρή έννοια, δεν της χρειάζεται θεωρία του αντικειμένου της, και συνεπώς ορισμός του θεωρητικού της αντικειμένου. Χρησιμοποιεί ως θεωρία, εκλαμβάνει ως θεωρία, τη *μεθοδολογία* της, δηλαδή τους κανόνες που διέπουν τις πρακτικές της, οι οποίες έχουν ως επίκεντρο την κριτική των αρχειακών δεδομένων και τη διαπίστωση των γεγονότων. Στα μάτια της θέση θεωρητικού αντικειμένου επέχει το “συγκεκριμένο” αντικείμενο. Η ιστορία εκλαμβάνει λοιπόν τη μεθοδολογία ως τη θεωρία που της λείπει και το “συγκεκριμένο” των συγκεκριμένων προφανειών του ιδεολογικού χρόνου ως θεωρητικό αντικείμενο. Η διπλή αυτή σύγχυση είναι τυπικό χαρακτηριστικό της εμπειριστικής ιδεολογίας. Εκείνο που λείπει από την ιστορία είναι η συνειδητή και θαρραλέα αντιμετώπιση ενός προβλήματος ουσιαστικού για κάθε επιστήμη. Πρόκειται για την υφή και συγκρότηση της *θεωρίας* της. Εννοώ την εσωτερική προς την επιστήμη θεωρία,

8 Βλ. το πρώτο κείμενο του τόμου, παρ. 13.

9 Προς αποφυγή παρεξηγήσεων προσθέτω ότι η κριτική αυτή του λανθάνοντος εμπειρισμού που σήμερα κατακυριεύει την τρέχουσα χρήση της *νόθας* έννοιας του “διαχρονικού”, δεν θίγει προφανώς την *πραγματικότητα* των ιστορικών μετασχηματισμών, π.χ. τη μετάβαση από τον ένα τρόπο παραγωγής στον άλλο. Αν θέλουμε να *δηλώσουμε* αυτή την πραγματικότητα (το γεγονός δηλαδή του πραγματικού μετασχηματισμού των δομών) με τον όρο “διαχρονία”, δεν δηλώνουμε παρά το ίδιο το ιστορικό (που ποτέ δεν είναι καθαρά στατικό) ή, με μια διάκριση που ενυπάρχει στο ιστορικό, το ότι μεταβάλλεται *κατά τρόπο ορατό*. Όταν όμως θέλουμε να σκεφτούμε την έννοια αυτών των μετασχηματισμών, δεν κινούμαστε πλέον εντός του πραγματικού (“διαχρονικό”) αλλά εντός της γνώσεως, όπου λειτουργεί, προκειμένου για το *πραγματικό* “διαχρονικό”, η επιστημολογική διαλεκτική που μόλις αναπτύξαμε: η έννοια, και “η ανάπτυξη των μορφών της”. Σχετικά με αυτό βλ. τη μελέτη του Μπαλιμπάρ.

το σύστημα των θεωρητικών εννοιών που στηρίζει κάθε μέθοδο και πρακτική, ακόμη και την πειραματική, και ορίζει ταυτόχρονα το θεωρητικό της αντικείμενο. Γιατί, εκτός ορισμένων εξαιρέσεων, οι ιστορικοί δεν αναρωτιούνται για το ζωτικό και επείγον πρόβλημα της ιστορίας, τη *θεωρία* της. Και είναι αναπόφευκτο, ότι τη θέση που αφήνει κενή η επιστημονική θεωρία την καταλαμβάνει μια θεωρία ιδεολογική, της οποίας τα καταστροφικά αποτελέσματα διαπιστώνονται και στις λεπτομέρειες, ακόμη και στη μεθοδολογία των ιστορικών.

Το αντικείμενο της ιστορίας ως επιστήμης έχει λοιπόν τον ίδιο τύπο θεωρητικής ύπαρξης και θεμελιώνεται στο ίδιο θεωρητικό επίπεδο με το αντικείμενο της κατά Μαρξ πολιτικής οικονομίας. Η μόνη διαφορά ανάμεσα στη θεωρία της πολιτικής οικονομίας, που παράδειγμά της είναι το *Κεφάλαιο*, και στη θεωρία της ιστορίας ως επιστήμης, είναι ότι η θεωρία της πολιτικής οικονομίας εξετάζει μόνο ένα σχετικά αυτόνομο τμήμα της κοινωνικής ολότητας, ενώ η θεωρία της ιστορίας έχει κατ' αρχήν ως αντικείμενο την ίδια τη σύνθετη ολότητα. Από θεωρητική σκοπιά, δεν υπάρχει καμιά άλλη διαφορά μεταξύ της επιστήμης της πολιτικής οικονομίας και της επιστήμης της ιστορίας.

Η αντίθεση που συνήθως αναφέρεται μεταξύ του “αφηρημένου” χαρακτήρα του *Κεφαλαίου* και του υποτιθέμενα “συγκεκριμένου” χαρακτήρα της ιστορίας ως επιστήμης είναι καθαρή παρεξήγηση, για την οποία δεν θα ήταν άσκοπο να πούμε δύο λόγια, αφού κατέχει ξεχωριστή θέση στο πάνθεο των προκαταλήψεων που μας εξουσιάζουν. Η θεωρία της πολιτικής οικονομίας διαμορφώνεται και αναπτύσσεται με την έρευνα μιας πρώτης ύλης που μας προσφέρουν τελικά οι πρακτικές της συγκεκριμένης, πραγματικής ιστορίας. Μπορεί και οφείλει να πραγματώνεται στις λεγόμενες “συγκεκριμένες” οικονομικές αναλύσεις σε αναφορά με ορισμένη συγκυρία, περίοδο, κοινωνικό σχηματισμό. Τα σημεία αυτά βρίσκουν πλήρη αντιστοιχία στο γεγονός ότι και η θεωρία της ιστορίας διαμορφώνεται και αναπτύσσεται με την έρευνα μιας πρώτης ύλης παραγόμενης από τη συγκεκριμένη πραγματική ιστορία και πραγματώνεται επίσης στη “συγκεκριμένη ανάλυση” των “συγκεκριμένων καταστάσεων”. Η παρεξήγηση οφείλεται στο ότι η ιστορία δεν υπάρχει παρά υπό αυτή τη δεύτερη μορφή, ως “εφαρμογή” μιας θεωρίας ... η οποία με την αυστηρή έννοια δεν υπάρχει, και στο ότι, κατά λογική ακολουθία, οι “εφαρμογές” της θεωρίας της ιστορίας γίνονται κατά κάποιο τρόπο πίσω από την πλάτη της απύσας θεωρίας και εκλαμβάνονται πολύ φυσικά ως θεωρία ... εκτός και αν στηρίζονται (γιατί χρειάζεται ένα θεωρητικό μίνιμουμ για να υπάρξουν) σε λιγότερο ή περισσότερο ιδεολογικές θεωρητικές σκιαγραφήσεις. Πρέπει να πάρουμε στα σοβαρά *το γεγονός ότι η θεωρία της ιστορίας, με την αυστηρή έννοια, δεν υπάρχει ή υπάρχει μόνο για τους ιστορικούς, ότι κατά συνέπεια οι έννοιες της σημερινής ιστορίας είναι συνηθέστατα έννοιες “εμπειρικές”, σε αναζήτηση του θεωρητικού τους θεμελίου, “εμπειρικές”, δηλαδή σηματοδεδεμένες από μια ιδεολογία που κρύβεται κάτω από τις “προφάνειες” της. Αυτή είναι η περίπτωση των καλύτερων ιστορικών, που διακρίνονται από τους άλλους χάρη στη θεωρητική τους περίσκεψη, αναζητούν όμως τη θεωρία σε ένα επίπεδο όπου δεν μπορεί να βρεθεί, στο επίπεδο της ιστορικής μεθοδολογίας, η οποία δεν μπορεί να οριστεί έξω από τη θεωρία που τη στηρίζει.*

Τη ημέρα που η ιστορία θα υπάρξει και ως θεωρία, με την έννοια που προσδιορίσαμε προηγούμενα, η διπλή της ύπαρξη ως θεωρητικής και εμπειρικής επιστήμης δεν θα δημιουργεί περισσότερα προβλήματα απ' ό,τι η διπλή ύπαρξη της μαρξιστικής θεωρίας της πολιτικής οικονομίας ως θεωρητικής και εμπειρικής επιστήμης. Τη ημέρα εκείνη, η θεωρητική ανισορροπία του χωλού ζεύγους: αφηρημένη επιστήμη της πολιτικής οικονομίας / δήθεν “συγκεκριμένη” επιστήμη της ιστορίας, θα έχει εξαφανιστεί, και μαζί της όλα τα όνειρα και οι θρησκευτικές τελετουργίες περί αναστάσεως των νεκρών και κοινωνίας των αγίων, που οι ιστορικοί εξακολουθούν να διεξάγουν, εκατό χρόνια μετά τον Μισελέ, όχι βέβαια στις κατακόμβες, αλλά στα δημόσια βήματα της εποχής μας.

Θα προσθέσω μια λέξη για το θέμα. Η σημερινή σύγχυση ανάμεσα στην ιστορία ως θεωρία της

ιστορίας και την ιστορία ως δήθεν “συγκεκριμένη επιστήμη”, παγιδευμένη στον εμπειρισμό του αντικειμένου της - και η αντιπαραβολή αυτής της “συγκεκριμένης” εμπειρικής ιστορίας με την “αφηρημένη” θεωρία της πολιτικής οικονομίας, βρίσκονται στη ρίζα πολλών εννοιολογικών συγχύσεων και ψευδοπροβλημάτων. Μπορούμε δε να πούμε πως η παρεξήγηση αυτή παράγει από μόνη της έννοιες ιδεολογικές που αποβλέπουν στο να καλύπτουν την απόσταση, δηλαδή το κενό ανάμεσα στο θεωρητικό μέρος της υπαρκτής ιστορίας και στην εμπειρική ιστορία (η οποία είναι πολύ συχνά η υπαρκτή ιστορία). Δεν θα εξετάσω αυτές τις έννοιες διότι αυτό απαιτεί μια ολόκληρη μελέτη. Θα επισημάνω απλά ως παράδειγμα τρεις έννοιες: τα κλασικά ζεύγη ουσία / φαινόμενα, αναγκαιότητα / τυχαίο και το “πρόβλημα” της δράσης του ατόμου στην ιστορία.

Το ζεύγος εννοιών ουσία / φαινόμενα, κατά την οικονομιστική ή μηχανιστική υπόθεση αναλαμβάνει το καθήκον να εκφράσει το μη οικονομικό ως φαινόμενο του οικονομικού, δηλαδή της ουσίας του. Χωρίς να το αντιλαμβανόμαστε, σε αυτή τη διεργασία το θεωρητικό (και “αφηρημένο”) τοποθετείται στην πλευρά της οικονομίας (που τη θεωρία της προσφέρει το *Κεφάλαιο*), και το εμπειρικό, το “συγκεκριμένο”, στην πλευρά του μη οικονομικού, δηλαδή του πολιτικού, της ιδεολογίας κλπ. Το ζεύγος ουσία / φαινόμενο παίζει αρκετά καλά αυτό το ρόλο, αν πάρουμε το “φαινόμενο” ως το συγκεκριμένο, το εμπειρικό και την ουσία του ως το μη εμπειρικό, αφηρημένο, ως την αλήθεια του φαινομένου. Γι’ αυτό δημιουργήθηκε η παράλογη σχέση ανάμεσα στο θεωρητικό (οικονομικό) και το εμπειρικό (μη οικονομικό) σε ένα διαρκές κυνηγητό που συγκρίνει τη γνώση ενός αντικειμένου με την ύπαρξη ενός άλλου, κάτι που οδηγεί σε καθαρό παραλογισμό.

Το ζεύγος αναγκαιότητα / σύμπτωση ή αναγκαιότητα / τύχη είναι του αυτού είδους και έχει την ίδια λειτουργία: καλύπτει την απόσταση ανάμεσα στο θεωρητικό ενός αντικειμένου (π.χ. της οικονομίας) και στο μη θεωρητικό, το εμπειρικό ενός άλλου (του μη οικονομικού, όπου το οικονομικό “ανοίγει το δικό του δρόμο”: “περιστάσεις”, “ατομικότητα” κλπ.). Όταν λόγου χάρη λέμε ότι η αναγκαιότητα “ανοίγει το δρόμο της” μέσα από τα τυχαία δεδομένα, μέσα από διάφορες περιστάσεις κλπ., στήνουμε ένα καταπληκτικό μηχανισμό αντιπαραβάλλοντας δύο πραγματικότητες που δεν έχουν άμεση σχέση. Η “αναγκαιότητα” δηλώνει εδώ μια γνώση (π.χ. το νόμο του σε τελική ανάλυση καθορισμού από το οικονομικό), και οι “περιστάσεις” *το μη γνωστό*. Αντί όμως να συγκρίνουμε μια γνώση με μια μη γνώση, βάζουμε τη μη γνώση σε παρένθεση και την υποκαθιστούμε με την *εμπειρική ύπαρξη* του μη γνωστού αντικειμένου (που ονομάζουμε “περιστάσεις”, τυχαία δεδομένα κλπ.). Αυτό μας επιτρέπει να *διασταυρώνουμε τους όρους* και δημιουργεί ένα παραλογισμό που βραχυκυκλώνει τη σκέψη μας, όταν συγκρίνουμε τη γνώση ενός καθορισμένου αντικειμένου (την αναγκαιότητα του οικονομικού) με την εμπειρική ύπαρξη ενός άλλου αντικειμένου (τις πολιτικές ή άλλες “περιστάσεις”, μέσα από τις οποίες υποτίθεται ότι “ανοίγει το δρόμο της” αυτή η “αναγκαιότητα”).

Η πλέον διάσημη μορφή αυτού του παραλογισμού είναι το “πρόβλημα” του “ρόλου του ατόμου στην ιστορία” ... ζήτημα τραγικό, αφού πρέπει να συγκρίνουμε το θεωρητικό ή γνώση ενός ορισμένου αντικειμένου (π.χ. της οικονομίας) που αντιπροσωπεύει την ουσία της οποίας τα άλλα αντικείμενα (το πολιτικό, το ιδεολογικό, κλπ.) νοούνται ως φαινόμενα, με την εμπειρική εκείνη πραγματικότητα που παίζει έναν (πολιτικά!) σημαντικότατο ρόλο: την ατομική δράση. Και εδώ έχουμε να κάνουμε με βραχυκυκλωτικά διασταυρούμενους όρους, που δεν είναι θεμιτό να συγκρίνουμε, αντιπαραβάλλοντας τη γνώση ενός ορισμένου αντικειμένου με την εμπειρική ύπαρξη ενός άλλου! Δεν θα επιμείνω περισσότερο στις δυσκολίες που εγείρουν αυτές οι έννοιες στους δημιουργούς τους, οι οποίοι δεν έχουν άλλη διαφυγή εκτός από την κριτική αμφισβήτηση των εγελιανών (και γενικότερα κλασικών) φιλοσοφικών εννοιών που κολυμπούν σε τούτο τον παραλογισμό όπως το ψάρι στο νερό! Επισημαίνω ωστόσο ότι το ψευδοπρόβλημα του “ρόλου του ατόμου στην ιστορία” είναι η ένδειξη ενός αληθινού προβλήματος που ανακύπτει δικαιολογημένα από τη θεωρία της ιστορίας: του προβλήματος της έννοιας των *ιστορικών μορφών ύπαρξης της ατομικότητας*. Το *Κεφάλαιο* μας δίνει τις απαραίτητες αρχές για την τοποθέτηση αυτού του προβλήματος, ορίζοντας, για τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, τις διαφορές

μορφές ατομικότητας που αξιώνει και παράγει αυτός ο τρόπος παραγωγής, σύμφωνα με τις λειτουργίες που έχουν ως “φορείς” (Traeger) τα άτομα μέσα στον καταμερισμό εργασίας, στα διάφορα “επίπεδα” της τομής. Φυσικά, και εδώ, ο ιστορικός τρόπος ύπαρξης της ατομικότητας σε ορισμένο τρόπο παραγωγής δεν μπορεί να διαβαστεί με γυμνό μάτι μέσα στην “ιστορία”, και συνεπώς η έννοιά του πρέπει να *κατασκευαστεί*, και όπως όλες οι έννοιες επιφυλάσσει εκπλήξεις, με πιο έντονη τη μεγάλη διαφορά της με τις ψευδοπροφάνειες του “δεδομένου” – που δεν είναι παρά η μεταμφίεση της τρέχουσας ιδεολογίας. Μόνο αν ξεκινήσουμε από την έννοια των παραλλαγών του ιστορικού τρόπου ύπαρξης της ατομικότητας μπορούμε να προσεγγίσουμε το αληθινό υπόλειμμα του “*προβλήματος*” του “*ρόλου του ατόμου στην ιστορία*”, που στη διαδεδομένη του μορφή είναι ψευδές, γιατί είναι στρεβλό, θεωρητικά νόθο, αφού συγκρίνει τη θεωρία ενός αντικειμένου με την εμπειρική ύπαρξη ενός άλλου. Όσο δεν θέτουμε το πραγματικό θεωρητικό πρόβλημα (το πρόβλημα των ιστορικών μορφών ύπαρξης της ατομικότητας), θα διαλεγόμεθα εν συγχύσει, όπως ο Πλεχάνωφ που αναζητά στο κρεβάτι του Λουδοβίκου ΙΕ’ τα μυστήρια που οδήγησαν στην πτώση του παλιού καθεστώτος. Κατά γενικό κανόνα, οι έννοιες δεν κρύβονται στα κρεβάτια.

Άπαξ και διευκρινίσουμε, τουλάχιστον κατ’ αρχήν, τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της μαρξιστικής έννοιας του ιστορικού χρόνου, άπαξ και αναλύσουμε κριτικά ως ιδεολογικές τις κοινές ιδέες που καταπλακώνουν τη λέξη *ιστορία*, μπορούμε να καταλάβουμε καλύτερα τις επιπτώσεις που είχε στην ερμηνεία του Μαρξ η παρεξήγηση αυτή γύρω από την ιστορία. Η κατανόηση της αρχής των συγχύσεων φανερώνει άμεσα την καταλληλότητα ορισμένων ουσιαστικών διακρίσεων οι οποίες, καίτοι εμφανίζονται ξεκάθαρα στο *Κεφάλαιο*, δεν παύουν να είναι παραγνωρισμένες.

Καταλαβαίνουμε αρχικά ότι το απλό σχέδιο της “ιστορικοποίησης” της κλασικής πολιτικής οικονομίας οδηγεί στο θεωρητικό αδιέξοδο ενός παραλογισμού όπου οι κλασικές οικονομικές κατηγορίες, δεν νοούνται στο πλαίσιο της θεωρητικής έννοιας της ιστορίας και απλώς προβάλλονται στην ιδεολογική έννοια της ιστορίας. Έτσι, βρισκόμαστε ξανά μπροστά στο κλασικό σχήμα που συνδέεται και πάλι με την παραγνώριση της ιδιαιτερότητας του Μαρξ: υποτίθεται ότι, σε γενικές γραμμές, ο Μαρξ επισφραγίζει την ένωση της κλασικής πολιτικής οικονομίας με την εγελιανή διαλεκτική μέθοδο (που δεν είναι παρά η θεωρητική συμπίκνωση της εγελιανής αντίληψης για την ιστορία). Βρισκόμαστε και πάλι μπροστά στην επικόλληση μιας προϋπάρχουσας εξωτερικής μεθόδου σε ένα προκαθορισμένο αντικείμενο, δηλαδή μπροστά στη θεωρητικά αμφίβολη ένωση μιας μεθόδου που έχει οριστεί ανεξάρτητα από το αντικείμενό της και της οποίας η καταλληλότητα ως προς το αντικείμενό της δεν μπορεί να επισφραγιστεί παρά μόνο στην κοινή ιδεολογική βάση μιας παρεξήγησης που σημαδεύει τόσο τον εγελιανό ιστορικισμό όσο και τον οικονομιστικό διαιωνισμό. Πράγματι, οι δύο όροι του ζεύγους αιωνιότητα–ιστορία προκύπτουν από μια κοινή προβληματική, αφού ο εγελιανός “ιστορικισμός” δεν είναι παρά η ιστορικοποιημένη αντί-συνδήλωση του οικονομιστικού “διαιωνισμού”.

Κατά δεύτερο λόγο καταλαβαίνουμε τι νόημα είχε η διαμάχη, που δεν έχει ακόμη κλείσει, για τη σχέση της οικονομικής θεωρίας με την ιστορία στο ίδιο το *Κεφάλαιο*. Αν οι συζητήσεις αυτές κατάφεραν να παραταθούν ως σήμερα, αυτό σε μεγάλο βαθμό οφείλεται σε μια σύγχυση σχετικά με το καθεστώς της ίδιας της οικονομικής θεωρίας και της ιστορίας. Όταν ο Ένγκελς γράφει στο *Αντιντόρινγκ* (MEW, 20, 136) ότι “η πολιτική οικονομία είναι κατ’ ουσίαν μια ιστορική επιστήμη”, γιατί “πραγματεύεται μια ιστορική, δηλαδή σε αδιάκοπη μεταβολή, ύλη”, βρισκόμαστε στο επίκεντρο της σύγχυσης: η λέξη *ιστορική* μπορεί εξίσου να γείρει στη μεριά της μαρξιστικής έννοιας όσο και στη μεριά της ιδεολογικής έννοιας της ιστορίας, ανάλογα με το αν αυτή η λέξη δηλώνει το γνωστικό αντικείμενο μιας θεωρίας της ιστορίας, ή αντίθετα το πραγματικό αντικείμενο του οποίου αυτή η θεωρία δίνει την γνώση. Έχουμε κάθε δικαίωμα να πούμε ότι η θεωρία της μαρξιστικής πολιτικής οικονομίας αναφέρεται στη μαρξιστική θεωρία της ιστορίας ως μια από τις περιοχές της. Αλλά μπορούμε και να πιστέψουμε ότι η θεωρία της πολιτικής οικονομίας επηρεάζεται μέχρι και στις θεωρητικές

της έννοιες από την ιδιαίτερη ποιότητα της πραγματικής ιστορίας (τη “μεταβαλλόμενη ύλη” της). Προς τη δεύτερη αυτή ερμηνεία μας οδηγεί ο Ένγκελς σε ορισμένα κείμενα που προξενούν κατάπληξη εισάγοντας την ιστορία (με την εμπειριστική-ιδεολογική σημασία της) ακόμα και στις θεωρητικές κατηγορίες του Μαρξ. Αναφέρω ως παράδειγμα την επιμονή του να επαναλαμβάνει ότι ο Μαρξ δεν μπορούσε να παράγει στη θεωρία του αληθινούς επιστημονικούς ορισμούς για λόγους που συνδέονται με τις ιδιότητες του πραγματικού του αντικειμένου, την *κινητή και μεταβαλλόμενη φύση μιας ιστορικής πραγματικότητας που από την ουσία της δεν επιδέχεται ορισμούς, αφού η πάγια και «αιώνια» μορφή των ορισμών θα πρόδιδε την αδιάκοπη κινητικότητα του ιστορικού γίνεσθαι*.

Στον Πρόλογο του Γ' Βιβλίου του *Κεφαλαίου* (MEW, 25, 20), αναφερόμενος στις κριτικές του Φίρεμαν, ο Ένγκελς γράφει:

“Στηρίζονται στην *παρεξήγηση* ότι ο Μαρξ θα θέλει να ορίσει εκεί όπου πραγματοποιεί *αναπτύξεις* και ότι γενικά μπορούμε να αναζητούμε στον Μαρξ πανέτοιμους ορισμούς γενικής ισχύος. Είναι αυτονόητο ότι, από τη στιγμή που τα πράγματα και οι μεταξύ τους σχέσεις νοούνται όχι ως σταθερές αλλά ως μεταβλητές, και οι νοητικές τους αντανakλάσεις, *οι έννοιες, υπόκεινται και αυτές στην αλλαγή και στη μεταβολή* κάτω απ’ αυτές τις συνθήκες, δεν μπορούν να κλείνονται σε έναν άκαμπτο ορισμό, αλλά να *αναπτύσσονται* σύμφωνα με την *ιστορική ή λογική* διαδικασία της διαμόρφωσής τους. Κατά συνέπεια, γίνεται σαφές γιατί ο Μαρξ ξεκινά, στην αρχή του Α' Βιβλίου, από την απλή εμπορευματική παραγωγή, που αποτελεί για κείνον *ιστορική* προϋπόθεση, για να έρθει κατόπιν ... στο *Κεφάλαιο*”.

Το ίδιο θέμα επανέρχεται στις σημειώσεις εργασίας του *Αντιντύρινγκ* (MEW, 20, 77):

“*Οι ορισμοί έχουν μικρή επιστημονική αξία*. Για να γνωρίσουμε πλήρως τι είναι η ζωή, είμαστε υποχρεωμένοι να μελετήσουμε όλες τις μορφές εμφάνισής της από τις κατώτερες ως τις ανώτερες. Για την πρόχειρη χρήση είναι πολύ χρήσιμοι και ενίοτε σχεδόν απαραίτητοι αυτοί οι ορισμοί. Και δεν βλέπουν ενόσω δεν λησμονούμε την αναπόφευκτη ατέλειά τους”. (Οι υπογραμμίσεις δικές μου Λ.Α.)¹⁰

Δυστυχώς, τα δύο αυτά κείμενα δεν αφήνουν περιθώριο παρεξηγήσεων, αφού φτάνουν ως το σημείο να επισημαίνουν με μεγάλη ακρίβεια τον τόπο της “*παρεξήγησης*” και να διατυπώνουν τους όρους της. Όλα τα πρόσωπα της παρεξήγησης έχουν ανέβει στη σκηνή και καθένα παίζει το ρόλο που του έχει προδιαγράψει το αναμενόμενο αποτέλεσμα αυτού του θεάτρου. Αρκεί να τους αλλάξουμε θέση για να ομολογήσουν το ρόλο που τους έχει οριστεί, να τον εγκαταλείψουν και ν’ αρχίσουν να απαγγέλλουν ένα τελείως διαφορετικό κείμενο. Η παρεξήγηση αυτού του συλλογισμού οφείλεται τελικά στον παραλογισμό να συγχέεται η θεωρητική ανάπτυξη των εννοιών με τη γένεση της πραγματικής ιστορίας. Ο Μαρξ ωστόσο είχε κάνει πολύ προσεκτικά τη διάκριση ανάμεσα σ’ αυτές τις δύο *τάξεις*, όταν επεσήμει, στην Εισαγωγή του 1857, ότι δεν μπορούμε να διαπιστώσουμε μια αμφιμονοσήμαντη συσχέτιση ανάμεσα στους όρους που παίζουν κάποιο ρόλο στην τάξη αλληλουχίας των εννοιών μέσα στο λόγο της επιστημονικής απόδειξης αφενός, και στην γενετική τάξη της πραγματικής ιστορίας αφετέρου. Εδώ, ο Ένγκελς αξιώνει την αδύνατη συσχέτιση, ταυτίζοντας χωρίς δισταγμό τη “*λογική*” με την “*ιστορική*” ανάπτυξη. Και με μεγάλη εντιμότητα επισημαίνει το θεωρητικό όρο εφικτότητας της ταύτισης: η κατάφαση της ταυτότητας τάξης των δύο αυτών αναπτύξεων οφείλεται στο ότι οι *απαραίτητες* για κάθε θεωρία της ιστορίας *έννοιες* επηρεάζονται, ως προς την υπόστασή τους ως έννοιες, από τις *ιδιότητες* του *πραγματικού* αντικειμένου. “Από τη στιγμή που τα πράγματα ... νοούνται ... ως μεταβλητές, και οι νοητικές τους αντανakλάσεις, *οι έννοιες, υπόκεινται και αυτές στην αλλαγή και στη μεταβολή*”. Για να μπορούμε λοιπόν να ταυτίζουμε την ανάπτυξη των εννοιών με την ανάπτυξη της πραγματικής ιστορίας, πρέπει να έχουμε ταυτίσει το γνωστικό αντικείμενο με το πραγματικό αντικείμενο, και να έχουμε υπαγάγει τις έννοιες στους πραγματικούς καθορισμούς της πραγματικής ιστορίας. Έτσι, ο Ένγκελς αποδίδει στις έννοιες

της θεωρίας της ιστορίας ένα *συντελεστή κινητικότητας*, κατ' ευθείαν δανεισμένο από τη συγκεκριμένη εμπειρική αλληλουχία (από την ιδεολογία της ιστορίας), ταυτίζοντας έτσι το “πραγματικό συγκεκριμένο” με το “νοητικό συγκεκριμένο”, και το ιστορικό με την πραγματική μεταβολή στην ίδια την έννοια. Υπό αυτές τις προϋποθέσεις βέβαια ο συλλογισμός δεν μπορεί παρά να καταλήξει στο συμπέρασμα του μη επιστημονικού χαρακτήρα των ορισμών: “Οι ορισμοί έχουν μικρή επιστημονική αξία”, αφού “ο μόνος ορισμός είναι η ανάπτυξη του ίδιου του πράγματος, όμως η ανάπτυξη αυτή δεν είναι πια ορισμός”. Και εδώ το πραγματικό πράγμα έχει υποκαταστήσει την έννοια, και η ανάπτυξη του πραγματικού πράγματος (δηλαδή η πραγματική ιστορία της συγκεκριμένης γένεσης) έχει υποκαταστήσει την “ανάπτυξη των μορφών”, για την οποία, τόσο στην Εισαγωγή όσο και στο *Κεφάλαιο*, έχει δηλωθεί ρητά ότι επισυμβαίνει αποκλειστικά και μόνο στο χώρο της γνώσης, και αφορά αποκλειστικά και μόνο την αναγκαία τάξη εμφάνισης και εξαφάνισης των εννοιών στο επιστημονικό αποδεικτικό λόγο. Χρειάζεται άραγε να δείξουμε πως, μες στην ερμηνεία του Ένγκελς, επανέρχεται ένα θέμα που είχαμε ήδη συναντήσει στην απάντησή του προς τον Κ. Σμιτ: το θέμα της πηγαίας αδυναμίας της έννοιας; Εάν “οι ορισμοί έχουν μικρή επιστημονική αξία για την επιστήμη” αυτό οφείλεται στο ότι είναι “πάντοτε ανεπαρκείς”, με άλλα λόγια στο ότι η έννοια είναι εκ της ουσίας της ελαττωματική και έχει εγγράψει την ατέλειά της ακόμη και στην εννοιολογική της φύση. Η συνειδητοποίηση αυτού του προπατορικού αμαρτήματος την κάνει να εγκαταλείπει κάθε πρόθεση να ορίσει το πραγματικό, το οποίο “ορίζεται” μόνο του κατά την ιστορική παραγωγή των μορφών της γένεσής του. Αν θέσουμε το ερώτημα του καθεστώτος του ορισμού, δηλαδή της έννοιας, με αυτή την αφετηρία είμαστε αναγκασμένοι να του αποδώσουμε ένα ρόλο ολωσδιόλου διαφορετικό από τη θεωρητική του πρόθεση: ένα ρόλο “πρακτικό”, κατάλληλο μόνο για “την κοινή χρήση”, ένα ρόλο γενικής επισήμανσης, δίχως την παραμικρή θεωρητική λειτουργία. Έχει ενδιαφέρον να επισημάνουμε ότι, παραδόξως, ο Ένγκελς που αρχικά διασταύρωσε τους όρους που υπήρχαν στο ερώτημά του, κατέληξε, στο συμπέρασμά του, σε έναν ορισμό με επίσης διασταυρωμένο νόημα, δηλαδή ευρισκόμενο σε διάσταση με το αντικείμενο που ορίζει, εφόσον ο καθαρά πρακτικός (κοινός) ορισμός του ρόλου της επιστημονικής έννοιας, μας επιτρέπει τελικά να αρχίσουμε τη διαμόρφωση της θεωρίας σχετικά με μια από τις λειτουργίες της *ιδεολογικής* έννοιας: τη λειτουργία της ως πρακτικού υπαινιγμού και ένδειξης.

Να λοιπόν που μπορεί να μας οδηγήσει η παραγνώριση της βασικής διάκρισης, που ο Μαρξ είχε ξεκάθαρα υπογραμμίσει, ανάμεσα στο γνωστικό και στο πραγματικό αντικείμενο, ανάμεσα στην “ανάπτυξη των μορφών” της έννοιας της γνώσης και στην ανάπτυξη των πραγματικών κατηγοριών στη συγκεκριμένη ιστορία: μας οδηγεί σε μια εμπειριστική ιδεολογία της γνώσης και στην ταύτιση του *λογικού* και του *ιστορικού* στο ίδιο το *Κεφάλαιο*. Αν λοιπόν αληθεύει ότι όλα τα προβλήματα που αφορούν τη σχέση του λογικού με το ιστορικό στο *Κεφάλαιο* προϋποθέτουν μια *σχέση ανύπαρκτη*, δεν πρέπει να μας εκπλήσσει το γεγονός ότι τόσοι και τόσοι ερμηνευτές γυρίζουν γύρω-γύρω και δεν μπορούν να απαντήσουν στο ερώτημα που αφήνει μετέωρο αυτή η ταύτιση. Έστω ότι φαντάζεται κανείς αυτή τη σχέση ως σχέση *ευθείας* αμφοιμονοσήμαντης αντιστοιχίας των όρων των δύο *τάξεων* που εμφανίζονται στις δύο αυτές αναπτύξεις (την ανάπτυξη της έννοιας και την ανάπτυξη της πραγματικής ιστορίας). Ή έστω ότι φαντάζεται την ίδια αυτή σχέση ως σχέση *αντίστροφης* αντιστοιχίας των όρων των δύο *τάξεων* ανάπτυξης (σ' αυτή στηρίζεται η θέση του Ντελλα Βόλπε και του Πιετρανέρα που αναλύει ο Ρανσιέρ): και στις δύο περιπτώσεις παραμένει η υπόθεση της ύπαρξης μιας σχέσης, *εκεί όπου δεν υπάρχει*. Δύο είναι τα συμπεράσματα που μπορούμε να βγάλουμε από αυτή την πλάνη. Το πρώτο είναι τελείως πρακτικό: οι δυσκολίες που συναντάμε στη λύση αυτού του προβλήματος είναι σοβαρές, ή μάλλον, αξεπέραστες: αν δεν μας είναι πάντοτε δυνατόν να λύσουμε ένα πρόβλημα υπαρκτό, έχουμε τη βεβαιότητα ότι ποτέ δεν μπορούμε να λύσουμε *ένα πρόβλημα ανύπαρκτο*¹¹. Το δεύτερο είναι θεωρητικό: τα

11 Το ότι *ανύπαρκτα προβλήματα* μπορούν να δώσουν έδαφος σε εντυπωσιακές θεωρητικές προσπάθειες, και στη λιγότερο ή περισσότερο αυστηρή παραγωγή λύσεων εξίσου φαντασματικών όσο και τα αντικείμενά

φανταστικά προβλήματα χρειάζονται και φανταστικές λύσεις, και μάλιστα όχι οποιεσδήποτε φανταστικές λύσεις αλλά τις φανταστικές λύσεις που απαιτεί η (φανταστική) τοποθέτηση των φανταστικών αυτών προβλημάτων. Κάθε φανταστική (ιδεολογική) τοποθέτηση κάποιου προβλήματος (το οποίο μπορεί επίσης να είναι φανταστικό) κυοφορεί τελικά μια καθορισμένη προβληματική, η οποία ορίζει τη δυνατότητα και τη μορφή τοποθέτησης αυτού του προβλήματος. Την προβληματική αυτή την *ξαναβρίσκουμε* αντικαθρεφτισμένη στη λύση που δίνουμε στο πρόβλημα λόγω του παιγνιδιού καθρεφτίσματος που χαρακτηρίζει το ιδεολογικό φανταστικό (βλ. το πρώτο κείμενο του τόμου). Αν πάλι αυτή η προβληματική δεν συναντάται αυτοπροσώπως στην εν λόγω λύση, τότε εμφανίζεται αλλού, με το κεφάλι ψηλά, όταν αναφερόμαστε στη λανθάνουσα “θεωρία της γνώσης” που στηρίζει την ταύτιση του ιστορικού με το λογικό: δηλαδή στην *εμπειριστική* ιδεολογία της γνώσης. Δεν είναι λοιπόν τυχαίο που ο Ένγκελς πέφτει κατ’ ευθείαν εξαιτίας του *ερωτήματος* στον πειρασμό του εμπειρισμού, ούτε που ο Ντελλα Βόλπε και οι μαθητές του στηρίζουν, με μορφή διαφορετική, τη θέση τους για την *αντίστροφη* ταύτιση της ιστορικής και λογικής τάξης στο *Κεφάλαιο* στο επιχείρημα μιας θεωρίας της “ιστορικής αφαίρεσης”, που αποτελεί ανώτερη μορφή ιστορικιστικού εμπειρισμού.

Ξαναγυρίζω στο *Κεφάλαιο*. Η πλάνη που επισημάναμε παραπάνω σχετικά με τη φανταστική ύπαρξη μιας ανύπαρκτης σχέσης, έχει φυσικά ως αποτέλεσμα να καθιστά αόρατη μιαν *άλλη*, θεμιτή καθότι υπαρκτή και δικαιολογημένη *σχέση* μεταξύ θεωρίας της οικονομίας και θεωρίας της ιστορίας. Εάν η πρώτη σχέση (θεωρία της οικονομίας και συγκεκριμένη ιστορία) αποδείχθηκε φανταστική, η δεύτερη σχέση (θεωρία της οικονομίας και θεωρία της ιστορίας) αποτελεί μιαν *αληθινή θεωρητική* σχέση. Γιατί έχει μείνει τόσο πολύ σκοτεινή, για να μην πούμε αόρατη; Γιατί η πρώτη σχέση έχει τη δύναμη της “προφάνειας”, δηλαδή τον εμπειριστικό πειρασμό των ιστορικών, οι οποίοι, βλέποντας στο *Κεφάλαιο* τις σελίδες της “συγκεκριμένης” ιστορίας (αγώνας για τη μείωση της εργάσιμης ημέρας, μετάβαση από τη μανουφακτούρα στη μεγάλη βιομηχανία, πρωταρχική συσσώρευση, κλπ.) ένοιωθαν κατά κάποιο τρόπο “σαν στο σπίτι τους”, και έθεταν το πρόβλημα της οικονομικής θεωρίας σε συνάρτηση με την ύπαρξη αυτής της “συγκεκριμένης” ιστορίας, χωρίς να αισθάνονται την ανάγκη να εξετάσουν το πρόβλημα των τίτλων της. Ερμήνευαν εμπειριστικά τις αναλύσεις του Μαρξ, οι οποίες όχι μόνο δεν είναι ιστορικές αναλύσεις με την αυστηρή σημασία, δηλαδή δεν στηρίζονται στην ανάπτυξη της έννοιας της ιστορίας, αλλά αποτελούν ημιεπεξεργασμένα υλικά *για μια ιστορία* (βλ. το κείμενο του Μπαλιμπάρ), και όχι κάποια *αληθινή ιστορική* επεξεργασία αυτών των υλικών. Και καθιστούσαν την παρουσία αυτών των ημιεπεξεργασμένων υλικών επιχείρημα για μια ιδεολογική αντίληψη της ιστορίας, και έθεταν το ερώτημα για την ιδεολογία της “συγκεκριμένης” ιστορίας στην “αφηρημένη” θεωρία της πολιτικής οικονομίας: γι’ αυτό και το *Κεφάλαιο* αφενός τους γοητεύει και αφετέρου τους φέρνει σε αμηχανία με το τύπο λόγου που τους φαίνεται σε πάρα πολλά σημεία “θεωρησιακός”. Την ίδια αντίδραση είχαν λίγο πολύ και οι οικονομολόγοι διχαζόμενοι ανάμεσα στη (συγκεκριμένη) οικονομική ιστορία και στην (αφηρημένη) οικονομική θεωρία. Αμφότεροι πίστευαν πως θα βρουν στο *Κεφάλαιο* αυτό που ζητούσαν, αλλά έβρισκαν και κάτι ακόμα που δεν “έψαχναν” και προσπαθούσαν να το *συρρικνώσουν*, θέτοντας το φανταστικό πρόβλημα των αμφιμονοσήμαντων ή άλλων σχέσεων ανάμεσα στην αφηρημένη τάξη των εννοιών και στη συγκεκριμένη τάξη της ιστορίας. Δεν έβλεπαν ότι αυτό που έβρισκαν δεν απαντούσε στο ερώτημά τους, αλλά τους, πρέπει να το υποπτευόμαστε σχετικά με τον Καντ, η φιλοσοφία του οποίου μπορεί κατά μεγάλο μέρος να νοηθεί ως η θεωρία της δυνατότητας ύπαρξης “*επιστημών*” χωρίς *αντικείμενο* (ορθολογική μεταφυσική, κοσμολογία, ψυχολογία). Αν κάποιος δεν έχει το κουράγιο να διαβάσει τον Καντ, ας μελετήσει ευθέως τους παραγωγούς «επιστημών» άνευ αντικειμένου: τους θεολόγους, τους περισσότερους κοινωνιοψυχολόγους, ορισμένους “ψυχολόγους”, κλπ. Προσθέτω ότι μερικές φορές, οι “άνευ αντικειμένου επιστήμες” μπορούν, για λόγους που οφείλονται στη θεωρητική και ιδεολογική συγκυρία, να χρησιμοποιήσουν ή να παραγάγουν κατά την επεξεργασία της θεωρίας του υποτιθέμενου “αντικειμένου” τους, τις θεωρητικές *μορφές* της υπάρχουσας ορθολογικότητας: στο Μεσαίωνα, λόγου χάρη, η θεολογία *αναμφισβήτητα* κατείχε και επεξεργαζόταν τις *μορφές* του υπαρκτού θεωρητικού.

σ' ένα ερώτημα ολωσδιόλου διαφορετικό, το οποίο, εννοείται, διέψευδε την ιδεολογική αυταπάτη της έννοιας της ιστορίας που κουβαλούσαν και πρόβαλλαν στην ανάγνωση του *Κεφαλαίου*. Εκείνο που δεν έβλεπαν είναι ότι η “αφηρημένη” θεωρία της πολιτικής οικονομίας είναι η θεωρία μιας περιοχής που ανήκει οργανικά ως περιοχή (επίπεδο, βαθμίδα) στο ίδιο το αντικείμενο της θεωρίας της ιστορίας. Εκείνο που δεν έβλεπαν είναι ότι η ιστορία κάνει την εμφάνισή της στο *Κεφάλαιο* ως θεωρητικό και όχι ως πραγματικό αντικείμενο, ως “αφηρημένο” (εννοιολογικό) και όχι ως συγκεκριμένο πραγματικό αντικείμενο. Δεν έβλεπαν ότι τα κεφάλαια όπου ο Μαρξ εφαρμόζει μια πρώτου βαθμού ιστορική επεξεργασία είτε στους αγώνες για τη μείωση της εργάσιμης μέρας, είτε στην πρωταρχική συσσώρευση κεφαλαίου, έχουν ως αρχή και σημείο αναφοράς τη θεωρία της ιστορίας, την κατασκευή της έννοιας της ιστορίας, και των “ανεπτυγμένων μορφών” της, μια «περιοχή» της οποίας αποτελεί η οικονομική θεωρία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.

Δυο λόγια ακόμα για ένα από τα σημερινά αποτελέσματα αυτής της παρεξήγησης. Πρόκειται για μια από τις ρίζες της ερμηνείας του *Κεφαλαίου* ως “θεωρητικού μοντέλου”, διατύπωσης που μπορεί πάντα να θεωρείται ως σύμπτωμα, με τη συγκεκριμένη κλινική σημασία της λέξης, της εμπειριστικής παρεξήγησης για το αντικείμενο μιας δοσμένης γνώσης. Η αντίληψη της θεωρίας ως “μοντέλου” μπορεί τελικά να υπάρξει μόνο υπό τον αμιγώς ιδεολογικό όρο ότι θα εντάξει μέσα στην ίδια τη θεωρία την απόσταση που τη χωρίζει από το εμπειρικό συγκεκριμένο. Και υπό τον εξίσου ιδεολογικό όρο να νοεί την απόσταση αυτή ως *εμπειρική*, σαν να αποτελεί δηλαδή μέρος του ίδιου του συγκεκριμένου, το οποίο κατά συνέπεια μπορούμε προνομιακά (δηλαδή κοινότυπα) να ορίσουμε ως “εκείνο-που-είναι-πάντοτε-πιο-πλούσιο-και-πιο-ζωντανό-από-τη-θεωρία”. Δεν χωρά αμφιβολία ότι σε τούτη τη διακήρυξη του μεγαλείου της “ζωής” και του “συγκεκριμένου”, της ανωτερότητας της φαντασίας στον κόσμο, και της ολικής της δράσης σε σύγκριση με τη φτώχεια και τη μονοτονία της θεωρίας κρύβεται ένα σοβαρό μάθημα διανοητικής μετριοφροσύνης, για τους υπερόπτες και τους δογματικούς – και ο νοών νοείτω. Δεν πρέπει όμως να ξεχνάμε ότι το συγκεκριμένο και η ζωή μπορούν να χρησιμεύουν ως προσχήματα για φλυαρίες που ζητούν ευκαιρία για να παρουσιάσουν με άλλο ένδυμα είτε σχέδια απολογητικά (πάντα κάτω από τα φτερά της αφθονίας, δηλαδή της “υπερβατικότητας” του “συγκεκριμένου” και της “ζωής”, κάποιος θεός φτιάχνει τη φωλιά του), είτε μια απλή διανοητική μαλακότητα. Εκείνο που έχει για μας σημασία είναι η *χρήση* αυτών των κοινοτοπιών για την αφθονία της υπερβατικότητας του συγκεκριμένου. Στην αντίληψη της γνώσης ως “μοντέλο”, λοιπόν, βλέπουμε το πραγματικό ή το συγκεκριμένο να παρεμβαίνουν για να μας επιτρέψουν να νοήσουμε τη σχέση, δηλαδή την απόσταση του “συγκεκριμένου” από τη θεωρία, και μέσα στη θεωρία και μέσα στο πραγματικό, όχι σε ένα πραγματικό εξωτερικό προς το πραγματικό αντικείμενο του οποίου τη γνώση μας δίνει η θεωρία, αλλά στο ίδιο το πραγματικό αντικείμενο, ως σχέση μέρους προς όλο, και δη “μερικού” μέρους προς υπερμεγέθες όλο (βλ. το πρώτο κείμενο του τόμου, παρ. 10). Η διεργασία αυτή μας οδηγεί αναπόφευκτα να νοούμε τη θεωρία ως εμπειρικό εργαλείο πλάι σε άλλα, με δύο λόγια να ανάγουμε κάθε θεωρία της γνώσης νοούμενη ως μοντέλο σ' αυτό που είναι: μια μορφή θεωρητικού πραγματισμού.

Έχουμε λοιπόν εδώ, ως την τελευταία επίπτωση της παραγνώρισής της, μια συγκεκριμένη αρχή κατανόησης και κριτικής: οι παρανοήσεις γύρω από το ζήτημα των “σχέσεων” της “Λογικής” και της “ιστορίας” στο *Κεφάλαιο* οφείλονται στην αμφιμονοσήμαντη συσχέτιση μέσα στην πραγματικότητα του αντικειμένου ενός συνόλου θεωρητικού (της θεωρίας της πολιτικής οικονομίας) με ένα σύνολο *πραγματικό* εμπειρικό (τη συγκεκριμένη ιστορία), όπου το πρώτο σύνολο αποτελεί τη γνώση του δεύτερου. Η πιο σοβαρή από αυτές τις παρανοήσεις είναι το αποτέλεσμα τύφλωσης που συχνά εμπόδισε να αντιληφθούμε πως το *Κεφάλαιο* περιείχε σίγουρα μια θεωρία της ιστορίας, αναγκαία για την κατανόηση της θεωρίας της οικονομίας.

V. Ο ΜΑΡΞΙΣΜΟΣ ΔΕΝ ΕΙΝΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΙΣΜΟΣ

Έτσι όμως βρισκόμαστε μπροστά σε μια τελευταία παρεξήγηση, της ίδιας υφής με τις άλλες, και ίσως σοβαρότερη, γιατί δεν συνδέεται μόνο με την ανάγνωση του *Κεφαλαίου*, ή με την μαρξιστική φιλοσοφία, αλλά και με τη σχέση μεταξύ *Κεφαλαίου* και μαρξιστικής φιλοσοφίας, μεταξύ δηλαδή ιστορικού και διαλεκτικού υλισμού. Αφορά το νόημα του έργου του Μαρξ στο σύνολό του, και τελικά τη σχέση μεταξύ πραγματικής ιστορίας και μαρξιστικής θεωρίας. Η παρεξήγηση αυτή πηγάζει από την *αβλεψία που θεωρεί* το μαρξισμό ως ιστορικισμό, και μάλιστα ως τον πλέον ρηξικέλευθο: ως “*απόλυτο ιστορικισμό*”. Έτσι έρχεται στο προσκήνιο, με τη μορφή της σχέσης ανάμεσα στη μαρξιστική επιστήμη της ιστορίας και τη μαρξιστική φιλοσοφία, η σχέση της μαρξιστικής θεωρίας με την *πραγματική ιστορία*.

Υποστηρίζω πως ο μαρξισμός, από τη σκοπιά της θεωρίας, δεν είναι ιστορικισμός, όπως δεν είναι και ανθρωπισμός (βλ. Pour Marx, σ. 225 επ.), πως σε πολλές περιπτώσεις ο ανθρωπισμός και ο ιστορικισμός βασίζονται στην ίδια ιδεολογική προβληματική, και πως από *θεωρητική άποψη* ο μαρξισμός είναι, δυνάμει της μιας και μοναδικής επιστημολογικής ρήξης που τον θεμελιώνει, και αντιανθρωπισμός και αντιστορικισμός. Αν ήθελα να είμαι ακριβής, θα έπρεπε να πω αν-ανθρωπισμός και αν-ιστορικισμός. Χρησιμοποιώ πάντως συνειδητά τούτη τη διπλή *αρνητική* διατύπωση (αντιανθρωπισμός, αντιστορικισμός) για να της δώσω όλο το βάρος της ως διακήρυξης μιας ρήξης που κάθε άλλο παρά αυτονόητη είναι, αντί να χρησιμοποιήσω μια απλή στερητική μορφή, που δεν έχει τη δύναμη να αναχαιτίσει την επιδρομή του ανθρωπισμού και του ιστορικισμού που εδώ και σαράντα χρόνια δεν έχει πάψει να απειλεί το μαρξισμό σε ορισμένους κύκλους.

Γνωρίζουμε πολύ καλά σε ποιες περιστάσεις είδε το φως η ανθρωπιστική και ιστορικιστική ερμηνεία του μαρξισμού, και ποιες πρόσφατες περιστάσεις της έδωσαν καινούργια ορμή. Γεννήθηκε ως ζωτική αντίδραση στο μηχανικισμό και τον οικονομισμό της Β' Διεθνούς, στην περίοδο που προηγήθηκε και κυρίως στα χρόνια που ακολούθησαν την επανάσταση του 1917. Γι' αυτό έχει πραγματική ιστορική αξία, και κατέχει ιστορικούς τίτλους, παρότι με μορφή αρκετά διαφορετική, η πρόσφατη αναζωπύρωση αυτής της ερμηνείας, μετά την καταδίκη από το 20ο Συνέδριο των εγκλημάτων και των δογματικών σφαλμάτων της “Προσωπολατρίας”. Αν η πρόσφατη αυτή αναζωογόνηση δεν είναι παρά η επανάληψη και συχνά η απλόχερη και επιδέξια, αλλά πάντως “δεξιά”, μεταστροφή μιας ιστορικής αντίδρασης που αρχικά είχε τη δύναμη μιας διαμαρτυρίας διαπνεόμενης από επαναστατικό, καίτοι “αριστεριστικό”, πνεύμα, δεν μπορεί να μας χρησιμεύσει ως κριτήριο για να κρίνουμε το ιστορικό νόημα της αρχικής της κατάστασης. Τα θέματα του επαναστατικού ανθρωπισμού και ιστορικισμού τέθηκαν αρχικά από τη γερμανική αριστερά της Ρόζα Λούξεμπουργκ και του Μέρινγκ και κατόπιν, μετά την επανάσταση του 17, από σειρά θεωρητικών,, άλλοι από τους οποίους χάθηκαν, όπως ο Κόρς, άλλοι όμως έπαιξαν σημαντικό ρόλο, όπως ο Λούκατς, ή και πάρα πολύ σημαντικό, όπως ο Γκράμσι. Ξέρουμε με ποιο τρόπο έκρινε ο Λένιν αυτή την “αριστεριστική” αντίδραση στη μηχανιστική ισοπέδωση της Β' Διεθνούς: καταδίκασε τους πολιτικούς της μύθους, την πολιτική της τακτική (βλ. *Αριστερισμός, παιδική αρρώστια του κομμουνισμού*), αλλά δεν έπαυε να αναγνωρίζει ό,τι αυθεντικά επαναστατικό έκλεινε μέσα της, π.χ. με τη Ρόζα Λούξεμπουργκ και τον Γκράμσι. Μια μέρα θα χρειαστεί να φωτίσουμε όλο αυτό το παρελθόν. Η ιστορική και θεωρητική αυτή μελέτη είναι απαραίτητη για να μπορούμε να ξεχωρίσουμε σωστά, στο δικό μας το παρόν, τα πραγματικά πρόσωπα από τα φαντάσματα και για να στηρίξουμε σε ακαταμάχητη βάση τα συμπεράσματα μιας κριτικής που τότε διεξαγόταν στη σύγκυση της μάχης, όπου η αντίδραση στο μηχανικισμό και τη μοιρολατρεία της Β' Διεθνούς όφειλε να πάρει τη μορφή μια έκκλησης προς τη συνείδηση και τη θέληση των ανθρώπων, ώστε να *κάνουν* επιτέλους την επανάσταση που τους επέβαλε η ιστορία. Τη μέρα εκείνη ίσως καταλάβουμε κάπως καλύτερα την παραδοξολογία του περίφημου τίτλου του Γκράμσι που εκθειάζει την *Επανάσταση ενάντια* στο Κεφάλαιο, και δηλώνει ωμά ότι η αντικαπιταλιστική επανάσταση

του 1917 έμελλε να γίνει *ενάντια* στο Κεφάλαιο του Κ. Μαρξ, με την ηθελημένη και συνειδητή δράση των ανθρώπων, των μαζών και των μπολσεβίκων και όχι με τη δύναμη ενός Βιβλίου, στο οποίο η Β' Διεθνής *διάβαζε*, σαν να επρόκειτο για τη Βίβλο, τη μοιραία έλευση του σοσιαλισμού¹².

Περιμένοντας την επιστημονική μελέτη των συνθηκών που παρήγαγαν την πρώτη, “αριστερίστικη” μορφή αυτού του ανθρωπισμού και ιστορισμού, μπορούμε να προβούμε στη διαπίστωση των στοιχείων εκείνων του Μαρξ, που μπορούσαν να δικαιολογήσουν τότε αυτή την ερμηνεία και δεν παύουν, προφανώς, να δικαιολογούν και τη σημερινή της μορφή στα μάτια των τωρινών αναγνωστών του Μαρξ. Μην εκπλαγούμε διαπιστώνοντας πως οι ίδιες διαφορούμενες διατυπώσεις που εξέθρεψαν μια μηχανιστική και εξελικτιστική ανάγνωση, επέτρεψαν και την ιστορικιστική ανάγνωση: ο Λένιν μας έδωσε αρκετά παραδείγματα για το κοινό θεωρητικό βάθος του οπορτουνισμού και του αριστερισμού, ώστε αυτή η παράδοξη συνάντηση να μη μας εντυπωσιάζει.

Αναφέρομαι σε διαφορούμενες διατυπώσεις. Και εδώ σκοντάφτουμε σε μια πραγματικότητα της οποίας τις επιπτώσεις έχουν ήδη αναλυθεί: ο Μαρξ, που σίγουρα *παρήγαγε* στο έργο του τη διάκριση που τον χωρίζει από τους προκατόχους του, δεν σκέφθηκε – αυτή είναι η μοίρα κάθε επινοητή – με όλη την απαιτούμενη διαύγεια *την έννοια* αυτής της διάκρισης. Ο Μαρξ δεν σκέφθηκε θεωρητικά, με την κατάλληλη και ανεπτυγμένη μορφή της, την έννοια και τις θεωρητικές συνέπειες της θεωρητικά επαναστατικής ενέργειάς του. Άλλοτε τη νόησε με έννοιες εν μέρει δανεικές, ελλείψει άλλων, και κυρίως με έννοιες εγγελιανές – και αυτό δημιουργεί μια διάσταση μεταξύ του αρχικού σημασιολογικού πεδίου από το οποίο γίνεται το δάνειο αυτών των εννοιών, και του πεδίου των εννοιολογικών αντικειμένων στα οποία αυτές εφαρμόζονται. Άλλοτε νόησε τούτη τη διαφορά καθεαυτή, αλλά μερικά, ή με μια ενδεικτική σκιαγράφιση, με την επίμονη αναζήτηση ισοδυνάμων¹³, χωρίς όμως να κατορθώσει γενικά να διατυπώσει με μια κατάλληλη έννοια το αυστηρό πρωτογενές νόημα της παραγωγής του. Η μετατόπιση αυτή, δεν μπορεί να αποκαλυφθεί και να περιοριστεί παρά μόνο με μια κριτική ανάγνωση και *αποτελεί αντικειμενικά μέρος του ίδιου του κειμένου του λόγου του Μαρξ*¹⁴.

Γι' αυτό και, ανεξάρτητα από την προδιάθεσή τους, τόσοι και τόσοι κληρονόμοι και οπαδοί του Μαρξ ισχυρίστηκαν τόσες ανακρίβειες σχετικά με τη σκέψη του, καίτοι διατεινόνταν, με το κείμενο στα χέρια, ότι μένουν πιστοί *στο γράμμα του*.

Στο σημείο αυτό θα ήθελα να υπεισέλθω σε ορισμένες λεπτομέρειες για να δείξω σε ποια κυρίως κείμενα μπορεί να βρει στηρίγματα μια *ιστορικιστική* ανάγνωση του Μαρξ. Δεν θα αναφερθώ καθόλου στα κείμενα της Νεότητας του Μαρξ, ή στα κείμενα της Τομής (*Pour Marx*, σ. 26), γιατί σ' αυτά η απόδειξη είναι εύκολη. Δεν χρειάζεται να ασκήσουμε την παραμικρή βία σε κείμενα όπως οι *Θέσεις για τον Φόϋερμπαχ* και η *Γερμανική Ιδεολογία*, όπου ο απόηχος του ανθρωπισμού και του ιστορισμού είναι ακόμα ισχυρός, και να τα υποχρεώσουμε να πούνε τα λόγια που περιμένουμε: τα λένε από μόνα τους. Θα αναφερθώ μόνο στο *Κεφάλαιο* και στην *Εισαγωγή* του 57.

12 Γκράμισι: “Όχι, στην ιστορία δεν υπερισχύουν ποτέ οι μηχανικές δυνάμεις. Οι άνθρωποι, οι συνειδήσεις και το πνεύμα πλάθουν την εξωτερική εμφάνιση των πραγμάτων και στο τέλος πάντα θριαμβεύουν ... στη θέση του φυσικού νόμου, στη θέση της μοιραίας ροής των πραγμάτων που επικαλούνται οι δοκησίσοφοι, τέθηκε η σθεναρή θέληση του ανθρώπου» (κείμενο δημοσιευμένο στη *Rinascita*, 1957, σσ. 149-158. Το αναφέρει ο Μάριο Τρόντι στο *Studi Gramsciani*, Editori Riuniti, 1959, σ. 306).

13 Από την άποψη αυτή θα έπρεπε να αφιερώσουμε μια ολόκληρη μελέτη στις τυπικές μεταφορές που χρησιμοποιεί και στον πολλαπλασιασμό τους γύρω από ένα κέντρο που αποσκοπούν να *περικυκλώσουν*, μη μπορώντας να το πουν με το όνομά του, με το όνομα της έννοιάς του.

14 Το γεγονός της ύπαρξης αυτής της μετατόπισης, η αναγκαιότητα της ύπαρξής της δεν είναι χαρακτηριστικό μόνο του Μαρξ, αλλά κάθε απόπειρας επιστημονικής θεμελίωσης και κάθε επιστημονικής παραγωγής γενικά: η μελέτη τους ανάγεται σε μια θεωρία της ιστορίας της παραγωγής των γνώσεων, και σε μια ιστορία του θεωρητικού, την αναγκαιότητά της οποία νιώθουμε και εδώ.

Τα κείμενα του Μαρξ στα οποία μπορεί να στηριχθεί μια ιστορικιστική ανάγνωσή του μπορούν να χωριστούν σε δύο κατηγορίες. Τα πρώτα αφορούν τον ορισμό των συνθηκών στις οποίες δίνεται το αντικείμενο κάθε ιστορικής επιστήμης.

Ο Μαρξ γράφει στην *Εισαγωγή* του 57:

“... σε κάθε ιστορική και κοινωνική επιστήμη γενικά δεν πρέπει ποτέ να ξεχνάμε, προκειμένου για την πορεία των οικονομικών κατηγοριών, ότι το θέμα, η αστική κοινωνία στην περίπτωσή μας, μας δίδεται τόσο στην πραγματικότητα όσο και στο κεφάλι μας, και συνεπώς οι κατηγορίες εκφράζουν μορφές ύπαρξης, συνθήκες ύπαρξης, συχνά μόνο ορισμένες όψεις του θέματος αυτού κλπ.” (MEW, 13, 637).

Το κείμενο αυτό μπορούμε να το αντιπαραβάλλουμε με ένα απόσπασμα από το *Κεφάλαιο* (MEW, 23, 89):

“Η σκέψη για τις μορφές της ανθρώπινης ζωής, άρα και η επιστημονική τους ανάλυση ακολουθεί τον εκ διαμέτρου αντίθετο προς την πραγματική κίνηση δρόμο. Αρχίζει εκ των υστέρων, με τα έτοιμα δεδομένα της διαδικασίας εξέλιξης ...”.

Τα κείμενα αυτά δεν δείχνουν μόνο ότι το αντικείμενο κάθε κοινωνικής και ιστορικής επιστήμης είναι ένα δημιουργηθέν αντικείμενο, ένα αποτέλεσμα, αλλά και ότι η γνωστική δραστηριότητα που ασκείται σε αυτό το αντικείμενο ορίζεται από το παρόν αυτού του δεδομένου, από την παρούσα στιγμή του δεδομένου. Είναι αυτό που ορισμένοι Ιταλοί μαρξιστές ονομάζουν, χρησιμοποιώντας μια έκφραση του Κρότσε, κατηγορία της “συγχρονικότητας” του “ιστορικού παρόντος”, κατηγορία που ορίζει ιστορικά και ορίζει ως ιστορικές τις συνθήκες κάθε γνώσης που αναφέρεται σε ένα ιστορικό αντικείμενο. Όπως ξέρουμε, ο όρος συγχρονικότητα μπορεί να περικλείει ένα διφορούμενο.

Ο ίδιος ο Μαρξ φαίνεται να αναγνωρίζει στην *Εισαγωγή* αυτή την απόλυτη προϋπόθεση, λίγες γραμμές πριν από το κείμενο που αναφέραμε:

“Η λεγόμενη ιστορική εξέλιξη στηρίζεται γενικά στο ότι η τελευταία μορφή θεωρεί τις προγενέστερες ως φάσεις προς την ίδια και ξαθώς μόνο σπάνια και υπό εντελώς ειδικούς όρους είναι ικανή να δει κριτικά τον εαυτό της ... τις συλλαμβάνει πάντοτε μονόπλευρα. Η χριστιανική θρησκεία μπόρεσε να συμβάλλει στην αντικειμενική κατανόηση των προηγούμενων μυθολογιών, μόνο αφού ολοκλήρωσε, σε ορισμένο βαθμό, δυνάμει θα μπορούσαμε να πούμε, τη δική της κριτική. Όμοια και η αστική πολιτική οικονομία δεν κατόρθωσε να κατανοήσει τις φεουδαρχικές, αρχαίες, ανατολικές κοινωνίες, παρά μόνο όταν άρχισε την αυτοκριτική της αστικής κοινωνίας ...” (*Εισαγωγή*, MEW, 13, 637).

Συνοψίζω: κάθε επιστήμη με ιστορικό αντικείμενο (και ιδίως η πολιτική οικονομία) αναφέρεται σε ένα δοσμένο, παρόν αντικείμενο-αποτέλεσμα της προηγούμενης ιστορίας. Κάθε γνωστική πράξη που ξεκινά από το παρόν και αναφέρεται σε ένα δημιουργημένο αντικείμενο δεν είναι παρά η προβολή του παρόντος στο παρελθόν αυτού του αντικειμένου. Ο Μαρξ περιγράφει λοιπόν εδώ την αναδρομική προβολή που ο Χέγκελ επέκρινε στην «αναστοχαστική» ιστορία (*Εισαγωγή στη φιλοσοφία της Ιστορίας*). Η αναπόφευκτη αυτή αναδρομή είναι επιστημονική μόνον όταν το παρόν δεν κατορθώνει να γνωρίσει τον εαυτό του, να ασκήσει κριτική στον εαυτό του, να κάνει αυτοκριτική, όταν δηλαδή το παρόν συνιστά μια “τομή ουσίας” που καθιστά την ουσία αυτή ορατή.

Εδώ όμως παρεμβαίνει η δεύτερη κατηγορία κειμένων: πρόκειται για το αποφασιστικό εκείνο σημείο όπου θα μπορούσε κανείς να μιλήσει για τον ιστορικισμό. Το σημείο αυτό αφορά ό,τι ο Μαρξ ονομάζει στο παραπάνω κείμενο «εντελώς ειδικούς όρους» αυτοκριτικής ενός παρόντος. Εξηγούμαστε: για να πάψει να είναι υποκειμενική η αναδρομή της αυτοσυνείδησης ενός παρόντος, πρέπει το παρόν να είναι ικανό να ασκεί αυτοκριτική, ώστε να επιτυγχάνει την αυτοεπιστήμη του. Τι βλέπουμε όμως όταν εξετάζουμε την ιστορία της πολιτικής οικονομίας; Βλέπουμε διανοητές που απλά διανοούνταν, κλεισμένοι στα όρια του παρόντος τους

χωρίς να μπορούν να υπερπηδήσουν τον καιρό τους. Ο Αριστοτέλης παρόλη την ιδιοφυία του δεν μπόρεσε να γράψει παρά την ισότητα χ αντικείμενα $A = \psi$ αντικείμενα B , ως ισότητα, και να δηλώσει ότι η κοινή ουσία αυτής της ισότητας ήταν αδιανόητη ως παράλογη. Με αυτό άγγιξε τα όρια του καιρού του. Τι τον εμπόδιζε να προχωρήσει;

“Ο Αριστοτέλης δεν μπορούσε να διαβάσει και να συνάγει (herauslesen) από την ίδια την αξιακή μορφή το ότι στη μορφή των εμπορευματικών αξιών εκφράζονται όλες οι εργασίες ως αδιαφοροποίητη ανθρώπινη εργασία και κατά συνέπεια ως ισοδύναμες, επειδή η ελληνική κοινωνία στηριζόταν στην εργασία των δούλων και άρα είχε ως φυσική της βάση την ανισότητα των ανθρώπων και της εργασιακής τους δύναμης”. (Κεφάλαιο, τ. 1, MEW, 23, 74).

Το παρόν που επέτρεπε στον Αριστοτέλη να έχει τούτη την μεγαλοφυή αναλαμπή του απαγόρευε ταυτόχρονα να δώσει απάντηση στο πρόβλημα που είχε θέσει¹⁵. Το ίδιο συμβαίνει και με όλους τους άλλους μεγάλους επινοητές της κλασικής πολιτικής οικονομίας. Οι μερκαντιλιστές αναστοχάζονταν και αυτοί το δικό τους παρόν, κατασκευάζοντας τη νομισματική θεωρία της νομισματικής πολιτικής του καιρού τους. Οι φυσιοκράτες αναστοχάζονταν και αυτοί το δικό τους παρόν, σκιαγραφώντας μια μεγαλοφυή θεωρία της υπεραξίας, της φυσικής υπεραξίας όμως, της υπεραξίας της αγροτικής εργασίας, στην οποία έβλεπε κανείς το σιτάρι να φυτρώνει και το μη καταναλούμενο πλεόνασμα ενός σιτοπαραγωγού αγροεργάτη να μπαίνει στις αποθήκες του κτηματία: δεν έκαναν άλλο από το να εκφράζουν την ίδια την ουσία του παρόντος τους, την ανάπτυξη του αγροτικού καπιταλισμού στις γόνιμες πεδιάδες του παρισινού λεκανοπεδίου, που ο Μαρξ απαριθμεί, στη Νορμανδία, στην Πικαρδία, στην Ιλ ντε Φράνς (*Αντιντύρινγκ*, κεφ. 10). Ούτε και αυτοί μπορούσαν να υπερπηδήσουν την εποχή τους. Δεν κατόρθωναν να αποκτήσουν γνώσεις παρά στο βαθμό που η εποχή τους τις πρόσφερε σε ορατή μορφή, στο βαθμό δηλαδή που τις παρήγαγε για τη συνείδησή τους: σε χοντρές γραμμές, περιέγραφαν ό,τι έβλεπαν. Ο Σμιθ και ο Ρικάρντο, άραγε, προχώρησαν πιο πέρα, περιέγραψαν κάτι που δεν έβλεπαν; Υπερπήδησαν, άραγε, την εποχή τους; Όχι. Αν κατόρθωσαν να φτάσουν σε μια επιστήμη διαφορετική από την απλή συνείδηση του παρόντος τους, το κατόρθωσαν γιατί η συνείδησή τους περιέκλειε μια αληθινή αυτοκριτική αυτού του παρόντος. Πώς έγινε εφικτή μια τέτοια αυτοκριτική; Ακολουθώντας τη λογική αυτής της ερμηνείας, που είναι κατ’ αρχήν εγγελημένη, μπαίνουμε στον πειρασμό να πούμε: έφτασαν στην ίδια την επιστήμη μέσα από τη συνείδηση του παρόντος τους, γιατί αυτή η συνείδηση ήταν, ως συνείδηση, η ίδια η αυτοκριτική της, και άρα η αυτοεπιστήμη της.

Με άλλα λόγια: το χαρακτηριστικό γνώρισμα του ζωντανού και βιωμένου παρόντος τους, χαρακτηριστικό που το διαχωρίζει από όλα τα άλλα παρόντα (του παρελθόντος), είναι ότι για πρώτη φορά αυτό το παρόν παρήγαγε εντός του την αυτοκριτική του, και συνεπώς κατείχε το ιστορικό προνόμιο να παράγει την επιστήμη του εαυτού του με τη μορφή της αυτοσυνείδησης. Φέρει ένα όνομα: είναι το παρόν της απόλυτης γνώσης, όπου επιστήμη και συνείδηση είναι ένα και το αυτό, όπου η επιστήμη υπάρχει με την άμεση μορφή της συνείδησης, όπου η αλήθεια διαβάζεται σαν σε ανοιχτό βιβλίο μέσα στα φαινόμενα, εφόσον στα φαινόμενα, στην πραγματική εμπειρική ύπαρξη, είναι πραγματικά παρούσες οι αφαιρέσεις στις οποίες στηρίζεται όλη η εν λόγω ιστορικοκοινωνική επιστήμη.

«Το μυστικό της αξιακής έκφρασης» λέει ο Μαρξ αμέσως μετά από όσα είπε για τον Αριστοτέλη «η ισότητα και το ισοδύναμο όλων των εργασιών, επειδή και εφόσον πρόκειται για ανθρώπινη εργασία εν γένει, μπορεί να αποκρυπτογραφηθεί μόνον όταν η έννοια της ανθρώπινης ισότητας αποκτήσει ήδη την ανθεκτικότητα μιας λαϊκής πρόληψης ... Αυτό όμως συμβαίνει μόνο σε μια κοινωνία όπου η εμπορευματική μορφή έχει γίνει η γενική μορφή του προϊόντος της εργασίας, και κατά συνέπεια η σχέση των ανθρώπων

15 Αυτό δεν είναι λάθος, αλλά όταν συσχετίζουμε άμεσα με την “ιστορία” αυτό τον περιορισμό, κινδυνεύουμε και πάλι να χρησιμοποιήσουμε την ιδεολογική έννοια της ιστορίας.

μεταξύ τους ως εμπορευματοκατόχων είναι η κυρίαρχη κοινωνική σχέση ...” (Κεφάλαιο, τ. 1, MEW 23, 74).

Και επίσης:

“... η εμπορευματική παραγωγή πρέπει να αναπτυχθεί πλήρως πριν να προκύψει, από την ίδια την εμπειρία η επιστημονική κατανόηση του ότι οι ιδιωτικές εργασίες, που εκτελούνται ανεξάρτητα οι μεν από τις δε, καίτοι είναι πλήρως αλληλένδετες ως φθσικά μέλη του κοινωνικού καταμερισμού εργασίας, ανάγονται σταθερά στο αναλογικό κοινωνικό τους μέτρο ...” (MEW, 23, 89).

“Η ύστερη επιστημονική ανακάλυψη ότι τα προϊόντα της εργασίας, στο βαθμό που είναι αξίες, είναι απλώς αντικειμενικές εκφράσεις της ανθρώπινης εργασίας που δαπανάται στην παραγωγή τους έχει καίρια σημασία στην ιστορία εξέλιξης της ανθρωπότητας ...” (MEW, 23, 88).

Εδώ φαίνεται ότι η ιστορική εποχή της θεμελίωσης της επιστήμης της πολιτικής οικονομίας συσχετίζεται με την ίδια την εμπειρία (Erfahrung), δηλαδή με την άμεση ανάγνωση της ουσίας στο φαινόμενο, ή με την ανάγνωση του κομματιού του παρόντος εν τομή ουσίας, συσχετίζεται δηλαδή με την ουσία μιας ορισμένης εποχής της ανθρώπινης ιστορίας, κατά την οποία η γενίκευση της εμπορευματικής παραγωγής, δηλαδή της κατηγορίας εμπόρευμα, εμφανίζεται ταυτόχρονα και ως απόλυτος όρος δυνατότητας και ως άμεσο δεδομένο της άμεσης ανάγνωσης της εμπειρίας. Πράγματι, τόσο η *Εισαγωγή* όσο και το *Κεφάλαιο* λένε ότι αυτή η πραγματικότητα της εργασίας γενικά, η αφηρημένη εργασία, παράγεται ως φαινομενική πραγματικότητα από την καπιταλιστική παραγωγή. Κατά κάποιο τρόπο η ιστορία φτάνει σε αυτό το σημείο, παράγει αυτό το εξαιρετικό ιδιαίτερο παρόν, όπου οι επιστημονικές αφαιρέσεις υπάρχουν σε κατάσταση εμπειρικών πραγματικοτήτων, όπου η επιστήμη, οι επιστημονικές έννοιες υπάρχουν σε ορατή μορφή εμπειρίας ως άμεσες αλήθειες.

Να με ποια γλώσσα μιλάει η *Εισαγωγή*:

“... Αυτή η αφαίρεση της εργασίας γενικά δεν είναι μόνο το διανοητικό (geistige) αποτέλεσμα μιας συγκεκριμένης ολότητας εργασιών. Η αδιαφορία απέναντι σε ορισμένη εργασία αντιστοιχεί σε μια μορφή κοινωνίας, όπου τα άτομα περνούν με ευκολία από τη μια εργασία στην άλλη και γι’ αυτά το είδος της συγκεκριμένης εργασίας εναπόκειται στην τύχη και συνεπώς τους είναι αδιάφορο. Στην κοινωνία αυτή η εργασία έχει καταστεί, όχι μόνο ως κατηγορία, αλλά στην πραγματικότητα (in der Wirklichkeit) μέσο δημιουργίας πλούτου γενικά, και έχει πάψει, ως καθορισμός, να αποτελεί ένα με τα άτομα, σε μια ιδιαιτερότητα. Η κατάσταση αυτή των πραγμάτων έφτασε στον ανώτερο βαθμό στην πιο σύγχρονη μορφή ύπαρξης των αστικών κοινωνιών, στις Ηνωμένες Πολιτείες. Εκεί η αφηρημένη κατηγορία “εργασία”, “εργασία γενικά”, εργασία “δίχως περιφράσεις”, ως αφετηρία της σύγχρονης οικονομίας, γίνεται πρακτική αλήθεια (wird praktisch wahr). Έτσι και η πιο απλή αφαίρεση, που η νεότερη οικονομία τοποθετεί στην πρώτη γραμμή και η οποία εκφράζει μια πολύ παλιά και ισχύουσα σε όλες τις μορφές κοινωνίας σχέση, εμφανίζεται απλά υπό αυτή την αφηρημένη μορφή της πρακτικής αλήθειας (praktisch wahr) ως κατηγορία της πιο σύγχρονης κοινωνίας” (Εισαγωγή, MEW, 13, 635) (Υπογράμμιση Λ.Α.).

Αν το παρόν της καπιταλιστικής παραγωγής παρήγαγε μέσα στην ορατή του πραγματικότητα (Wirklichkeit, Erscheinung, Erfahrung), μέσα στην αυτοσυνείδησή του, την ίδια την επιστημονική αλήθεια, αν η αυτοσυνείδησή του λοιπόν, το φαινόμενο, είναι έμπρακτα και η αυτοκριτική του, καταλαβαίνουμε καλά ότι η αναδρομική προβολή του παρόντος στο παρελθόν δεν είναι πια ιδεολογία, αλλά γνώση αληθινή, και κατανοούμε τη δικαιοματική επιστημολογική υπεροχή του παρόντος επί του παρελθόντος:

“Η αστική κοινωνία είναι η πιο ανεπτυγμένη ιστορικά οργάνωση της παραγωγής και με τη μεγαλύτερη ποικιλία. Οι κατηγορίες που εκφράζουν τις σχέσεις της και μας επιτρέπουν να καταλάβουμε τη διάρθρωσή της, μας επιτρέπουν ταυτόχρονα να αντιληφθούμε και τη διάρθρωση και τις σχέσεις παραγωγής των κοινωνικών μορφών που έχουν εκλείψει, λείψανα και στοιχεία των οποίων χρησίμευσαν για την οικοδόμησή

της και ορισμένα ίχνη τους, που εν μέρει δεν ξεπεράστηκαν ακόμα, συνεχίζουν να υφίστανται μέσα σ' αυτήν, ενώ ορισμένες προοιωνίσεις ανέπτυξαν την πλήρη σημασία τους, κλπ. Η ανατομία του ανθρώπου είναι ένα κλειδί για την ανατομία του πιθήκου. Στα κατώτερα ζωικά είδη δεν μπορούμε να καταλάβουμε τις προοιωνίσεις της ανώτερης μορφής παρά μόνο όταν γίνει ήδη γνωστή η ίδια η ανώτερη μορφή. Έτσι η αστική οικονομία μας δίνει το κλειδί της αρχαίας, κλπ.” (Εισαγωγή, MEW, 13, 636).

Αρκεί να κάνουμε ένα ακόμη βήμα στη λογική της απόλυτης γνώσης, να νοήσουμε την ανάπτυξη της ιστορίας που κορυφώνεται και ολοκληρώνεται στο παρόν μιας επιστήμης ταυτόσημης με τη συνείδηση, και να αναλογιστούμε αυτό το αποτέλεσμα με μια θεμελιωμένη αναδρομική προβολή για να συλλάβουμε ολόκληρη την οικονομική (ή όποια άλλη) ιστορία ως ανάπτυξη, με την εγελιανή έννοια, μιας πρωταρχικής, πρωτογενούς απλής μορφής, π.χ. της αξίας, άμεσα παρούσας στο εμπόρευμα, και θα διαβάσουμε το *Κεφάλαιο* ως *λογικό-ιστορική απαγωγή* όλων των οικονομικών κατηγοριών από μια πρωταρχική κατηγορία, την κατηγορία της αξίας ή και της εργασίας. Με αυτές τις προϋποθέσεις η μέθοδος που ακολουθεί το *Κεφάλαιο* στην έκθεσή του συγγέεται με τη θεωρησιακή γένεση της έννοιας. Και όχι μόνον αυτό, αλλά η θεωρησιακή γένεση της έννοιας ταυτίζεται με τη γένεση του συγκεκριμένου πραγματικού, δηλαδή με τη διαδικασία της εμπειρικής ιστορίας. Έτσι, θα βρισκόμασταν μπροστά σε ένα έργο με ουσία εγελιανή. Γι' αυτό μάλιστα αποκτά τόσο μεγάλη κριτική αξία το ερώτημα της αφετηρίας, γιατί όλα μπορεί να κριθούν τελικά από την παρεξηγημένη ανάγνωση του πρώτου κεφαλαίου του πρώτου βιβλίου. Αυτός είναι ο λόγος που κάθε κριτική ανάγνωση, όπως έδειξαν και οι προηγούμενες μελέτες, πρέπει να ξεκαθαρίζει την υπόσταση των εννοιών και του τρόπου ανάλυσης του πρώτου κεφαλαίου του πρώτου Βιβλίου, για να αποφύγουμε αυτή την παρεξήγηση.

Αυτή η μορφή ιστορικισμού μπορεί να θεωρηθεί ως *οριακή*, αφού μάλιστα κορυφώνεται και καταργείται στην άρνηση της απόλυτης γνώσης. Γι' αυτό και μπορούμε να την εκλάβουμε ως κοινή μήτρα των άλλων μορφών του ιστορικισμού, λιγότερο έντονων και συχνά λιγότερο ορατών, παρότι συχνά πιο «ρίζοσπαστικών». Αυτή η κοινή μήτρα μας επιτρέπει την κατανόησή τους.

Φέρνω ως απόδειξη τις σύγχρονες μορφές ιστορικισμού που διαποτίζουν, άλλοτε συνειδητά και άλλοτε ασυνείδητα το έργο ορισμένων ερμηνευτών του μαρξισμού, ιδίως στην Ιταλία και στη Γαλλία. Στην ιταλική μαρξιστική παράδοση η ερμηνεία του μαρξισμού ως “απόλυτου ιστορικισμού” παρουσιάζει τα πιο έντονα χαρακτηριστικά και τις πιο αυστηρές μορφές: θα επιθυμούσα να σταθώ λίγο περισσότερο σε αυτή.

Η παράδοση ανάγεται στον Γκράμσι, που την είχε κατά μεγάλο μέρος κληρονομήσει από τον Λαμπριόλα και τον Κρότσε. Χρειάζεται λοιπόν να μιλήσω για τον Γκράμσι. Ομολογώ πως το κάνω με την μεγαλύτερη επιφύλαξη. Δεν φοβάμαι μόνο μήπως παραμορφώσω, με τις αναγκαστικά σχηματικές παρατηρήσεις μου, το πνεύμα ενός μεγαλοφυούς έργου, με αξιοθαύμαστες αποχρώσεις και λεπτά νοήματα – αλλά φοβάμαι και μήπως οδηγήσω ακούσια τον αναγνώστη να επεκτείνει τις θεωρητικές επιφυλάξεις που θα εκφράσω μόνο αναφορικά προς την γκραμσιανή ερμηνεία του *διαλεκτικού υλισμού* και στις γόνιμες ανακαλύψεις του Γκράμσι στο χώρο του *ιστορικού υλισμού*. Ζητώ λοιπόν να βάλουμε καλά στο νου μας αυτή τη διάκριση, γιατί διαφορετικά αυτή η απόπειρα κριτικού διαλογισμού θα ξεπερνούσε τα όριά της.

Πρώτα απ' όλα μια εισαγωγική προειδοποίηση: δεν πρόκειται να πάρω κατά γράμμα τα όσα λέει ο Γκράμσι με κάθε αφορμή, πρόσχημα ή κείμενο. Θα κρατήσω μόνο τα *λόγια* που σίγουρα έχουν λειτουργία “οργανικών” εννοιών και ανήκουν πραγματικά στη βαθύτερη φιλοσοφική προβληματική του, και όχι όταν παίζουν αποκλειστικά το ρόλο μιας γλώσσας, επιφορτισμένης να διεκπεραιώσει είτε ένα πολεμικό ρόλο είτε μια “πρακτική” λειτουργία επισήμανσης (επισήμανση ενός *υπαρκτού* προβλήματος ή αντικειμένου, είτε μιας *κατεύθυνσης* που πρέπει να ακολουθηθεί για να τεθεί και να λυθεί σωστά ένα πρόβλημα). Θα ήταν για παράδειγμα άδικο να τον επικρίνουμε με βάση προθέσεις ανακηρύσσοντάς τον “ανθρωπιστή” και “απόλυτο” “ιστορικιστή”, με την πρώτη ανάγνωση ενός κειμένου πολεμικής όπως είναι εκείνη η περίφημη σημείωση για

τον Κρότσε (*Il Materialismo storico e la filosofia de B. Croce*, Einaudi, σ.159).

“Είναι σίγουρο ότι ο εγελιανισμός αποτελεί την (σχετικά) σημαντικότερη αφορμή φιλοσοφίας του συγγραφέα μας, κυρίως διότι ο εγελιανισμός προσπάθησε να ξεπεράσει τις παραδοσιακές αντιλήψεις του ιδεαλισμού και του υλισμού σε μια νέα σύνθεση και είχε αναμφίβολα μια εξαιρετική σημασία και αποτελεί μια κοσμοϊστορική στιγμή στη φιλοσοφική έρευνα. Γι αυτό όταν λέγεται στο *Δοκίμιο* (του Κρότσε) ότι ο όρος ‘εμμένεια’ χρησιμοποιείται με μεταφορική έννοια στη φιλοσοφία της πράξης αυτό δεν σημαίνει τίποτε. Στην πραγματικότητα ο όρος εμμένεια απέκτησε ιδιαίτερη σημασία που δεν είναι εκείνη του ‘πανθειστών’ και δεν έχει τίποτε από την παραδοσιακή μεταφυσική σημασία, αλλά μια καινούρια που πρέπει να προσδιορισθεί. Ξεχάσαμε στην τρέχουσα έκφραση (του ιστορικού υλισμού) ότι πρέπει να δώσουμε βάρος στον δεύτερο όρο ‘ιστορικός’ και όχι στον πρώτο που είναι μεταφυσικής προέλευσης. *Η φιλοσοφία της πράξης είναι απόλυτος ‘ιστορικισμός’, η απόλυτη εκκοσμίκευση και ‘επιγείωση’ της σκέψης, ένας απόλυτος ανθρωπισμός της ιστορίας.* Σε αυτή την κατεύθυνση πρέπει να επεξεργασθούμε τη νέα κοσμοαντίληψη».

Είναι πολύ φανερό τελικά ότι όταν ο Γκράμσι μιλά για “απόλυτο” “ανθρωπισμό” και “ιστορικισμό” τα χρησιμοποιεί με κριτική και πολεμική σημασία. Πρωταρχικά έχουν ως λειτουργία: 1) να αρνούνται κάθε μεταφυσική ερμηνεία της μαρξιστικής φιλοσοφίας και 2) να υποδεικνύουν, ως έννοιες “πρακτικές”¹⁶ τον τόπο και την κατεύθυνση του τόπου όπου πρέπει να εδραιωθεί η μαρξιστική αντίληψη, για να σπάσει τους δεσμούς της με τις προηγούμενες μεταφυσικές: τον τόπο της εμμένειας, του “εδώ κάτω” που ο Μαρξ αντιπαρέθετε ως “diessesits” στην υπερβατικότητα, στο επέκεινα (jenseits) των κλασικών φιλοσοφιών. Η διάκριση αυτή εμφανίζεται καθαρά σε μια από τις *θέσεις για τον Φόϋερμαχ* (τη 2η). Μπορούμε πάντως, από την “ενδεικτική-πρακτική” φύση των δύο αυτών εννοιών, που ο Γκράμσι συνδυάζει σε μια και μόνη λειτουργία (ανθρωπισμός, ιστορικισμός), να βγάλουμε ένα πρώτο συμπέρασμα, οπωσδήποτε περιοριστικό, αλλά σημαντικό από θεωρητικής σκοπιάς: εάν οι έννοιες είναι πολεμικού-ενδεικτικού χαρακτήρα, μας δείχνουν μεν σε ποια κατεύθυνση πρέπει να κινηθεί η έρευνα, σε τι τύπου περιοχή πρέπει να τεθεί το πρόβλημα της ερμηνείας του μαρξισμού, αλλά δεν μας δίνουν τη *θετική έννοια* αυτής της ερμηνείας. Για να μπορέσουμε να κρίνουμε την ερμηνεία του Γκράμσι πρέπει πρώτα απ’ όλα να φέρουμε στο φως τις θετικές έννοιες που την εκφράζουν. Τι εννοεί λοιπόν ο Γκράμσι λέγοντας “απόλυτος ιστορικισμός”;

Αν ξεπεράσουμε την κριτική πρόθεση αυτών των διατυπώσεων, βρίσκουμε ένα πρώτο *θετικό νόημα*. Παρουσιάζοντας το μαρξισμό ως ιστορικισμό, ο Γκράμσι τονίζει έναν ουσιαστικό καθορισμό της μαρξιστικής θεωρίας: τον *πρακτικό* της ρόλο στην *πραγματική ιστορία*. Μια από τις μόνιμες έννοιες του Γκράμσι ήταν ο *πρακτικός-ιστορικός* ρόλος αυτού που αποκαλεί, υιοθετώντας τη σύλληψη του Κρότσε για τη θρησκεία, *μεγάλες “κοσμοαντιλήψεις” ή “ιδεολογίες”*: οι “κοσμοαντιλήψεις” και “ιδεολογίες” αυτές είναι θεωρητικοί σχηματισμοί ικανοί να εισδύουν στην πρακτική ζωή των ανθρώπων, να δίνουν δηλαδή πνοή και κίνηση σε μια ολόκληρη ιστορική περίοδο, προσφέροντας στους ανθρώπους, όχι μόνο στους διανοούμενους αλλά και στους “απλούς”, *προπάντων* δε σε αυτούς, μια γενική άποψη της πορείας του κόσμου και *ταυτόχρονα* έναν *κανόνα γενικής συμπεριφοράς*¹⁷. Από την άποψη αυτή, ο ιστορικισμός δεν είναι παρά η συνείδηση αυτού

16 Με τη σημασία που ορίσαμε στο *Pour Marx*, σ. 254 επ.

17 “Αν παραμείνουμε στον ορισμό του Μπ. Κρότσε για τη θρησκεία, ως κοσμοαντίληψη που έχει γίνει κανόνας ζωής, και αν τον όρο κανόνας ζωής δεν τον πάρουμε με τη φιλολογική του σημασία, αλλά ως κανόνα πραγματωμένο στην πρακτική ζωή, τότε οι περισσότεροι άνθρωποι είναι φιλόσοφοι εφόσον δρουν πρακτικά και στην πρακτική τους δράση ... εμπεριέχεται σιωπηρά μια κοσμοαντίληψη, μια φιλοσοφία” (Γκράμσι, *Materialismo Storico*, σ.21).

“Τώρα όμως μπαίνει το βασικό πρόβλημα κάθε κοσμοαντίληψης, κάθε φιλοσοφίας που έχει καταστεί πολιτιστικό κίνημα, “θρησκεία” και “πίστη”, και έχει παραγάγει μια πρακτική δραστηριότητα και βούληση, συνεχίζοντας

του καθήκοντος και αναγκαιότητας: ο μαρξισμός δεν μπορεί να διατείνεται ότι είναι η θεωρία της ιστορίας, παρά μόνο εάν νοεί, μέσα στην ίδια του τη θεωρία, τους όρους αυτής της διείσδυσης μέσα στην ιστορία, σε όλα τα στρώματα της κοινωνίας, μέχρι και την καθημερινή συμπεριφορά των ανθρώπων. Στα πλαίσια αυτής της προοπτικής μπορούμε να κατανοήσουμε αρκετές από τις διατυπώσεις του Γκράμσι που λένε, λόγω χάρη, ότι η φιλοσοφία πρέπει να είναι συγκεκριμένη, πραγματική, πρέπει να είναι ιστορία, ότι ο πραγματικός φιλόσοφος δεν είναι παρά ο πολιτικά σκεπτόμενος, και ότι η φιλοσοφία, η πολιτική και η ιστορία αποτελούν οριστικά ένα και το αυτό¹⁸. Από τούτη τη σκοπιά, λοιπόν, μπορούμε να κατανοήσουμε τη θεωρία του για τους διανοούμενους και την ιδεολογία, τη διάκριση μεταξύ ατομικών διανοούμενων, οι οποίοι είναι σε θέση να παράγουν λίγο-πολύ υποκειμενικές και αυθαίρετες ιδεολογίες, και “οργανικών” διανοούμενων ή “συλλογικού διανοούμενου” (Κόμμα), που εξασφαλίζουν την “ηγemonία” μιας κυρίαρχης τάξης διοχετεύοντας τη δική της “κοσμοαντίληψη” (ή οργανική ιδεολογία) στην καθημερινή ζωή όλων των ανθρώπων. Κατανοούμε επίσης την ερμηνεία που δίνει στον “Ηγεμόνα” του Μακιαβέλι, του οποίου την κληρονομιά δέχεται μέσα σε νέες συνθήκες το μοντέρνο κομμουνιστικό κόμμα, κλπ. Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις, ο Γκράμσι δεν παύει να εκφράζει την αναγκαιότητα, η οποία δεν είναι μόνο πρακτικά, αλλά συνειδητά, θεωρητικά σύμφυτη με το μαρξισμό. Οπότε, ο ιστορικισμός του μαρξισμού δεν είναι παρά μια από τις όψεις και τα αποτελέσματα της ίδιας της θεωρίας του, αν τη συλλάβουμε σωστά. Δεν είναι παρά η ίδια η θεωρία του που παραμένει συνεπής με τον εαυτό της: μια πραγματική θεωρία της ιστορίας οφείλει να περάσει και αυτή, όπως συνέβη και άλλοτε με άλλες “κοσμοαντιλήψεις”, στην πραγματική ιστορία. Ότι ισχύει για τις μεγάλες θρησκείες, ισχύει κατά μείζονα λόγο για το μαρξισμό, όχι μόνον σε πείσμα αλλά και εξαιτίας της διαφοράς που υπάρχει μεταξύ αυτού και των ιδεολογιών, λόγω του φιλοσοφικού του νεωτερισμού, εφόσον ο νεωτερισμός του έγκειται στο ότι περικλείει το πρακτικό νόημα της θεωρίας του¹⁹.

Είναι πάντως σαφές ότι το τελευταίο αυτό νόημα του “ιστορικισμού”, που μας παραπέμπει σε ένα θέμα να εμπεριέχεται στη βούληση ως σιωπηρή θεωρητική προϋπόθεση (“ιδεολογία” θα μπορούσαμε να πούμε, αν δώσουμε σ’ αυτό τον όρο της υψηλότερη σημασία της κοσμοαντίληψης που εκδηλώνεται σιωπηρά στην τέχνη, στο δίκαιο, στην οικονομική δραστηριότητα, σε όλες τις εκδηλώσεις της ατομικής και συλλογικής ζωής. Με άλλα λόγια το πρόβλημα είναι πώς διατηρείται η ιδεολογική ενότητα στο κοινωνικό συγκρότημα που τη συνοχή και την ενότητά του χρωστά σ’ αυτήν ακριβώς την ιδεολογία ...” (στο ίδιο, σ.7). Παρατηρούμε πως η αντίληψη μιας ιδεολογίας που εκδηλώνεται “σιωπηρά” στην τέχνη, στο δίκαιο, στην οικονομική δραστηριότητα, σε “όλες τις εκδηλώσεις της ατομικής και συλλογικής ζωής”, συγγενεύει πολύ με την εγελιανή αντίληψη.

18 “Όλοι οι άνθρωποι είναι φιλόσοφοι” (σ.3)

“Εφόσον δρω σημαίνει πάντοτε δρω πολιτικά, δεν μπορούμε να πούμε πως η πραγματική φιλοσοφία του καθένα εμπεριέχεται εξ ολοκλήρου μέσα στην πολιτική του; ... Συνεπώς δεν μπορούμε να αποσπάσουμε τη φιλοσοφία από την πολιτική, και μπορούμε μάλιστα να αποδείξουμε πως ακόμα και η επιλογή και η κριτική μιας κοσμοαντίληψης συνιστούν και αυτές ένα γεγονός πολιτικό” (σ. 6).

“Αν αληθεύει ότι κάθε φιλοσοφία αποτελεί έκφραση μιας κοινωνίας, τότε και η φιλοσοφία με τη σειρά της θα πρέπει να επιδρά στην ιστορία και να παράγει ορισμένα θετικά και αρνητικά αποτελέσματα. Το μέρος της αντίδρασης της είναι το μέτρο της ιστορικής της σημασίας, του ότι δεν αποτελεί ατομικό «φιλοπόνημα», αλλά ‘γεγονός ιστορικό’” (σ. 23-24).

“Η ταυτότητα ιστορίας και φιλοσοφίας είναι εμμενής στον υλισμό ... Η πρόταση ότι το γερμανικό προλεταριάτο είναι ο κληρονόμος της κλασικής γερμανικής φιλοσοφίας εμπεριέχει ακριβώς την ταυτότητα της ιστορίας και φιλοσοφίας ...” (σ. 217). Βλ. και σ. 232-234.

19 Εκείνο που καλύπτει η έννοια “ιστορικισμός” εάν την πάρουμε με αυτή τη σημασία, έχει συγκεκριμένο όνομα στο μαρξισμό: είναι το πρόβλημα της ενότητας μεταξύ θεωρίας και πράξης, ιδιαίτερα δε το πρόβλημα της ενότητας της μαρξιστικής θεωρίας και του εργατικού κινήματος.

εσωτερικό στη μαρξιστική θεωρία, αποτελεί επίσης κατά μεγάλο μέρος και *κριτική ένδειξη*, που αποβλέπει στο να καταδικάσει όλους τους μαρξιστές “των βιβλίων”, που θέλουν να υποβιβάσουν το μαρξισμό σε “ατομική φιλοσοφία” χωρίς επίδραση στην πραγματικότητα και σε όλους τους ιδεολόγους που σαν τον Κρότσε, συνεχίζουν την ατυχή παράδοση των διανοούμενων της Αναγέννησης που ήθελαν να διαπαιδαγωγήσουν το ανθρώπινο είδος “εκ των άνω”, χωρίς να εισέλθουν στην πολιτική δράση και την πραγματική ιστορία. Ο ιστορικισμός του Γκράμσι έχει την έννοια μιας έντονης διαμαρτυρίας ενάντια σ’ αυτό τον αριστοκρατισμό της θεωρίας και των “διανοητών” της²⁰. Σ’ αυτό αντιστοιχεί η προηγούμενη διαμαρτυρία για τον “δια των βιβλίων” φαρισαϊσμό της Β’ Διεθνούς (“Η Επανάσταση κατά του *Κεφαλαίου*”): είναι μια άμεση επίκληση στην “πρακτική”, στην πολιτική δράση, στην “αλλαγή του κόσμου”, αφού διαφορετικά ο μαρξισμός δεν αποτελεί παρά λεία για τους ποντικούς των βιβλιοθηκών ή για αδρανείς υπαλλήλους της πολιτικής.

Η διαμαρτυρία αυτή φέρει άραγε *αναγκαία* εντός της και μια νέα ερμηνεία της μαρξιστικής θεωρίας; Όχι *αναγκαία*: γιατί μπορεί απλώς να αναπτύσσει με την πρακτική μορφή μιας απόλυτης υπενθύμισης ένα βασικό θέμα της θεωρίας του Μαρξ: το θέμα της νέας σχέσης που εδραίωσε ο Μαρξ, *μέσα στην ίδια του τη θεωρία*, ανάμεσα στην “θεωρία” και στην “πρακτική”. Ο Μαρξ σκέφτεται το θέμα αυτό *σε δύο σημεία*. Αφενός στα πλαίσια του ιστορικού υλισμού (στη θεωρία του ρόλου των ιδεολογιών, και του ρόλου μιας επιστημονικής θεωρίας στο μετασχηματισμό των υπαρκτών ιδεολογιών) και αφετέρου στα πλαίσια του διαλεκτικού υλισμού, με αφορμή τη μαρξιστική θεωρία της θεωρίας και της πρακτικής, και της σχέσης τους, σ’ αυτό που έχουμε συνηθίσει να αποκαλούμε “υλιστική θεωρία της γνώσης”. Και στις δύο αυτές περιπτώσεις εκείνο που δηλώνεται έντονα από τον Μαρξ και αφορά το πρόβλημά μας, είναι ο μαρξιστικός υλισμός. Όταν λοιπόν ο Γκράμσι τονίζει τον “ιστορικισμό” του μαρξισμού, με το συγκεκριμένο νόημα που προσδιορίσαμε πιο πάνω, εννοεί *στην πραγματικότητα* τον αποφασιστικά υλιστικό χαρακτήρα της αντίληψης του Μαρξ (προκειμένου τόσο για τον ιστορικό όσο και για τον διαλεκτικό υλισμό). Η πραγματικότητα αυτή μας οδηγεί σε μια παρατήρηση που προκαλεί έκπληξη και έχει τρεις πλευρές, η μια πιο προβληματική από την άλλη.

1) Ενώ εκείνο που κρίνεται άμεσα είναι ο υλισμός, ο Γκράμσι δηλώνει ότι στην έκφραση “ιστορικός υλισμός” πρέπει να δίνουμε έμφαση στο *δεύτερο όρο*: “ιστορικός” και όχι στον *πρώτο*, ο οποίος, λέει ο Γκράμσι, «είναι μεταφυσικής προέλευσης».

2) Ενώ η έμφαση επί του υλιστικού αφορά όχι μόνο τον ιστορικό αλλά και τον διαλεκτικό υλισμό, ο Γκράμσι δεν κάνει λόγο παρά για τον ιστορικό υλισμό και μάλιστα μας υποβάλλει την ιδέα ότι η έκφραση “υλισμός” έχει αναπόφευκτα “μεταφυσικούς” απόηχους, ίσως και κάτι παραπάνω από απλούς απόηχους.

3) Είναι λοιπόν φανερό ότι ο Γκράμσι δίνει στην έκφραση “ιστορικός υλισμός”, που δηλώνει αποκλειστικά και μόνο την επιστημονική θεωρία της ιστορίας, διττό νόημα: για κείνον σημαίνει *ταυτόχρονα* και τον ιστορικό υλισμό και τη μαρξιστική φιλοσοφία. Επομένως ο Γκράμσι τείνει να εντάσσει στον ιστορικό υλισμό τη θεωρία της ιστορίας και το διαλεκτικό υλισμό, οι οποίοι ωστόσο είναι δυο διαφορετικοί κλάδοι.

Διατυπώνοντας αυτές τις παρατηρήσεις και το παραπάνω συμπέρασμα, είναι φανερό πως δεν στηρίζομαι μόνο στη φράση που αναλύω, αλλά και σε πολλές άλλες αναφορές του Γκράμσι²¹, που την επιβεβαιώνουν

20 Γκράμσι, *Materialismo Storico*, σ.8-9.

21 Για παράδειγμα: “Η φιλοσοφία της πράξης προέρχεται σίγουρα από την εμμενιστική σύλληψη της πραγματικότητας, αλλά στο βαθμό που η αντίληψη αυτή έχει αποκαθαρθεί από κάθε θεωρησιακή απόχρωση και έχει αναχθεί σε καθαρή ιστορία ή ιστορικότητα ή σε καθαρό ανθρωπισμό ... δεν συνδέεται μονάχα η φιλοσοφία της πράξεως με την εμμενιστική σύλληψη, αλλά και η υποκειμενική της αντίληψη για την πραγματικότητα, εφόσον την αναστρέφει και την εξηγεί ως ιστορικό γεγονός, ως ‘ιστορική υποκειμενικότητα’ μιας κοινωνικής ομάδας, ως πραγματικό γεγονός, που παρουσιάζεται ως φαινόμενο της φιλοσοφικής ‘θεωρησιακότητας’, ενώ είναι απλά και μόνο μια πρακτική ενέργεια, η μορφή ενός συγκεκριμένου πραγματικού περιεχόμενου και ο τρόπος με τον οποίο οδηγείται ολόκληρη η κοινωνία στο να συγκροτήσει μια ηθική ενότητα ...” *Materialismo storico*, σ. 191. Και επίσης: “Αν μέσα στη διαρκή ροή των γεγονότων είναι αναγκαίο να παγιώσουμε τις έννοιες,

δίχως διφορούμενα και της δίνουν συνεπώς εννοιολογική σημασία. Νομίζω πως σ' αυτό ακριβώς το σημείο μπορούμε να επισημάνουμε ένα καινούργιο νόημα του γκραμισιανού “ιστορικισμού”, το οποίο δεν μπορούμε πλέον να θεωρήσουμε απότοκο της νόμιμης χρήσης μιας ενδεικτικής, πολεμικής, ή κριτικής έννοιας, αλλά πρέπει να θεωρήσουμε ως *θεωρητική ερμηνεία* του ίδιου του περιεχομένου της σκέψης του Μαρξ, και άρα μπορεί να δεχθεί τις επιφυλάξεις και την κριτική μας.

Υπάρχει τελικά στον Γκράμισι, πέρα από το πολεμικό και πρακτικό νόημα αυτής της έννοιας, μια αληθινή “ιστορικιστική” αντίληψη για τον Μαρξ: μια “ιστορικιστική” αντίληψη για τη *σχέση της θεωρίας του Μαρξ με την πραγματική ιστορία*. Δεν είναι τυχαίο το ότι ο Γκράμισι διακατέχεται από την κροτσιανή θεωρία της θρησκείας, το ότι δέχεται τους όρους της και την επεκτείνει από τις πραγματικές θρησκείες στη νέα “κοσμοαντίληψη”, το μαρξισμό, το ότι δεν κάνει, *από αυτή την άποψη*, καμία διάκριση ανάμεσα στις θρησκείες και το μαρξισμό, εντάσσει τις θρησκείες και το μαρξισμό στην έννοια των “κοσμοαντιλήψεων” ή “ιδεολογιών”, ταυτίζει με τόση ευκολία θρησκεία, ιδεολογία, φιλοσοφία και μαρξιστική θεωρία, χωρίς να κάνει φανερό ότι εκείνο που διακρίνει τον μαρξισμό από τούτες τις ιδεολογικές “κοσμοαντιλήψεις”, είναι λιγότερο η (σημαντική) τυπική διαφορά του ότι θέτει τέλος στα υπέργεια “επέκεινα” και περισσότερο η διακριτική *μορφή* αυτής της απόλυτης εμμένειας (η “επιγείωσή” της): *η μορφή της επιστημονικότητάς της*. Όλα αυτά δεν είναι τυχαία. Η “τομή” ανάμεσα στις παλιές θρησκείες ή ιδεολογίες, ακόμα και τις “οργανικές” και στο μαρξισμό, *ο οποίος είναι επιστήμη* και οφείλει να καταστεί “οργανική” ιδεολογία της ανθρώπινης ιστορίας, παράγοντας στις μάζες μια νέα μορφή ιδεολογίας (που θα στηρίζεται σε μια επιστήμη – *πράγμα πρωτόγνωρο*), η τομή αυτή δεν εξετάζεται αληθινά από τον Γκράμισι, και καθώς είναι απορροφημένος από τις απαιτήσεις και τους πρακτικούς όρους της διείσδυσης της “φιλοσοφίας της πράξης” στην πραγματική ιστορία, παραβλέπει τη θεωρητική της σημασία και τις θεωρητικές και πρακτικές συνέπειές της. Συχνά επίσης έχει την τάση να *εντάσσει στον ίδιο όρο* την επιστημονική θεωρία της ιστορίας (ιστορικό υλισμό) και τη μαρξιστική φιλοσοφία (διαλεκτικό υλισμό), και επίσης να *διαλογίζεται* την ενότητα αυτή ως “κοσμοαντίληψη” ή “ιδεολογία” που χοντρικά μπορεί να συγκριθεί με τις παλιές θρησκείες. Έχει επίσης την τάση να νοεί τη σχέση της μαρξιστικής *επιστήμης* με την πραγματική ιστορία βάσει του μοντέλου της σχέσης μιας “οργανικής” *ιδεολογίας* (ιστορικά κυρίαρχης και δραστηκής) με την πραγματική ιστορία και, τελικά, *διαλογίζεται* τη σχέση της επιστημονικής μαρξιστικής θεωρίας με την πραγματική ιστορία με βάση το μοντέλο της σχέσης *άμεσης έκφρασης*, που απηχεί ικανοποιητικά τη σχέση μιας οργανικής ιδεολογίας με την εποχή της. Στο σημείο αυτό βρίσκεται, κατά τη γνώμη μου, η αμφισβητήσιμη αρχή του ιστορικισμού του Γκράμισι. Εδώ συναντά αυθόρμητα τη γλώσσα και τη θεωρητική προβληματική που είναι αναγκαίες σε κάθε “ιστορικισμό”.

Ξεκινώντας από αυτές τις προτάσεις, μπορούμε να δώσουμε ένα θεωρητικά ιστορικιστικό νόημα στις διατυπώσεις που ανάφερα στην αρχή, γιατί στηρίζονται στα συμφραζόμενα που ανέφερα και αποκτούν αυτό το νόημα στον Γκράμισι. Αν τώρα επιχειρώ να αναπτύξω, με όση αυστηρότητα είναι δυνατή σε τόσο λίγο χώρο, τις συνέπειές τους, δεν το κάνω τόσο για να ψέξω τον Γκράμισι (ο οποίος διαθέτει πολύ μεγάλη ιστορική και θεωρητική ευαισθησία ώστε να κρατά, όταν χρειάζεται, τις αποστάσεις του), όσο για να καταστήσω *ορατή* μια λανθάνουσα λογική που η γνώση της μπορεί να ερμηνεύσει μια σειρά από θεωρητικά αποτελέσματα, τα οποία διαφορετικά θα ήταν τελείως αινιγματικά όταν τα συναντούμε, είτε στον ίδιο τον Γκράμισι, είτε σε

χωρίς τις οποίες δεν μπορεί να γίνει νοητή η πραγματικότητα πρέπει επίσης, και είναι απόλυτα αναγκαίο να παγιώσουμε και να υπενθυμίσουμε ότι ενώ είναι δυνατό να διακρίνουμε *λογικά* την πραγματικότητα σε κίνηση και την έννοια της πραγματικότητας, αυτές πρέπει να *συλλαμβάνονται ιστορικά* ως *αδιάσπαστη ενότητα*». Στο ίδιο σ. 216.

Στο πρώτο κείμενο είναι σαφής η απήχηση του ιστορικισμού του Μπογδάνωφ. Στο δεύτερο συναντούμε την εμπειριστική-θεωρησιακή θέση κάθε ιστορικισμού: ταύτιση της έννοιας και του *πραγματικού* (ιστορικού) αντικειμένου.

ορισμένους που εμπνέονται από αυτόν ή συμφωνούν μαζί του. Και εδώ θα παρουσιάσω, όπως έκανα και στην “ιστορικοιστική” ανάγνωση ορισμένων κειμένων του *Κεφαλαίου*, μια *οριακή κατάσταση*, και θα ορίσω όχι τόσο συγκεκριμένες ερμηνείες (Γκράμσι, Ντελλα Βόλπε, Κολέτι, Σάρτρ, κλπ.), όσο το *πεδίο* της θεωρητικής προβληματικής που παραμονεύει τη σκέψη τους και εμφανίζεται περιοδικά σε ορισμένες έννοιες, προβλήματα και λύσεις.

Γι’ αυτό το σκοπό και με αυτές τις επιφυλάξεις που δεν είναι υφολογικής τάξεως, θα εξετάσω τώρα τη φράση: ο μαρξισμός πρέπει να νοείται ως “απόλυτος ιστορικισμός” ως ενδεικτική θέση, που μας επιτρέπει να φέρουμε στην επιφάνεια μια ολόκληρη λανθάνουσα προβληματική. Πώς να εκλάβουμε, στην παρούσα προοπτική, αυτή την κατάφαση; Αν ο μαρξισμός είναι ένας απόλυτος ιστορικισμός, αυτό οφείλεται στο ότι ιστορικοποιεί εκείνο που μέσα στον εγελιανό ιστορικισμό αποτελεί θεωρητική και πρακτική άρνηση της ιστορίας: το τέλος της, το αξεπέραστο παρόν της απόλυτης Γνώσης. Στον απόλυτο ιστορικισμό, δεν υπάρχει απόλυτη Γνώση, δηλαδή τέλος της ιστορίας.

Δεν υπάρχει ένα προνομιούχο παρόν, στο οποίο η ολότητα γίνεται ορατή και αναγνώσιμη σε μια “τομή ουσίας”, που ταυτίζει τη συνείδηση και την επιστήμη. Το ότι δεν υπάρχει μια απόλυτη Γνώση – πράγμα που καθιστά τον ιστορικισμό *απόλυτο* – σημαίνει ότι και η ίδια η απόλυτη Γνώση είναι ιστορικοποιημένη. Εάν πάψει να υπάρχει κάποιο προνομιούχο παρόν, όλα τα παρόντα γίνονται προνομιούχα για τον ίδιο λόγο. Αυτό έχει ως επακόλουθο ότι ο ιστορικός χρόνος κατέχει, σε κάθε παρόν του, μια δομή που επιτρέπει την “τομή ουσίας” της συγχρονικής ύπαρξης σε κάθε παρόν. Πάντως αφού η μαρξιστική ολότητα δεν έχει την ίδια δομή με την εγελιανή και εμπεριέχει διάφορα επίπεδα ή βαθμίδες που δεν εκφράζουν άμεσα τα μεν τα δε, χρειάζεται, για να μπορεί να δεχθεί την “τομή ουσίας”, να συνδέσουμε μεταξύ τους αυτά τα ξεχωριστά επίπεδα με τρόπο ώστε το παρόν καθενός να συμπίπτει με όλα τα παρόντα των άλλων, να είναι δηλαδή “συγχρονικά”. Η επαναπροσδιορισμένη σχέση τους θα αποκλείει τα φαινόμενα διάστρεψης και μετατόπισης που αντιφάσκουν, κατά την αυθεντική μαρξιστική αντίληψη, με την ιδεολογική ανάγνωση της συγχρονικότητας. Το σχέδιο αντιμετώπισης του μαρξισμού ως (απόλυτου) ιστορικισμού επιφέρει αυτόματα τα αλυσιδωτά αποτελέσματα μιας αναγκαίας λογικής, που τείνει να κατεβάσει και να ισοπεδώσει τη μαρξιστική ολότητα στο επίπεδο μιας παραλλαγής της εγελιανής, με αποτέλεσμα, ακόμη και όταν φροντίζουμε να κάνουμε λίγο-πολύ ρητορικές διακρίσεις, να εξαλείφονται, να συρρικνώνονται ή να παραλείπονται οι πραγματικές διαφορές που χωρίζουν τα επίπεδα.

Μπορούμε να προσδιορίσουμε με ακρίβεια το ενδεικτικό σημείο, όπου η συρρίκνωση των επιπέδων παρουσιάζεται γυμνή, δηλαδή καλύπτεται από μια “προφάνεια”, που την προδίδει (με τις δύο σημασίες της λέξης): πρόκειται για το καθεστώς της επιστημονικής και φιλοσοφικής *γνώσης*. Είδαμε ότι ο Γκράμσι επέμενε τόσο στην πρακτική ενότητα της κοσμοαντίληψης και της ιστορίας ώστε αμέλησε να δώσει βάρος στη διαφορά της μαρξιστικής θεωρίας από κάθε προγενέστερη οργανική ιδεολογία, διαφορά που έγκειται στον *επιστημονικό* της χαρακτήρα. Η μαρξιστική φιλοσοφία, που ο Γκράμσι δεν διακρίνει σαφώς από τη θεωρία της ιστορίας υπόκειται στην ίδια μοίρα: ο Γκράμσι τη θέτει σε άμεσο εκφραστικό συσχετισμό με την παρούσα ιστορία, οπότε η φιλοσοφία είναι, όπως ήθελε ο Χέγκελ (και ακολούθως ο Κρότσε), “ιστορία της φιλοσοφίας” και τελικά *ιστορία*. Εφόσον κάθε επιστήμη, κάθε φιλοσοφία είναι στο πραγματικό της βάθος πραγματική ιστορία, η πραγματική ιστορία μπορεί να θεωρηθεί ως φιλοσοφία και επιστήμη.

Πώς όμως μπορούμε να νοήσουμε, στη μαρξιστική θεωρία, αυτή τη διττή ριζική κατάφαση και να δημιουργήσουμε τις θεωρητικές προϋποθέσεις που μας επιτρέπουν να τη διατυπώνουμε; Με μια σειρά εννοιολογικά γλιστρήματα, που έχουν ως αποτέλεσμα να *μειώνουν* την απόσταση μεταξύ των επιπέδων που είχε διακρίνει ο Μαρξ. Αυτά τα γλιστρήματα γίνεται λιγότερο αντιληπτά όταν δεν προσέχουμε τις θεωρητικές διακρίσεις που βρίσκονται εγγεγραμμένες στις ακριβείς έννοιες του Μαρξ.

Κατ' αυτήν την έννοια ο Γκράμσι διακηρύσσει συνεχώς ότι μια επιστημονική θεωρία, ή ορισμένη κατηγορία που απορρέει από μια επιστήμη, αποτελεί “υπερδομή”²² ή “ιστορική κατηγορία”, την οποία εξομοιώνει με μια “ανθρώπινη σχέση”²³. Δίνει δηλαδή στην έννοια “υπερδομή” ένα εύρος που ο Μαρξ της αρνιόταν, εφόσον κατέτασσε σε αυτή την έννοια μόνον: 1) τη νομικοπολιτική υπερδομή και 2) την ιδεολογική υπερδομή (τις αντίστοιχες “μορφές κοινωνικής συνείδησης”). Ο Μαρξ *ποτέ δεν συγκαταλέγει σ’ αυτές, αν εξαιρέσει κανείς τα Έργα της Νεότητας (και ιδίως τα Χειρόγραφα του ’44) την επιστημονική γνώση*. Όπως συμβαίνει με τη γλώσσα, καθώς έδειξε ο Στάλιν, έτσι και η επιστήμη δεν μπορεί να ταξινομηθεί στην κατηγορία της “υπερδομής”. Το να καθίσταται η επιστήμη εποικοδόμημα, σημαίνει ότι νοείται ως μία από τις “οργανικές” ιδεολογίες που ενώνονται τόσο πολύ με τη δομή ώστε έχουν την ίδια “ιστορία”. Ωστόσο, ακόμα και στη μαρξιστική θεωρία διαβάζουμε ότι οι ιδεολογίες μπορεί να επιβιώνουν της δομής που τις γέννησε (αυτό συμβαίνει με τις περισσότερες: π.χ. τη θρησκεία, την ηθική ή την ιδεολογική φιλοσοφία), και το ίδιο μπορεί να συμβαίνει με ορισμένα στοιχεία του νομικοπολιτικού εποικοδομήματος (ρωμαϊκό δίκαιο!). Όσον αφορά την επιστήμη, μπορεί κάλλιστα να γεννηθεί από μια ιδεολογία, να αποσπασθεί από το πεδίο της για να συγκροτηθεί ως επιστήμη, αλλά αυτή η απόσπαση, η “τομή” εγκαινιάζουν μια νέα μορφή ιστορικής ύπαρξης και χρονικότητας, χάρη στις οποίες η επιστήμη (σ’ ορισμένες τουλάχιστον ιστορικές συνθήκες που εξασφαλίζουν την πραγματική συνέχεια της ιστορίας της – και αυτό δεν γίνεται πάντα) ξεφεύγουν την κοινή μοίρα της μιας και μοναδικής ιστορίας που συνιστά το “ιστορικό μπλοκ” της ενότητας δομής και υπερδομής. Ο ιδεαλισμός διαλογίζεται ιδεολογικά την ιδιάζουσα χρονικότητα της επιστήμης, το ρυθμό ανάπτυξής της, τον τύπο της συνέχειας και των τομών της, που μοιάζουν να την απαλλάσσουν από τις μεταπτώσεις της πολιτικής και οικονομικής ιστορίας, με τη μορφή της ανιστορικότητας και της αχρονικότητας: υποστασιοποιεί έτσι ένα πραγματικό φαινόμενο που χρειάζεται τελείως άλλες κατηγορίες για να νοηθεί, και *πρέπει να νοηθεί*, διακρίνοντας τη σχετικά αυτόνομη και προσίδια στην επιστημονική γνώση ιστορία από τους άλλους τρόπους ιστορικής ύπαρξης (ιδεολογικής και νομικοπολιτική υπερδομή, οικονομική δομή).

Συρρικνώνοντας και ταυτίζοντας την ιστορία της επιστήμης με την ιστορία της οργανικής ιδεολογίας και με την οικονομικοπολιτική ιστορία, συρρικνώνουμε τελικά την επιστήμη στην ιστορία ως “ουσία” της. Η έκπτωση της επιστήμης στην ιστορία δεν αποτελεί παρά την ένδειξη μιας θεωρητικής έκπτωσης που υποβιβάζει τη θεωρία της ιστορίας στην *πραγματική* ιστορία, συρρικνώνει το (θεωρητικό) αντικείμενο της επιστήμης της ιστορίας στην πραγματική ιστορία και, συνεπώς, συγχέει το γνωστικό με το πραγματικό αντικείμενο. Αυτό συνιστά έκπτωση στην εμπειριστική ιδεολογία που σκηνοθετείται με κύριους ρόλους εδώ τη φιλοσοφία και την πραγματική ιστορία. Παρόλη την εξαιρετική ιστορική και πολιτική του ιδιοφυΐα, ο Γκράμσι δεν κατάφερε να ξεφύγει από τον πειρασμό του εμπειρισμού, διαλογιζόμενος την υπόσταση της επιστήμης, και κυρίως (γιατί με την επιστήμη δεν ασχολείται πολύ) της φιλοσοφίας. Βρίσκεται συνεχώς στον πειρασμό να νοήσει τη σχέση ανάμεσα στην πραγματική ιστορία και στη φιλοσοφία ως σχέση εκφραστικής ενότητας, παρόλες τις διαμεσολαβήσεις που είναι επιφορτισμένες να διασφαλίσουν αυτή τη σχέση²⁴. Όπως είδαμε, θεωρεί ότι ο φιλόσοφος είναι σε τελική ανάλυση ο “πολιτικός”, η φιλοσοφία είναι το άμεσο προϊόν (με την επιφύλαξη όλων των “αναγκαίων διαμεσολαβήσεων”) της δραστηριότητας και της εμπειρίας των μαζών, της οικονομικοπολιτικής πράξης: σ’ αυτή τη φιλοσοφία του “κοινού νου” που είναι ήδη έτοιμη έξω απ’ αυτούς και μιλά στην ιστορική πράξη, οι εξ επαγγέλματος φιλόσοφοι δανείζουν απλώς τη φωνή τους και τις μορφές του λόγου τους, δίχως να είναι σε θέση να μεταβάλλουν την υπόστασή της. Αυθόρμητα, ο Γκράμσι ξαναβρίσκει ως απαραίτητη αντίθεση για την έκφραση της σκέψης του, τις διατυπώσεις του Φόϋερμπαχ ο οποίος, σ’

22 Βλ. τις εντυπωσιακές σελίδες του Γκράμσι για την επιστήμη, *Materialismo Storico*, σ. 54-57. “Στην πραγματικότητα και η επιστήμη είναι μια υπερδομή, μια ιδεολογία” (56). Βλ. και σ. 162.

23 *Materialismo Storico*, σ. 160.

24 Για την έννοια της διαμεσολάβησης, βλ. το πρώτο κείμενο του τόμου, παρ. 18.

ένα περίφημο κείμενο του 1839, αντιπαραθέτει τη φιλοσοφία που παράγει η πραγματική ιστορία προς τη φιλοσοφία που παράγουν οι φιλόσοφοι, διατυπώσεις που αντιπαραθέτουν πράξη και θεώρηση. Με αυτούς τους όρους της φούερμαχιακής “αναστροφής” της θεώρησης σε “συγκεκριμένη” φιλοσοφία, εννοεί να αντλήσει τα καλά στοιχεία του ιστορικισμού του Κρότσε: “αναστρέφοντας”, “αναποδογυρίζοντας” το θεωρησιακό ιστορικισμό του Κρότσε, να τον ξαναστήσει στα πόδια του και να τον κάνει μαρξιστικό ιστορικισμό – και έτσι να ξαναβρεί την πραγματική ιστορία, τη “συγκεκριμένη” φιλοσοφία. Εάν αληθεύει ότι η “αναστροφή” μιας προβληματικής διατηρεί τη δομή αυτής της προβληματικής, δεν πρέπει να ξαφνιαζόμαστε αν η σχέση άμεσης έκφρασης (με όλες τις απαραίτητες “διαμεσολαβήσεις”) που έχουν διανοηθεί ο Χέγκελ και ο Κρότσε μεταξύ πραγματικής ιστορίας και φιλοσοφίας, βρίσκεται και πάλι μέσα στην ανεστραμμένη θεωρία: για να είμαστε μάλιστα ακριβέστατοι, στη σχέση άμεσης έκφρασης που προσπαθεί να καθιερώσει ο Γκράμσι ανάμεσα στην πολιτική (πραγματική ιστορία) και τη φιλοσοφία.

Δεν αρκεί όμως να περιορίζουμε στο ελάχιστο την απόσταση που χωρίζει, μέσα στην κοινωνική δομή, τον ιδιαίτερο τόπο των θεωρητικών φιλοσοφικών και επιστημονικών σχηματισμών από την πολιτική πρακτική, συνεπώς τον τόπο της θεωρητικής πρακτικής από τον τόπο της πολιτικής πρακτικής. Πρέπει επίσης να έχουμε και μια αντίληψη της *θεωρητικής πρακτικής* που να δείχνει παραστατικά και να επικυρώνει τη διακηρυσσόμενη ταυτότητα φιλοσοφίας και πολιτικής. Η λανθάνουσα αυτή απαίτηση εξηγεί τις νέες εννοιολογικές διολισθήσεις που έχουν και πάλι ως αποτέλεσμα να *περιορίζουν* τη διάκριση μεταξύ των επιπέδων.

Κατ’ αυτή την ερμηνεία, η θεωρητική πρακτική τείνει να χάσει κάθε ιδιαιτερότητα και να περιοριστεί στην *ιστορική πρακτική* γενικά, κατηγορία υπό την οποία νοούνται μορφές παραγωγής τόσο διαφορετικές μεταξύ τους όσο η οικονομική πρακτική, η πολιτική πρακτική, η ιδεολογική πρακτική και η επιστημονική πρακτική. Η εξομοίωση αυτή, πάντως, δημιουργεί ορισμένα λεπτά προβλήματα: ο ίδιος ο Γκράμσι παραδεχόταν ότι ο απόλυτος ιστορικισμός κινδύνευε να προσκρούσει στη θεωρία των ιδεολογιών. Ο ίδιος ωστόσο μας έδωσε, συνδέοντας τις *θέσεις για τον Φούερμαχ* με μια φράση του Ένγκελς (η ιστορία ως “*βιομηχανία και πειραματισμός*”) επιχείρημα για μια λύση, προτείνοντας το μοντέλο μιας πρακτικής που να εντάσσει στην έννοιά του όλες αυτές τις διαφορετικές πρακτικές. Η προβληματική του απόλυτου ιστορικισμού *απαιτούσε* τη λύση αυτού του προβλήματος: δεν είναι τυχαίο αν σε αυτό το εμπειριστικό πρόβλημα, τείνει να προτείνει μια λύση εμπειριστικού πνεύματος. Το μοντέλο αυτό μπορεί λόγου χάρη να είναι το μοντέλο της *πειραματικής πρακτικής*, το οποίο έχει δανειστεί όχι τόσο από την πραγματικότητα της νεώτερης επιστήμης, αλλά από μια ορισμένη ιδεολογία της νεώτερης επιστήμης. Ο Κολέτι υιοθέτησε αυτή την υπόδειξη του Γκράμσι και υποστήριξε ότι η ιστορία έχει, όπως και η πραγματικότητα φυσικά, “πειραματική δομή”, και συνεπώς είναι, στην ουσία της, δομημένη ως πειραματισμός. Αφού λοιπόν η πραγματική ιστορία δηλώνεται ως “βιομηχανία και πειραματισμός” - και κάθε επιστημονική πρακτική ορίζεται ως πειραματική πρακτική, η ιστορική και η θεωρητική πρακτική έχουν την ίδια δομή. Ο Κολέτι φτάνει τη σύγκριση ως τα άκρα της, διαβεβαιώνοντας ότι η ιστορία περιλαμβάνει στο είναι της, όπως ακριβώς η επιστήμη, τη στιγμή της *υπόθεσης* που είναι απαραίτητη για να σκηνοθετηθεί η δομή του πειραματισμού, σύμφωνα με τα σχήματα του Κλώντ Μπερνάρ. Εφόσον η ιστορία δεν παύει, μέσα στη ζωντανή πολιτική δράση, να προαναγγέλλει συνεχώς τον εαυτό της (με τις προβολές στο μέλλον που είναι απαραίτητες για κάθε δράση), θα πρέπει να θεωρηθεί έμπρακτη υπόθεση και επαλήθευση μαζί, όπως ακριβώς συμβαίνει με την πρακτική της πειραματικής επιστήμης. Χάρη σ’ αυτή την ουσιαστική ταυτότητα δομής, η θεωρητική πρακτική μπορεί να εξομοιωθεί *απευθείας, αμέσως και καταλλήλως* με την ιστορική πρακτική - οπότε η αναγωγή του τόπου της θεωρητικής πρακτικής στον τόπο της πολιτικής ή κοινωνικής πρακτικής μπορεί να στηριχθεί στην αναγωγή των πρακτικών σε μια ενιαία δομή.

Πήρα το παράδειγμα του Γκράμσι και του Κολέτι, όχι γιατί είναι τα μόνα δυνατά παραδείγματα θεωρητικών *παρалаλλαγών* της ίδιας θεωρητικής σταθεράς: της προβληματικής του ιστορικισμού. Μια

προβληματική δεν επιβάλλει ταυτόσημες παραλλαγές στα συστήματα σκέψης που διασχίζουν το χώρο της: μπορούν να τον διασχίσουν από πολύ διαφορετικούς δρόμους, αφού είναι προσεγγίσιμος από διαφορετικές γωνίες. Για να τον συναντούν όμως σημαίνει ότι υπόκεινται στο δικό του νόμο, ο οποίος παράγει διαφορετικά αποτελέσματα, όσο διαφορετικά είναι τα συστήματα σκέψης που τον συναντούν: πάντως, όλα αυτά τα αποτελέσματα έχουν κοινά ορισμένα χαρακτηριστικά, καθότι αποτελούν παράγωγα της ίδιας δομής: της δομής της προβληματικής με την οποία συναντήθηκαν. Για να δώσουμε ένα παράδοξο παράδειγμα, όλοι ξέρουμε ότι η σκέψη του Σαρτρ δεν σχετίζεται, από πλευράς καταγωγής, με την ερμηνεία που δίνει ο Γκράμσι στο μαρξισμό: η προέλευσή της είναι τελείως διαφορετική. Παρόλα ταύτα, όταν ο Σαρτρ συναντήθηκε με τον μαρξισμό, του έδωσε παρευθύς, για δικούς του λόγους, μια ιστορικιστική ερμηνεία (την οποία προφανώς αρνήθηκε να βαφτίσει με αυτό το όνομα), δηλώνοντας ότι οι μεγάλες φιλοσοφίες (και αναφέρει τη φιλοσοφία του Μαρξ, μετά από αυτές του Λοκ και των Καντ-Χέγκελ) είναι “αξεπέραστες, ενόσω δεν έχει ξεπεραστεί η ιστορική στιγμή, την οποία εκφράζουν” (*Critique de la Raison Dialectique*, Gallimard, σ. 17). Εδώ ξαναβρίσκουμε, με τον τρόπο του Σαρτρ, τις δομές της συγχρονικής ύπαρξης, της έκφρασης, και του αξεπέραστου (το “κανείς δεν μπορεί να υπερπηδήσει τον καιρό του” του Χέγκελ), που γι’ αυτόν αποτελούν εξειδικεύσεις της μείζονος έννοιάς του: της *ολοποίησης* - και οι οποίες, με τις δικές του εξειδικεύσεις αυτής της έννοιας, πραγματοποιούν τα αναγκαία εννοιολογικά αποτελέσματα της συνάντησής του με τη δομή της ιστορικιστικής προβληματικής. Τα αποτελέσματα αυτά δεν είναι τα μόνα: δεν πρέπει να μας κάνει εντύπωση όταν βλέπουμε τον Σαρτρ να βρίσκει ξανά, με τα δικά του μέσα, μια θεωρία των “ιδεολόγων” (στο ίδιο, σ. 17-18) (που εξαργυρώνουν και σχολιάζουν μια μεγάλη φιλοσοφία, και τη διοχετεύουν στην πρακτική ζωή των ανθρώπων), η οποία από πολλές πλευρές πλησιάζει τη θεωρία του Γκράμσι για τους οργανικούς διανοούμενους²⁵. Όπως επίσης δεν πρέπει να μας κάνει εντύπωση όταν βλέπουμε να ενεργεί στον Σαρτρ η ίδια *αναγκαία αναγωγή* των διαφόρων πρακτικών (των διαφόρων επιπέδων που διακρίνει ο Μαρξ) σε μια ενιαία πρακτική: στον Σαρτρ, για λόγους που οφείλονται στη φιλοσοφική του προέλευση, δεν είναι τόσο η έννοια της πειραματικής πρακτικής, όσο η έννοια της απλής “πράξης”, που έχει επιφορτισθεί με το καθήκον να διασφαλίσει, με ατέλειωτες “διαμεσολαβήσεις” (ο Σαρτρ είναι ο κατ’ εξοχήν φιλόσοφος των διαμεσολαβήσεων: αυτές έχουν ως λειτουργία να διασφαλίζουν την ενότητα δια της αρνήσεως των διαφορών) την ενότητα πρακτικών τόσο διαφορετικών μεταξύ τους όσο η επιστημονική και η οικονομική ή πολιτική πρακτική.

Δεν μπορώ να αναπτύξω αυτές τις πολύ σχηματικές παρατηρήσεις. Μπορούν ωστόσο να μας δώσουν μια ιδέα για το τι συνεπάγεται αναγκαία κάθε ιστορικιστική ερμηνεία του μαρξισμού, και για τις ιδιαίτερες έννοιες που *οφείλει* να παραγάγει αυτή η ερμηνεία ώστε να απαντήσει στα ερωτήματα που θέτει στον εαυτό της, στις περιπτώσεις τουλάχιστον που θέλει να είναι, όπως π.χ. στον Γκράμσι, τον Κολέτι ή τον Σαρτρ, απαιτητική και αυστηρή από θεωρητική άποψη. Η ερμηνεία αυτή είναι καθαυτή νοητή μόνο υπό τον όρο ότι θα γίνουν μια σειρά αναγωγές, που είναι αποτέλεσμα, στην τάξη παραγωγής των εννοιών, του εμπειρικού χαρακτήρα του σχεδίου της. Μόνο αν αναγάγουμε κάθε πρακτική στην πειραματική πρακτική ή στην “πράξη” γενικά, και μετά εξομοιώσουμε αυτή τη μητέρα-πρακτική με την πολιτική πρακτική, μπορούμε να νοήσουμε όλες τις πρακτικές ως εξαρτώμενες από την “πραγματική” ιστορική πρακτική, και να νοήσουμε τη φιλοσοφία, ακόμη και την επιστήμη, και άρα το μαρξισμό, ως “έκφραση” της πραγματικής ιστορίας. Έτσι καταφέρνουμε να υποβιβάσουμε την ίδια την ιστορική γνώση, ή τη φιλοσοφία, και πάντως τη μαρξιστική θεωρία, στην ενότητα της οικονομικοπολιτικής πρακτικής, στην καρδιά της “ιστορικής” πρακτικής, “στην *πραγματική ιστορία*”. Έτσι καταλήγουμε στο αποτέλεσμα που αξιώνει κάθε ιστορικιστική ερμηνεία του μαρξισμού ως θεωρητική της προϋπόθεση: τη μετατροπή της μαρξιστικής ολότητας σε παραλλαγή της εγγελιανής ολότητας.

25 Τη διάκριση ανάμεσα στη φιλοσοφία και στην ιδεολογία που κάνει ο Σάρτρ τη βρίσκουμε με τους ίδιους όρους στον Γκράμσι (*Materialismo Storico*, σ. 197).

Η ιστορικιστική ερμηνεία του μαρξισμού μπορεί να έχει και ένα τελευταίο αποτέλεσμα: την πρακτική άρνηση της διάκρισης μεταξύ επιστήμης της ιστορίας (ιστορικού υλισμού) και μαρξιστικής φιλοσοφίας (διαλεκτικού υλισμού). Με αυτή την τελευταία αναγωγή, η μαρξιστική φιλοσοφία χάνει πρακτικά κάθε λόγο ύπαρξης, προς όφελος της θεωρίας της ιστορίας: ο διαλεκτικός υλισμός χάνεται στον ιστορικό υλισμό²⁶. Αυτό το βλέπουμε καθαρά στον Γκράμσι και στους περισσότερους που τον ακολουθούν: η ίδια η λέξη διαλεκτικός υλισμός, ή η έννοια μιας μαρξιστικής φιλοσοφίας οριζόμενης από ένα ιδιαίτερο αντικείμενο, τους εμπνέει τις πιο ζωηρές επιφυλάξεις. Θεωρούν ότι και η ιδέα ακόμα μιας φιλοσοφίας θεωρητικά αυτόνομης (στο αντικείμενο, τη θεωρία και τη μέθοδό της), χωριστής δηλαδή από την επιστήμη της ιστορίας, θα έριχνε το μαρξισμό στη μεταφυσική, παλιννοοτώντας μια φιλοσοφία της φύσης, κατασκευασμένη από τον Ένγκελς²⁷. Εφόσον κάθε φιλοσοφία είναι ιστορία, η “φιλοσοφία της πράξης” δεν μπορεί, ως φιλοσοφία, παρά να είναι η φιλοσοφία της ταυτότητας φιλοσοφίας-ιστορίας, ή επιστήμης-ιστορίας. Μη έχοντας πλέον δικό της αντικείμενο, η μαρξιστική φιλοσοφία χάνει την υπόστασή της ως αυτόνομος κλάδος και περιορίζεται, σύμφωνα με τα λόγια του Γκράμσι, που επαναλαμβάνει τον Κρότσε, σε μια απλή “ιστορική μεθοδολογία”, δηλαδή σε μια απλή αυτοσυνείδηση της ιστορικότητας της ιστορίας, σε διαλογισμό για την παρουσία της πραγματικής ιστορίας σε όλες τις εκδηλώσεις της:

“Χωρισμένη από τη θεωρία της ιστορίας και της πολιτικής, η φιλοσοφία δεν μπορεί να είναι παρά μεταφυσική – ενώ η μεγάλη κατάκτηση της ιστορίας της σύγχρονης σκέψης, όπως αντιπροσωπεύεται από τη φιλοσοφία της πράξης, είναι ακριβώς η συγκεκριμένη ιστορικοποίηση της φιλοσοφίας και η ταύτισή της με την ιστορία” (Γκράμσι, *Materialismo Storico*, σ. 133).

Η ιστορικοποίηση αυτή της φιλοσοφίας την περιορίζει συνεπώς στη θέση μιας ιστορικής μεθοδολογίας:

“Το να νοείται μια φιλοσοφική κατάφαση ως αληθινή σε ορισμένη περίοδο της ιστορίας, δηλαδή ως αναγκαία και αδιαχώριστη έκφραση ορισμένης ιστορικής δράσης, ορισμένης πράξης, η οποία όμως έχει ξεπεραστεί και ‘αδειάσει’ από το νόημά της στην επόμενη περίοδο, χωρίς ωστόσο να πέφτουμε στο σκεπτικισμό και τον ηθικό και ιδεολογικό σχετικισμό, το να συλλαμβάνεται η φιλοσοφία ως ιστορικότητα, είναι δύσκολο διανοητικό έργο... Ο συγγραφέας (Μπουχάριν) δεν καταφέρνει να επεξεργαστεί την έννοια φιλοσοφία της πράξης ως ‘ιστορική μεθοδολογία’, ούτε την τελευταία ως φιλοσοφία, ως τη μόνη συγκεκριμένη φιλοσοφία, δηλαδή δεν καταφέρνει ούτε να θέσει, ούτε να λύσει, από τη σκοπιά της πραγματικής διαλεκτικής, το πρόβλημα που έθεσε και αποπειράθηκε να λύσει ο Κρότσε από την θεωρησιακή σκοπιά”.

Με τα τελευταία λόγια, βρεθήκαμε και πάλι στην αρχή: στον εγγεληνό ιστορικισμό που “ριζοσπαστικοποίησε” ο Κρότσε και που θα ήταν αρκετό να “αναποδογυρίσουμε” για να περάσουμε από τη θεωρησιακή στη “συγκεκριμένη” φιλοσοφία, από τη θεωρησιακή στην πραγματική διαλεκτική κλπ. Το θεωρητικό εγχείρημα της ερμηνείας του μαρξισμού ως ιστορικισμού δεν βγαίνει από τα απόλυτα όρια στα οποία ασκείται από τον Φόϋερμπαχ και μετά η αντιστροφή της θεώρησης σε πράξη, της αφαίρεσης στο “συγκεκριμένο”: τα όρια αυτά ορίζονται από την εμπειριστική προβληματική, που εξιδανικεύεται στην εγγεληνή θεώρηση, από την οποία δεν μπορούμε να απαλλαγούμε με καμία “αντιστροφή”²⁸.

26 Όμως, για τους ίδιους δομικούς λόγους, μπορούμε να παρατηρήσουμε και το αντίστροφο αποτέλεσμα: στον Σαρτρ, μπορούμε επίσης να πούμε ότι η μαρξιστική επιστήμη της ιστορίας γίνεται φιλοσοφία.

27 Βλ. Γκράμσι στην κριτική για το εγχειρίδιο του Μπουχάριν και Κολέτι (*passim*).

28 Μίλησα προ ολίγου για τις καταβολές της φιλοσοφίας του Σαρτρ. Ο Σαρτρ στοχάζεται στο πεδίο του Ντεκάρτ, του Καντ, του Χούσερλ και του Χέγκελ. Όμως η βαθύτερή του σκέψη σίγουρα προέρχεται από τον Πολιτζέρ και (όσο παράξενη και αν φαίνεται αυτή η συσχέτιση) κατά δεύτερο λόγο από τον Μπεργκσόν. Ο Πολιτζέρ είναι ο Φόϋερμπαχ της σύγχρονης εποχής: το έργο *Critique des Fondements de la Psychologie* είναι μια κριτική της θεωρησιακής ψυχολογίας στο όνομα μιας συγκεκριμένης ψυχολογίας. Τα θέματα του Πολιτζέρ αναλύθηκαν από τον Σαρτρ ως “φιλοσοφήματα”: την έμπνευσή του δεν την εγκατέλειψε. Όταν ο ιστορικισμός του Σαρτρ αναστρέφει την “ολότητα”, τις αφαιρέσεις του δογματικού μαρξισμού σε μια θεωρία

Βλέπουμε λοιπόν να εκδηλώνεται ξεκάθαρα στις διάφορες θεωρητικές αναγωγές που απαιτεί η ιστορικιστική ερμηνεία του Μαρξ και στα αποτελέσματα που αυτές επιφέρουν, η βασική δομή κάθε ιστορικισμού: η σύγχρονη ύπαρξη που καθιστά δυνατή μια ανάγνωση σε τομή ουσίας. Βλέπουμε επίσης τη δομή αυτή να επιβάλλεται θέλοντας και μη στη δομή της μαρξιστικής ολότητας, αφού αποτελεί την θεωρητική της προϋπόθεση, και να τη μεταβάλλει, περιορίζοντας την πραγματική απόσταση που χωρίζει τα διάφορα επίπεδά της. Η μαρξιστική ιστορία “ξαναπέφτει” στην ιδεολογική έννοια της ιστορίας, κατηγορία της χρονικής παρουσίας και συνέχειας, και στην οικονομικοπολιτική πρακτική της πραγματικής ιστορίας, με την ισοπέδωση των επιστημών, της φιλοσοφίας και των ιδεολογιών στην ενότητα των σχέσεων παραγωγής και των παραγωγικών δυνάμεων, τελικά, δηλαδή, στη βάση. Όσο παράδοξο και αν είναι το συμπέρασμα, και σίγουρα θα κατηγορηθώ που το διατυπώνω, δεν μπορούμε παρά να καταλήξουμε σ’ αυτό: από την πλευρά της *θεωρητικής του προβληματικής*, και όχι των πολιτικών του προθέσεων ή εμφάσεων, ο ανθρωπιστικός και ιστορικιστικός αυτός προβληματισμός συναντά τις βασικές θεωρητικές αρχές της οικονομιστικής και μηχανιστικής ερμηνείας της Β’ Διεθνούς. Αν αυτή η ίδια θεωρητική προβληματική μπορεί να στηρίζει τόσο διαφορετικής έμπνευσης πολιτικές, μια μοιρολατρική και μια βουλησιαρχική, μια παθητική και μια συνειδητή και ενεργητική, αυτό γίνεται χάρη στο θεωρητικό “*παίξιμο*” που επιβάλλει, όπως κάθε ιδεολογία, αυτή η ιδεολογική θεωρητική προβληματική. Ειδικότερα, το ότι ένας τέτοιου τύπου ιστορικισμός μπόρεσε να αντιταχθεί πολιτικά στις θέσεις της Β’ Διεθνούς, αυτό οφείλεται στο ότι, με ένα αντισταθμιστικό παιχνίδι, απέδωσε στη βάση τις πλέον ενεργές ιδιότητες της πολιτικής και ιδεολογικής υπερδομής. Η μεταβίβαση ιδιοτήτων μπορεί να νοηθεί υπό διάφορες μορφές: μπορεί, λόγου χάρη, να αποδίδονται στην πολιτική πρακτική ιδιότητες της φιλοσοφίας και της θεωρίας (αυθορμητισμός), είτε να φορτίζεται η οικονομική “*πράξη*” με τις ενεργές, ακόμη και εκρηκτικές αρετές της πολιτικής (αναρχοσυνδικαλισμός), είτε να εναποτίθεται στην πολιτική συνείδηση και απόφαση ο καθορισμός του οικονομικού (βολονταρισμός). Για να μην μακρηγορούμε: αν υπάρχουν δύο διαφορετικοί τρόποι να ταυτίζουμε την υπερδομή και τη βάση, ή την συνείδηση και την οικονομία, αφενός διακρίνοντας στη συνείδηση και στην πολιτική την οικονομία και μόνον, αφετέρου γεμίζοντας την οικονομία με πολιτική και συνείδηση, και στις δύο περιπτώσεις η *δομή* της ταύτισης είναι η ίδια. Είναι η προβληματική που ταυτίζει *θεωρητικά*, ανάγοντας το ένα στο άλλο, τα υπάρχοντα επίπεδα. Αυτή ακριβώς η κοινή δομή της θεωρητικής προβληματικής καθίσταται ορατή όταν αναλύουμε όχι τις *θεωρητικές* ή πολιτικές προθέσεις του μηχανικισμού-οικονομισμού αφενός και του ανθρωπισμού-ιστορικισμού αφετέρου, αλλά την εσωτερική λογική του εννοιολογικού τους μηχανισμού.

Ας μου επιτραπεί μια ακόμα παρατήρηση για τη σχέση ανθρωπισμού και ιστορικισμού. Είναι απόλυτα φανερό ότι μπορούμε να συλλάβουμε ένα μη ιστορικιστικό ανθρωπισμό και ένα μη ανθρωπιστικό ιστορικισμό. Φυσικά εδώ αναφέρομαι αποκλειστικά στο *θεωρητικό* ανθρωπισμό και στο *θεωρητικό* ιστορικισμό, που τους εξετάζω από τη σκοπιά της λειτουργίας τους ως *θεωρητικού θεμέλιου* της μαρξιστικής επιστήμης και ιδεολογίας. Αρκεί να ζει κανείς στην ηθική ή τη θρησκεία, ή στην ηθικοπολιτική ιδεολογία που ονομάζεται σοσιαλδημοκρατία για να στήσει μια *ανθρωπιστική αλλά όχι και ιστορικιστική* ερμηνεία του Μαρξ: δεν χρειάζεται παρά να διαβάσει τον Μαρξ υπό το “*φως*” μιας θεωρίας της “*ανθρώπινης φύσης*”, θρησκευτικής, ηθικής ή ανθρωπολογικής έμπνευσης (βλ. τους σεβασμιότατους Καλβέζ και Μπιγκό, τον Μ. Ρουμπέλ που ακολουθεί τους σοσιαλδημοκράτες Λάντσχουτ και Μάγιερ, που ήταν οι πρώτοι εκδότες των Έργων της Νεότητας του Μαρξ). Αν στηριχθούμε στη ριζοσπαστική ανθρωπολογία των Χειρογράφων του 44 είναι πολύ εύκολο να ανάγουμε το *Κεφάλαιο* σε μια ηθικής τάξης έμπνευση. Μπορούμε όμως επίσης να σκεφτούμε μια

της *συγκεκριμένης* υποκειμενικότητας, “*ξανακάνει*” σε άλλα σημεία και σε σχέση με άλλα αντικείμενα, μιαν “*αναστροφή*” που τελικά *διατηρεί* την ίδια προβληματική από τον Φόϋερμαχ ως τον Νεαρό Μαρξ και τον Πολιτζέρ, ενώ φαινομενικά την επικρίνει.

ιστορικιστική και μη ανθρωπιστική ανάγνωση του Μαρξ: αυτή, νομίζω, είναι η κατεύθυνση των πιο σοβαρών προσπαθειών του Κολλέτι. Αυτή η μη ανθρωπιστική ιστορικιστική ανάγνωση απαιτεί, όπως κάνει ο Κολλέτι, να μην αναχθεί η ενότητα Παραγωγικές δυνάμεις / Σχέσεις παραγωγής, που συνιστά την ουσία της ιστορίας, σε απλό φαινόμενο μιας ανθρώπινης, έστω και ιστορικοποιημένης φύσης. Αλλά δεν θα εξετάσουμε αυτά τα δύο ενδεχόμενα.

Πρέπει να πούμε ότι ο σοβαρότερος πειρασμός βρίσκεται στο συνενωμένο ανθρωπισμό και ιστορικισμό, γιατί αυτός προσφέρει, φαινομενικά τουλάχιστον, τα μεγαλύτερα θεωρητικά πλεονεκτήματα. Με την αναγωγή κάθε γνώσης στις ιστορικές κοινωνικές σχέσεις, μπορούμε να εισαγάγουμε λαθραία και μια δεύτερη αναγωγή, η οποία πραγματεύεται τις *σχέσεις παραγωγής* ως *απλές ανθρώπινες σχέσεις*²⁹. Η δεύτερη αυτή αναγωγή στηρίζεται σε κάτι “αυτονόητο”: η ιστορία δεν είναι, άραγε, ένα “ανθρώπινο” φαινόμενο από την αρχή ως το τέλος, και όταν ο Μαρξ παραπέμπει στον Βίκο, δεν δηλώνει πως οι άνθρωποι μπορούν να τη γνωρίσουν αφού αυτοί την έχουν “φτιάξει” εξ ολοκλήρου; Αυτή η «προφάνεια» στηρίζεται σε μια περίεργη προϋπόθεση: ότι τα “δρώντα πρόσωπα” της ιστορίας είναι οι συντάκτες του κειμένου της, τα υποκείμενα της παραγωγής της. Αλλά αυτή η προϋπόθεση έχει όλη τη δύναμη του “προφανούς”, αφού, αντίθετα με τις ιδέες που μας υποβάλλει το θέατρο, οι συγκεκριμένοι άνθρωποι, μέσα στην ιστορία, είναι οι ηθοποιοί που υποδύονται τους ρόλους που έχουν δημιουργήσει οι ίδιοι. Αρκεί να βγάλουμε από τη μέση το *σκηνοθέτη* και ο ηθοποιός-δημιουργός θα πραγματώνει το παλιό όνειρο του Αριστοτέλη: του γιατρού που αυτοθεραπεύεται, Έτσι οι *σχέσεις παραγωγής* που είναι οι πραγματικοί σκηνοθέτες της ιστορίας, ανάγονται σε *απλές ανθρώπινες σχέσεις*. Η *Γερμανική Ιδεολογία* δεν βρίθει από φράσεις για τους “πραγματικούς ανθρώπους”, τα “συγκεκριμένα άτομα” που “έχοντας ριζωμένα τα πόδια τους στη γη” είναι τα αληθινά υποκείμενα της ιστορίας; Οι *θέσεις για τον Φόϋερμαχ*, δεν διακηρύσσουν ότι η αντικειμενικότητα είναι το τελείως ανθρώπινο αποτέλεσμα της “πρακτικοαισθητής” δραστηριότητας αυτών των υποκειμένων; Φτάνει να αποδώσουμε σε αυτή την ανθρώπινη φύση τις ιδιότητες της “συγκεκριμένης” ιστορικότητας και ξεφύγαμε από την αφαίρεση και ακινησία των θεολογικών ή ηθικών ανθρωπολογιών, συναντώντας τον Μαρξ στην καρδιά του οχυρού του: στον ιστορικό υλισμό. Και τότε θα νοήσουμε αυτή την ανθρώπινη φύση ως παράγωγο της ιστορίας, που μεταβάλλεται με αυτήν, τον άνθρωπο που μεταβάλλεται, όπως το επιθυμούσε ήδη η φιλοσοφία του Διαφωτισμού, με τις επαναστάσεις της ιστορίας του, και επηρεάζεται και στις πιο μύχιες ιδιότητές του (όραση, ακοή, μνήμη, λογικό κλπ. όπως δήλωνε ο Ελβέτιος και ο Ρουσό ενάντια στον Ντιντερό, και ο Φόϋερμαχ το είχε κάνει μέγα θέμα της φιλοσοφίας του, ενώ στις μέρες μας πλήθος κουλτουραλιστών ανθρωπολόγων ασχολούνται με αυτό) από τα κοινωνικά προϊόντα της αντικειμενικής του ιστορίας. Έτσι η ιστορία γίνεται μεταβολή της ανθρώπινης φύσης, η οποία παραμένει το αληθινό υποκείμενο της ιστορίας που την μεταβάλλει. Με αυτό τον τρόπο θα έχουμε εισαγάγει την ιστορία στην ανθρώπινη φύση, και θα έχουμε καταστήσει τους ανθρώπους σύγκαιρους με τα ιστορικά αποτελέσματα των οποίων αυτοί αποτελούν τα υποκείμενα, αλλά – και εδώ κρίνονται τα πάντα – θα έχουμε αναγάγει τις σχέσεις παραγωγής, τις πολιτικές και ιδεολογικές κοινωνικές σχέσεις σε ιστορικοποιημένες “*ανθρώπινες σχέσεις*”, δηλαδή σε διανθρώπινες και διυποκειμενικές σχέσεις. Αυτό είναι το προνομιακό πεδίο του ιστορικιστικού ανθρωπισμού. Αυτό είναι και το μεγάλο του πλεονέκτημα: ξανατοποθετεί τον Μαρξ στο ρεύμα μιας ιδεολογίας πολύ προγενέστερης από αυτόν, που γεννήθηκε τον 18ο αιώνα. Του αφαιρεί την αξία της πρωτότυπης επαναστατικής θεωρητικής τομής και ίσως τον καθιστά αποδεκτό από τις σύγχρονες μορφές της ανθρωπολογίας, πολιτιστικής ή άλλης. Και ποιος δεν επικαλείται σήμερα τον ιστορικιστικό ανθρωπισμό, πιστεύοντας πραγματικά ότι επικαλείται τον Μαρξ, ενώ μια τέτοια ιδεολογία μας απομακρύνει από τον Μαρξ;

Ωστόσο τα πράγματα δεν ήταν πάντοτε έτσι, τουλάχιστον από *πολιτική άποψη*. Ανέφερα γιατί και με ποιο τρόπο η ιστορικιστική-ανθρωπιστική ερμηνεία του μαρξισμού είδε το φως στα προμηνύματα και στα

επακόλουθα της Επανάστασης του 17. Τότε είχε το νόημα μιας βίαιης διαμαρτυρίας για το μηχανικισμό και τον οπορτουνισμό της Β' Διεθνούς. Ήταν μια άμεση έκκληση στη συνείδηση και στη θέληση των *ανθρώπων* να πουν όχι στον πόλεμο, να γκρεμίσουν τον καπιταλισμό και να κάνουν την επανάσταση. Αρνιόταν αδιάκριτα ό,τι μπορούσε, *ακόμα και στη θεωρία*, να φέρει την αναβολή ή την κατάπιξη αυτής της επιτακτικής έκκλησης στην ιστορική ευθύνη των πραγματικών ανθρώπων να ριχτούν στην επανάσταση και πρόβαλε, ταυτόχρονα την αξίωση για *μια θεωρία της επαναστατικής βούλησης*. Αυτός είναι ο λόγος που κήρυξε μια ριζική επιστροφή στον Χέγκελ (νεαρός Λούκατς, Κορς) και επεξεργαζόταν μια θεωρία που τοποθετούσε τη διδασκαλία του Μαρξ σε σχέση άμεσης *έκφρασης* με την εργατική τάξη. Από τότε χρονολογείται η περίφημη αντίθεση “αστικής επιστήμης” και “προλεταριακής επιστήμης”, στην οποία θριάμβευε μια ιδεαλιστική και βουλησιαρχική ερμηνεία του μαρξισμού ως έκφρασης και αποκλειστικού προϊόντος της προλεταριακής πρακτικής. Ο “αριστεριστικός” αυτός ανθρωπισμός όριζε το προλεταριάτο ως τόπο και ιεραπόστολο της ανθρώπινης ουσίας. Ήταν προορισμένο να παίξει τον ιστορικό ρόλο του απελευθερωτή του ανθρώπου από την “αλλοτρίωσή” του, γιατί είχε πέσει θύμα της πλήρους άρνησης της ανθρώπινης ουσίας. Η συμμαχία της φιλοσοφίας και του προλεταριάτου, που αναγγελλόταν στα κείμενα της Νεότητας του Μαρξ, έπαυε να είναι μια συμμαχία ανάμεσα σε δυο μέρη εξωτερικά το ένα προς το άλλο. Το προλεταριάτο, ανθρώπινη ουσία σε εξέγερση ενάντια στη ριζική της άρνηση, γινόταν η επαναστατική κατάφαση της ανθρώπινης ουσίας: έτσι, το προλεταριάτο ήταν η *έμπρακτη φιλοσοφία*, και η πολιτική του πρακτική ήταν αυτή η ίδια η φιλοσοφία. Οπότε ο ρόλος του Μαρξ περιοριζόταν στο να προσφέρει απλώς σε τούτη τη φιλοσοφία που ζούσε και δρούσε στο γενέθλιό της τόπο, τη μορφή της *αυτοσυνείδησης*. Γι' αυτό το λόγο διακήρυξαν ότι ο μαρξισμός είναι η “προλεταριακή” “επιστήμη” ή “φιλοσοφία”, άμεση έκφραση, άμεση παραγωγή της ανθρώπινης ουσίας από το μοναδικό ιστορικό της δημιουργό, το προλεταριάτο. Η θέση του Κάουτσκι και του Λένιν για την παραγωγή της μαρξιστικής θεωρίας από μια ιδιαίτερη θεωρητική πρακτική, *εκτός* του προλεταριάτου, και για την “*εισαγωγή*” της μαρξιστικής θεωρίας στο εργατικό κίνημα απορρίπτονταν ασυζητητί - και από αυτό το ρήγμα κατέκλυζε το μαρξισμό η θεματολογία του αυθορμητισμού: η ανθρωπιστική καθολικότητα προλεταριάτου. Από *θεωρητικής πλευράς*, αυτός ο επαναστατικός “ανθρωπισμός” και ο επαναστατικός “ιστορικισμός” διεκδικούσαν ταυτόχρονα τον Χέγκελ και τα ήδη προσιτά κείμενα της Νεότητας του Μαρξ. Οι *πολιτικές επιπτώσεις*: ορισμένες θέσεις της Ρόζα Λούξεμπουργκ για τον ιμπεριαλισμό και την εξαφάνιση των νόμων της “πολιτικής οικονομίας” σε σοσιαλιστικό καθεστώς, η προλετκούλτ, οι απόψεις περί “εργατικής Αντιπολίτευσης” κλπ. - και γενικά ο “βολονταρισμός” που σημάδεψε βαθύτατα, ακόμα και στις παράδοξες μορφές του σταλινικού δογματισμού, την περίοδο της δικτατορίας του προλεταριάτου στην ΕΣΣΔ. Και σήμερα ακόμα ο ίδιος “ανθρωπισμός” και “ιστορικισμός” έχει απόηχους καθαρά επαναστατικούς στις πολιτικές μάχες που δίνουν οι λαοί του Τρίτου Κόσμου για την κατάκτηση και την προάσπιση της πολιτικής τους ανεξαρτησίας και την διάνοιξη του δρόμου προς τον σοσιαλισμό. Αλλά τα ιδεολογικά και πολιτικά αυτά πλεονεκτήματα πληρώνονται, όπως θαυμάσια διέκρινε ο Λένιν, με ορισμένες επιπτώσεις στη *λογική* που κινητοποιούν, και που παράγει αναπόφευκτα, όταν έρθει η ώρα, ιδεαλιστικές και βολονταριστικές τάσεις στην οικονομική και πολιτική σύλληψη και πρακτική, και ενίοτε φέρνουν στο προσκήνιο, λόγω κάποιας ευνοϊκής συγκυρίας ή κάποιας παράδοξης αντιστροφής, παράδοξης αλλά αναγκαίας, αντιλήψεις ρεφορμιστικής ή οπορτουνιστικής απόχρωσης, ή καθαρά ρεβιζιονιστικές.

Πραγματικά, είναι χαρακτηριστικό κάθε *ιδεολογικής* αντίληψης, προπάντων όταν ελέγχει μια επιστημονική σύλληψη διαστρέφοντας το νόημά της, το να διέπεται από “συμφέροντα” εξωτερικά προς την αμιγή αναγκαιότητα της γνώσης. Με την έννοια αυτή, δηλαδή με την προϋπόθεση ότι του δίνουμε το αντικείμενο για το οποίο μιλά δίχως να το ξέρει, ο ιστορικισμός δεν παύει να έχει θεωρητική αξία: περιγράφει αρκετά καλά μια ουσιαστική όψη κάθε *ιδεολογίας*, η οποία νοσηματοδοτείται από τα *τρέχοντα* συμφέροντα.

που υπηρετεί. Αν η *ιδεολογία* δεν εκφράζει την ολική αντικειμενική ουσία της εποχής της (την ουσία του ιστορικού παρόντος), μπορεί τουλάχιστον να εκφράζει αρκετά καλά, με ελαφρές μετατοπίσεις των εσωτερικών τονισμών, τις τρέχουσες μεταβολές της ιστορικής κατάστασης: αντίθετα από την επιστήμη, η ιδεολογία είναι θεωρητικά κλειστή και ταυτοχρόνως πολιτικά ευλύγιστη και ευπροσάρμοστη. Προσαρμόζεται στις ανάγκες των καιρών, δίχως όμως εμφανή κίνηση, αρκούμενη να *αντανακλά* με ανεπαίσθητες τροποποιήσεις των δικών της εσωτερικών σχέσεων, τις ιστορικές αλλαγές που έχει ως αποστολή να αφομοιώσει και να ελέγξει. Το διαφορούμενο παράδειγμα του *aggiornamento* της δευτέρας Συνόδου του Βατικανού θα ήταν αρκετό για να μας δώσει μια τρανταχτή απόδειξη: αποτέλεσμα και σημάδι μιας αναμφισβήτητης εξέλιξης, αλλά και ταυτόχρονα επιδέξιος έλεγχος της ιστορίας, χάρη σε μιαν έξυπνα χρησιμοποιημένη συγκυρία. Συνεπώς η ιδεολογία αλλάζει, αλλά ανεπαίσθητα. Διατηρώντας τη μορφή της ως ιδεολογία κινείται με κίνηση αμετακίνητη, παραμένοντας *στην ίδια θέση*, στο τόπο και στο ρόλο της ως ιδεολογίας. Είναι η αμετακίνητη κίνηση που καθρεφτίζει και εκφράζει, όπως έλεγε ο Χέγκελ για την φιλοσοφία, ό,τι συμβαίνει στην ιστορία, χωρίς ποτέ να υπερπηδά τον καιρό της, αφού δεν είναι παρά ο ίδιος ο καιρός *παγιδευμένος* σε ένα αντικαθρεφτισμένο είδωλο, για να μπορούν οι άνθρωποι να *παγιδευθούν* μέσα του. Αυτός είναι ο ουσιαστικός λόγος που ο επαναστατικός ανθρωπισμός των απόηχων της επανάστασης του 17 μπορεί να χρησιμοποιείται σήμερα ως ιδεολογικός *αντικατοπτρισμός* σε ποικίλες πολιτικές και θεωρητικές ενασχολήσεις, που άλλες μπορεί να διατηρούν ακόμα συγγένεια με την προέλευσή του και άλλες να είναι λίγο ή πολύ ξένες προς αυτή.

Ο ιστορικιστικός αυτός ανθρωπισμός μπορεί να χρησιμεύσει λόγου χάρη ως θεωρητική εγγύηση σε διανοούμενους αστικής ή μικροαστικής καταγωγής, που θέτουν, ενίοτε με όρους ειλικρινά δραματικούς, το ερώτημα αν είναι αναμφισβήτητα ενεργά μέλη μιας ιστορίας που συντελείται, όπως γνωρίζουν ή υποπτεύονται, έξω από αυτούς. Αυτό είναι ίσως το πιο βαθύ ερώτημα του Σαρτρ. Περιλαμβάνεται μάλιστα εξ ολοκλήρου στη διττή του θέση, ότι ο μαρξισμός είναι “η αξεπέραστη φιλοσοφία της εποχής μας”, και ότι κανένα λογοτεχνικό ή φιλοσοφικό έργο δεν αξίζει τον κόπο μιας ώρας μπροστά στα βάσανα ενός φτωχού που βρίσκεται καταδικασμένος από την ιμπεριαλιστική εκμετάλλευση στην πείνα και την αγωνία. Με αυτή τη διπλή διακήρυξη πίστης στην ιδέα του μαρξισμού και στην υπόθεση όλων των εκμεταλλεζόμενων, ο Σαρτρ βεβαιώνεται ότι μπορεί πραγματικά να παίξει ένα ρόλο, πέρα από τις “Λέξεις” που παράγει και θεωρεί γελοίες, μέσα στην απάνθρωπη ιστορία των καιρών μας, με μια θεωρία του “διαλεκτικού λόγου”, που αποδίδει σε κάθε (θεωρητική) ορθολογικότητα και σε κάθε (επαναστατική) διαλεκτική την ίδια υπερβατική προέλευση από το ανθρώπινο “σχέδιο”. Ο ιστορικιστικός ανθρωπισμός παίρνει έτσι στον Σαρτρ τη μορφή εξύμνησης της ανθρώπινης ελευθερίας, και επιλέγοντας ελεύθερα να στρατευθεί στο αγώνα τους, γίνεται κοινωνός της ελευθερίας όλων των καταπιεσμένων, που από τη μακριά και λησμονημένη νύχτα του ξεσηκώματος των σκλάβων, παλεύουν πάντα για λίγο ανθρώπινο φως.

Αν μετατοπίσουμε λίγο τους τονισμούς, ο ίδιος ανθρωπισμός μπορεί να χρησιμεύσει για άλλους σκοπούς, ανάλογα με τη συγκυρία και τις ανάγκες. Παράδειγμα, η διαμαρτυρία για τα σφάλματα και τα εγκλήματα της περιόδου της “προσωπολατρίας”, η αδημονία να τα δούμε να διευθετούνται, η ελπίδα για αληθινή σοσιαλιστική δημοκρατία κλπ. Όταν αυτά τα πολιτικά αισθήματα θέλουν να αποκτήσουν κάποιο θεωρητικό θεμέλιο, το αναζητούν πάντα στα ίδια κείμενα και στις ίδιες έννοιες: σε κάποιο θεωρητικό της σημαντικής περιόδου που ακολούθησε το 17 (έτσι εξηγούνται οι εκδόσεις του νεαρού Λούκατς και του Κορς και το πάθος για ορισμένες διαφορούμενες εκφράσεις του Γκράμσι) ή στα ανθρωπιστικά κείμενα του Μαρξ: στα Έργα της Νεότητας, στον “πραγματικό ανθρωπισμό”, στην “αλλοτρίωση”, στο “συγκεκριμένο”, στη “συγκεκριμένη” ιστορία, φιλοσοφία ή ψυχολογία³⁰.

Μόνο μια κριτική ανάγνωση των *Έργων της Νεότητας* του Μαρξ και μια σε βάθος μελέτη του *Κεφαλαίου*

μπορεί να μας διαφωτίσει για το νόημα και τους κινδύνους ενός *θεωρητικού* ανθρωπισμού και ιστορικισμού, ξένων προς την προβληματική του Μαρξ.

Θυμόμαστε ίσως την αφετηρία που μας οδήγησε στην ανάλυση της παρεξήγησης γύρω από την ιστορία. Είχα επισημάνει ότι ο τρόπος με τον οποίο ο Μαρξ στοχαζόταν τον εαυτό του μπορεί να συναχθεί από τις κρίσεις του για τις αρετές και τα μειονεκτήματα των προκατόχων του. Είχα επίσης κάνει την υπόδειξη ότι δεν θα έπρεπε να υποβάλλουμε το κείμενο του Μαρξ σε μίαν άμεση ανάγνωση, αλλά σε μια «ενδεικτική» ανάγνωση, ώστε να διαγνώσουμε, μέσα στη φαινομενική συνέχεια του λόγου, τα χάσματα, τα κενά και τα σημεία όπου η θεωρητική αυστηρότητα εξασθενίζει, τα σημεία όπου ο λόγος του Μαρξ δεν αποτελεί παρά το άρρητο της σιωπής του, που ξεπηδά μέσα στον ίδιο το λόγο του. Ένα από τα θεωρητικά αυτά συμπτώματα εντοπίστηκε στην κρίση που εξέφερε ο Μαρξ σχετικά με την απουσία μιας έννοιας στους προκατόχους του, την απουσία της έννοιας της υπεραξίας, που “γενναιόψυχα” (όπως λέει ο Ένγκελς) ο Μαρξ αντιμετώπιζε σαν απουσία μιας λέξης. Είδαμε τι συμβαίνει με μίαν άλλη λέξη, τη λέξη *ιστορία*, όταν αυτή εμφανίζεται στον κριτικό λόγο που διατυπώνει ο Μαρξ για τους προκατόχους του. Η λέξη αυτή που φαίνεται να είναι πλήρης, στην πραγματικότητα είναι μια λέξη θεωρητικά κενή, όταν την παίρνουμε άμεσα ως αυτονόητη, ή μάλλον αποτελεί το ιδεολογικό πλήρες³¹, που καλύπτει την επιφάνεια του κενού της θεωρητικής αυστηρότητας.

Όποιος διαβάζει το *Κεφάλαιο* χωρίς να θέτει το ερώτημα ποιο είναι το αντικείμενό του, δεν διακρίνει σ’ αυτή τη λέξη που του “μιλάει” κανένα πονηρό σημείο: παρακολουθεί πολύ καλά το λόγο που μπορεί να εγκαινιάζει αυτή η λέξη, τον ιδεολογικό λόγο της ιστορίας δηλαδή, και εν συνεχεία τον ιστορικοιστικό λόγο. Οι θεωρητικές και πρακτικές επιπτώσεις του, όπως είδαμε και είμαστε σε θέση να αντιληφθούμε, δεν είναι τόσο αθώες. Όταν, αντίθετα, επιχειρούμε μια επιστημολογική και κριτική ανάγνωση δεν γίνεται να μην ακούμε κάτω από την εκφορά αυτής της λέξης τη σιωπή που καλύπτει, και να μην βλέπουμε το κενό που δημιουργεί η έλλειψη αυστηρότητας, μια στιγμιαία αστραπή στο σκοτάδι του κειμένου. Και επίσης δεν γίνεται να μην ακούμε κάτω από αυτό το λόγο, φαινομενικά συνεχή αλλά στην πραγματικότητα διακεκομμένο και δεσμευμένο από την απειλητική εισβολή ενός άλλου λόγου που προξενεί μια σειρά απωθήσεις, τη σιωπηλή φωνή του αληθινού λόγου, και δεν γίνεται να μην αποκαταστήσουμε το κείμενό του, αποκαθιστώντας έτσι και τη βαθύτερη συνέχειά του. Από την άποψη αυτή, η διαπίστωση των συγκεκριμένων στοιχείων όπου η αυστηρότητα του Μαρξ εξασθενεί, συμπίπτει με την αναγνώριση αυτής της αυστηρότητας: η αυστηρότητά του μας επισημαίνει και τις αδυναμίες της. Και όταν εντοπίζουμε τη στιγμή της προσωρινής σιωπής της, απλά της ξαναδίνουμε τη μιλιά που της ανήκει.

VI. ΕΠΙΣΤΗΜΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ (Μαρξ, Ένγκελς)

Μετά από τη μεγάλη αυτή παρέκβαση, ας δούμε σε ποιο σημείο της ανάλυσής μας έχουμε φτάσει. Αναζητούμε το ιδιαίτερο αντικείμενο του Μαρξ.

Σε πρώτη φάση θέσαμε το ερώτημα στα κείμενα όπου ο Μαρξ μας επισημαίνει τη δική του ανακάλυψη, και απομονώσαμε τις έννοιες αξία και υπεραξία ως φορείς αυτής της ανακάλυψής του. Δεν παραλείψαμε ωστόσο να σημειώσουμε ότι οι έννοιες αυτές αποτελούσαν ακριβώς τον τόπο της υπάρχουσας παρεξήγησης, που δεν αφορά μόνο τους οικονομολόγους, αλλά και πολλούς μαρξιστές σχετικά με το ιδιαίτερο αντικείμενο της μαρξιστικής θεωρίας της πολιτικής οικονομίας.

Σε δεύτερη φάση θέσαμε το ερώτημα στον Μαρξ χρησιμοποιώντας ως διάμεσο την κρίση που εξέφερε

31 Κατ’ αναλογία, μπορούμε να κάνουμε μια σύγκριση με το σύμπτωμα της παραδρομής και του ονείρου – που κατά τον Φρόυντ είναι το “πλήρες της επιθυμίας”.

ο ίδιος επί των προδρόμων του, που είχαν θέσει τα θεμέλια της κλασικής πολιτικής οικονομίας, με την ελπίδα να εννοήσουμε τον ίδιο τον Μαρξ μέσα από τις κρίσεις του για την επιστημονική του προϊστορία. Και εδώ σκοντάψαμε σε αμφίβολους ή ανεπαρκείς ορισμούς. Είδαμε ότι ο Μαρξ δεν κατόρθωσε να σκεφτεί αληθινά την έννοια της διαφοράς που τον διακρίνει από την κλασική οικονομία, και ότι, καθώς τη σκέφτεται με όρους που δηλώνουν τη συνέχεια στο περιεχόμενο, μας παρέσυρε είτε στο να κάνουμε μια απλή διάκριση μορφής, της διαλεκτικής, είτε να διακρίνουμε στη ρίζα αυτής της εγγελιανής διαλεκτικής μια ιδεολογική αντίληψη της ιστορίας. Εξετάσαμε τις θεωρητικές και πρακτικές συνέπειες αυτών των διαφορούμενων, μια και η διαφορούμενη σημασία των κειμένων δεν επηρέαζε μόνο τον ορισμό του ιδιαίτερου αντικειμένου του *Κεφαλαίου*, αλλά και τον ορισμό της θεωρητικής πρακτικής του Μαρξ, τη σχέση της θεωρίας του με τις προηγούμενες θεωρίες – με λίγα λόγια τη θεωρία της επιστήμης. Εδώ δεν έχουμε πια να κάνουμε μόνο με τη θεωρία της πολιτικής οικονομίας και της ιστορίας (ιστορικός υλισμός), αλλά και με τη θεωρία της επιστήμης και της ιστορίας της επιστήμης (διαλεκτικός υλισμός). Και *βλέπουμε*, έστω και εκ του αντιθέτου, ότι υφίσταται μια ουσιαστική σχέση μεταξύ του τι παράγει ο Μαρξ στη θεωρία της ιστορίας και του τι παράγει στη φιλοσοφία. Το *βλέπουμε* τουλάχιστον στο εξής: αρκεί ένα απλό κενό στο σύστημα εννοιών του ιστορικού υλισμού, και αμέσως εγκαθίσταται εκεί μια φιλοσοφική ιδεολογία, η εμπειριστική ιδεολογία. Ο μόνος τρόπος να αντιληφθούμε αυτό το κενό είναι να το αδειάσουμε από την αυτονόητη ιδεολογική φιλοσοφία που καταλαμβάνει το χώρο του. Δεν μπορούμε να ορίσουμε με αυστηρότητα τις λιγοστές επιστημονικές έννοιες του Μαρξ που παραμένουν ακόμα ανεπαρκείς, παρά μόνο υπό την αναγκαία προϋπόθεση ότι θα αντιληφθούμε την ιδεολογική φύση των φιλοσοφικών εννοιών που έχουν σφετεριστεί τη θέση τους: με δύο λόγια, υπό την απαραίτητη προϋπόθεση να αρχίσουμε να ορίζουμε ταυτόχρονα όσες έννοιες της μαρξιστικής φιλοσοφίας είναι ικανές να γνωρίζουν και να αναγνωρίζουν ως ιδεολογικές τις φιλοσοφικές έννοιες που μας κρύβουν τις ελλείψεις των επιστημονικών εννοιών. Ιδού το θεωρητικό πεπρωμένο μας: δεν μπορούμε να *διαβάσουμε* τον επιστημονικό λόγο του Μαρξ χωρίς ταυτοχρόνως να γράφουμε, με τη δική του υπαγόρευση, το κείμενο ενός άλλου λόγου, αδιαχώριστου αλλά και διακρινόμενου από τον πρώτο: το λόγο της *φιλοσοφίας* του Μαρξ.

Ας προχωρήσουμε στην *τρίτη φάση* του ερωτήματος. Στο *Κεφάλαιο*, στους προλόγους του Ένγκελς, σε ορισμένα γράμματα και στις σημειώσεις για τον Βάγκνερ υπάρχουν στοιχεία που μας βάζουν σε γόνιμο δρόμο. Ό,τι αναγνωρίσαμε ως τώρα εκ του αντιθέτου στον Μαρξ θα το ανακαλύψουμε στο εξής θετικά.

Αρχικά θα κάνουμε μερικές παρατηρήσεις για την *ορολογία*. Ξέρουμε ότι ο Μαρξ κατηγορεί τον Σμιθ και τον Ρικάρντο ότι *συγχέουν* συνεχώς την υπεραξία με τις μορφές ύπαρξής της: το κέρδος, την πρόσοδο, τον τόκο. Συνεπώς, από τις αναλύσεις των μεγάλων οικονομολόγων λείπει μια *λέξη*. Όταν ο Μαρξ τους διαβάσει, αποκαθιστά στο κείμενό τους την ελλείπουσα λέξη: υπεραξία. Αυτή η φαινομενικά ασήμαντη πράξη της αποκατάστασης μιας *λέξης* απύσας έχει σπουδαίες θεωρητικές συνέπειες. Διότι τελικά δεν πρόκειται για λέξη, αλλά για *έννοια*, και μάλιστα έννοια θεωρητική, που *εκπροσωπεί* ένα νέο ιδεολογικό σύστημα, σύστοιχο με την εμφάνιση ενός νέου αντικειμένου. Φυσικά, κάθε λέξη είναι και έννοια, κάθε έννοια όμως δεν είναι θεωρητική, και κάθε θεωρητική έννοια δεν εκπροσωπεί ένα νέο αντικείμενο. Αν η λέξη υπεραξία έχει τόση σπουδαιότητα, αυτό οφείλεται στο ότι επηρεάζει άμεσα τη δομή του αντικειμένου, του οποίου η τύχη κρίνεται από αυτή την απλή *ονοματοθεσία*. Λίγη σημασία έχει το γεγονός ότι η συνέπεια αυτή δεν είναι παρούσα στο πνεύμα και στην πένα του Μαρξ, όταν καταλογίζει στους Σμιθ και Ρικάρντο ότι πήδηξαν μια *λέξη*. Δεν μπορεί να έχει κανείς αξίωση από τον Μαρξ, όπως και από κανέναν άλλο, να τα πει όλα μαζεμένα: σημασία έχει να πει, κάπου *αλλού*, αυτό που *εδώ* δεν λέει λέγοντάς το. Δεν χωρά αμφιβολία ότι ο Μαρξ ένιωσε ως πρώτιστη θεωρητική απαίτηση την ανάγκη να συγκροτήσει μια κατάλληλη επιστημονική *ορολογία*, ένα συνεκτικό σύστημα προσδιορισμένων όρων, στο οποίο οι χρησιμοποιούμενες λέξεις δεν θα είναι απλά και μόνο έννοιες, αλλά οι νέες λέξεις θα είναι επίσης έννοιες ορίζουσες ένα νέο αντικείμενο. Ο Μαρξ γράφει τα εξής κατά του

Βάγκνερ, που συγγέει αξία χρήσης και αξία:

“Το μόνο σαφές πράγμα στη γερμανική ανοησία είναι ότι γλωσσικώς οι λέξεις Wert ή Würde χρησιμοποιήθηκαν αρχικά για τα ίδια τα χρήσιμα πράγματα που υπήρχαν από παλιά, ακόμη και ως “προϊόντα εργασίας”, πριν να γίνουν *εμπορεύματα*. Αυτό όμως έχει τόση σχέση με τον *επιστημονικό ορισμό* της “αξίας” του εμπορεύματος όσο και το ότι η λέξη *άλας* χρησιμοποιήθηκε αρχικά στην αρχαιότητα για να δηλώσει το μαγειρικό αλάτι και άρα η ζάχαρη κλπ. αναφέρονται από την εποχή του Πλίνιου ως είδη αλατιού” (MEW, 19, 372).

Και λίγο πριν:

“Αυτό μας φέρνει στο νου τους παλιούς χημικούς πριν από την επιστήμη της χημείας: επειδή το βρώσιμο βούτυρο, που στην καθημερινή ζωή το λέμε απλά βούτυρο (κατά βόρεια συνήθεια), έχει μαλακή σύσταση, ονόμαζαν βουτυρώδεις χυμούς, τις χλωριούχες ενώσεις, το βούτυρο του ψευδαργύρου, το βούτυρο του αντιμονίου, κλπ.” (MEW, 19, 371).

Το κείμενο αυτό είναι τελείως ξεκάθαρο, γιατί κάνει τη διάκριση ανάμεσα στη *λεκτική σημασία* μιας λέξης και την επιστημονική, εννοιολογική της σημασία, στηριζόμενο σε μια επαναστατική θεωρητική αλλαγή του αντικειμένου μιας επιστήμης (της χημείας). Εφόσον ο Μαρξ προτείνει *ένα νέο αντικείμενο*, οφείλει απαραίτητα να χρησιμοποιήσει τη νέα εννοιολογική ορολογία που του αντιστοιχεί³².

Αυτό είδε πολύ ορθά ο Ένγκελς στον πρόλογο της αγγλικής έκδοσης του *Κεφαλαίου* (1886):

“Παραμένει ωστόσο μια δυσκολία από την οποία δεν μπορούμε να απαλλάξουμε τον αναγνώστη: η χρήση ορισμένων όρων με μια έννοια που διαφέρει όχι μόνο από τη χρήση της γλώσσας στην καθημερινή ζωή, αλλά και από εκείνη που έχει στην τρέχουσα πολιτική οικονομία. Αλλά αυτό ήταν αναπόφευκτο. Κάθε νέα αντίληψη μιας επιστήμης περικλείει μιαν επανάσταση στους τεχνικούς όρους αυτής της επιστήμης. Αυτό το αποδεικνύει σαφέστατα η χημεία, όπου κάθε είκοσι χρόνια περίπου μεταβάλλεται ριζικά όλη η ορολογία και όπου δύσκολα θα εύρισκε κανείς έστω και μια οργανική ένωση που να μην έχει πάρει ένα πλήθος διαφορετικά ονόματα. Η πολιτική οικονομία αρκέστηκε γενικά να πάρει τους όρους της εμπορικής και βιομηχανικής ζωής, όπως ήταν, και να λειτουργήσει με αυτούς, παραβλέποντας εντελώς ότι έτσι περιοριζόταν στο στενό κύκλο των ιδεών που εξέφραζαν αυτές οι λέξεις. Έτσι η ίδια η κλασική πολιτική οικονομία, μολονότι είχε πλήρη συνείδηση του ότι τόσο το κέρδος όσο και η γαιοπρόσοδος είναι απλά υποδιαιρέσεις, κομμάτια εκείνου του απλήρωτου μέρους του προϊόντος που ο εργάτης πρέπει να δώσει στον επιχειρηματία του (σε εκείνον που πρώτος το ιδιοποιείται αν και δεν είναι ο τελευταίος, αποκλειστικός του ιδιοκτήτης) δεν προχώρησε ποτέ πέρα από τις τρέχουσες έννοιες του κέρδους και της γαιοπροσόδου, δεν εξέτασε ποτέ στο σύνολό του, ως όλο, αυτό το απλήρωτο μέρος του προϊόντος (που ο Μαρξ ονόμασε υπερπροϊόν) και γι’ αυτό δεν έφθασε ποτέ σε μία καθαρή κατανόηση της προέλευσής του και της φύσης του, ούτε των νόμων που διέπουν την κατοπινή διανομή της αξίας του. Όμοια περιλαμβάνεται όλη η βιομηχανία, εφόσον δεν είναι γεωργία ή χειροτεχνία, αδιάκριτα στον όρο μανουφακτούρα και σβήνεται έτσι η διάκριση ανάμεσα σε δύο μεγάλες και σημαντικά διαφορετικές περιόδους της οικονομικής ιστορίας: την περίοδο της καθαυτό μανουφακτούρας, που στηρίζεται στον καταμερισμό της χειρωνακτικής εργασίας, και την περίοδο της σύγχρονης βιομηχανίας που στηρίζεται στα μηχανήματα. Είναι εντούτοις αυτονόητο ότι μια θεωρία που εξετάζει τη σύγχρονη καπιταλιστική παραγωγή ως ένα απλό στάδιο της εξέλιξης της οικονομικής ιστορίας της ανθρωπότητας, πρέπει να χρησιμοποιήσει άλλους όρους από εκείνους που συνήθιζαν οι συγγραφείς που θεωρούσαν αυτόν τον τρόπο παραγωγής *αθάνατο και τελειωτικό*» (MEW, 23, 37-38)³³.

32 MEW 23, πρόλογος. Ο Μαρξ αναφέρεται στη “νέα ορολογία που δημιουργήθηκε” από τον ίδιο.

33 Το κείμενο είναι πολύ αξιοσημείωτο και σχεδόν παραδειγματικό. Μας δίνει μια εικόνα τελείως διαφορετική για την εξαιρετική επιστημολογική ευαισθησία του Ένγκελς από εκείνη που σχηματίσαμε σε άλλες ευκαιρίες. Θα αναφερθούμε και αλλού στη θεωρητική ιδιοφυία του Ένγκελς που επ’ ουδενί λόγω είναι ο σχολιαστής δευτέρας

Ας συγκρατήσουμε από αυτό το κείμενο τις εξής βασικές διαπιστώσεις:

1. Κάθε επαναστατική αλλαγή στο αντικείμενο της επιστήμης (νέα άποψη μιας επιστήμης) επιφέρει αναγκαία μια επανάσταση στην ορολογία της.

2. Κάθε ορολογία είναι συνδεδεμένη με ορισμένο κύκλο ιδεών, κάτι που μπορούμε να εκφράσουμε με άλλα λόγια: κάθε ορολογία είναι συνάρτηση του θεωρητικού συστήματος που έχει ως βάση, κάθε ορολογία κομίζει ένα συγκεκριμένο και οροθετημένο θεωρητικό σύστημα.

3. Η κλασική πολιτική οικονομία ήταν κλεισμένη σε ένα κύκλο που οριζόταν από την ταυτότητα του συστήματος των ιδεών και της ορολογίας της.

4. Ο Μαρξ, όταν επαναστατικοποιεί την κλασική οικονομική θεωρία, οφείλει αναγκαία να αλλάξει και την ορολογία της.

5. Το ευαίσθητο σημείο της επανάστασης αυτής έγκειται ακριβώς στην *υπεραξία*. Ελλείπει της λέξης που θα αποτελούσε την έννοια του αντικειμένου της, οι κλασικοί οικονομολόγοι έμειναν στο σκοτάδι, αιχμάλωτοι λέξεων που εξέφραζαν τις ιδεολογικές και εμπειριστικές έννοιες της οικονομικής πρακτικής.

6. Ο Ένγκελς αναφέρεται τελικά στη διαφορά ορολογίας ανάμεσα στην κλασική πολιτική οικονομία και στον Μαρξ, ως διαφορά στη σύλληψη του αντικειμένου: οι κλασικοί το θεωρούν αιώνιο, ο Μαρξ το θεωρεί παροδικό. Γνωρίζουμε ήδη τι πρέπει να σκεφτούμε επ' αυτού.

Παρά την τελευταία αυτή αδυναμία, το κείμενο είναι πολύ αξιόλογο, γιατί καθιστά φανερή μια εσώτερη σχέση μεταξύ του αντικειμένου ενός επιστημονικού κλάδου και του συστήματος ορολογίας και ιδεών του. Φέρνει λοιπόν στην επιφάνεια μια εσώτερη σχέση ανάμεσα στο αντικείμενο, την ορολογία και το εννοιολογικό σύστημα που της αντιστοιχεί – σχέση που αναγκαία οφείλει να προκαλεί μια σχετική μεταβολή στο σύστημα των ιδεών και στην εννοιολογική ορολογία όταν μεταβάλλεται το αντικείμενο (όταν νοούνται “νέες πλευρές” του).

Μπορούμε να πούμε, χρησιμοποιώντας μια γλώσσα ισοδύναμη, ότι ο Ένγκελς επισημαίνει τη αναγκαία λειτουργική σχέση ανάμεσα στη φύση του αντικειμένου, τη φύση της θεωρητικής προβληματικής και τη φύση της εννοιολογικής ορολογίας.

Η σχέση αυτή προβάλλει ακόμα πιο καθαρά σε ένα άλλο εντυπωσιακό κείμενο του Ένγκελς, στον πρόλογο του Β' Βιβλίου του *Κεφαλαίου*, που μπορεί άμεσα να παραβληθεί με την ανάλυση του Μαρξ για την τυφλότητα των κλασικών οικονομολόγων στο πρόβλημα του μισθού.

Στο κείμενο αυτό ο Ένγκελς θέτει σαφώς το εξής ερώτημα:

«Η καπιταλιστική ανθρωπότητα παρήγαγε ήδη για κάμποσους αιώνες υπεραξία και σιγά-σιγά έφτασε στο σημείο να αναρωτηθεί για την προέλευσή της. Η πρώτη άποψη προέκυψε από την άμεση εμπορική πρακτική: η υπεραξία δημιουργείται από μια προσαύξηση πάνω στην αξία του προϊόντος. Επικράτησε μεταξύ των μερκαντιστών, αλλά ήδη ο Τζέιμς Στιούαρτ κατανόησε ότι έτσι αυτό που κερδίζει ο ένας πρέπει αναγκαστικά να το χάνει ο άλλος. Παρόλα αυτά η άποψη αυτή διατηρήθηκε για πολύ καιρό ακόμα, ιδίως στους σοσιαλιστές. Από την κλασική επιστήμη την εκτόπισε ο Α. Σμιθ» (MEW, 24, 16).

Ο Ένγκελς δείχνει λοιπόν ότι ο Σμιθ και ο Ρικάρντο γνώριζαν την προέλευση της καπιταλιστικής υπεραξίας. Μπορεί να μην διέκριναν την υπεραξία ως κατηγορία ξεχωριστή από τις ιδιαίτερες μορφές που αποκτά στο κέρδος και τη γαιοπρόσοδο (MEW, 24, 18) ωστόσο είχαν “*παραγάγει*” τη βασική αρχή της μαρξιστικής θεωρίας του *Κεφαλαίου*: την υπεραξία.

Εξού το επιστημολογικά πρόσφορο ερώτημα:

«Αλλά τι καινούργιο είπε ο Μαρξ για την υπεραξία; Πώς γίνεται η θεωρία της υπεραξίας του Μαρξ να έπεσε σαν κεραυνός εν αιθρία, και μάλιστα σε όλες τις πολιτισμένες χώρες, ενώ οι θεωρίες όλων των κατηγοριών που ορισμένοι θέλουν να αντιπαραθέτουν στον Μαρξ,

σοσιαλιστών προδόμων του, περιλαμβανομένου και του Ροντμπέρτους, είχαν αφλογιστία;» (MEW, 24, 21).

Εκείνο που μας ενδιαφέρει ως ισχυρότατη ένδειξη της *καινοτομίας* του Μαρξ είναι ότι ο Ένγκελς αναγνωρίζει το θαυμαστό γεγονός της ανάδυσης μιας νέας θεωρίας: ο “κεραυνός εν αιθρία”. Δεν έχουμε πλέον να κάνουμε με τις διαφορούμενες εκφράσεις (παγιωτική αιωνιότητα, ιστορία εν κινήσει) με τις οποίες ο Μαρξ προσπαθούσε να προσδιορίσει τη διαφορά του με τους οικονομολόγους. Ο Ένγκελς δεν έχει κανένα δισταγμό: θέτει *απευθείας* το αληθινό πρόβλημα της επιστημολογικής *ρήξης* του Μαρξ με την κλασική οικονομία. Και το θέτει στο πιο πρόσφορο, αλλά και πιο παράδοξο σημείο αναφερόμενος στην *υπεραξία*. Μα η υπεραξία δεν είναι *νέα*, αφού την είχε ήδη “*παραγάγει*” η κλασική οικονομία! Ο Ένγκελς θέτει λοιπόν το πρόβλημα της *καινοτομίας* του Μαρξ σε σχέση με μια πραγματικότητα που *δεν είναι νέα* στο έργο του! Σ’ αυτή ακριβώς την εξαιρετική σύλληψη του *ερωτήματος* εκδηλώνεται η μεγαλοφυΐα του Ένγκελς: αντιμετωπίζει το ερώτημα στο τελευταίο του καταφύγιο όπου δεν είναι δυνατή καμία υποχώρηση. Και το αντιμετωπίζει κατά πρόσωπο εκεί ακριβώς όπου το ερώτημα εμφανίζεται με τη συντριπτική μορφή της *απάντησής* του, εκεί δηλαδή όπου η *απάντηση* απαγορεύει αυτονόητα να θέσουμε το παραμικρό ερώτημα! Έχει το θάρρος να ερωτά, ποια η καινοτομία της μη-καινοτομίας μιας πραγματικότητας που εμφανίζεται σε *δύο διαφορετικούς λόγους*, δηλαδή ποια τα *θεωρητικά παρεπόμενα* αυτής της “πραγματικότητας” που είναι εγγεγραμμένη σε δυο θεωρητικούς λόγους. Αρκεί να διαβάσουμε την *απάντησή* του για να καταλάβουμε ότι το ερώτημα δεν τίθεται από πονηριά, ή από σύμπτωση, αλλά στο πεδίο μιας θεωρίας της επιστήμης, η οποία στηρίζεται σε μια θεωρία της ιστορίας των επιστημών. Πραγματικά, με τη βοήθεια μιας σύγκρισης με την ιστορία της χημείας κατορθώνει να διατυπώσει το ερώτημά του και να ορίσει την *απάντησή* του.

“Αλλά τι καινούργιο είπε ο Μαρξ για την υπεραξία; ... Η ιστορία της χημείας μπορεί να μας το δείξει με ένα παράδειγμα. Κατά το τέλος του περασμένου αιώνα κυριαρχούσε ακόμα ως γνωστόν η φλογιστική θεωρία σύμφωνα με την οποία η φύση κάθε καύσης ενέκειτο στο ότι από το σώμα που καιγόταν αποσπάτο ένα άλλο, υποθετικό σώμα, μια απόλυτα καύσιμη ύλη που της δινόταν το όνομα φλογιστόν. Η θεωρία αυτή αρκούσε για να εξηγηθούν τα περισσότερα χημικά φαινόμενα που ήταν τότε γνωστά αν και, σε μερικές περιπτώσεις, με κάποια χρήση βίας.

Το 1774 ο Πρίστλεϋ παρήγαγε ένα είδος αερίου που ‘ήταν τόσο καθαρό ή τόσο απαλλαγμένο από φλογιστόν, ώστε σε σύγκριση με αυτό ο κανονικός αέρας ήταν σχεδόν μολυσμένος”. Το ονόμασε: αφλογισμένο αέριο. Λίγο μετά ο Σέελε παρήγαγε στη Σουηδία το ίδιο αέριο και απόδειξε την παρουσία του στην ατμόσφαιρα. Διαπίστωσε επιπλέον ότι το αέριο αυτό εξαφανιζόταν, όταν καίγονταν σ’ αυτό ή στον κανονικό αέρα ένα σώμα και γι αυτό το ονόμασε φλογαέριο.

(...) Ο Πρίστλεϋ και ο Σέελε είχαν παραγάγει το οξυγόνο, δίχως να ξέρουν όμως τι κρατούσαν στα χέρια τους. “Εμειναν δέσμιοι των φλογιστικών κατηγοριών που είχαν βρει καθιερωμένες”. Το στοιχείο που θα ανέτρεπε ολόκληρη τη φλογιστική αντίληψη (*die ganze phlogistische Anschauung umstossen*) και θα επαναστατικοποιούσε τη χημεία, βρισκόταν στείρο στα χέρια τους.

Ο Πρίστλεϋ όμως ανακοίνωσε την ανακάλυψή του στον Λαβουαζιέ που ζούσε το Παρίσι, και εκείνος, με βάση αυτό το νέο γεγονός (*Tatsache*)³⁴ επανεξέτασε ολόκληρη τη φλογιστική χημεία. Πρώτος αυτός ανακάλυψε ότι το νέο αέριο ήταν ένα νέο χημικό στοιχείο, ότι κατά την καύση δεν *διέφευγε* το μυστηριώδες φλογιστό από το φλεγόμενο σώμα, αλλά αυτό το νέο στοιχείο *ενωνόταν* με το σώμα. Έτσι έστησε στα πόδια της ολόκληρη τη χημεία, που στη φλογιστική μορφή της βιάδιζε με το κεφάλι κάτω (*stellte so die ganze Chemie, die in ihrer phlogistischen Form auf dem Kopf gestanden, erst auf die Füße*). Καίτοι, αντίθετα με όσα ισχυρίστηκε μετά, δεν παρήγαγε το οξυγόνο παράλληλα και ανεξάρτητα από τον Πρίστλεϋ και τον Σέελε,

34 Στο κείμενο του Αλτουσέρ, ο όρος *Tatsache* (γεγονός) μεταφράζεται συχνά ως “πραγματικότητα” (ΣΤΜ).

δεν παύει να είναι εκείνος που πραγματικά ανακάλυψε (der eigentliche Entdecker) το οξυγόνο, σε αντίθεση με τους δύο άλλους που μόνο το είχαν παράγει (dargestellt) χωρίς να έχουν ιδέα τι (was) είχαν παράγει.

Ο Μαρξ είναι σε σχέση με τους προκατόχους του στη θεωρία της υπεραξίας, ό,τι ο Λαβουαζιέ σε σχέση με τον Πρίστλεϋ και τον Σχέελε. Πολύ πιο πριν από τον Μαρξ είχε εντοπισθεί η ύπαρξη (die Existenz) του τμήματος της αξίας του προϊόντος, που ονομάζουμε (nennen) τώρα υπεραξία. Είχε λεχθεί επίσης, λιγότερο ή περισσότερο καθαρά, σε τι έγκειται: στο προϊόν της εργασίας για την ιδιοποίηση του οποίου δεν πληρώνεται το ισοδύναμο. Δεν έφτασαν όμως πιο πέρα (weiter aber kam man nicht). Οι μεν – οι κλασικοί αστοί οικονομολόγοι – το πολύ να μελετούσαν την αναλογία με την οποία το προϊόν της εργασίας διανέμονταν ανάμεσα στον εργάτη και στον κάτοχο των μέσων παραγωγής. Οι δε – οι σοσιαλιστές – θεωρούσαν αυτή τη διανομή άδικη και ζητούσαν, με ουτοπιστικά μέσα, να θέσουν τέρμα σε αυτή την αδικία. Και οι μεν και οι δε ήταν παγιδευμένοι (befangen) στις οικονομικές κατηγορίες που είχαν βρει καθιερωμένες (wie sie sie vorgefunden hatten).

Και εμφανίζεται ο Μαρξ. Και έρχεται σε πλήρη αντίθεση με όλους τους προκατόχους του (in direktem Gegensatz zu allen seinen Vorgängern). Εκεί που εκείνοι έβλεπαν μια λύση (Lösung), αυτός είδε μόνο ένα πρόβλημα (Problem). Είδε πως δεν υπήρχε είτε αφλογισμένος αέρας ούτε φλογαέριο, αλλά οξυγόνο, ότι εδώ δεν πρόκειται για την απλή διαπίστωση ενός οικονομικού γεγονότος ούτε για τη σύγκρουσή του με την αιώνια δικαιοσύνη και την αληθινή ηθική, αλλά για ένα γεγονός (Tatsache) που επρόκειτο να ανατρέψει (umwälzen) ολόκληρη την οικονομία, και έδινε το κλειδί για την κατανόηση του συνόλου (gesamten) της καπιταλιστικής παραγωγής – σε όποιον ήξερε να το χρησιμοποιήσει. Ξεκινώντας από αυτό το γεγονός, εξέτασε (untersuchte) το σύνολο των κατηγοριών που είχε βρει καθιερωμένες, όπως ακριβώς ο Λαβουαζιέ είχε εξετάσει τις καθιερωμένες κατηγορίες της φλογιστικής χημείας ξεκινώντας από το οξυγόνο. Για να μάθει τι ήταν η υπεραξία, έπρεπε να μάθει τι είναι η αξία. Η ίδια η θεωρία της αξίας του Ρικάρντο έπρεπε προπάντων να υποβληθεί σε κριτική. Ο Μαρξ μελέτησε λοιπόν την εργασία ως προς την ιδιότητά της να δημιουργεί αξία και διαπίστωσε για πρώτη φορά ποια εργασία, γιατί και πώς διαμορφώνει αξία και ότι η αξία δεν είναι παρά στερεοποιημένη εργασία αυτού του είδους – κάτι που ο Ροντμπέρτους δεν κατάλαβε ως τώρα. Ο Μαρξ μελέτησε κατόπιν τη σχέση ανάμεσα στο εμπόρευμα και στο χρήμα, και απέδειξε πως και γιατί το εμπόρευμα και η ανταλλαγή εμπορευμάτων, δυνάμει της εγγενούς αξιακής ιδιότητας, δημιουργούν αναγκαστικά αντίθεση ανάμεσα στο εμπόρευμα και στο χρήμα. Η θεωρία του χρήματος που θεμελιώθηκε σ' αυτό το σημείο είναι η πρώτη εξαντλητική (erschöpfende) θεωρία και αυτή αποδέχεται σιωπηρά όλος ο κόσμος σήμερα. Μελέτησε το μετασχηματισμό του χρήματος σε κεφάλαιο και απέδειξε ότι ο μετασχηματισμός αυτός έχει ως βάση την αγορά και πώληση εργασιακής δύναμης. Αντικαθιστώντας (an die Stelle ... setzen) την εργασία με την εργασιακή δύναμη, δηλαδή την ιδιότητα δημιουργίας αξίας, έλυσε με μιας (löste er mit einem Schlag) μια από τις δυσκολίες που εκμηδένισαν τη Σχολή του Ρικάρντο: την αδυναμία να εναρμονίσει την αμοιβαία ανταλλαγή κεφαλαίου και εργασίας με το ρικαρντιανό νόμο του καθορισμού της αξίας από την εργασία. Καθώς διατύπωσε τη διαφοροποίηση του κεφαλαίου σε σταθερό και μεταβλητό, μπόρεσε να παρουσιάσει σε όλες τις λεπτομέρειες και συνεπώς να εξηγήσει, στην πραγματική της κίνηση, τη διαδικασία σχηματισμού υπεραξίας, πράγμα που δεν κατόρθωσε κανείς από τους προκατόχους του. Διαπίστωσε λοιπόν μέσα στο ίδιο το κεφάλαιο μια διάκριση με την οποία ο Ροντμπέρτους και οι αστοί οικονομολόγοι δεν μπορούσαν να επιτύχουν τίποτε, αλλά που στον Μαρξ έδωσε το κλειδί για τη λύση των πιο πολύπλοκων οικονομικών προβλημάτων, όπως αποδεικνύουν πάλι το Β' Βιβλίο, και ακόμη περισσότερο, όπως θα δούμε, το Γ' Βιβλίο. Ο Μαρξ προχώρησε ακόμα πιο πέρα στην εξέταση της υπεραξίας. Βρήκε δυο μορφές της, την απόλυτη και τη σχετική υπεραξία, και απέδειξε τον διαφορετικό, αλλά αποφασιστικό ρόλο που έπαιξε κάθε μια στην ιστορική εξέλιξη της καπιταλιστικής παραγωγής. Στη βάση της υπεραξίας ανέπτυξε την πρώτη ορθολογική θεωρία

που διαθέτουμε για το μισθό εργασίας και πρώτος αυτός έδωσε τα βασικά χαρακτηριστικά μιας ιστορίας της καπιταλιστικής συσσώρευσης και μια έκθεση της ιστορικής της τάσης.

Και ο Ροντμπέρτους: Αφού τα διάβασε όλα αυτά (...) νομίζει ότι είχε πει εκείνος ο ίδιος, με λιγότερα λόγια και πιο καθαρά, από πού προέρχεται η υπεραξία και νομίζει, τέλος, ότι όλα τούτα ισχύουν αναμφίβολα για την “τωρινή μορφή του κεφαλαίου”, δηλαδή για το κεφάλαιο όπως υπάρχει ιστορικά, όχι όμως και για την “έννοια του κεφαλαίου”, δηλαδή την ουτοπιστική ιδέα που έχει ο κ. Ροντμπέρτους για το κεφάλαιο. Όπως ακριβώς ο γερο-Πρίστλεϋ, που μέχρι το θάνατό του ορκιζόταν στο φλογιστό και δεν ήθελε να ακούσει τίποτε περί οξυγόνου. Με τη διαφορά ότι ο Πρίστλεϋ ήταν πραγματικά ο πρώτος που είχε παράγει το οξυγόνο, ενώ ο Ροντμπέρτους με την υπεραξία του, ή μάλλον την “πρόσοδό” του, ανακάλυψε ξανά έναν κοινό τόπο, και ο Μαρξ, σε αντίθεση με τον Λαβουαζιέ, δεν καταδέχτηκε να πει πως ήταν ο πρώτος που ανακάλυψε το γεγονός (Tatsache) της ύπαρξης της υπεραξίας (MEW, 24, 21-24).

Ας συνοψίσουμε τις θέσεις του αξιοσημειώτου αυτού κειμένου:

1) Οι Πρίστλεϋ και Σέελε, σε περίοδο που κυριαρχεί η φλογιστική θεωρία, “παράγουν” (stellen dar) ένα παράξενο αέριο που το ονομάζουν, ο πρώτος: αφλογισμένο αέριο, και ο δεύτερος: φλογαέριο. Στην πραγματικότητα πρόκειται για το αέριο που μελλόταν να ονομαστεί οξυγόνο. Πάντως, σημειώνει ο Ένγκελς “το είχαν παράγει, χωρίς να έχουν ιδέα τι είχαν παράγει”, χωρίς δηλαδή να κατέχουν την έννοια αυτού που είχαν παραγάγει. Γι’ αυτό το λόγο “το στοιχείο που θα ανέτρεπε ολόκληρη τη φλογιστική αντίληψη και θα επαναστατικοποιούσε τη χημεία, βρισκόταν στείρο στα χέρια τους”. Γιατί όμως αυτή η στειρότητα και τύφλωση; Επειδή, αντί να βλέπουν στο οξυγόνο ένα πρόβλημα, έβλεπαν “μόνο μία λύση”.

2) Ο Λαβουαζιέ έκανε ακριβώς το αντίθετο: *ξεκινώντας από αυτή τη νέα πραγματικότητα, επανεξέτασε ολόκληρη τη φλογιστική χημεία και έστησε έτσι στα πόδια της ολόκληρη τη χημεία, που με τη φλογιστική χημεία βάδιζε με το κεφάλι προς τα κάτω*. Εκεί που οι άλλοι έβλεπαν μια λύση, αυτός είδε ένα πρόβλημα. Γι’ αυτό, αν λέμε πως οι δυο πρώτοι είχαν “παραγάγει” το οξυγόνο, μόνο ο Λαβουαζιέ το *ανακάλυψε*, δίνοντας την έννοιά του.

Το ίδιο συμβαίνει και με τον Μαρξ στη σχέση του με τον Σμιθ και τον Ρικάρντο: αυτός *ανακάλυψε* πραγματικά την υπεραξία, ενώ οι προκάτοχοί του την είχαν απλώς *παραγάγει*.

Η απλή αυτή σύγκριση, και οι όροι που την εκφράζουν, μας ανοίγουν πλατειούς ορίζοντες στο έργο του Μαρξ, και στην επιστημολογική διάγνωση του Ένγκελς. Για να καταλάβουμε τον Μαρξ, πρέπει να τον αντιμετωπίσουμε ως έναν επιστήμονα ανάμεσα στους άλλους, και να εφαρμόσουμε στο επιστημονικό του έργο τις επιστημολογικές και ιστορικές έννοιες που εφαρμόζουμε στους άλλους: εδώ, στον Λαβουαζιέ. Ο Μαρξ εμφανίζεται λοιπόν ως θεμελιωτής επιστήμης, και μπορεί να συγκριθεί με τον Γαλιλαίο και τον Λαβουαζιέ. Κάτι παραπάνω: για να καταλάβουμε τη σχέση του έργου του Μαρξ με το έργο των προκατόχων του, για να καταλάβουμε τη φύση της *τομής* ή της *μεταβολής* που τον διακρίνει από αυτούς, πρέπει να εξετάσουμε το έργο άλλων θεμελιωτών, που και αυτοί χρειάστηκε να έρθουν σε ρήξη με τους προκάτοχούς τους. Η κατανόηση, λοιπόν, του Μαρξ, η κατανόηση του μηχανισμού της ανακάλυψής του και της υφής της επιστημολογικής τομής που εγκαινιάζει τη θεμελίωση μιας επιστήμης, μας οδηγεί στις έννοιες μιας γενικής θεωρίας της ιστορίας των επιστημών, με την οποία μπορούμε να νοήσουμε την ουσία αυτών των *θεωρητικών γεγονότων*. Ένα πράγμα είναι να υπάρχει η γενική αυτή θεωρία ως σχέδιο μόνο ή και να έχει διαμορφωθεί εν μέρει, άλλο το ότι αυτή η θεωρία είναι *απόλυτα απαραίτητη* για τη μελέτη του Μαρξ. Ο δρόμος που μας δείχνει ο Ένγκελς με τα όσα γράφει είναι ο δρόμος που πρέπει να ακολουθήσουμε οπωσδήποτε: είναι ο δρόμος της φιλοσοφίας που θεμελίωσε ο Μαρξ με την πράξη θεμελίωσης της επιστήμης της ιστορίας.

Το κείμενο του Ένγκελς πάει πιο πέρα. Μας δίνει με τους σωστούς όρους την πρώτη θεωρητική σκιαγράφηση της έννοιας της *τομής*: της μεταβολής με την οποία θεμελιώνεται μια νέα επιστήμη σε μια νέα

προβληματική, αποκλίνοντας από την παλιά ιδεολογική προβληματική. Ένα σημείο κάνει τη μεγαλύτερη εντύπωση: ο Ένγκελς νοεί αυτή τη θεωρία της μεταβολής προβληματικής, δηλαδή της τομής, με τους όρους “*αναστροφή*” που “*στήνει στα πόδια της*” έναν επιστημονικό κλάδο “*που βιάδιζε με το κεφάλι κάτω*”. Πρόκειται για έναν παλιό μας γνώριμο. Πρόκειται για τους όρους που χρησιμοποιεί ο Μαρξ στον Επίλογο της δεύτερης γερμανικής έκδοσης του *Κεφαλαίου*, όταν εξηγεί *πώς μεταχειρίστηκε την εγελιανή διαλεκτική, για να την κάνει να περάσει από την ιδεαλιστική στην υλιστική κατάσταση*. Πρόκειται για τους ίδιους όρους που χρησιμοποιεί ο Μαρξ για να ορίσει, με μια διατύπωση που το πελώριο βάρος της δεν έχει ελευθερώσει ακόμα το μαρξισμό, τη σχέση του με τον Χέγκελ. Αλλά τι διαφορά! Αντί για την αινιγματική διατύπωση του Μαρξ, έχουμε μια ξεκάθαρη διατύπωση του Ένγκελς – και στη διατύπωση του Ένγκελς βρίσκουμε επιτέλους *καθαρή*, για πρώτη και ίσως *μοναδική φορά* στα κλασικά κείμενα, την εξήγηση της διατύπωσης του Μαρξ. “*Στήνω στα πόδια της τη χιμεία που βιάδιζε με το κεφάλι προς τα κάτω*”, σημαίνει αναμφισβήτητα στο κείμενο του Ένγκελς: *αλλαγή* θεωρητικής βάσης, *αλλαγή* θεωρητικής προβληματικής της χιμείας, αντικατάσταση της παλιάς από μια νέα. Ιδού το νόημα της περίφημης “*αναστροφής*”: με αυτή την εικόνα που είναι απλά μια εικόνα και επομένως δεν έχει τη σημασία και αυστηρότητα μιας έννοιας, ο Μαρξ θέλει απλά να δείξει την *ύπαρξη* αυτής της μεταβολής της προβληματικής, που εγκαινιάζει τη θεμελίωση μιας επιστήμης.

3) Ο Ένγκελς τελικά περιγράφει μια από τις τυπικές προϋποθέσεις ενός γεγονότος της θεωρητικής ιστορίας, μιας *θεωρητικής επανάστασης*. Είδαμε πως χρειάζεται να κατασκευάσουμε τις έννοιες του θεωρητικού *συμβάντος* ή *γεγονότος*, της θεωρητικής επανάστασης που παρεμβαίνει στην ιστορία της γνώσης, για να μπορέσουμε να συγκροτήσουμε την ιστορία της γνώσης – όπως χρειάζεται να κατασκευάσουμε και να συναρθρώσουμε τις έννοιες του ιστορικού γεγονότος, της επανάστασης κλπ. για να μπορέσουμε να νοήσουμε την πολιτική ιστορία ή την οικονομική ιστορία. Με τον Μαρξ βρισκόμαστε στον τόπο μιας ιστορικής τομής κεφαλαιώδους σημασίας, όχι μόνο για την επιστήμη της ιστορίας, αλλά και για την ιστορία της φιλοσοφίας, ακριβέστερα για την ιστορία του *Θεωρητικού*: η τομή αυτή (που μας δίνει τη δυνατότητα να λύσουμε ένα πρόβλημα περιοδολόγησης της ιστορίας της γνώσης) συμπίπτει με αυτό το θεωρητικό γεγονός, την επαναστατική *αλλαγή* της προβληματικής που φέρνει ο Μαρξ στην επιστήμη της ιστορίας και στη φιλοσοφία. Δεν έχει σημασία ότι το γεγονός πέρασε ολικά ή μερικά απαρατήρητο, ότι χρειάζεται *καιρός* για να γίνουν αισθητά όλα τα αποτελέσματα αυτής της θεωρητικής επανάστασης, ότι η επανάσταση αυτή έγινε αντικείμενο πρωτοφανών απωθήσεων στην ορατή ιστορία των ιδεών: το γεγονός συνέβη, η τομή έγινε και η ιστορία που γεννιέται από εκεί ανοίγει τον υπόγειο δρόμο της κάτω από την επίσημη ιστορία: “*ωραία έσκαψες, γέροτυφλοπόντικα!*”. Μια μέρα η επίσημη ιστορία των ιδεών θα βρεθεί σε καθυστέρηση σε σχέση με την ίδια και όταν θα το αντιληφθεί θα είναι πολύ αργά γι’ αυτήν, εκτός αν αναγνωρίσει θεωρητικά το γεγονός αυτό και βγάλει τα σχετικά συμπεράσματα.

Ο Ένγκελς μας δείχνει την άλλη πλευρά αυτής της επανάστασης: την εμμονή όσων τη βιώνουν στο να την αρνούνται: Ο γερο-Πρίστλεϋ ορκιζόταν ως το θάνατό του στο φλογιστό και δεν ήθελε να ακούσει λέξη περί οξυγόνου, γιατί ήταν προσκολλημένος, όπως ο Σμιθ και ο Ρικάρντο, στο *σύστημα των ήδη υφιστάμενων ιδεών* και δεν ήθελε να αμφισβητήσει τη θεωρητική προβληματική, με την οποία ερχόταν σε ρήξη η νέα ανακάλυψη³⁵. Προτείνω τον όρο, θεωρητική *προβληματική*, για να δώσω ένα όνομα (που είναι και έννοια) σ’ αυτό που λέει ο Ένγκελς. Πράγματι, ο Ένγκελς συνοψίζει την κριτική αμφισβήτηση της παλιάς και τη συγκρότηση της νέας θεωρίας, σε μια πράξη: στη *μετατροπή σε πρόβλημα* αυτού που πριν ήταν δινόταν ως *λύση*. Είναι η ίδια η σύλληψη του Μαρξ, στο περίφημο κεφάλαιο για το μισθό. Εξετάζοντας τι ήταν εκείνο που έδωσε τη δυνατότητα στην κλασική πολιτική οικονομία να ορίσει το μισθό μέσω της αξίας των

35 Στην ιστορία της γνώσης δεν συμβαίνει κάτι διαφορετικό απ’ ό,τι στην κοινωνική ιστορία. Βρίσκουμε ανθρώπους “που δεν έμαθαν ούτε ξέχασαν τίποτε” ιδίως εάν παρακολούθησαν το θέαμα από τις πρώτες σειρές.

αναγκαίων μέσων συντήρησης, να βρει και να παραγάγει ένα σωστό αποτέλεσμα, ο Μαρξ γράφει: “Δίχως να το ξέρει, *άλλαζε έτσι έδαφος*, αντικαθιστώντας την αξία της εργασίας, που μέχρι τότε αποτελούσε το φανερό αντικείμενο των ερευνών της, με την αξία της εργασιακής δύναμης ... Το αποτέλεσμα της ανάλυσης λοιπόν δεν ήταν η λύση του προβλήματος όπως είχε παρουσιαστεί στην αρχή, αλλά η ανάγκη να αλλάξουν οι όροι του”³⁶. Εδώ βλέπουμε επίσης ποιο είναι το περιεχόμενο της “αναστροφής”: η “αλλαγή εδάφους”, που είναι το ίδιο πράγμα με την “αλλαγή όρων”, δηλαδή της θεωρητικής βάσης, στην οποία στηρίζεται η έκφραση των ερωτημάτων και η τοποθέτηση των προβλημάτων. Και εδώ βλέπουμε πως έχουν την ίδια σημασία οι όροι “αναστρέφω”, “στήνω στα πόδια ό,τι πριν περπατούσε με το κεφάλι κάτω”, “αλλάζω έδαφος”, “αλλάζω τους όρους του προβλήματος”: πρόκειται για τον ίδιο μετασχηματισμό, που επηρεάζει τη δομή της θεμελιακής θεωρίας, βάσει της οποίας τίθεται κάθε πρόβλημα με τους όρους και εντός του πεδίου της νέας θεωρίας. Αλλάζω θεωρητική βάση λοιπόν, σημαίνει *αλλάζω* θεωρητική *προβληματική*, αν είναι αλήθεια πως η θεωρία μιας επιστήμης σε δεδομένη στιγμή της ιστορίας της είναι *η θεωρητική μήτρα του τύπου των ερωτημάτων* που θέτει η επιστήμη στο αντικείμενό της – αν είναι αλήθεια πως με μια νέα θεμελιακή θεωρία εμφανίζεται στον κόσμο της γνώσης ένας νέος οργανικός τρόπος να θέτουμε ερωτήματα στο αντικείμενο, να τοποθετούμε τα προβλήματα, και κατά συνέπεια να παράγουμε νέες απαντήσεις. Μιλώντας για το *ερώτημα* που έθεταν ο Σμιθ και ο Ρικάρντο στο μισθό, ο Ένγκελς γράφει: “τιθέμενο με αυτή τη μορφή, το ερώτημα (die Frage) είναι αναπάντητο. Ο Μαρξ το έθεσε με τους σωστούς όρους και γι’ αυτό μπόρεσε να δώσει *απάντηση*” (MEW, 24, 25). Αυτή η ορθή τοποθέτηση του προβλήματος δεν είναι τυχαία: συνιστά το *αποτέλεσμα μιας νέας θεωρίας*, που είναι το σύστημα της τοποθέτησης των προβλημάτων με την ορθή μορφή – είναι αποτέλεσμα μιας νέας προβληματικής. Κάθε θεωρία επομένως είναι στην ουσία της μια προβληματική, δηλαδή η θεωρητική-συστηματική μήτρα τοποθέτησης κάθε προβλήματος που αφορά το αντικείμενο της θεωρίας.

4) Το κείμενο όμως του Ένγκελς περιέχει κάτι παραπάνω. Περιέχει την ιδέα ότι η πραγματικότητα, το νέο γεγονός (Tatsache), εν προκειμένω η ύπαρξη της υπεραξίας, δεν ανάγεται στην “*απλή διαπίστωση ενός οικονομικού γεγονότος*”: είναι, αντίθετα, ένα γεγονός προορισμένο να ανατρέψει ολόκληρη την οικονομία και να δώσει τη δυνατότητα κατανόησης του “*συνόλου της καπιταλιστικής παραγωγής*”. Η ανακάλυψη του Μαρξ λοιπόν δεν είναι μια υποκειμενική προβληματική (έναν απλό τρόπο εξέτασης δεδομένης πραγματικότητας, μια καθαρά υποκειμενική αλλαγή “σκοπιάς”). Ταυτόχρονα με το μετασχηματισμό της θεωρητικής μήτρας της τοποθέτησης κάθε προβλήματος που αφορά το αντικείμενο, αφορά και την πραγματικότητα του αντικειμένου, τον αντικειμενικό του ορισμό. Αμφισβητώ τον ορισμό του αντικειμένου, σημαίνει θέτω το ερώτημα πώς ορίζεται διαφορετικά το *καινοφανές αντικείμενο* από τη σκοπιά της νέας θεωρητικής προβληματικής. Στην ιστορία των επιστημονικών επαναστάσεων, κάθε ανατροπή της θεωρητικής προβληματικής συνδυάζεται με το μετασχηματισμό του ορισμού του αντικειμένου, επομένως με μια διαφορά που αποδίδεται στο ίδιο το *αντικείμενο* της θεωρίας.

Μήπως με τούτο το συμπέρασμα, προχωρήσαμε πιο μακριά από τον Ένγκελς; Και ναι και όχι. Όχι, γιατί ο Ένγκελς δεν αναφέρεται μόνο σε ένα σύστημα φλογιστικών ιδεών, που καθόριζαν πριν από τον Λαβουαζιέ την τοποθέτηση κάθε προβλήματος και επομένως το νόημα όλων των αντίστοιχων λύσεων, αλλά μιλά και για το σύστημα ιδεών του Ρικάρντο, όταν αναφέρει ότι τελικά ο Μαρξ αναγκάστηκε να υποβάλει σε κριτική την ίδια τη θεωρία της αξίας του Ρικάρντο (MEW, 24, 23). Ίσως ναι, αν αληθεύει ότι ο Ένγκελς, που έδειξε τόση οξυδέρκεια στην ανάλυση αυτού του θεωρητικού γεγονότος, της επιστημονικής επανάστασης, δεν δείχνει την ίδια τόλμη σχετικά με τις επιπτώσεις αυτής της επανάστασης στο αντικείμενο της θεωρίας. Στο σημείο αυτό, που είναι πολύ ευαίσθητο για τον Ένγκελς, επισημάναμε το διφορούμενο της αντίληψής του που σχετίζεται με την εμπειριστική σύγχυση γνωστικού και πραγματικού αντικειμένου. Ο Ένγκελς προφανώς φοβάται ότι

αν ριψοκινδυνέψει έξω από τη (φανταστική) ασφάλεια της εμπειριστικής θέσης, θα χάσει τις εγγυήσεις που του προσφέρει η διακηρυγμένη *πραγματική* ταυτότητα αντικειμένου γνώσης και πραγματικού αντικειμένου. Δυσκολεύεται να συλλάβει αυτό που όντως λέει, και που του δείχνει σε κάθε βήμα η ιστορία των επιστημών: ότι δηλαδή η διαδικασία παραγωγής μιας γνώσης περνά αναγκαστικά από τον αδιάκοπο μετασχηματισμό του (εννοιολογικού) αντικειμένου της, ότι ο μετασχηματισμός αυτός ταυτίζεται με την ιστορία της γνώσης, έχει ως αποτέλεσμα την παραγωγή νέας γνώσης (νέου γνωστικού αντικειμένου), που αφορά πάντα το *πραγματικό αντικείμενο*, η γνώση του οποίου εμβαθύνεται με την ανάπλαση του γνωστικού αντικειμένου. Όπως πολύ σωστά είπε ο Μαρξ, το πραγματικό αντικείμενο, τη γνώση του οποίου πρέπει να κατακτήσουμε ή να βαθύνουμε, *μένει αυτό που είναι*, πριν και μετά από τη γνωστική διαδικασία που το αφορά (βλ. Εισαγωγή του '57). Και ναι μεν το απόλυτο σημείο αναφοράς της γνωστικής διαδικασίας που το αφορά είναι το ίδιο, η βαθύτερη όμως γνώση αυτού του πραγματικού αντικειμένου πραγματοποιείται μέσω της *εργασίας θεωρητικού μετασχηματισμού* που αφορά αναγκαστικά το *γνωστικό αντικείμενο*, αφού αναφέρεται μόνο σ' αυτό. Ο Λένιν κατάλαβε πολύ καλά αυτή την ουσιαστική προϋπόθεση της επιστημονικής πρακτικής που αποτελεί ένα από τα μεγάλα θέματα του «Υλισμός και Εμπειριοκριτικισμός»: *το θέμα της αδιάκοπης εμβάθυνσης της γνώσης του πραγματικού αντικειμένου μέσω της αδιάκοπης ανάπλασης του γνωστικού αντικειμένου*. Αυτός ο μετασχηματισμός του γνωστικού αντικειμένου μπορεί να πάρει διάφορες μορφές: μπορεί να είναι συνεχής και ανεπαίσθητος ή ασυνεχής και θεαματικός. Όταν μια καλώς θεμελιωμένη επιστήμη αναπτύσσεται χωρίς απότομες αλλαγές, ο μετασχηματισμός του (γνωστικού) αντικειμένου έχει συνεχή και σταδιακή μορφή: ο μετασχηματισμός του αντικειμένου καθιστά ορατές στο αντικείμενο “νέες πλευρές” που πριν ήταν *αόρατες*. Τότε συμβαίνει με το αντικείμενο ό,τι και με τους γεωγραφικούς χάρτες περιοχών που δεν είναι ακόμα καλά γνωστές αλλά βρίσκονται στο στάδιο της εξερεύνησης. Τα εσωτερικά κενά καλύπτονται με λεπτομέρειες και νέες διευκρινίσεις, χωρίς όμως να μεταβάλλεται η γενική περίμετρος της περιοχής, που την έχουμε κιάλας εντοπίσει και γνωρίσει. Έτσι, λόγου χάρη, μπορούμε να παρακολουθήσουμε, μετά τον Μαρξ, τη συστηματική διερεύνηση του αντικειμένου που αυτός όρισε: κερδίζουμε σίγουρα νέες λεπτομέρειες, “βλέπουμε” πράγματα που πριν δεν μπορούσαμε να δούμε – αλλά πάντως σε ένα αντικείμενο που επιβεβαιώνεται και δεν αναδομείται από τις έρευνές μας. Εντελώς διαφορετικά πράγματα συμβαίνουν στις *κρίσιμες* περιόδους της ανάπτυξης μιας επιστήμης, όταν επέρχονται *πραγματικοί μετασχηματισμοί* της θεωρητικής προβληματικής. Τότε το *αντικείμενο* της θεωρίας υφίσταται αντίστοιχη μεταβολή, που δεν αναφέρεται μόνο σε “πλευρές” του αντικειμένου, σε λεπτομέρειες της δομής του, αλλά στην ίδια τη δομή. Γίνεται ορατή μια νέα δομή του αντικειμένου, που συχνά είναι τόσο διαφορετική από την παλιά ώστε να μπορούμε να μιλάμε για *νέο αντικείμενο*: η ιστορία των μαθηματικών από τις αρχές του 19ου αιώνα ως τις μέρες μας και η ιστορία της σύγχρονης φυσικής βρίθουν από τέτοιες μεταβολές. Το ίδιο συμβαίνει, κατά μείζονα λόγο, όταν γεννιέται μια νέα επιστήμη, όταν ξεφεύγει από το πεδίο της ιδεολογίας και γεννιέται ερχόμενη σε ρήξη με αυτή. Αυτή η θεωρητική “απόσπαση” προκαλεί πάντα, αναπόφευκτα, μια επαναστατική αλλαγή της θεωρητικής προβληματικής και μια εξίσου ριζική μεταβολή του *αντικειμένου* της θεωρίας. Στην περίπτωση αυτή μπορούμε να μιλάμε κυριολεκτικά για *επανάσταση*, για ποιοτικό άλμα, για μεταβολή στην ίδια τη *δομή του αντικειμένου*³⁷. Το νέο αντικείμενο μπορεί να διατηρεί ακόμα κάποιο δεσμό με το παλιό ιδεολογικό αντικείμενο, μπορεί να βρεθούν σε αυτό στοιχεία που ανήκαν στο παλιό αντικείμενο: αλλά η σημασία τους αλλάζει με τη νέα δομή, η οποία τους

³⁷ Ένα καλό παράδειγμα είναι το “αντικείμενο” του Φρόντ, ριζικά διαφορετικό από το αντικείμενο της ψυχολογικής ή φιλοσοφικής ιδεολογίας των προκατόχων του. Αντικείμενο του Φρόντ είναι το ασυνείδητο που δεν έχει καμιά σχέση με τα απειράριθμα αντικείμενα των διαφόρων σύγχρονων ψυχολογιών. Μπορούμε μάλιστα να πούμε ότι πρωταρχικό καθήκον κάθε νέου κλάδου είναι να σκεφθεί την ειδοποιό διαφορά του νέου αντικειμένου που ανακαλύπτει, να το διακρίνει με αυστηρότητα από το παλιό αντικείμενο και να δημιουργήσει τις έννοιες που του επιτρέπουν να το σκεφθεί. Η νέα επιστήμη κατακτά το πραγματικό δικαίωμα αυτονομίας της μέσα από σκληρούς αγώνες σε αυτή τη θεμελιώδη θεωρητική εργασία.

δίνει τη σημασία τους. Οι φαινομενικές ομοιότητες που αναφέρονται στα μεμονωμένα στοιχεία μπορεί να μας ξεγελάσουν αν κοιτάξουμε το πράγμα επιφανειακά και αγνοήσουμε τη λειτουργία της δομής στη διαμόρφωση της σημασίας των στοιχείων ενός αντικειμένου, όπως ακριβώς ορισμένες τεχνικές ομοιότητες, που αναφέρονται σε μεμονωμένα στοιχεία, μπορούν να ξεγελάσουν ορισμένους ερμηνευτές, που βάζουν στην ίδια κατηγορία (“βιομηχανικές κοινωνίες”) τόσο διαφορετικές δομές όσο ο σύγχρονος καπιταλισμός και ο σύγχρονος σοσιαλισμός. Στην πραγματικότητα, η θεωρητική αυτή επανάσταση, που είναι ορατή στην τομή που χωρίζει μια νέα επιστήμη από την ιδεολογία που τη γέννησε, έχει βαθιά απήχηση στο αντικείμενο της θεωρίας, το οποίο συνιστά και τον τόπο μιας επανάστασης – και γίνεται επίσης *νέο αντικείμενο*. Η μεταβολή αυτή στο *αντικείμενο*, όπως και η μεταβολή στην αντίστοιχη προβληματική, μπορεί να γίνει αντικείμενο αυστηρής επιστημολογικής μελέτης. Καθώς μάλιστα νέα προβληματική και νέο αντικείμενο λαμβάνουν υπόσταση με μία και μόνη κίνηση, η μελέτη αυτής της διπλής μεταβολής αποτελεί στην πραγματικότητα μια και την αυτή μελέτη, αναγόμενη στον κλάδο που διαλογίζεται την ιστορία των μορφών της γνώσης και το μηχανισμό της παραγωγής τους: δηλαδή τη φιλοσοφία.

Φτάνουμε έτσι στην αρχή του ερωτήματος: ποιο είναι το *ιδιαίτερο αντικείμενο* της οικονομικής θεωρίας που θεμελίωσε ο Μαρξ στο *Κεφάλαιο*, ποιο είναι το αντικείμενο του *Κεφαλαίου*; Ποια είναι η ειδοποιός διαφορά που χωρίζει το αντικείμενο του Μαρξ από το αντικείμενο των προκάτοχών του;

VII. ΤΟ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

Για να απαντήσουμε στο ερώτημά μας, θα πάρουμε *κατά γράμμα* τον υπότιτλο του *Κεφαλαίου*: “Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας”. Αν η οπτική μας γωνία είναι ορθή, “κριτικάρω” δεν μπορεί να σημαίνει ασκώ κριτική ή διορθώνω μια ανακρίβεια ή ένα επί μέρους σημείο ενός κλάδου - δεν σημαίνει καν καλύπτω τα κενά του, γεμίζω τα χάσματά του, εξακολουθώντας ένα διερευνητικό έργο που σε μεγάλο βαθμό έχει ήδη γίνει. “Κριτικάρω την Πολιτική Οικονομία” σημαίνει της *αντιπαραθέτω* μια νέα προβληματική και ένα νέο αντικείμενο: σημαίνει δηλαδή αμφισβητώ το ίδιο το *αντικείμενο* της Πολιτικής Οικονομίας. Επειδή όμως η Πολιτική Οικονομία ορίζεται ως Πολιτική Οικονομία από το αντικείμενό της, η κριτική που θα την πλήξει ξεκινώντας από το νέο αντικείμενο που θα της αντιπαραθέσουμε, ίσως πλήξει και την ίδια την ύπαρξη της Πολιτικής Οικονομίας. Περί αυτού πρόκειται: η κριτική που ασκεί ο Μαρξ στην Πολιτική Οικονομία δεν μπορεί να αμφισβητήσει το αντικείμενό της, δίχως να θέσει το ζήτημα της ίδιας της Πολιτικής Οικονομίας, από την πλευρά της θεωρητικής της αξίωσης για αυτονομία, και από την πλευρά του “τεμαχισμού” που επιβάλλει στην κοινωνική πραγματικότητα για να αποτελέσει τη θεωρία της. Η κριτική λοιπόν του Μαρξ στην Πολιτική Οικονομία είναι ριζική: δεν αμφισβητεί μόνο το αντικείμενό της, αλλά και *την ίδια την Πολιτική Οικονομία ως αντικείμενο*. Για να δώσουμε πλήρη ριζοσπαστικότητα σε αυτή τη θέση, πρέπει να πούμε ότι η Πολιτική Οικονομία, με τον τρόπο που *φιλοδοξεί* να ορίζεται, δεν έχει κατά τον Μαρξ κανένα δικαίωμα ύπαρξης: και αν Πολιτική Οικονομία μ’ αυτήν την έννοια δεν μπορεί να υπάρχει, αυτό δεν ισχύει *de facto*, αλλά *de jure*.

Ούτως εχόντων των πραγμάτων, αντιλαμβανόμαστε το μέγεθος της παρεξήγησης που χωρίζει τον Μαρξ όχι μόνο από τους προκατόχους του, όσους του άσκησαν κριτική και ορισμένους οπαδούς του, αλλά και από τους “οικονομολόγους” που τον διαδέχθηκαν. Η παρεξήγηση αυτή είναι απλή, χωρίς να παύει να είναι και παράδοξη. Απλή: διότι οι οικονομολόγοι ζουν από την αξίωση της Πολιτικής Οικονομίας να υπάρχει, ενώ αυτή η αξίωση της αφαιρεί κάθε δικαίωμα ύπαρξης. Παράδοξη: διότι τα συμπεράσματα που έβγαλε ο Μαρξ από την *de jure* ανυπαρξία της Πολιτικής Οικονομίας, είναι το τεράστιο αυτό Βιβλίο που ονομάζεται

Το Κεφάλαιο, το οποίο δίνει την εντύπωση πως από την αρχή ως το τέλος δεν κάνει *άλλο από* το να μιλά περί πολιτικής οικονομίας.

Πρέπει λοιπόν να εισέλθουμε στις αναγκαίες επί μέρους διασαφήσεις, και να τις ανακαλύπτουμε σιγά-σιγά, λαμβάνοντας υπόψη μας τη στενή σχέση που τις συνδέει. Δίνουμε ένα πρώτο αναγνωριστικό σημείο, προεξοφλώντας τις, γιατί αυτό απαιτείται για την κατανόησή τους: η αξίωση της Πολιτικής Οικονομίας να υπάρχει είναι συνάρτηση της φύσης της, δηλαδή του *ορισμού του αντικειμένου της*. Η Πολιτική Οικονομία έχει ως αντικείμενο την περιοχή των “οικονομικών φαινομένων”, τα οποία εκλαμβάνει ως προφανή, ως *γεγονότα*: ως απόλυτα δεδομένα, τα οποία λαμβάνει όπως της “δίδονται”, δίχως να τα εξετάζει. Όταν ο Μαρξ αμφισβητεί την αξίωση της Πολιτικής Οικονομίας, αυτό σημαίνει ότι αμφισβητεί τον αυτονόητο χαρακτήρα αυτού του “δεδομένου”, που εκείνη “παίρνει” στην πραγματικότητα αυθαίρετα ως αντικείμενο, ισχυριζόμενη ότι το αντικείμενο αυτό *της έχει δοθεί*. Η αμφισβήτηση του Μαρξ έχει ως μόνο στόχο αυτό το αντικείμενο και τα παρεπόμενα του υποτιθέμενου ως “δεδομένου” αντικειμένου: η αξίωση της Πολιτικής Οικονομίας είναι τελικά ο αντικατοπτρισμός της αξίωσης του αντικειμένου της να της *δίδεται*. Θέτοντας το ζήτημα του “δεδομένου” χαρακτήρα του αντικειμένου, ο Μαρξ θέτει το ερώτημα του αντικειμένου, της φύσης και των ορίων του, με *άλλα* λόγια της περιοχής ύπαρξής του, εφόσον ο *τρόπος* με τον οποίο μια θεωρία σκέπτεται το αντικείμενό της επηρεάζει όχι μόνο τη φύση αυτού του αντικειμένου, αλλά και την κατάσταση και έκταση της περιοχής ύπαρξής του. Ας αναφέρουμε ως παράδειγμα μια περίφημη θέση του Σπινόζα: σε πρώτη προσέγγιση, μπορούμε να πούμε ότι δεν θα μπορούσε να υπάρξει Πολιτική Οικονομία, ότι δεν θα μπορούσε να υπάρξει αυτούσια επιστήμη των “συμπερασμάτων”: η επιστήμη των “συμπερασμάτων” δεν είναι επιστήμη, εφόσον αγνοεί εμπράκτως τις ίδιες τις “προϋποθέσεις” της (τους όρους του συλλογισμού), είναι το φαντασιακό εν δράσει (το “πρώτο είδος”). Η επιστήμη των συμπερασμάτων είναι απλά αποτέλεσμα, παράγωγο της επιστήμης των προϋποθέσεων: αλλά αν υποθέσουμε ότι υπάρχει αυτή η επιστήμη των προϋποθέσεων του συλλογισμού, η *υποτιθέμενη* επιστήμη των συμπερασμάτων (το “πρώτο είδος”) είναι γνωστή ως φαντασιακό και δη ως φαντασιακό εν δράσει: με τη γνώση της εξαφανίζεται διότι εξαφανίζεται η απαίτηση και το αντικείμενό της. Το ίδιο συμβαίνει *grosso modo* με τον Μαρξ. Αν η Πολιτική Οικονομία δεν μπορεί να υπάρξει δι’ εαυτήν, αυτό συμβαίνει γιατί το αντικείμενό της δεν υπάρχει δι’ εαυτό, δεν είναι το αντικείμενο της έννοιάς του, ή η έννοιά του είναι η έννοια ενός ακατάλληλου αντικειμένου. Η Πολιτική Οικονομία δεν μπορεί να υπάρξει παρά υπό τον όρο ότι θα προϋπάρξει η επιστήμη των προϋποθέσεών της ή η θεωρία της έννοιάς της, αν προτιμούμε. Από τη στιγμή όμως που θα υπάρξει αυτή η θεωρία, ο ισχυρισμός της Πολιτικής Οικονομίας εξαφανίζεται σε αυτό που είναι: ισχυρισμός φανταστικός. Δύο είναι τα προσωρινά συμπεράσματα που μπορούμε να βγάλουμε από αυτές τις πολύ σχηματικές ενδείξεις. Εάν η “Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας” έχει το νόημα που αναφέρουμε, οφείλει ταυτόχρονα να είναι και κατασκευή της *αληθινής έννοιας του αντικειμένου* που έχει ως στόχο η κλασική πολιτική οικονομία στο φανταστικό της ισχυρισμό - και δη κατασκευή που θα παραγάγει την έννοια του νέου αντικειμένου που αντιπαραθέτει ο Μαρξ στην Πολιτική Οικονομία. Εάν η κατανόηση του *Κεφαλαίου* εξαρτάται από την κατασκευή της έννοιας αυτού του νέου αντικειμένου, όσοι το διαβάζουν χωρίς να αναζητούν αυτή την έννοια και χωρίς να συσχετίζουν τα πάντα με αυτήν, διατρέχουν το σοβαρό κίνδυνο να σκοντάψουν σε παρεξηγήσεις και αινίγματα: θα ζουν μονάχα μέσα στα “αποτελέσματα”, στις επιπτώσεις αθέατων αιτιών, στο φαντασιακό μιας οικονομίας τόσο κοντινής σε αυτούς, όσο και ο ήλιος που βρίσκεται σε διακόσια βήματα κατά το “πρώτο γνωστικό είδος”, τόσο κοντινής διότι *απέχει άπειρα μίλια*.

Αυτό το αναγνωριστικό σημάδι μπορεί να μας εισάγει στην ανάλυσή μας. Θα ακολουθήσουμε την εξής πορεία: για να φτάσουμε σε ένα διαφορικό ορισμό του αντικειμένου του Μαρξ θα κάνουμε μια προκαταρκτική παρέκβαση: θα αναλύσουμε το αντικείμενο της Πολιτικής Οικονομίας, πράγμα που θα μας δείξει, με τα δομικά του γνωρίσματα, ποιον τύπο αντικειμένου δεν αποδέχεται ο Μαρξ προκειμένου να συγκροτήσει το

δικό του (Α). Η κριτική των κατηγοριών αυτού του αντικειμένου, θα μας δείξει, μέσα στη θεωρητική πρακτική του Μαρξ, τις θετικές συστατικές έννοιες του αντικειμένου του Μαρξ (Β). Τότε θα είμαστε σε θέση να το ορίσουμε, και να αντλήσουμε από τον ορισμό του μερικά σημαντικά συμπεράσματα.

Α. ΔΟΜΗ ΤΟΥ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟΥ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

Δεν μπορούμε να προβούμε εδώ σε λεπτομερή εξέταση των κλασικών θεωριών, πόσο μάλλον των σύγχρονων θεωριών της πολιτικής οικονομίας, αντλώντας από αυτές ένα ορισμό του *αντικειμένου* στο οποίο αναφέρονται κατά την άσκηση της θεωρητικής τους πρακτικής, έστω και αν δεν διαλογίζονται αυτό το αντικείμενο δι' εαυτό³⁸. Προτίθεμαι απλά να παρουσιάσω τις πιο γενικές έννοιες που συγκροτούν τη *θεωρητική δομή* του αντικειμένου της Πολιτικής Οικονομίας. Η ανάλυση αυτή αφορά, κατά κύριο λόγο, το αντικείμενο της Πολιτικής Οικονομίας: της κλασικής (Σμιθ, Ρικάρντο), χωρίς όμως να περιορίζεται στις κλασικές μορφές της Πολιτικής Οικονομίας, εφόσον στις ίδιες βασικές *θεωρητικές* κατηγορίες στηρίζονται σήμερα οι εργασίες πολλών οικονομολόγων. Με το πνεύμα αυτό, νομίζω ότι μπορώ να πάρω ως βασικό θεωρητικό μου οδηγό τους ορισμούς που δίνει το φιλοσοφικό Λεξικό του Α. Λαλάντ. Οι διακυμάνσεις, ο κατά προσέγγιση χαρακτήρας τους, ακόμη και η “κοινοτυπία” τους έχουν και ορισμένα πλεονεκτήματα: μπορεί να εκληφθούν ως ενδείξεις, όχι μόνον ενός κοινού θεωρητικού ορίζοντα, αλλά και της δυνατότητας να απηχούν και να μεταστρέφουν τα νοήματα.

Το Λεξικό του Λαλάντ ορίζει την Πολιτική Οικονομία ως *“επιστήμη που έχει ως αντικείμενο τη γνώση των φαινομένων και (αν το επιτρέπει η φύση τους) τον καθορισμό των νόμων που αφορούν τη διανομή του πλούτου, καθώς και την παραγωγή και κατανάλωσή του, στο βαθμό που τα φαινόμενα αυτά συνδέονται με το φαινόμενο της διανομής. Αποκαλούμε πλούτο, με το τεχνικό νόημα της λέξης, ό,τι δύναται να χρησιμοποιηθεί”* (I, 187). Οι διαδοχικοί ορισμοί που προτείνει ο Λαλάντ, παραπέμποντας στους Ζίντ, Σιμιάν, Καρμέν, κλπ., φέρνουν σε πρώτο πλάνο την έννοια της *διανομής*. Ο ορισμός που εκτείνει την πολιτική οικονομία στα πεδία της παραγωγής, της διανομής και της κατανάλωσης έχει αντιγραφεί από τους κλασικούς – ιδίως από τον Σαί. Μιλώντας για την παραγωγή και την κατανάλωση, ο Λαλάντ σημειώνει ότι δεν έχουν *“οικονομικό χαρακτήρα παρά από μια ορισμένη πλευρά. Αν τις εξετάσουμε στην ολότητά τους, περικλείουν μεγάλο αριθμό εννοιών ξένων προς την πολιτική οικονομία, δανεισμένων, όσον αφορά την παραγωγή, από την τεχνολογία, την εθνογραφία και την επιστήμη των ηθών. Η πολιτική οικονομία πραγματεύεται την παραγωγή και την κατανάλωση. Αυτό όμως ισχύει στο βαθμό που σχετίζονται με την διανομή ως αίτια ή ως αποτελέσματα”*.

Ας θεωρήσουμε το σχηματικό αυτό ορισμό ως γενικότατο θεμέλιο της Πολιτικής Οικονομίας, και ας δούμε τι συνεπάγεται, από *θεωρητική* σκοπιά, για τη *δομή* του αντικειμένου της.

α) Αρχικώς συνεπάγεται την ύπαρξη “οικονομικών” γεγονότων και φαινομένων διαμοιρασμένων στο εσωτερικό ενός πεδίου που έχει την ιδιότητα να είναι *ομοιογενές*. Τόσο το πεδίο όσο και τα φαινόμενα που το συνιστούν, γεμίζοντάς το, είναι *δεδομένα*, δηλαδή προσιτά στο άμεσο βλέμμα και παρατήρηση: συνεπώς η κατανόησή τους δεν εξαρτάται από την προκαταρκτική θεωρητική κατασκευή της έννοιάς τους. Το ομοιογενές αυτό πεδίο είναι ένας ορισμένος χώρος, του οποίου οι ποικίλοι καθορισμοί, οικονομικά γεγονότα ή φαινόμενα, μπορούν, δυνάμει της ομοιογένειας του πεδίου ύπαρξής τους, να συγκριθούν, και πιο συγκεκριμένα να *μετρηθούν*, άρα να *ποσοτικοποιηθούν*. Συνεπώς, κάθε οικονομικό γεγονός είναι ως εκ της ουσίας του μετρήσιμο. Αυτό ήταν η βασική αρχή της κλασικής οικονομίας: και το πρώτο σημαντικό

38 Για τις σύγχρονες θεωρίες είναι χρήσιμη η ανάγνωση του σημαντικού άρθρου του M. Godelier, *Objet et methodes de l'anthropologie economique*, L'homme, Οκτ. 1965.

σημείο κριτικής του Μαρξ, κατά τον οποίο, το μεγάλο σφάλμα των Σμιθ και Ρικάρντο έγκειται στο ότι θυσίασαν την ανάλυση της αξιακής μορφής στην αποκλειστική εξέταση της ποσότητας αξίας: η αξία ως ποσότητα απορρόφησε πλήρως την προσοχή τους” (MEW, 23, 64, σημ. 23). Οι σύγχρονοι οικονομολόγοι, ως προς αυτό το σημείο, παρά τις διαφορετικές αντιλήψεις, βρίσκονται στην πλευρά των κλασικών όταν καταλογίζουν στον Μαρξ ότι η θεωρία του παρήγαγε έννοιες “μη λειτουργικές”, που αποκλείουν τη μέτρηση του αντικειμένου τους: παράδειγμα, η υπεραξία. Αλλά η μομφή αυτή στρέφεται ενάντια στους εμπνευστές της, αφού ο Μαρξ δέχεται και χρησιμοποιεί τη μέτρηση: για τις “ανεπτυγμένες μορφές” της υπεραξίας (κέρδος, πρόσοδος, τόκος). Αν η υπεραξία δεν μπορεί να μετρηθεί, αυτό οφείλεται στο ότι είναι η έννοια των μορφών της, οι οποίες είναι μετρήσιμες. Αυτή η απλή διάκριση αλλάζει τα πάντα. Ο ομοιογενές και επίπεδος χώρος των φαινομένων της πολιτικής οικονομίας δεν είναι πλέον ένα απλό δεδομένο, αφού χρειάζεται τη θέση της έννοιάς του, δηλαδή: τον ορισμό των προϋποθέσεων και των ορίων που επιτρέπουν να θεωρούμε τα φαινόμενα ομοιογενή, τουτέστιν μετρήσιμα. Σημειώνουμε απλά τη διαφορά, χωρίς να λησμονούμε ότι η σύγχρονη πολιτική οικονομία παραμένει πιστή στην “ποσοτική” εμπειριστική παράδοση των κλασικών, αν αληθεύει ότι, όπως έλεγε ο Α. Μάρσαλ, γνωρίζει μόνο “μετρήσιμα” γεγονότα.

β) Αυτή η εμπειριστική-θετικιστική αντίληψη των οικονομικών γεγονότων δεν είναι τόσο “επίπεδη” όσο φαίνεται. Αναφέρομαι στην “κοινοτυπία” του *επίπεδου* χώρου αυτών των φαινομένων. Αν ο ομοιογενής αυτός χώρος δεν παραπέμπει στο βάθος της έννοιάς του, παραπέμπει πάντως σε έναν κόσμο εξωτερικό προς το δικό του επίπεδο, ο οποίος έχει το *θεωρητικό* ρόλο να του δίνει ύπαρξη και να τον θεμελιώνει. Ο ομοιογενής χώρος των οικονομικών φαινομένων συνεπάγεται μια συγκεκριμένη σχέση με τον κόσμο των *ανθρώπων* που παράγουν, διανέμουν, εισπράττουν και καταναλώνουν. Αυτό είναι το δεύτερο θεωρητικό συνεπαγόμενο του αντικειμένου της Πολιτικής Οικονομίας. Το συνεπαγόμενο αυτό δεν είναι πάντα τόσο ορατό όσο στον Σμιθ και στον Ρικάρντο. Μπορεί να παραμένει σε λανθάνουσα κατάσταση και να μη θεματοποιείται άμεσα από την Οικονομία: παρόλα αυτά δεν παύει να είναι ουσιαστικό για τη δομή του αντικειμένου του. Η Πολιτική Οικονομία συσχετίζει τα οικονομικά γεγονότα με τις *ανάγκες* (ή τη “χρησιμότητα”) των ανθρώπων *υποκειμένων* σαν να επρόκειτο για την προέλευσή τους. Παρουσιάζει την τάση να ανάγει τις ανταλλακτικές αξίες στις αξίες χρήσης, και τις αξίες χρήσης (τον “πλούτο” με το λεξιλόγιο της κλασικής Οικονομίας) στις ανάγκες των ανθρώπων. Ο Φ. Σιμιάν (που παρατίθεται στον Λαλάντ) λέει: “*Σε τι συνίσταται ο οικονομικός χαρακτήρας ενός φαινομένου; Αντί να ορίσω το φαινόμενο αυτό με βάση τον πλούτο (όρος κλασικός στη γαλλική παράδοση, χωρίς να είναι ο καλύτερος), θα προτιμούσα να ακολουθήσω τους νεότερους οικονομολόγους, που έχουν ως κεντρική έννοια την ικανοποίηση των υλικών αναγκών*” (Λαλάντ, I, 188). Ο Σιμιάν δεν έχει δίκαιο όταν παρουσιάζει την άποψή του ως καινοτομία: ο ορισμός του επαναλαμβάνει απλά τον κλασικό ορισμό, ανεβάζοντας στη σκηνή, πίσω από τους ανθρώπους και τις ανάγκες τους, τη *θεωρητική* τους *λειτουργία* ως *υποκειμένων* των οικονομικών φαινομένων.

Αυτό σημαίνει ότι η κλασική οικονομία δεν μπορεί να νοήσει τα οικονομικά γεγονότα ως τμήματα του ομοιογενούς χώρου της θετικότητας και μετρησιμότητάς τους, παρά μόνο με την προϋπόθεση μιας “*απλοϊκής*” *ανθρωπολογίας*, η οποία θεμελιώνει στα οικονομικά υποκείμενα και στις ανάγκες τους όλες τις πράξεις παραγωγής, διανομής, λήψης και κατανάλωσης οικονομικών αντικειμένων. Ο Χέγκελ προσέφερε τη φιλοσοφική έννοια της *ενότητας* αυτής της «απλοϊκής» ανθρωπολογίας και των οικονομικών δεδομένων, με την περίφημη έκφραση “*σφαίρα των αναγκών*”, ή “*ιδιωτική κοινωνία*”³⁹, η οποία διακρίνεται από την πολιτική

39 Η έννοια “ιδιωτική κοινωνία”, που είναι παρούσα στα κείμενα της ωρίμανσης του Μαρξ και χρησιμοποιείται διαρκώς από τον Γκράμσι για να δηλώσει τη σφαίρα της *οικονομικής* ύπαρξης είναι διφορούμενη και πρέπει να απαλειφθεί από το μαρξιστικό θεωρητικό λεξιλόγιο, εκτός αν εννοούμε ως ιδιωτική κοινωνία όχι το οικονομικό σε αντίθεση με το πολιτικό, αλλά το «ιδιωτικό» σε αντίθεση με το δημόσιο, δηλαδή ένα συνδυασμένο *αποτέλεσμα* του δικαίου και της νομοκοινοπολιτικής ιδεολογίας για το οικονομικό.

κοινωνία. Με την έννοια της σφαίρας των αναγκών τα οικονομικά φαινόμενα νοούνται στην οικονομική τους ουσία ως στηριζόμενα στα ανθρώπινα υποκείμενα που μαστίζονται από την “ανάγκη”: με άλλα λόγια στον *homo oeconomicus*, που επίσης αποτελεί δεδομένο (ορατό, παρατηρήσιμο). Το ομοιογενές θετικιστικό πεδίο των μετρήσιμων οικονομικών γεγονότων στηρίζεται, λοιπόν, σε ένα κόσμο υποκειμένων, η δραστηριότητα των οποίων ως παραγωγών στα πλαίσια του καταμερισμού εργασίας έχει ως τελικό σκοπό την παραγωγή αντικειμένων κατανάλωσης προοριζόμενων να ικανοποιήσουν αυτά τα υποκείμενα αναγκών. Τα υποκείμενα, λοιπόν, ως υποκείμενα αναγκών αποτελούν το έρεισμα της δραστηριότητας των υποκειμένων ως παραγωγών αξιών χρήσης, ανταλλαγέων εμπορευμάτων και καταναλωτών αξίας χρήσης. Οπότε το πεδίο των οικονομικών φαινομένων, τόσο ως προς τη βάση/αφετηρία όσο και ως προς το τέλος/σκοπό του, θεμελιώνεται στο σύνολο των ανθρώπινων υποκειμένων, τα οποία οι ανάγκες τους ορίζουν ως οικονομικά υποκείμενα. *Η θεωρητική δομή της Πολιτικής Οικονομίας έγκειται συνεπώς στην άμεση και απ’ ευθείας συσχέτιση ενός ομοιογενούς χώρου δεδομένων φαινομένων και μιας ιδεολογικής ανθρωπολογίας, η οποία θεμελιώνει τον οικονομικό χαρακτήρα των φαινομένων του χώρου της στον άνθρωπο ως υποκείμενο αναγκών (το δεδομένο του homo oeconomicus).*

Ας δούμε τα πράγματα από πιο κοντά. Κάναμε λόγο για ομοιογενή χώρο δεδομένων οικονομικών γεγονότων ή φαινομένων. Πίσω από αυτό το δεδομένο ανακαλύπτουμε ένα κόσμο δεδομένων ανθρώπινων υποκειμένων, απαραίτητων για να στηρίζουν την ύπαρξή του. Συνεπώς το πρώτο δεδομένο είναι πλαστό: ή καλύτερα, είναι μεν δεδομένο, αλλά δεδομένο από την εν λόγω ανθρωπολογία, που επίσης είναι δεδομένη. Αυτή και μόνον αυτή τελικά επιτρέπει να δηλώνουμε ως *οικονομικά* τα φαινόμενα που συγκεντρώνονται στο χώρο της Πολιτικής Οικονομίας: τα φαινόμενα αυτά είναι οικονομικά ως αποτελέσματα (περισσότερο ή λιγότερο άμεσα ή “εμμεσοποιημένα”) των *αναγκών* των ανθρώπινων υποκειμένων, δηλαδή του στοιχείου που καθιστά τον άνθρωπο υποκείμενο *αναγκών* (*homo oeconomicus*), πλάι στη φύση του ως όντος λογικού (*animal rationale*), ομιλούντος (*animal loquax*), γελώντος (*ridens*), πολιτικού (*politicum*), ηθικού και θρησκευτικού. Ο *οικονομικός* χαρακτήρας της οικονομίας ορίζεται από την ανάγκη (του ανθρώπινου υποκειμένου). Τον *δεδομένο* χαρακτήρα του ομοιογενούς πεδίου των οικονομικών φαινομένων μας τον δίνει ως *οικονομικό* αυτή η σιωπηρή ανθρωπολογία. Αλλά, αν κοιτάξουμε από πιο κοντά, το απόλυτο δεδομένο, με την αυστηρή έννοια, σε αυτή την ιστορία είναι αυτή η “δίδουσα” ανθρωπολογία! Εκτός βέβαια και αν μας παραπέμψουν στο Θεό ως θεμέλιό της, δηλαδή στο Δεδομένο που δίνεται αφεαυτού, *causa sui*, Δωσίθεος. Ας αφήσουμε αυτό το ζήτημα, όπου βλέπουμε αρκετά καλά ότι δεν υπάρχει ποτέ δεδομένο στο προσκήνιο των προφανειών, αν δεν υπάρχει μια ιδεολογία δίδουσα που βρίσκεται στο παρασκήνιο και από την οποία δεν μπορούμε να ζητήσουμε λογαριασμό. Εκείνη μας δίνει ό,τι θέλει. Αν δεν κοιτάξουμε πίσω από τις κουίντες, δεν βλέπουμε την κίνηση του “δώρου”: εξαφανίζεται στο δεδομένο, όπως η εργασία στο έργο. Και εμείς είμαστε οι θεατές της, δηλαδή οι επαίτες της.

Δεν τελειώσαμε: η ανθρωπολογία που δίνει κατ’ αυτόν τον τρόπο έρεισμα στο χώρο των οικονομικών φαινομένων, επιτρέποντάς μας να μιλάμε γι’ αυτά με όρους οικονομικούς, ξεπροβάλλει μέσα τους και με άλλες μορφές, από τις οποίες ορισμένες μόνο είναι γνωστές: αν η κλασική πολιτική οικονομία κατόρθωσε να παρουσιαστεί ως ευτυχής προνοιακή τάξη, ως οικονομική αρμονία (από τους φυσιοκράτες ως τον Σαί μέσω του Σμιθ), αυτό έγινε με την άμεση προβολή των ηθικών και θρησκευτικών κατηγορημάτων της λανθάνουσας ανθρωπολογίας της στο χώρο των οικονομικών φαινομένων. Πρόκειται για τον ίδιο τύπο παρέμβασης που λειτουργεί στην αστική φιλελεύθερη αισιοδοξία, ή στην ηθική διαμαρτυρία των σοσιαλιστών σχολιαστών του Ρικάρντο, με τους οποίους ο Μαρξ βρίσκεται συνεχώς σε διαμάχη: το περιεχόμενο της ανθρωπολογίας αλλάζει, αλλά η ανθρωπολογία παραμένει όπως και ο παρεμβατικός της ρόλος και τόπος. Η ίδια λανθάνουσα ανθρωπολογία ξεπροβάλλει πάλι σε ορισμένους μύθους των σύγχρονων οικονομολόγων, π.χ. με έννοιες τόσο διαφορούμενες όσο η οικονομική “ορθολογικότητα”, το “άριστον”, η “πλήρης απασχόληση”, η οικονομία των

αναγκών, η “ανθρώπινη” οικονομία, κλπ. Η ανθρωπολογία αυτή, που χρησιμεύει ως πρωταρχική βάση για τα οικονομικά φαινόμενα, δίδει το παρών και όταν πρόκειται να οριστεί το νόημά τους, δηλαδή το *τέλος/σκοπός* τους. Έτσι, ο δεδομένος ομοιογενής χώρος των οικονομικών φαινομένων δίδεται διττά από την ανθρωπολογία, που τον σφίγγει στην τανάλια των αρχών και του τέλους/σκοπού.

Αν αυτή η ανθρωπολογία δίνει την εντύπωση ότι *απουσιάζει* από την άμεση πραγματικότητα των φαινομένων καθ'αυτών, αυτό συμβαίνει στο μεσοδιάστημα αρχών και τέλους, και επίσης δυνάμει της καθολικότητάς της, που είναι απλή επανάληψη. Δεδομένου ότι όλα τα υποκείμενα είναι και υποκείμενα των αναγκών, μπορούμε να πραγματευτούμε τις εκφάνσεις τους βάζοντας σε παρένθεση το σύνολο αυτών των υποκειμένων: έτσι, η καθολικότητά τους αντανακλάται στην καθολικότητα των νόμων των επιπτώσεων των αναγκών τους, πράγμα που προσδίδει κατά τρόπο φυσικό στην Πολιτική Οικονομία τη ροπή προς τον ισχυρισμό ότι πραγματεύεται απολύτως τα οικονομικά φαινόμενα, σε όλες τις μορφές κοινωνίας, παρελθούσες, παρούσες και μέλλουσες. Η επιθυμία για ψευδοαιωνιότητα, που εντόπιζε ο Μαρξ στους κλασικούς, μπορεί να προκαλείται *πολιτικά* από την επιθυμία τους να διαιωνίσουν τον αστικό τρόπο παραγωγής. Αυτό είναι ολοφάνερο σε ορισμένους: Σμιθ, Σαί, κλπ. Μπορεί όμως να προκαλείται και από έναν άλλο λόγο που υπήρχε πριν από την αστική τάξη, ζει στο χρόνο μιας άλλης ιστορίας και δεν είναι πολιτικός, αλλά *θεωρητικός*: πρόκειται για τις θεωρητικές επιπτώσεις της σιωπηρής ανθρωπολογίας που επισφραγίζει τη δομή του αντικειμένου της Πολιτικής Οικονομίας. Αυτή είναι αναμφίβολα η περίπτωση του Ρικάρντο, που ήξερε καλά ότι μια μέρα η αστική τάξη θα καταρρεύσει και διάβαζε ήδη αυτό το πεπρωμένο στο μηχανισμό της οικονομίας της, αλλά συνέχιζε, μεγαλοφώνως, τον περί αιωνιότητας λόγο.

Χρειάζεται άραγε να προχωρήσουμε την ανάλυση για τη δομή του αντικειμένου της Πολιτικής Οικονομίας πέρα από τούτη τη λειτουργική ενότητα ανάμεσα στο ομοιογενές πεδίο των δεδομένων οικονομικών φαινομένων και τη λανθάνουσα ανθρωπολογία, και να τονίσουμε τις προϋποθέσεις, τις θεωρητικές (φιλοσοφικές) έννοιες που συγκρατούν αυτή την ενότητα με τις ιδιαίτερες μεταξύ τους σχέσεις; Στην περίπτωση αυτή, θα βρισκόμασταν μπροστά σε φιλοσοφικές έννοιες τόσο σημαντικές όπως: δεδομένο, υποκείμενο, αρχή, τέλος/σκοπός, τάξη -και μπροστά σε σχέσεις όπως γραμμική και τελεολογική αιτιότητα. Έννοιες που απαιτούν λεπτομερή ανάλυση για να δείξουμε ποιο ρόλο υποχρεώνονται να παίξουν στη σκηνοθεσία της Πολιτικής Οικονομίας. Αυτό όμως θα μας πήγαινε πολύ μακριά - και άλλωστε θα τις ξανασυναντήσουμε σε αντίστροφη φορά, όταν θα παρακολουθούμε τον Μαρξ, να τις αποδιώχνει ή να τους δίνει τελείως διαφορετικούς ρόλους.

VIII. Η ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΟΥ ΜΑΡΞ

Ο Μαρξ δεν αρνείται μόνο τη θετική αντίληψη περί ομοιογενούς πεδίου δεδομένων οικονομικών φαινομένων, αλλά και την ιδεολογική ανθρωπολογία του *homo oeconomicus* (και άλλων ειδών) που τη στηρίζει. Αρνείται συνεπώς, μαζί με αυτή την ενότητα, την ίδια τη δομή του αντικειμένου της Πολιτικής Οικονομίας.

Ας δούμε αρχικά ποια είναι η τύχη της *κλασικής ανθρωπολογίας* στο έργο του Μαρξ. Γι' αυτόν τον σκοπό θα διατρέξουμε τις μεγάλες περιοχές του οικονομικού “χώρου”: κατανάλωση, διανομή, παραγωγή, για να δούμε ποια *θεωρητική* θέση μπορεί να κατέχουν σε αυτόν οι ανθρωπολογικές έννοιες.

A. – Η ΚΑΤΑΝΑΛΩΣΗ

Μπορούμε να αρχίσουμε με την *κατανάλωση*, που μοιάζει να κερδίζει άμεσα το ενδιαφέρον της

ανθρωπολογίας, αφού εξετάζει την έννοια των ανθρώπινων “αναγκών”. Ωστόσο, στην *Εισαγωγή του 57*, ο Μαρξ μας δείχνει ότι δεν μπορούμε να ορίσουμε μονοσήμαντα τις οικονομικές ανάγκες συσχετίζοντάς τις με την “ανθρώπινη φύση” των οικονομικών υποκειμένων. Η κατανάλωση τελικά έχει *δύο όψεις*. Περιλαμβάνει την *ατομική κατανάλωση* των ανθρώπων ορισμένης κοινωνίας, αλλά και την *παραγωγική κατανάλωση*, την οποία πρέπει να ορίσουμε ως κατανάλωση που ικανοποιεί τις ανάγκες της παραγωγής, προκειμένου να επιτύχουμε την καθολική χρήση της έννοιας της ανάγκης. Η κατανάλωση αυτή περιλαμβάνει: τα “αντικείμενα” της παραγωγής (ακατέργαστα υλικά ή πρώτες ύλες, αποτέλεσμα της εργασίας που μετασχηματίζει ακατέργαστα υλικά), και τα όργανα (εργαλεία, μηχανές, κλπ.) που απαιτούνται για την παραγωγή. Ένα ολόκληρο μέρος, λοιπόν, της κατανάλωσης αφορά άμεσα και αποκλειστικά την ίδια την παραγωγή. Δηλαδή, ένα κομμάτι της παραγωγής είναι αφιερωμένο όχι στην ικανοποίηση αναγκών των ατόμων, αλλά στο να επιτρέπει την απλή ή διευρυμένη αναπαραγωγή των όρων παραγωγής. Από τη διαπίστωση αυτή ο Μαρξ άντλησε δύο διακρίσεις απόλυτα ουσιαστικές, που απουσιάζουν από την κλασική Πολιτική Οικονομία: τη διάκριση *σταθερού* και *μεταβλητού κεφαλαίου*, και τη διάκριση ανάμεσα στους δύο Τομείς της παραγωγής, τον *Τομέα I*, προοριζόμενο να αναπαραγάγει τους όρους της παραγωγής σε βάση απλή ή διευρυμένη, και τον *Τομέα II*, προοριζόμενο να παράγει αντικείμενα ατομικής κατανάλωσης. Η αναλογία ανάμεσα στους δύο Τομείς εξαρτάται από τη *δομή* της παραγωγής, η οποία παρεμβαίνει άμεσα καθορίζοντας τη φύση και τον όγκο του μέρους των αξιών χρήσης που δεν περνούν στην κατανάλωση παρά για τις ανάγκες της παραγωγής. Η ανακάλυψη αυτή παίζει σημαντικό ρόλο στη θεωρία της πραγματοποίησης της αξίας στη διαδικασία καπιταλιστικής συσσώρευσης και σε όλους τους νόμους που απορρέουν από αυτή. Σ’ αυτό ακριβώς το σημείο βρίσκουμε την ατελείωτη πολεμική που ασκεί ο Μαρξ κατά του Σμιθ, η οποία που επανέρχεται επανειλημμένα στο Δεύτερο και Τρίτο Βιβλίο, συναντώντας τον απόχρηό της στις κριτικές του Λένιν προς τους ναρόντικους και το δάσκαλό τους, τον “ρομαντικό” οικονομολόγο Σισμοντί⁴⁰.

Πάντως, η διάκριση αυτή δεν λύνει όλα τα προβλήματα. Μπορεί να αληθεύει ότι οι “ανάγκες” της παραγωγής ξεφεύγουν από κάθε ανθρωπολογικό καθορισμό, όμως παραμένει το ότι ένα μέρος των προϊόντων καταναλώνεται από τα άτομα, τα οποία ικανοποιούν έτσι τις “ανάγκες” τους. Αλλά και εδώ βλέπουμε ότι η ανάλυση του Μαρξ κλονίζει εκ θεμελίων τις θεωρητικές αξιώσεις της ανθρωπολογίας. Ο Μαρξ ορίζει ρητά αυτές τις “ανάγκες” ως “ιστορικές”, και όχι ως απόλυτα δεδομένα (Αθλιότητα της Φιλοσοφίας, MEW, 4, 67, Κεφάλαιο, MEW 23, 15, 246 κλπ.), αλλά και αναγνωρίζει την οικονομική λειτουργία τους ως αναγκών, υπό την προϋπόθεση ότι μπορούν να “πληρωθούν” (MEW, 25, 196). Οι μόνες ανάγκες που παίζουν οικονομικό ρόλο είναι οι ανάγκες που μπορούν να ικανοποιηθούν οικονομικά: οι ανάγκες αυτές δεν ορίζονται από την ανθρώπινη φύση γενικά, αλλά από τη δυνατότητά τους να πληρωθούν, δηλαδή από το εισοδηματικό επίπεδο των ατόμων και από τη *φύση* των διαθέσιμων προϊόντων, που είναι, σε δεδομένη στιγμή, το αποτέλεσμα των τεχνικών δυνατοτήτων παραγωγής. Ο καθορισμός των αναγκών των ατόμων από τις μορφές παραγωγής προχωρεί ακόμη πιο μακριά, αφού η παραγωγή δεν παράγει μόνο μέσα κατανάλωσης (αξίες χρήσης), αλλά και τον *τρόπο παραγωγής* τους, ακόμη και την επιθυμία για αυτά τα προϊόντα (*Εισαγωγή του 57*, MEW, 13, 14). Με άλλα λόγια, η ατομική κατανάλωση που φαίνεται να συσχετίζει άμεσα αξίες χρήσης και ανάγκες

40 Επισημαίνω ότι θα ήταν συγκλονιστικά ενδιαφέρον - κάτι που δεν μπορώ να κάνω εδώ - να μελετήσουμε αυτές τις εκτενείς κριτικές του Μαρξ για να δούμε αφενός τι χωρίζει τον Μαρξ από τον Σμιθ σε αυτό το κεφαλαίωδες σημείο και αφετέρου *πού και πώς εντοπίζει τη θεμελιώδη διαφορά του*, πώς εξηγεί την απίστευτη «*παραγνώριση*», «*πλάνη*», «*λήθη*» του Σμιθ που βρίσκονται στη βάση του «*παράλογου δόγματος*» που κυριαρχεί σε όλη τη σύγχρονη οικονομία, για να δούμε τελικώς γιατί ο Μαρξ νιώθει την ανάγκη να επαναλάβει τέσσερις, πέντε φορές αυτή την κριτική σαν να μην την ολοκλήρωνε ποτέ. Και θα ανακαλύπταμε, μεταξύ άλλων σημείων που ενδιαφέρουν επιστημολογικά, ότι η «*τεράστια παραγνώριση*» του Σμιθ σχετίζεται άμεσα με το ότι εξετάζει αποκλειστικά τον ατομικό καπιταλιστή, άρα οικονομικά υποκειμένα *έξω από τα πάντα*, ως έσχατα υποκειμένα της συνολικής διαδικασίας. Με άλλα λόγια θα ξαναβρίσκαμε με την άμεσα δραστική μορφή της την *καθοριστική παρουσία της ανθρωπολογικής ιδεολογίας*.

(οπότε και δίνει την εντύπωση ότι απορρέει κατ' ευθείαν από μια, έστω και ιστορικοποιημένη, ανθρωπολογία) μας παραπέμπει αφενός στις τεχνικές δυνατότητες παραγωγής (επίπεδο των *παραγωγικών δυνάμεων*) και αφετέρου στις *κοινωνικές σχέσεις παραγωγής* που καθορίζουν την διανομή των εισοδημάτων (τις μορφές με τις οποίες διαμοιράζεται η υπεραξία, και το μισθό). Από αυτό το σημείο φτάνουμε στη διανομή των ανθρώπων σε *κοινωνικές τάξεις*, οι οποίες γίνονται τα αληθινά “υποκείμενα” (αν μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε αυτόν τον όρο) της διαδικασίας παραγωγής. Έτσι, η άμεση σχέση των “αναγκών” που ορίστηκαν με αυτό τον τρόπο γίνεται απόλυτα μυθολογική. Ή μάλλον πρέπει να αντιστρέψουμε την τάξη πραγμάτων και να πούμε ότι, εάν είναι νοητή η ιδέα μιας ανθρωπολογίας, θα περνά πρώτα από τον οικονομικό (και όχι τον ανθρωπολογικό) ορισμό αυτών των “αναγκών”. Οι ανάγκες αυτές υπόκεινται σε διττό *δομικό* και όχι ανθρωπολογικό καθορισμό, στον καθορισμό που χωρίζει τα προϊόντα μεταξύ Τομέως I και Τομέως II και αποδίδει στις ανάγκες περιεχόμενο και νόημα (δομή της σχέσης των παραγωγικών δυνάμεων και των παραγωγικών σχέσεων). Συνεπώς, η αντίληψη αυτή αρνείται στην κλασική ανθρωπολογία το ρόλο θεμελίου του οικονομικού.

B. –Η ΔΙΑΝΟΜΗ

Ας δούμε τι συμβαίνει με τη νέα αυτή κατηγορία της διανομής που εμφανίζεται ως ουσιαστικός παράγοντας του ορισμού των αναγκών δίπλα στην παραγωγή. Και η διανομή παρουσιάζεται με διπλή όψη. Δεν είναι μόνο διανομή των εισοδημάτων (που παραπέμπει στις σχέσεις παραγωγής), αλλά και διανομή των αξιών χρήσης που παράγονται από τη διαδικασία παραγωγής. Όμως γνωρίζουμε ότι στις αξίες χρήσης συγκαταλέγονται τα προϊόντα του Τομέα I, ή μέσα παραγωγής, και τα προϊόντα του Τομέα II, ή μέσα κατανάλωσης. Τα προϊόντα του Τομέα II ανταλλάσσονται με τα εισοδήματα των ατόμων, άρα σε συνάρτηση με τα εισοδήματά τους, άρα με βάση τη διανομή τους, άρα με βάση την αρχική διανομή. Όσο για τα προϊόντα του Τομέα I (μέσα παραγωγής), που προορίζονται για την αναπαραγωγή των συνθηκών της παραγωγής, αυτά δεν ανταλλάσσονται προς τα εισοδήματα, αλλά ευθέως μεταξύ των κατεχόντων τα μέσα παραγωγής (σ' αυτό το συμπέρασμα καταλήγουν τα σχήματα του Δεύτερου Βιβλίου): μεταξύ των μελών της καπιταλιστικής τάξης που κατέχουν το μονοπώλιο των μέσων παραγωγής. Πίσω λοιπόν από την διανομή αξιών χρήσης διαγράφεται μια άλλη διανομή: η διανομή των ανθρώπων σε κοινωνικές τάξεις, που ασκεί ορισμένη λειτουργία στη διαδικασία παραγωγής.

“Κατά την πιο ρηχή της έννοια, η διανομή εμφανίζεται ως διανομή των προϊόντων, και έτσι πολύ απομακρυσμένη και σχεδόν ανεξάρτητη από την παραγωγή. Αλλά προτού η διανομή γίνει διανομή προϊόντων είναι: 1) διανομή των οργάνων της παραγωγής και 2) – κάτι που είναι περαιτέρω προσδιορισμός της ίδιας σχέσης – διανομή των μελών της κοινωνίας στα διάφορα είδη της παραγωγής (τα άτομα υπάγονται σε ορισμένες σχέσεις παραγωγής). Η διανομή των προϊόντων είναι προφανώς μόνο αποτέλεσμα αυτής της διανομής, η οποία περικλείεται στην διαδικασία παραγωγής και καθορίζει τη διάρθρωση της παραγωγής” (MEW, 13, 628).

Και στις δύο περιπτώσεις (διανομή των εισοδημάτων και διανομή των μέσων κατανάλωσης και παραγωγής, που αποτελούν δείκτη της διανομής των μελών της κοινωνίας σε ξεχωριστές τάξεις), έχουμε να κάνουμε με τις *σχέσεις παραγωγής* και με την ίδια την *παραγωγή*.

Η εξέταση των κατηγοριών που εκ πρώτης όψεως έμοιαζαν να απαιτούν τη θεωρητική παρέμβαση μιας ανθρωπολογίας του *homo oeconomicus*, και που, για το λόγο αυτό, μπορούσαν να την παρουσιάζουν φαινομενικά ως θεμέλιό τους, καταλήγει στο εξής διττό αποτέλεσμα: 1) στην εξαφάνιση της ανθρωπολογίας, η οποία παύει να παίζει το ρόλο της βάσης (καθορισμός του οικονομικού, καθορισμός των “υποκειμένων” της οικονομίας). Ο “επίπεδος χώρος” των οικονομικών φαινομένων δεν συνοδεύεται πλέον από τον

ανθρωπολογικό χώρο της ύπαρξης των ανθρώπινων υποκειμένων, 2) στην αναγκαία, περιεχόμενη στην ανάλυση της κατανάλωσης και της διανομής, αναγωγή στον τόπο όπου καθορίζεται πραγματικά το οικονομικό: *την παραγωγή*. Σύστοιχα, η θεωρητική αυτή εμβάθυνση εμφανίζεται ως μετασχηματισμός του πεδίου των οικονομικών φαινομένων: τη θέση του ομοιογενούς “επιπέδου χώρου” καταλαμβάνει ένα νέο σχήμα, κατά το οποίο τα οικονομικά “φαινόμενα” νοούνται υπό την κυριαρχία των “*σχέσεων παραγωγής*” που τα καθορίζουν.

Σίγουρα θα αναγνωρίσει κανείς, στο δεύτερο αποτέλεσμα μια βασική θέση του Μαρξ: *η παραγωγή* διέπει την κατανάλωση και τη διανομή, και όχι το αντίστροφο. Συχνά βλέπουμε να ανάγεται στη θέση αυτή και στα συνεπαγόμενά της ολόκληρη η ανακάλυψη του Μαρξ.

Ωστόσο η “αναγωγή” αυτή προσκρούει σε μια μικρή δυσκολία: η ανακάλυψη χρονολογείται ήδη από τους φυσιοκράτες, και ο Ρικάρντο, ο “κατ’ εξοχήν οικονομολόγος της παραγωγής” (Μαρξ) της έδωσε συστηματική μορφή. Πραγματικά, ο Ρικάρντο διακήρυξε την υπεροχή της παραγωγής επί της διανομής και της κατανάλωσης. Πρέπει μάλιστα να προχωρήσουμε πιο πέρα και να αναγνωρίσουμε, όπως ο Μαρξ στην *Εισαγωγή του 57*, ότι αν ο Ρικάρντο έλεγε ότι η διανομή αποτελούσε το καθαυτό αντικείμενο της Πολιτικής Οικονομίας, αναφερόταν στα στοιχεία της διανομής που αφορούν τη διανομή των φορέων της παραγωγής σε κοινωνικές τάξεις (MEW, 13, 627). Πρέπει πάντως να εφαρμόσουμε στον Ρικάρντο ό,τι λέει γι αυτόν ο Μαρξ σε σχέση με την υπεραξία. Ο Ρικάρντο, σύμφωνα με όλα τα εξωτερικά σημάδια, αναγνώριζε την πραγματικότητα της υπεραξίας, αλλά μιλούσε γι’ αυτήν ως κέρδος, πρόσοδο και τόκο, δηλαδή με άλλες έννοιες από τη δική του. Με τον ίδιο πάλι τρόπο, ο Ρικάρντο φαίνεται ότι αναγνωρίζει την ύπαρξη των σχέσεων παραγωγής, αλλά και εδώ μιλά γι’ αυτήν ως διανομή των εισοδημάτων και των προϊόντων, δίχως να παράγει *την έννοια* που τους αντιστοιχεί. Όσο έχουμε να κάνουμε με την αναγνώριση της *ύπαρξης* μιας πραγματικότητας υπό το ένδυμα που την μεταμφιέζει, δεν έχει σημασία αν η λέξη ή οι λέξεις που τη δηλώνουν είναι οι κατάλληλες. Αυτό άλλωστε επιτρέπει στον Μαρξ να διαβάζει με μια σειρά άμεσων υποκαταστάσεων, και να μεταφράζει τη *γλώσσα* του προκατόχου του, λέγοντας τη λέξη *υπεραξία* όπου ο Ρικάρντο λέει κέρδος - ή τις λέξεις *σχέσεις παραγωγής* όπου ο Ρικάρντο λέει διανομή εισοδημάτων. Όλα πάνε καλά ενόσω θέλουμε να επισημάνουμε την ύπαρξη ενός πράγματος: αρκεί να διορθώσουμε μια λέξη για να αποκαλέσουμε το πράγμα με το όνομά του. Όταν όμως έχουμε να κάνουμε με τις θεωρητικές συνέπειες αυτής της μεταμφίεσης, το ζήτημα γίνεται πολύ δυσχερέστερο. Από τη στιγμή που η λέξη έχει το ρόλο έννοιας, η καταλληλότητά της επισύρει σοβαρές θεωρητικές συνέπειες, ανεξάρτητα από το εάν ο εν λόγω συγγραφέας τις αναγνωρίζει (όπως συμβαίνει με τις δυσκολίες που συναντά ο Ρικάρντο) ή όχι. Αντιλαμβανόμαστε λοιπόν ότι αυτό που εκλαμβάνουμε ως μεταμφίεση μιας πραγματικότητας υπό το ένδυμα μιας ανακριβούς λέξης είναι η μεταμφίεση μιας δεύτερης μεταμφίεσης: η θεωρητική λειτουργία μιας έννοιας έχει μεταμφιεστεί σε απλή λέξη. Με αυτή την προϋπόθεση οι παραλλαγές ορολογίας ενδέχεται να είναι η πραγματική ένδειξη μιας παραλλαγής στην προβληματική και στο αντικείμενο. Φαίνεται σαν ο Μαρξ να είχε κάνει καταμερισμό στη δική του εργασία. Από τη μια πλευρά αρκείται στη δι’ υποκαταστάσεων ανάγνωση των προκατόχων του: αυτό δείχνει τη “γενναιοδωρία” του (Ενγκελς), που τον κάνει να αναγνωρίζει πάντα ανοιχτόχερα τις οφειλές του, και να αντιμετωπίζει στην πράξη τους “παραγωγούς” ως “επινοητές”. Σε άλλα σημεία όμως, ο Μαρξ αποδεικνύεται ανελέητος ως προς τις θεωρητικές συνέπειες της τύφλωσης των προκατόχων του σχετικά με το εννοιολογικό περιεχόμενο των πραγματικοτήτων που αυτοί παρήγαγαν. Όταν ο Μαρξ ασκεί, με τη μεγαλύτερη δυνατή αυστηρότητα, κριτική στον Σμιθ ή στον Ρικάρντο επειδή δεν μπόρεσαν να ξεχωρίσουν την υπεραξία από τις μορφές ύπαρξής της, στην πραγματικότητα τους κατηγορεί ότι δεν απέδωσαν στην πραγματικότητα που κατόρθωσαν να “παραγάγουν” την *έννοια* που της αντιστοιχούσε. Εδώ βλέπουμε ξεκάθαρα ότι η απλή “παράλειψη” μιας λέξης, στην πραγματικότητα είναι η απουσία μιας *έννοιας*, αφού η απουσία ή η παρουσία μιας έννοιας κρίνει την τύχη μιας αλυσίδας από θεωρητικές συνέπειες. Αυτό μας

διαφωτίζει για τις επιπτώσεις της απουσίας της λέξης στη θεωρία που “ενέχει” αυτή την απουσία: η απουσία μιας “λέξης” σημαίνει την παρουσία μιας άλλης έννοιας. Με άλλα λόγια, όποιος νομίζει ότι το μόνο που έχει να κάνει είναι να αποκαταστήσει κάποια “λέξη” που απουσιάζει από το λόγο του Ρικάρντο, διατρέχει τον κίνδυνο να παρανοήσει το *εννοιολογικό* περιεχόμενο αυτής της απουσίας, και να περιορίσει σε απλές “λέξεις” τις έννοιες του Ρικάρντο. Σ’ αυτό το κρυφτούλι λανθασμένων ταυτίσεων (πιστεύουμε ότι αποκαθιστούμε μια λέξη, ενώ στην ουσία κατασκευάζουμε μια έννοια, πιστεύουμε οι έννοιες του Ρικάρντο είναι απλές λέξεις), πρέπει να αναζητήσουμε το λόγο για τον οποίο ο Μαρξ ταυτόχρονα επαινεί τις ανακαλύψεις που έκαναν οι προκατόχοι του, καίτοι εκείνοι “παρήγαγαν” και δεν “ανακάλυπταν”, και τους επικρίνει δριμύτατα για τα θεωρητικά συμπεράσματα που απλώς έβγαζαν από αυτές. Ήταν απαραίτητο να εισέλθω σε λεπτομέρειες, για να μπορέσω να σταθμίσω ορθά το νόημα της παρακάτω κρίσης του Μαρξ:

“ο Ρικάρντο, ο οποίος ενδιαφερόταν να εννοήσει τη σύγχρονη παραγωγή στην καθορισμένη κοινωνική της διάρθρωση, και ο οποίος είναι ο κατ’ εξοχήν οικονομολόγος της παραγωγής, δηλώνει, ακριβώς γι’ αυτό το λόγο, ότι πραγματικό θέμα της σύγχρονης πολιτικής οικονομίας δεν είναι η παραγωγή, αλλά η διανομή” (MEW, 13, 628).

«Ακριβώς γι αυτό το λόγο» σημαίνει πως «*ενστικτωδώς* (αντελήφθη) ότι οι μορφές διανομής αποτελούν την πιο ξεκάθαρη έκφραση με την οποία παγιώνονται οι φορείς της παραγωγής σε δεδομένη κοινωνία” (MEW, 13, 627).

Οι σταθερές σχέσεις των φορέων της παραγωγής σε δεδομένη κοινωνία” είναι βέβαια οι *σχέσεις παραγωγής*, που ο Μαρξ λαμβάνει υπόψη όχι ως “*ενστικτώδη*” διαίσθηση, “*εν αγνοία*” του δηλαδή, -αλλά ως έννοια με τις συνέπειές της. Αυτό ανατρέπει το αντικείμενο της κλασικής Οικονομίας και μαζί με αυτό την ίδια την επιστήμη της Πολιτικής Οικονομίας.

Το *ιδιάζον* χαρακτηριστικό του Μαρξ δεν είναι το ότι επισήμανε ή έδειξε την πρωταρχία της παραγωγής (ο Ρικάρντο το είχε ήδη κάνει με τον τρόπο του), αλλά το ότι μετασημάτισε την έννοια της παραγωγής, αποδίδοντάς της ένα αντικείμενο ριζικά διαφορετικό από το αντικείμενο που υπεδείκνυε η παλιά έννοια.

Γ. Η ΠΑΡΑΓΩΓΗ

Σύμφωνα με τον Μαρξ κάθε παραγωγή έχει δύο αξεχώριστα χαρακτηριστικά: τη *διαδικασία εργασίας* που περιλαμβάνει το μετασχηματισμό που επιβάλλει ο άνθρωπος στις φυσικές πρώτες ύλες για να τις καταστήσει αξίες χρήσης και τις *κοινωνικές σχέσεις παραγωγής* υπό τον καθορισμό των οποίων εκτελείται η διαδικασία εργασίας. Θα εξετάσουμε διαδοχικά αυτά τα δύο στοιχεία, τη διαδικασία εργασίας (α) και τις σχέσεις παραγωγής (β).

A) Η διαδικασία εργασίας

Η ανάλυση της διαδικασίας εργασίας αφορά τους υλικούς όρους και τις τεχνικές παραγωγής.

«Η διαδικασία εργασίας (...) είναι η σκόπιμη δραστηριότητα για την παραγωγή αξιών χρήσης, ιδιοποίηση του φυσικού για ανθρώπινες ανάγκες, γενικός όρος της υλικής ανταλλαγής μεταξύ ανθρώπου και φύσης, αιώνιος φυσικός όρος της ανθρώπινης ζωής και συνεπώς ανεξάρτητος από κάθε μορφή αυτής της ζωής ή μάλλον κοινός σε όλες τις κοινωνικές μορφές» (MEW, 23, 198).

Η διαδικασία περιορίζεται στο συνδυασμό τριών απλών στοιχείων: «... η σκόπιμη δραστηριότητα ή εργασία καθ’ εαυτή, το αντικείμενό της και τα μέσα της» (MEW, 23, 193). Στη διαδικασία εργασίας

επέρχεται λοιπόν μια δαπάνη της εργασιακής δύναμης των ανθρώπων που χρησιμοποιείται σύμφωνα με τους κατάλληλους κανόνες (τεχνικές), τα καθορισμένα εργαλεία εργασίας και μετασχηματίζει το *αντικείμενο* εργασίας (δηλαδή μια ακατέργαστη ύλη ή μια ύλη ήδη επεξεργασμένη ή πρώτη ύλη) σε χρήσιμο αντικείμενο.

Αυτή η ανάλυση αναδεικνύει *δύο βασικά χαρακτηριστικά* που θα εξετάσουμε διαδοχικά: την *υλική* υφή των όρων της διαδικασίας εργασίας και τον κυρίαρχο ρόλο των *μέσων παραγωγής* στη διαδικασία εργασίας.

Πρώτο χαρακτηριστικό. Κάθε παραγωγική δαπάνη της εργασιακής δύναμης μπορεί να επέλθει μόνον αν υπάρχουν υλικοί όροι που ανάγονται πλήρως στη φύση είτε ακατέργαστη είτε μετασχηματισμένη από την ανθρώπινη δραστηριότητα. Όταν ο Μαρξ γράφει ότι «η εργασία είναι πρωταρχικά μια διαδικασία μεταξύ ανθρώπου και φύσης στην οποία ο άνθρωπος επιτυγχάνει, ρυθμίζει και ελέγχει με τη δραστηριότητά του την ανταλλαγή υλικών με τη φύση... παίζει απέναντι στη φύση το ρόλο μιας φυσικής δύναμης», αυτό σημαίνει ότι ο μετασχηματισμός της υλικής φύσης σε προϊόντα, άρα η διαδικασία εργασίας ως υλικού μηχανισμού, κυριαρχείται από φυσικούς νόμους της φύσης και της τεχνολογίας. Αυτός ο καθορισμός της *διαδικασίας* εργασίας από τις υλικές συνθήκες απαγορεύει οποιαδήποτε «ανθρωπιστική» σύλληψη της ανθρώπινης εργασίας ως αμιγούς δημιουργίας. Γνωρίζουμε ότι αυτός ο ιδεαλισμός δεν παρέμεινε στο επίπεδο του μύθου, αλλά κυριάρχησε στην ίδια την πολιτική οικονομία και ακολούθως στις οικονομικές ουτοπίες του χυδαίου σοσιαλισμού, για παράδειγμα στον Προυντόν (σχέδιο λαϊκής τράπεζας), στον Γκρέν («κουπόνια εργασίας») και τελικά στο Πρόγραμμα της Γκότα που εξήγγειλε στην πρώτη γραμμή:

«η εργασία είναι η πηγή κάθε πλούτου και κάθε πολιτισμού»,
κάτι στο οποίο ο Μαρξ απάντησε:

«Η εργασία δεν είναι η πηγή κάθε πλούτου. Η φύση είναι πηγή των αξιών χρήσης (που είναι επίσης βέβαια ο πραγματικός πλούτος) όσο και η εργασία που δεν είναι παρά η έκφραση μια φυσικής δύναμης, της εργασιακής δύναμης του ανθρώπου. Αυτή η φρασεολογία βρίσκεται σε όλα τα παιδικά παραμύθια και δεν είναι αληθινή παρά εάν *υποθέσουμε* ότι η εργασία πραγματοποιείται με όλα τα εργαλεία και τις διαδικασίες της. Αλλά ένα σοσιαλιστικό πρόγραμμα δεν θα έπρεπε να επιτρέπει σε αυτή την αστική φρασεολογία να αποσιωπά τους όρους που είναι αναγκαίοι για να τις δώσουν νόημα (...) Οι αστοί έχουν θαυμάσιους λόγους μα αποδίδουν στην εργασία μια *υπερφυσική δημιουργική δύναμη*» (MEW, 19, 15).

Ο ίδιος ουτοπισμός έκανε τον Σμιθ, και όλους τους ουτοπιστές που τον ακολούθησαν στο σημείο αυτό, να μην περικλείουν στις οικονομικές έννοιες την *τυπική αναπαράσταση της αναγκαιότητας της αναπαραγωγής των υλικών συνθηκών της διαδικασίας εργασίας* ως ουσιαστική για την ύπαρξη αυτής της διαδικασίας - και άρα να κάνουν αφαίρεση της *παρούσας* υλικότητας των παραγωγικών δυνάμεων (αντικειμένων εργασίας, υλικών οργάνων εργασίας) που εμπεριέχονται σε κάθε διαδικασία παραγωγής (από τη σκοπιά αυτή, η Πολιτική Οικονομία του Σμιθ στερείται μιας θεωρίας της *αναπαραγωγής*, που είναι απαραίτητη σε κάθε θεωρία της παραγωγής). Ο ίδιος ιδεαλισμός της εργασίας επιτρέπει στον Μαρξ των Χειρογράφων του 44 να δηλώνει ότι ο Σμιθ ήταν ο «Λούθηρος της σύγχρονης Πολιτικής Οικονομίας» επειδή ανήγαγε τελικά τα αγαθά (τις αξίες χρήσης) αποκλειστικά στην ανθρώπινη *εργασία*. Αυτό επισφραγίζει τη θεωρητική ένωση του Σμιθ και του Χέγκελ: ο πρώτος ανήγαγε την πολιτική οικονομία συνολικά στην υποκειμενικότητα της εργασίας, και ο δεύτερος συνέλαβε «την εργασία ως ουσία του ανθρώπου». Στο *Κεφάλαιο*, ο Μαρξ έρχεται σε ρήξη με αυτό τον ιδεαλισμό της εργασίας, σκεπτόμενος την έννοια των υλικών όρων κάθε διαδικασίας εργασίας και παράγοντας την έννοια των *οικονομικών μορφών ύπαρξης* αυτών των υλικών όρων: στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής έχουμε τις καθοριστικές διακρίσεις σταθερού και μεταβλητού κεφαλαίου και Τομέα I και II της παραγωγής.

Με το απλό αυτό παράδειγμα μπορούμε να υπολογίσουμε τις θεωρητικές και πρακτικές επιπτώσεις που έχει στο ίδιο το επίπεδο της οικονομικής ανάλυσης ο απλός διαλογισμός της *έννοιας του αντικειμένου*

της. Ήταν αρκετό να σκεφθεί ο Μαρξ ότι η πραγματικότητα των υλικών όρων παραγωγής περικλείεται στην έννοια της παραγωγής, για να φέρει στο φως, στο πεδίο της ίδιας της οικονομικής ανάλυσης, έννοιες “δραστικές” από οικονομική άποψη (σταθερό και μεταβλητό κεφάλαιο, Τομέας I και II), οι οποίες ανατρέπουν τη διάταξη και την υφή της. Η έννοια του αντικειμένου της δεν είναι παραοικονομική έννοια, είναι η έννοια της κατασκευής οικονομικών εννοιών αναγκαίων για την κατανόηση της φύσης του ίδιου του οικονομικού αντικειμένου: οι οικονομικές έννοιες του σταθερού και του μεταβλητού κεφαλαίου, του Τομέα I και II, δεν είναι παρά ο οικονομικός ορισμός, στο ίδιο το πεδίο της οικονομικής ανάλυσης, της έννοιας των *υλικών όρων της διαδικασίας εργασίας*. Οπότε η έννοια του αντικειμένου υπάρχει άμεσα με τη μορφή ευθέως “δραστικών” οικονομικών εννοιών. Χωρίς όμως την έννοια του αντικειμένου, οι εν λόγω έννοιες δεν θα είχαν παραχθεί, και εμείς θα είχαμε παραμείνει στον οικονομικό ιδεαλισμό του Σμιθ, που εκτίθεται σε όλους τους πειρασμούς της ιδεολογίας.

Το σημείο αυτό είναι κεφαλαιώδες γιατί μας δείχνει πως, για να δηλώσει κανείς μαρξιστής, δεν είναι αρκετό να θεωρεί ότι η οικονομία και, εντός της, η παραγωγή εξουσιάζουν τις λοιπές σφαίρες της κοινωνικής ύπαρξης. Όποιος διακηρύσσει αυτή τη θέση ενδέχεται να αναπτύσσει παράλληλα μια ιδεαλιστική αντίληψη για την οικονομία και την παραγωγή, λέγοντας ότι η εργασία είναι “η ουσία του ανθρώπου” και της πολιτικής οικονομίας, με δυο λόγια να αναπτύσσει μια ανθρωπολογική ιδεολογία της εργασίας, του “πολιτισμού της εργασίας” κλπ. Αντίθετα, ο υλισμός του Μαρξ προϋποθέτει μια υλιστική αντίληψη της οικονομικής παραγωγής, προϋποθέτει δηλαδή, μεταξύ άλλων, τη φανερή ύπαρξη των υλικών συνθηκών της διαδικασίας εργασίας.

Εδώ βρίσκει άμεσα την εφαρμογή της η διατύπωση του Μαρξ που περιλαμβάνεται στο γράμμα προς τον Ένγκελς που ανέφερα, όπου ο Μαρξ διευκρινίζει ότι εκείνος “απέδωσε μια τελείως διαφορετική βαρύτητα στην κατηγορία της αξίας χρήσης» σε σχέση με τους προκατόχους του. Σε τούτο το σημείο προσκρούουν όλες οι ερμηνείες του μαρξισμού ως “φιλοσοφίας της εργασίας”, ανεξαρτήτως του αν είναι ηθικές, περσοναλιστικές ή υπαρξιακές. Αυτό ισχύει ιδίως για τη σαρτρική θεωρία του πρακτικο-αδρανούς, διότι στερείται της έννοιας της τροπικότητας των υλικών όρων της διαδικασίας εργασίας. Ήδη ο Σμιθ ανήγαγε τους τρέχοντες υλικούς όρους της διαδικασίας εργασίας στην παρελθούσα εργασία. Έτσι διέλυσε σε μια εις άπειρον αναγωγή την *παρούσα ύπαρξη* των υλικών όρων που απαιτούνται σε δεδομένη στιγμή για να υπάρξει η διαδικασία εργασίας, στη *μη-παρούσα ύπαρξη εργασιών* που είχαν συντελεσθεί προηγούμενα, στην ανάμνησή τους (ο Χέγκελ μάλιστα επρόκειτο να επικυρώσει την αντίληψη αυτή με τη θεωρία της “Erinnerung”). Παρομοίως ο Σάρτρ διαλύει στη φιλοσοφική ανάμνηση μιας προγενέστερης πράξης, που επίσης έπεται μιας ή πολλών άλλων προγενέστερων πράξεων, ώσπου να φθάσουμε στην πράξη του πρωταρχικού υποκειμένου, στις *τρέχουσες* υλικές συνθήκες, ο δομικός συνδυασμός των οποίων διέπει κάθε ενεργή εργασία, κάθε τρέχοντα μετασχηματισμό μιας πρώτης ύλης σε χρήσιμο προϊόν. Στον Σμιθ, που είναι οικονομολόγος, αυτή η ιδεατή διάλυση έχει σοβαρές θεωρητικές συνέπειες στην περιοχή της οικονομίας. Στον Σάρτρ εξιδανικεύεται άμεσα στη ρητή φιλοσοφική “αλήθεια” της: η λανθάνουσα στον Σμιθ ανθρωπολογία του υποκειμένου, παίρνει στον Σάρτρ την ανοιχτή μορφή μιας φιλοσοφίας της ελευθερίας.

Δεύτερο χαρακτηριστικό. Η ίδια ανάλυση της διαδικασίας εργασίας αναδεικνύει τον κυρίαρχο ρόλο των «μέσων εργασίας».

«Η χρήση και δημιουργία των μέσων παραγωγής (...) χαρακτηρίζουν την ειδικά ανθρώπινη διαδικασία εργασίας και γι αυτό ο Φράνκλιν ορίζει τον άνθρωπο ως ‘a toolmaking animal’, ένα ζώο που παράγει εργαλεία. Την ίδια σημασία που έχει η δομή των ευρημάτων κοκκάλων για την κατανόηση της δομής εξαφανισμένων ζωικών ειδών έχουν τα ευρήματα εργαλείων για το χαρακτηρισμό εξαφανισμένων οικονομικών κοινωνικών σχηματισμών. Δεν διαφοροποιεί τις εποχές το τι δημιουργήθηκε αλλά το πώς, με ποια εργαλεία δημιουργήθηκε. Τα εργαλεία δεν είναι μόνον το μέτρο της βαθμίδας εξέλιξης της ανθρώπινης εργασιακής δύναμης, αλλά και ο δείκτης των κοινωνικών σχέσεων υπό τις οποίες διεξαγόταν η εργασία» (MEW, 23, 194-195).

Ανάμεσα στα τρία συστατικά στοιχεία της διαδικασίας εργασίας (αντικείμενα, μέσα, εργασιακή δύναμη) υπάρχει λοιπόν ένα κυρίαρχο: τα μέσα εργασίας. Αυτό το στοιχείο επιτρέπει να εντοπίσουμε και να καθορίσουμε, μέσα στη διαδικασία εργασίας που είναι κοινή σε όλες τις οικονομικές περιόδους, την ειδοποιό διαφορά που διακρίνει τις βασικές μορφές της διαδικασίας αυτής. Τα «μέσα εργασίας» καθορίζουν την ειδική μορφή της εξεταζόμενης διαδικασίας εργασίας, προσδιορίζοντας τον «τρόπο επίθεσης» στην εξωτερική φύση που υποβάλλεται σε μετασχηματισμό στην οικονομική παραγωγή, καθορίζουν τον *τρόπο παραγωγής*, μια κατηγορία θεμελιώδη στη μαρξιστική ανάλυση (τόσο στην οικονομία, όσο και στην ιστορία). Και ταυτόχρονα ορίζουν το βαθμό *παραγωγικότητας* της παραγωγικής εργασίας. Έτσι, η έννοια των κατάλληλων διαφορών που μπορούν να παρατηρηθούν στις ποικιλίες της διαδικασίας εργασίας, επιτρέπει όχι μόνο την “περιοδολόγηση” της ιστορίας, αλλά κυρίως την κατασκευή της έννοιας της ιστορίας: η έννοια του *τρόπου παραγωγής* θεμελιώνεται, από τη σκοπιά που εξετάζουμε εδώ, στις ποιοτικές διαφορές των μέσων εργασίας, δηλαδή στην παραγωγικότητά τους. Χρειάζεται να επισημάνουμε ότι υπάρχει άμεση σχέση ανάμεσα στην έννοια του κυρίαρχου ρόλου των μέσων εργασίας και στην οικονομικά “δραστική” έννοια της παραγωγικότητας; Χρειάζεται να σημειώσουμε ότι η κλασική οικονομία δεν κατάφερε ποτέ, όπως της καταλογίζει ο Μαρξ, να απομονώσει και να χαρακτηρίσει την έννοια της παραγωγικότητας - και ότι η παρανόησή της στο ζήτημα της ιστορίας συνδέεται με την απουσία της έννοιας του *τρόπου παραγωγής*⁴¹;

Ο Μαρξ παράγοντας την έννοια-κλειδί της παραγωγής μπορεί τελικά να εκφράσει το διαφοροποιητικό βαθμό στον οποίο η παραγωγή επιτίθεται υλικά στη φύση, το διαφοροποιητικό τρόπο με τον οποίο υφίσταται η ενότητα “ανθρώπου και φύσης” και τους βαθμούς στους οποίους παραλλάζει η ενότητα αυτή. Ενώ όμως μας αποκαλύπτει τη θεωρητική σημασία που έχει να λαμβάνουμε υπόψη μας τις *υλικές συνθήκες* της παραγωγής, η έννοια του τρόπου παραγωγής μας αποκαλύπτει ταυτόχρονα και μιαν άλλη πραγματικότητα καθοριστική και σύστοιχη με το βαθμό παραλλαγής της ενότητας “φύση-άνθρωπος”: *τις σχέσεις παραγωγής*.

«Δεν διαφοροποιεί τις εποχές το τι δημιουργήθηκε αλλά το πώς, με ποια εργαλεία δημιουργήθηκε. Τα εργαλεία δεν είναι μόνον το μέτρο της βαθμίδας εξέλιξης της ανθρώπινης εργασιακής δύναμης, αλλά και ο δείκτης των κοινωνικών σχέσεων υπό τις οποίες διεξαγόταν η εργασία» (MEW, 23, 194-195).

Ανακαλύπτουμε έτσι ότι η ενότητα ανθρώπου-φύσης που εκφράζεται από το βαθμό παραλλαγής αυτής της ενότητας είναι ταυτόχρονα η ενότητα ανθρώπου-φύσης και των κοινωνικών σχέσεων στις οποίες πραγματοποιείται η παραγωγή. Η έννοια του τρόπου παραγωγής περιέχει συνεπώς την έννοια της ενότητας αυτής της διττής ενότητας.

β) Οι σχέσεις παραγωγής

Βρισκόμαστε ενώπιον ενός νέου όρου της διαδικασίας παραγωγής. Μετά από τους *υλικούς* όρους, όπου εκφράζεται η ειδοποιός υφή της σχέσης που διατηρεί ο άνθρωπος με τη φύση, πρέπει να μελετήσουμε τους κοινωνικούς όρους της διαδικασίας παραγωγής, τις *κοινωνικές σχέσεις παραγωγής*. Αυτοί οι νέοι όροι αφορούν τον ειδικό τύπο των σχέσεων ανάμεσα στους *φορείς παραγωγής* ανάλογα με τις σχέσεις ανάμεσα σε αυτούς και στα υλικά μέσα παραγωγής. Αυτή η διευκρίνιση είναι κεφαλαιώδης διότι *οι κοινωνικές σχέσεις παραγωγής επ’ ουδενί λόγω ανάγονται σε απλές σχέσεις μεταξύ ανθρώπων, σε σχέσεις που αφορούν απλά και μόνο ανθρώπους και άρα σε παραλλαγές μιας καθολικής μήτρας, της διυποκειμενικότητας* (αναγνώριση, κύρος, αγώνας, κυριαρχία και υποδούλωση κλπ.). Οι κοινωνικές σχέσεις παραγωγής δεν εμφανίζουν στον Μαρξ μόνον ανθρώπους, αλλά και τους φορείς της διαδικασίας παραγωγής και τους *υλικούς της όρους* σε ειδικούς συνδυασμούς. Επιμένω σε αυτό το σημείο για ένα λόγο που συμπίπτει με την ανάλυση που έκανε ο Ρανσιέρ

41 Για όλα αυτά τα ζητήματα που απλώς σκιαγραφούνται σε αυτό το κεφάλαιο βλ. το κείμενο του Ε. Μπαλιμπάρ, ιδίως την αξιοσημείωτη ανάλυσή του για την έννοια των *παραγωγικών δυνάμεων*.

για ορισμένες εκφράσεις του Μαρξ, όπου, με ορολογία ακόμη εμπνεόμενη από την ανθρωπολογική φιλοσοφία της νεότητάς του, θα μπορούσαμε να μπούμε στον πειρασμό να αντιπαραθέσουμε, κατά γράμμα, τις σχέσεις μεταξύ ανθρώπων και τις σχέσεις μεταξύ πραγμάτων. Όμως, στις *σχέσεις παραγωγής* συγκαταλέγονται αναγκαία σχέσεις μεταξύ ανθρώπων και πραγμάτων, με αποτέλεσμα οι σχέσεις των ανθρώπων μεταξύ τους να ορίζονται από τη συγκεκριμένη σχέση ανάμεσα στους ανθρώπους και στα υλικά στοιχεία της διαδικασίας παραγωγής.

Πως όμως νοεί ο Μαρξ αυτές τις σχέσεις; Τις νοεί ως “διανομή” ή “συνδυασμό” (Verbindung). Όταν μιλά για τη διανομή στην *Εισαγωγή του 57*, ο Μαρξ γράφει:

“Κατά την πιο ρηχή της έννοια, η διανομή εμφανίζεται ως διανομή των προϊόντων, και έτσι πολύ απομακρυσμένη και σχεδόν ανεξάρτητη από την παραγωγή. Αλλά προτού η διανομή γίνει διανομή προϊόντων είναι: 1) διανομή των οργάνων της παραγωγής και 2) – κάτι που είναι περαιτέρω προσδιορισμός της ίδιας σχέσης – διανομή των μελών της κοινωνίας στα διάφορα είδη της παραγωγής (τα άτομα υπάγονται σε ορισμένες σχέσεις παραγωγής). Η διανομή των προϊόντων είναι προφανώς μόνο αποτέλεσμα αυτής της διανομής, η οποία περικλείεται στην διαδικασία παραγωγής και καθορίζει τη διάρθρωση της παραγωγής (Gliederung). Το να εξετάζουμε την παραγωγή ανεξάρτητα από την διανομή που περικλείεται μέσα της είναι προφανώς κενή αφαίρεση, ενώ αντίστροφα η ίδια η διανομή των προϊόντων ενέχεται στη διανομή που συνιστά πρωταρχικά μια στιγμή της παραγωγής (Moment) (...) η παραγωγή ξεκινά αναγκαστικά από ορισμένη διανομή των οργάνων παραγωγής” (MEW, 13, 628-629).

Η διανομή έγκειται λοιπόν σε μια ορισμένη *απονομή* των μέσων παραγωγής στους φορείς παραγωγής, σε μια ρυθμισμένη σχέση που έχει εδραιωθεί μεταξύ των μέσων παραγωγής αφενός και των φορέων της παραγωγής αφετέρου. Τυπικά αυτή η κατανομή-απονομή μπορεί να νοηθεί ως συνδυασμός (Verbindung) στοιχείων, τα οποία είτε ανήκουν στα μέσα παραγωγής, είτε στους φορείς παραγωγής, συνδυασμός που πραγματοποιείται με συγκεκριμένους τρόπους.

Αυτή είναι η έκφραση του ίδιου του Μαρξ.

“Ανεξάρτητα από το ποιες είναι οι κοινωνικές μορφές της παραγωγής, οι εργάτες και τα μέσα παραγωγής παραμένουν πάντα συντελεστές της. Αλλά και οι μεν και οι δε είναι συντελεστές μόνο δυνάμει όσο βρίσκονται σε κατάσταση διαχωρισμού μεταξύ τους. Για να μπορέσει να υπάρξει παραγωγή χρειάζεται να συνδεθούν. Ο ιδιαίτερος τρόπος με τον οποίο κατασκευάζεται η σύνδεση αυτή διαφοροποιεί τις διάφορες οικονομικές εποχές της κοινωνικής δομής” (Κεφάλαιο, τ. 1, MEW, 23, 42).

Σε άλλο κείμενο, αναμφισβήτητα πιο σπουδαίο (*Κεφάλαιο*, τ. 3, MEW, 25, 799-800), που μιλά για το φεουδαρχικό τρόπο παραγωγής, ο Μαρξ γράφει:

“η ειδική οικονομική μορφή με την οποία αποσπάται απλήρωτη υπερεργασία από τους άμεσους παραγωγούς, καθορίζει τη σχέση κυριαρχίας-υποδούλωσης, όπως απορρέει από την ίδια την παραγωγή και επιδρά καθοριστικά σε αυτή. Αλλά εδώ βασίζεται ολόκληρη η διαμόρφωση του οικονομικού, που απορρέει από τις ίδιες τις σχέσεις παραγωγής και, ταυτόχρονα, η ειδική πολιτική μορφή της. Στην άμεση σχέση των ιδιοκτητών των όρων παραγωγής με τους άμεσους παραγωγούς – σχέση που η εκάστοτε μορφή της αντιστοιχεί με φυσικό τρόπο σε ορισμένο επίπεδο ανάπτυξης του τρόπου εργασίας, και συνεπώς της κοινωνικής παραγωγικής της δύναμης – βρίσκουμε το βαθύτερο μυστικό, το κρυμμένο θεμέλιο ολόκληρου του κοινωνικού οικοδομήματος και κατά συνέπεια της πολιτικής σχέσης εξουσίας και εξάρτησης, με δυο λόγια της εκάστοτε ειδικής μορφής του κράτους”.

Οι αναπτύξεις αυτού του κειμένου φέρνουν στο φως, πίσω από τα δύο στοιχεία που είχαμε ως τα τώρα μπροστά μας (φορείς και μέσα παραγωγής) διακρίσεις πρωταρχικής σημασίας. Από την πλευρά των μέσων παραγωγής βλέπουμε να εμφανίζεται η ήδη γνωστή διάκριση ανάμεσα στο αντικείμενο της παραγωγής, π.χ. τη

γη (που έπαιξε άμεσα καθοριστικό ρόλο σε όλους τους προηγούμενους του καπιταλισμού τρόπους παραγωγής) και στα εργαλεία παραγωγής. Από την πλευρά των φορέων της παραγωγής βλέπουμε να εμφανίζεται, εκτός από τη διάκριση ανάμεσα στον εργαζόμενο και στην εργασιακή δύναμη, μια ουσιαστική διάκριση ανάμεσα στους άμεσους φορείς της παραγωγής (έκφραση του Μαρξ) που η εργασιακή τους δύναμη κινητοποιείται στην παραγωγή, και τους άλλους ανθρώπους που έχουν ρόλο στη γενική διαδικασία της παραγωγής ως ιδιοκτήτες των μέσων παραγωγής, χωρίς όμως να έχουν θέση ως εργαζόμενοι ή άμεσοι φορείς, αφού η εργασιακή τους δύναμη δεν χρησιμοποιείται στη διαδικασία παραγωγής. Μπορούμε να ορίσουμε τους διάφορους τρόπους παραγωγής που υπήρξαν ή μπορούν να υπάρξουν στην ανθρώπινη ιστορία συνδυάζοντας, συσχετίζοντας τα στοιχεία αυτά: εργασιακή δύναμη, άμεσα εργαζόμενοι, αφεντικά ως μη άμεσα εργαζόμενοι, αντικείμενο της παραγωγής, εργαλεία παραγωγής, κλπ. Το εγχείρημα συσχετισμού προϋπαρχόντων στοιχείων θα μπορούσε να μας κάνει να σκεφθούμε ότι υπάρχει μια *συνδυαστική*, αν η τελείως ιδιαίτερη φύση των σχέσεων που υπάρχουν σε αυτούς τους συνδυασμούς δεν όριζε και περιόριζε στενά το πεδίο τους. Για να κατασκευάσουμε τους διάφορους τρόπους παραγωγής πρέπει βέβαια να συνδυάσουμε τα διάφορα στοιχεία που αναφέραμε, αλλά χρησιμοποιώντας ειδικούς τρόπους συνδυασμού – ειδικές “*Verbindungen*” – που αποκτούν νόημα μόνο στο πλαίσιο της ιδιάζουσας φύσης του αποτελέσματος της συνδυαστικής (που είναι η πραγματική παραγωγή). Πρόκειται για την *ιδιοκτησία*, την *κατοχή*, τη *διάθεση*, την *επικαρπία*, την *κοινότητα*, κλπ. Εφαρμόζοντας στις διαφορετικές διανομές των παρόντων στοιχείων ειδικές σχέσεις παράγουμε ένα περιορισμένο ορισμό σχηματισμών, οι οποίοι συνιστούν τις σχέσεις παραγωγής των συγκεκριμένων τρόπων παραγωγής. Αυτές οι σχέσεις παραγωγής καθορίζουν τους δεσμούς που διατηρούν οι διάφορες ομάδες φορέων παραγωγής με τα αντικείμενα και τα εργαλεία παραγωγής, και για το λόγο αυτό διανέμουν επίσης τους φορείς της παραγωγής σε λειτουργικές ομάδες που κατέχουν ορισμένη θέση στη διαδικασία παραγωγής. Οι σχέσεις μεταξύ των φορέων της παραγωγής είναι, λοιπόν, το αποτέλεσμα των τυπικών σχέσεων που διατηρούν με τα μέσα παραγωγής (αντικείμενο, εργαλεία) και της κατανομής τους σε ομάδες που ορίζονται και εντοπίζονται λειτουργικά στη σχέση προς τα μέσα παραγωγής από τη δομή της παραγωγής.

Δεν μπορώ να εισέλθω σε μια θεωρητική ανάλυση της έννοιας “συνδυασμός”, και των διαφόρων μορφών της: παραπέμπω επ’ αυτού στην εργασία του Μπαλιμπάρ. Πάντως, είναι φανερό ότι η θεωρητική φύση της έννοιας “συνδυασμός” μπορεί να θεμελιώσει τη θέση που προβάλλαμε προηγούμενα, με *κριτική* μορφή, ότι ο μαρξισμός *δεν είναι ιστορικισμός* αφού η μαρξική έννοια της ιστορίας στηρίζεται στην αρχή της παραλλαγής των μορφών αυτού του “συνδυασμού”. Θα ήθελα μόνο να επιμείνω στην ιδιαίτερη φύση των σχέσεων παραγωγής που αναφέραμε, οι οποίες αξίζουν της προσοχής μας *για δύο λόγους*.

Είδαμε στο κείμενο που μόλις παρέθεσα ότι ο Μαρξ δείχνει πως μια τέτοια μορφή συνδυασμού των υπαρχόντων στοιχείων συνεπαγόταν αναγκαία μια ορισμένη μορφή κυριαρχίας και υποδούλωσης απαραίτητη για την εξασφάλιση αυτού του συνδυασμού, δηλαδή ορισμένη *πολιτική* διαμόρφωση (*Gestaltung*) της κοινωνίας. Βλέπουμε πού ακριβώς θεμελιώνεται η αναγκαιότητα και η μορφή του πολιτικού “σχηματισμού”: στο επίπεδο των *Verbindungen* που συνιστούν τους τρόπους σύνδεσης μεταξύ φορέων και μέσων παραγωγής, στο επίπεδο των σχέσεων παραγωγής, κατοχής, διάθεσης, κλπ.⁴² Οι τύποι αυτοί σχέσεων, ανάλογα με τη διαφοροποίηση ή μη των φορέων παραγωγής σε άμεσους εργαζόμενους και αφεντικά, καθιστούν είτε *αναγκαία* (ταξικές κοινωνίες) είτε *περιττή* (αταξικές κοινωνίες) την ύπαρξη μιας πολιτικής οργάνωσης προοριζόμενης να επιβάλει και να διατηρεί τους ορισμένους αυτούς τύπους σχέσεων με τη βοήθεια της υλικής δύναμης-βίας (του κράτους) ή της ηθικής δύναμης-βίας (των ιδεολογιών). Έτσι βλέπουμε ότι ορισμένες σχέσεις παραγωγής προϋποθέτουν, ως όρο ύπαρξής τους, την ύπαρξη μιας *υπερδομής* νομικοπολιτικής και ιδεολογικής, όπως

42 Μια σημαντική διευκρίνιση. Ο όρος “ιδιοκτησία” που χρησιμοποιείται από τον Μαρξ μπορεί να μας κάνει να θεωρήσουμε ότι οι σχέσεις παραγωγής ταυτίζονται με τις νομικές σχέσεις. Ωστόσο το δίκαιο δεν αποτελεί τις σχέσεις παραγωγής, οι οποίες ανήκουν στη βάση ενώ το δίκαιο ανήκει στην υπερδομή.

επίσης βλέπουμε και γιατί η υπερδομή αυτή έχει αναγκαία *ειδικό χαρακτήρα* (αφού είναι συναρτημένη με τις ειδικές σχέσεις που την απαιτούν). Βλέπουμε επίσης ότι ορισμένες άλλες σχέσεις παραγωγής, δεν απαιτούν μια πολιτική υπερδομή, αλλά μόνο μια ιδεολογική υπερδομή (αταξική κοινωνία). Βλέπουμε, τέλος, ότι η φύση των εξεταζόμενων σχέσεων παραγωγής όχι μόνο απαιτεί (ή δεν απαιτεί) ορισμένη μορφή υπερδομής, αλλά και καθορίζει το *βαθμό δραστικότητας* που έχει κάθε επίπεδο κοινωνικής ολότητας. Ανεξάρτητα από τα συνεπαγόμενα αυτά, μπορούμε να καταλήξουμε σε ένα συμπέρασμα που αφορά τις σχέσεις παραγωγής: σχετίζονται με τις μορφές υπερδομής που απαιτούν ως προϋπόθεση ύπαρξής τους. Δεν μπορούμε λοιπόν να νοήσουμε την έννοια των σχέσεων παραγωγής, αγνοώντας τους ειδικούς όρους υπερδομής που απαιτούνται για την ύπαρξή τους. Για να πάρουμε ένα μόνο παράδειγμα, βλέπουμε ότι η ανάλυση της πώλησης και της αγοράς της εργασιακής δύναμης, εκεί όπου *υπάρχουν* καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής (διαχωρισμός μεταξύ ιδιοκτητών των μέσων παραγωγής και μισθωτών εργαζομένων), προϋποθέτει άμεσα, για την κατανόηση του αντικειμένου της, να ληφθούν υπόψη οι *τυπικές νομικές σχέσεις*, που καθιστούν υποκείμενα δικαίου τον αγοραστή (καπιταλιστή) και τον πωλητή εργασιακής δύναμης (μισθωτό) – καθώς και την πολιτική και ιδεολογική υπερδομή που συνέχει τους οικονομικούς φορείς στη διανομή ρόλων και καθιστά τη μειονότητα των εκμεταλλευτών ιδιοκτήτες των μέσων παραγωγής και την πλειονότητα του πληθυσμού παραγωγούς υπεραξίας. Ολόκληρη η υπερδομή της κοινωνίας που εξετάζουμε βρίσκεται εμπλεγμένη και παρούσα, κατά τρόπο ειδικό, στις σχέσεις παραγωγής, δηλαδή στη σταθερή δομή της διανομής των μέσων της παραγωγής και των οικονομικών λειτουργιών σε ορισμένες κατηγορίες φορέων παραγωγής. Με άλλα λόγια, αν η δομή των σχέσεων παραγωγής ορίζει το οικονομικό ως οικονομικό, ο ορισμός της έννοιας των σχέσεων παραγωγής ορισμένου τρόπου παραγωγής περνά αναγκαία από τον ορισμό της έννοιας της ολότητας των διαφόρων επιπέδων της κοινωνίας και του τύπου συνάρθρωσής τους (δηλαδή δραστικότητάς τους).

Αυτό δεν αποτελεί τυπική απαίτηση, αλλά απόλυτη θεωρητική προϋπόθεση που διέπει τον ορισμό του *οικονομικού*. Αρκεί να λάβουμε υπόψη τα αναρίθμητα προβλήματα που εγείρει ο ορισμός αυτός προκειμένου για τρόπους παραγωγής εκτός του καπιταλιστικού, για να αντιληφθούμε την αποφασιστική σημασία της προσφυγής σε μη οικονομικά στοιχεία: αν, όπως συχνά λέει ο Μαρξ, αυτό που στην καπιταλιστική κοινωνία μένει κρυμμένο είναι καθαρά ορατό στη φεουδαρχική κοινωνία ή στην πρωτόγονη κοινότητα, σε εκείνες τις κοινωνίες βλέπουμε καθαρά ότι το *οικονομικό δεν είναι άμεσα ορατό!* Κατά τον ίδιο τρόπο, στις ίδιες κοινωνίες, *βλέπουμε καθαρά* ότι ο βαθμός δραστικότητας των διαφόρων επιπέδων της κοινωνικής δομής *δεν είναι καθαρά ορατός!* Οι ανθρωπολόγοι και εθνολόγοι το γνωρίζουν, όταν, αναζητώντας το οικονομικό, προφεύγουν στις σχέσεις συγγένειας, ή σε θρησκευτικούς και άλλους θεσμούς. Οι ειδικοί της μεσαιωνικής ιστορίας το γνωρίζουν, όταν, αναζητώντας τον κυρίαρχο καθορισμό της ιστορίας στην “οικονομία”, τον βρίσκουν τελικά ... στην πολιτική ή στη θρησκεία⁴³. Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις δεν υπάρχει *άμεση* αντίληψη του οικονομικού, δεν υπάρχει ακατέργαστο οικονομικό “δεδομένο”, όπως δεν υπάρχει και άμεσα “δεδομένη” δραστικότητα κάθε επιπέδου. Σε όλες τις περιπτώσεις ο εντοπισμός του οικονομικού περνά από την *κατασκευή της έννοιάς του*, η οποία προϋποθέτει τον ορισμό της ιδιαίτερης ύπαρξης και συνάρθρωσης των διαφόρων επιπέδων της δομής του όλου, έτσι όπως απορρέουν αναγκαία από τη δομή του τρόπου παραγωγής. Κατασκευάζω την έννοια του οικονομικού σημαίνει ότι το ορίζω αυστηρά ως επίπεδο, βαθμίδα, ή περιοχή της δομής ενός τρόπου παραγωγής: σημαίνει συνεπώς ορίζω τον *τόπο* του, την *έκτασή* του και τα *όριά* του σε αυτή τη δομή. Σημαίνει, για να χρησιμοποιήσουμε την παλιά πλατωνική εικόνα, “τέμνω” την περιοχή του οικονομικού μέσα στη δομή του όλου, σύμφωνα με τη δική του “άρθρωση”, *χωρίς σφάλμα στο θέμα της άρθρωσης*. Η “τμήση” του “δεδομένου”, ή εμπειριστική τμήση σφάλλει πάντα στην άρθρωση, διότι προβάλλει στο “πραγματικό” τις αυθαίρετες αρθρώσεις και την αυθαίρετη τμήση της ιδεολογίας που τη στηρίζει.

43 Βλ. το άρθρο του Godelier, *Objet et methodes de l'anthropologie economique*, L'homme, Οκτ. 1965.

Συνεπώς δεν μπορεί να γίνει σωστός τεμαχισμός και άρα σωστή άρθρωση, αν δεν κατέχουμε, αν δεν έχουμε κατασκευάσει την έννοιά τους. Με άλλα λόγια, όταν εξετάζουμε τις πρωτόγονες κοινωνίες, δεν είναι δυνατόν να θεωρήσουμε ορισμένο γεγονός, ορισμένη πρακτική, που φαινομενικά δεν σχετίζονται με “την οικονομία” (όπως οι πρακτικές που γεννούν οι τελετές συγγένειας ή οι θρησκευτικές τελετές, ή οι σχέσεις ομάδων στον ανταγωνισμό του “πότλατς”), ως αυστηρά οικονομικές, δίχως προηγουμένως να έχουμε κατασκευάσει την έννοια της διαφοροποίησης της δομής του κοινωνικού όλου στις διάφορες πρακτικές και επίπεδα, δίχως να έχουμε ανακαλύψει το ιδιαίτερο νόημά τους μέσα στη δομή του όλου, δίχως να έχουμε εντοπίσει, μέσα στην εντυπωσιακή ποικιλία αυτών των πρακτικών, την περιοχή της οικονομικής πρακτικής, το περίγραμμα και τα παρεπόμενά της. Πιθανόν πολλές από τις δυσκολίες που συναντά σήμερα η εθνολογία και η ανθρωπολογία να οφείλονται στο ότι προσεγγίζουν τα “γεγονότα” και τα “δεδομένα” της (περιγραφικής) εθνογραφίας χωρίς να λαμβάνουν τη θεωρητική προφύλαξη να κατασκευάσουν την έννοια του αντικειμένου τους: η παράλειψη αυτή τις ωθεί να προβάλλουν στην εθνογραφική πραγματικότητα τις κατηγορίες οι οποίες πρακτικά ορίζουν για λογαριασμό τους το οικονομικό, τις κατηγορίες δηλαδή, οι οποίες επιπλέον έχουν και εμπειριστικό χαρακτήρα, προερχόμενες από την οικονομία των σύγχρονων κοινωνιών. Πράγμα αρκετό για να πολλαπλασιαστούν οι απορίες. Αν ακολουθήσουμε τον Μαρξ και στο σημείο αυτό, θα κάνουμε ένα κύκλο περνώντας από τις πρωτόγονες και τις άλλες κοινωνίες για να δούμε μέσα τους καθαρά αυτό που κρύβει η δική μας κοινωνία: να δούμε μέσα τους καθαρά ότι το οικονομικό, όπως και κάθε άλλη (πολιτική, ιδεολογική) πραγματικότητα δεν φαίνεται ποτέ καθαρά, δεν συμπίπτει με το “δεδομένο”. Αυτό είναι πιο “φανερό” στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, ο οποίος, όπως ξέρουμε, είναι ο τρόπος παραγωγής όπου ο φετιχισμός επηρεάζει κατ’ εξοχήν την περιοχή του οικονομικού. Παρά τις πάμπολλες προφάνειες του οικονομικού “δεδομένου” στην καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, και ακριβώς λόγω του μαζικού χαρακτήρα αυτών των φετιχοποιημένων προφανειών, δεν μπορεί κανείς να προσεγγίσει την ουσία του οικονομικού παρά μόνο εάν κατασκευάσει την έννοιά του, αν δηλαδή φέρει στο φως τον τόπο που καταλαμβάνει στη δομή του όλου η περιοχή του οικονομικού, αν δηλαδή φέρει στο φως τη συνάρθρωση ανάμεσα στην περιοχή αυτή και τις λοιπές (νομικοπολιτική και ιδεολογική υπερδομή) και το βαθμό παρουσίας (ή δραστηριότητας) των άλλων περιοχών στην οικονομική. Για άλλη μια φορά, η απαίτηση αυτή μπορεί να παρουσιαστεί μπροστά μας άμεσα με τη μορφή θετικής θεωρητικής απαίτησης. Μπορεί όμως και να έχει παραλειφθεί, οπότε εκδηλώνεται στις επιπτώσεις αυτής της παράλειψης, που μπορεί να είναι είτε θεωρητικές (αντιφάσεις, άλματα εμπόδια ερμηνείας), είτε πρακτικές (π.χ. δυσκολίες στην τεχνική του σχεδιασμού, σοσιαλιστικού ή και καπιταλιστικού). Αυτό είναι, πολύ σχηματικά, το πρώτο συμπέρασμα που μπορούμε να βγάλουμε από τον κατά Μαρξ καθορισμό του οικονομικού από τις σχέσεις παραγωγής.

Το δεύτερο συμπέρασμα είναι εξίσου σημαντικό. Αν οι σχέσεις παραγωγής εμφανίζονται ως περιφερειακή δομή εγγεγραμμένη στη δομή της κοινωνικής ολότητας, μας ενδιαφέρει και η φύση της δομής τους. Αυτό ακριβώς είναι το σημείο όπου διαλύεται η οφθαλμαπάτη της θεωρητικής ανθρωπολογίας και η οφθαλμαπάτη περί ομοιογενούς χώρου των δεδομένων οικονομικών φαινομένων. Το οικονομικό δεν είναι μόνο μια δομημένη περιοχή που κατέχει τη δική της θέση στη συνολική δομή του κοινωνικού όλου. Στον δικό της τόπο, στη (σχετική) αυτονομία της ως περιοχής, λειτουργεί ως περιοχική δομή που καθορίζει τα στοιχεία της. Εδώ συναντούμε ξανά τα συμπεράσματα στα οποία κατέληξαν άλλες μελέτες αυτού του τόμου: η δομή των σχέσεων παραγωγής καθορίζει τις θέσεις και τις λειτουργίες που έχουν καταλάβει και αναλάβει οι φορείς της παραγωγής, οι οποίοι δεν είναι παρά κάτοχοι των θέσεων αυτών, στο βαθμό που είναι και “φορείς” (Träger) αυτών των λειτουργιών. Τα πραγματικά “υποκείμενα” (με την έννοια των συστατικών υποκειμένων της διαδικασίας) δεν είναι συνεπώς οι κάτοχοι και λειτουργοί. Δεν είναι, παρά τα φαινόμενα, οι “προφάνειες” του “δεδομένου” της απλοϊκής ανθρωπολογίας, τα “συγκεκριμένα” άτομα, οι “πραγματικοί άνθρωποι”. Είναι

ο προσδιορισμός και η διανομή αυτών των θέσεων και λειτουργιών. Τα πραγματικά “υποκείμενα” είναι οι προσδιορίζοντες και διανέμοντες: οι σχέσεις παραγωγής (και οι ιδεολογικές και πολιτικές κοινωνικές σχέσεις). Αλλά, καθώς είναι “σχέσεις”, δύσκολα θα μπορούσαμε να τις σκεφθούμε με την κατηγορία του υποκειμένου. Αν υποτεθεί ότι θέλαμε να ανάγουμε τις εν λόγω σχέσεις παραγωγής σε σχέσεις μεταξύ ανθρώπων, σε “ανθρώπινες σχέσεις”, θα προσβάλαμε τη σκέψη του Μαρξ, η οποία μας δείχνει με τη μεγαλύτερη δυνατή διεισδυτικότητα – αν κάνουμε μια πραγματικά κριτική ανάγνωση στις ελάχιστες διαφορούμενες διατυπώσεις του – ότι οι σχέσεις παραγωγής (όπως και οι ιδεολογικές και πολιτικές κοινωνικές σχέσεις) δεν μπορούν να αναχθούν σε καμιά ανθρωπολογική διυποκειμενικότητα, γιατί όταν συνδυάζουν φορείς και αντικείμενα, τα συνδυάζουν σε μια ειδική δομή διανομής σχέσεων, θέσεων και λειτουργιών, που καταλαμβάνονται και “φέρονται” από τα αντικείμενα και τους φορείς της παραγωγής.

Μπορούμε λοιπόν, για μια ακόμη φορά, να καταλάβουμε, ως προς τη *ήννοια* του αντικειμένου διακρίνει ριζικά τον Μαρξ από τους προκατόχους του, και γιατί όσοι τον επέκριναν δεν το αντελήφθησαν. Σκέφτομαι την *ήννοια* της παραγωγής σημαίνει σκέφτομαι την *ήννοια* της ενότητας των όρων της: τον τρόπο παραγωγής. Σκέφτομαι τον τρόπο παραγωγής σημαίνει σκέφτομαι όχι μόνο τους υλικούς αλλά και τους κοινωνικούς όρους παραγωγής. Σημαίνει ότι παράγω, σε κάθε περίπτωση, την *ήννοια* που διέπει τον ορισμό εννοιών οικονομικά “λειτουργικών” (χρησιμοποιώ σκόπιμα τον όρο αυτό, που είναι συνήθης στους οικονομολόγους) με βάση την *ήννοια* του αντικειμένου τους. Ξέρουμε ποια είναι, στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, η *ήννοια* που εκφράζει, στην οικονομική πραγματικότητα, το φαινόμενο των σχέσεων καπιταλιστικής παραγωγής: είναι η *ήννοια* της *υπεραξίας*. Η ενότητα των υλικών και των κοινωνικών όρων της καπιταλιστικής παραγωγής εκφράζεται στην υφιστάμενη άμεση σχέση μεταξύ μεταβλητού κεφαλαίου και παραγωγής της *υπεραξίας*. Το ότι η *υπεραξία* δεν είναι μετρήσιμη πραγματικότητα οφείλεται στο ότι δεν είναι πράγμα, αλλά η *ήννοια* μιας σχέσης, η *ήννοια* μιας κοινωνικής δομής παραγωγής, υπαρκτής, της οποίας η ύπαρξη είναι ορατή και μετρήσιμη *μόνο* στις “*επιπτώσεις*” της, με τη σημασία που θα ορίσουμε παρακάτω. Το ότι δεν υπάρχει παρά μόνο στις επιπτώσεις της δεν σημαίνει ότι μπορούμε να τη συλλάβουμε πλήρως σε κάποιες από τις επιπτώσεις της: για να γίνει κάτι τέτοιο θα έπρεπε να είναι *καθ’ ολοκληρία παρούσα* μέσα τους, ενώ δεν είναι παρούσα σε αυτές, ως δομή, παρά με την *καθορισμένη* απουσία της. Δεν είναι παρούσα παρά στην ολότητα, στη συνολική κίνηση των επιπτώσεών της, σε αυτό που ο Μαρξ ονομάζει “*ανεπτυγμένη ολότητα των μορφών ύπαρξής της*”, για ένα λόγο που οφείλεται στην ίδια της τη φύση: στο ότι είναι μια σχέση παραγωγής μεταξύ των φορέων της διαδικασίας παραγωγής και των μέσων παραγωγής, δηλαδή η ίδια η δομή που διέπει τη διαδικασία στην ολότητα της ανάπτυξης και ύπαρξής της. Το *αντικείμενο* της παραγωγής, η γη, το μέταλλευμα, το κάρβουνο, το βαμπίκι, τα *εργαλεία παραγωγής*, ένα εργαλείο, μια μηχανή, κτλ., είναι “*πράγματα*” ή πραγματικότητες ορατές, προσδιορίσιμες, μετρήσιμες: δεν είναι *δομές*. Οι σχέσεις παραγωγής είναι *δομές* – και ο κοινός οικονομολόγος μάταια θα ψάξει να βρει τα οικονομικά “γεγονότα”, τιμές, ανταλλαγές, μισθό, κέρδος, πρόσοδο, κτλ., όλα αυτά τα “μετρήσιμα” γεγονότα. Στο επίπεδο αυτό δεν “*βλέπει*” τη *δομή*, όπως και ο “*φυσικός*” πριν από τον Νεύτωνα δεν μπορούσε “*να δει*” το νόμο της έλξης στην πτώση των σωμάτων και ο χημικός πριν από τον Λαβουαζιέ το οξυγόνο στο “*άφλογο*” αέριο. Βέβαια, όπως και πριν από τον Νεύτωνα “*έβλεπαν*” τα σώματα να πέφτουν, έτσι και πριν από τον Μαρξ “*έβλεπαν*” μια μειοψηφία να εκμεταλλεύεται τη μάζα των ανθρώπων. Θεωρητικά όμως δεν υπήρχε η *ήννοια* των οικονομικών “*μορφών*” αυτής της εκμετάλλευσης, η *ήννοια* της οικονομικής ύπαρξης των σχέσεων παραγωγής, της κυριαρχίας και του καθορισμού της σφαίρας της πολιτικής οικονομίας από τη *δομή* αυτή. Και αν ακόμη υποθέσουμε ότι ο Σμιθ και ο Ρικάρντο είχαν “*παραγάγει*” με το “*γεγονός*” της προσόδου και του κέρδους το “*γεγονός*” της *υπεραξίας*, παρέμεναν στο σκοτάδι, δεν ήξεραν ότι το «*παρήγαγαν*» διότι δεν μπορούσαν να το *νοήσουν*, στην *ήννοιά* του, ούτε να συνάγουν τις θεωρητικές συνέπειες. Τους ήταν αδύνατο να το *νοήσουν*, διότι δεν είχαν ποτέ διανοηθεί, όπως και όλη η κουλτούρα της

εποχής τους, ότι ένα “γεγονός” μπορεί να είναι μια υπαρκτή *σχέση* “συνδυασμού”, μια σχέση συνθετότητας, ομοούσια προς τον τρόπο παραγωγής που διέπει το παρόν, τις κρίσεις, το μέλλον του, καθορίζοντας ως νόμος της δομής του την οικονομική πραγματικότητα συνολικά, ακόμη και τις ορατές λεπτομέρειες των εμπειρικών φαινομένων – μένοντας ωστόσο *αόρατος* μέσα στον εκτυφλωτικά προφανή χαρακτήρα τους.

ΙΧ. Η ΤΕΡΑΣΤΙΑ ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΜΑΡΞ

Τώρα μπορούμε να στραφούμε στο παρελθόν και να αναμετρήσουμε την απόσταση που χωρίζει τον Μαρξ από τους προκατόχους του - και το δικό του *αντικείμενο* από το δικό τους.

Μπορούμε πλέον να εγκαταλείψουμε το θέμα της ανθρωπολογίας, η οποία στην Πολιτική Οικονομία είχε ως λειτουργία να θεμελιώνει την *οικονομική* φύση των οικονομικών φαινομένων (με τη θεωρία του homo oeconomicus) και την ύπαρξή τους μέσα στον *ομοιογενή χώρο* ενός *δεδομένου*. Αφαιρουμένου του “δεδομένου” της ανθρωπολογίας, μένει ο χώρος που μας ενδιαφέρει. Τι συμβαίνει λοιπόν στην ύπαρξη αυτού του χώρου, όταν δεν μπορεί να θεμελιωθεί σε μια ανθρωπολογία; Πώς επηρεάζεται από αυτή την έλλειψη;

Η Πολιτική Οικονομία νοούσε τα οικονομικά φαινόμενα ως προκύπτοντα από έναν επίπεδο χώρο, στον οποίο βασίλευε μια μεταβατική μηχανική αιτιότητα, με αποτέλεσμα ένα ορισμένο αποτέλεσμα να μπορεί να συσχετισθεί με ένα αντικείμενο-αιτία, με ένα άλλο φαινόμενο, και η αναγκαιότητα της εμμένειάς του να μπορεί να νοηθεί πλήρως στη συνέχεια του δεδομένου. Η ομοιογένεια του χώρου αυτού, ο επίπεδος χαρακτήρας του, η ιδιότητά του ως δεδομένου, ο τύπος της γραμμικής του αιτιότητας δεν είναι παρά θεωρητικοί καθορισμοί που συγκροτούν με το σύστημά τους τη δομή μιας θεωρητικής προβληματικής, δηλαδή έναν ορισμένο τρόπο να αντιλαμβανόμαστε το αντικείμενό της, και ταυτόχρονα να της θέτουμε συγκεκριμένα ερωτήματα (μέσω αυτής ακριβώς της προβληματικής) για το είναι του, προεξοφλώντας φυσικά τη μορφή των απαντήσεών της (το σχήμα της μέτρησης): με δυο λόγια πρόκειται για μια εμπειριστική προβληματική. Η θεωρία του Μαρξ αντιτίθεται ριζικά στην αντίληψη αυτή. Όχι διότι είναι η “αναστροφή” της: είναι απλώς διαφορετική, δεν έχει την παραμικρή θεωρητική σχέση μαζί της και μάλιστα βρίσκεται σε ρήξη μαζί της. Ορίζοντας το οικονομικό βάσει της *έννοιάς* του, ο Μαρξ μας παρουσιάζει τα οικονομικά φαινόμενα όχι με την έννοια ενός απείρου, ομοιογενούς και επιπέδου χώρου, για να χρησιμοποιήσουμε προσωρινά τη χωρική μεταφορά χώρου εκφράζοντας τη σκέψη του, αλλά με την εικόνα *μιας περιοχής* που καθορίζεται από μια τοπική δομή και εγγράφεται επίσης σε ένα συγκεκριμένο τόπο της συνολικής δομής: τα παρουσιάζει δηλαδή ως σύνθετο χώρο με βάθος, που είναι εγγεγραμμένος σε έναν άλλο σύνθετο χώρο με βάθος. Ας αφήσουμε τώρα αυτή τη χωρική μεταφορά, αφού οι αρετές της εξαντλούνται σε αυτή την πρώτη αντίθεση: όλα τελικά εξαρτώνται από τη φύση του βάθους, ή για να μιλήσουμε με αυστηρότερους όρους, από τη φύση της *συνθετότητας*. Ορίζω τα οικονομικά φαινόμενα δια της εννοίας τους, σημαίνει τα ορίζω βάσει της έννοιας αυτής της συνθετότητας, της έννοιας, δηλαδή της (συνολικής) *δομής* του τρόπου παραγωγής, εφόσον αυτή καθορίζει την (τοπική) *δομή* που συνίσταται από οικονομικά αντικείμενα και καθορίζει τα φαινόμενα της συγκεκριμένης αυτής περιοχής, που είναι τοποθετημένη σε συγκεκριμένη θέση της δομής του όλου. Στο οικονομικό επίπεδο καθαυτό, η *δομή* που συνιστά και καθορίζει τα οικονομικά αντικείμενα είναι η εξής: ενότητα παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής. Η έννοια αυτής της *δομής* δεν μπορεί να ορισθεί εκτός της έννοιας της συνολικής δομής του τρόπου παραγωγής.

Η απλή αυτή διάταξη των βασικών θεωρητικών εννοιών του Μαρξ, η απλή τοποθέτησή τους σε έναν ενιαίο θεωρητικό λόγο, επιφέρει ορισμένες σημαντικές συνέπειες.

Πρώτη συνέπεια: Το οικονομικό δεν μπορεί να έχει την ιδιότητα του *δεδομένου* (του άμεσα ορατού, παρατηρήσιμου, κλπ.), εφόσον η αναγνώρισή του απαιτεί την ύπαρξη της έννοιας της δομής του οικονομικού,

η οποία με τη σειρά της απαιτεί την ύπαρξη της δομής του τρόπου παραγωγής (και τα διάφορα επίπεδά του, καθώς και τις ιδιαίτερες συναρθρώσεις τους), εφόσον τελικά η αναγνώρισή του προϋποθέτει την κατασκευή της έννοιάς του. Η έννοια του οικονομικού οφείλει να κατασκευάζεται αναφορικά με τον εκάστοτε τρόπο παραγωγής, όπως και η έννοια όλων των άλλων “επίπεδων” που απαρτίζουν τον τρόπο παραγωγής: πολιτικό, ιδεολογικό κλπ. Ολόκληρη, λοιπόν, η οικονομική επιστήμη εξαρτάται, όπως και κάθε άλλη επιστήμη, από την κατασκευή της έννοιας του αντικειμένου της. Με αυτή την προϋπόθεση, δεν υφίσταται αντίφαση ανάμεσα στη θεωρία της Οικονομίας και στη θεωρία της Ιστορίας: αντιθέτως μάλιστα, η θεωρία της οικονομίας είναι μια εξαρτημένη περιοχή της θεωρίας της ιστορίας, βεβαίως με το μη ιστορικιστικό και μη εμπειριστικό νόημα με το οποίο σκιαγραφήσαμε τη θεωρία της ιστορίας⁴⁴. Όπως ακριβώς κάθε “ιστορία” που δεν θα επεξεργαζόταν την έννοια του αντικειμένου της, αλλά θα ισχυριζόταν ότι το “διαβάζει” άμεσα στο ορατό “πεδίο” των ιστορικών φαινομένων, κουβαλά, είτε το θέλει είτε όχι, το στίγμα του εμπειρισμού, έτσι και κάθε “πολιτική οικονομία” που θα πήγαινε “στα ίδια τα πράγματα”, δηλαδή στο “συγκεκριμένο”, στο “δεδομένο”, δίχως να κατασκευάζει την έννοια του αντικειμένου της, θα έμενε, θέλοντας και μη, μπλεγμένη στα δίχτυα μιας εμπειριστικής ιδεολογίας, και υπό τη δαμόκλειο σπάθη της επανεμφάνισης των αληθινών της “αντικειμένων”, δηλαδή των στόχων της (άσχετα αν αυτοί είναι το ιδεώδες του κλασικού φιλελευθερισμού ή ενός “ανθρωπισμού” της εργασίας, σοσιαλιστικού τύπου λόγου χάρη).

Δεύτερη συνέπεια: εάν το πεδίο των οικονομικών φαινομένων δεν έχει πλέον την ομοιογένεια ενός απείρου επιπέδου, και τα αντικείμενά του παύουν να είναι παντού και πάντα ομοιογενή μεταξύ τους, δηλαδή παύουν να επιδέχονται κοινή μέτρηση και συγκρίσεις. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι αποκλείεται για το οικονομικό η δυνατότητα μέτρησης και της παρέμβασης των μαθηματικών εργαλείων, των μεθόδων του κλπ. Σημαίνει απλά ότι στο εξής προαπαιτεί τον εννοιολογικό ορισμό των τόπων και των ορίων του μετρήσιμου, καθώς και τον ορισμό των τόπων και των ορίων όπου μπορούν να εφαρμοστούν άλλα μέσα της μαθηματικής επιστήμης (π.χ. οι μέθοδοι της οικονομετρίας ή άλλες μέθοδοι τυποποίησης). Η μαθηματική τυποποίηση δεν μπορεί παρά να είναι δευτερεύουσα σε σχέση με την εννοιολογική. Και εδώ, το όριο που χωρίζει την πολιτική οικονομία από τον εμπειρισμό, ακόμα και τον φορμαλιστικό, περνά από το σύνορο που χωρίζει την έννοια του (θεωρητικού) αντικειμένου από το “συγκεκριμένο” αντικείμενο και από τα έστω και μαθηματικά μέσα μελέτης του.

Οι πρακτικές συνέπειες αυτής της αρχής είναι ολοφάνερες: παράδειγμα η λύση των “τεχνικών” προβλημάτων του σχεδιασμού: αληθινά “τεχνικά” προβλήματα θεωρούνται τα “προβλήματα” που γεννούνται απλούστατα από την απουσία της έννοιας του αντικειμένου, δηλαδή από τον οικονομικό εμπειρισμό. Με τέτοιου είδους συγχύσεις τρέφονται και γεμίζουν το χρόνο τους οι “τεχνοκράτες” του πνεύματος: τίποτε πιο χρονοβόρο από τη λύση ενός προβλήματος που δεν υπάρχει ή που δεν έχει τοποθετηθεί σωστά.

Τρίτη συνέπεια: εάν το πεδίο των οικονομικών φαινομένων δεν είναι πλέον ένας επίπεδος χώρος, αλλά ένας χώρος σύνθετος και με βάθος, εάν τα οικονομικά φαινόμενα καθορίζονται από τη *συνθετότητά* τους (δηλαδή τη δομή τους), δεν μπορούμε πλέον να εφαρμόζουμε σε αυτά την έννοια της γραμμικής αιτιότητας. Χρειάζεται μια άλλη έννοια που να αποδίδει τη νέα μορφή αιτιότητας που θέτει ο νέος ορισμός του αντικειμένου της Πολιτικής Οικονομίας, λόγω της συνθετότητάς του, δηλαδή του ίδιου του καθορισμού του: *του καθορισμού του από μια δομή*.

Η τρίτη αυτή συνέπεια αξίζει όλης της προσοχής μας διότι μας εισάγει σε ένα τελείως νέο θεωρητικό χώρο. Το ότι ένα αντικείμενο δεν μπορεί να ορίζεται βάσει του άμεσα ορατού ή αισθητού φαίνεσθαι του, το ότι χρειάζεται να περάσει κανείς από την έννοιά του για να το συλλάβει (begreifen = συλλαμβάνω, Begriff = έννοια), είναι μια γνώριμη για μας θέση. Απηχεί σίγουρα τα διδάγματα ολόκληρης της ιστορίας της

σύγχρονης επιστήμης, η οποία λίγο-πολύ αντανακλάται στην κλασική φιλοσοφία, έστω και αν η αντανάκλαση αυτή γίνεται στο στοιχείο ενός εμπειρισμού υπερβατικού (όπως στον Ντεκάρτ), ή υπερβατολογικού (Καντ και Χούσερλ), ή “αντικειμενικού”-ιδεαλιστικού (Χέγκελ). Αναμφίβολα χρειάζονται μεγάλες θεωρητικές προσπάθειες για να καταρρίψουμε όλες τις μορφές αυτού του εμπειρισμού, εξιδανικευμένου στη “θεωρία της γνώσης” που διέπει τη δυτική φιλοσοφία, και να έρθουμε σε ρήξη με την προβληματική του για το υποκείμενο (cogito) και το αντικείμενο - και όλες τις παραλλαγές τους. Αλλά αν μη τι άλλο αυτές οι φιλοσοφικές ιδεολογίες “υπαινίσσονται” την πραγματική και επιβεβλημένη από τη θεωρητική πρακτική των πραγματικών επιστημών ανάγκη στροφής ενάντια στον επίμονο εμπειρισμό: πρόκειται για το ότι η γνώση ενός πραγματικού αντικειμένου δεν περνά από την άμεση επαφή με το “συγκεκριμένο”, αλλά από την παραγωγή της έννοιας αυτού του αντικειμένου (με την έννοια του γνωστικού αντικειμένου) ως απόλυτο όρο θεωρητικής δυνατότητας ύπαρξής της. Από τυπικής πλευράς, το καθήκον που μας επιβάλει ο Μαρξ, όταν μας αναγκάζει να παραγάγουμε την έννοια του οικονομικού ώστε να μπορέσουμε να κατασκευάσουμε μια θεωρία της πολιτικής οικονομίας, όταν μας αναγκάζει να ορίσουμε *δια της έννοιάς της* την περιοχή, τα όρια και τους όρους ισχύος μιας μαθηματικοποίησης αυτού του αντικειμένου, μπορεί μεν να έρχεται σε ρήξη με όλη την ιδεαλιστική-εμπειριστική παράδοση της δυτικής κριτικής φιλοσοφίας, αλλά δεν έρχεται με κανένα τρόπο σε ρήξη με την ενεργή επιστημονική πρακτική. Αντίθετα μάλιστα, οι αξιώσεις του Μαρξ επαναλαμβάνουν σε μια νέα περιοχή τις αξιώσεις που έχουν τεθεί προ καιρού από την πρακτική των επιστημών που κατέκτησαν την αυτονομία τους. Εάν οι αξιώσεις αυτές συγκρούονται συχνά με πρακτικές που έχουν διαποτιστεί βαθιά από την εμπειριστική ιδεολογία, και οι οποίες βασιλεύαν και συνεχίζουν να βασιλεύουν στην οικονομική επιστήμη, αυτό οφείλεται στο νεαρόν της ηλικίας αυτής της “επιστήμης”, και στο ότι η “οικονομική επιστήμη” βρίσκεται πολύ εκτεθειμένη στις πιέσεις της ιδεολογίας: οι επιστήμες της κοινωνίας δεν έχουν τη γαλήνη των μαθηματικών. Όπως ήδη έλεγε ο Χόμπς: η γεωμετρία ενώνει τους ανθρώπους, η κοινωνική επιστήμη τους χωρίζει. Η “οικονομική επιστήμη” είναι η αρένα και το επίδικο αντικείμενο των μεγάλων πολιτικών αγώνων της ιστορίας.

Το αντίθετο ακριβώς συμβαίνει με το τρίτο συμπέρασμα, που μας επιβάλλει να νοούμε τα οικονομικά φαινόμενα ως *καθοριζόμενα από μια επιμέρους (τοπική) δομή*, που με τη σειρά της καθορίζεται από τη (συνολική) δομή του τρόπου παραγωγής. Η αξίωση αυτή θέτει στον Μαρξ ένα πρόβλημα που δεν είναι μόνο επιστημονικής τάξης, δηλαδή δεν εξαρτάται από τη θεωρητική πρακτική μιας συγκεκριμένης επιστήμης (της πολιτικής οικονομίας ή της ιστορίας), αλλά είναι και πρόβλημα θεωρητικό ή φιλοσοφικό, αφού αφορά ειδικά την παραγωγή μιας έννοιας ή ενός συνόλου εννοιών που επηρεάζουν αναγκαία τις ίδιες τις μορφές της υφιστάμενης επιστημονικότητας ή (θεωρητικής) ορθολογικότητας, τις έννοιες που ορίζουν, σε συγκεκριμένη στιγμή, το *Θεωρητικό* αυτό καθεαυτό, δηλαδή το αντικείμενο της φιλοσοφίας⁴⁵. Το πρόβλημα αφορά τελικά την ίδια την παραγωγή μιας (φιλοσοφικής) θεωρητικής έννοιας, η οποία είναι απολύτως απαραίτητη για να συγκροτηθεί ο αυστηρός λόγος της θεωρίας της ιστορίας και της θεωρίας της πολιτικής οικονομίας: την παραγωγή μιας απαραίτητης φιλοσοφικής έννοιας, η οποία δεν υφίσταται στη μορφή της έννοιας.

Ίσως είναι πολύ νωρίς ακόμη για να υποστηρίξουμε ότι η γέννηση κάθε νέας επιστήμης θέτει αναπόφευκτα τέτοιας τάξης (φιλοσοφικά) θεωρητικά προβλήματα: ο Ένγκελς ήταν αυτής της γνώμης, και έχουμε κάθε λόγο να τον πιστέψουμε, αν πάρουμε υπόψη μας τι έγινε με τη γέννηση των μαθηματικών στην Ελλάδα, με τη συγκρότηση της Γαλιλεϊκής φυσικής, με τον απειροστικό λογισμό, με τη θεμελίωση της χημείας και της βιολογίας, κλπ. Σε πολλές από αυτές τις συγκυρίες βρισκόμαστε μπροστά στο εξής αξιοπρόσεκτο φαινόμενο: η φιλοσοφική σκέψη “αναμοχλεύει” μια βασική επιστημονική ανακάλυψη και η φιλοσοφία παράγει μια *νέα μορφή ορθολογικότητας* (περίπτωση του Πλάτωνα μετά τις ανακαλύψεις των μαθηματικών

του Ε' και Δ' αιώνα, του Ντεκάρτ μετά τον Γαλιλαίο, του Λάιμπνιτς με τον απειροστικό λογισμό, κλπ.). Η φιλοσοφική αυτή “αναμόχλευση”, η παραγωγή από τη φιλοσοφία νέων θεωρητικών εννοιών οι οποίες λύνουν *θεωρητικά προβλήματα* που περιέχονται, αν δεν τίθενται ρητά, σε “πρακτική κατάσταση” στις μεγάλες επιστημονικές ανακαλύψεις που λέγαμε, σημαδεύουν τις μεγάλες τομές της ιστορίας του Θεωρητικού, δηλαδή της ιστορίας της φιλοσοφίας. Φαίνεται πάντως ότι ορισμένοι επιστημονικοί κλάδοι κατόρθωσαν να θεμελιωθούν, ή έστω μπόρεσαν να *θεωρήσουν ότι θεμελιώνονταν*, με απλή επέκταση μιας υφιστάμενης μορφής ορθολογικότητας (ψυχοφυσιολογία, ψυχολογία κλπ.), πράγμα που ίσως δείχνει ότι μια επανάσταση στο Θεωρητικό δεν προκαλείται αυτόματα από *οποιαδήποτε* επιστημονική θεμελίωση, αλλά, όπως μπορούμε τουλάχιστον να υποθέσουμε, από εκείνες τις επιστημονικές θεμελιώσεις που επιβάλλουν *στην πράξη* την επανεξέταση της υφιστάμενης προβληματικής στο χώρο του θεωρητικού ώστε να νοήσουν το αντικείμενό τους: οπότε η φιλοσοφία που μπορεί να διαλογισθεί στο χώρο του θεωρητικού, με την επεξεργασία μιας νέας μορφής ορθολογικότητας (επιστημονικότητα, αποδεικτικότητα, κλπ.), την ανατροπή που προκαλεί η εμφάνιση μιας παρόμοιας επιστήμης, μπορεί να σηματοδοτήσει μια αποφασιστική στιγμή, μια επανάσταση στην ιστορία του *Θεωρητικού*.

Φαίνεται – για να θυμηθούμε ό,τι είχαμε πει με άλλη αφορμή για την καθυστέρηση που χαρακτηρίζει αναγκαία τη φιλοσοφική παραγωγή της νέας αυτής ορθολογικότητας, δηλαδή τις ιστορικές απωθήσεις που μπορούν να υποστούν ορισμένες θεωρητικές επαναστάσεις – ότι ο Μαρξ δίνει ένα παράδειγμα της σημασίας αυτού του φαινομένου. Το επιστημολογικό πρόβλημα που θέτει η ριζική τροποποίηση του αντικειμένου της Πολιτικής Οικονομίας από τον Μαρξ μπορεί να διατυπωθεί ως εξής: *μέσω ποιας έννοιας μπορούμε να νοήσουμε το νέο τύπο καθορισμού, που μόλις εντοπίσαμε ως καθορισμό των φαινόμενων συγκεκριμένης περιοχής από τη δομή αυτής της περιοχής; Γενικότερα, μέσω ποιας έννοιας ή ποιου συνόλου εννοιών, μπορούμε να νοήσουμε το ότι η δραστηριότητα αυτής της δομής καθορίζει τα στοιχεία μιας δομής και τις δομικές σχέσεις ανάμεσα σ' αυτά τα στοιχεία και στις εκφάνσεις αυτών των σχέσεων; Και κατά μείζονα λόγο, μέσω ποιας έννοιας, ή συνόλου εννοιών μπορούμε να νοήσουμε τον καθορισμό μιας υποταγμένης δομής από μια κυρίαρχη; Με άλλα λόγια πώς ορίζεται η έννοια της δομικής αιτιότητας;*

Αυτό το απλό θεωρητικό ερώτημα συνοψίζει την τεράστια θεωρητική ανακάλυψη του Μαρξ: την ανακάλυψη της θεωρίας της ιστορίας και της πολιτικής οικονομίας, την ανακάλυψη του *Κεφαλαίου*. Τη συνοψίζει όμως ως τεράστιο θεωρητικό ερώτημα που *περιλαμβάνεται* σε “πρακτική κατάσταση” στην επιστημονική ανακάλυψη του Μαρξ, ερώτημα που ο Μαρξ “άσκησε πρακτικά” στο έργο του και στο οποίο απάντησε με το επιστημονικό του έργο, δίχως να παραγάγει την *έννοιά* του σε κάποιο φιλοσοφικό έργο ανάλογης αυστηρότητας.

Το απλό αυτό ερώτημα ήταν σε τέτοιο σημείο νέο και απρόβλεπτο που μπορούσε να τινάξει στον αέρα όλες τις κλασικές θεωρίες της αιτιότητας - ή μπορούσε να παρανοηθεί, να περάσει απαρατήρητο, ενταφιαζόμενο πριν να γεννηθεί.

Πολύ σχηματικά, μπορούμε να πούμε ότι η κλασική φιλοσοφία (το υπάρχον θεωρητικό) διέθετε δύο μόνο συστήματα εννοιών για να σκέπτεται τη δραστηριότητα. Το καρτεσιανής προελεύσεως μηχανιστικό σύστημα, που ανήγαγε την αιτιότητα σε *μεταβατική* και αναλυτική δραστηριότητα. Η αιτιότητα όμως αυτή (όπως βλέπουμε στην “ψυχολογία” ή στη βιολογία του Ντεκάρτ) κατόρθωνε να σκεφτεί τη δραστηριότητα του όλου επί των στοιχείων του με αντιστάθμισμα υπερβολικές διαστρεβλώσεις. Υπήρχε και ένα δεύτερο σύστημα που δημιουργήθηκε ακριβώς για να δείξει τη δραστηριότητα του όλου επί των στοιχείων του. Πρόκειται για την κατά Λάιμπνιτς έννοια της *έκφρασης*. Το μοντέλο αυτό διέπει ολόκληρη τη σκέψη του Χέγκελ. Προϋποθέτει αναγκαστικά ότι το όλο θα αναχθεί σε μία μοναδική αρχή εσωτερικότητας, δηλαδή σε μια *εσωτερική ουσία*, ως προς την οποία τα στοιχεία του όλου είναι απλά φαινομενικές μορφές έκφρασης,

αφού η εσωτερική αρχή της ουσίας είναι παρούσα σε κάθε σημείο του όλου, με αποτέλεσμα κάθε στιγμή να μπορούμε να διατυπώσουμε την άμεσα ισχύουσα εξίσωση: *τάδε στοιχείο* (οικονομικό, πολιτικό, νομικό, λογοτεχνικό, θρησκευτικό, κλπ., στον Χέγκελ) = *εσώτερη ουσία του όλου*. Είναι δηλαδή ένα μοντέλο που επιτρέπει να σκεφτούμε τη δραστηριότητα του όλου επί κάθε στοιχείου του, αλλά η κατηγορία εσωτερική ουσία / εξωτερικό φαινόμενο, για να μπορεί να εφαρμόζεται ανά πάσα στιγμή και οπουδήποτε σε καθένα από τα φαινόμενα που εξαρτώνται από την εξεταζόμενη ολότητα, *προϋποθέτει μια ορισμένη φύση του όλου, συγκεκριμένα τη φύση ενός “πνευματικού” όλου, στην οποία κάθε στοιχείο εκφράζει ολόκληρη την ολότητα ως “pars totalis”*. Με άλλα λόγια, υπάρχει στον Λάιμπνιτς και στον Χέγκελ μια κατηγορία δραστηριότητας του όλου επί των στοιχείων ή μερών του, αλλά με την απόλυτη προϋπόθεση ότι το όλο δεν θα είναι δομή.

Αν το όλο θεωρηθεί *δομημένο*, με τύπο ενότητας τελείως διαφορετικό από τον τύπο ενότητας του πνευματικού όλου, τα πράγματα αλλάζουν: είναι αδύνατο, όχι μόνο να σκεφθούμε τον καθορισμό των στοιχείων από τη δομή με την κατηγορία της αναλυτικής και μεταβατικής αιτιότητας, αλλά και να τον σκεφθούμε με την κατηγορία της συνολικής εκφραστικής αιτιότητας μιας μονοσήμαντης εσωτερικής ενότητας εμμενούς στα φαινόμενά της. Η προσπάθεια να σκεφθούμε τον καθορισμό των στοιχείων του όλου από τη δομή του όλου σημαίνει να θέσουμε ένα πρόβλημα τελείως νέο, προξενώντας μέγιστη θεωρητική αμηχανία διότι δεν υπάρχει καμιά φιλοσοφική έννοια που να έχει δημιουργηθεί για να το επιλύσει. Ο μόνος θεωρητικός που είχε το ανήκουστο θάρρος να θέσει το πρόβλημα αυτό και να σκιαγραφήσει μια πρώτη λύση ήταν ο Σπινόζα. Ξέρουμε ότι η ιστορία τον τύλιξε στο πιο βαθύ σκοτάδι. Και μόνο μέσω του Μαρξ, ο οποίος δεν γνώριζε καλά τον Σπινόζα, αρχίζουμε να μαντεύουμε κάπως τα χαρακτηριστικά αυτής της τόσο κακοποιημένης φυσιογνωμίας.

Εδώ επαναλαμβάνω απλώς στην πιο γενική μορφή του ένα βασικό και δραματικό θεωρητικό πρόβλημα, για το οποίο έχουμε ήδη σχηματίσει μια συγκεκριμένη ιδέα από τις μελέτες που προηγήθηκαν. Λέω ότι πρόκειται για βασικό πρόβλημα, γιατί έχει γίνει φανερό ότι, από άλλους δρόμους, η σύγχρονη θεωρία στην ψυχανάλυση, στη γλωσσολογία και σε άλλους κλάδους, όπως η βιολογία, ίσως και στη φυσική έφτασε στο σημείο να το αντιμετωπίζει χωρίς να υποψιάζεται ότι, πριν από αυτήν, ο Μαρξ το είχε κυριολεκτικά “παραγάγει”. Λέω δε ότι πρόκειται για *δραματικό* θεωρητικό πρόβλημα γιατί ο Μαρξ, που το είχε “παραγάγει”, δεν το είχε θέσει ως πρόβλημα, αλλά είχε καταπιαστεί με την πρακτική του λύση, δίχως να διαθέτει την έννοιά του, με εξαιρετική ευρηματικότητα, χωρίς όμως να αποφύγει τελείως τα παλαιότερα σχήματα, που ήταν αναγκαστικά ακατάλληλα για την τοποθέτηση και τη λύση αυτού του προβλήματος. Αυτό ακριβώς το πρόβλημα επιχειρεί να οριοθετήσει ο Μαρξ με τις διάφορες διερευνητικές εκφράσεις στην Εισαγωγή του 57:

“Σε όλες τις μορφές κοινωνίας μια ορισμένη παραγωγή καθορίζει τη θέση και επιρροή όλων υπόλοιπων και άρα και των σχέσεων τους. Είναι ένας γενικός φωτισμός στον οποίο εμβαπτίζονται όλα τα υπόλοιπα χρώματα τροποποιώντας τον με την ιδιαιτερότητά τους. Είναι ένας ιδιαίτερος αιθέρας που ορίζει το ειδικό βάρος κάθε ύπαρξης που υπάρχει μέσα του”. (MEW, 13, 637).

Το κείμενο αναφέρεται στον καθορισμό ορισμένων δομών παραγωγής εξαρτημένων από μια κυρίαρχη δομή παραγωγής, δηλαδή στον καθορισμό μιας δομής από μίαν άλλη, και των στοιχείων μιας εξαρτημένης δομής από την κύρια, με άλλα λόγια, από την καθοριστική δομή. Παλαιότερα αποπειράθηκα να αποδώσω το φαινόμενο αυτό με την έννοια του *επικαθορισμού* που δανείστηκα από την ψυχανάλυση, και μπορούμε να υποθέσουμε ότι η μεταφορά μιας αναλυτικής έννοιας στη μαρξιστική θεωρία δεν υπήρξε αυθαίρετο δάνειο, αλλά αναγκαίο, *αφού και στις δύο περιπτώσεις κρίνεται το ίδιο θεωρητικό πρόβλημα: με ποια έννοια να νοούμε τον καθορισμό ενός στοιχείου ή μιας δομής από μια δομή*; Αυτό ακριβώς το πρόβλημα έχει υπόψη του και προσπαθεί να περιγράψει ο Μαρξ με τη μεταφορά του κυμαινόμενου γενικού φωτισμού, ή *αιθέρα* όπου πλέουν τα σώματα, και των τροποποιήσεων που επιφέρει η κυριαρχία μιας ιδιαίτερης δομής στην τοποθέτηση, στη λειτουργία και στις σχέσεις (εκφράσεις του Μαρξ: σχέσεις, σειρά, σπουδαιότητα), στο αρχικό χρώμα και στο

ειδικό βάρος των αντικειμένων. Αυτό ακριβώς το πρόβλημα, το οποίο, όπως μας έδειξαν οι προηγούμενες μελέτες, ύστερα από αυστηρή ανάλυση των εκφράσεων και των μορφών των συλλογισμών του, είναι μόνιμα και πραγματικά παρόν στο έργο του Μαρξ, μπορούμε να το συνοψίσουμε πλήρως στην έννοια της “Darstellung”, την έννοια-κλειδί όλης της μαρξιστικής θεωρίας της αξίας. Αντικείμενο αυτής της έννοιας είναι να δηλώνει τον τρόπο *παρουσίας* της δομής στα *αποτελέσματά* της, δηλαδή την ίδια τη δομική αιτιότητα.

Επισημάναμε την έννοια της “Darstellung”, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι είναι η μόνη που χρησιμοποιεί ο Μαρξ για να νοήσει τη δραστηριότητα της δομής: αρκεί να διαβάσουμε τις 30 πρώτες σελίδες του *Κεφαλαίου* και θα διαπιστώσουμε ότι χρησιμοποιεί πάνω από δέκα διαφορετικές εκφράσεις μεταφορικού χαρακτήρα για να αποδώσει αυτή την ιδιαίτερη και *αδιανόητη πριν από αυτόν* πραγματικότητα. Τη συγκρατήσαμε ωστόσο, γιατί είναι ο λιγότερο μεταφορικός και πιο παραπλήσιος όρος προς την έννοια που αποβλέπει ο Μαρξ όταν θέλει να δηλώσει ταυτόχρονα την απουσία και την παρουσία, δηλαδή *την ύπαρξη της δομής στα αποτελέσματά της*.

Το σημείο αυτό χρειάζεται μεγάλη προσοχή, για να μην ξαναπέσουμε έστω και λίγο, και από απροσεξία, στη στρεβλή *κλασική αντίληψη για το οικονομικό αντικείμενο*, για να μην πούμε ότι η μαρξιστική αντίληψη του οικονομικού αντικειμένου, στο έργο του Μαρξ, καθορίζεται *εκ των έξω από μια μη οικονομική δομή*. Η δομή δεν είναι μια ουσία *εξωτερική* προς τα οικονομικά φαινόμενα που θα μπορούσε να μεταβάλει την όψη, τις μορφές και τις σχέσεις τους, επιδρώντας πάνω τους ως απύσχα αιτία, *απύσχα ακριβώς επειδή είναι δήθεν εξωτερική προς αυτά*. Η απουσία της αιτίας στη “*μετωνυμική αιτιότητα*”⁴⁶ της δομής *επί των αποτελεσμάτων της* δεν είναι *απόρροια της εξωτερικότητας της δομής σε σχέση με τα οικονομικά φαινόμενα*. Είναι, αντίθετα, η ίδια η μορφή της *εσωτερικότητας της δομής, ως δομής, στα αποτελέσματά της*. Άρα αυτό σημαίνει ότι τα αποτελέσματα δεν είναι εξωτερικά προς τη δομή, δεν είναι ένα προϋπάρχον αντικείμενο ή στοιχείο, ένας προϋπάρχων χώρος στον οποίο η δομή θα *αποτύπωνε το σημάδι της*: σημαίνει, αντίθετα, ότι η δομή *ενυπάρχει στα αποτελέσματά της*, είναι η αιτία που *ενυπάρχει στα αιτιατά αποτελέσματά της* με την σπινοζική σημασία του όρου, ότι *ολόκληρη η ύπαρξη της δομής συνίσταται στα αποτελέσματά της*, με δυο λόγια ότι η δομή, που δεν είναι παρά ένας ειδικός συνδυασμός των στοιχείων της, δεν είναι τίποτε έξω από τα αποτελέσματά της.

Η διευκρίνιση αυτή είναι πολύ σημαντική για να αντιληφθούμε την ενίοτε παράξενη μορφή που παίρνουν ακόμη και στον Μαρξ η ανακάλυψη και οι προσπάθειες έκφρασης αυτής της πραγματικότητας. Για να καταλάβουμε την περίεργη αυτή μορφή πρέπει να σημειώσουμε ότι η εξωτερικότητα της δομής σε σχέση με τα αποτελέσματά της μπορεί να νοηθεί είτε ως καθαρή εξωτερικότητα, είτε ως *εσωτερικότητα*, με τη μόνη προϋπόθεση ότι η εξωτερικότητα ή εσωτερικότητα αυτή θα *διακρίνεται από τα αποτελέσματά της*. Η διάκριση αυτή παίρνει συχνά στον Μαρξ την κλασική μορφή της διάκρισης του μέσα και του έξω, “της εσώτερης ουσίας” των πραγμάτων και της φαινομενικής της “*επιφάνειας*”, των “*εσώτερων*” σχέσεων, του “*εσώτερου δεσμού*” των πραγμάτων και των σχέσεων και εξωτερικών δεσμών αυτών των πραγμάτων. Ξέρουμε πως αυτή η αντίθεση ισοδυναμεί κατ’ αρχήν με την κλασική διάκριση ουσίας και φαινομένου, διάκριση που τοποθετεί *στο ίδιο το είναι, στην ίδια την πραγματικότητα τον εσωτερικό τόπο της έννοιάς του*, αντιπαραθέτοντάς την στην “*επιφάνεια*” των συγκεκριμένων φαινομένων. Η διάκριση αυτή μεταθέτει, ως διαφορά επιπέδου ή τμημάτων *μέσα στο ίδιο το πραγματικό αντικείμενο*, μια διάκριση που δεν ανήκει στο πραγματικό αντικείμενο, εφόσον πρόκειται για τη διάκριση που χωρίζει την έννοια ή γνώση αυτού του πραγματικού από το πραγματικό ως υπαρκτό αντικείμενο. Ξέρουμε ότι, στον Μαρξ, η αντίθεση αυτή μπορεί να καταλήξει στην εξής αφοπλιστική ταυτολογία: *εάν η ουσία δεν διέφερε από τα φαινόμενα, εάν το ουσιαστικό εσωτερικό δεν διέφερε από το*

46 Έκφραση του Ζ. Α. Μιλλέρ για να χαρακτηρίσει μια μορφή της δομικής αιτιότητας που ο Ζ. Λακάν εντόπισε στον Φρόντ.

φαινομενικό ή μη-ουσιαστικό εξωτερικό, τότε δεν θα χρειαζόμασταν την επιστήμη⁴⁷. Ξέρουμε επίσης ότι η περίεργη αυτή διατύπωση μπορεί να στηριχθεί σε όλα τα επιχειρήματα του Μαρξ που μας παρουσιάζουν την ανάπτυξη της έννοιας ως μετάβαση από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο, μετάβαση που νοείται εδώ ως μετάβαση από την ουσιαστική εσωτερικότητα, που κατ' αρχήν είναι αφηρημένη, στους συγκεκριμένους εξωτερικούς καθορισμούς, που είναι ορατοί και αισθητοί, μετάβαση που θα μπορούσε να συνοψίσει τη μετάβαση από το Πρώτο στο Τρίτο Βιβλίο. Η διαφορούμενη επιχειρηματολογία στηρίζεται και εδώ στη σύγχυση μεταξύ του νοητικού-συγκεκριμένου, το οποίο ωστόσο ο Μαρξ το απομονώνει θαυμάσια στην Εισαγωγή από το πραγματικό συγκεκριμένο, και του πραγματικού συγκεκριμένου, ενώ στην πραγματικότητα το συγκεκριμένο του Τρίτου Βιβλίου, δηλαδή η γνώση της έγγειας προσόδου, του κέρδους και του τόκου είναι, όπως κάθε γνώση, όχι το εμπειρικό συγκεκριμένο, αλλά η έννοια, δηλαδή παντού και πάντα μια αφαίρεση. Αυτό μπόρεσα και όφειλα να ονομάσω “Γενικότητα III”, για να δείξω καθαρά πως έχουμε να κάνουμε και πάλι με ένα προϊόν του σκέπτεσθαι, με τη γνώση μιας εμπειρικής ύπαρξης και όχι με την εμπειρική ύπαρξη. Πρέπει, λοιπόν, να συνάγουμε με αυστηρότητα το συμπέρασμα και να πούμε ότι η μετάβαση από το Πρώτο στο Τρίτο Βιβλίο του Κεφαλαίου δεν έχει καμιά σχέση με τη μετάβαση από το νοητικό αφηρημένο στο πραγματικό συγκεκριμένο, με τη μετάβαση από τις αφαιρέσεις της σκέψης, που είναι απαραίτητες για να το γνωρίσουμε, στο ίδιο το εμπειρικό συγκεκριμένο. Από το Πρώτο ως το Τρίτο Βιβλίο δεν φεύγουμε στιγμή από την αφαίρεση, δηλαδή από τη γνώση, από τα “προϊόντα της σκέψης και της νόησης”: δεν βγαίνουμε στιγμή από την έννοια. Περνούμε μόνο, στο εσωτερικό της αφαίρεσης της γνώσης, από την έννοια της δομής και των πιο γενικών αποτελεσμάτων της δομής, στις έννοιες των επιμέρους αποτελεσμάτων της - και δεν δρασκελίζουμε ποτέ, ούτε στιγμή, το απόλυτα αδιαπέραστο σύνορο που χωρίζει την “ανάπτυξη” ή εξειδίκευση της έννοιας, από την ανάπτυξη και την επιμέρους ύπαρξη των πραγμάτων. Και αυτό για ένα λόγο: το σύνορο αυτό δεν ξεπερνιέται *de jure* γιατί είναι σύνορο του τίποτε, γιατί δεν μπορεί να είναι σύνορο, γιατί δεν υπάρχει κοινός ομοιογενής χώρος (πνεύμα ή πραγματικό) ανάμεσα στην αφηρημένη έννοια ενός πράγματος και στο εμπειρικό συγκεκριμένο αυτού του πράγματος που να δικαιολογεί τη χρήση της έννοιας του συνόρου.

Επιμένω τόσο πολύ σ' αυτό το διαφορούμενο για να δείξω τη δυσκολία που αντιμετώπισε ο Μαρξ, όταν χρειάστηκε να σκεφθεί, με μια πραγματικά στοχασμένη έννοια, το επιστημολογικό πρόβλημα που είχε παραγάγει: πώς να αποδώσει θεωρητικά τη δραστικότητα μιας δομής επί των στοιχείων της; Η δυσκολία αυτή είχε τις συνέπειές της. Είπαμε παραπάνω πως η θεωρητική σκέψη πριν από τον Μαρξ είχε δώσει δύο μόνον μοντέλα διαλογισμού της δραστικότητας: το μοντέλο της μεταβατικής αιτιότητας που προέρχεται από το Γαλιλαίο και τον Καρτέσιο και το προερχόμενο από τον Λάϊμπνιτς μοντέλο της εκφραστικής αιτιότητας, που ξαναχρησιμοποίησε ο Χέγκελ.

Εύκολα πάντως μπορεί να αποκαλυφθεί η κοινή βάση των δύο αυτών μοντέλων στην κλασική αντίθεση του ζεύγους ουσία-φαινόμενο. Είναι ωστόσο φανερό το διαφορούμενο αυτών των εννοιών: η ουσία παραπέμπει μεν στο φαινόμενο, δεν παύει όμως να παραπέμπει σιωπηρά και στο μη-ουσιαστικό. Το φαινόμενο παραπέμπει μεν στην ουσία, της οποίας μπορεί να είναι εκδήλωση και έκφραση, δεν παύει όμως να παραπέμπει ταυτόχρονα σιωπηρά σε ό,τι εμφανίζεται σε ένα εμπειρικό υποκείμενο, στην αντίληψη, δηλαδή στην εμπειρική επιρροή σε ένα ενδεχόμενο εμπειρικό υποκείμενο. Οπότε είναι πολύ απλό να συσσωρεύσουμε στην ίδια την πραγματικότητα αυτούς τους διαφορούμενους καθορισμούς και να εντοπίσουμε μέσα στο ίδιο το πραγματικό μια διάκριση που παρόλα αυτά δεν έχει νόημα παρά μόνο σε συνάρτηση με μια διάκριση εξωτερική προς το πραγματικό, εφόσον κρίνεται η διάκριση μεταξύ του πραγματικού και της γνώσης του. Ο Μαρξ, αναζητώντας μια έννοια για να σκεφθεί την περίεργη πραγματικότητα της δραστικότητας μιας δομής επί των

47 Το Κεφάλαιο, τ. 3, MEW 25, 825. “Κάθε επιστήμη θα ήταν περιττή αν ταυτίζονταν άμεσα η εμφάνιση και η ουσία των φαινομένων”. Πρόκειται για αντανάκλαση του παλιού ονείρου που συναντιέται σε όλο τον κλασικό πολιτικό στοχασμό: κάθε πολιτική θα ήταν περιττή αν συγχεόταν το πάθος και ο λόγος των ανθρώπων.

στοιχείων της, χρησιμοποίησε συχνά, θα λέγαμε σχεδόν κατ' ανάγκη, το κλασικό ζεύγος ουσία και φαινόμενο, αποδεχόμενος κατ' ανάγκη και όχι κατ' επιλογή τα διαφορούμενα που έκλεινε μέσα του, και μεταφέροντας στην πραγματικότητα, με τη μορφή «του εσωτερικού και του εξωτερικού» του πραγματικού, της “πραγματικής κίνησης και της φαινομενικής κίνησης”, της “εσώτερης ουσίας” και των συγκεκριμένων, φαινομενικών καθορισμών που αντιλαμβάνονται και επεξεργάζονται τα υποκείμενα, την επιστημολογική διαφορά μεταξύ γνώσης μιας πραγματικότητας και της ίδιας της πραγματικότητας. Πράγμα που, φυσικά, δεν μπορούσε παρά να σημαδέψει την αντίληψή του για την επιστήμη, όπως είδαμε παρακολουθώντας την προσπάθεια του Μαρξ να αποδώσει την έννοια όσων είχαν βρει οι προκάτοχοί του και όσων τους είχαν ξεφύγει – με άλλα λόγια την έννοια της διαφοράς που τον ξεχώριζε από αυτούς.

Το διαφορούμενο αυτό επίσης σημάδεψε την ερμηνεία του φαινομένου που βάφτισε με το όνομα “φетиχισμός”. Όπως δείξαμε, ο φетиχισμός δεν είναι ένα υποκειμενικό φαινόμενο, οφειλόμενο σε αυταπάτες ή στην αντιληπτική ικανότητα των φορέων της οικονομικής διαδικασίας, και συνεπώς δεν μπορεί να αναχθεί στις υποκειμενικές επιπτώσεις που παράγονται στα οικονομικά υποκείμενα από τη θέση τους μέσα στη διαδικασία, από τον τόπο τους μέσα στη δομή. Παρόλα αυτά, πόσα κείμενα του Μαρξ μας παρουσιάζουν τον φетиχισμό ως “φαινόμενο”, ως “αυταπάτη” που σχετίζεται αποκλειστικά με τη “συνείδηση”, μας παρουσιάζουν την πραγματική, εσωτερική κίνηση της διαδικασίας ως “εμφανιζόμενη” με φетиχοποιημένη μορφή στη “συνείδηση” των ίδιων των υποκειμένων, με τη μορφή της φαινομενικής κίνησης! Εν τούτοις πόσα άλλα κείμενα του Μαρξ μας διαβεβαιώνουν ότι η φαινομενικότητα αυτή δεν έχει τίποτε το υποκειμενικό, αλλά είναι πλήρως αντικειμενική, αφού η “αυταπάτη” των “συνειδήσεων” και των αντιλήψεων έρχεται μετά τη δομή της πρώτης, καθαρά αντικειμενικής “αυταπάτης”! Σ' αυτό το σημείο, χωρίς αμφιβολία, βλέπουμε τον Μαρξ να δουλεύει με έννοιες μη κατάλληλες για το αντικείμενό τους, άλλοτε να τις αποδέχεται και άλλοτε να τις αρνείται, κινούμενος αναγκαστικά στην αντίφαση.

Ωστόσο μέσα στους αντιφατικούς δισταγμούς του συχνά υποστηρίζει αυτό που λέει στην πραγματικότητα - και τότε παράγει έννοιες κατάλληλες για το αντικείμενό τους. Όμως αυτό συμβαίνει σαν σε μια αναλαμπή, χωρίς να συγκεντρώνει και να αντιμετωπίζει θεωρητικά αυτή την παραγωγή, χωρίς να τη νοεί με σκοπό να την επιβάλει σε όλο το πεδίο των αναλύσεών του. Για παράδειγμα, στο θέμα του ποσοστού κέρδους, γράφει:

“Πράγματι η σχέση υ/Κ εκφράζει το βαθμό αξιοποίησης του συνολικού προκαταβεβλημένου κεφαλαίου, νοούμενη σε αντιστοιχία με την εννοιολογική εσωτερική συνοχή (dem begrifflichen, inneren Zusammenhang entsprechend gefasst) και τη φύση της υπεραξίας, και δείχνει πώς συναρτάται το μέγεθος της μεταβολής του μεταβλητού κεφαλαίου προς το μέγεθος του προκαταβεβλημένου συνολικού κεφαλαίου” (Το Κεφάλαιο, τ. 3, MEW, 25, 55).

Στο απόσπασμα αυτό, όπως και σε πολλά άλλα, ο Μαρξ “θέτει σε εφαρμογή” χωρίς το παραμικρό διαφορούμενο την αλήθεια, ότι η εσωτερικότητα παρά η “έννοια”, η οποία δεν είναι το πραγματικό “εσωτερικό” του φαινομένου, αλλά η γνώση του. Αν έτσι έχουν τα πράγματα, τότε η πραγματικότητα που μελετά ο Μαρξ δεν μπορεί πλέον να παρουσιάζεται ως μια πραγματικότητα σε δύο επίπεδα, το εσωτερικό και το εξωτερικό, όπου το εσωτερικό ταυτίζεται με την καθαρή ουσία και το εξωτερικό με το φαινόμενο, που πότε είναι καθαρά υποκειμενικό, ως επηρεασμένη “συνείδηση”, και πότε μη-καθαρό ως ξένο προς την ουσία ή μη-ουσιαστικό. Αν το “εσωτερικό” είναι η έννοια, το “εξωτερικό” δεν μπορεί να είναι παρά η εξειδίκευση της έννοιας, ακριβώς όπως τα αποτελέσματα της δομής του όλου δεν μπορούν παρά να είναι η ίδια η ύπαρξη της δομής. Να, λόγου χάρη, τι λέει ο Μαρξ σχετικά με τη γαιοπρόσοδο:

«Όσο σημαντικό είναι για την επιστημονική ανάλυση της έγγειας προσόδου, δηλαδή της αυτόνομης, ειδικής οικονομικής μορφής της έγγειας ιδιοκτησίας στη βάση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής - να

εξετάζεται καθαρή και απαλλαγμένη από νοθευτικές και θολωτικές προσθήκες, άλλο τόσο σημαντικό είναι από την άλλη πλευρά για την κατανόηση των πρακτικών συνεπειών της έγχειας προσόδου και για τη θεωρητική κατανόηση σε μια μάζα γεγονότων που αντιπαλεύουν την έννοια και τη φύση της έγχειας προσόδου και όμως εμφανίζονται ως μορφές ύπαρξής της, να γνωρίζουμε τα στοιχεία από τα οποία πηγάζουν αυτά τα θολώματα της θεωρίας» (MEW 25, 637-638).

Διαπιστώνουμε εδώ το διττό καθεστώς που αποδίδει ο Μαρξ στην ανάλυσή του. Αναλύει μια καθαρή μορφή, που δεν είναι παρά η έννοια της καπιταλιστικής γαιοπροσόδου. Διαλογίζεται αυτή την καθαρότητα ως τροπισμό και ορισμό της έννοιας και ταυτόχρονα ως κάτι που διαφέρει από την *εμπειρική μη καθαρότητα*. Διαλογίζεται ωστόσο πάραυτα αυτή την εμπειρική μη καθαρότητα, σε μια δεύτερη κίνηση διόρθωσης ως «*τρόπους ύπαρξης*», δηλαδή ως θεωρητικούς καθορισμούς της έννοιας της γαιοπροσόδου. Σε αυτή την τελευταία σύλληψη βγαίνουμε από την εμπειριστική διάκριση καθαρής ουσίας και μη καθαρών φαινομένων. Εγκαταλείπουμε την εμπειριστική ιδέα μιας καθαρότητας ως αποτέλεσμα της εμπειρικής *κάθαρσης* (ως *κάθαρσης του εμπειρικού*) και σκεπτόμαστε όντως την καθαρότητα ως *καθαρότητα της έννοιας*, καθαρότητα της κατάλληλης γνώσης του αντικειμένου της και τους καθορισμούς της έννοιας ως δραστική γνώση των τρόπων ύπαρξης της γαιοπροσόδου. Είναι σαφές ότι αυτή η ορολογία ανακαλεί άμεσα τη διάκριση εσωτερικού και εξωτερικού και την αντικαθιστά από τη διάκριση έννοιας και πραγματικού ή αντικειμένου (γνώσης) και πραγματικού αντικειμένου. Αν πάρουμε στα σοβαρά αυτή την αναγκαία υποκατάσταση θα μας οδηγήσει σε μια αντίληψη της επιστημονικής πρακτικής και του αντικειμένου της που δεν έχει τίποτε κοινό με τον εμπειρισμό.

Οι αρχές αυτής της τελείως διαφορετικής αντίληψης της επιστημονικής πρακτικής δίνονται χωρίς διαφορούμενα από τον Μαρξ στην Εισαγωγή του 57. Ένα πράγμα είναι όμως η ανάπτυξη αυτής της αντίληψης, άλλο πράγμα η εφαρμογή της στο πρωτόγνωρο θεωρητικό πρόβλημα παραγωγής της έννοιας της δραστηριότητας μιας δομής στα στοιχεία της. Είδαμε ότι ο Μαρξ χρησιμοποιεί *έμπρακτα* αυτή την έννοια στην *Darstellung* και προσπαθεί να την εκφράσει με τις εικόνες της τροποποίησης του φωτισμού ή του ειδικού βάρους των αντικειμένων από τον αιθέρα στον οποίο κολυμπούν. Ορισμένες φορές η έννοια προβάλλει αυτοπροσώπως στον Μαρξ στα σημεία όπου χρησιμοποιεί μια γλώσσα πρωτόγνωρη αλλά εξαιρετικά ακριβή: τη γλώσσα των μεταφορών που είναι όμως *σχεδόν τέλειες έννοιες* και φαίνεται να τους λείπει μόνον η σύλληψή τους, δηλαδή η υιοθέτηση και ανάπτυξη ως εννοιών. Αυτό συμβαίνει κάθε φορά που ο Μαρξ μας παρουσιάζει το καπιταλιστικό σύστημα ως *μηχανισμό, μηχανική, μηχανοστάσιο, μηχανή, μοντάρισμα* (Triebwerk, Mechanismus, Getriebe) ή ως συνθετότητα του κοινωνικού μεταβολισμού. Σε όλες τις περιπτώσεις οι τρέχουσες διακρίσεις του έξω και του μέσα εξαφανίζονται. Το ίδιο συμβαίνει με τη «στενή» σύνδεση των φαινομένων σε αντίθεση με τη φαινομενική αταξία. Βρισκόμαστε μπροστά σε μια άλλη εικόνα, σε μια νέα σχεδόν έννοια που έχει οριστικά απελευθερωθεί από τις εμπειριστικές αντινομίες της φαινομενικής υποκειμενικότητας και της ουσιαστικής εσωτερικότητας απέναντι σε ένα ρυθμισμένο αντικειμενικό σύστημα, στους πιο συγκεκριμένους καθορισμούς του, στους νόμους του *μονταρίσματος* και του *μηχανοστασίου*, στις εξειδικεύσεις της έννοιάς του. Μπορούμε τώρα να θυμηθούμε τον εξαιρετικά ενδεικτικό όρο *Darstellung*, να τον συνδέσουμε με αυτό το «μηχανοστάσιο» και να τον πάρουμε κατά γράμμα ως ύπαρξη αυτού του μηχανοστασίου στα αποτελέσματά του. Ως τρόπο ύπαρξης αυτής της *σκηνοθεσίας*, αυτού του θεάτρου που είναι ταυτόχρονα η σκηνή του, το κείμενό του, οι ηθοποιοί του, αυτού του θεάτρου, οι θεατές του οποίου δεν μπορεί να είναι σε ορισμένες περιπτώσεις θεατές παρά αν είναι προπάντων και αναγκαστικά ηθοποιοί, εμπλεγμένοι στους καταναγκασμούς ενός κειμένου και ορισμένων ρόλων των οποίων δεν μπορεί να είναι συγγραφείς, διότι από την ίδια την ουσία του είναι ένα *θέατρο χωρίς συγγραφέα*.

Να προσθέσουμε μια ακόμη λέξη; Οι επανειλημμένες προσπάθειες του Μαρξ να έρθει σε ρήξη με

τα αντικειμενικά όρια του υπάρχοντος Θεωρητικού για να βρει τον τρόπο να σκεφθεί το ζήτημα που έθετε στη φιλοσοφία η θεωρητική του ανακάλυψη, οι αποτυχίες, αλλά και η επάνοδος στα ίδια λάθη, αποτελούν μέρος του θεωρητικού δράματος που έζησε σε απόλυτη μοναξιά πολύ πριν από εμάς που αρχίζουμε απλά να υποψιαζόμαστε από τα σημάδια του ουρανού μας ότι *το πρόβλημά του είναι δικό μας* και για πολύ καιρό θα καθορίζει το μέλλον μας. Μόνος του ο Μαρξ αναζήτησε γύρω του συμμάχους και στηρίγματα. Ποιος μπορεί να τον ψέξει γιατί στηρίχθηκε στον Χέγκελ; Εμείς οφείλουμε στον Μαρξ το ότι δεν είμαστε μόνοι. Η μοναξιά μας οφείλεται στην άγνοια των όσων είπε. Πρέπει να μεμφθούμε την άγνοια αυτή σε μας και σε όσους πίστεψαν ότι προχώρησαν πέρα από τον Μαρξ - και μιλώ εδώ για τους καλύτερους - ενώ βρίσκονται στο κατώφλι της χώρας που εκείνος ανακάλυψε και μας προσέφερε. Του οφείλουμε την επισήμανση των αδυναμιών, των κενών και των παραλείψεων που συμβάλουν στο μεγαλείο του διότι αναφερόμενοι σ' αυτά ξαναρχίζουμε ένα λόγο που διακόπηκε από το θάνατο. Γνωρίζουμε πώς τελειώνει το τρίτο Βιβλίο του Κεφαλαίου. Ένας τίτλος: *οι κοινωνικές τάξεις*. Είκοσι γραμμές και μετά σιωπή.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ: ΓΙΑ ΤΟΝ “ΙΔΑΝΙΚΟ ΜΕΣΟ ΟΡΟ” ΚΑΙ ΤΙΣ ΜΟΡΦΕΣ ΜΕΤΑΒΑΣΗΣ

Μια λέξη μόνο για δύο σημαντικά θεωρητικά προβλήματα που σχετίζονται άμεσα με την ανακάλυψη του Μαρξ και τις μορφές έκφρασής της: το πρόβλημα του ορισμού του αντικειμένου του *Κεφαλαίου* ως “ιδανικού μέσου όρου” του υπαρκτού καπιταλισμού και το πρόβλημα των μορφών μετάβασης από τον ένα τρόπο παραγωγής στον άλλον.

“Σε μια τέτοια γενική έρευνα θα προϋποτίθεται πάντα ότι οι πραγματικές σχέσεις αντιστοιχούν στην έννοιά τους, ή, πράγμα που είναι το ίδιο, οι πραγματικές σχέσεις θα εκτίθενται μόνο στο βαθμό που εκφράζουν το γενικό τύπο τους (allgemeinen Typus)” (MEW, 25, 152).

Τον γενικό αυτό τύπο ο Μαρξ τον ορίζει επανειλημμένως ως “ιδανικό μέσο όρο” (idealer Durchschnitt) του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Η ονομασία αυτή όπου μέσος όρος και ιδανικότητα συνδυάζονται εννοιολογικά, χωρίς να παύουν να αναφέρονται σε μια υπαρκτή πραγματικότητα, θέτει ξανά το ζήτημα της φιλοσοφικής προβληματικής που στηρίζει αυτή την ορολογία: δεν πάσχει άραγε από εμπειρισμό; Αυτό θα μας έκανε να πιστέψουμε το ακόλουθο απόσπασμα του Προλόγου στην πρώτη γερμανική έκδοση του *Κεφαλαίου*:

“Ο φυσικός είτε παρατηρεί τις φυσικές διαδικασίες εκεί όπου εμφανίζονται με την πιο έντονη μορφή και ελάχιστα θολωμένες από ενοχλητικές επιδράσεις είτε, όπου αυτό είναι δυνατό, πειραματίζεται σε συνθήκες που εξασφαλίζουν την καθαρή εξέλιξη της διαδικασίας. Σε αυτό το έργο μελετώ τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής και τις σχέσεις παραγωγής και ανταλλαγής που του αντιστοιχούν. Η Αγγλία είναι ο κλασικός τόπος του μέχρι τώρα. Αυτός είναι ο λόγος που χρησιμεύει ως κύριο μέσο ανάγλυφης παρουσίασης της θεωρητικής μου ανάπτυξης” (MEW, 23, 12).

Ο Μαρξ λοιπόν διαλέγει το παράδειγμα της Αγγλίας. Ωστόσο το υποβάλλει σε μια σημαντική «κάθαρση» αφού, όπως ο ίδιος ομολογεί, το αναλύει κάνοντας την υπόθεση ότι το αντικείμενό του περιλαμβάνει πάντοτε μόνο δύο τάξεις (κατάσταση που δεν γνωρίζει παράδειγμα στον κόσμο) και πως η παγκόσμια αγορά υπόκειται ολοκληρωτικά στην καπιταλιστική παραγωγή, πράγμα που και αυτό είναι εκτός πραγματικότητας. Συνεπώς ο Μαρξ δεν μελετά *καν το παράδειγμα της Αγγλίας*, καίτοι αυτό είναι κλασικό και καθαρό, αλλά μελετά ένα ανύπαρκτο παράδειγμα, το οποίο ονομάζει “ιδανικό μέσο όρο” του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Ο Λένιν τόνισε την εμφανή αυτή δυσκολία στο άρθρο του *Νέες παρατηρήσεις για τη θεωρία της πραγματοποίησης* του 1899:

“Ας σταθούμε λίγο ακόμα στο ζήτημα που απασχολεί από πολύ καιρό τον Στρούβε: ποια είναι η

αληθινή επιστημονική αξία της θεωρίας της πραγματοποίησης;

Είναι ακριβώς η ίδια με την αξία όλων των άλλων θέσεων της αφηρημένης θεωρίας του Μαρξ. Αν ο Στρούβε ταράζεται από το ότι η ‘απόλυτη πραγματοποίηση είναι το ιδανικό της καπιταλιστικής παραγωγής, αλλά επ’ ουδενί λόγω η πραγματικότητά της’, θα του θυμίσουμε πως και όλοι οι άλλοι νόμοι του καπιταλισμού, που ανακαλύφθηκαν από τον Μαρξ, εκφράζονται με τον ίδιο τρόπο *ως ιδανικό του καπιταλισμού και επ’ ουδενί λόγω ως πραγματικότητά του*. ‘Σκοπός μας’ –έγραφε ο Μαρξ– ‘είναι να παρουσιάσουμε αποκλειστικά την εσωτερική οργάνωση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, θα λέγαμε στον ιδανικό μέσο όρο του’. Η θεωρία του κεφαλαίου προϋποθέτει ότι ο εργάτης παίρνει όλη την αξία της εργασιακής του δύναμης. Αυτό είναι το ιδανικό του καπιταλισμού, δεν είναι όμως καθόλου η πραγματικότητά του. Η θεωρία της προσόδου προϋποθέτει πως όλος ο αγροτικός πληθυσμός χωρίζεται σε γαιοκτήμονες, καπιταλιστές και μισθωτούς εργάτες. Αυτό είναι το ιδανικό του καπιταλισμού, δεν είναι όμως καθόλου η πραγματικότητά του. Η θεωρία της πραγματοποίησης προϋποθέτει μια αναλογική διανομή της παραγωγής. Αυτό είναι το ιδανικό του καπιταλισμού, δεν είναι όμως καθόλου η πραγματικότητά του”. (Εργα, γαλλ. εκδ. τ. 4, 87-88).

Ο Λένιν επαναλαμβάνει απλώς τα λόγια του Μαρξ, αντιπαραθέτοντας με αφετηρία τον όρο «ιδανικός» στην έκφραση «ιδανικός μέσος όρος», την ιδανικότητα του μαρξικού αντικειμένου στην υφιστάμενη ιστορική πραγματικότητα. Αν επιμείνουμε πιο πολύ σε αυτή την αντιπαράθεση θα πέσουμε ξανά στην παγίδα του εμπειρισμού, ιδίως αν συμπεράνουμε ότι ο Λένιν ορίζει τη θεωρία του Μαρξ ως “αφηρημένη”, που μοιάζει έτσι να αντιπαρατίθεται με φυσικότητα στο συγκεκριμένο –ιστορικό χαρακτήρα της πραγματικότητας των υπαρκτών μορφών του καπιταλισμού. Αλλά και εδώ μπορούμε να συλλάβουμε την πραγματική πρόθεση του Μαρξ αν νοήσουμε αφενός την ιδανικότητα ως *ιδεατότητα*, δηλαδή ως την απλή εννοιολογική ύπαρξη του αντικειμένου του Μαρξ, και το “μέσο όρο” ως το περιεχόμενο της έννοιας του αντικειμένου του, και όχι ως αποτέλεσμα μιας εμπειρικής αφαίρεσης. Το αντικείμενο του Μαρξ δεν είναι ένα *ιδανικό* αντικείμενο που αντιπαρατίθεται σε ένα πραγματικό αντικείμενο, και λόγω αυτής της αντίθεσης, διακρίνεται από αυτό, όπως το δέον διακρίνεται από το είναι, και ο κανόνας από το γεγονός. Το αντικείμενο της θεωρίας του είναι *ιδεατό*, δηλαδή ορίζεται με γνωσιολογικούς όρους, με την αφαιρετικότητα της έννοιας. Αυτό λέει ο ίδιος ο Μαρξ, όταν γράφει ότι ο “*ειδικός χαρακτήρας της... εκδηλώνεται (sich darstellt) σε ολόκληρη την εσωτερική μορφή του πυρήνα της (in ihrer ganzen... Kerngestalt)*” (MEW, 25, 354).

Αυτή η “Kerngestalt” και οι καθορισμοί της αποτελούν το αντικείμενο της ανάλυσης του Μαρξ, εφόσον η ειδοποιός αυτή διαφορά ορίζει τον καπιταλιστικό *τρόπο παραγωγής* ως *καπιταλιστικό* τρόπο παραγωγής. Εκείνο που οι χυδαίοι οικονομολόγοι (βλ. Στρούβε) νομίζουν πως αντιφάσκει στην πραγματικότητα, για τον Μαρξ συνιστά *την ίδια την πραγματικότητα, την πραγματικότητα του θεωρητικού αντικειμένου του*. Για να το καταλάβουμε αυτό, αρκεί να θυμηθούμε όσα είπαμε για το αντικείμενο της θεωρίας της ιστορίας, και επομένως της θεωρίας της πολιτικής οικονομίας: εξετάζει τις βασικές μορφές ενότητας της ιστορικής ύπαρξης, δηλαδή τους *τρόπους παραγωγής*. Αυτό άλλωστε λέει και ο Μαρξ, αν θελήσουμε να πάρουμε κατά γράμμα τις εκφράσεις που χρησιμοποιεί στον πρόλογο της πρώτης γερμανικής έκδοσης, όπου μιλά για την Αγγλία:

«Σ’ αυτό το έργο μελετώ τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής και τις σχέσεις παραγωγής και ανταλλαγής που του αντιστοιχούν» (MEW, 23, 12).

Όσο για την Αγγλία, αν διαβάσουμε προσεκτικά το κείμενο του Μαρξ, αυτή αποτελεί απλά πηγή παραδειγμάτων και ανάγλυφης παρουσίασης, και επ’ ουδενί λόγω αντικείμενο θεωρητικής μελέτης:

«Η Αγγλία είναι ο κλασικός τόπος του μέχρι τώρα. Αυτός είναι ο λόγος που χρησιμεύει ως κύριο μέσο ανάγλυφης παρουσίασης της θεωρητικής μου ανάπτυξης”. (MEW, 23, 12).

Αυτή η σαφέστατη δήλωση του Μαρξ τοποθετεί στη σωστή της προοπτική την πρώτη φράση, όπου

ο Μαρξ αναφέρει το παράδειγμα της φυσικής με όρους που θα μπορούσαν να δημιουργήσουν την εντύπωση ότι αναζητά ένα “καθαρό” αντικείμενο “που δεν θολώνει από ενοχλητικές επιδράσεις”. Η Αγγλία λοιπόν είναι και αυτή ένα αντικείμενο μη-καθαρό και διαταραγμένο, όμως αυτή η μη-καθαρότητα και αυτές οι διαταραχές δεν δημιουργούν δυσχέρεια στη θεωρία, αφού το θεωρητικό αντικείμενο του Μαρξ δεν είναι η Αγγλία, αλλά ο *καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής στην “Kerngestalt” του και οι καθορισμοί αυτής της “Kerngestalt”*. Όταν λοιπόν μας λέει ο Μαρξ ότι μελετά ένα “ιδανικό μέσο όρο”, πρέπει να εννοήσουμε ότι αυτή η ιδανικότητα δεν συνδηλώνει κάτι το μη-πραγματικό ή τον ιδανικό κανόνα, αλλά την *έννοια* του πραγματικού. Αυτός ο “μέσος όρος” δεν είναι ένας εμπειριστικός μέσος όρος, δεν συνδηλώνει δηλαδή κάτι το μη ιδιαίτερο, αλλά αντίθετα συνδηλώνει την έννοια της ειδοποιού διαφοράς του εξεταζόμενου τρόπου παραγωγής”.

Ας προχωρήσουμε. Επανερχόμενοι στο παράδειγμα της Αγγλίας και συγκρίνοντάς το με το εμφανώς αποκαθαρμένο και απλοποιημένο αντικείμενο του Μαρξ, τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής με τις δύο τάξεις, πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι έχουμε μπροστά μας ένα *πραγματικό υπόλειμμα*: συγκεκριμένα, για να περιοριστούμε σε αυτό το καίριο σημείο, την πραγματική ύπαρξη άλλων τάξεων (γαιοκτήμονες, τεχνίτες, μικροκαλλιεργητές). Το πραγματικό αυτό υπόλειμμα δεν μπορεί να αγνοηθεί με την απλή επίκληση του ότι ο Μαρξ έχει ως μόνο αντικείμενο την έννοια της ειδοποιού διαφοράς του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και με αναφορά στη διαφορά της πραγματικότητας από τη γνώση της!

Ωστόσο αυτά που ειπώθηκαν για το καθεστώς της θεωρίας της ιστορίας αποκτούν το πλήρες νόημά τους μέσω αυτής ακριβώς της φαινομενικά καίριας δυσκολίας που αποτελεί και το μείζον επιχείρημα για την εμπειριστική ερμηνεία της θεωρίας του *Κεφαλαίου*. Ο Μαρξ δεν μπορεί να μελετήσει την ειδοποιού διαφορά του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής παρά μόνο με την προϋπόθεση ότι θα μελετήσει ταυτόχρονα και *τους άλλους τρόπους παραγωγής*, και όχι μόνο τους άλλους τρόπους παραγωγής ως τύπους ειδικής ενότητας της *Verbindung* των φορέων της παραγωγής, αλλά και *τις σχέσεις που έχουν οι διάφοροι τρόποι παραγωγής μεταξύ τους* κατά τη διαδικασία συγκρότησης των τρόπων παραγωγής. Η μη καθαρότητα του αγγλικού καπιταλισμού είναι ένα συγκεκριμένο και πραγματικό αντικείμενο που ο Μαρξ δεν είχε την πρόθεση να μελετήσει στο *Κεφάλαιο*, αλλά το οποίο εμπίπτει στο πεδίο της μαρξιστικής θεωρίας. Αυτή τη μη-καθαρότητα, στην άμεσή της μορφή, μπορούμε προσωρινά να ονομάσουμε “επιβίωση” στους κόλπους του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής που είναι ο κυρίαρχος στη Μεγάλη Βρετανία, μορφών εξαρτημένων τρόπων παραγωγής που δεν έχουν ακόμη εξαλειφθεί και υποτάσσονται στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Συνεπώς, η δήθεν “μη-καθαρότητα” αυτή αποτελεί ένα αντικείμενο της θεωρίας των τρόπων παραγωγής, κυρίως δε της *θεωρίας της μετάβασης από ένα τρόπο παραγωγής σε άλλο*, που συνδέεται άρρηκτα με τη *θεωρία της διαδικασίας συγκρότησης ορισμένου τρόπου παραγωγής*, εφόσον κάθε τρόπος παραγωγής συγκροτείται βάσει των υπάρχουσών μορφών ενός προγενέστερου τρόπου παραγωγής. Αυτό το αντικείμενο ανήκει αυτοδικαίως στη μαρξιστική θεωρία και εάν μπορούμε να αναγνωρίζουμε τους νόμιμους τίτλους ενός τέτοιου αντικειμένου δεν μπορούμε να μεμφθούμε τον Μαρξ για το ότι δεν μας έδωσε τη θεωρία αυτού του αντικειμένου. Όλα τα κείμενα του Μαρξ για την πρωταρχική συσσώρευση του κεφαλαίου αποτελούν τουλάχιστον το υλικό, αν όχι ήδη ένα σκιαγράφημα αυτής της θεωρίας, όσον αφορά τη διαδικασία συγκρότησης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής - δηλαδή τη μετάβαση από το φεουδαρχικό στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Συνεπώς οφείλουμε να αναγνωρίσουμε αυτό που όντως μας προσέφερε ο Μαρξ και αυτό που, ενώ δεν μπόρεσε να μας προσφέρει, μας επιτρέπει να αντλήσουμε. Όπως ακριβώς μπορούμε να πούμε ότι το μόνο που κατέχουμε είναι η σκιαγράφιση μιας μαρξιστικής θεωρίας για τους τρόπους παραγωγής που προηγήθηκαν του καπιταλιστικού, μπορούμε και μάλιστα οφείλουμε να πούμε, αφού γενικά δεν αναγνωρίζεται η ύπαρξη του προβλήματος και κυρίως η αναγκαιότητα να το θέσουμε με την κατάλληλη θεωρητική του μορφή, ότι ο Μαρξ *δεν μας έδωσε μια θεωρία για τη μετάβαση από έναν τρόπο παραγωγής σε άλλον, δηλαδή τη θεωρία συγκρότησης ενός τρόπου*

παραγωγής. Γνωρίζουμε η θεωρία αυτή είναι απαραίτητη, για να μπορέσουμε απλούστατα να φέρουμε σε πέρας αυτό που ονομάζεται οικοδόμηση του σοσιαλισμού, κατά την οποία κρίνεται η μετάβαση από τον καπιταλιστικό στο σοσιαλιστικό τρόπο παραγωγής, ή ακόμα για να λύσουμε τα προβλήματα που θέτει η λεγόμενη “υπανάπτυξη” των χωρών του τρίτου κόσμου. Δεν μπορώ να εξετάσω λεπτομερώς τα θεωρητικά προβλήματα που θέτει το νέο αυτό αντικείμενο. Μπορούμε πάντως να θεωρήσουμε βέβαιο ότι η τοποθέτηση και λύση αυτών των προβλημάτων καυτής επικαιρότητας βρίσκεται στην πρώτη γραμμή της μαρξιστικής έρευνας. Όχι μόνο το πρόβλημα της περιόδου της “προσωπολατρίας”, αλλά και όλα τα προβλήματα που σήμερα εκφράζονται με τη μορφή των “εθνικών δρόμων προς το σοσιαλισμό”, των “ειρηνικών” ή μη “δρόμων”, κτλ., εξαρτώνται άμεσα από αυτές τις θεωρητικές έρευνες.

Ούτε εδώ ο Μαρξ μας άφησε χωρίς ενδείξεις ή υλικό. παρότι ορισμένες από τις διατυπώσεις του τείνουν να προκαλέσουν παρεξηγήσεις. Το γεγονός ότι είμαστε σε θέση να τοποθετούμε ως θεωρητικό πρόβλημα το ζήτημα της μετάβασης από ένα τρόπο παραγωγής σε άλλον, και συνεπώς όχι μόνο να εξηγούμε τις προηγούμενες μεταβάσεις αλλά και να πούμε κάτι για το μέλλον, να “πηδάμε πέρα από τον καιρό μας” (πράγμα που δεν μπορεί να κάνει ο εγγελιανός ιστορικισμός), αυτό δεν συναρτάται με μια δήθεν “πειραματική δομή” της ιστορίας, αλλά είναι αντίθετα συναρτημένο με τη μαρξιστική θεωρία της ιστορίας ως θεωρίας των τρόπων παραγωγής, με τον προσδιορισμό των συστατικών στοιχείων των διαφόρων τρόπων, και με το ότι τα θεωρητικά προβλήματα που θέτει η διαδικασία συγκρότησης ενός τρόπου παραγωγής (με άλλα λόγια τα προβλήματα του μετασχηματισμού ενός τρόπου παραγωγής σε άλλον) είναι άμεσα συναρτημένα με τη θεωρία των εξεταζόμενων τρόπων παραγωγής⁴⁸. Να γιατί μπορούμε να λέμε ότι ο Μαρξ μας έδωσε τα μέσα για να σκεφτούμε το θεωρητικά και πρακτικά αποφασιστικό αυτό πρόβλημα: τα προβλήματα της μετάβασης μπορούν να τεθούν και να λυθούν μόνο βάσει της γνώσης των εν λόγω τρόπων παραγωγής. Γι αυτό μπορούμε να πούμε κάτι για το μέλλον και να κατασκευάσουμε τη θεωρία όχι μόνο αυτού του μέλλοντος, αλλά κατά κύριο λόγο των μεθόδων και μέσων που θα μας εξασφαλίσουν την πραγματοποίησή του.

Η μαρξιστική θεωρία της ιστορίας, νοούμενη κατά τον τρόπο που ορίσαμε παραπάνω, μας παρέχει αυτό το δικαίωμα, με την επιφύλαξη όμως ότι θα μπορέσουμε να ορίσουμε με μεγάλη ακρίβεια τις προϋποθέσεις και τα όριά της. Και ταυτόχρονα μας κάνει να αναλογισθούμε τι μένει ακόμα να κάνουμε – και δεν είναι λίγο – για να ορίσουμε με την επιθυμητή ακρίβεια τις εν λόγω μεθόδους και μέσα. Αν αληθεύει – υπό τον όρο να μη δώσουμε στη διατύπωση ιστορικιστική χροιά – ότι η ανθρωπότητα αναλαμβάνει μόνο υποχρεώσεις που μπορεί να εκπληρώσει, θα πρέπει επίσης να συνειδητοποιήσει απόλυτα τη σχέση καθηκόντων και δυνατοτήτων της, να δεχθεί να γνωρίσει αυτούς τους όρους και τη σχέση τους, δηλαδή να αμφισβητήσει αυτά τα καθήκοντα και δυνατότητες προκειμένου να καθορίσει τα μέσα που είναι πρόσφορα για να παράγει το μέλλον της και να κυριαρχήσει σε αυτό. Στην αντίθετη περίπτωση και μέσα στη «διαφάνεια» των νέων οικονομικών σχέσεων, θα κινδυνεύσει - εμπειρία που ήδη γνώρισε μέσα στη σιωπή του τρόμου και μπορεί να ζήσει ξανά με τις ευλογίες του ανθρωπισμού – να κατευθυνθεί με καθαρή συνείδηση προς ένα μέλλον που εξακολουθεί να είναι φορτωμένο από κινδύνους και σκιές.

ΕΤΙΕΝ ΜΠΑΛΙΜΠΑΡ

**ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΙΣ ΘΕΜΕΛΙΩΔΕΙΣ ΕΝΝΟΙΕΣ ΤΟΥ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ
ΥΛΙΣΜΟΥ**

Στις προηγούμενες μελέτες διατυπώθηκε ήδη η άποψη ότι στο έργο του Μαρξ υπάρχει μια γενική επιστημονική θεωρία της ιστορίας. Κατά κύριο λόγο, οι μελέτες αυτές μας έδειξαν ότι, στο πλαίσιο της διαμόρφωσης αυτής της θεωρίας, η κατασκευή της κεντρικής έννοιας «τρόπος παραγωγής» από τον Μαρξ επιτελεί λειτουργία επιστημονικής τομής σε σχέση προς όλη την παράδοση της φιλοσοφίας της ιστορίας. Αυτό οφείλεται στο ότι η έννοια αυτή είναι, στη γενικότητά της, τελείως ασυμβίβαστη με τις αρχές του ιδεαλισμού, τόσο του δογματικού όσο και του εμπειρικού και ανατρέπει πλήρως την προβληματική περί κοινωνίας και ιστορίας.

Αν έτσι έχουν τα πράγματα, αυτό οφείλεται στο ότι ο «ιστορικός υλισμός» του Μαρξ δεν μας δίνει μόνο στοιχεία επιστημονικής ιστορικής γνώσης (περιοριζόμενα, π.χ. στην ιστορία της «αστικής» κοινωνίας από τις οικονομικές και πολιτικές της πλευρές), αλλά τη βάση μιας πραγματικής θεωρητικής επιστήμης, άρα μιας αφηρημένης επιστήμης. Οπότε η έννοια «τρόπος παραγωγής» και όσες συνδέονται άμεσα με αυτήν εμφανίζονται ως οι πρώτες αφηρημένες έννοιες, η ισχύς των οποίων δεν περιορίζεται σε συγκεκριμένη περίοδο ή συγκεκριμένο τύπο κοινωνίας, αλλά από αυτή εξαρτάται η συγκεκριμένη γνώση των τελευταίων. Γι' αυτό και έχει σημασία να ορισθούν στο επίπεδο γενικότητας που τις χαρακτηρίζει, δηλαδή, τελικά, τεθούν ορισμένα προβλήματα από τα οποία εξαρτάται, από τον Μαρξ και μετά, η επιστήμη της ιστορίας.

Ο Αλτουσέρ, ωστόσο, στην ανακοίνωσή του έδειξε ότι η ρητή διατύπωση (δηλαδή η αναγνώριση) μιας αφηρημένης θεωρίας της ιστορίας συνδέεται με δυσκολίες και αμφιλογίες. Και μας έδειξε τους ιστορικούς και φιλοσοφικούς λόγους για τους οποίους συμβαίνει αυτό. Η θεωρία του Μαρξ πραγματώνει το εξής παράδοξο. Έχει μεν ως σταθερό αντικείμενο την ιστορία, της οποίας την επιστημονική γνώση εγκαινιάζει, αλλά ο ίδιος δεν διαλογίζεται πουθενά την κατάλληλη έννοια γι' αυτή την ιστορία. Θα ήθελα αρχικά να κάνω ορισμένες διευκρινίσεις, που θα μας εισαγάγουν κατ' ευθείαν στο κυρίως ζήτημά μας.

Δεν είναι τελείως ορθό να λέμε ότι απουσιάζει αυτή η θεωρητική διατύπωση: πολλά κείμενα τη σκιαγραφούν με τρόπο αξιοσημείωτο, όπως για παράδειγμα το πρώτο μέρος της *Γερμανικής Ιδεολογίας* (η οποία εμπεριέχει ένα καινούργιο ορισμό της «παραγωγής»), διάφορα προπαρασκευαστικά κείμενα του *Κεφαλαίου*, που βρίσκονται συγκεντρωμένα στα *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*¹, κυρίως όμως ο Πρόλογος της *Συμβολής στην κριτική της πολιτικής οικονομίας*, τους όρους του οποίου σχολιάζει πάγια η μαρξιστική παράδοση. Πρόκειται για κείμενα πολύ γενικά, προγραμματικά ή ανακεφαλαιωτικά. Κείμενα με δομή τόσο καθαρή και ισχυρισμούς τόσο απόλυτους όσο σύντομες είναι οι θεμελιώσεις και ελλειπτικοί οι ορισμοί. Για κακή μας τύχη, δηλαδή από ιστορική αναγκαιότητα, οι μόνες αναπτύξεις των αρχών της θεωρίας της ιστορίας και οι κύριες αναλύσεις περί μεθόδου (η *Εισαγωγή του 1857*), είναι αυτού του τύπου, δηλαδή έχουν ως επί το πλείστον μείνει εκούσια σε κατάσταση ανολοκλήρωτων και αδημοσίευτων χειρογράφων. Έτσι, δεν είχαν πέρα για πέρα άδικο οι αναγνώστες του Μαρξ να αναρωτιούνται, ακόμη αν οι λόγοι που τους ωθούσαν στην κριτική ήταν κακόπιστοι, «πού ακριβώς μας έχει εκθέσει ο Μαρξ την αντίληψή του για την ιστορία».

Ξέρουμε ποια απάντηση έδωσε ο νεαρός Λένιν στο *Ποιοι είναι οι φί-*

λοι του λαού²: η θεωρία αυτή βρίσκεται παντού, κάτω από δύο μορφές: ο Πρόλογος της *Συμβολής* εκθέτει «την υπόθεση του ιστορικού υλισμού», το *Κεφάλαιο* είναι η εφαρμογή της υπόθεσης και η *επαλήθευση* της με παράδειγμα τον καπιταλιστικό κοινωνικό σχηματισμό. Χάρη στις έννοιες αυτές ο Λένιν διατυπώνει ένα σχόλιο αποφασιστικής για μας σημασίας: ο «υλισμός» δηλώνει στην έκφραση «ιστορικός υλισμός» απλά και μόνο την επιστήμη και η έκφραση αυτή είναι απόλυτα συνώνυμη με την «επιστήμη της ιστορίας». Αλλά αυτές οι έννοιες ανήκουν ταυτόχρονα και οργανικά στην εμπειριστική ή και πραγματιστική θεωρία της επιστήμης, την οποία υιοθετεί πλήρως στο κείμενο αυτό ο Λένιν (Υπόθεση/επαλήθευση). Ας προσπαθήσουμε ωστόσο να πάρουμε πάλι τα πράγματα από την αρχή με άλλους όρους.

Στην πραγματικότητα, αν διαβάσουμε προσεκτικά τον Πρόλογο στη *Συμβολή*, βλέπουμε ότι δεν έχει τη μορφή υπόθεσης, αλλά απάντησης, της οποίας την ερώτηση πρέπει να επιχειρήσουμε να αποκαταστήσουμε.

Ας πάρουμε για παράδειγμα ένα πολύ γνωστό κείμενο, ένα από τα προγραμματικά κείμενα, για το ενδιαφέρον των οποίων κάναμε ήδη λόγο, όπου ο Μαρξ λέει τι απέδειξε εκ νέου. Λέει λοιπόν το γράμμα της 5ης Μαρτίου 1852 προς τον Weydemeyer:

«Δεν ανήκει σε μένα η τιμή ότι ανακάλυψα την ύπαρξη των τάξεων στη σύγχρονη κοινωνία, ούτε και την πάλη που διεξάγουν μέσα της. Πολύ πριν από μένα, αστοί ιστορικοί είχαν εκθέσει την ιστορική εξέλιξη αυτής της ταξικής πάλης και αστοί οικονομολόγοι είχαν περιγράψει την οικονομική ανατομία της. Εγώ προσκόμισα απλώς το εξής καινούργιο στοιχείο: πρώτα απ' όλα έδειξα ότι η ύπαρξη των τάξεων συνδέεται αποκλειστικά με ορισμένες ιστορικές φάσεις της ανάπτυξης της παραγωγής...».

Εδώ για άλλη μια φορά ο Μαρξ ακολουθεί μια χαρακτηριστική γι' αυτόν πορεία όταν θέλει να νοήσει το «νεωτερισμό» του, δηλαδή την τομή του, την επιστημονικότητά του: οριοθετεί έναν *κλασικισμό*. Όπως υπάρχει ένας οικονομικός κλασικισμός (αγγλικός), έτσι υπάρχει και ένας ιστο-

2. Lenine, *Ce que sont les amis du peuple et comment ils luttent contre les social-democrates*, Oeuvres Complètes, Paris-Moscou 1958, τ. 1.

1. *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie* (Rohentwurf 1857-1858), Dietz Verlag Berlin 1953. Μεταξύ των χειρογράφων βλ. ιδίως το *Formen, die der kapitalistischen Produktion vorhergehen*, που παραπέμπεται εδώ με τη συντομογραφία «Μορφές προκαπιταλιστικής παραγωγής», με αναφορά των σελίδων της γερμανικής έκδοσης (σσ. 375-413).

ρικός κλασικισμός των Γάλλων (Τιερύ, Γκιζό) και γερμανών (Νίμπουρ) ιστορικών των αρχών του 19ου αιώνα. *Να λοιπόν από πού ξεκινά ο Μαρξ: από το σημείο όπου εκείνοι καταλήγουν.* Η ιστορική γνώση, στην πιο ολοκληρωμένη της μορφή, δείχνει την αλληλουχία των «πολιτισμών», των «πολιτικών καθεστώτων», των «γεγονότων», των «πολιτιστικών συστημάτων», αλληλουχία που οργανώνεται και εξορθολογικεύεται από μια σειρά ταξικών αγώνων, των οποίων η γενική μορφή μπορεί να δοθεί στα ακόλουθα σχήματα: ελεύθεροι πολίτες και δούλοι, πατρίκιοι και πληβείοι, φεουδάρχες και δουλοπάροικοι, αρχιμάστοροι και τεχνίτες, γαιοκτήμονες και αστοί, αστοί και προλετάριοι, κ.λπ. Σε τούτη την κληρονομιά, σε τούτο το γεγονός που μας εμφανίζει η ιστορία, ενώ ταυτόχρονα είναι και αποτέλεσμα μιας εργασίας γνώσης, ανταποκρίνεται η περίφημη εισαγωγή του *Μανιφέστου*. «Η ιστορία όλης της κοινωνίας ως τις μέρες μας είναι αποκλειστικά η ιστορία ταξικών αγώνων». Η φράση αυτή δεν είναι η πρώτη λέξη της θεωρίας του Μαρξ, είναι η προηγούμενή της, είναι η συνοψισμένη πρώτη ύλη που θα μετασχηματίσει.

Το σημείο αυτό είναι πολύ σημαντικό γιατί μας επιτρέπει να διατυπώσουμε με μεγαλύτερη ακρίβεια την ερώτηση του Μαρξ, που περικλείεται στην Εισαγωγή στη *Συμβολή: υπό ποιους όρους μπορεί να είναι επιστημονικός ο ισχυρισμός ότι η ιστορία είναι ιστορία ταξικών αγώνων;* Με άλλα λόγια: ποιες είναι αυτές οι τάξεις; Τι θα πει τάξεις; Ποιά είναι η πάλη τους;

Αν περάσουμε στο ίδιο το κείμενο του Προλόγου, βρίσκουμε πραγματικά την παρουσίαση μιας σχέσης ανάμεσα στον «κοινωνικό σχηματισμό» (*Gesellschaftsformation*) και την «οικονομική βάση», ή «οικονομική δομή» (*Struktur*) του, ανατομία της οποίας συνιστά η μελέτη του *τρόπου παραγωγής*. Ο κοινωνικός σχηματισμός αποτελεί τον τόπο μιας πρώτης «αντίφασης» μεταξύ των τάξεων, την οποία ο Μαρξ δηλώνει με τους όρους πάλη, πόλεμος, αντιπαράθεση «άλλοτε ανοικτή και άλλοτε συγκαλυμμένη», και με τους δύο συστατικούς όρους «καταπιεστές και καταπιεζόμενοι» (διατυπώσεις του *Μανιφέστου*). Εδώ συσχετίζεται με μια δεύτερη μορφή «αντίφασης», σαν αυτή να ήταν η ουσία του, μορφή που ο Μαρξ φροντίζει πάντα να μην μπερδευτεί με την πρώτη, ούτε στην ορολογία: την ονομάζει «ανταγωνισμό», «όχι με την ατομική σημασία»

(nicht im individuellen Sinn), δηλαδή όχι σαν πάλη μεταξύ ανθρώπων, αλλά ως δομή ανταγωνιστική. *Εμπεριέχεται στην οικονομική βάση* ορισμένου τρόπου παραγωγής, και οι όροι της είναι «επίπεδο των παραγωγικών δυνάμεων», «σχέσεις παραγωγής». Η επαναστατική ρήξη του ανταγωνισμού μεταξύ παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής καθορίζει το πέρασμα από τον ένα τρόπο παραγωγής στον άλλο («εποχές εξέλιξης του οικονομικού κοινωνικού σχηματισμού») και ακολούθως το μετασχηματισμό του συνολικού κοινωνικού σχηματισμού. Ο Μαρξ από την πλευρά του περιορίζει τη μελέτη του στο επίπεδο της σχετικά αυτόνομης σφαίρας ή σκηνής αυτού του εσωτερικού στην οικονομική δομή «ανταγωνισμού».

Μας είναι αδύνατο να εντοπίσουμε τη σφαίρα αυτή αφού οι όροι από τους οποίους ορίζεται δεν έχουν ακόμη νόημα. Θα ήταν τελικά τελείως εσφαλμένο να τους θεωρήσουμε *δεδομένους* στην άμεση εμπειρία και με αυτονόητη σημασία, με πρόσχημα την περιγραφική μορφή ορισμένων ή την αμεσότητα και την απλότητα με την οποία τους παρουσιάζει ο Μαρξ. Τους όρους αυτούς, αντίθετα, ο Μαρξ τους έχει *παραγάγει* (και φροντίζει να μας υπενθυμίσει, κυρίως με τη χρήση του όρου «ιδιωτική κοινωνία», ότι μεγάλο μέρος της πρώτης ύλης αυτής της παραγωγής έχει συγκροτηθεί από τη φιλοσοφική και οικονομική παράδοση), και είναι τόσο λίγο αυτονόητοι ώστε η χρήση τους σε κοινωνιολογικές αναλύσεις, χωρίς έλεγχο των ορισμών που έδωσε ο Μαρξ, παρουσιάζει τις μεγαλύτερες δυσκολίες. Γι' αυτό, άλλωστε το λόγο χαρακτηρίζονται εύκολα από τη σκοπιά της αστικής εμπειρικής κοινωνιολογίας ως παράδοξοι, ετερόκλητοι, δίχως συνοχή ή παρομοιάζονται άμεσα με άλλους: τεχνική, οικονομία, θεσμοί, ανθρώπινες σχέσεις, κ.λπ.

Προχωρώντας στην ανάγνωση του κειμένου, μπορούμε να συνάγουμε από αυτό τις δύο αρχές που θεμελιώνουν το μετασχηματισμό της ιστορίας σε επιστήμη: είναι η αρχή της *περιοδολόγησης* και της *συνάρθρωσης των διαφορετικών πρακτικών* μέσα στην κοινωνική δομή. Φαίνεται ότι έχουμε μια διαχρονική και μια συγχρονική αρχή. Η αρχή της *συνάρθρωσης των πρακτικών* ερείδεται στην κατασκευή (*Bau*) ή στο μηχανισμό «αντιστοιχίας» όπου ο κοινωνικός σχηματισμός παρουσιάζεται ως συνιστάμενος από διάφορα επίπεδα (και, όπως θα δούμε, βαθμίδες,

πρακτικές). Ο Μαρξ απариθμεί τρία: οικονομική βάση, πολιτικές και νομικές υπερδομές, μορφές της κοινωνικής συνειδήσης. Η περιοδολόγηση τέμνει την ιστορία σύμφωνα με τις εποχές της οικονομικής δομής της. Οι δύο αυτές αρχές εισάγουν μια διττή αναγωγή της χρονικής συνέχειας. Αν αφήσουμε κατά μέρος το πρόβλημα των πρωτόγονων κοινωνικών (δηλαδή τον τρόπο με τον οποίο σκέφτεται ο Μαρξ τις πρώτες αρχές της κοινωνίας: δεν βρίσκουμε αναφορές ούτε εδώ ούτε στο *Μανιφέστο*), υπάρχει αρχικά μια αναγωγή στο απόλυτα αμετάβλητο των στοιχείων που ανήκουν σε οποιαδήποτε κοινωνική δομή (οικονομική βάση, πολιτικές και νομικές μορφές, ιδεολογικές μορφές). Κατόπιν γίνεται μια τμήση σε περιόδους, η οποία υποκαθιστά την ιστορική συνέχεια από μια ασυνέχεια, μια αλληλουχία καταστάσεων της δομής, προς στιγμινή αμετάβλητων και μεταβαλλόμενων με απότομες αλλαγές («επανάσταση»): ο ανταγωνισμός που προξενεί τη μεταβολή δεν μπορεί να οριστεί παρά μέσω αυτής ακριβώς της μη μεταβολής, δηλαδή δια της μονιμότητας των όρων που αντιπαραθέτει.

Αυτές οι καταστάσεις της δομής είναι οι τρόποι παραγωγής, και η ιστορία της κοινωνίας μπορεί να αναχθεί σε μια ασυνεχή διαδοχή τρόπων παραγωγής.

Πρέπει να θέσουμε τώρα το ζήτημα της θεωρητικής υπόστασης των εννοιών αυτών. Είναι άραγε όλες έννοιες θετικές, και το κείμενο ολόκληρο έχει ένα ομοιογενές περιεχόμενο θεωρητικής γνώσης, στο αφηρημένο επιστημονικό επίπεδο που ανέφερα πριν, όπως θεωρεί π.χ. ο Γκράμσι, για τον οποίο το κείμενο αυτό είναι η πιο εμπειριστατωμένη ανάπτυξη της «φιλοσοφίας της πράξης»;

Θεωρώ αντίθετα ότι το κείμενο αυτό έχει, στο πλαίσιο της θεωρητικής πρακτικής, μια υπόσταση συνόλου πρακτικών³ εννοιών, όπως τις ονομάσαμε. Με άλλα λόγια, το κείμενο αυτό μας παρουσιάζει έννοιες εξαρτώμενες ακόμα, ως προς τη διατύπωσή τους, από μια προβληματική την οποία καλούμαστε να αλλάξουμε. Ταυτόχρονα οι έννοιες αυτές μας υποδεικνύουν, δίχως να είναι σε θέση να τον νοήσουν με την έννοιά του,

3. Louis Althusser, Note complémentaire sur «l'humanisme réel», *Pour Marx*, Maspero, 1965, σσ. 253-258.

τον τόπο όπου πρέπει να πάμε για να θέσουμε με άλλους όρους, και συγχρόνως να επιλύσουμε, ένα νέο πρόβλημα που ανέκυψε στους κόλπους της παλιάς προβληματικής.

Για να καταστήσω πιο φανερό αυτόν τον χαρακτήρα θα πάρω ως κύριο παράδειγμα την έννοια της περιοδολόγησης. Η έννοια αυτή ανήκει πλήρως στην παραδοσιακή αντίληψη της ιστορίας, της οποίας το ζήτημα θέτει εδώ ο Μαρξ. Είναι η έννοια της ασυνέχειας μέσα στη συνέχεια, η έννοια που θραύει τη γραμμή του χρόνου και αποκαλύπτει ταυτόχρονα τη δυνατότητα να κατανοήσουμε τα ιστορικά φαινόμενα στο πλαίσιο μιας αυτόνομης ολότητας (με αυτή τη γενική μορφή, το πρόβλημα παραμένει το ίδιο και δεν ενδιαφέρει αν αναζητούμε «πολιτισμούς» ή «δομές» αντιπαρατιθέμενες σε «συγκυρίες»). Έτσι η έννοια της περιοδολόγησης δίνει θεωρητική μορφή σε ένα πρόβλημα που οι ιστορικοί δεν μπορούν ποτέ να αποφύγουν στην πρακτική τους, χωρίς ωστόσο και να τους προσφέρει το ίδιο κάποια θεωρητική λύση, κάποια συγκεκριμένη θεωρητική μεθοδολογία, για λόγους βασικούς που θα αναδείξουμε στη συνέχεια. Πρόβλημα που ολοφάνερα κατατρώχει και τα κείμενα του Μαρξ: το πρόβλημα της «ορθής τομής». Όταν κανείς βρει την ή τις «ορθές τομές», η ιστορία χωρίς να παύει να κυλά στη γραμμική ροή του χρόνου, μπορεί να κατανοηθεί ως η σχέση μιας ουσιαστικής μονιμότητας προς μια εξαρτημένη κίνηση. Τα ερωτήματα που εμπερικλείει αναγκαία η προβληματική αυτή δεν διαφέρουν κατ' ουσίαν μεταξύ τους είτε θέλουμε να διακρίνουμε οικονομικές δομές είτε αιώνες (π.χ. τον αιώνα του Λουδοβίκου ΙΣΤ'). Η τελευταία μάλιστα διατύπωση έχει το πλεονέκτημα να υπενθυμίζει διαρκώς ότι τα προβλήματα αυτά πρέπει να σέβονται τους όρους που τους επιβάλλει η γραμμικότητα του χρόνου: με άλλα λόγια να μεταθέτουν όλες τις ασυνέχειες στο επίπεδο των χρονικών ασυνεχειών. Έτσι, έγινε δυνατό να εμφανιστεί στη σύγχρονη οικονομική ιστορία ως κύριο εργαλείο της ιστορικής εννοιολόγησης η διάκριση μακράς και βραχείας διάρκειας, μια διάκριση δηλαδή πλήρως «αναγόμενη» στη γραμμικότητα του χρόνου. Επιχειρούμε να διακρίνουμε τα μακράς διάρκειας φαινόμενα από τα βραχείας διάρκειας, να δείξουμε με ποιο τρόπο τα δεύτερα εντάσσονται στη ροή και στον καθορισμό των πρώτων. Ταυτόχρονα διαιωνίζουμε δύο τύπων δυσχέρειες: πρώτον, τις δυ-

σχέριες που εγείρει ο εννοιολογικός όρος του ιστορικού γεγονότος, το οποίο ανάγεται στο μοναδικό κριτήριο της βραχύτητας (του αιφνίδιου), και συνεπώς περιορίζεται σχεδόν αναγκαστικά στη σφαίρα των πολιτικών γεγονότων. Δεύτερον, τις δυσκολίες που προέρχονται από την έλλειψη δυνατότητας να κάνουμε καθαρές τομές.

Ο Μαρξ φαίνεται να αντιλαμβάνεται τα πράγματα με τον ίδιο ακριβώς τρόπο. Προτείνει απλά ένα νέο κριτήριο περιοδολόγησης, ένα μέσο για να κάνουμε την ορθή τομή, κάτι που μας δίνει τις καλύτερες περιόδους, για τις οποίες δεν πρέπει να πούμε ότι είναι τεχνητές με την έννοια του *αυθαίρετου* και οι οποίες αντιστοιχούν στην ίδια τη φύση της ιστορικής κοινωνικής πραγματικότητας⁴. Πράγματι, αν πρέπει να πάρουμε στα σοβαρά την ιδέα της επιστημολογικής ρήξης, θα πρέπει να πούμε ότι η ίδια η φύση του επιλεγόμενου κριτηρίου (οι εποχές της οικονομικής δομής) επιφέρει τον πλήρη μετασχηματισμό του τρόπου που τοποθετείται το πρόβλημα. Ο Μαρξ θα μας έλεγε: για να χωρίσουμε σε περιόδους την ιστορία της ανθρωπότητας, αντί να στραφούμε στην πλευρά της τέχνης, της πολιτικής, της επιστήμης ή του δικαίου, καλύτερα να πάμε στην πλευρά της οικονομικής επιστήμης. Τότε όμως βλέπουμε ότι η θεωρητική σημασία αυτής της έννοιας, ό,τι καινούργιο κουβαλά μαζί της, ό,τι την ορίζει διαφορετικά, δεν μπορεί να έγκειται στη γενική της μορφή που είναι κοινή σε όλες τις περιοδολογήσεις, αλλά στην ιδιαίτερη απάντηση που δίνεται στο πρόβλημα.

4. «Τεχνητές χωρίς να είναι αυθαίρετες». Υιοθετώ εδώ τους όρους του Ωγκύστ Κοντ στο *Cours de philosophie positive* (première leçon, τ. 1, σ. 24) αναφορικά με τον χωρισμό της επιστήμης σε διάφορους κλάδους. Το πρόβλημα της τομής των διαφόρων καταστάσεων της επιστήμης είναι της ίδιας υφής: «είναι αδύνατο να δείξουμε την ακριβή προέλευση αυτής της επανάστασης... επήλθε διαρκώς και όλο και εντονότερα... Ωστόσο πρέπει να καθορίσουμε μια εποχή για να εμποδίσουμε τη διασπορά των ιδεών» (στο ίδιο, σ. 10). Ο Μπέικον, ο Ντεκάρτ, ο Γαλιλαίος σηματοδοτούν με τον τρόπο αυτό τη μετάβαση της φυσικής στη θετικότητα και ταυτόχρονα την αρχή της γενικής υπεροχής της θετικής κατάστασης. Κάνοντας τη διττή άρθρωση της κατάταξης των επιστημών και του νόμου των τριών σταδίων, ο Κοντ παραμένει ως σήμερα ο πιο αυστηρός διανοητής αυτού του γενικού θεωρητικού προβλήματος: Πώς αρθρώνονται μεταξύ τους οι διαφορετικές πρακτικές που συνιστούν έναν «καταμερισμό εργασίας» και πώς μετατρέπεται αυτή η άρθρωση ανάλογα με τις μεταβολές των πρακτικών («τομές»).

Άρα πρέπει να νοήσουμε με όλη την επιστημολογική της μοναδικότητα τη μορφή με την οποία μας προτείνει εδώ ο Μαρξ τη θεωρία του: η θεωρητική ιδιαιτερότητα της έννοιας της περιοδολόγησης κατά Μαρξ έγκειται αποκλειστικά στο ότι είναι μια ειδική απάντηση σ' ένα ερώτημα που ανήκει σε μια παλαιά προβληματική, ένα ερώτημα που δεν είναι αποφασιστικής σημασίας για τη συγκρότηση της επιστήμης. Η κατάσταση αυτή έχει ως αποτέλεσμα, περικλείει αναγκαία το ότι ο Μαρξ δεν μπορεί να αιτιολογήσει, στο επίπεδο αυτό, την ιδιαίτερή του απάντηση – και πραγματικά αυτή μένει ανατιολογήτη – και ίσως γι' αυτό το κείμενο έχει τέτοια δογματική συντομία. Έχει επίσης ως αποτέλεσμα ότι ο Μαρξ δεν μπορεί να διατυπώσει την πραγματική θεωρητική έννοια αυτής της περιοδολόγησης, αφού η έννοια του μοναδικού τρόπου να περιοδολογούμε εξαλείφει την προηγούμενη προβληματική της περιοδολόγησης που στηρίζεται στη γραμμική αντίληψη για το χρόνο και συγκρούεται μαζί της.

Ό,τι ισχύει για την έννοια της περιοδολόγησης ισχύει αναγκαία και για τις έννοιες που δηλώνουν στην Εισαγωγή τα διάφορα επίπεδα της κοινωνικής δομής εκτός της οικονομικής βάσης (που, όπως είδαμε, δηλώνεται με νέες, ειδικές έννοιες, αν και μη ορισμένες ακόμη: παραγωγικές δυνάμεις, σχέσεις παραγωγής, τρόπος παραγωγής). Οι έννοιες αυτές, καθώς και όλοι οι όροι που δηλώνουν τη συνάρθρωση που προσιδιάζει στα αντικείμενά τους («αντιστοιχεί», «ορθώνεται επί»), είναι προφανώς αόριστες, καίτοι εξέθρεψαν όλη τη μαρξιστική σκέψη για το πρόβλημα των ιδεολογιών και των υπερδομών. Δεν έχουν άλλη λειτουργία από το να υποδεικνύουν σε ποιο χώρο δε θα κινηθεί ο Μαρξ προσωρινά. Άρα, δεν αποτελούν γνώση αυτών των επιπέδων και της μεταξύ τους σχέσης, αλλά είναι μια απλή πρακτική επισήμανση (με την έννοια της θεωρητικής πρακτικής, προφανώς) που αποσπά το επίπεδο της οικονομικής δομής, το οποίο θα επιχειρήσει πλέον ο Μαρξ να μελετήσει ως προς τη σχετική του αυτονομία. Πάντως, για να γίνει εφικτή αυτή η επισήμανση, πρέπει να έχουν γίνει αποδεκτοί ορισμένοι θεωρητικοί όροι, οι οποίοι συνιστούν το αληθινό νόημά της: ότι, δηλαδή, η οικονομική δομή, υπό την προϋπόθεση ότι θα επανοριστεί η έννοιά της, κατέχει όντως τη σχετική αυτονομία που της επιτρέπει να οριοθετείται ως ανεξάρτητο πεδίο έρευνας, ότι η *πολλαπλότητα* των επιπέδων αποτελεί εκ της ουσίας της

ιδιότητα ολόκληρης της κοινωνικής δομής (θεωρώντας πάντως επανεξετάσιμο τον αριθμό τους, την ονομασία τους και τους όρους που δηλώνουν τη συνάρθρωσή τους), ότι το πρόβλημα της επιστήμης της κοινωνίας είναι ακριβώς το πρόβλημα των μορφών της παραλλαγής της συνάρθρωσής της⁵.

Οι ίδιες παρατηρήσεις ισχύουν, τέλος, για την έννοια «άνθρωποι»: οι «άνθρωποι» που φέρουν την όλη διαδικασία. Ας μιλήσουμε χωρίς περιστροφές. Η συνέχεια της μελέτης διέπεται από την αρχή της κριτικής ανάγνωσης, η οποία ελπίζω να μου επιτραπεί: δεν πρέπει να προδικάσουμε το νόημα ενός τέτοιου όρου («άνθρωποι») πριν διευκρινισθεί η

5. Ας επισημάνουμε μια σημαντική δυσχέρεια της ανάγνωσης που δεν αφορά μόνο τη Συμβολή αλλά και το Κεφάλαιο. Ο όρος «κοινωνικός σχηματισμός» που χρησιμοποιείται από τον Μαρξ μπορεί είτε να είναι μια εμπειρική έννοια που δηλώνει το αντικείμενο μιας συγκεκριμένης ανάλυσης, δηλαδή μιας ύπαρξης: η Αγγλία του 1860, η Γαλλία του 1870, η Ρωσία του 1917 κ.λπ., είτε μια αφηρημένη έννοια που αντικαθιστά την ιδεολογική κατηγορία «κοινωνία» και δείχνει το αντικείμενο της επιστήμης της ιστορίας ως ολότητα βαθμίδων αρθρωμένων στη βάση ορισμένου τρόπου παραγωγής. Αυτή η αμφισημία κρύβει κατ' αρχήν φιλοσοφικά και μη ρητά επιλυμένα προβλήματα της θεωρίας της επιστήμης και της έννοιας και την εμπειριστική τάση να σκεπτόμαστε το θεωρητικό αντικείμενο μιας αφηρημένης επιστήμης ως απλό «μοντέλο» υπαρχουσών πραγματικοτήτων (βλ. την προηγούμενη μελέτη του Αλτουσέρ). Κατά δεύτερο λόγο δείχνει μια αντικειμενική έλλειψη του ίδιου του ιστορικού υλισμού που οφείλεται στον αναγκαία προοδευτικό χαρακτήρα της ανάπτυξής του. Το Κεφάλαιο εκθέτει την αφηρημένη θεωρία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και δεν προβαίνει σε ανάλυση των συγκεκριμένων κοινωνικών σχηματισμών που περιέχουν γενικώς περισσότερους του ενός τρόπους παραγωγής, οι οποίοι πρέπει να μελετηθούν με τους νόμους της συνύπαρξης και της ιεραρχίας. Το πρόβλημα περιέχεται εν μέρει και σε λανθάνουσα μορφή στην ανάλυση της γαιοπροσόδου (Τρίτο Βιβλίο) και είναι εμπράκτως παρόν στα ιστορικά και πολιτικά έργα του Μαρξ (18 Μπρυσμαίρ, κ.λπ.). Μόνο ο Λένιν άρχισε τη θεωρητική εξέταση του ζητήματος στην Ανάπτυξη του καπιταλισμού στη Ρωσία και στα έργα της περιόδου μετάβασης στο σοσιαλισμό.

Ας επισημάνουμε επίσης ότι η ανεπαρκής ανάπτυξη, σε αυτό το πρώτο σχέδιο, των εννοιών που δείχνουν την άρθρωση των βαθμίδων του κοινωνικού σχηματισμού είναι εξ αυτής της ίδιας αιτίας (αρνητική) μιας διαρκούς σύγχυσης στη μαρξιστική βιβλιογραφία μεταξύ κοινωνικού σχηματισμού και οικονομικής βάσης του (η οποία συχνά αναφέρεται σε ένα τρόπο παραγωγής). Αυτό δείχνουν πολλές από τις παρούσες συζητήσεις για τους μη καπιταλιστικούς ή προκαπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής.

εννοιολογική του λειτουργία στη θεωρητική δομή που τον περιέχει – εφόσον το θεωρητικό του νόημα εξαρτάται πλήρως από αυτή τη λειτουργία. Η «προφάνεια», η «διαφάνεια» της λέξης «άνθρωποι» (που εδώ έχει όλο το βάρος της σάρκας), ο φαινομενικά ανώδυνος χαρακτήρας της είναι οι πιο επικίνδυνες παγίδες που θα προσπαθήσουμε να αποφύγουμε. Θα μείνουμε ικανοποιημένοι μόνο αν την τοποθετήσουμε και τη θεμελιώσουμε στη αναγκαιότητα του θεωρητικού συστήματος όπου ανήκει, είτε την εξαλείψουμε σαν ξένο σώμα και, στην περίπτωση αυτή, την αντικαταστήσουμε με μια άλλη. Χρειάζεται να αντιπαραβάλουμε τις διατυπώσεις αυτού του προλόγου («Στην κοινωνική παραγωγή της ύπαρξής τους οι άνθρωποι συνάπτουν καθορισμένες σχέσεις ... οι υλικές παραγωγικές δυνάμεις τους ... Το είναι των ανθρώπων δεν το καθορίζει η συνείδησή τους ... οι ιδεολογικές μορφές με τις οποίες συνειδητοποιούν οι άνθρωποι ...») με πολλές άλλες από τη Γερμανική Ιδεολογία, την Αθλιότητα της Φιλοσοφίας, την αλληλογραφία (κυρίως το γράμμα του Ένγκελς στον Μπλοχ: «Εμείς (= οι άνθρωποι) φτιάχνουμε οι ίδιοι την ιστορία μας, αλλά υπό προϋποθέσεις και μέσα σε συνθήκες αυστηρά καθορισμένες ...»). Όλες αυτές οι διατυπώσεις είναι οι μήτρες της ιδέας ότι την ιστορία την κάνουν οι άνθρωποι στη βάση προηγούμενων συνθηκών. Αλλά ποιοι είναι αυτοί οι «άνθρωποι»; Από την πρώτη, απλοϊκή ανάγνωση του Προλόγου, φαίνεται ότι κατά πρώτο λόγο είναι οι φορείς της διαδικασίας ιστορικού μετασχηματισμού της κοινωνικής δομής με τη μεσολάβηση της δραστηριότητας της οικονομικής παραγωγής. Πρέπει να εννοήσουμε ότι οι άνθρωποι παράγουν τα υλικά μέσα συντήρησής τους, και ταυτόχρονα τις κοινωνικές σχέσεις στις οποίες παράγουν, οι οποίες είτε διατηρούνται, είτε μετασχηματίζονται. Έπειτα, κατά δεύτερο λόγο, είναι οι πραγματικοί (συγκεκριμένοι) φορείς των διαφόρων πρακτικών που συναρθρώνονται στην κοινωνική δομή: η συνάρθρωση αυτή μας δίνεται ακριβώς μέσω των ανθρώπων που ταυτόχρονα συμμετέχουν στη διαδικασία παραγωγής και είναι νομικά υποκείμενα και συνειδήσεις. Οπότε η σπουδαιότητα αυτής της έννοιας μπορεί να μετρηθεί σε σχέση με τη λειτουργία δομικής συνεκτικότητας που εκπληρώνει στη θεωρία. Αλλά ο διφορούμενος χαρακτήρας της φανερώνεται από το ότι ανήκει ταυτόχρονα σε πολλά ασυμβίβαστα μεταξύ τους

συστήματα εννοιών: θεωρητικά και μη θεωρητικά, επιστημονικά και ιδεολογικά. Η έννοια «άνθρωπος» αποτελεί έτσι ένα αληθινό σημείο διαφυγής της εκφοράς προς τις περιοχές της φιλοσοφικής ή της χυδαίας ιδεολογίας. Καθήκον της επιστημολογίας είναι να αναχαιτίσει τη φυγή της εκφοράς, σταθεροποιώντας το νόημα της έννοιας.

Αν αυτή είναι πράγματι η διφορούμενη υπόσταση των εν λόγω εννοιών, εννοιών πρακτικών, εννοιών-σημάτων στους κόλπους μιας ακόμη μη ισορροπημένης προβληματικής (περιοδολόγηση, αντιστοιχία-συνάρθρωση των πρακτικών, άνθρωποι), τότε προβάλλει ένα επιτακτικό καθήκον. Προτίθεται να ξεκινήσω την εργασία του σαφούς μετασχηματισμού αυτών των «πρακτικών» εννοιών σε θεωρητικές έννοιες της μαρξιστικής θεωρίας της ιστορίας, εργασία που τους αφαιρεί τη σημερινή θεωρητική μορφή για να τις καταστήσει θεωρητικά κατάλληλες για το πρακτικό τους περιεχόμενο. Αυτόματα θα εξαφανιστούν τελείως οι έννοιες που αποτελούν έκφραση απαιτήσεων της παλαιάς ιδεολογικής προβληματικής. Αυτόματα επίσης θα φανούν τα σημεία έλλειψης και ανοίγματος που απαιτούν και επιτρέπουν, μέσα στην εξερευνημένη από τον Μαρξ περιοχή, την παραγωγή νέων θεωρητικών εννοιών. Γιατί το γόνιμο γεγονός ότι το έργο του Μαρξ έμεινε ημιτελές, στο πιο αφηρημένο επίπεδο, είναι το αναγκαίο αποτέλεσμα του επιστημονικού του χαρακτήρα.

Αν οι θεωρητικές έννοιες του Προλόγου στη *Συμβολή* έχουν τον σύνθετο χαρακτήρα εξαγγελιών και συνόψεων (ή «συμπερασμάτων») μιας ανάλυσης, το κείμενο του *Κεφαλαίου* δεν αποτελεί την απλή «επαλήθευση» ή εφαρμογή τους. Το κείμενο του *Κεφαλαίου*, σύμφωνα με την αναγκαία τάξη ανάπτυξής του, είναι η διαδικασία παραγωγής, κατασκευής και ορισμού αυτών των θεωρητικών εννοιών, ή τουλάχιστον ορισμένων απ' αυτές. Εάν λοιπόν παίρνουμε τον «τρόπο παραγωγής» ως κύριο αντικείμενο ανάλυσης, είναι γιατί ο ίδιος ο Μαρξ δηλώνει μέσα στην ανάπτυξη του ότι θεωρητικό αντικείμενο του *Κεφαλαίου* είναι η έννοια του *καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής*.

Ι. ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟΛΟΓΗΣΗ ΣΤΟΥΣ ΤΡΟΠΟΥΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ

Για να αποκαταστήσω την έννοια του *τρόπου παραγωγής*, θα ξεκινήσω από τους φαινομενικά πιο εξωτερικούς καθορισμούς, από τους πιο τυπικούς, και θα προσπαθήσω προοδευτικά να τους εμπλουτίσω. Αυτό σημαίνει ότι επανέρχομαι στο υπ' αριθμόν ένα ζήτημα της θεωρίας της ιστορίας, το ζήτημα των τομών, της ορθής τομής. Ο Μαρξ στα κείμενά του μας δίνει μια σειρά παρατηρήσεις που έχουν κοινή μορφή. Όλες αρχίζουν έτσι: «Αυτό που προσδιορίζει μια ιστορική εποχή της παραγωγής, είναι ...» ή «αυτό που προσδιορίζει έναν ιστορικό τρόπο παραγωγής, είναι ο ειδικός τρόπος...». Ακολουθούν πολλές διατυπώσεις που η σύγκρισή τους κινδυνεύει να είναι εντελώς διδακτική, αφού είναι όλες δικαιωματικά *ισοδύναμες*, χωρίς όμως η ισοδυναμία τους να είναι και ταυτολογία. Με άλλα λόγια, μπορεί να προσπαθήσουμε να αποσπάσουμε από τις ισοδύναμες απαντήσεις στο ίδιο ερώτημα, που καταρχήν εξαρτάται από μια μέθοδο σύγκρισης, τον καθορισμό των *κριτηρίων* για την εξακρίβωση ενός «τρόπου παραγωγής» (ως τώρα, ο όρος αυτός είναι για μας μόνο ένα όνομα, το όνομα της μονάδας περιοδολόγησης κατά τον Μαρξ), τον καθορισμό των *πρόσφορων διαφορών* που μας δίνουν τη δυνατότητα να ορίσουμε την έννοια του εκάστοτε τρόπου παραγωγής. Όταν έχουμε φέρει στην επιφάνεια αυτές τις *πρόσφορες διαφορές*, θα αντιμετωπίσουμε ένα δεύτερο καθήκον, που έγκειται στο να χαρακτηρίσουμε τα *σύνολα*, στους κόλπους των οποίων λειτουργούν αυτές οι διαφορές⁶.

6. Η περιοδολόγηση αναφορικά με τους τρόπους παραγωγής στην καθαρότητα τους δημιουργεί αρχικά μια θεωρία της ιστορίας. Έτσι οι περισσότερες ενδείξεις στις οποίες ο Μαρξ συνοψίζει τα στοιχεία του ορισμού του είναι συγκριτικές ενδείξεις. Αλλά πίσω από αυτή την περιγραφική ορολογία (οι άνθρωποι δεν παράγουν με τον ίδιο τρόπο στους διάφορους ιστορικούς τρόπους παραγωγής, ο καπιταλισμός δεν κρύβει την καθολική φύση των οικονομικών σχέσεων) υπάρχει η ένδειξη αυτού που επιτρέπει τις συγκρίσεις στο επίπεδο της δομής. Πρόκειται για την αναζήτηση των αμετάβλητων καθορισμών (των «κοινών χαρακτήρων») της «παραγωγής εν γένει» που δεν υπάρχει ιστορικά, αλλά της οποίας συνιστούν παραλλαγές οι ιστορικοί τρόποι παραγωγής (βλ. Εισαγωγή του 1857 στην *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*).

1. Τρόπος παραγωγής: Μέθοδος να παράγεις

Στον γερμανικό όρο (Produktionsweise), περισσότερο απ' ό,τι στον ισοδύναμο γαλλικό, δεν έχει χαθεί κάθε ανάμνηση από το απλό και αρχικό νόημα του όρου Weise, τρόπος, δηλαδή μέθοδος, τρόπος να κατασκευάζεις (υπάρχει έτσι η γερμανική έκφραση «Art und Weise»). Η παρατήρηση αυτή μας προειδοποιεί για τον τύπο ανάλυσης με τον οποίο έχουμε να κάνουμε: περιγραφική ανάλυση, που απομονώνει μορφές ή ποιότητες. Έτσι, ο τρόπος «της παραγωγής» υπάρχει αρχικά στο ίδιο επίπεδο με πολλούς άλλους τρόπους, που συναντούμε στην πορεία της ανάλυσης του *Κεφαλαίου*. Για παράδειγμα:

– *τρόπους ανταλλαγής*: «Στις κατηγορίες χρηματική οικονομία και πιστωτική οικονομία δεν υπογραμμίζεται, δεν ξεχωρίζεται ως διακριτικό γνώρισμα η οικονομία, δηλαδή ο ίδιος ο τρόπος παραγωγής, αλλά ο τρόπος ανταλλαγής (Verkehrsweise) που είναι καθιερωμένος ανάμεσα στους διάφορους φορείς της παραγωγής ή παραγωγούς» (*Κεφάλαιο*, τ. II, MEW, 24, 119).

– *τρόπους κυκλοφορίας*: «Ο καθορισμός που δίνει τον χαρακτήρα πάγιου κεφαλαίου σε ένα μέρος της κεφαλαιακής αξίας, που είναι επενδυμένη σε μέσα παραγωγής, βρίσκεται αποκλειστικά στον ιδιόμορφο τρόπο κυκλοφορίας αυτής της αξίας. Αυτός ο ιδιαίτερος τρόπος κυκλοφορίας (diese eigne Weise der Zirkulation) απορρέει από τον ιδιαίτερο τρόπο με τον οποίο το μέσο εργασίας αφήνει την αξία του στο προϊόν, συμπεριφέρεται ως διαμορφωτής αξίας στη διάρκεια της παραγωγικής διαδικασίας (sich... verhält). Και αυτός ο τρόπος απορρέει με τη σειρά του από τον ειδικό τρόπο λειτουργίας των μέσων εργασίας στην εργασιακή διαδικασία (aus der besondren Art der Funktion der Arbeitsmittel)» (*Κεφάλαιο*, τ. II, MEW, 24, 160-161).

– *τρόπους κατανάλωσης*: «Η έκταση των λεγόμενων απαραίτητων αναγκών, καθώς και ο τρόπος ικανοποίησής τους (die Art ihrer Befriedigung) είναι επίσης ιστορικό προϊόν» (*Κεφάλαιο*, τ. I, MEW, 23, 185).

Θα μπορούσαμε να δώσουμε και άλλα παραδείγματα από τη σφαίρα της «οικονομίας» ή από άλλη. Από τον περιγραφικό και συγκριτικό της χαρακτήρα, προκύπτει ότι η έκφραση «τρόπος παραγωγής» δεν περι-

λαμβάνει καταρχήν όλο το εύρος της εφαρμογής της, παρά μόνο υπό τη μορφή της τάσης προς τη γενικότητα: θα δούμε τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, με τη στενή έννοια του βιομηχανικού τρόπου παραγωγής, της χρησιμοποίησης μηχανών, να επιβάλλεται σιγά-σιγά στους βιομηχανικούς κλάδους:

«Για την παραγωγή υπεραξίας μέσω του μετασχηματισμού της αναγκαίας εργασίας σε υπερεργασία, δεν αρκεί το κεφάλαιο να ελέγχει την εργασιακή διαδικασία στην παραδοσιακά δεδομένη ή στην υπάρχουσα μορφή και απλώς να επεκτείνει τη διάρκειά της. Αντίθετα οφείλει να επαναστατικοποιήσει τις τεχνικές και κοινωνικές συνθήκες της, δηλαδή τον ίδιο τον τρόπο παραγωγής για να αυξήσει την παραγωγική δύναμη της εργασίας, και να μειώσει έτσι την αξία της εργασιακής δύναμης και άρα το χρόνο εργασίας που απαιτείται για την αναπαραγωγή της» (*Κεφάλαιο*, τ. I, MEW, 23, 333-334).

Πριν απ' αυτό το κείμενο υπάρχει ο εξής ορισμός: «μια επανάσταση στις συνθήκες της παραγωγής», δηλαδή «μια αλλαγή στα εργαλεία της ή στις μεθόδους εργασίας, ή και στα δύο μαζί» (στο ίδιο, 333).

Περιγραφή διαδικασιών, τρόπων, μεθόδων, μορφών, εκφράσεις που δεν έχουν νόημα παρά μόνο δι' αυτού που αποκλείουν. Πρώτα-πρώτα μετρήσεις ποσοτήτων. Έτσι η παραγωγικότητα της εργασίας, που καθορίζει σχετικά το αναγκαίο μέγεθος για την ικανοποίηση των αναγκών του παραγωγού και το μέγεθος της υπερεργασίας, δεν παρεμβαίνει εδώ παρά μόνο στο βαθμό που εξαρτάται, στην εκάστοτε ιστορική εποχή, από ορισμένη μορφή εργασιακής διαδικασίας, δηλαδή από τη σχέση που διατηρούν ορισμένα εργαλεία (μέσα εργασίας) με τις μορφές οργάνωσης της εργασίας (που μπορεί να είναι μη οργάνωση, όπως στην περίπτωση που ο ατομικός παραγωγός χρησιμοποιεί μόνος του εργαλεία που του επιτρέπουν να αποκτήσει ένα χρήσιμο προϊόν). Ακολούθως, αποκλείουν την εξέταση της υλικής φύσης των αντικειμένων που παράγουν κάποιον μετασχηματισμό ή τον υφίστανται, καθόσον αυτή παραπέμπει στα επιμέρους χαρακτηριστικά των κλάδων του κοινωνικού καταμερισμού της παραγωγής, οι οποίοι παράγουν ιδιαίτερες αξίες χρήσης, με ιδιάζοντα τεχνολογικά χαρακτηριστικά. Με αυτή την έννοια έγραφε ο Μαρξ ήδη στην *Εισαγωγή* του 1857, ότι «η πολιτική οικονομία δεν είναι η

τεχνολογία», με την έννοια που είχε ο όρος στις αρχές του 19ου αιώνα, την ιστορική προέλευση του οποίου παρουσιάζει στο κεφάλαιο το σχετικό με τη Μεγάλη Βιομηχανία, στο Πρώτο Βιβλίο. Αυτοί οι δύο αρνητικοί καθορισμοί περιέχονται στο κεφάλαιο για τη διαδικασία εργασίας:

«Τα λείψανα των μέσων εργασίας έχουν για τη μελέτη των οικονομικών κοινωνικών σχηματισμών που έχουν εξαφανιστεί, την ίδια σπουδαιότητα που έχει η δομή των απολιθωμένων οστών για τη γνώση της δομής εξαφανισμένων ζωικών ειδών. Αυτό που διακρίνει τις οικονομικές εποχές δεν είναι τόσο αυτό που κατασκευάζεται όσο το με ποιο τρόπο κατασκευάζεται (*nicht was... sondern wie*), με ποια μέσα εργασίας. Τα μέσα εργασίας δεν είναι μόνον οι μετρητές της ανάπτυξης της ανθρώπινης εργασιακής δύναμης, αλλά και οι δείκτες των κοινωνικών σχέσεων μέσα στις οποίες διεξάγεται η εργασία (*nicht nur Gradmesser der Entwicklung der menschlichen Arbeitskraft, sondern auch Anzeiger der gesellschaftlichen Verhältnisse, worin gearbeitet wird*)» (Κεφάλαιο, τ. Ι, *MEW*, 23, 194-195).

Για να μπορούν να είναι τα μέσα εργασίας «εκθέτες» κοινωνικών σχέσεων, πρέπει προφανώς να αναλυθούν με τρόπο διαφορετικό από τη μέτρηση της αποτελεσματικότητάς τους ή την τεχνολογική περιγραφή των στοιχείων τους. Αλλιώς ξαναπέφτουμε στο λάθος που έκανε ο Προυττόν, που νόμιζε τις μηχανές ως κοινωνικές σχέσεις (*Αθλιότητα της Φιλοσοφίας*). Την ανάλυση αυτή μπορούμε να την ορίσουμε ως *διαφορικό καθορισμό των μορφών*, και να ορίσουμε ως «τρόπο» το σύστημα μορφών που αντιπροσωπεύει μια κατάσταση της παραλλαγής του συνόλου των στοιχείων που εισάγονται αναγκαστικά στην *εξεταζόμενη διαδικασία*. Ο ορισμός αυτός, τον οποίο θα θέσω σε δοκιμασία, ισχύει για όλους τους τρόπους και απαιτεί πάντα δύο πράγματα: απαρίθμηση των θέσεων (ή λειτουργιών) που παρουσιάζει η εξεταζόμενη διαδικασία, και καθορισμό των *πρόσφορων κριτηρίων*, που επιτρέπουν να ξεχωρίσουμε τις μορφές που κατέχουν αυτές τις θέσεις. Έτσι, αν πάρουμε πάλι το παράδειγμα του τρόπου κυκλοφορίας που αναφέραμε πιο πάνω βλέπουμε πως αυτό το κριτήριο συνίσταται στο ότι η αξία μεταβιβάζεται στο προϊόν ολόκληρη ή μόνο κατά τμήματα που μοιράζονται σε περισσότερες περιόδους παραγωγής. Εντοπίζουμε επίσης τις έννοιες με τις οποίες ο Μαρξ δηλώνει την ύπαρξη ως στοιχείο της διαδικασίας: λειτουργία, φο-

ρέας. Για την απαρίθμηση των θέσεων αναγόμαστε σε έναν άλλο «τρόπο», τον «τρόπο παραγωγής», διότι δεν έχουμε να κάνουμε με μια σχετικά αυτόνομη διαδικασία, με συνοχή. Τα πράγματα είναι διαφορετικά για τον τρόπο παραγωγής που εμφανίζει συνοχή.

2. Τα στοιχεία του συστήματος των μορφών

Μένει λοιπόν να εξακριβώσουμε ποια είναι αυτά τα στοιχεία στην περίπτωση του *τρόπου παραγωγής* (με τη στενή έννοια). Θα χρειαστεί εδώ να αντιπαραβάλουμε πολλά αλληλοσυμπληρούμενα κείμενα του Μαρξ και να προτείνουμε ερμηνείες, που το βάσιμό τους ή μη θα αποδειχθεί, ελπίζουμε, στη συνέχεια.

Ένα πρώτο κείμενο, εξαιρετικά σαφές βρίσκουμε στο *Κεφάλαιο*, Βιβλίο ΙΙ:

«Όποιες και αν είναι οι κοινωνικές μορφές της παραγωγής, οι εργάτες και τα μέσα παραγωγής μένουν πάντα οι *συντελεστές* της παραγωγής. Αλλά αμφότερα είναι *συντελεστές* μόνον δυνάμει (*der Möglichkeit nach*) όσο είναι χωρισμένα. Για οποιαδήποτε παραγωγή χρειάζεται ο *συνδυασμός* τους (*Verbindung*). Ο ειδικός τρόπος πραγματοποίησης αυτού του συνδυασμού διαφοροποιεί τις διάφορες οικονομικές εποχές της κοινωνικής δομής» (Κεφάλαιο, τ. ΙΙ, *MEW*, 24, 42).

Από τα στοιχεία που αναζητούμε εδώ μας δίνονται δύο:

ο *εργαζόμενος* (η εργατική δύναμη)

τα *μέσα παραγωγής*.

Και το κείμενο συνεχίζει:

«Στην περίπτωση αυτή, το αφετηριακό σημείο είναι ο χωρισμός του ελεύθερου εργαζομένου από τα μέσα παραγωγής του. Είδαμε πώς και σε ποιες συνθήκες συγκεντρώνονται τα στοιχεία αυτά στα χέρια του καπιταλιστή: ως τρόπος παραγωγικής ύπαρξης του κεφαλαίου του» (στο ίδιο, 42).

Εδώ βρίσκουμε ένα τρίτο στοιχείο το οποίο, όπως και τα δύο πρώτα, ίσως αξίζει το όνομα του «*παράγοντα*»:

– τον *μη εργαζόμενο*, που *ιδιοποιείται την υπερεργασία*. Ο Μαρξ αλλού

τον ορίζει ως αντιπρόσωπο της «κατέχουσας τάξης» (Grossbesitzerklasse) (Κεφάλαιο, τ. I, MEW, 23, 534). Πρόκειται για τον καπιταλιστή. Επιπλέον βρίσκουμε και ένα διαφορετικής φύσης στοιχείο που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε δεσμό των προηγούμενων: είναι μια σχέση που μπορεί να πάρει δύο αλληλοαποκλειόμενες τιμές: χωρισμός (Trennung) / ιδιοκτησία.

Αντιπαραβάλλοντας τα αποτελέσματα της ανάλυσης αυτού του κειμένου με μια σειρά από άλλα κείμενα, τα κυριότερα από τα οποία περιέχονται στο προαναφερθέν ανέκδοτο χειρόγραφο του Μαρξ, *Μορφές προκαπιταλιστικής παραγωγής*, και στο κεφάλαιο για τη *Γένεση της καπιταλιστικής γαιοπροσόδου* (Κεφάλαιο, Βιβλίο III), ξαναβρίσκουμε τα ίδια στοιχεία και μια αναλυτική περιγραφή των συνδυασμών τους. Ο εργαζόμενος προσδιορίζεται σ' αυτά ως άμεσος παραγωγός, η δε σχέση ιδιοκτησίας εξειδικεύεται σύμφωνα με πολλές σύνθετες μορφές, κυρίως με το δυισμό «νομή» (χρήση, επικαρπία) και «ιδιοκτησία» (πλήρης κυριότητα).

Το ουσιαστικό ενδιαφέρον αυτών των κειμένων είναι ότι μας υποχρεώνουν να εισαγάγουμε στη δομή έναν *δεύτερο ορισμό ξεχωριστό από τον πρώτο*, μια δεύτερη σχέση ανάμεσα στους «συντελεστές» του συνδυασμού. Το σημείο αυτό είναι πάρα πολύ σημαντικό γιατί από αυτό εξαρτάται η όλη κατανόηση της δομής. Πρέπει λοιπόν να προσπαθήσουμε να ορίσουμε ξεκάθαρα τη φύση αυτού του δεύτερου δεσμού, με βάση τα ίδια τα κείμενα του Μαρξ. Ο δεσμός αυτός αντιστοιχεί σε ό,τι ο Μαρξ ορίζει, με διάφορους όρους ως *πραγματική ιδιοποίηση, υλική ιδιοποίηση των μέσων παραγωγής από τον παραγωγό κατά την εργατική διαδικασία* (Aneignung, Appropriation, wirkliche Aneignung), ή ακόμη, απλά, ως ιδιοποίηση της φύσης από τον άνθρωπο. Πρέπει να ξεκαθαρίσουμε τα εξής δύο σημεία:

- Ο δεσμός αυτός διακρίνεται από τον προηγούμενο.
- Πρόκειται για δεσμό, σχέση ανάμεσα στα στοιχεία που απαριθμήσαμε προηγούμενα.
- Η απόδειξη του πρώτου σημείου δυσχεραίνεται από τη σχετική διακύμανση της ορολογίας του Μαρξ στα κείμενα που αναφέραμε (προπάντων στις «Μορφές προκαπιταλιστικής παραγωγής»), όπου ο Μαρξ χρησιμοποιεί μια σειρά από πρακτικά ισοδύναμους όρους (Aneignung, Appropriation, Besitz, Benutzung κ.λπ.) για να δηλώσει όλους τους δεσμούς

του παραγωγού με τα μέσα παραγωγής. Η διακύμανση αυτή οφείλεται στο ότι του είναι δύσκολο να στοχαστεί καθαρά τη διάκριση αυτών των δύο δεσμών, δυσκολία που θα εξηγήσω. Ας πάρουμε όμως το κείμενο για την *απόλυτη και τη σχετική υπεραξία* (Κεφάλαιο, Βιβλίο I). Συναντούμε εκεί, με διαφορά μιας σελίδας, δύο χρήσεις του όρου *Aneignung* (ιδιοποίηση), που είναι φανερό πως δεν έχουν την ίδια σημασία και αντιστοιχούν στους δύο δεσμούς για τους οποίους μιλάμε:

«In der individuellen Aneignung von Naturgegenständen kontrolliert er sich selbst. Spaeter wird er kontrolliert» (Στην ατομική ιδιοποίηση των αντικειμένων της φύσης, ο εργαζόμενος ελέγχει αρχικά ο ίδιος τον εαυτό του: αργότερα, η εργασία του ελέγχεται από άλλους).

«Die Aneignung dieser Mehrarbeit durch das Kapital» (Η ιδιοποίηση αυτής της υπερεργασίας από το κεφάλαιο).

Η δεύτερη «Aneignung» δηλώνει μια σχέση ιδιοκτησίας, εκείνη που συναντήσαμε αρχικά. Δηλώνει, δηλαδή, την προϋπόθεση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής: το κεφάλαιο είναι ιδιοκτήτης όλων των μέσων παραγωγής και της εργασίας, επομένως είναι ιδιοκτήτης ολόκληρου του προϊόντος.

Η πρώτη όμως δεν δηλώνει μια σχέση ιδιοκτησίας: ανήκει στην ανάλυση αυτού που ο Μαρξ ονομάζει «εργασιακή διαδικασία», ή καλύτερα, θέτει την ανάλυση της εργασιακής διαδικασίας ως μέρος της ανάλυσης του τρόπου παραγωγής. Δεν εισάγει τον καπιταλιστή ως *ιδιοκτήτη*, αλλά μόνο τον εργαζόμενο, το μέσο, το αντικείμενο εργασίας.

Στο φως αυτής της διάκρισης μπορούμε τώρα να ξαναδιαβάσουμε π.χ. το κείμενο του κεφαλαίου για την *εργασιακή διαδικασία* (MEW, 23, 199-200). Ο Μαρξ γράφει:

«Η εργασιακή διαδικασία, όπως διεξάγεται ως διαδικασία κατανάλωσης εργατικής δύναμης από τον καπιταλιστή, παρουσιάζει τώρα δύο ιδιαίτερα φαινόμενα. Ο εργάτης δουλεύει υπό τον έλεγχο του καπιταλιστή ... Κατά δεύτερο λόγο, το προϊόν είναι ιδιοκτησία του καπιταλιστή και όχι του άμεσου παραγωγού, του εργαζόμενου ...».

Σ' αυτά τα «δύο» ιδιαίτερα «φαινόμενα» του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής ξαναβρίσκουμε αυτές τις δύο σχέσεις, με την ειδική μορφή που παίρνουν στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής.

Η εργασιακή διαδικασία, από την άποψη της ιδιοκτησίας, είναι μια διεργασία μεταξύ πραγμάτων που έχει αγοράσει ο καπιταλιστής. «Το προϊόν αυτής της διεργασίας λοιπόν του ανήκει, κατά την ίδια έννοια που του ανήκει το προϊόν της ζύμωσης στο κελάρι του».

Στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, η εργασιακή διαδικασία είναι τέτοια ώστε η ατομική εργασία δεν μπορεί να κινεί τα μέσα παραγωγής της κοινωνίας, που είναι τα μόνα μέσα παραγωγής που μπορούν να λειτουργήσουν ως τέτοια. Δίχως τον «έλεγχο» του καπιταλιστή, που συνιστά μια τεχνικά απαραίτητη στιγμή της εργασιακής διαδικασίας, η εργασία δεν έχει την καταλληλότητα (*Zweckmäßigkeit*) που απαιτείται για να μεταβληθεί σε κοινωνική εργασία, δηλαδή εργασία που χρησιμοποιείται από την κοινωνία και αναγνωρίζεται από αυτή. Η καταλληλότητα που προσιδιάζει στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής συνεπάγεται τη συνεργασία και τη διαίρεση των λειτουργιών ελέγχου και εκτέλεσης. Είναι μια μορφή του δεύτερου δεσμού για τον οποίο μιλώ και τον οποίο τώρα μπορούμε να ορίσουμε ως την *ικανότητα του άμεσου παραγωγού να θέτει σε κίνηση τα κοινωνικά μέσα παραγωγής*. Στο *Κεφάλαιο* ο Μαρξ ορίζει πολλές μορφές αυτού του δεσμού: *αυτονομία* του άμεσου παραγωγού (*Selbständigkeit*) και μορφές αμοιβαίας *εξάρτησης* των παραγωγών (συνεργασία, κ.λπ.).

Βλέπουμε ήδη πως η αναγνώριση του *δεύτερου* δεσμού με την εννοιολογική του ανεξαρτησία, τη διαφορά του από τον πρώτο δεσμό «ιδιοκτησίας», είναι το κλειδί για πολλές σημαντικές θέσεις του *Κεφαλαίου*. Προπάντων για τη *διττή λειτουργία* του καπιταλιστή ως εκμεταλλευτή της εργατικής δύναμης («ιδιοκτησία») και οργανωτή της παραγωγής («πραγματική ιδιοποίηση»): λειτουργία διττή που ο Μαρξ εκθέτει στα κεφάλαια για τη συνεργασία, τη μανουφακτούρα και τη μεγάλη βιομηχανία (Βιβλίο Ι). Η διττή αυτή λειτουργία είναι η ένδειξη αυτού που θα ονομάσουμε διττή φύση του *καταμερισμού της εργασίας* στην παραγωγή («τεχνικός» και «κοινωνικός» καταμερισμός της εργασίας). Ταυτόχρονα είναι ένδειξη της *αλληλεξάρτησης* ή διασταύρωσης των δύο αυτών διαιρέσεων, η οποία αντανακλά το ότι οι δύο δεσμοί που διακρίναμε ανήκουν *σε μία και μόνη «Verbindung»*, σε ένα και μόνο συνδυασμό, δηλαδή στη *δομή ενός και μόνου τρόπου παραγωγής*.

Γι' αυτό η διάκριση των δύο αυτών δεσμών μας επιτρέπει τελικά να καταλάβουμε σε τι συνίσταται η *συνθετότητα* του συνδυασμού, η *συνθετότητα* που χαρακτηρίζει τη μαρξιστική ολότητα σε αντίθεση με την εγγελιανή. Όταν εισαγάγαμε αυτή την έννοια της δομικής συνθετότητας⁷, επρόκειτο για τη συνθετότητα ολόκληρης της κοινωνικής δομής, ως δομής όπου αρθρώνονται πολλά σχετικά αυτόνομα επίπεδα. Ανακαλύπτουμε τώρα ότι η ίδια η *παραγωγή* αποτελεί μια σύνθετη ολότητα, ότι δηλαδή δεν υπάρχει πουθενά απλή ολότητα, και μπορούμε να δώσουμε ακριβές νόημα σ' αυτή τη συνθετότητα: η συνθετότητα συνίσταται στο ότι τα στοιχεία της ολότητας δεν συνδέονται άπαξ αλλά δις, με δύο διαφορετικές σχέσεις. Αυτό που ο Μαρξ αποκάλεσε *συνδυασμό* δεν είναι λοιπόν μια *απλή σχέση των «παραγόντων»* κάθε παραγωγής μεταξύ τους, αλλά η *σχέση των δύο αυτών σχέσεων και η αλληλεξάρτησή τους*.

Μπορούμε τελικά να συντάξουμε τον πίνακα των στοιχείων κάθε τρόπου παραγωγής, τον πίνακα των «σταθερών» της ανάλυσης των μορφών:

εργαζόμενος

μέσα παραγωγής

– 1. αντικείμενο εργασίας

– 2. μέσο εργασίας

μη-εργαζόμενος

A. – δεσμός ιδιοκτησίας

B. – δεσμός πραγματικής ή υλικής ιδιοποίησης

Η δυσκολία του Μαρξ να νοήσει τη διάκριση των δύο δεσμών σε ορισμένα κείμενα ιστορικής αναδρομής, φωτίζεται από την ιδιαίτερη μορφή που έχουν οι δύο δεσμοί στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Πραγματικά, αμφότεροι μπορεί να χαρακτηρίζονται από ένα «*χωρισμό*»: ο εργαζόμενος είναι «*χωρισμένος*» από όλα τα μέσα παραγωγής, είναι απογυμνωμένος από κάθε ιδιοκτησία (εκτός από την ιδιοκτησία της εργατικής του δύναμης). Ταυτόχρονα, όμως, ο εργαζόμενος ως ανθρώπινο άτομο είναι «*χωρισμένος*» από κάθε ικανότητα να θέτει μόνος του σε κίνηση τα εργαλεία της κοινωνικής εργασίας. Έχει χάσει την τεχνική του, που δεν αντιστοιχεί πια στη φύση των μέσων εργασίας. Η εργασία δεν

7. L. Althusser, «Sur la dialectique matérialiste», *Pour Marx*.

είναι πια, όπως λέει ο Μαρξ, «ιδιότητά» του. Στον καθαυτό καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής οι δύο αυτοί «χωρισμοί», η διπλή αυτή απογύμνωση αλληλοκαλύπτονται και συμπίπτουν στο σχήμα της αντιπαράθεσης του «ελεύθερου» εργαζόμενου προς τα μέσα παραγωγής, που έχουν συσταθεί σε κεφάλαιο, μέχρι σημείου που και ο ίδιος ο εργαζόμενος γίνεται στοιχείο του κεφαλαίου: γι' αυτό τους συγχέει διαρκώς ο Μαρξ σε μια μόνο έννοια, την έννοια του *χωρισμού του εργαζόμενου και των όρων εργασίας*. Σε όλες λοιπόν τις ιστορικές έρευνες που ανατρέχουν στην ιστορία συγκρότησης των στοιχείων του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής περνώντας από τους προηγούμενους τρόπους παραγωγής, ο Μαρξ χρησιμοποιεί ως νήμα αυτή την έννοια. Αυτό εξηγεί τη δυσκολία του να ξεχωρίσει τους δύο δεσμούς, γεγονός που είναι φανερό στους ορολογικούς διαταγμούς στις «Μορφές προκαπιταλιστικής παραγωγής», γιατί ο ομόλογος χαρακτήρας αυτών των δεσμών, η χαρακτηριστική για την καπιταλιστική δομή κάλυψη των μορφών τους, δεν χαρακτηρίζει τους προηγούμενους τρόπους παραγωγής. Ο Μαρξ τον ξαναβρίσκει μόνο στην υποθετική «φυσική κοινότητα» που εγκαινιάζει την ιστορία: τότε καθένας από τους δύο δεσμούς έχει τη μορφή της *ένωσης*, της *αλληλεξάρτησης* του εργαζόμενου και του μέσου παραγωγής: αφενός η συλλογική, βιολογική σχεδόν, ιδιοκτησία της γης, αφετέρου η βιολογική φυσικότητα της εργασίας (η γη είναι το «εργαστήριο του ανθρώπου», αδιάκριτα αντικείμενο και μέσο εργασίας).

Κάθε δυσκολία όμως και κάθε διακύμανση στην ορολογία του Μαρξ εξαφανίζεται από τη στιγμή που έχουμε να κάνουμε με τα *αποτελέσματα* αυτής της διπλής άρθρωσης του τρόπου παραγωγής, δηλαδή με τη *διτή φύση* της «άμεσης παραγωγικής διαδικασίας» ως εργασιακής διαδικασίας και (με την καπιταλιστική μορφή) ως διαδικασίας *αξιοποίησης* (Verwertung) (η διάκρισή τους αποτελεί αντικείμενο του κεφαλαίου VII του Βιβλίου I).

Με ποικίλους συνδυασμούς αυτών των στοιχείων σύμφωνα με τους δύο δεσμούς που βρίσκουμε στη δομή κάθε τρόπου παραγωγής, μπορούμε να ανασυγκροτήσουμε τους διάφορους τρόπους παραγωγής. Μπορούμε δηλαδή να διατυπώσουμε τις «προϋποθέσεις» της θεωρητικής τους γνώσης, που είναι απλούστατα οι έννοιες των συνθηκών ιστορι-

κής ύπαρξής τους. Μπορούμε ακόμα, ως ένα σημείο, να φέρουμε στο φως τρόπους παραγωγής που δεν υπήρξαν ποτέ με *ανεξάρτητη* μορφή, που δεν εμπίπτουν για την ακρίβεια στην «περιοδολόγηση» –όπως λ.χ. ο τρόπος παραγωγής που ο Μαρξ ονομάζει «εμπορευματικό» (ένωση μικρών ατομικών παραγωγών που είναι ιδιοκτήτες των μέσων παραγωγής τους, τα οποία θέτουν σε κίνηση δίχως συνεργασία). Ή ακόμη τρόπους παραγωγής που μπορούμε μόνο να *προβλέψουμε* τις γενικές συνθήκες τους, όπως ο σοσιαλιστικός τρόπος παραγωγής. Θα καταλήγαμε τελικά σ' ένα *συγκριτικό πίνακα των μορφών* διαφόρων τρόπων παραγωγής που συνδυάζουν τους ίδιους «παράγοντες».

Ωστόσο δεν πρόκειται για μια *συνδυαστική* με τη στενή σημασία, δηλαδή για μια μορφή συνδυασμού που αλλάζει μόνο τη θέση των συντελεστών και τη σχέση τους, όχι όμως και τη φύση τους. Προτού το αποδείξουμε αυτό, στο δεύτερο μέρος, είναι δυνατό να συναγάγουμε ορισμένα συμπεράσματα για τη φύση τού «σε τελική ανάλυση καθορισμού» της κοινωνικής δομής από τη μορφή της παραγωγικής διαδικασίας, με βάση αυτά που έχουμε αποδείξει ως τώρα. Και κατά συνέπεια μπορούμε να δικαιολογήσουμε τη θέση που αναγγείλαμε με την παραπομπή στον Πρόλογο στη Συμβολή: ότι δηλαδή η νέα αρχή περιοδολόγησης που πρότείνει ο Μαρξ οδηγεί σε πλήρη μετασχηματισμό της προβληματικής των ιστορικών.

3. Καθορισμός σε τελική ανάλυση

Από διπλή αναγκαιότητα, ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής είναι ένας τρόπος όπου η οικονομία αναγνωρίζεται ευκολότατα ως «κινητήρια δύναμη» της ιστορίας και, ταυτόχρονα, η ουσία αυτής της «οικονομίας» παραγνωρίζεται για λόγους αρχής (εξαιτίας αυτού που ο Μαρξ αποκαλεί «φετιχισμό»). Γι' αυτό οι πρώτες εξηγήσεις που συναντούμε στον Μαρξ για το πρόβλημα τού «σε τελική ανάλυση καθορισμού από την οικονομία», είναι επίσης συνδεδεμένες με το πρόβλημα του φετιχισμού. Οι εξηγήσεις αυτές εμφανίζονται στα κείμενα του *Κεφαλαίου* για τον «φετιχισμό του εμπορεύματος», τη «γένεση της καπιταλιστικής γαιοπροσόδου» και τον «τριαδικό τύπο», όπου ο Μαρξ αντικαθιστά την εσφαλμένη σύλ-

ληψη της «οικονομίας», ως σχέσης ανάμεσα σε πράγματα, με τον αληθινό της ορισμό ως συστήματος κοινωνικών σχέσεων. Εκφράζει ταυτόχρονα την ιδέα ότι ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής είναι ο μόνος όπου η εκμετάλλευση (η απόσπαση της υπερεργασίας), δηλαδή η ειδική μορφή της κοινωνικής σχέσης που συνδέει τις τάξεις στην παραγωγή, είναι «μυθοποιημένη», «φетиχοποιημένη» ως σχέση ανάμεσα στα ίδια τα πράγματα. Η θέση αυτή είναι άμεση συνέπεια της απόδειξης σχετικά με το *εμπόρευμα*: η κοινωνική σχέση που αποτελεί την πραγματικότητά του και της οποίας η γνώση μας δίνει τη δυνατότητα να μετρήσουμε τον φетиχισμό, είναι η εμπορευματική σχέση που έγινε σχέση παραγωγής, δηλαδή η εμπορευματική σχέση όπως τη γενικεύει ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής. Την κοινωνική («ανθρώπινη») σχέση, λοιπόν, δεν την ανακαλύπτουμε κάτω από οποιοδήποτε «πράγμα», αλλά κάτω από το πράγμα αυτής της καπιταλιστικής σχέσης⁸.

Σ' αυτό το σημείο πρέπει να αντικρούσουμε μια αντίρρηση για τη γενική θέση του Προλόγου στη *Συμβολή*, η οποία εισάγει την ιδέα τού σε τελική ανάλυση καθορισμού. Αυτή η ανασκευή δεν είναι νοητή παρά μόνο αν σκεφτόμαστε σταθερά την «οικονομία» ως δομή *σχέσεων*, όπως την ορίσαμε:

Σύμφωνα με αυτές τις αντιρρήσεις, «η άποψή μου ... ότι ο τρόπος παραγωγής της υλικής ζωής καθορίζει γενικά την κοινωνική, πολιτική και πνευματική ζωή είναι ορθή για τον σύγχρονο κόσμο, που κυριαρχείται από τα υλικά συμφέροντα, όχι όμως και για τον Μεσαίωνα όπου κυριαρχούσε ο καθολικισμός, ούτε για την Αθήνα και τη Ρώμη όπου κυριαρχούσε η πολιτική. Αρχικά είναι παράξενο που αρέσει σε ορισμένους να υποθέτουν ότι κάποιος αγνοεί αυτές τις πασίγνωστες ρήσεις για τον Μεσαίωνα και την Αρχαιότητα. Είναι προφανές ότι ούτε ο Μεσαίωνας μπορούσε να ζήσει από τον καθολικισμό, ούτε η Αρχαιότητα από την πολιτική.

8. Δεν σκοπεύω να αναπτύξω εδώ μια θεωρία του «φетиχισμού», δηλαδή των ιδεολογικών αποτελεσμάτων που περικλείονται άμεσα στην οικονομική δομή ούτε να εξετάσω αναλυτικά ό,τι μας δίνει ο Μαρξ σε σχέση με αυτή τη θεωρία, αλλά μόνο να κρατήσω και να χρησιμοποιήσω την ένδειξη που μας προσφέρει, συνδέοντας ρητά το πρόβλημα του φетиχισμού με το πρόβλημα της θέσης της οικονομίας στη δομή των διάφορων κοινωνικών σχηματισμών.

Αντίθετα, ο τρόπος με τον οποίο αποκόμιζαν τα προς το ζην εξηγεί γιατί ο καθολικισμός στη μια περίπτωση και η πολιτική στην άλλη έπαιζαν τον κύριο ρόλο. Η ελάχιστη γνώση της ιστορίας της ρωμαϊκής Δημοκρατίας, λόγου χάρη, μας επιτρέπει να δούμε πως το μυστικό της ιστορίας της είναι η ιστορία της έγγειας ιδιοκτησίας. Από μια άλλη μεριά, ο Δον Κιχώτης ήδη πλήρωσε ακριβώς το λάθος να πιστέψει ότι ο περιπλανώμενος ιπποτισμός άρμοζε σε όλες τις οικονομικές μορφές της κοινωνίας» (Το Κεφάλαιο, τ. 1, ΜΕW, 23, 96, σημ. 41).

Μπορούμε λοιπόν να κάνουμε μια διευκρίνιση που συνδέεται με τα όσα είπαν για τον φетиχισμό οι προηγούμενες μελέτες: η θέση του Μαρξ δεν σημαίνει ότι στους διαφορετικούς από τον καπιταλισμό τρόπους παραγωγής η δομή των κοινωνικών σχέσεων είναι *διαφανής στα μάτια των φορέων*. Ο «φетиχισμός» δεν απουσιάζει εκεί, αλλά *βρίσκεται μετατεθειμένος* (στον καθολικισμό, στην πολιτική, κ.λπ.). Πράγματι, ορισμένες διατυπώσεις του Μαρξ δεν μας αφήνουν αμφιβολία. Για παράδειγμα, στην αρχή του κειμένου για τις *Μορφές προκαπιταλιστικής παραγωγής*, ο Μαρξ γράφει προκειμένου για τη λεγόμενη «πρωτόγονη» κοινότητα:

«Η γη είναι το μεγάλο εργαστήριο, το οπλοστάσιο που προσφέρει τόσο τα μέσα εργασίας όσο και το υλικό της εργασίας, η έδρα, η βάση της ομάδας. Τα μέλη της κοινότητας σχετίζονται *απλοϊκά* με τη γη, τη βλέπουν ως ιδιοκτησία της ομάδας, που παράγεται και αναπαράγεται μέσα στη ζωντανή εργασία. Κάθε άτομο ξεχωριστά συμπεριφέρεται ως μέλος της ομάδας, ως ιδιοκτήτης ή νομέας. Η πραγματική ιδιοποίηση μέσω της διαδικασίας εργασίας γίνεται με βάση αυτές τις προϋποθέσεις, που δεν είναι προϊόν της εργασίας, αλλά εμφανίζονται ως *φυσικές ή θεϊκές* προϋποθέσεις της».

Με άλλα λόγια, το αντιστάθμισμα της διαφάνειας που χαρακτηρίζει τη σχέση του παραγωγού με το προϊόν του στους μη εμπορευματικούς τρόπους παραγωγής, είναι η ειδική μορφή «απλοϊκότητας», κατά την οποία η ύπαρξη μιας *κοινότητας*, δηλαδή ορισμένων σχέσεων συγγένειας και μορφών πολιτικής οργάνωσης, μπορεί να εμφανίζονται ως «φυσικές ή θεϊκές» και όχι ως συνέπειες της δομής ενός ιδιαίτερου τρόπου παραγωγής.

Αυτό το σημείο λοιπόν, που ο Μαρξ το περνά κάπως γρήγορα (αφού δεν έχει ιστορικό υλικό), είναι θεμελιακά συνδεδεμένο με το πρόβλημα τού

σε τελική ανάλυση καθορισμού. Πραγματικά, φαίνεται ότι η «μυθοποίηση» στηρίζεται όχι στην οικονομία (στον υλικό τρόπο παραγωγής) ως οικονομία, αλλά στη βαθμίδα της κοινωνικής δομής που, ανάλογα με τη φύση του τρόπου παραγωγής, προορίζεται να πάρει τη θέση του καθορισμού, τη θέση της τελικής βαθμίδας.

Καταλαβαίνουμε τότε πως ανάλογες αιτίες μπορούν να παράγουν εδώ ανάλογα αποτελέσματα: μπορούμε εδώ να δώσουμε ακριβή σημασία σε αυτή τη διατύπωση. Σημαίνει πως κάθε φορά που τη θέση του καθορισμού παίρνει η ίδια βαθμίδα, βλέπουμε να παράγονται στη σχέση μεταξύ των φορέων ανάλογα φαινόμενα «φетиχισμού». Ενδεχομένως δεν αποδίδουμε παραπάνω σημασία απ' όση έχει στο ακόλουθο απόσπασμα από τις «Μορφές προκαπιταλιστικής παραγωγής»:

«Στις περισσότερες από τις βασικές ασιατικές μορφές, η μονάδα (Einheit) που τις συναθροίζει εδρεύοντας πάνω από όλες αυτές τις μικρές κοινότητες, εμφανίζεται ως ανώτατος ιδιοκτήτης, ή ως μόνος ιδιοκτήτης και οι πραγματικές κοινότητες μόνο ως κληρονομικοί νομείς. Επειδή η μονάδα είναι ο πραγματικός ιδιοκτήτης και η πραγματική προϋπόθεση της συλλογικής ιδιοκτησίας, μπορεί να εμφανιστεί και αυτή ως ιδιαίτερη ύπαρξη πάνω από πολυάριθμες πραγματικές ιδιαίτερες κοινότητες, και κατά συνέπεια ένα άτομο είναι στην πραγματικότητα χωρίς ιδιοκτησία, ή η ιδιοκτησία του ... εμφανίζεται γι' αυτό μεσολαβημένη από την παραχώρηση της συνολικής μονάδας (που πραγματώνεται στο πρόσωπο του δεσπότη, πατέρα των διαφόρων ομάδων) στα άτομα μέσω των ιδιαίτερων κοινοτήτων. Το υπερπροϊόν – που είναι άλλωστε νόμιμα καθορισμένο ως συνέπεια της πραγματικής ιδιοποίησης με την εργασία – ανήκει λοιπόν από μόνο του (von sich selbst) σ' αυτή την ανώτερη ενότητα ...».

Πρέπει να πάρουμε αυτό το «από μόνο του» με την αυστηρή σημασία και να σημειώσουμε ότι σε άλλους τρόπους παραγωγής, για παράδειγμα στον φεουδαρχικό, το υπερπροϊόν δεν ανήκει «από μόνο του» στους εκπροσώπους της κυρίαρχης τάξης. Θα δούμε, αντίθετα, πως χρειάζεται ρητά κάτι παραπάνω: μια πολιτική σχέση, είτε με τη μορφή της «καθαρής» βίας, είτε με τις οργανωμένες και βελτιωμένες μορφές του δικαίου. Αντίθετα, σ' αυτούς τους δύο τρόπους παραγωγής, στον «ασιατικό» και στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, που έχουν τη μέγιστη χρονολογι-

κή, γεωγραφική, κ.λπ. απόσταση και παρόλο που οι φορείς που σχετίζονται είναι διαφορετικοί (εδώ καπιταλιστής και μισθωτοί εργάτες, εκεί κράτος και κοινότητες), ο ίδιος άμεσος καθορισμός από τις λειτουργίες της παραγωγικής διαδικασίας παράγει τα ίδια φетиχιστικά αποτελέσματα: το προϊόν ανήκει «από μόνο του» στην ανώτερη «ενότητα» γιατί εμφανίζεται ως έργο αυτής της ενότητας. Να τι γράφει ο Μαρξ λίγο πιο κάτω στο ίδιο κείμενο:

«Οι συλλογικοί όροι της πραγματικής ιδιοποίησης μέσω της εργασίας, η άρδευση, που είναι πολύ σημαντική στους ασιατικούς λαούς, οι δρόμοι επικοινωνίας, κ.λπ., εμφανίζονται ως έργο της ανώτερης ενότητας – της δεσποτικής κυβέρνησης που βρίσκεται πάνω από τις μικρές κοινότητες».

Η εξήγηση αυτή επαναλαμβάνεται στο κεφάλαιο του Κεφάλαιου που αναφέρεται στη συνεργασία, όπου ο Μαρξ συγκρίνει συστηματικά τις μορφές του ασιατικού δεσποτισμού με τις μορφές του καπιταλιστικού «δεσποτισμού», δηλαδή τη συγκέντρωση στα ίδια χέρια της λειτουργίας ελέγχου και διεύθυνσης, που είναι απαραίτητη για την εκπλήρωση της εργασιακής διαδικασίας (για την πραγματική ιδιοποίηση του αντικειμένου εργασίας) και της λειτουργίας της ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής:

«Επειδή η κοινωνική παραγωγική δύναμη της εργασίας δεν στοιχίζει τίποτε στο κεφάλαιο και επειδή δεν αναπτύσσεται από τον εργαζόμενο πριν να ανήκει η εργασία του στο κεφάλαιο, φαίνεται σαν να είναι παραγωγική δύναμη που κατέχει εκ φύσεως το κεφάλαιο, ως εμμενής παραγωγική δύναμή του. Το αποτέλεσμα της απλής συνεργασίας εκδηλώνεται με θαυμαστό τρόπο στα γιγάντια έργα των αρχαίων Ασιατών, των Αιγυπτίων, των Ετρούσκων, κ.λπ. Αυτή η δύναμη των βασιλιάδων της Ασίας και της Αιγύπτου, των θεοκρατών ετρούσκων, κ.λπ., δόθηκε στη σύγχρονη κοινωνία στον μεμονωμένο ή ενωμένο καπιταλιστή ...» (Κεφάλαιο, τ. Ι, ΜΕW, 23, 353).

Δικαιολογημένα θα μπορούσαμε λοιπόν να αναζητήσουμε στον ασιατικό δεσποτισμό το ανάλογο των μορφών που έχουν ως αποτέλεσμα, στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, το ότι «όλες οι δυνάμεις της εργασίας προβάλλονται ως δυνάμεις του κεφαλαίου, όπως και όλες οι μορφές αξίας του εμπορεύματος προβάλλονται ως μορφές του χρήματος» (Κεφάλαιο, τ. Ι, ΜΕW, 23, 634). Θα μπορούσαμε, όντως, να βασιστούμε στην

αναλογία της σχέσης ανάμεσα στους δύο δεσμούς του «συνδυασμού» σε αυτούς τους δύο τρόπους παραγωγής, δηλαδή στην αναλογία της άρθρωσης του διττού καταμερισμού εργασίας (βλέπε παραπάνω).

Προπάντων όμως, αυτά τα κείμενα συνεπάγονται ότι όλα τα επίπεδα της κοινωνικής δομής έχουν τη δομή ενός «τρόπου», με τη στενή έννοια που έδωσα παραπάνω στον τρόπο παραγωγής. Με άλλα λόγια, παρουσιάζονται και αυτά με τη μορφή *ιδιαίτερων σύνθετων συνδυασμών* (Verbindungen). Συνεπάγονται δηλαδή ειδικές κοινωνικές σχέσεις, οι οποίες, όπως και οι κοινωνικές σχέσεις παραγωγής, δεν συνιστούν σχήματα διυποκειμενικών σχέσεων μεταξύ φορέων, αλλά απορρέουν από τις λειτουργίες της εξεταζόμενης διαδικασίας. Με αυτή την έννοια μπορούμε να μιλήσουμε αυστηρά για πολιτικές κοινωνικές σχέσεις ή για *ιδεολογικές κοινωνικές σχέσεις*. Στην ανάλυση καθενός από αυτούς τους τρόπους συνδυασμού, θα επικαλούμαστε ειδικά κάθε φορά κριτήρια προσφορότητας.

Το πρόβλημα που θέλουμε να προσεγγίσουμε είναι το εξής: πώς ορίζεται μέσα στην κοινωνική δομή η καθοριστική για μια ορισμένη εποχή βαθμίδα, δηλαδή: πώς ορισμένος τρόπος *συνδυασμού* των στοιχείων που αποτελούν τη δομή του τρόπου παραγωγής, καθορίζει μέσα στην κοινωνική δομή τη θέση τού σε τελική ανάλυση καθορισμού, δηλαδή: πώς ορισμένος τρόπος παραγωγής καθορίζει τις σχέσεις που διατηρούν μεταξύ τους οι διάφορες βαθμίδες της δομής, τελικά δηλαδή τη *συνάρθρωση* αυτής της δομής; (Αυτό που ο Αλτουσέρ αποκάλεσε *ρόλο μήτρας* του τρόπου παραγωγής).

Για να δώσουμε μια πρώτη απάντηση στο ερώτημα, θα πάρουμε μια περίπτωση, όχι ιδανική, αλλά *απλουστευμένη*: την περίπτωση μιας κοινωνικής δομής που ανάγεται στην άρθρωση δύο διαφορετικών βαθμίδων, μια «οικονομική» και μια «πολιτική», πράγμα που θα μας επιτρέψει να παρακολουθήσουμε από κοντά ορισμένα κείμενα του Μαρξ, όπου συγκρίνεται ο φεουδαρχικός και ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής με αφορμή τη *γαιοπρόσοδο*.

Ο Μαρξ γράφει για την πιο απλή μορφή φεουδαρχικής γαιοπρόσοδου, την πρόσοδο σε εργασία (αγγαρεία):

«Σε όλες τις μορφές όπου ο άμεσος εργαζόμενος μένει «νομέας» των μέσων παραγωγής και των μέσων εργασίας, που είναι απαραίτητα για να

παράγει τα μέσα συντήρησής του, η σχέση ιδιοκτησίας πρέπει μοιραία να εκδηλώνεται ταυτόχρονα ως *σχέση κυρίου προς υπηρέτη* (als unmittelbares Herrschafts- und Knechtschaftsverhältnis). Ο άμεσος παραγωγός λοιπόν δεν είναι ελεύθερος, αλλά η ανελευθερία αυτή (Unfreiheit) μπορεί να εξασθενήσει από τη δουλεία με υποχρέωση αγγαρείας μέχρι την πληρωμή ενός απλού φόρου. Υποθέτουμε ότι ο άμεσος παραγωγός κατέχει τα δικά του μέσα παραγωγής, τους υλικούς όρους εργασίας που είναι απαραίτητοι για να πραγματοποιήσει την εργασία του και να παραγάγει τα μέσα συντήρησής του. Εκτελεί αυτόνομα την καλλιέργεια του χωραφιού του και την αγροτική και οικιακή δραστηριότητα που συνδέεται με αυτή... Σ' αυτές τις συνθήκες, χρειάζεται εξωοικονομικός καταναγκασμός για να αφαιρεθεί η υπερεργασία για λογαριασμό του ονομαστικού γαιοκτήμονα... Χρειάζονται λοιπόν προσωπικές σχέσεις εξάρτησης, στέρηση της προσωπικής ελευθερίας, όποιος και αν είναι ο βαθμός της εξάρτησης. Χρειάζεται να δεθεί ο άνθρωπος με το χώμα, ως απλό εξάρτημά του (Zubehör), με δυο λόγια χρειάζεται υποταγή με όλη τη σημασία της λέξης... Η ειδική οικονομική μορφή με την οποία η απλήρωτη υπερεργασία αποσπάται από τους άμεσους παραγωγούς, καθορίζει τη σχέση κυριαρχίας και υποταγής, όπως απορρέει άμεσα από την παραγωγή, και επιδρά πάλι με τη σειρά της καθοριστικά σ' αυτή. Εδώ θεμελιώνεται ολόκληρη η διαμόρφωση της οικονομικής κοινότητας, που απορρέει άμεσα από τις σχέσεις παραγωγής, και ταυτόχρονα η βάση της ειδικής πολιτικής μορφής. Πρέπει να αναζητάμε πάντα στην άμεση σχέση του ιδιοκτήτη των μέσων παραγωγής και του άμεσου παραγωγού... το πιο βαθύ μυστικό, το κρυφό θεμέλιο ολόκληρου του κοινωνικού οικοδομήματος, και κατά συνέπεια της πολιτικής μορφής που παίρνει η σχέση κυριαρχίας και εξάρτησης (Souveränitäts- und Abhängigkeitsverhältnis), με δυο λόγια, της εκάστοτε ιδιαίτερης μορφής που παίρνει το κράτος σε δεδομένη περίοδο... Όσον αφορά την πιο απλή και πρωτόγονη από τις μορφές πρόσοδου, την πρόσοδο σε εργασία, είναι φανερό πως είναι η πρωτόγονη μορφή της υπεραξίας και συμπίπτει με αυτή. Επιπλέον, η σύμπτωση της υπεραξίας και της απλήρωτης ξένης εργασίας δεν χρειάζεται καμιά ανάλυση, αφού είναι ακόμα συγκεκριμένα ορατή, απτή, μια και η εργασία που πραγματοποιεί ο άμεσος παραγωγός για

τον εαυτό του είναι ακόμη χωρισμένη, στο χώρο και στο χρόνο από την εργασία του για τον γαιοκτήμονα. Η τελευταία εμφανίζεται άμεσα με τη βάνουση μορφή αναγκαστικής εργασίας για λογαριασμό τρίτου» (Κεφάλαιο, τ. III, MEW, 25, 799-800).

Το κείμενο αυτό περιέχει τέσσερα κύρια σημεία (τα παίρνω με διαφορετική σειρά):

- μια νέα διατύπωση της αρχής της περιοδολόγησης: «Αυτό που ξεχωρίζει μια ιστορική εποχή από μια άλλη...» Εδώ, ο Μαρξ εμφανίζει τον τρόπο εξάρτησης της κοινωνικής δομής από τον τρόπο παραγωγής, δηλαδή τον τρόπο άρθρωσης της κοινωνικής δομής, ως εννοιολογικά ισοδύναμο με τους προηγούμενους καθορισμούς,

- την ειδοποιό διαφορά στη σχέση της εργασίας με την υπερεργασία, που είναι συνέπεια της διαφοράς των κοινωνικών σχέσεων στον φεουδαρχικό και στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής (ιδιοκτησία / νομή των μέσων παραγωγής): στη μια περίπτωση υπάρχει σύμπτωση «στο χώρο και στο χρόνο», ταυτόχρονη εργασία και υπερεργασία. Στην άλλη όχι,

- η μη σύμπτωση των δύο διαδικασιών εργασίας και υπερεργασίας επιβάλλει την παρέμβαση «εξωοικονομικών αιτιών» για να πραγματοποιηθεί η υπερεργασία,

- οι εξωοικονομικές αυτές αιτίες παίρνουν τη μορφή της φεουδαρχικής σχέσης κυριαρχίας / δουλείας.

Νομίζω ότι από εδώ μπορούμε να συναγάγουμε πολλά συμπεράσματα. Αρχικά, ο Μαρξ λέει πως σ' αυτόν τον τρόπο παραγωγής η υπεραξία είναι *συγκεκριμένα ορατή* (in sichtbarer, handgreiflicher Form existiert), και όμως η υπεραξία στην ουσία της δεν μπορεί να αναγνωριστεί παρά στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, όπου είναι κρυμμένη, και συνεπώς χρειάζεται «ανάλυση». Η υπεραξία είναι κατ' εξοχήν μια κατηγορία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, που παίρνει το νόημά της στην ανάλυση της «διαδικασίας αξιοποίησης» (Verwertungsprozess), δηλαδή μιας παραγωγικής διαδικασίας που αποσκοπεί στην αύξηση της ανταλλακτικής αξίας (η οποία επίσης γενικεύεται ως μορφή αξίας).

Η βάση της διατύπωσης αυτής είναι το ότι η υπεραξία δεν αποτελεί «μορφή» όπως το κέρδος, η γαιοπρόσοδος, ο τόκος. Η υπεραξία δεν είναι παρά η υπερεργασία. Ο ειδικός τρόπος εκμετάλλευσης της υπερερ-

γασίας στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, τελικά ο τρόπος σύστασης των *εισοδημάτων* (ο τρόπος διανομής) και άρα των *τάξεων*, είναι η σύσταση του κέρδους, του τόκου και της καπιταλιστικής γαιοπρόσοδου, δηλαδή η σύσταση αυτού που ο Μαρξ ονομάζει «μετασχηματισμένες μορφές» της υπεραξίας. Στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, οι μορφές της πάλης των τάξεων είναι αρχικά εγγραμμένες στις μορφές της παραγωγικής διαδικασίας γενικά και παρουσιάζονται ως σύγκρουση δυνάμεων σε ορισμένα *όρια*, άμεσα καθοριζόμενα στην παραγωγική διαδικασία και αναλύσιμα σε αυτή (όρια της εργάσιμης μέρας, του ημερομίσθιου, του κέρδους και των υποδιαίρέσεών του).

Με άλλα λόγια, όταν εξετάζουμε τη δομή της σχέσης των τάξεων σε ορισμένη κοινωνία, για την οποία είπαμε πριν ότι διακρίνεται από ορισμένο τρόπο απόσπασης της υπερεργασίας, εξετάζουμε αρχικά τις «μετασχηματισμένες μορφές» που προσιδιάζουν σε αυτή την κοινωνία⁹.

Δεν είναι λοιπόν τυχαίο αν το σημείο στο οποίο εντοπίζει αυτό το κείμενο τη χαρακτηριστική διαφορά ανάμεσα στον φεουδαρχικό και στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής – σύμπτωση ή μη σύμπτωση της αναγκαίας εργασίας και της υπερεργασίας – είναι το ουσιαστικό σημείο της όλης ανάλυσης του Μαρξ στο *Κεφάλαιο*, η οποία αναφέρεται αποκλειστικά στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής: η σύμπτωση αυτή είναι ένας άλλος τρόπος έκφρασης της πλήρους σύμπτωσης της *εργασιακής διαδικασίας και της διαδικασίας αξιοποίησης*. Η διάκριση σε σταθερό και μεταβλητό κεφάλαιο, που ορίζει τη διαδικασία αξιοποίησης, μπορεί πάντα να αντιστοιχίζεται με τη διάκριση σε εργατική δύναμη και μέσα παραγωγής, η οποία προσιδιάζει στην εργασιακή διαδικασία. Θα μπορούσαμε να δείξουμε με πολλά παραδείγματα από το *Κεφάλαιο*, πως η ίδια η ανάλυση απαιτεί να ανατρέχουμε σ' αυτή την αντιστοιχία (προπάντων στην ανάλυση της περιστροφής). Η εργασία του μισθωτού μετασχηματίζει υλικά τις πρώτες ύλες σε προϊόν, θέτοντας σε κίνηση τα μέσα παραγωγής. Η ίδια εργασία μεταβιβάζει στο προϊόν την αξία των μέσων παρα-

9. Λέω αρχικά διότι στη θεωρητική τάξη πρέπει να *αρχίζουμε* από το καθοριστικό «σε τελική ανάλυση». Βλέπουμε εδώ τον λόγο: από αυτό εξαρτάται το ίδιο το όνομα των προβλημάτων.

γωγής και των υλών που καταναλώνονται και παράγει μια νέα αξία που ένα μέρος της – αλλά μόνο ένα μέρος της – ισοδυναμεί με την αξία της εργατικής δύναμης. Ο διττός χαρακτήρας της παραγωγικής διαδικασίας, που εκφράζει αυτή τη σύμπτωση, ανάγεται σε τελική ανάλυση στον διττό χαρακτήρα της «ζωντανής» εργασίας.

Εύκολα διαπιστώνουμε ότι στην περίπτωση που περιγράφει εδώ ο Μαρξ, στην περίπτωση μιας φεουδαρχικής μορφής παραγωγής, η σύμπτωση δεν υπάρχει με καμιά από τις δύο μορφές: όχι μόνο η εργασία και η υπερεργασία είναι χωρισμένες «στο χρόνο και στο χώρο», αλλά, ακόμα και αν προβάλουμε στο παρελθόν την κατηγορία αξία, καμιά από αυτές δεν είναι με ακριβή έννοια διαδικασία αξιοποίησης.

Με άλλα λόγια:

– Στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, υπάρχει σύμπτωση «στο χρόνο και στο χώρο» των δύο διαδικασιών και αυτό είναι εσωτερικό χαρακτηριστικό του τρόπου παραγωγής (της οικονομικής βαθμίδας). Η σύμπτωση αυτή είναι επίσης αποτέλεσμα της μορφής συνδυασμού των συντελεστών της παραγωγικής διαδικασίας που προσιδιάζει στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, δηλαδή της μορφής των δύο σχέσεων, ιδιοκτησίας και πραγματικής ιδιοποίησης. Οι «μετασχηματισμένες μορφές» λοιπόν που αντιστοιχούν σ' αυτή την κοινωνική δομή, δηλαδή οι μορφές της μεταξύ των τάξεων σχέσης, είναι άμεσα οικονομικές μορφές (κέρδος, γαιοπρόσοδος, μισθός, τόκος), πράγμα που έχει κυρίως ως συνέπεια ότι σ' αυτό το επίπεδο δεν παρεμβαίνει το Κράτος.

– Στον φεουδαρχικό τρόπο παραγωγής, υπάρχει διχασμός «στο χρόνο και στο χώρο» των δύο διαδικασιών, και αυτό είναι εσωτερικό χαρακτηριστικό του τρόπου παραγωγής (της οικονομικής βαθμίδας) και αποτέλεσμα της μορφής συνδυασμού που προσιδιάζει σ' αυτόν (η σχέση ιδιοκτησίας εμφανίζεται με τη διπλή μορφή της «νομής» – «ιδιοκτησίας»). Η υπερεργασία λοιπόν δεν θα μπορούσε ν' αποσπασθεί χωρίς «εξωοικονομικές» αιτίες, δηλαδή χωρίς την «Herrschafts- und Knechtschaftsverhältnis». Μπορούμε να βγάλουμε το συμπέρασμα, πριν ακόμη τις αναλύσουμε, πως οι «μετασχηματισμένες μορφές» στον φεουδαρχικό τρόπο παραγωγής δεν θα είναι μόνο μετασχηματισμένες μορφές της οικονομικής βάσης, αλλά και του Herrschafts- und Knechtschaftsverhältnis. Όχι

άμεσα οικονομικές, αλλά άμεσα και αδιαχώριστα πολιτικές και οικονομικές, μορφές¹⁰. Αυτό σημαίνει τελικά ότι διαφορετικοί τρόποι παραγωγής δεν συνδυάζουν ομοιογενή στοιχεία και δεν επιτρέπουν παρόμοιους τεμαχισμούς και διαφορικούς καθορισμούς της «οικονομικής», της «νομικής», της «πολιτικής» βαθμίδας. Τη συνήθως θεωρητικά τυφλή ανακάλυψη αυτού του αποτελέσματος βεβαιώνουν συχνά στις μέρες μας ιστορικοί και εθνολόγοι.

Μπορούμε ίσως και να καταλάβουμε γιατί η πολιτική αυτή δεν είναι συνειδητή ως τέτοια, γιατί δεν στοχάζεται τη σχετική της αυτονομία, τη στιγμή ακριβώς που κατέχει τη θέση του καθορισμού, είτε με τη μορφή της «καθαρής» βίας, είτε με τις μορφές δικαιώματος, αφού εμφανίζεται ως μια από τις προϋποθέσεις του ίδιου του τρόπου παραγωγής. Ξέρουμε πράγματι πως η σκέψη ότι η πολιτική είναι σχετικά αυτόνομη είναι όψιμη: είναι καθαρά «αστικός» στοχασμός.

Νομίζω ότι μπορούμε να συναγάγουμε από αυτό το κείμενο, που είναι ένα από τα πιο λεπτομερειακά, την αρχή που εμφανίζεται ρητά στον Μαρξ, ενός ορισμού τού σε τελική ανάλυση καθορισμού από την οικονομία. Σε διαφορετικές δομές, η οικονομία είναι καθοριστική διότι καθορίζει ποια βαθμίδα της κοινωνικής δομής κατέχει την καθοριστική θέση. Δεν έχουμε σχέση απλή, έχουμε σχέση σχέσεων. Δεν έχουμε μεταβατική αιτιότητα, έχουμε δομική αιτιότητα. Στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, συμβαίνει να κατέχει τη θέση αυτή η ίδια η οικονομία, όμως σε κάθε τρόπο παραγωγής, πρέπει να κάνουμε την ανάλυση του «μετασχηματισμού». Εδώ απλά υποδεικνύω ότι θα μπορούσαμε να προσπαθήσουμε να ξαναδιαβάσουμε, με αυτή την οπτική, τις πρώτες σελίδες από την Καταγωγή της Οικογένειας, όπου ο Ένγκελς εκφράζει αυτή την ιδέα και την παρουσιάζει ως απλή «διόρθωση» των γενικών διατυπώσεων του Μαρξ:

10. Ο Π. Βιλάρ γράφει σχετικά με τον φεουδαρχικό τρόπο παραγωγής: «Συνολικά η ανάπτυξη φαίνεται να βασίζεται στην ανακατάληψη εγκαταλελειμμένων γαιών, στην επένδυση κυρίως σε εργασία και όχι σε κεφάλαιο. Τα εισοδήματα των κατεχουσών τάξεων από την παραγωγή προκύπτουν με νομικό και όχι οικονομικό τρόπο» (Πρώτο διεθνές συνέδριο οικονομικής ιστορίας, Στοκχόλμη 1960, σ. 36). Πρέπει να συνδέσουμε με αυτό το σημείο τη γενική παρατήρηση ότι είναι δυσχερές να συναντήσουμε ειδικά οικονομικές κρίσεις έξω από τον καπιταλισμό.

«Σύμφωνα με την υλιστική αντίληψη, η σε τελική ανάλυση καθοριστική στιγμή στην ιστορία, είναι η παραγωγή και αναπαραγωγή της άμεσης ζωής. Με τη σειρά της όμως και αυτή έχει διπλή φύση. Από τη μια μεριά, παραγωγή μέσων συντήρησης, αντικειμένων διατροφής, ένδυση, κατοικία, και τα γι' αυτά αναγκαία εργαλεία. Από την άλλη πλευρά, παραγωγή των ίδιων των ανθρώπων, διαιώνιση του είδους. Οι κοινωνικοί θεσμοί υπό τους οποίους ζουν οι άνθρωποι ορισμένης ιστορικής εποχής και ορισμένης χώρας, καθορίζονται από αυτά τα δύο είδη παραγωγής: από το στάδιο ανάπτυξης στο οποίο βρίσκονται αφενός η εργασία και αφετέρου η οικογένεια. Όσο λιγότερο αναπτυγμένη είναι η εργασία ... τόσο περισσότερο φαίνεται ότι η κοινωνική τάξη κυριαρχείται από τους δεσμούς αίματος» (Ένγκελς, *Η Καταγωγή της Οικογένειας*, MEW, 19, 27-28).

Εντυπωσιακό κείμενο, που όχι μόνο παίζει ασύνετα με τον όρο παραγωγή, αλλά υποχρεώνει να εφαρμοσθεί στις μορφές συγγένειας, που παρουσιάζονται ως κοινωνικές σχέσεις τεκνοποίησης, το τεχνολογικό μοντέλο της προόδου των παραγωγικών δυνάμεων! Θα ήταν ίσως προτιμότερο, και πολλοί μαρξιστές ανθρωπολόγοι το επιχειρούν, να δείξουμε πώς ο τρόπος παραγωγής σε ορισμένες «πρωτόγονες» ή «αυτάρκειες» κοινωνίες καθορίζει μια άρθρωση της κοινωνικής δομής, όπου οι σχέσεις συγγένειας καθορίζουν μέχρι και τις μορφές μετασχηματισμού της οικονομικής βάσης¹¹.

II. ΤΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΗΣ ΔΟΜΗΣ ΚΑΙ Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥΣ

Δύο πράγματα αξίζουν την προσοχή μας: ο ορισμός κάθε τρόπου παραγωγής ως *συνδυασμού* (των ίδιων πάντοτε) στοιχείων, τα οποία υπάρχουν μόνο δυνάμει έξω από την αμοιβαία συσχέτισή τους σύμφωνα με ορισμένο τρόπο, και η δυνατότητα να χωρισθούν οι τρόποι παραγωγής

11. Βλ. ιδίως τις εργασίες του Cl. Meillassoux, «Essai d'interprétation des phénomènes économiques dans les sociétés d'auto-subsistance», *Cahiers d'Etudes Africaines* 1960, n. 4, *Anthropologie économique des Gouro de Côte d'Ivoire*, Mouton, 1964.

σε περιόδους σε αυτή τη βάση, σύμφωνα δηλαδή με την αρχή της *παράλλαξης* των συνδυασμών. Πραγματικά, τα δύο αυτά σημεία εκφράζουν τον ριζικά *αντιεξελικτικό* χαρακτήρα της μαρξιστικής θεωρίας της ιστορίας της παραγωγής (και κατά συνέπεια της κοινωνίας). Τίποτε δεν είναι λιγότερο σύμφωνο με την κυρίαρχη ιδεολογία του 19ου αιώνα, του αιώνα της ιστορίας και της εξέλιξης, στον οποίο ανήκει και ο Μαρξ, αν πιστέψουμε τις χρονολογίες. Γιατί, όπως θα δούμε καλύτερα στη συνέχεια, οι έννοιες του Μαρξ δεν αποβλέπουν στο να αντανakλούν, να αναπαράγουν και να *μιμούνται* την ιστορία, αλλά στο να παράγουν τη γνώση της: είναι οι έννοιες των δομών από τις οποίες προκύπτουν τα ιστορικά αποτελέσματα.

Κατά συνέπεια, εδώ δεν έχουμε να κάνουμε ούτε με κάποια προοδευτική *κίνηση διαφοροποίησης* των μορφών, ούτε με κάποια *γραμμή πρόοδου* της οποίας η «λογική» θα συγγένευε με το πεπρωμένο. Ο Μαρξ μας λέει πως όλοι οι τρόποι παραγωγής είναι *ιστορικές στιγμές*, δεν μας λέει ότι αυτές οι στιγμές *γεννιούνται η μία από την άλλη*: αντίθετα, ο τρόπος που ορίζονται αυτές οι βασικές έννοιες αποκλείει αυτή την εύκολη λύση. «Ορισμένοι καθορισμοί», γράφει στην προαναφερθείσα *Εισαγωγή του 1857*, «θα αποδειχθούν κοινοί τόσο στην πιο σύγχρονη όσο και στην αρχαιότερη εποχή» (για παράδειγμα, η συνεργασία και ορισμένες μορφές διεύθυνσης, λογιστικής, κοινές στους «ασιατικούς» και στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, και όχι σε όλους τους άλλους). Έτσι διαρρηγνύεται η ταυτότητα μεταξύ *χρονολογίας* και ενός εσωτερικού νόμου ανάπτυξης των μορφών, ταυτότητα που βρίσκεται στη ρίζα του εξελικτισμού και κάθε ιστορικισμού των «υπερβάσεων». Ο Μαρξ ήθελε να δείξει πως η διάκριση των διαφόρων τρόπων βασίζεται κατά τρόπο αναγκαίο και *επαρκή* στην παραλλαγή των σχέσεων ανάμεσα σε ένα μικρό αριθμό στοιχείων που είναι πάντοτε τα ίδια. Η διατύπωση λοιπόν αυτών των σχέσεων και των όρων στους οποίους αναφέρονται είναι η έκθεση των πρώτων θεωρητικών εννοιών του ιστορικού υλισμού, η έκθεση μερικών γενικών εννοιών οι οποίες συνιστούν το ξεκίνημα της ανάπτυξής του και δίνουν στην επιστημονική μέθοδο του *Κεφάλαιου* το χαρακτήρα της και στη θεωρία του την αποδεικτική της μορφή. Η διατύπωση δηλαδή μιας καθοριστικής μορφής αυτής της παραλλαγής, με άμεση εξάρτηση από

τις έννοιες εργασιακή δύναμη, μέσα παραγωγής, ιδιοκτησία κ.λπ., είναι μόνιμα αναγκαία προϋπόθεση για τις «οικονομικές» αποδείξεις του *Κεφάλαιου*.

Μήπως όμως έχουμε να κάνουμε με κάποιο «στρουκτουραλισμό», όπως θα έμπαινε κανείς στον πειρασμό να υποθέσει για να αποκαταστήσει μian ανάγνωση που από παράδοση θα έκλινε προς τον εξελικτισμό και τον ιστορικισμό, με κίνδυνο να επιφέρει σύγχυση με τις ελάχιστα επιστημονικές σύγχρονες ιδεολογίες; Βέβαια, ο «συνδυασμός» που ανέλυσε ο Μαρξ είναι ένα σύστημα «συγχρονικών» σχέσεων που επιτυγχάνεται με παραλλαγές. Πάντως, η επιστήμη αυτή των συνδυασμών δεν είναι μια *συνδυαστική*, εντός της οποίας αλλάζει μόνο η θέση των συντελεστών και η μεταξύ τους σχέση, και όχι η φύση τους, η οποία ως εκ τούτου είναι όχι μόνο *υποταγμένη* σε ένα συνολικό σύστημα, αλλά και *αδιάφορη*. Οπότε μπορούμε να την αγνοήσουμε και να προβούμε *απευθείας* στην τυποποίηση των συστημάτων. Μιλάμε για τη δυνατότητα μιας *a priori* επιστήμης των τρόπων παραγωγής, μιας επιστήμης των *πιθανών* τρόπων παραγωγής, άσχετο αν πραγματώθηκαν ή όχι στη συγκεκριμένη-πραγματική ιστορία, εκ τύχης ή λόγω της αρχής του βέλτιστου. Αν λοιπόν ο ιστορικός υλισμός μας επιτρέπει να προβλέπουμε, δηλαδή να αποκαθιστούμε «δυνάμει» υπαρκτούς τρόπους παραγωγής (όπως π.χ., ο «τρόπος απλής εμπορευματικής παραγωγής») που ποτέ δεν υπήρξαν κυρίαρχοι στην ιστορία και για τον λόγο αυτόν υπήρξαν μόνο παραμορφωμένοι, αυτό γίνεται με διαφορετικό τρόπο, τον οποίο θα εξετάσουμε ακολούθως, στη βάση των τροποποιήσεων ενός υπαρκτού τρόπου παραγωγής. Αυτό προϋποθέτει ότι οι «συντελεστές» του συνδυασμού είναι οι ίδιες οι έννοιες που απαριθμήσαμε, ότι οι έννοιες αυτές δηλώνουν άμεσα τα στοιχεία μιας κατασκευής, τα άτομα μιας ιστορίας. Στην πραγματικότητα όμως, όπως πολύ γενικά έχουμε πει, οι έννοιες αυτές δηλώνουν μόνο έμμεσα τα στοιχεία της κατασκευής: πρέπει να περάσουμε από τη «διαφορική ανάλυση των μορφών», όπως την ονομάσαμε, για να καθορίσουμε τις ιστορικές μορφές που παίρνει η εργασιακή δύναμη, η ιδιοκτησία, η «πραγματική ιδιοποίηση», κ.λπ. Οι έννοιες αυτές δηλώνουν μόνο αυτό που θα μπορούσε κανείς να ονομάσει *προσφορότητες* της ιστορικής ανάλυσης. Αυτός ο χαρακτήρας της συνδυαστικής, η ψευδοσυνδυα-

στική δηλαδή, εξηγεί γιατί υπάρχουν γενικές έννοιες της επιστήμης της ιστορίας, ενώ δεν μπορεί να υπάρξει ποτέ ιστορία γενικά.

Για να δείξουμε πώς λειτουργεί αυτή η προσφορότητα, θα επανεξετάσουμε πιο λεπτομερειακά μερικά προβλήματα ορισμού σχετικά με τους δύο ξεχωριστούς «δεσμούς», τις δύο συναρθρώσεις του «συνδυασμού», χωριστά τη μία από την άλλη, ώστε να φανούν οι επιπτώσεις καθεμιάς στον ορισμό των *στοιχείων* (των «συντελεστών»). Οι διευκρινίσεις αυτές είναι απαραίτητες για να φανεί αν είναι βάσιμα τα όσα λέει ο Μαρξ για τη *δομή* της παραγωγικής διαδικασίας, για να μην είναι απλή περιγραφική παράθεση ο συνδυασμός των συντελεστών, αλλά να εξηγεί αποτελεσματικά την ενότητα λειτουργίας.

1. Τι είναι η «ιδιοκτησία»;

Ο πρώτος δεσμός που εγγράψαμε στον «συνδυασμό» του τρόπου παραγωγής δηλώθηκε ως σχέση «ιδιοκτησίας» ή ιδιοποίησης της υπερεργασίας. Πραγματικά, βλέπουμε ότι ο Μαρξ ορίζει σταθερά τις «σχέσεις παραγωγής» που χαρακτηρίζουν έναν ιστορικό τρόπο παραγωγής (και προπάντων τον καπιταλισμό) δια του *τύπου ιδιοκτησίας* των μέσων παραγωγής, και κατά συνέπεια δια του τρόπου ιδιοποίησης του κοινωνικού προϊόντος που παράγουν αυτά τα μέσα. Ο ορισμός αυτός είναι κατ' αρχήν πολύ γνωστός. Ωστόσο, χρειάζονται μερικές διασαφήσεις για να φανεί η ακριβής δομική λειτουργία του.

Στο προηγούμενο κεφάλαιο, ασχοληθήκαμε κυρίως με τη διαφορά ανάμεσα στις δύο έννοιες της *ιδιοποίησης*, καθεμιά από τις οποίες αναφέρεται σε μια πλευρά της *διπλής* παραγωγικής διαδικασίας που ενέχει κάθε τρόπος παραγωγής, και κατά συνέπεια ορίζει έναν από τους δύο δεσμούς που αποτελούν το συνδυασμό των «συντελεστών» της παραγωγής. Εξίσου σημαντικό είναι, όμως, χρησιμοποιώντας πολλές ενδείξεις του Μαρξ, να ξεχωρίσουμε τις ίδιες τις *σχέσεις παραγωγής*. Εδώ θα ασχοληθούμε μόνο με τη *«νομική τους έκφραση»*, που δεν ανήκει στη *δομή* της παραγωγής, αν την εξετάσουμε στη σχετική αυτονομία της. Θα διακρίνουμε εδώ το δεσμό που ορίσαμε ως «ιδιοκτησία» από το *δικαίωμα*

ιδιοκτησίας. Η ανάλυση αυτή έχει βασική σημασία για το χαρακτηρισμό του βαθμού σχετικής αυτονομίας της οικονομικής δομής σε σχέση με τη δομή των «νομικών και πολιτικών μορφών», η οποία δεν παύει να είναι εξίσου «τοπική». Έχει επομένως βασική σημασία για να αρχίσουμε την ανάλυση της συνάρθρωσης των τοπικών δομών ή βαθμίδων, στους κόλπους του κοινωνικού σχηματισμού.

Από την άποψη της ιστορίας των θεωρητικών εννοιών, θίγουμε επίσης ένα σημείο αποφασιστικής σημασίας: ο Αλτουσέρ μας έχει ήδη υπενθυμίσει ως προς τι η μαρξιστική αντίληψη των «κοινωνικών σχέσεων» έρχεται σε ρήξη με όλη την κλασική φιλοσοφία και προπάντων με τον Χέγκελ, αντίληψη που θεωρεί ότι οι κοινωνικές σχέσεις δεν αντιπροσωπεύουν μορφές *διυποκειμενικότητας*, αλλά σχέσεις που ορίζουν μια λειτουργία αναγκαία τόσο για τους ανθρώπους όσο και για τα πράγματα. Ας προσθέσουμε ότι η εγγεληνή έννοια «ιδιωτική κοινωνία», που προέρχεται από τους κλασικούς οικονομολόγους και ο Μαρξ την ορίζει ως τον πρώτο *τόπο* των ανακαλύψεών του, των θεωρητικών μετασχηματισμών του δηλαδή, περιλαμβάνει το *οικονομικό σύστημα* του καταμερισμού εργασίας και των ανταλλαγών και τη *σφαίρα του ιδιωτικού δικαίου*. Άρα, ιδιοποίηση με την «οικονομική» σημασία και νομική ιδιοκτησία ταυτίζονται άμεσα και, κατά συνέπεια, αν θεωρήσουμε τη δεύτερη ως «έκφραση» της πρώτης, έχουμε μια έκφραση αναγκαστικά *κατάλληλη* ή μια έκφραση που επικαλύπτει την πρώτη.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η παρατήρηση ότι ορισμένα κείμενα, τα πιο ξεκάθαρα, που αφιερώνει ο Μαρξ στη διάκριση των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής από τη νομική τους έκφραση, αφορούν ακριβώς τη δυνατότητα *απόστασης* ανάμεσα στη βάση και στην υπερδομή, η οποία δίχως τη διάκριση αυτή θα έμενε προφανώς ακατανόητη. Για παράδειγμα, στην ανάλυση της *Γένεσης της καπιταλιστικής γαιοπροσόδου*, όπου γράφει:

«Ορισμένοι ιστορικοί εξέφρασαν την έκπληξή τους για το ότι ο άμεσος παραγωγός δεν είναι ιδιοκτήτης αλλά μόνο νομέας και πράγματι όλη η υπερεργασία του ανήκει *νομικά* στο γαιοκτήμονα και όμως μπορεί να παραχθεί υπό αυτές τις συνθήκες *περιουσία* και, σχετικά μιλώντας, πλούτος στον αγρότη που κάνει αγγαρείες ή στον δουλοπάροικο. Είναι όμως σαφές ότι στις φυσικές και μη ανεπτυγμένες συνθήκες που βρί-

σκονται στη βάση αυτής της κοινωνικής σχέσης παραγωγής και του αντίστοιχου τρόπου παραγωγής, η *παράδοση* έχει εξέχοντα ρόλο. Εξίσου φανερό είναι ότι εδώ, όπως και παντού, το ηγετικό τμήμα της κοινωνίας έχει συμφέρον να *καθαγιάζει ως νόμο την υπάρχουσα κατάσταση πραγμάτων* και να σταθεροποιεί διά νόμου τα όρια που χάραξαν η συνήθεια και η παράδοση. Αγνοώντας κάθε άλλο στοιχείο, αυτό συμβαίνει αυτόματα από τη στιγμή που η διαρκής αναπαραγωγή της βάσης της υπάρχουσας κατάστασης και η σχέση που βρίσκεται στο θεμέλιό της παίρνει μια ρυθμισμένη και τακτική μορφή στο χρόνο. Αυτός ο κανόνας και αυτή η ρύθμιση είναι απαραίτητες στιγμές σε κάθε τρόπο παραγωγής που οφείλει να αποκτήσει κοινωνική σταθερότητα και ανεξαρτησία, που να μην εξαρτάται από την απλή τύχη ή αυθαιρεσία. Αποκτά αυτή τη μορφή με σταθερές σχέσεις τόσο της διαδικασίας παραγωγής όσο και των αντίστοιχων κοινωνικών σχέσεων μέσα από την ίδια την απλή επανάληψη της αναπαραγωγής...» (Κεφάλαιο, τ. III, MEW, 25, 801-802).

Μια τέτοια απόκλιση ή ασυμφωνία λοιπόν ανάμεσα στο *δίκαιο* και στην «παράδοση», που μπόρεσε να εμφανιστεί σαν υπο-δίκαιο ή υποβιβασμένο δίκαιο, εκφράζει στην πραγματικότητα μian απόκλιση ή ασυμφωνία ανάμεσα στο δίκαιο και σε μια οικονομική σχέση (την ανάγκη να διαθέτει ο ατομικός παραγωγός το μερίδιό του), ασυμφωνία που χαρακτηρίζει τις περιόδους σχηματισμού ενός τρόπου παραγωγής, δηλαδή τις περιόδους μετάβασης από τον έναν τρόπο παραγωγής στον άλλον. Αυτό ακριβώς το αποτέλεσμα απεικονίζεται με αξιοσημείωτο τρόπο και στην ανάλυση της *εργοστασιακής νομοθεσίας*, που ανάγεται στην πρώτη περίοδο της ιστορίας του βιομηχανικού καπιταλισμού και κωδικοποιεί τις συνθήκες «κανονικής» εκμετάλλευσης της ημερομίσθιας εργατικής δύναμης (βλέπε Κεφάλαιο, MEW, 23, 504 επ.)

Αφού είναι δυνατές τέτοιες αποκλίσεις ή ακριβέστερα τέτοιες αντιθέσεις που προκαλούνται στο δίκαιο από τη *μη-αντιστοιχία* του με τις σχέσεις παραγωγής, αυτό σημαίνει ότι το δίκαιο διακρίνεται, και έρχεται *δεύτερο* στην τάξη ανάλυσης, συγκριτικά με τις σχέσεις παραγωγής. Την επιβεβαίωση θα βρούμε και στα κείμενα του Μαρξ που παρουσιάζουν τον ειδικό χαρακτήρα της «αστικής» ιδιοκτησίας. Λόγου χάρη:

«Σε κάθε ιστορική εποχή η ιδιοκτησία αναπτύχθηκε με διαφορετικό

τρόπο και σε κοινωνικές σχέσεις ολότελα διαφορετικές. Έτσι ο ορισμός της αστικής ιδιοκτησίας δεν είναι παρά η έκθεση όλων των κοινωνικών σχέσεων της αστικής παραγωγής. Το να θέλουμε να δώσουμε έναν ορισμό της ιδιοκτησίας ως ανεξάρτητης σχέσης, ως ξεχωριστής κατηγορίας, ως αφηρημένης και αιώνιας ιδέας, δεν μπορεί να είναι παρά μεταφυσική ή νομική ψευδαίσθηση» (*Αθλιότητα της Φιλοσοφίας*, MEW, 4, 165).

Καθώς επίσης και στα κείμενα που υπενθυμίζουν τη χρονολογική προτεραιότητα, το ότι οι νομικές μορφές του («ρωμαϊκού») δικαίου της ιδιοκτησίας προηγήθηκαν του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, ο οποίος είναι ο μόνος που γενικεύει την ιδιωτική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής. Σχετικά με το σημείο αυτό μπορεί να μελετήσουμε το προαναφερθέν κείμενο *Μορφές προκαπιταλιστικής παραγωγής* (κείμενο πολύ νομικό, ως προς το αντικείμενο και την ορολογία του) ή ακόμα σ' ένα γράμμα του Ένγκελς στον Κάουτσκι:

«Το ρωμαϊκό δίκαιο είναι ολοκληρωμένο δίκαιο της απλής εμπορευματικής παραγωγής, της προκαπιταλιστικής επομένως παραγωγής, που κλείνει όμως μέσα του, τις περισσότερες φορές, τις νομικές σχέσεις της καπιταλιστικής περιόδου. Για την ακρίβεια, είναι αυτό που χρειάζονται οι αστοί των πόλεων μας για την άνοδό τους και που δεν μπορούσαν να το βρουν στο τοπικό εθιμικό δίκαιο» (26 Ιουνίου 1884).

Η αντιπαράθεση αυτή φωτίζει αναδρομικά το κείμενο της *Γένεσης της γαιοπροσόδου* που ανέφερα πιο πάνω. Δείχνει πως το πρόβλημα της απόκλισης ανάμεσα στην «παράδοση» και στο «δίκαιο» δεν πρέπει να ερμηνευθεί ως θεωρία της γένεσης του δικαίου με βάση τις οικονομικές σχέσεις: γιατί υπάρχουν στην ιστορία μεταβάσεις από έθιμο σε δίκαιο, αλλά δεν πρόκειται για συνέχεια. Πρόκειται για ρήξη, για αλλαγή δικαίου, ή μάλλον για αλλαγή στη φύση του δικαίου, που γίνεται με την επανενεργοποίηση ενός παλιού δικαίου (π.χ. του «ρωμαϊκού»), το οποίο είχε ήδη ξεπεραστεί. Η επανάληψη λοιπόν που εμφανίζεται εδώ να παίζει ουσιαστικό ρόλο στη συνάρθρωση του δικαίου με την οικονομική σχέση, δεν αποτελεί ούτε αυτή στοιχείο της γένεσης, η οποία λόγω της διάρκειάς της θα μπορούσε να εξηγήσει τον σχηματισμό μιας κωδικοποιημένης υπερδομής. Η λειτουργία της είναι αναγκαστικά διαφορετική και μας παραπέμπει στη θεωρητική ανάλυση των λειτουργιών της *αναπαραγωγής*

που αποτελεί μέρος κάθε τρόπου παραγωγής και για την οποία θα μιλήσουμε πιο κάτω. Εκείνο που μπορεί να μας δείξει η αναπαραγωγή των οικονομικών σχέσεων είναι η αναγκαία λειτουργία του δικαίου σε σχέση με το ίδιο το σύστημα των οικονομικών σχέσεων και τις δομικές συνθήκες στις οποίες ως εκ τούτου υπάγεται, και όχι τη γέννηση της βαθμίδας του δικαίου στον κοινωνικό σχηματισμό.

Δυσκολευόμαστε λοιπόν κατ' αρχήν να διακρίνουμε καθαρά τις σχέσεις παραγωγής από τη «νομική έκφρασή» τους, δυσκολία της ίδιας της έννοιας της έκφρασης, από τη στιγμή που δεν σημαίνει απλή επικάλυψη, αλλά συνάρθρωση δύο ετερογενών βαθμίδων, δυσκολία τέλος, που προέρχεται από την πιθανή διάσταση ανάμεσα στις οικονομικές σχέσεις και στις νομικές μορφές: αυτές οι προκαταρκτικές αναφορές δεν είναι τυχαίες. Εξηγούν τη μέθοδο έρευνας που πρέπει αναγκαστικά να ακολουθήσουμε εδώ (μέθοδο που υποδεικνύει ο ίδιος ο Μαρξ, ιδίως στα κείμενα που αφορούν τους προκαπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής, και βρίσκονται πιο κοντά στη διερεύνηση παρά στη συστηματική έκθεση). Η μέθοδος αυτή συνίσταται στην αναζήτηση των σχέσεων παραγωγής πίσω από τις μορφές του δικαίου, ή καλύτερα: πίσω από τη δεύτερη ενότητα παραγωγής και δικαίου, ενότητα που πρέπει να ξεδιαλύνουμε. Μόνο αυτή η μέθοδος μας δίνει ίσως τη δυνατότητα να χαράξουμε τη θεωρητική διαχωριστική γραμμή, λαμβάνοντας υπόψη την αμφίσημη λειτουργία που αποδίδει ο Μαρξ στις νομικές μορφές: αναγκαίες και ωστόσο «ανορθολογικές» μορφές, που εκφράζουν και κωδικοποιούν, ενώ ταυτόχρονα κρύβουν, την «οικονομική» πραγματικότητα που ορίζει με τον τρόπο του κάθε τρόπος παραγωγής. Θα επιχειρήσουμε λοιπόν μια κίνηση προς τα πίσω, που θα έχει χαρακτήρα αναζήτησης, αλλά αυτή τη φορά σε ένα πλήρως σύγχρονο με τον εαυτό του σύστημα (σε έναν σαφώς καθορισμένο τρόπο παραγωγής: εδώ στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής). Θα ψάξουμε να βρούμε τις αποκλίσεις ή διαφορές που εκφράζονται αρνητικά με βάση τις μορφές του δικαίου. Εδώ προκύπτει και ένα δύσκολο πρόβλημα ορολογίας, αφού οι έννοιες που εκφράζουν τις σχέσεις παραγωγής είναι ακριβώς οι έννοιες της σύγχυσης του οικονομικού και του νομικού, αρχής γενομένης από την έννοια *ιδιοκτησία*. Το πρόβλημα που πρέπει να προσεγγίσουμε και προκειμένου για τον καπιταλι-

σμό, είναι: τι είναι η «ιδιοκτησία» ως έννοια που εντάσσεται συστηματικά στη σχετικά αυτόνομη δομή της παραγωγής και προηγείται λογικά του δικαίου ιδιοκτησίας που προσιδιάζει στην εξεταζόμενη κοινωνία;

Η ανάλυση των σχέσεων ανάμεσα στην οικονομική δομή του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και στο δίκαιο που αντιστοιχεί σε αυτή, η ανάλυση που αρχίσαμε, θα απαιτούσε μια ολόκληρη μελέτη: θα αρκεστώ εδώ σε μερικές ενδείξεις, που θα χρησιμεύσουν ως ίχνη. Μπορούμε να συνοψίσουμε την πορεία μιας απόδειξης ως εξής:

1) Το σύνολο της οικονομικής δομής του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, από την άμεση παραγωγική διαδικασία ως την κυκλοφορία και τη διανομή του κοινωνικού προϊόντος, υποθέτει την ύπαρξη νομικού συστήματος με βασικά στοιχεία το δίκαιο της ιδιοκτησίας και το δίκαιο των συμβάσεων. Κάθε στοιχείο της οικονομικής δομής στα πλαίσια αυτού του συστήματος δέχεται έναν νομικό χαρακτηρισμό, προπάντων τα διάφορα στοιχεία της άμεσης παραγωγικής διαδικασίας: ιδιοκτήτης των μέσων παραγωγής, μέσα παραγωγής («κεφάλαιο»), «ελεύθερος» εργαζόμενος και η ίδια η διαδικασία, που χαρακτηρίζεται νομικά ως σύμβαση.

2) Το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του νομικού συστήματος που μας απασχολεί εδώ (και όχι βέβαια κάθε ιστορικού νομικού συστήματος) είναι ο αφηρημένος καθολικευτικός του χαρακτήρας: εννοούμε μ' αυτό ότι το σύστημα απλά κατανέμει τα συγκεκριμένα όντα που μπορούν να υποβαστάξουν τις λειτουργίες του σε δυο κατηγορίες, εντός των οποίων δεν υπάρχει, από νομική άποψη, πρόσφορη διαφοροποίηση: κατηγορία *πρόσωπων* και κατηγορία *πραγμάτων*. Η σχέση ιδιοκτησίας ιδρύεται αποκλειστικά από τα πρόσωπα στα πράγματα (ή από όσους θεωρούνται πρόσωπα σε ό,τι θεωρείται πράγμα). Η συμβατική σχέση ιδρύεται αποκλειστικά ανάμεσα σε πρόσωπα. Όπως δεν υπάρχει στο δίκαιο καμιά διαφορά στα πρόσωπα, που είναι ή μπορούν να είναι όλα ιδιοκτήτες ή συμβαλλόμενοι, έτσι δεν υπάρχει καμιά διαφορά στα πράγματα, που είναι ή μπορούν να είναι αντικείμενα ιδιοκτησίας, είτε πρόκειται για μέσα εργασίας είτε για μέσα κατανάλωσης, και οποιαδήποτε και αν είναι η χρήση που επικαλύπτει αυτή η ιδιοκτησία.

3) Αυτή η καθολικότητα του νομικού συστήματος *αντανakλά*, με τη στενή σημασία, μιαν άλλη, που ανήκει στην οικονομική δομή: την *καθολι-*

κότητα της εμπορευματικής ανταλλαγής, που ξέρουμε πως πραγματώνεται μόνο στη βάση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής (ενώ η ύπαρξη της εμπορευματικής ανταλλαγής και των μορφών που συνεπάγεται προηγείται). Μόνο στη βάση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής διανέμεται ολοκληρωτικά σε εμπορεύματα (συμπεριλαμβανομένης της εργασιακής δύναμης) και ανταλλάκτες (συμπεριλαμβανομένου του άμεσου παραγωγού). Αυτές οι δύο κατηγορίες βρίσκονται τότε σε πρόσφορη αντιστοιχία με εκείνες που ορίζει το νομικό σύστημα (πρόσωπα και πράγματα).

Έτσι το γενικό πρόβλημα της σχέσης ανάμεσα στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής και στο νομικό σύστημα που προϋποθέτει η λειτουργία του, ιστορικά και θεωρητικά, εξαρτάται από ένα άλλο πρόβλημα: το πρόβλημα της σχέσης ανάμεσα στην *οικονομική* δομή της άμεσης παραγωγικής διαδικασίας και την *οικονομική* δομή της κυκλοφορίας των εμπορευμάτων. Η αναγκαία παρουσία των «εμπορευματικών κατηγοριών» στην ανάλυση της παραγωγικής διαδικασίας εξηγεί την αναγκαία παρουσία των αντίστοιχων νομικών κατηγοριών.

4) Οι *κοινωνικές σχέσεις παραγωγής* που ανήκουν στη δομή του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής μπορούν να χαρακτηρισθούν, συγκριτικά, με βάση τη νομική τους έκφραση και να αποκαλύψουν έτσι τις μεταξύ τους αποστάσεις.

Αρχικά, από τη στιγμή που το «δίκαιο της ιδιοκτησίας» χαρακτηρίζεται ως καθολικευτικό, αφού δεν εισάγει καμιά διαφορά ανάμεσα στα ιδιόκτητα πράγματα και στις χρήσεις τους, η μόνη ιδιοκτησία που έχει σημασία από την άποψη της δομής της παραγωγικής διαδικασίας είναι η ιδιοκτησία των *μέσων παραγωγής*, στο μέτρο που λειτουργούν ως μέσα παραγωγής, δηλαδή, όπως επαναλαμβάνει συνέχεια ο Μαρξ, στο μέτρο που καταναλώνονται παραγωγικά, συνδυαζόμενα με «ζωντανή» εργασία, και δεν αποθησαυρίζονται ούτε καταναλώνονται μη παραγωγικά. Ενώ η νομική ιδιοκτησία είναι δικαίωμα *οποιουδήποτε είδους* κατανάλωσης (γενικά είναι: δικαίωμα «χρήσης και απαλλοτρίωσης δηλαδή δικαίωμα για ατομική κατανάλωση, παραγωγική κατανάλωση ή εκποίηση [ανταλλαγή], ή για «σπατάλη») (Κεφάλαιο, ΜΕW, 23, 523), η οικονομική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής δεν είναι τόσο το «δικαίωμα» σε αυτά, όσο η εξουσία να τα καταναλώνει κανείς παραγωγικά, εξουσία που εξαρτάται από την

υλική τους φύση, από την πλήρη αντιστοιχία τους στις συνθήκες της εργασιακής διαδικασίας, ως μέσο ιδιοποίησης της υπερεργασίας. Η εξουσία αυτή δεν ανάγεται σε ένα δικαίωμα αλλά, όπως ήδη έδειξε ο Αλτουσέρ, σε μια διανομή των μέσων παραγωγής (προπάντων σε *συγκέντρωση* πρόσφορη σε ποσότητα και ποιότητα). Η οικονομική σχέση δεν βασίζεται στη μη διαφοροποίηση των «πραγμάτων» (και των *εμπορευμάτων*), αλλά στη διαφορά τους που μπορεί ν' αναλυθεί σύμφωνα με δύο γραμμές αντιπαράθεσης:

- στοιχεία της ατομικής κατανάλωσης
 - στοιχεία της παραγωγικής κατανάλωσης και
 - εργασιακή δύναμη / μέσα παραγωγής
- (ξέρουμε πως αυτό το σύστημα διαφορών ξαναβρίσκεται στην ανάλυση των τομέων της συνολικής κοινωνικής αναπαραγωγής). Μπορούμε έτσι να χαρακτηρίσουμε την απόκλιση ανάμεσα στην κοινωνική σχέση παραγωγής και στο δίκαιο της ιδιοκτησίας ως *επεκτατική* ή *προεκτατική* κίνηση, ως κατάργηση των διαιρέσεων που απαιτεί η δομή της παραγωγής: ως κίνηση από την «ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής» στην ιδιοκτησία «γενικά».

Κατά δεύτερο λόγο, η σχέση που ιδρύεται ανάμεσα στον ιδιοκτήτη των μέσων παραγωγής (τον καπιταλιστή) και τον μισθωτό εργαζόμενο είναι, νομικά, μια σύμβαση ιδιαίτερης μορφής: σύμβαση *εργασίας*. Ιδρύεται υπό τον όρο ότι η εργασία θεωρείται από νομική άποψη ως ανταλλάξιμο αντικείμενο, επομένως η εργασιακή δύναμη θεωρείται «εμπόρευμα» ή *πράγμα*. Ας σημειώσουμε ότι, στην έννοιά του, αυτός ο μετασχηματισμός της εργασιακής δύναμης σε εμπόρευμα και η σύναψη της σύμβασης εργασίας είναι ολότελα ανεξάρτητα από τη φύση της εργασίας, όπου καταναλώνεται η εργασιακή δύναμη. Γι' αυτό η νομική μορφή της *μισθωτής σχέσης*, όπως και στην προηγούμενη περίπτωση, είναι καθολική μορφή που καλύπτει τόσο την *παραγωγική εργασία*, την εργασία μετασχηματισμού που παράγει υπεραξία, όσο και όλες τις άλλες εργασίες που γενικά μπορούμε να τις δηλώσουμε με τον όρο «υπηρεσίες». Μόνο η «παραγωγική» εργασία λοιπόν καθορίζει μια *σχέση παραγωγής*, και δεν μπορεί γενικά να οριστεί η παραγωγική εργασία μέσω της σχέσης εργοδότη και μισθωτού, που είναι σχέση ανάμεσα σε «πρόσωπα»: πρέπει να

ληφθεί υπόψη και η οικονομική *σφαίρα* όπου τοποθετείται (η σφαίρα της άμεσης παραγωγής, απ' όπου πηγάζει η υπεραξία), επομένως η υλική φύση της εργασίας και των αντικειμένων της, η φύση των μέσων εργασίας με τα οποία συνδυάζεται. Όπως μας παρουσιάστηκε πριν από λίγο η ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής με τη μορφή νομικής σχέσης προσώπου προς πράγμα, ως εξουσία στη «ζωντανή» εργασία, μέσω της διάθεσης των μέσων παραγωγής (τα μόνα που παρέχουν αυτή την εξουσία), έτσι και η μισθωτή εργασία, ως σχέση *εσωτερική στη δομή* παραγωγής, μας παρουσιάζεται, με τη μορφή της σύμβασης μισθωτής υπηρεσίας, ως εξουσία στα μέσα παραγωγής, μέσω της διάθεσης της παραγωγικής εργασίας (της μόνης που παρέχει αυτή την εξουσία, που καθορίζει δηλαδή μια πρόσφορη και όχι οποιαδήποτε κατανάλωση). Έτσι, μπορούμε να χαρακτηρίσουμε την απόκλιση ανάμεσα στη μισθωτή εργασία ως κοινωνική σχέση παραγωγής και στο δίκαιο της εργασίας, ως *επεκτατική* ή *προεκτατική* κίνηση, τυπικά παρόμοια με την προηγούμενη.

Εξού δύο συμπεράσματα μέγιστης σπουδαιότητας:

– Ενώ από την άποψη του δικαίου (του δικαίου του *καπιταλιστικού* τρόπου παραγωγής, εννοείται) η σχέση ιδιοκτησίας, σχέση «προσώπου» προς «πράγμα», και η συμβατική σχέση, σχέση «προσώπου προς πρόσωπο», είναι δυο *ξεχωριστές* μορφές (έστω και αν βασίζονται στο ίδιο σύστημα κατηγοριών), δεν συμβαίνει το ίδιο από την άποψη της οικονομικής δομής: η ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής και η παραγωγική μισθωτή εργασία ορίζουν *ένα μόνο δεσμό, μία μόνο σχέση παραγωγής*, όπως συνάγεται άμεσα από τις δύο προηγούμενες αναλύσεις.

– Αυτή η κοινωνική σχέση, που δεν είναι νομικής φύσης, δεν μπορεί να στηριχθεί στα ίδια συγκεκριμένα όντα, αν και, για λόγους που αναγονται στην ίδια τη φύση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, είμαστε υποχρεωμένοι (και ο Μαρξ το έκανε πρώτος) να την αναδείξουμε ξεκινώντας από νομικές κατηγορίες, εκφρασμένες στη δική τους ορολογία. Οι νομικές σχέσεις είναι καθολικευτικές και αφηρημένες: ιδρύονται ανάμεσα σε «πρόσωπα» και «πράγματα» γενικά. Η συστηματική δομή του δικαίου ορίζει τα στηρίγματά της ως άτομα (πρόσωπα) που αντιπαράθετονται σε πράγματα. Ομοίως τα μέσα παραγωγής είναι στηρίγματα ενός δεσμού της οικονομικής δομής μέσω της λειτουργίας που εκπληρώνουν

στην παραγωγική διαδικασία, και αυτός ο δεσμός (αντίθετα με ό,τι συμβαίνει με την ιδιοκτησία ή τη σύμβαση) δεν μπορεί να οριστεί για άτομα, αλλά μόνο για κοινωνικές τάξεις ή για εκπροσώπους κοινωνικών τάξεων. Δεν προηγείται λοιπόν ο ορισμός της καπιταλιστικής τάξης ή της τάξης των προλεταρίων του ορισμού της κοινωνικής σχέσης παραγωγής, αλλά συμβαίνει το αντίστροφο: ο ορισμός της κοινωνικής σχέσης παραγωγής ενέχει μια λειτουργία «σπήριξης» που ορίζεται ως τάξη.

Μια τάξη λοιπόν δεν μπορεί να είναι υποκείμενο της ιδιοκτησίας, με την έννοια που το άτομο –νομικά– είναι υποκείμενο της ιδιοκτησίας του, ούτε συμβαλλόμενος, «άλλος» σε μια σύμβαση. Δεν έχουμε να κάνουμε εδώ με τον αδιάσπαστο δεσμό του αντικειμένου με το υποκείμενό του ή με την αμοιβαία αναγνώριση υποκειμένων, αλλά με τον μηχανισμό σταθερής διανομής των μέσων παραγωγής, ολόκληρου του κεφαλαίου επομένως, και κατά συνέπεια ολόκληρου του κοινωνικού προϊόντος (όπως δείχνει ο Μαρξ στο προτελευταίο κεφάλαιο του τρίτου βιβλίου του *Κεφάλαιου*: «σχέσεις παραγωγής και σχέσεις διανομής»). Οι τάξεις δεν είναι υποκείμενα αλλά στηρίγματα του μηχανισμού και τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά αυτών των τάξεων (οι εισοδηματικοί τους τύποι, οι εσωτερικές τους διαιρέσεις, η σχέση τους με τα διάφορα επίπεδα της κοινωνικής δομής) είναι αποτελέσματά του. Η οικονομική σχέση παραγωγής, λοιπόν, εμφανίζεται ως σχέση ανάμεσα σε τρεις λειτουργικά οριζόμενους όρους: ιδιοκτήτρια τάξη / μέσα παραγωγής / τάξη των υπό εκμετάλλευση παραγωγών. Την επιβεβαίωση γι' αυτά θα τη βρούμε ιδίως στις αναλύσεις του βιβλίου I, τμήμα 7ο (*Η συσσώρευση του κεφαλαίου*), όπου ο Μαρξ δείχνει ότι ο μηχανισμός της καπιταλιστικής παραγωγής, καταναλώνοντας παραγωγικά τα μέσα παραγωγής και την εργασιακή δύναμη, παράγει την εξάρτηση του εργαζόμενου από το κεφάλαιο, και κάνει τον καπιταλιστή εργαλείο της συσσώρευσης, υπάλληλο του κεφαλαίου. Ο δεσμός αυτός δεν έχει τίποτα το ατομικό, κατά συνέπεια δεν είναι σύμβαση, αλλά ένα «αόρατο νήμα» που συνδέει τον ένα με τον άλλο, τον εργαζόμενο με την καπιταλιστική τάξη, τον καπιταλιστή με την εργατική τάξη. Η κοινωνική σχέση που καθορίζει τη διανομή των μέσων παραγωγής βρίσκεται λοιπόν ιδρυμένη ως αναγκαία σχέση ανάμεσα σε κάθε άτομο μιας τάξης και το σύνολο της αντίθετης τάξης.

2. Παραγωγικές δυνάμεις (επάγγελμα και εκμηχανισμός)

Ανάμεσα στις γενικές έννοιες που υπενθύμισα αναλύοντας το κείμενο του Προλόγου της *Συμβολής* στη συστηματική άρθρωση του Μαρξ, καμιά δεν παρουσιάζει μεγαλύτερες δυσκολίες από την έννοια παραγωγικές δυνάμεις, παρά την απλότητά της. Πρόκειται ακριβέστερα για το επίπεδο των παραγωγικών δυνάμεων (ή βαθμό ανάπτυξης). Πραγματικά, η απλή έκφραση της έννοιας υποβάλλει δύο συνέπειες, που είναι πηγή σημαντικών παρανοήσεων για τη θεωρία του Μαρξ, και πρέπει να πούμε πως δεν είναι εύκολο να τις αποφύγουμε: πρώτα-πρώτα, όταν μιλάμε για «παραγωγικές δυνάμεις», για «δυνάμεις» παραγωγής, υποβάλλουμε άμεσα την ιδέα της δυνατότητας *απαρίθμησης*: «οι παραγωγικές δυνάμεις είναι ο πληθυσμός, οι μηχανές, η επιστήμη, κ.λπ.». Ταυτόχρονα υποβάλλει ότι η «πρόοδος» των παραγωγικών δυνάμεων μπορεί να πάρει τη μορφή σωρευτικής προόδου, τη μορφή πρόσθεσης νέων παραγωγικών δυνάμεων ή αντικατάστασης *ορισμένων* από άλλες πιο «ισχυρές» (το εργαλείο του χειροτέχνη αντικαθίσταται από τη μηχανή). Βρισκόμαστε τότε μπροστά σε μια ερμηνεία του «επιπέδου» ή του «βαθμού ανάπτυξης» που είναι θελκτική, αφού φαίνεται να περιέχεται στις ίδιες τις λέξεις: πρόκειται για τη γραμμική και σωρευτική *ανάπτυξη*, για μια συνέχεια σχεδόν βιολογική. Πώς να εκφράσουμε τις ιστορικές ασυνέχειες που περιέχονται ρητά στη γενική θεωρία, αν όχι μέσω μιας θεωρίας «ποιοτικής αλλαγής», «περάσματος από την ποσότητα στην ποιότητα», δηλαδή μιας περιγραφικής θεωρίας της *συμπεριφοράς* της κίνησης, που δεν καταργεί τη γενική της δομή; Πώς να αποφύγουμε μια μηχανιστική θεωρία της ιστορικής κίνησης όπου η «διαλεκτική» δεν είναι παρά το άλλο όνομα μιας *μετατόπισης*, μιας περιοδικής και περιοδικά πληρούμενης, προσαρμοζόμενης *καθυστέρησης* των άλλων βαθμίδων σε σχέση με αυτή την ανάπτυξη που είναι το μέτρο τους;

Μια τέτοια απαρίθμηση όμως προσκρούει πολύ γρήγορα σε αξιοσημείωτες δυσκολίες: όλες πηγάζουν από την ετερογένεια των «στοιχείων» που πρέπει να προσθέσουμε για να συμπέσει άμεσα η έννοια του Μαρξ με την περιγραφή «γεγονότων». Οι αστοί κριτικοί του Μαρξ δεν παρέλειψαν να σημειώσουν πως οι «παραγωγικές δυνάμεις» περιλαμβάνουν εν

τέλει όχι μόνο τεχνικά όργανα, αλλά και την εφαρμογή των επιστημονικών γνώσεων για την τελειοποίηση και την αντικατάσταση αυτών των οργάνων, και τελικά την ίδια την επιστήμη. Όχι μόνο τον εργατικό πληθυσμό, αλλά τις τεχνικές και μορφωτικές συνθήκες αυτού του πληθυσμού που το «βάρος» του και την ιστορική και κοινωνιολογική συνθετότητα αποδεικνύουν όλο και σαφέστερα η ιστορία (για τους παρελθόντες τρόπους παραγωγής) και η βιομηχανική ψυχοκοινωνιολογία. Δεν έχουμε μόνο τεχνικές, αλλά ορισμένη οργάνωση της εργασίας, αλλά και κοινωνική και πολιτική οργάνωση (ο «σχεδιασμός» είναι πολύ χαρακτηριστικό παράδειγμα) κ.λπ. Οι δυσκολίες αυτές δεν είναι τυχαίες: αντανακλούν την αδυναμία σύμπτωσης της έννοιας του Μαρξ με τις κατηγορίες μιας κοινωνιολογίας που προβαίνει σε απαρίθμηση και πρόσθεση επιπέδων: τεχνολογικό, οικονομικό, νομικό, κοινωνικό, ψυχολογικό, πολιτικό, κ.λπ. και βασιζέται τις ιστορικές ταξινομήσεις της (παραδοσιακές και βιομηχανικές κοινωνίες, φιλελεύθερες και συγκεντρωτικές-ολοκληρωτικές κοινωνίες, κ.λπ.) σε αυτές τις απαριθμήσεις. Οι δυσκολίες αυτές είναι επίσης ένδειξη μιας βασικής μορφικής διαφοράς ανάμεσα στην έννοια του Μαρξ και στις κατηγορίες αυτού του είδους: ένδειξη ότι η έννοια των παραγωγικών δυνάμεων δεν έχει καμιά σχέση με απαριθμήσεις αυτού του τύπου. Πρέπει λοιπόν να αρχίσουμε να ψάχνουμε για την αληθινή της μορφή.

Την προσοχή μας έλκει αρχικά η ίδια η διατύπωση του Μαρξ: ορισμένο «επίπεδο» ή «βαθμός», που εκφράζει βέβαια τη δυνατότητα μέτρησης, τουλάχιστο δυνάμει, και μέτρησης μιας μεγέθυνσης, θωρούνται ότι χαρακτηρίζουν την ουσία των παραγωγικών δυνάμεων και κατά συνέπεια ότι τις ορίζουν στην ειδικότητα ενός ιστορικού τρόπου παραγωγής. Είναι κοινός τόπος το ότι η *παραγωγικότητα* της εργασίας, δηλαδή το «μέτρο» αυτής της ανάπτυξης, αυξήθηκε πιο πολύ σε μερικές δεκαετίες βιομηχανικού καπιταλισμού από ό,τι σε αιώνες προηγούμενων τρόπων παραγωγής, και στο μεταξύ οι «σχέσεις παραγωγής», οι νομικές και πολιτικές μορφές διατηρούσαν παρόμοιο ρυθμό αλλαγής. Το ίδιο συμβαίνει με το μετασχηματισμό των μέσων εργασίας (των εργαλείων), που ο Μαρξ ονομάζει «Gradmesser der Entwicklung der menschlichen Arbeitskraft». Ο Μαρξ εξάλλου το λέει πολύ καλύτερα και κάθε φορά που το επίπεδο αυτό παίζει άμεσο ρόλο στην οικονομική ανάλυση: η παραγωγική δύναμη

της εργασίας, η παραγωγικότητα της εργατικής δύναμης (Produktivkraft).

Αυτό συμβαίνει γιατί στην πραγματικότητα οι «παραγωγικές δυνάμεις» δεν είναι πράγματα, όπως θα δούμε. Αν ήταν πράγματα, το πρόβλημα της μεταφοράς τους, της εισαγωγής τους, θα λύνονταν παραδόξως πιο εύκολα για την αστική κοινωνιολογία (με μερικά «ψυχολογικά» προβλήματα πολιτιστικής προσαρμογής), απ' ό,τι για τον Μαρξ – αφού η θεωρία του δίνεται ως αναγκαίος δεσμός, ως συσχέτιση ορισμένων παραγωγικών δυνάμεων με κάποιον τύπο κοινωνίας (που ορίζεται από τις κοινωνικές τους σχέσεις). Ξεπερνώντας τη λεκτική ψευδαίσθηση που δημιουργεί ο όρος, θα πούμε ήδη πως η πιο ενδιαφέρουσα πλευρά των «παραγωγικών δυνάμεων» δεν είναι η απαρίθμηση ή η σύνθεσή τους, αλλά ο ρυθμός ή η συμπεριφορά της ανάπτυξής τους, γιατί αυτός ο ρυθμός είναι άμεσα συνδεδεμένος με τη φύση των σχέσεων παραγωγής και με τη δομή του τρόπου παραγωγής. Αυτό που απέδειξε ο Μαρξ, ιδίως στο *Κεφάλαιο*, και που υπαινίσσονται οι περίφημες φράσεις του *Μανιφέστου*, δεν είναι ότι ο καπιταλισμός *απελευθέρωσε* την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων για πρώτη φορά και οριστικά, αλλά ότι ο καπιταλισμός επέβαλε στις παραγωγικές δυνάμεις έναν καθορισμένο *τύπο ανάπτυξης* που ο ρυθμός του, η συμπεριφορά του, *προσιδιάζουν σ' αυτόν* και υπαγορεύονται από τη μορφή της καπιταλιστικής διαδικασίας συσσώρευσης. Αυτή η συμπεριφορά χαρακτηρίζει καλύτερα, περιγραφικά, έναν τρόπο παραγωγής, απ' ό,τι το επίπεδο οποιασδήποτε βαθμίδας. («Για το κεφάλαιο, ο νόμος της αύξησης της παραγωγικής δύναμης της εργασίας δεν εφαρμόζεται με απόλυτο τρόπο. Για το κεφάλαιο, αυτή η παραγωγική δύναμη αυξάνει όχι όταν μπορεί να πραγματοποιηθεί οικονομία στη ζωντανή εργασία γενικά, αλλά μόνο όταν μπορεί να πραγματοποιηθεί στο πληρωμένο τμήμα της ζωντανής εργασίας πιο σημαντική οικονομία απ' ό,τι προστίθεται παρελθοντική εργασία...», *Κεφάλαιο*, τ. III, MEW, 25, 272).

Από θεωρητική άποψη όμως, οι «παραγωγικές δυνάμεις» είναι και αυτές δεσμός ορισμένου τύπου στο εσωτερικό του τρόπου παραγωγής, με άλλα λόγια, είναι επίσης *σχέση παραγωγής*: εκείνη που προσπάθησα να υποδηλώσω εισάγοντας ανάμεσα στους άλλους δεσμούς που συγκροτούν τη δομή του «συνδυασμού», εκτός από τον δεσμό «ιδιοκτησίας», και έναν άλλο δεσμό Β, τον δεσμό «πραγματικής ιδιοποίησης» ανάμεσα

στα ίδια στοιχεία: μέσα παραγωγής, άμεσους παραγωγούς, «μη εργαζόμενους», δηλαδή *μη μισθωτούς*, στα πλαίσια του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Θα ήθελα τώρα να δείξω ότι πρόκειται πραγματικά για *δεσμό*, ακριβέστερα: για σχέση παραγωγής, ακολουθώντας την ανάλυση στα τμήματα του *Κεφαλαίου* που αφιερώνονται στο σχηματισμό της σχετικής υπεραξίας. Ταυτόχρονα, θα δούμε καλύτερα σε τι συνίσταται η διαφορική ανάλυση των μορφών.

Η ανάλυση του Μαρξ εκτείνεται σε τρία κεφάλαια του *Κεφαλαίου* (Βιβλίο Ι, κεφ. 11-12-13) που αφιερώνονται στις μορφές συνεργασίας στη μανουφακτούρα και στη μεγάλη βιομηχανία, και στο πέρασμα από τη μια στην άλλη, στη «βιομηχανική επανάσταση». Όμως η ανάπτυξη αυτή κατανοείται αν τη συσχετίσουμε αφενός με τον ορισμό της *εργασιακής διαδικασίας* (Βιβλίο Ι, κεφ.7) και αφετέρου με το κεφάλαιο 14 του Βιβλίου Ι («η απόλυτη και η σχετική υπεραξία»), που αποτελεί το συμπέρασμα.

Το πέρασμα από τη μανουφακτούρα στη μεγάλη βιομηχανία εγκαινιάζει τον «ειδικό τρόπο παραγωγής» του καπιταλισμού, όπως τον αποκαλεί ο Μαρξ, ή ακόμα την «πραγματική υποταγή» της εργασίας στο κεφάλαιο. Μ' άλλα λόγια, η μεγάλη βιομηχανία αποτελεί τη μορφή του δεσμού μας, που ανήκει οργανικά στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής.

«Το κεφάλαιο υποτάσσει πρώτα την εργασία στις τεχνικές συνθήκες που συναντά ιστορικά. Δεν μεταβάλλει αμέσως τον τρόπο παραγωγής. Η παραγωγή της υπεραξίας, στη μορφή που εξετάσαμε ως τώρα, με την απλή παράταση της ημέρας εργασίας, παρουσιάστηκε συνεπώς ως ανεξάρτητη από κάθε αλλαγή στον τρόπο παραγωγής» (*Κεφάλαιο*, τ. Ι, ΜΕW, 23, 328).

«Η παραγωγή της σχετικής υπεραξίας επαναστατικοποιεί πλήρως τις τεχνικές διαδικασίες της εργασίας και τις κοινωνικές ομαδοποιήσεις (*die gesellschaftlichen Gruppierungen*). Υποθέτει επομένως έναν ειδικά καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, με τις δικές του μεθόδους, μέσα και συνθήκες, που δημιουργείται και τελειοποιείται μόνο στη βάση της τυπικής υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο. Η πραγματική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο αντικαθιστά τότε την τυπική υπαγωγή» (*Κεφάλαιο*, τ. Ι, ΜΕW, 23, 532-533).

Οι παρακάτω παρατηρήσεις μπορεί να θεωρηθούν ως απλό σχόλιο αυτών των κειμένων.

Από τη διαφορά ανάμεσα στην τυπική και την «πραγματική» υπαγωγή διαπιστώνουμε αρχικά την ύπαρξη χρονολογικής απόστασης στο σχηματισμό των διαφόρων στοιχείων της δομής: το κεφάλαιο ως «κοινωνική σχέση», δηλαδή η καπιταλιστική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής, υπάρχει πριν και ανεξάρτητα από την πραγματική υπαγωγή, δηλαδή την ειδική μορφή του δεσμού μας (πραγματική ιδιοποίηση), που αντιστοιχεί στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Η εξήγηση αυτής της απόστασης και της εν γένει δυνατότητας τέτοιων αποστάσεων, μας παραπέμπει σε μια θεωρία των *μορφών μετάβασης* από έναν τρόπο παραγωγής σε άλλον, που προσωρινά αφήνουμε ανεξέταστη. Συγκρατούμε μόνο το ότι η απλή, καθαρά χρονολογική, απόσταση δεν έχει ενδιαφέρον για τη θεωρία που μελετάμε. Η «συγχρονία» στην οποία δίνεται η έννοια ενός τρόπου παραγωγής καταργεί πλήρως αυτή την πλευρά της χρονικότητας, και επομένως αποκλείει από τη θεωρία της ιστορίας κάθε μορφή μηχανικού στοχασμού του χρόνου (κατά την οποία ανήκει στον ίδιο χρόνο ό,τι περιλαμβάνεται στην ίδια σειρά, σε ένα χρονολογικό πίνακα αντιστοιχιών). Δεν υπάρχει μόνο απόσταση ανάμεσα στην εμφάνιση της καπιταλιστικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής και στη «βιομηχανική επανάσταση», αλλά και στην ίδια τη βιομηχανική επανάσταση παρουσιάζεται απόσταση ανάμεσα σε κλάδους παραγωγής. Και αυτή η δεύτερη διάσταση καταργείται από τη θεωρία. Τέλος, στο εσωτερικό του ίδιου κλάδου η βιομηχανική επανάσταση γίνεται με διαδοχικές αντικαταστάσεις της χειρωνακτικής από «μηχανική» εργασία. Ο ρυθμός της υπακούει σε δομικές και συγκυριακές οικονομικές αναγκαιότητες. Έτσι η «μετάβαση» που εξετάζουμε εδώ εμφανίζεται ως τάση με τη σαφή έννοια που έδωσε στον όρο ο Μαρξ, δηλαδή ως δομική ιδιότητα του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής: η ουσία των «παραγωγικών δυνάμεων» στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής έγκειται στη διαρκή κατάσταση μετάβασης από τη χειρωνακτική στη μηχανική εργασία.

Ας θυμίσουμε σε τι συνίσταται η μετάβαση από τη μανουφακτούρα στη μεγάλη βιομηχανία.

Αμφότερες εμφανίζονται ως μορφές της *συνεργασίας* ανάμεσα στους εργαζόμενους (τους άμεσους παραγωγούς), και η συνεργασία αυτή δεν είναι δυνατή παρά μέσω της υποταγής τους στο κεφάλαιο που

τους απασχολεί όλους ταυτόχρονα. Αμφότερες αποτελούν λοιπόν αυτό που θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε οργανισμούς παραγωγής. Εγκαθιδρύουν έναν «συλλογικό εργαζόμενο»: η εργασιακή διαδικασία που ορίζεται από την παράδοση ενός *τελειωμένου προϊόντος χρήσης* (είτε πρόκειται για χρήση σε παραγωγική κατανάλωση, είτε για χρήση σε ατομική κατανάλωση) απαιτεί την παρέμβαση πολλών εργαζομένων με μια ειδική μορφή οργάνωσης. Έτσι, η μανουφακτούρα και η μεγάλη βιομηχανία αντιπαράθενται εξίσου στο ατομικό επάγγελμα. *Ωστόσο η αληθινή τομή δεν βρίσκεται εδώ.*

Οι μορφές κάθε συνεργασίας μπορεί να είναι είτε απλές, είτε σύνθετες: στην απλή συνεργασία έχουμε να κάνουμε με μια παράθεση εργαζομένων και ενεργειών. «Οι εργάτες, συμπληρώνοντας ο ένας τον άλλον, εκτελούν το ίδιο έργο ή παρόμοια έργα». Αυτή η μορφή συνεργασίας συναντάται ακόμη, ιδίως στη γεωργία. Στο εργαστήρι του μάστορα, η εργασία των *τεχνιτών* παρουσιάζεται συνήθως ως απλή συνεργασία. Το ίδιο και στις πρωτόγονες μορφές μανουφακτούρας, που απλά είναι σύνδεση χειροτεχνών στον ίδιο τόπο εργασίας. Η σύνθετη συνεργασία, αντίθετα, είναι *επάλληλη τοποθέτηση*, σύνδεση της μιας εργασίας με την άλλη. Οι ενέργειες που πραγματοποιεί κάθε εργάτης, διαδοχικές ή ταυτόχρονες, είναι συμπληρωματικές και μόνο το σύνολό τους γεννάει το τελειωμένο προϊόν. Η μορφή αυτή συνεργασίας (που σε ορισμένους κλάδους, στη μεταλλουργία λόγου χάρη, συναντάται από πολύ παλιά) αποτελεί την ουσία της *μανουφακτουρικής διαίρεσης της εργασίας*: η ίδια εργασία βρίσκεται διαιρεμένη ανάμεσα στους εργάτες (αυτό που μέχρι το 18^ο αιώνα αποκαλούνταν «οευντε» ή «ounrage», έργο).

Η διαίρεση αυτή φυσικά μπορεί να έχει διαφορετική προέλευση κάθε φορά. Μπορεί να προέρχεται από μίαν αληθινή «διαίρεση», όταν οι σύνθετες ενέργειες του ίδιου επαγγέλματος κατανέμονται σε διάφορους εργαζόμενους, που εξειδικεύονται σε μια επιμέρους εργασία. Μπορεί να προέρχεται από τη σύνδεση διαφορετικών επαγγελματιών, που εξυπηρετούν την παραγωγή του ίδιου χρήσιμου προϊόντος και συντελούν σε αυτή. Έτσι τα επαγγέλματα μετασχηματίζονται σε τμηματικές εργασίες. Τα δύο παραδείγματα που ανέλυσε ο Μαρξ (μανουφακτούρα για καρφίτσες και για άμαξες), εξαρτώνται από τις φυσικές ιδιότητες του προϊό-

ντος, αλλά αυτή η διαδικασία σχηματισμού οπωσδήποτε εξαφανίστηκε μέσα στο αποτέλεσμα, που είναι ο πάγιος καταμερισμός εργασίας. Η βασική αρχή, που τη σπουδαιότητά της θα δούμε στη συνέχεια, είναι η *δυνατότητα να εκτελούνται χειροτεχνικά οι τμηματικές ενέργειες*¹². Τα πλεονεκτήματα του μανουφακτουρικού καταμερισμού εργασίας οφείλονται στον εξορθολογισμό της κάθε τμηματικής ενέργειας, που την επιτρέπει η απομόνωσή της και η εξειδίκευση του εργάτη: βελτίωση των κινήσεων και των εργαλείων, αυξημένη ταχύτητα, κ.λπ. Πρέπει λοιπόν να είναι πραγματικά δυνατή αυτή η εξειδίκευση, να εξατομικεύεται η όσο το δυνατόν απλούστερη ενέργεια. Αντί για τομή λοιπόν, ανακαλύπτουμε μια συνέχεια ανάμεσα στο επάγγελμα και στη μανουφακτούρα: η μανουφακτουρική διαίρεση της εργασίας εμφανίζεται ως προέκταση μιας αναλυτικής εξειδικευτικής κίνησης που προσιδιάζει στο επάγγελμα, που αφορά ταυτόχρονα την τελειοποίηση των τεχνικών ενεργειών και τα ψυχοφυσικά χαρακτηριστικά της εργασιακής δύναμης. Δεν είναι παρά δυο όψεις, δυο πλευρές της ίδιας ανάπτυξης.

Πραγματικά, η μανουφακτούρα απλά ριζοσπαστικοποιεί στο έπακρο το διακριτικό χαρακτηριστικό του χειροτεχνικού επαγγέλματος, που είναι η *ενότητα της εργατικής δύναμης και του μέσου εργασίας*. Από τη μια πλευρά, το μέσο εργασίας (το εργαλείο) πρέπει να προσαρμοστεί στον ανθρώπινο οργανισμό. Από την άλλη, το εργαλείο παύει να είναι τεχνικό όργανο στα χέρια εκείνου που δεν ξέρει να το χρησιμοποιήσει: η αποτελεσματική του χρήση απαιτεί από τον εργάτη ένα σύνολο φυσικών και πνευματικών ιδιοτήτων, ένα άθροισμα μορφωτικών συνηθειών (εμπειρική γνώση των υλικών, των κινήσεων του χεριού που μπορεί να φτάνουν ως το επαγγελματικό μυστικό, κ.λπ.). Γι' αυτό, το επάγγελμα είναι αξεδιάλυτα δεμένο με τη μαθητεία. «*Η τεχνική*», πριν από τη βιομηχανική επανάσταση, είναι το *αξεχώριστο σύνολο* του μέσου εργασίας ή εργαλείου και

12. Πρέπει βέβαια να χρησιμοποιήσουμε εδώ μια γενική έννοια της χειροτεχνίας μη περιοριζόμενοι στη δράση του *χεριού*, καίτοι αυτό είναι το κύριο εργαλείο, αλλά επεκτείνοντάς το στην εργασία ολόκληρου του ψυχοφυσιολογικού οργανισμού. Παρομοίως δεν πρέπει να εννοήσουμε τη *μηχανή* στη στενή έννοια των μηχανισμών.

ναι η ιδιαίτερη αυτή εργασιακή διαδικασία. Στη συνεργασία υπάρχουν εργαζόμενοι που δεν είναι παρόντες στον τόπο εργασίας. Το ότι το προϊόν της διανοητικής εργασίας, η επιστήμη, είναι από την άποψη του καπιταλιστή *δωρεάν* (καίτοι δεν συμβαίνει πια αυτό) και εμφανίζεται ως δώρο της κοινωνίας, αποτελεί πρόβλημα που δεν έχει θέση στην ανάλυση της εργασιακής διαδικασίας. Το σύνολο των εργαστηρίων ή των εργοστασίων όπου εφαρμόζεται η ίδια τεχνική, ανεξάρτητα από την κατανομή ιδιοκτησίας, αποτελεί αυτό που το ονομάζει ο Μαρξ «πρακτικό πείραμα σε μεγάλη κλίμακα»:

«Μόνο η πείρα του συνδεδεμένου εργάτη αποκαλύπτει και δείχνει... πώς θα εφαρμοστούν με τον πιο απλό τρόπο οι πραγματοποιηθείσες ανακαλύψεις, ποιες πρακτικές δυσκολίες πρέπει να υπερπηδηθούν κατά την εφαρμογή της θεωρίας, κατά τη χρησιμοποίησή της στην παραγωγική διαδικασία, κ.λπ.» (Κεφάλαιο, τ. III, MEW, 25, 113).

Βλέπουμε λοιπόν πως ο μετασχηματισμός της σχέσης ανάμεσα στα στοιχεία του συνδυασμού έχει ως συνέπεια έναν μετασχηματισμό της φύσης των ίδιων των στοιχείων. Ο «συλλογικός εργάτης» που συσχετίζεται με την ενότητα των μέσων παραγωγής, είναι ένα τελείως διαφορετικό άτομο σε σύγκριση με εκείνο που σχημάτιζε με άλλα μέσα εργασίας την ενότητα που χαρακτηρίζει τη χειροτεχνική-μανουφακτουρική εργασία. Επίσης άλλαξε στήριγμα ο καθορισμός του «παραγωγικού εργαζόμενου»:

«Το άμεσο προϊόν του ατομικού εργαζομένου μετασχηματίζεται εν γένει σε κοινωνικό προϊόν, σε κοινό προϊόν ενός συλλογικού εργαζομένου, δηλαδή ενός συνδυασμένου προσωπικού εργασίας, τα διάφορα μέλη του οποίου συμμετέχουν από κοντά ή μακριά στο χειρισμό του αντικειμένου εργασίας. Με το συνεργατικό χαρακτήρα της διαδικασίας εργασίας διευρύνεται αναγκαία η έννοια της παραγωγικής εργασίας και του φορέα της, του παραγωγικού εργαζομένου. Για να είναι κάποιος παραγωγικός εργαζόμενος, δεν απαιτείται πια να βάζει το χέρι του στη δουλειά. Αρκεί να είναι όργανο του συλλογικού εργαζομένου, να εκπληρώνει οποιαδήποτε επιμέρους λειτουργία του. Ο προαναφερθείς αρχικός καθορισμός της παραγωγικής εργασίας, που γεννήθηκε από τη φύση της υλικής παραγωγής, παραμένει ακόμη αληθινός σε σχέση με τον συλλο-

γικό εργαζόμενο αν θεωρηθεί ως ενότητα, αλλά δεν ισχύει πλέον για καθένα από τα μέλη του ξεχωριστά»¹³ (Κεφάλαιο, τ. I, MEW, 23, 531-532).

Στην ψευδοσυνδυαστική μας λοιπόν δεν ξαναβρίσκουμε τα ίδια «συγκεκριμένα» στοιχεία στις διάφορες παραλλαγές. Η ιδιαιτερότητά τους δεν ορίζεται από μια απλή θέση, αλλά ως αποτέλεσμα, κάθε φορά διαφορετικό, της δομής, δηλαδή του συνδυασμού που αποτελεί ο τρόπος παραγωγής. Πήρα για παράδειγμα αυτό το δεσμό, γιατί η ανάλυση του Κεφαλαίου αναφέρεται σε αυτόν. Θα μπορούσαμε όμως να κάνουμε μια ανάλυση του ίδιου τύπου για τις μορφές της ιδιοκτησίας όχι με τη νομική έννοια του όρου αλλά με την έννοια των σχέσεων παραγωγής που υποθέτουν και σχηματοποιούν οι νομικές μορφές. Ο Μαρξ σκιαγραφεί τη σχετική ένδειξη στα αναδρομικά κείμενα *Γένεση της καπιταλιστικής γαιοπροσόδου* (Κεφάλαιο, βιβλίο III) και *Μορφές προκαπιταλιστικής παραγωγής* (*Grundrisse*), χρησιμοποιώντας κυρίως μια μορφική διάκριση ανάμεσα στην «ιδιοκτησία» και στη «νομή». Οι ενδείξεις αυτές αρκούν για να δείξουμε ότι θα βρούμε μορφές εξίσου σύνθετες με αυτές που δείχνει μιλώντας για την πραγματική ιδιοποίηση¹⁴.

13. Αυτός ο καθορισμός ακολουθείται στο κείμενο του Κεφαλαίου από έναν δεύτερο που δείχνει ότι ο χαρακτηρισμός «παραγωγικός εργαζόμενος» είναι ταυτόχρονα περιορισμένος, στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, στον μισθωτό εργάτη και αυτό σημαίνει για τον καπιταλιστή πρόοδο στο μεταβλητό κεφάλαιο. Αυτές οι δύο αντίστροφες κινήσεις (επέκταση-περιορισμός) δεν αλληλοαποκλείονται ούτε αντιφάσκουν. Καθεμιά αντιστοιχεί σε μια από τις δύο εσωτερικές σχέσεις του τρόπου παραγωγής, ακριβέστερα στον καθορισμό ενός στοιχείου –του άμεσου εργαζομένου– σε σχέση με καθεμιά από αυτές τις δύο σχέσεις με βάση την ειδική μορφή που παίρνει στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Στη σχέση που εξετάζουμε εδώ, το στοιχείο που μπορεί όντως να θέτει σε κίνηση τα κοινωνικά μέσα παραγωγής (ο εργαζόμενος) δεν αποτελείται μόνο από μισθωτούς και μη μισθωτούς (διανοητικούς εργαζόμενους) αλλά και από τους ίδιους τους καπιταλιστές στο μέτρο που αναλαμβάνουν την τεχνική λειτουργία ελέγχου και οργάνωσης. Θα συναντήσουμε ξανά τη διττή κίνηση επέκτασης-περιορισμού στη συνέχεια, αναλύοντας την ειδική μορφή ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής και την ιστορική τάση του τρόπου παραγωγής.

14. Η λειτουργία της ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής μπορεί να ασκηθεί από ιδιώτες, από συλλογικότητες, από πραγματικούς ή φανταστικούς εκπροσώπους της κοινότητας κ.λπ. Μπορεί να παρουσιάζεται υπό μια μόνο μορφή ή να διαμερίζεται – «ιδιοκτησία» και «νομή» κ.λπ.

3. Ανάπτυξη και μετατόπιση

Πριν διατυπώσουμε τις περαιτέρω συνέπειες αυτής της ανάλυσης, πρέπει να δείξουμε τον τρόπο πλήρους εξάρτησής της από τα κριτήρια διαφοροποίησης των μορφών, που περιέχονται στον ορισμό της *εργασιακής διαδικασίας*.

«Τα απλά στοιχεία (die einfachen Momente) της εργασιακής διαδικασίας είναι η σκόπιμη δραστηριότητα (zweckmäßige Tätigkeit) ή εργασία καθεαυτή, το αντικείμενό της (Gegenstand) και τα μέσα της (Mittel)». (Κεφάλαιο, τ. Ι, MEW, 23, 193).

Γενικά συγκρατούμε από την ανάλυση του Μαρξ για τη βιομηχανική επανάσταση ό,τι την ξεχωρίζει από τις άλλες ερμηνείες του ίδιου «φαινομένου»: το ότι δηλαδή θεώρησε ως ρίζα των τεχνικών και κοινωνικών ανατροπών την εισαγωγή της *εργαλειομηχανής* σε αντικατάσταση του ανθρώπου ως φορέα εργαλείων, αντί να θεωρήσει την εισαγωγή *νέων πηγών ενέργειας* (την ατμομηχανή), σε αντικατάσταση του ανθρώπου ως κινητήριας δύναμης. Δεν στεκόμαστε συχνά στη θεωρητική έκφραση της πρωτοτυπίας αυτής, που περιέχεται στον ορισμό της εργασιακής διαδικασίας. Μπορούμε να ορίσουμε ολόκληρη τη βιομηχανική επανάσταση (μετάβαση από τη μανουφακτούρα στη μεγάλη βιομηχανία) με τη βοήθεια αυτών των εννοιών, ως *μετασχηματισμό της σχέσης τους* μετά την αντικατάσταση του μέσου εργασίας. Ξαναγυρίζοντας σε όσα είπαμε γι' αυτό τον μετασχηματισμό, θα μπορούσαμε (συνοψίζοντας τον Μαρξ), να τον απεικονίσουμε ως διαδοχή δύο «μορφών υλικής ύπαρξης» της εργασιακής διαδικασίας¹⁵:

ενότητα μέσου εργασίας και εργασιακής δύναμης,

ενότητα μέσου εργασίας και αντικειμένου εργασίας.

Σε κάθε μία περίπτωση το σχήμα της σχέσης ανάμεσα στα τρία στοιχεία χαρακτηρίζεται πλήρως από τη δήλωση του υποσυνόλου που έχει ενότητα και σχετική αυτονομία.

15. «Στον εκμηχανισμό το μέσο εργασίας αποκτά μια υλική μορφή ύπαρξης (materielle Existenzweise) από την οποία εξαρτάται η αντικατάσταση της ανθρώπινης δύναμης από τις φυσικές δυνάμεις και της εμπειρικής ρουτίνας από τη συνειδητή εφαρμογή της επιστήμης» (MEW, 23, 407).

- αντικείμενο εργασίας	}	Ενότητα του εκμηχανισμού, τεχνολογία
- μέσο εργασίας		
- εργασιακή δύναμη
(«δραστηριότητα»)	}	Ενότητα του επαγγέλματος (και της μανουφακτούρας), <i>χειροτεχνία</i>

Ταυτόχρονα, φαίνεται ότι οι τρεις έννοιες του ορισμού της εργασιακής διαδικασίας δεν σχετίζονται με την αφαίρεση μιας εμπειρικής περιγραφής (υποκείμενο, αντικείμενο, «μεσολάβηση») που θα μπορούσε να εφαρμοστεί και αλλιώς, διακρίνοντας άλλα στοιχεία. Σε σχέση με την ανάλυση των δύο διαδοχικών μορφών του δεσμού, οι έννοιες δεν είναι παράγωγά της, αλλά την καθιστούν δυνατή.

Έτσι, η κίνηση από μια μορφή σε άλλη μπορεί να αναλυθεί πλήρως *όχι ως απλή διάλυση μιας δομής* (χωρισμός του εργαζομένου από το μέσο εργασίας), *αλλά ως μετασχηματισμός μιας δομής σε άλλη*. Ούτε ως σύσταση *εκ του μηδενός* μιας πρωτότυπης δομής (ενότητα του αντικειμένου και του μέσου εργασίας σε ένα σύστημα φυσικών αλληλεπιδράσεων) (ή ως συμπτωματικός σχηματισμός αυτής της δομής από τη συνάντηση των δύο αφαιρέσεων, «επιστήμης» και «τεχνικής»): *γιατί αυτό που άλλαξε είναι οι μορφές της εργασιακής διαδικασίας*. Το νέο σύστημα των παραγωγικών δυνάμεων, που πρώτο του παράδειγμα είναι η καπιταλιστική μηχανοποιημένη μεγάλη βιομηχανία, δεν είναι ούτε τέλος ούτε αρχή απόλυτη, αλλά αναδιοργάνωση του συστήματος, της σχέσης πραγματικής ιδιοποίησης της φύσης, των «παραγωγικών δυνάμεων».

Ταυτόχρονα όμως φάνηκε καθαρά πως αυτή η μορφική αλλαγή με κανένα τρόπο δεν μπορεί να αναλυθεί ως γραμμική κίνηση μιας ανάπτυξης, ως *γενετική* σχέση. Τέτοια γενετική σχέση υπάρχει ανάμεσα στο επάγγελμα και στη μανουφακτούρα, αφού, όπως είδαμε, η μανουφακτούρα μπορεί να θεωρηθεί, από την άποψη που μας ενδιαφέρει, ως συνέχιση της κίνησης που προσιδιάζει στο επάγγελμα και διατηρεί τα χαρακτηριστικά του. Όμως η μηχανή που αντικαθιστά το σύνολο του εργαλείου και της εκπαιδευμένης, εξειδικευμένης εργασιακής δύναμης, δεν είναι προϊόν της εξέλιξης αυτού του συνόλου. Απλά, *παίρνει την ίδια θέ-*

ση. Αντικαθιστά το προηγούμενο σύστημα με άλλο: δεν υπάρχει συνέχεια ανάμεσα σε στοιχεία ή άτομα, αλλά σε λειτουργίες. Θα μπορούσαμε να δηλώσουμε αυτό τον τύπο μετασχηματισμού με τον γενικό όρο *μετατόπιση*.

Θα ήθελα εδώ να κάνω μια παρέκβαση, που δεν είναι τυχαία, και να συγκρίνω αυτόν τον τύπο συλλογισμού με την πολύ ενδιαφέρουσα και εντυπωσιακή μέθοδο που ακολουθεί ο Φρόντ στα κείμενα για την *ιστορία της λίμπιντο* (προπάντων στα *Τρία δοκίμια* για τη θεωρία της σεξουαλικότητας). Η αναλογία είναι αρκετά σαφής για να επιμείνουμε σ' αυτή, και η σύγκριση θα φανεί ίσως πιο δικαιολογημένη, αν σκεφθούμε τη συγγένεια των ιδεολογικών καταστάσεων στις οποίες, ενάντια στις οποίες, χρειάστηκε να οικοδομήσουν τη θεωρία τους ο Μαρξ και ο Φρόντ, χρησιμοποιώντας μερικές φορές και έννοιες αυτών των ιδεολογιών. Η βασιλεία του *εξελικτισμού* είναι εξίσου ισχυρή στην επιστήμη της ιστορίας και στην «ψυχολογία». Οι όροι που χρησιμοποιεί ο Φρόντ στα *Τρία δοκίμια* ανάγονται σε έναν ψυχολογικό εξελικτισμό, όπως και οι όροι του Μαρξ: «επίπεδο», «βαθμός ανάπτυξης» των παραγωγικών δυνάμεων, ανάγονται σε έναν ιστορικό εξελικτισμό (στον Πρόλογο της *Συμβολής*, ο Μαρξ μιλάει για αντικατάσταση των κοινωνικών σχέσεων που υπάρχουν από «νέες και ανώτερες» σχέσεις). Δεν ενδιαφέρομαι λοιπόν εδώ (για να το ξεκαθαρίσουμε) για την *άρθρωση* των αντικειμένων της ψυχανάλυσης και του ιστορικού υλισμού, αλλά για τη δυνατότητα αποκάλυψης *επιστημολογικών αναλογιών* ανάμεσα στο θεωρητικό έργο του Μαρξ και στο θεωρητικό έργο του Φρόντ.

Πραγματικά, σ' αυτά τα κείμενα του Φρόντ βρίσκουμε μια βιολογική ή οιονεί βιολογική θεωρία των *σταδίων ανάπτυξης* της λίμπιντο (σεξουαλική ορμή), μια προβληματική της κληρονομικής σύστασης και του επίκτητου, των «σπερμάτων» που η ανάπτυξή τους θα αποτελέσει τα επόμενα στάδια. Βρίσκουμε και μια θεωρία ανάπτυξης των ενδιάμεσων βαθμίδων, που επιτρέπει ταυτόχρονα μια θεωρία του παθολογικού ως *εμμονής* σε ένα στάδιο ανάπτυξης ή ως οπισθοχώρησης σε αυτό (όμως η οπισθοχώρηση είναι πάντα η αποκάλυψη μιας *εμμονής*), κ.λπ.

Βρίσκουμε όμως και κάτι ολότελα διαφορετικό από μια αληθινή εξελικτική θεωρία, εκφρασμένο ωστόσο με τους όρους της.

Για παράδειγμα στο εξής κείμενο:

«Ένα δύσκολο και αναπόφευκτο ζήτημα είναι η γνώση του κριτηρίου που μας δίνει τη δυνατότητα να αναγνωρίσουμε τις σεξουαλικές εκδηλώσεις στο παιδί. Νομίζω πως η *αλυσίδα των φαινομένων* που φωτίζει τη ψυχανάλυση μας επιτρέπει να πούμε πως ο θηλασμός είναι σεξουαλική πράξη, και να μελετήσουμε σ' αυτόν τα ουσιαστικά χαρακτηριστικά της παιδικής σεξουαλικότητας» (*Τρία δοκίμια*, σ. 73)¹⁶.

Εδώ βρίσκουμε μια έκφραση του συλλογισμού που γενικεύει σε αυτή τη μελέτη ο Φρόντ και συνίσταται στο ότι συνθέτει από μια σειρά οργανώσεων της αναζήτησης της ηδονής τις διαδοχικές μορφές της ίδιας σεξουαλικής ορμής. «Η ανάπτυξη αυτή *καταλήγει* στη σεξουαλική ζωή του μετεφήβου που συνηθίσαμε να την αποκαλούμε κανονική» (στην *Εισαγωγή στην ψυχανάλυση*, η αλυσίδα είναι πιο σύνθετη, αφού ο Φρόντ χρησιμοποιεί ταυτόχρονα στον ορισμό του την παιδική σεξουαλικότητα και τη «μη κανονική» σεξουαλικότητα της μετεφηβείας: έτσι η ανάπτυξη καταλήγει ή στην «κανονική» σεξουαλικότητα ή στη διαστροφή και στη νεύρωση, που έχουν την ίδια θέση στη «μη κανονικότητα»). Κατά παράδοξο τρόπο, οι αρχές της ανάπτυξης είναι τα στάδια που έχουν τον λιγότερο φανερό «σεξουαλικό» χαρακτήρα. Στην πραγματικότητα, παίρνουν αυτόν τον χαρακτήρα μόνο εξαιτίας τού ότι η ανάλυση αποκαλύπτει σ' αυτά την *ίδια λειτουργία*. Η διαδοχή δεν πρέπει να αναλυθεί ως συνέχεια αλλά ως μια σειρά από *μετατοπίσεις*: μετατόπιση των *ερωτογενών* περιοχών, δηλαδή των περιοχών του σώματος που έχουν σεξουαλική «αξία» σε έναν φιλήδονο οργανισμό (ο Φρόντ μας λέει πως δεν υπάρχει σχεδόν καμία περιοχή του σώματος που να μην μπορεί να αποκτήσει τέτοια αξία), μετατόπιση των βιολογικών λειτουργιών στις οποίες «στηρίζονταν» αρχικά η σεξουαλική ορμή, μετατόπιση των αντικειμένων της ορμής, από αυτό που ο Φρόντ αποκαλεί απουσία αντικειμένου και είναι ένας ιδιαίτερος τύπος ύπαρξης αντικειμένου, μέχρι το αντικείμενο του γενετήσιου έρωτα. Καθεμιά από αυτές τις μετατοπίσεις αντιστοιχεί σε μια παραλλαγή των σχέσεων ανάμεσα στις «μερικές ορμές», όπως τις αποκαλεί ο Φρόντ, δηλαδή στις *συνιστώσες της σύνθετης σεξουαλικής ορμής*.

16. Παραθέτουμε από τη γαλλική μετάφραση, σειρά Idées, Gallimard 1962.

«Παρατηρήσαμε κατόπιν ότι ορισμένος αριθμός διαστροφών που μελετήσαμε ως εδώ, δεν μπορούν να συγκριθούν παρά μόνο αν υποθέσουμε μια *συνδεδεμένη δράση* πολλών συντελεστών. Αν επιδέχονται ανάλυση, είναι σύνθετης φύσης. Αυτό μας κάνει να σκεφτούμε πως η *σεξουαλική ορμή καθαυτή* δεν είναι ένα απλό δεδομένο, αλλά σχηματίζεται από διάφορες συνιστώσες, που αποσυντίθενται στις περιπτώσεις διαστροφών. Η κλινική παρατήρηση μας κάνει γνωστές και νέες ενώσεις ...» (*Τρία δοκίμια*, σ. 49).

Καθεμιά από τις παραλλαγές είναι ένα σύστημα οργάνωσης της σύνθετης σεξουαλικής ορμής, που επάγεται μια σχέση κυριαρχίας ή ιεραρχίας ανάμεσα στις «μερικές ορμές» (προγενετήσιες ή γενετήσιες ορμώσεις – πρωταρχικότητα της γενετήσιας *ερωτογενούς* περιοχής) (βλ. *Τρία δοκίμια*, σ. 94 επ.).

Οι συλλογισμοί του Φρόντ σ' αυτές τις σελίδες βάζουν σε κίνηση μια σειρά έννοιες που τελικά δεν έχουν καμιά σχέση με τη θεωρία της εξέλιξης του ατόμου, ούτε με το βιολογικό μοντέλο της. Είναι συλλογισμοί που πρέπει ν' απαντήσουν *ταυτόχρονα* σε δύο ερωτήματα: ποια είναι η μορφή ανάπτυξης και ποιο το υποκείμενό της, τι αναπτύσσεται;¹⁷ Τα ερω-

17. Στην πραγματικότητα αυτά τα ζητήματα τίθενται σε κάθε θεωρία της ανάπτυξης, ιδίως στον τομέα προέλευσής της που είναι η βιολογία (του ατόμου ή του είδους). Η επανάσταση του Δαρβίνου μπορεί να τοποθετηθεί σε μια ιστορία των θεωριών της ανάπτυξης ως νέα μορφή τοποθέτησής τους που εισάγει μια νέα απάντηση (η «εξέλιξη» αφορά μόνο τα είδη και διαφέρει από την ατομική εξέλιξη). Επ' αυτού γράφτηκε: «Αρχικά μια τέτοια ανάπτυξη αφορά ένα συγκεκριμένο και προσδιορισμένο άτομο. Στα μέσα του (19ου) αιώνα δύσκολα διακρίνουμε το υποκείμενο της ανάπτυξης (αυτόν που αναπτύσσεται). Αυτή η σταθερά των εμβρυολογικών μετασχηματισμών δεν μπορεί να αναχθεί στην επιφάνεια και στον όγκο (επέκταση) ούτε στην ενήλικη δομή (αύξηση)... Έξω (από μια) ψευδο-ενότητα στο στιγμιαίο (οικολογική κ.λπ.) δεν υπάρχει στο σύμπαν του Δαρβίνου παρά μια ενότητα στη συνέχεια που περιορίζεται στο ελάχιστο: πρόκειται για τη διαρκή αναπαραγωγή, τόσο με γεναλογική έννοια (όλα τα είδη προέρχονται από το ίδιο στρώμα) όσο και με μια σχεδόν μαθηματική έννοια (μικρές στοιχειώδεις διαφοροποιήσεις). Αυτό ερμηνεύει τη σχετική εμμονή στους τύπους και στα σχέδια οργάνωσης: *δεν αποτελούν τη βάση ή το θεμέλιο της ιστορίας, αλλά τη συνέπιά της*» (G. Canguilhem, G. Lapassade, J. Piquemal, J. Ulmann, «Du développement à l'évolution au XIXème siècle», *Thales*, τ. 11, 1962). Στη φροϋδική

τήματα αυτά δεν μπορούν να ξεχωριστούν από έναν νέο ορισμό της «σεξουαλικότητας» που είναι το αντικείμενο της ανάλυσης (ο Φρόντ αντέκρουε σταθερά τις αντιρρήσεις που αφορούν την «επέκταση» της έννοιας της σεξουαλικότητας και τη συγγέουν με την *παράταση* της «γενετήσιας» σεξουαλικής δραστηριότητας στην προεφηβεία). Φαίνεται τελικά ότι η *σεξουαλικότητα* ορίζεται απλούστατα από τη *διαδοχή μορφών* ανάμεσα στις οποίες μπορούμε ν' αναλύσουμε τέτοιες «μετατοπίσεις». Σεξουαλικό είναι ό,τι αποτελεί στοιχείο μιας *οργάνωσης* μερικών ορμών, που η παραλλαγή τους καταλήγει τελικά στη *γενετήσια οργάνωση*.

Αυτό που καθιστά δυνατή την ανάλυση των μετατοπίσεων είναι ένα σύνολο θεωρητικών εννοιών, που παίζει ρόλο ανάλογο με τον ρόλο των εννοιών του ορισμού της εργασιακής διαδικασίας στην ανάλυση των μορφών του δεσμού πραγματικής ιδιοποίησης («παραγωγικές δυνάμεις»): δραστηριότητα / αντικείμενο / μέσο εργασίας. Οι έννοιες αυτές χρησιμοποιούνται συστηματικά από τον Φρόντ στα *Τρία δοκίμια*, και παρουσιάζονται συστηματικά στο άρθρο του για *τις ορμές και την τύχη τους* (Μεταψυχολογία): είναι οι έννοιες πηγή (Quelle), ώθηση (Drang), αντικείμενο (Objekt) και σκοπός (Ziel) της ορμής. Εννοείται ότι δεν πρόκειται για αντιστοιχία ανάμεσα στις έννοιες του Φρόντ και του Μαρξ, αλλά για τον ίδιο τύπο ανάλυσης, επομένως για λειτουργική ταύτιση αυτών των εννοιών μέσα στη μέθοδο.

Ίσως μπορούμε να φωτίσουμε μέσω αυτών τα προβλήματα που θέτει το κείμενο του Μαρξ. Προπάντων τη δυσκολία που συναντά ο Μαρξ στο να απομονώσει το δεσμό για τον οποίο μιλήσαμε, ή, πράγμα που είναι το ίδιο, στο να στοχαστεί το «επίπεδο των παραγωγικών δυνάμεων» ως δεσμό στο εσωτερικό του συνδυασμού, δηλαδή ως *σχέση παραγωγής*, ακριβώς όπως και οι μορφές της ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής¹⁸.

Η δυσκολία αυτή συνδέεται με τον πειρασμό να *απαριθμήσουμε* τις

(και μαρξιστική) ψευδοεξέλιξη δεν συναντούμε καν αυτό το ελάχιστο, αλλά έχουμε τη ριζική απουσία μιας προϋπάρχουσας ενότητας, δηλαδή ενός σπέρματος ή προέλευσης.

18. Ο Αλτουσέρ προτείνει τον όρο «τεχνικές σχέσεις παραγωγής» που δηλώνει τη διάκριση. Ας θυμηθούμε ότι ο όρος «σχέσεις» ενέχει πάντα τον χαρακτήρα του *κοινωνικού*.

παραγωγικές δυνάμεις, και να τις μοιράσουμε, λόγου χάρη, ανάμεσα στη φύση και στον άνθρωπο. Σ' αυτά τα κείμενα του Φρόυντ συναντούμε διατυπώσεις που επιχειρούν να τοποθετήσουν τη σεξουαλική ορμή, όπως την περιγράφει η ψυχανάλυση, σε σχέση με τους χώρους της βιολογίας και της ψυχολογίας. Ο Φρόυντ καταλήγει να ορίσει την ορμή ως όριο ανάμεσα στο βιολογικό και στο ψυχολογικό και εντοπίζει αυτή την «αμφιλογία» στο επίπεδο της «πηγής» της ορμής (*Μεταψυχολογία*, γαλλική μετάφραση, σ. 35: «Με τον όρο πηγή της ορμής εννοούμε τη σωματική διαδικασία που συντελείται σε ένα όργανο, ή σε μια περιοχή του σώματος, που ο ερεθισμός του αντιπαρίσταται στη φυσική ζωή με την ορμή. Δεν γνωρίζουμε αν η διαδικασία αυτή είναι πάντοτε χημικής φύσης ... η μελέτη των πηγών των ορμών δεν ανήκει πια στο χώρο της ψυχολογίας. Καίτοι η προέλευση και η σωματική πηγή της ορμής είναι γι' αυτήν ένα καθοριστικό στοιχείο, στη φυσική ζωή τη γνωρίζουμε μόνο από τους σκοπούς της»).

Στην ανάλυση των μορφών λοιπόν, το βιολογικό είναι πάντοτε απόν. Το «όριο» που ζητούσαμε είναι, γι' αυτόν τον λόγο, κυριολεκτικά ανεύρετο. Πρέπει όμως να προσθέσουμε ότι και το ψυχολογικό απουσιάζει, καίτοι με διαφορετική έννοια: στην παραδοσιακή σύλληψη ορίζεται μέσω της αντίθεσής του και της σχέσης του με το βιολογικό. Όταν εξαφανίζεται το βιολογικό, το ψυχολογικό μετασηματίζεται, γίνεται κάτι διαφορετικό: γίνεται ακριβώς αυτό που ο Φρόυντ ονομάζει «ψυχικό». Διαπιστώνουμε λοιπόν μια σειρά από τροποποιήσεις, μετατοπίσεις χώρων, το σύνδεσμο των οποίων στοχάστηκε καθαρότατα ο ίδιος ο Φρόυντ. Στην *Εισαγωγή στην ψυχανάλυση*, γράφει:

«Όταν οι περισσότεροι μπερδευαν το "συνειδητό" με το "ψυχικό", ήμασταν υποχρεωμένοι να διευρύνουμε την έννοια του "ψυχικού" και να αναγνωρίσουμε την ύπαρξη ενός ψυχικού που δεν είναι συνειδητό. Το ίδιο ισχύει για την ταυτότητα που υποθέτουν ορισμένοι ανάμεσα στο "σεξουαλικό" και "το σχετιζόμενο με την τεκνοποίηση" ή, συντομότερα, το "γενετήσιο", ενώ οφείλουμε να δεχθούμε την ύπαρξη ενός "σεξουαλικού" που δεν είναι "γενετήσιο", που δεν έχει καμιά σχέση με την τεκνοποίηση. Η ταυτότητα στην οποία αναφέρονται είναι μονάχα τυπική και δεν έχει βαθιά δικαιολόγηση» (γαλλ. έκδ., Payot, 1962, σ. 301).

Θα προσθέσουμε μόνο ότι αυτή η «διεύρυνση» είναι στην πραγματικότητα ένας ολότελα νέος ορισμός, τόσο ως προς το περιεχόμενο όσο και ως προς τη φύση του θεωρητικού λόγου που επιτρέπει.

Το ίδιο συμβαίνει με τη «φύση» στην ανάλυση των παραγωγικών δυνάμεων. Γιατί, αν ο Μαρξ γράφει πως «η εργασία είναι πρωταρχικά μια διαδικασία μεταξύ ανθρώπου και φύσης. Ο άνθρωπος... παίζει απέναντι στη φύση το ρόλο μιας φυσικής δύναμης», θα ήταν ίσως εξίσου ορθό να πούμε πως η φύση παίζει το ρόλο κοινωνικού στοιχείου. Με αυτή την έννοια, η «φύση» απουσιάζει ως τέτοια.

Η μαρξιστική ανάλυση των «παραγωγικών δυνάμεων», στο μέτρο που είναι συστηματικά εγγεγραμμένη στον ορισμό ενός τρόπου παραγωγής, δηλαδή στο μέτρο που δεν είναι απλή απαρίθμηση ή περιγραφή των «τεχνικών» πλευρών της παραγωγής ή των «πόρων» της, αλλά ορισμός μιας μορφής παραλλαγής των «τεχνικών» κοινωνικών σχέσεων παραγωγής, πραγματοποιεί σε σχέση με την παραδοσιακή διαίρεση της θεωρητικής εργασίας το ίδιο αποτέλεσμα μετατόπισης και ρήξης που συναντήσαμε στον Φρόυντ. Αυτό το αποτέλεσμα ρήξης είναι χαρακτηριστικό της θεμελίωσης μιας νέας επιστήμης που συγκροτεί το αντικείμενό της και του αποδίδει έναν χώρο που ως τότε κατελάμβαναν διάφοροι κλάδοι που αγνοούσαν πλήρως αυτό το αντικείμενο. Στο χώρο του ιστορικού υλισμού, ως θεωρητικού επιστημονικού κλάδου, η ανάλυση των παραγωγικών δυνάμεων δεν εμφανίζεται ως τεχνικό ή γεωγραφικό προσαπαιτούμενο, εκθέτοντας τις συνθήκες ή τις βάσεις όπου μπορεί να οικοδομηθεί μια «κοινωνική» δομή ανθρώπινων θεσμών και πρακτικών, ως ουσιαστικός, αλλά εξωτερικός περιορισμός που επιβάλλεται στην ιστορία: η ανάλυση αυτή είναι, αντίθετα, εσωτερική στον ορισμό της κοινωνικής δομής ενός τρόπου παραγωγής (κανένας ορισμός «τρόπου παραγωγής» δεν μπορεί να θεωρηθεί ικανοποιητικός αν δεν περιέχει τον ορισμό των τυπικών του παραγωγικών δυνάμεων). Επομένως, μετασηματίζει εντελώς το νόημα του «κοινωνικού».

Όπως είδαμε όμως, η αναλογία προχωρεί: εκτείνεται στον τύπο αντικείμενου και ιστορίας που ορίζουν ο Μαρξ και ο Φρόυντ. Όπως το «σεξουαλικό», στο οποίο αναφέρεται ο Φρόυντ, δεν είναι το υποκείμενο της ανάπτυξης που σημαδεύουν οι οργανώσεις ορμών, όπως οι οργανώσεις

ορμών δεν γεννιούνται η μία από την άλλη, αν θέλουμε να μιλάμε με ακρίβεια, έτσι και στην ανάλυση του Μαρξ δεν έχουμε να κάνουμε παρά με το συνδυασμό και τις μορφές του. Στην περίπτωση του Μαρξ μπορούμε να πούμε πως το υποκείμενο της ανάπτυξης δεν είναι παρά αυτό που ορίζεται από τη διαδοχή των μορφών οργάνωσης της εργασίας και από τις μετατοπίσεις που αυτή προκαλεί. Αυτό αντανakλά τον θεωρητικό, και όχι εμπειρικό, χαρακτήρα συγκρότησης του αντικειμένου του.

4. Η ιστορία και οι ιστορίες.

Για τις μορφές της ιστορικής ατομικότητας

Η ανάλυση αυτή έχει πολύ σπουδαίες συνέπειες για τη θεωρία της ιστορίας. Ας αναρωτηθούμε τι συντελέστηκε στη διάρκεια αυτής της ανάλυσης των δύο διαδοχικών μορφών: μπορεί να ονομασθεί «ιστορία»; Ο ορισμός αυτός είναι φανερό πως δεν θα είχε νόημα παρά μόνο αν μπορούσαμε ταυτόχρονα να δηλώσουμε και το αντικείμενο αυτής της ιστορίας. Όπως και αν το δηλώσουμε, με μια έννοια ή με μια απλή λέξη, δεν θα πρόκειται για την ιστορία εν γένει, αλλά πάντα για την ιστορία κάποιου πράγματος.

Πρέπει να σημειώσουμε πως οι ιστορικοί, μέχρι πριν από λίγα χρόνια, αγνοούσαν συνήθως την ανάγκη να δοθεί θεωρητική απάντηση σε αυτό το πρόβλημα, στο πρόβλημα του αντικειμένου. Αν πάρουμε π.χ. τις παρατηρήσεις του Μαρκ Μπλοκ για την «επιστήμη της ιστορίας», βλέπουμε πως η προσπάθειά του εξαντλείται στη συγκρότηση μιας μεθοδολογίας. Η προσπάθεια ορισμού του αντικειμένου των εργασιών των ιστορικών αποκαλύπτεται πραγματικά απορητική, από τη στιγμή που αποδείχθηκε πως το αντικείμενο αυτό δεν μπορεί να είναι «το παρελθόν», ούτε κάποιος απλός και καθαρός καθορισμός του χρόνου: «η ίδια η ιδέα πως το παρελθόν ως παρελθόν μπορεί να είναι αντικείμενο επιστήμης, είναι παράλογη» (*Apologie pour l'histoire*, σ. 2). Μετά από αυτό το αρνητικό και πολύ πειστικό συμπέρασμα (καίτοι οι φιλόσοφοι δεν συνάγουν πάντα τις αναγκαίες συνέπειές του), προσπάθειες όπως αυτή του Μπλοκ περιορίζονται σε έναν ατελή ορισμό της επιστήμης τους, που μεταφέρει το πρό-

βλημα του αντικειμένου στην αοριστία μιας ολότητας: «ο άνθρωπος ή μάλλον οι άνθρωποι» και χαρακτηρίζει τη γνώση μονάχα ως σύνολο μεθόδων. Δεν είναι ο κατάλληλος τόπος για να αναλύσουμε τον εμπειρισμό που απορρέει τελικά από αυτόν τον ατελή ορισμό. Πρέπει όμως να σημειώσουμε πως το πρόβλημα που αποφεύγει η θεωρία λύνεται διαρκώς στην πράξη. Έχουμε έτσι πολιτικές ιστορίες, ιστορίες των θεσμών, ιστορίες των ιδεών, ιστορίες των επιστημών, οικονομικές ιστορίες, κ.λπ.

Με αυτή την προοπτική, θα μπορούσαμε σίγουρα να ορίσουμε το αντικείμενο της προηγούμενης ανάλυσης: είναι «η εργασία». Μπορούμε επίσης να πούμε πως η ιστορία είναι ιστορία της εργασίας, ή μια στιγμή αυτής της ιστορίας.

Ταυτόχρονα όμως βλέπουμε πως η ανάλυση του Μαρξ τοποθετείται απορριπτικά απέναντι σε ό,τι αποκαλούμε συμβατικά «ιστορία της εργασίας» ή «ιστορία των τεχνικών». Τέτοιες ιστορίες υπάρχουν και δέχονται αντικείμενα, χωρίς να τα συγκροτούν, αντικείμενα που μέσα από τις αλλαγές τους θεωρούνται ότι διατηρούν κάποια φυσική ταυτότητα. Οι ιστορίες αυτές χρειάζονται ένα «υποκείμενο» που να τις ενώνει και το βρίσκουν στην τεχνική που θεωρείται «γεγονός» (ή «πολιτιστικό γεγονός»), ή στην εργασία που θεωρείται πολιτιστική «συμπεριφορά». Δέχονται τα αντικείμενά τους σημαίνει απλούστατα ότι η συγκρότησή τους γίνεται έξω από τη θεωρητική πρακτική των ιστορικών και ανήκει σε άλλες πρακτικές, θεωρητικές ή όχι. Από την άποψη της θεωρητικής πρακτικής, η συγκρότηση του αντικειμένου παρουσιάζεται ως δήλωση, ως αναφορά σε άλλη πρακτική. Είναι λοιπόν δυνατή μόνο από την άποψη της προσωπικής ταυτότητας των ανθρώπων που ενέχονται ταυτόχρονα σε όλες αυτές τις πρακτικές, στη θεωρητική πρακτική του ιστορικού και στις πολιτικές, οικονομικές, ιδεολογικές πρακτικές. Η αναφορά επομένως δεν είναι δυνατή παρά ως αποτέλεσμα της σύνθετης ιστορικής ενότητας και της ιστορικής άρθρωσης αυτών των διαφορετικών πρακτικών, όπως μας δίνεται και αντανakλάται άκριτα σε έναν προνομιούχο τόπο, στην ιδεολογία μιας εποχής. Ταυτόχρονα όμως, αυτές οι ιστορίες (επειδή συνιστούν το παράδοξο ενός λόγου που θέλει να είναι κατεξοχήν κριτικός, αλλά εξαρτάται, κατά τη συγκρότηση του αντικειμένου του, από ένα μη κριτικό εγχείρημα) συναντούν στην κατασκευή των εννοιών τους και στη φύ-

ση των εξηγήσεών τους το άλυτο πρόβλημα των αμοιβαίων *ορίων* των αντικειμένων που δέχθηκαν, και τελικά το πρόβλημα της σχέσης της μερικής ιστορίας με τις άλλες ιστορίες, με μια ιστορία της ολότητας. Παραπέμπονται, όπως λέει ο Βιλάρ για την οικονομική ιστορία, από την περιγραφή της αλλαγής, της κίνησης του αντικειμένου τους, στην καταχώριση αυτής της κίνησης σε μια πραγματικότητα πιο πλατιά από το αντικείμενό τους, θεωρούμενο στην «καθαρότητά» του («καθαρή» οικονομία, «καθαρή» τεχνική, κ.λπ.), στην ολότητα των ανθρωπίνων σχέσεων που εξηγεί αυτή την αλλαγή (βλ. *Contributions à la première Conférence Internationale d'histoire économique*, Στοκχόλμη, 1960, σ. 38). Ανακαλύπτουν ότι το αντικείμενό τους αλλάζει, ότι το αντικείμενό τους έχει ιστορία, γιατί αλλάζει και ό,τι είναι διαφορετικό από αυτό. Φαίνεται έτσι ότι το συστατικό πρόβλημα κάθε ιστορίας είναι το πρόβλημα της σχέσης του αντικειμένου της με την ιστορία γενικά, δηλαδή με τα άλλα ιστορικά αντικείμενα, και αυτό το πρόβλημα το λύνουν οι μερικές ιστορίες όταν θέλουν να ξεπεράσουν τον εμπειρισμό, άλλοτε εκφράζοντας μια σχέση συνολική και αδιαφοροποίητη, κάτι που τελικά καταλήγει σε μια θεωρία του «πνεύματος της εποχής», σε μίαν «ιστορική ψυχολογία» (π.χ. στις εργασίες του Φρανκαστέλ για την ιστορία των πλαστικών τεχνών και τις θεωρίες του Ι. Μέγιερσον), άλλοτε ανάγοντας πλήρως μια δομή σε μίαν άλλη, που εμφανίζεται ως απόλυτη αναφορά, ως πρωτότυπο πολλών μεταφράσεων (π.χ. στις εργασίες του Λούκατς και του μαθητή του Γκολντμάν για την ιστορία της λογοτεχνίας).

Όταν λέω πως η ανάλυση του Μαρξ κρατά πολεμική στάση απέναντι σ' αυτή την ιστορική πρακτική, αυτό δεν σημαίνει πως καταργεί το πρόβλημα της σχέσης ανάμεσα στη μερική και στη γενική ιστορία, που πρέπει αναγκαστικά να λυθεί για να μπορούμε να μιλάμε με ακρίβεια για «ιστορία». Αντίθετα, η ανάλυση του Μαρξ δείχνει πως αυτό το πρόβλημα δεν μπορεί να λυθεί αν η ιστορία δεν συγκροτήσει πραγματικά το αντικείμενό της, αντί να το δέχεται. Με αυτή την έννοια, ο όρος *ανάλυση* που χρησιμοποιεί ο Μαρξ, έχει ακριβώς την ίδια σημασία όπως και στον Φρόυντ, όταν μιλά για «ανάλυση ατομικής ιστορίας»: όπως η ανάλυση του Φρόυντ παράγει έναν νέο ορισμό του αντικειμένου της (σεξουαλικότητα, λίμπιντο), δηλαδή το συγκροτεί πραγματικά δείχνοντας τη διακί-

μανση των *σχηματισμών* του, που είναι η πραγματικότητα μιας ιστορίας, έτσι και η ανάλυση του Μαρξ συγκροτεί το αντικείμενό της (τις «παραγωγικές δυνάμεις»), συνθέτοντας την ιστορία των διαδοχικών μορφών του, δηλαδή των μορφών που κατέχουν ορισμένη θέση στη δομή του τρόπου παραγωγής.

Με τον καθορισμό του αντικειμένου μιας μερικής ιστορίας, η μέθοδος του Μαρξ προκαλεί την πλήρη *εξαφάνιση* του προβλήματος της «αναφοράς», της εμπειρικής δήλωσης του αντικειμένου μιας θεωρητικής γνώσης ή της ιδεολογικής δήλωσης του αντικειμένου μιας επιστημονικής γνώσης. Πραγματικά, τώρα ο καθορισμός αυτός εξαρτάται απόλυτα από θεωρητικές έννοιες που μας δίνουν τη δυνατότητα να αναλύσουμε διαφορετικά τις διαδοχικές μορφές ενός δεσμού και τη δομή του τρόπου παραγωγής στον οποίο ανήκει αυτός ο δεσμός. Η «εργασία» παρουσιάζεται ως δεσμός ανάμεσα στα στοιχεία του τρόπου παραγωγής, και άρα η συγκρότησή του ως αντικειμένου ιστορίας εξαρτάται πλήρως από την αναγνώριση της δομής του τρόπου παραγωγής. Μπορούμε να γενικεύσουμε αυτή την παρατήρηση και να πούμε ότι καθένα από τα στοιχεία του *συνδυασμού* (*Verbindung*) έχει κάποιο είδος «ιστορίας», *ιστορίας με ανεύρετο υποκείμενο*. Το αληθινό υποκείμενο κάθε μερικής ιστορίας είναι ο *συνδυασμός* από τον οποίο εξαρτώνται τα στοιχεία και η σχέση τους, δηλαδή κάτι που δεν είναι υποκείμενο. Με αυτή την έννοια μπορούμε να πούμε πως το πρώτο πρόβλημα μιας ιστορίας ως επιστήμης, μιας θεωρητικής ιστορίας, είναι ο καθορισμός του συνδυασμού από όπου εξαρτώνται τα στοιχεία που θέλουμε να αναλύσουμε, δηλαδή ο καθορισμός της δομής μιας σφαίρας με σχετική αυτονομία, όπως αυτή που ο Μαρξ ονομάζει διαδικασία και τρόπους παραγωγής.

Πραγματικά, αυτός ο προκαταρκτικός καθορισμός δίνει τον καθορισμό του μερικού αντικειμένου και την άρθρωσή του με τα άλλα μερικά αντικείμενα. Αυτό σημαίνει επίσης ότι η γνώση μιας βαθμίδας του κοινωνικού σχηματισμού μέσω της δομής της περικλείει τη θεωρητική δυνατότητα να γνωρίσουμε την *άρθρωσή* της με τις άλλες βαθμίδες. Τότε το πρόβλημα είναι η *παρέμβαση* των άλλων βαθμίδων στην ιστορία της βαθμίδας που αναλύουμε. Σχετικά με αυτό το σημείο, η προηγούμενη ανάλυση μας δίνει ένα εξαιρετικό παράδειγμα: την εφαρμογή της επι-

στήμης στην τεχνική, δηλαδή την άρθρωση της (οικονομικής) παραγωγής με μια άλλη πρακτική: τη θεωρητική πρακτική των φυσικών επιστημών. Ο Μαρξ μελετώντας τα μέσα εξοικονόμησης σταθερού κεφαλαίου προκειμένου να αυξηθεί το ποσοστό του κέρδους, γράφει:

«Η ανάπτυξη της παραγωγικής δύναμης της εργασίας σε ένα κλάδο παραγωγής, π.χ. στη σιδηρουργία, στα ανθρακωρυχεία, στη μηχανουργία, στις οικοδομές, κ.λπ., που κατά ένα μέρος μπορεί με τη σειρά της να εξαρτάται από προόδους στο πεδίο της πνευματικής παραγωγής, ιδίως των φυσικών επιστημών και των εφαρμογών τους, κ.λπ.» (MEW, 25, 91).

Από τέτοια κείμενα δεν πρέπει κατά κανένα τρόπο να συναγάγουμε το συμπέρασμα πως η «πνευματική παραγωγή» είναι κλάδος παραγωγής με την οικονομική έννοια του όρου. Πρέπει να συμπεράνουμε ότι η διανοητική παραγωγή παρεμβαίνει στην ιστορία του τρόπου παραγωγής (με τη στενή σημασία) μέσω των προϊόντων της, που επιδέχονται εισαγωγή (γνώσεις). Μόνο η προαναφερθείσα ανάλυση της μετατόπισης των στοιχείων στο εσωτερικό του τρόπου παραγωγής μάς επιτρέπει να εξηγήσουμε γιατί και με ποια μορφή πραγματοποιείται αυτή η παρέμβαση. Η ανάλυση αυτή καθιστά άκυρα όλα τα ερωτήματα που τέθηκαν για την τεχνολογική «ρουτίνα» της Αρχαιότητας και του Μεσαίωνα, αφού η εφαρμογή της επιστήμης στην παραγωγή δεν καθορίζεται από τις «δυνατότητες» της επιστήμης, αλλά από τον μετασχηματισμό της εργασιακής διαδικασίας που ανήκει οργανικά στον συνδυασμό συγκεκριμένου τρόπου παραγωγής. Καθορίζεται από τη συγκρότηση του συστήματος που αποκάλεσα ενότητα του μέσου και του αντικειμένου εργασίας. Επομένως δεν πρέπει μόνο να αναζητούμε στην ανάλυση του τρόπου παραγωγής τις συνθήκες που εξηγούν τη σχέση του με άλλες πρακτικές, αλλά να ξέρουμε ότι ο ορισμός αυτής της σχέσης εξαρτάται από τις ίδιες θεωρητικές έννοιες που δηλώνουν τη δομή του τρόπου παραγωγής, απ' όπου απουσιάζει η ειδική μορφή των άλλων πρακτικών. Αυτές παρεμβαίνουν μέσω των προϊόντων τους υπό όρους, ή ακριβέστερα μέσα σε όρια, όπως λέει ο Μαρξ, που εκφράζουν την τωρινή ουσία του τρόπου παραγωγής (όπως θα δούμε με περισσότερες λεπτομέρειες αναφερόμενοι στην άρθρωση της πολιτικής πρακτικής της πάλης των τάξεων με την οικονομική δομή). Αυτή είναι μια από τις σημασίες της έννοιας «μέθοδοι»

που χρησιμοποιεί ο Μαρξ σχετικά με την παραγωγή της σχετικής υπεραξίας (βλ. το κείμενο που προαναφέραμε) καθώς και σχετικά με τις (πολιτικές) «μεθόδους» πρωταρχικής συσσώρευσης. Θα μπορούσαμε ίσως να πούμε ότι, στον Μαρξ, η έννοια αυτή δηλώνει πάντα την παρέμβαση μιας πρακτικής στις συνθήκες που καθορίζονται από μίαν άλλη, την άρθρωση των δύο πρακτικών.

Σ' αυτό το μοντέλο, μπορούμε να διατυπώσουμε την απαίτηση άλλων ιστοριών εκτός από τις ιστορίες των τρόπων παραγωγής, ιστορίες των οποίων τα αντικείμενα πρέπει να συγκροτηθούν. Δεν είναι δυνατές όλες οι ιστορίες: η ιστορική έρευνα, μέσα από τις αμφισβητήσεις για την οικονομική ιστορία, την ιστορία των ιδεών, των νοοτροπιών κ.λπ., αρχίζει να το προαισθάνεται, χωρίς όμως να θέτει ρητά, το πρόβλημα αυτής της συγκρότησης. Ο καθορισμός των αντικειμένων αυτών των ιστοριών εξαρτάται από τον καθορισμό των σχετικά αυτόνομων βαθμίδων του κοινωνικού σχηματισμού και από την παραγωγή των εννοιών που τις ορίζουν κάθε φορά μέσω της δομής ενός *συνδυασμού*, με τον ίδιο τρόπο που ορίζεται ο τρόπος παραγωγής. Μπορούμε να προβλέψουμε ότι αυτός ο ορισμός θα είναι πάντοτε *πολεμικός*, δηλαδή δεν θα μπορεί να συγκροτήσει το αντικείμενό του παρά μόνο καταστρέφοντας τις ιδεολογικές ταξινομήσεις και τους ιδεολογικούς τεμαχισμούς, που επωφελούνται από την προφάνεια του «γεγονότος». Προσπάθειες όπως εκείνη του Φουκώ είναι χαρακτηριστικά παραδείγματα¹⁹. Μπορούμε να πούμε – αλλά εδώ εισερχόμαστε στον χώρο των εικασιών – ότι η ιστορία των ιδεολογιών, και ιδίως η ιστορία της φιλοσοφίας, ίσως δεν είναι ιστορία συστημάτων, αλλά ιστορία *εννοιών οργανωμένων σε προβληματικές*, αφού είναι δυνατό να ανασυγκροτήσουμε τον συγχρονικό τους συνδυασμό. Παραπέμπω εδώ στις εργασίες του Αλτουσέρ για την ανθρωπολογική προβληματική του Φούερμπαχ και του νεαρού Μαρξ, και για την ιστορία της φιλοσοφίας γενικά. Ομοίως η ιστορία της λογοτεχνίας ίσως να μην είναι η ιστορία των «έργων» αλλά ιστορία κάποιου άλλου αντικειμένου, ειδικού, που δηλώνει ορισμένη σχέση με το ιδεολογικό στοιχείο (που εί-

19. Ιδίως στο έργο *Naissance de la clinique*, PUF.

ναι ήδη μια κοινωνική σχέση). Και σ' αυτή την περίπτωση, όπως πρότεινε ο Πιερ Μασρέ («Lénine, critique de Tolstoi», *La Pensee*, n. 121, Ιούνιος 1965), το αντικείμενο ορίζεται ίσως από έναν σύνθετο συνδυασμό, που τις μορφές του πρέπει να αναλύσουμε. Είναι φανερό πως έχουμε μόνο προγραμματικές ενδείξεις.

Αν αυτή είναι η θεωρία της ιστορίας που συνεπάγεται η μέθοδος ανάλυσης του Μαρξ, τότε μπορούμε να παραγάγουμε μια νέα έννοια που ανήκει σε αυτή τη θεωρία: θα την ονομάσω έννοια των *διαφορικών μορφών της ιστορικής ατομικότητας*. Στο παράδειγμα που αναλύει ο Μαρξ, βλέπουμε πως οι δυο διαδοχικές μορφές της σχέσης «παραγωγικές δυνάμεις» επάγονται δυο διαφορετικές μορφές ιστορικής ατομικότητας του «εργαζόμενου», που είναι ένα από τα στοιχεία της σχέσης (καθώς και δύο διαφορετικές μορφές των μέσων παραγωγής): στην πρώτη περίπτωση, η ικανότητα να τίθενται σε κίνηση τα μέσα παραγωγής ανήκει στο άτομο (με τη συνηθισμένη έννοια), είναι μια ατομική εξουσίαση των μέσων παραγωγής. Στη δεύτερη περίπτωση, η ίδια ικανότητα ανήκει σε έναν «συλλογικό εργαζόμενο», είναι αυτό που ο Μαρξ ονομάζει «κοινωνική» εξουσίαση των μέσων παραγωγής. Έτσι, οι αναπυγμένες από τον καπιταλισμό παραγωγικές δυνάμεις εγκαθιστούν ένα μέτρο που δεν ισχύει για κανένα άτομο. Από την άλλη πλευρά, αυτή η ιστορική διαφορά είναι στενά συνδεδεμένη με τον εξεταζόμενο συνδυασμό που δεν αφορά την παραγωγική πρακτική. Μπορούμε να πούμε πως κάθε σχετικά αυτόνομη πρακτική γεννά μορφές ιστορικής ατομικότητας που προσιδιάζουν σε αυτή. Η διαπίστωση αυτή μετασχηματίζει πλήρως το νόημα του όρου «άνθρωποι» που, όπως είδαμε, αποτελεί το στήριγμα της κατασκευής του Προλόγου της *Συμβολής*. Τώρα μπορούμε να πούμε πως οι «άνθρωποι» αυτοί, στη θεωρητική τους κατάσταση, δεν είναι οι συγκεκριμένοι άνθρωποι, για τους οποίους οι περίφημες φράσεις λένε, ούτε λίγο ούτε πολύ, ότι «κάνουν την ιστορία». Είναι σε κάθε πρακτική και σε κάθε μετασχηματισμό της οι διαφορετικές μορφές ατομικότητας, που μπορούμε να ορίσουμε με βάση τη συνδυαστική δομή της πρακτικής. Όπως υπάρχουν στην κοινωνική δομή, σύμφωνα με τον Αλτουσέρ, διαφορετικοί χρόνοι που κανένας τους δεν είναι αντανάκλαση κάποιου κοινού βασικού χρόνου, για τον ίδιο λόγο, δηλαδή εξαιτίας της *συνθετότητας* της μαρξισ-

στικής ολότητας, υπάρχουν στην κοινωνική δομή διαφορετικές μορφές πολιτικής, οικονομικής, ιδεολογικής ατομικότητας που δεν στηρίζονται στα ίδια άτομα και έχουν τη δική τους, σχετικά αυτόνομη, ιστορία.

Εξάλλου ο Μαρξ διατύπωσε και την έννοια της εξάρτησης των μορφών ατομικότητας από τη δομή της παραγωγικής διαδικασίας ή του «τρόπου» παραγωγής. Επισήμανε και στην ορολογία το επιστημολογικό γεγονός ότι στην ανάλυση του «συνδυασμού» δεν έχουμε να κάνουμε με τους συγκεκριμένους ανθρώπους, αλλά με ανθρώπους ως φορείς καθορισμένων λειτουργιών μέσα στη δομή:

– φορείς εργασιακής δύναμης (αναφερόμενος στην εργασιακή διαδικασία, κατά την έκφραση των θεωρητικών εννοιών που ορίζουν την ανάλυση, ο Μαρξ δεν λέει «άνθρωπος» ή «υποκείμενο», αλλά «zweckmäßige Tätigkeit», δραστηριότητα, σύμφωνα με τους κανόνες του τρόπου παραγωγής) και

– αντιπρόσωποι του κεφαλαίου.

Για να δηλώσει τα άτομα αυτά ο Μαρξ χρησιμοποιεί συστηματικά τον όρο Träger (φορέας) που συνήθως μεταφράζεται στα γαλλικά ως support (υποστήριγμα). Οι άνθρωποι εμφανίζονται στη θεωρία μόνο με τη μορφή υποστηριγμάτων των σχέσεων που ενέχει η δομή και οι μορφές της ατομικότητάς τους εμφανίζονται ως καθορισμένα αποτελέσματα της δομής.

Για να δηλώσουμε αυτή την ιδιότητα της μαρξιστικής θεωρίας θα μπορούσαμε ίσως να εισαγάγουμε τον όρο *προσφορότητα*, και να πούμε πως κάθε σχετικά αυτόνομη πρακτική της κοινωνικής δομής πρέπει να αναλύεται σύμφωνα με τη δική της προσφορότητα, από την οποία εξαρτάται η διαπίστωση των στοιχείων που συνδυάζει. Δεν υπάρχει λοιπόν κανένας λόγος ώστε αυτά τα στοιχεία που καθορίστηκαν με διαφορετικό τρόπο να συμπίπτουν στη μονάδα συγκεκριμένων ατόμων, που θα εμφανίζονταν ως τοπική, σε μικρογραφία, αναπαραγωγή ολόκληρης της κοινωνικής άρθρωσης. Αντίθετα, η υπόθεση πως υπάρχει ένα κοινό υποστήριγμα είναι προϊόν της ψυχολογικής ιδεολογίας, όπως ο γραμμικός χρόνος είναι προϊόν της ιστορικής ιδεολογίας. Αυτή η ιδεολογία στηρίζει όλη την προβληματική των μεσολαβήσεων, δηλαδή την προσπάθεια να ξαναβρούμε τα συγκεκριμένα άτομα, τα *υποκείμενα* της ψυχολογικής ιδεολογίας, ως κέντρα ή «κοινό σημείο» πολλών συστημάτων καθορισμού όλο και περισ-

σότερο εξωτερικών, έως τη δομή των οικονομικών σχέσεων, συστημάτων που αποτελούν μια σειρά ιεραρχημένων επιπέδων. Εδώ βρίσκουμε με σύγχρονη μορφή ό,τι είχε εκφράσει ωραία ο Λάιμπνιτς, λέγοντας ότι κάθε μια από τις, ως ένα βαθμό μοναδικές, *ουσίες*, και προπάντων τα πνεύματα, εκφράζουν (ολόκληρο) το σύμπαν με ειδικό τρόπο:

«Τα πνεύματα ... εκφράζουν και συγκεντρώνουν με κάποιο τρόπο το όλο στον εαυτό τους, έτσι που θα μπορούσαμε να πούμε πως είναι ολικά μέρη» (*De rerum origine radicali*, γαλλ. μετ., Vrin 1962, σ. 91).

Έτσι, οι άνθρωποι, αν ήταν κοινά στηρίγματα των καθορισμένων στη δομή κάθε κοινωνικής πρακτικής λειτουργιών, «θα εξέφραζαν και θα συγκέντρωναν κατά κάποιο τρόπο» όλη την κοινωνική δομή στον εαυτό τους, δηλαδή θα ήταν τα κέντρα που επιτρέπουν να γνωρίσουμε την άρθρωση αυτών των πρακτικών στη δομή του όλου. Ταυτόχρονα κάθε μια από αυτές τις πρακτικές θα ήταν όντως *συγκεντρωμένη* στους ανθρώπους-υποκείμενα της ιδεολογίας, δηλαδή σε συνειδήσεις. Έτσι, οι «κοινωνικές σχέσεις», αντί να εκφράζουν τη δομή αυτών των πρακτικών, των οποίων τα άτομα είναι μόνο αποτελέσματα, θα δημιουργούνταν με βάση την πολλαπλότητα αυτών των κέντρων, δηλαδή θα είχαν τη δομή πρακτικής διυποκειμενικότητας.

Ολόκληρη η ανάλυση του Μαρξ, όπως είδαμε, αποκλείει κάτι τέτοιο. Μας υποχρεώνει να στοχαστούμε όχι την πολλαπλότητα των κέντρων, αλλά τη ριζική απουσία κέντρου. Οι ειδικές πρακτικές που αρθρώνονται στην κοινωνική δομή ορίζονται από τις σχέσεις του συνδυασμού τους, πριν να καθορίσουν τις μορφές ιστορικής ατομικότητας, που σχετίζονται στενά με αυτές.

III. ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ

Ως τώρα απλώς *όρισα* μια μόνο έννοια: τον «τρόπο παραγωγής», ξεκινώντας από το πώς χρησιμοποιεί τον όρο ο Μαρξ στην ανάλυση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Σκιαγράφησα ό,τι θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε πρώτα θεωρητικά αποτελέσματα αυτής της έννοιας: όλοι οι όροι, που τη λειτουργία τους προσπάθησα να εντοπίσω στο κείμενο

του Μαρξ, πήραν το νόημά τους σε αναφορά προς αυτόν τον πρώτο ορισμό. Έτσι η παρέμβασή τους σε μια απόδειξη εμφανίζεται ως επεκταθείσα δραστικότητα των «προϋποθέσεων» που περικλείει ο ορισμός ενός τρόπου παραγωγής. Οι μετατροπές που επιφέρουν αυτοί οι όροι στον τρόπο στοχασμού της ιστορίας, μετατροπές που έχουν ταυτόχρονα την έννοια μετάβασης από την ιδεολογία στην επιστήμη, είναι απλά *τα αποτελέσματα αυτού του μόνου θεωρητικού γεγονότος*: της εισαγωγής της έννοιας του *τρόπου παραγωγής* στην παραδοσιακή προβληματική της περιοδολόγησης.

Αν σταματήσουμε όμως εδώ, συναντούμε μια δυσκολία που υπαινιχθήκαμε προηγουμένως, μιλώντας για τις «τμηματικές ιστορίες» στην τρέχουσα πρακτική των ιστορικών: επισήμανα το πρόβλημα *εντοπισμού* του αντικείμενου ανάμεσα σε όλα τα ιστορικά αντικείμενα, ως σημείο πρόσκρουσης των τμηματικών ιστοριών που δεν συγκροτούν το αντικείμενό τους με βάση έναν θεωρητικό ορισμό, αλλά το δέχονται ήδη συγκροτημένο. Για τον θεωρητικό λόγο (τον λόγο που θέλει να είναι θεωρητικός), ο εντοπισμός αυτός επιτυγχάνεται με μια *μη θεωρητική* διεργασία που αναφέρεται στη λιγότερο ή περισσότερο άμεση προφάνεια με την οποία το αντικείμενο αυτό εμφανίζει την ύπαρξη και τη σύστασή του. Έτσι, σε τελική ανάλυση, αυτή η διεργασία παρουσιάζεται ως προσφυγή στη *χειρονομία*, η οποία δείχνει τα αντικείμενα ενός κόσμου, τους εννοιολογικούς εκπροσώπους που σκοπεύουμε *κατόπιν* να πραγματευθούμε σε ένα θεωρητικό λόγο. Γνωρίζουμε επίσης ότι η χειρονομία αυτή είναι φαινομενικά μόνον αθώα, γιατί στην πραγματικότητα μέσα της ενδημεί μια ιδεολογία, που επιβάλλει με μια μόνο κίνηση τον τεμαχισμό του κόσμου σε αντικείμενα και στην «αντίληψή» τους, κάτι που ορίσαμε αλλού ως *υπαινικτική* φύση της ιδεολογίας. Το γνωρίζουμε από τη στιγμή που μια επιστήμη τεμαχίζει και συγκροτεί άλλα αντικείμενα, που βρίσκονται σε πολεμική ρήξη με τα προηγούμενα.

Ανάλογη είναι και η δυσκολία που θα συναντήσουμε σε λίγο, και δεν θα λείψουν τα παραδείγματα για να πειστούμε ότι δεν πρόκειται για καθαρή επινόηση. Κατέχουμε τη θεωρητική έννοια του τρόπου παραγωγής, ακριβέστερα, την κατέχουμε με τη μορφή γνώσης ενός ειδικού τρόπου παραγωγής, αφού, όπως είδαμε, η έννοια υπάρχει μόνο εξειδικευ-

μένη. Ωστόσο, φαίνεται πως χρειάζεται να ξέρουμε και κάτι άλλο, να ξέρουμε πότε και πού «εφαρμόζεται» η έννοια, να ξέρουμε ποιες κοινωνίες, σε ποια στιγμή της ιστορίας τους έχουν καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Στην πραγματικότητα, το πρόβλημα της περιοδολόγησης φαίνεται να έχει συγκεντρωθεί σ' αυτό το σημείο: δεν αρκεί να μπορούμε να αναλύουμε θεωρητικά τα αποτελέσματα που εξαρτώνται από τη δομή κάθε τρόπου παραγωγής, από τη στιγμή που έχουν διατυπωθεί οι «προϋποθέσεις» του. Χρειάζεται και να κατασκευάσουμε με αυτά μια υπαρκτή ιστορία, την πραγματική ιστορία, τη δική μας ιστορία, που παρουσιάζει διαδοχικά, σε διαφορετικά σημεία τους διαφορετικούς τρόπους παραγωγής. Γνωρίζουμε με γνώση αληθινή, δηλαδή θεωρητικά, τι είναι ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής, αλλά θέλουμε και να γνωρίζουμε αν αυτή η γνώση είναι γνώση της Αγγλίας του 1840, της Γαλλίας του 1965, κ.λπ. Είναι πρόβλημα εξακρίβωσης ή αποτίμησης: φαίνεται πως χρειαζόμαστε κανόνες για να καθορίσουμε εμπειρικά τα αντικείμενα που υπάγονται στην έννοια του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Από αυτή την εμφανή αναγκαιότητα προκύπτει η εμπειριστική ερμηνεία της θεωρητικής πρακτικής, ως πρακτικής που συγκροτεί «μοντέλα»: ολόκληρη η θεωρία του *Κεφαλαίου* θεωρείται μελέτη των ιδιοτήτων ενός μοντέλου, ιδιοτήτων που θα ίσχυαν για κάθε παραγωγή που θα αποτελούσαν «υπόδειγμα» ή «αντίτυπο» της δομής. Η διαπίστωση των αντιτύπων, η πραγματική υπαγωγή, είναι σε αυτή την ιδεολογία του μοντέλου μια πραγματιστική διαδικασία, μια χειρονομία, όποιες και αν είναι οι περίπλοκες μορφές από τις οποίες περνά (εννοώ ότι η εξακρίβωση αυτή δεν γίνεται άμεσα, αλλά περνά από μια σειρά μερικών εξακριβώσεων, όπου ξαναβρίσκουμε τα στοιχεία της δομής και τα ιδιαίτερα αποτελέσματά της). Γι' αυτό είναι στην ουσία της μια μη θεωρητική διαδικασία, που δεν εξαρτάται από έννοιες, αλλά από τις ιδιότητες του ατόμου που εξακριβώνει και μπορούμε να αποκαλέσουμε ψυχολογικές, έστω και αν πρόκειται για επιστημονική συνείδηση. Ο Καντ έλεγε πως η ορθή κρίση είναι δώρο, δεν διδάσκεται και η θεμελίωσή της είναι βαθύ μυστήριο (για τη θεωρία).

Ωστόσο, ο δρόμος που υποτάσσει την άσκηση της θεωρητικής πρακτικής σε μη θεωρητικές ικανότητες μοιάζει να υπονοείται, αρνητικά τουλάχιστο, εκ του αντιθέτου, σε ορισμένους όρους με τους οποίους ο Μαρξ

δηλώνει το αντικείμενό του στο *Κεφάλαιο*. Εδώ θα θυμίσω μερικούς μονάχα, που περιέχονται στα κείμενα που σχολιάσαμε ήδη πολλές φορές. Ο Μαρξ μας λέει ότι μελετά τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής «στον ιδεατό του μέσο όρο». Αυτό δεν σημαίνει μόνο ότι αφαιρούνται τα «ιδιαίτερα» αποτελέσματα, οι «τυχαίες» περιστάσεις ή τα «επιφανειακά» χαρακτηριστικά, για να μπορέσουμε να μελετήσουμε τη γενική δομή, αλλά σημαίνει και ότι μελετάμε μια δομή που δεν είναι ειδικώς δομή ενός τόπου ή στιγμής. Αυτή την έννοια έχει και η περίφημη αναφορά στην Αγγλία:

«Σε αυτό το έργο μελετώ τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής και τις σχέσεις παραγωγής και ανταλλαγής που του αντιστοιχούν. Η Αγγλία είναι ο κλασικός τόπος του μέχρι τώρα. Αυτός είναι ο λόγος που χρησιμοποίησα ως κύριο μέσο ανάγλυφης παρουσίασης της θεωρητικής μου ανάπτυξης. Αν ο γερμανός αναγνώστης σήκωνε φαρισαϊκά τους ώμους του... θα ήμουν υποχρεωμένος να του φωνάξω: *De te fabula narratur*» (MEW, 23, 12).

Πρέπει να πάρουμε αυτό το κείμενο με τη στενή σημασία και να πούμε πως το αντικείμενο της θεωρίας είναι επίσης θεωρητικό αντικείμενο με ορισμένο επίπεδο αφαίρεσης. Στο *Κεφάλαιο* γνωρίζουμε τον τρόπο παραγωγής, τις σχέσεις παραγωγής και ανταλλαγής, και όχι την Αγγλία ή τη Γερμανία. (Θα μπορούσαμε να γράψουμε ολόκληρη ιστορία για τη θεωρητική τύχη που είχε στους κόλπους του μαρξισμού το αγγλικό παράδειγμα, από τη λειτουργία του ως παράδειγμα μέχρι τη λειτουργία του ως εξαίρεση, που του απέδωσε ο Λένιν με βάση ορισμένα πολιτικά κείμενα του ίδιου του Μαρξ – βλέπε σχετικά: *Για τον αριστορισμό, Λένιν, Œuvres choisies*, τ. II, σσ. 835-837, Μόσχα 1962). Ορισμένα κείμενα του Μαρξ μας επιτρέπουν να πάμε πιο πέρα και να πούμε ότι η ανάλυση καταρχήν δεν είναι μόνο ανεξάρτητη από τα εθνικά ιστορικά παραδείγματα που ενέχει, αλλά και από την επέκταση των δεσμών που αναλύει. Είναι μελέτη των ιδιοτήτων κάθε πιθανού οικονομικού συστήματος, που αποτελεί μιαν αγορά υπό καπιταλιστική δομή παραγωγής:

«Εδώ κάνουμε αφαίρεση του εξωτερικού εμπορίου, μέσω του οποίου ένα έθνος μπορεί να μετατρέψει τα είδη πολυτελείας σε μέσα παραγωγής ή διατροφής και αντίστροφα. Για να συλλάβουμε το αντικείμενο ανάλυσης καθαρό, απαλλαγμένο από ενοχλητικές παράπλευρες κατα-

στάσεις, πρέπει να θεωρήσουμε ολόκληρο τον εμπορευόμενο κόσμο ως ένα έθνος και να υποθέσουμε ότι η καπιταλιστική παραγωγή έχει επιβληθεί παντού και έχει κατακτήσει όλους τους βιομηχανικούς κλάδους» (*Κεφάλαιο*, τ. I, *MEW*, 23, 607, σημ. 825).

Το ίδιο συμβαίνει με οποιονδήποτε τρόπο παραγωγής.

Στο κεφάλαιο για τη *Γένεση της γαιοπροσόδου* (βιβλίο III), που αναλύει τις διαδοχικές μορφές της έγγειας ιδιοκτησίας σε διαφορετικούς τρόπους παραγωγής, ο Μαρξ μπορεί να γενικεύσει αυτές τις επιστημολογικές ενδείξεις γράφοντας:

«Η ίδια οικονομική βάση –ίδια ως προς τις βασικές συνθήκες της– μπορεί υπό αναρίθμητες διαφορετικές εμπειρικές συνθήκες, φυσικούς όρους, φυλετικές σχέσεις, εξωτερικές ιστορικές επιδράσεις κ.λπ. να παρουσιάζει άπειρες παραλλαγές και αποχρώσεις, που μόνο μια *ανάλυση αυτών των εμπειρικά δεδομένων συνθηκών* μπορεί να συλλάβει» (*Κεφάλαιο*, τ. III, *MEW*, 25, 800).

Το κείμενο αυτό, καθώς και πολλά άλλα, εκφράζουν πλήρως τον προαναφερθέντα θεωρητικό πραγματισμό. Αν το πάρουμε κατά λέξη, θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε τη μελέτη των «βασικών συνθηκών», που συμπίπτουν με τη δομή του τρόπου παραγωγής, ως θεωρητική μελέτη, και να πούμε πως η ανάλυση των εμπειρικών συνθηκών είναι εμπειρική ανάλυση.

Αυτό όμως που στοχάζεται εδώ ο Μαρξ, είναι απλούστατα το εγχείρημα που ανέλυσα στην αρχή, λέγοντας ότι η πρώτη κίνηση μιας επιστήμης της ιστορίας είναι να εξαλείψει τη *συνέχεια* της ιστορίας, στην οποία βασίζεται η αδυναμία χάραξης καθαρών «τομών», και να συγκροτήσει την ιστορία ως επιστήμη ασυνεχών τρόπων παραγωγής, ως επιστήμη μιας παραλλαγής. Ο Μαρξ στοχάζεται αυτή την κίνηση αποκαθιστώντας τη συνέχεια ως πραγματική αναφορά, αναφορά στην πραγματικότητα της ιστορίας, και κάνοντας την ασυνέχεια ιδιότητα της έννοιας γενικά. Έτσι, το πρόβλημα *εντοπισμού* του αντικειμένου που επιστήμη του είναι η επιστήμη του τρόπου παραγωγής, δεν τίθεται στην ίδια τη θεωρία: η θεωρία είναι μόνο παραγωγή μοντέλων. Το πρόβλημα τίθεται στα σύνορα της θεωρίας, ή ακριβέστερα, μας υποχρεώνει να υποθέσουμε πως η θεωρία έχει σύνορα και εκεί βρίσκεται ένα υποκείμενο της γνώσης. «Hic

Rhodus, hic salta»: πρέπει να εγκαταλείψει τη θεωρητική ανάλυση και να τη συμπληρώσει με την «εμπειρική» ανάλυση, δηλαδή με την επισήμανση πραγματικών αντικειμένων που όντως υπακούουν στους νόμους που εκφράστηκαν. Τότε το πρόβλημα που τίθεται είναι ένα και το αυτό: να συγκεντρωθούν τα παραδείγματα που πραγματώνουν το μοντέλο με «άπειρες αποχρώσεις», και να δειχθούν οι μεταβάσεις από τον ένα τρόπο παραγωγής στον άλλο: να πούμε πού εφαρμόζεται η έννοια ενός μόνο τρόπου παραγωγής και πού πρέπει να εφαρμόσουμε διαδοχικά τις έννοιες δύο τρόπων παραγωγής. Και στις δύο περιπτώσεις παραμένει ένα κατάλοιπο που δίνεται ως μη αναγώγιμο εμπειρικό στοιχείο (η προφάνεια μιας διαπίστωσης, σε τελευταία ανάλυση: ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής είναι αφενός ένα σύστημα σχέσεων ανάμεσα στον εργαζόμενο, στα μέσα παραγωγής κ.λπ., ως προς τον θεωρητικό ορισμό, και αφετέρου ο «δικός μας» τρόπος παραγωγής, ως προς τον εντοπισμό του). Αν όμως προσπαθήσουμε να παραμείνουμε στη θεωρία, να μην πηδήξουμε, τότε το κατάλοιπο αυτό παρουσιάζεται στην πραγματικότητα ως κενό, ως κάτι που *πρέπει να στοχαστούμε, και* ωστόσο είναι απόλυτα αδύνατο να το στοχαστούμε με τη βοήθεια της *μόνης* θεωρητικής έννοιας «τρόπος παραγωγής».

Θεληματικά οδηγήθηκα σ' αυτό το ακραίο συμπέρασμα και στα κείμενα που μπορούν να το στηρίξουν, αφήνοντας κατά μέρος όλα όσα στο ίδιο το *Κεφάλαιο* μπορεί να μας φανούν ως ανάλυση της μετάβασης από τον ένα τρόπο παραγωγής στον άλλο, δηλαδή ως λύση του προβλήματος του εντοπισμού, ως ανάλυση του *σχηματισμού* του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, και ως ανάλυση της *αποσύνθεσής* του. Το έκανα για να υπογραμμίσω εξαρχής το ότι χρειαζόμαστε πραγματικά μια *δευτέρα έννοια* στο ίδιο θεωρητικό επίπεδο με την έννοια τρόπος παραγωγής, το ίδιο «αφηρημένη» θα λέγαμε, για να συγκροτηθεί μια θεωρία της ιστορίας ως διαδοχή τρόπων παραγωγής. Τη χρειαζόμαστε γιατί η έννοια τρόπος παραγωγής, όπως αναπτύχθηκε ως εδώ, αγνόησε τη *διαδοχή*. Δεν μπορέσαμε να προσδιορίσουμε τι είναι ο τρόπος παραγωγής παρά μόνο φανερώνοντας τη μοναδικότητα των μορφών του, τον ειδικό *συνδυασμό* που συνδέει τα στοιχεία κάθε συνδυασμού: εργαζόμενος, μέσα παραγωγής, μη εργαζόμενος κ.λπ. Για να μην προδικάσουμε τη

συνέχεια, ας πούμε ότι ο ιστορικός υλισμός, αν ήταν μόνο αυτή η έννοια, δεν θα μπορούσε να στοχαστεί στο ίδιο θεωρητικό επίπεδο τη μετάβαση από τον ένα συνδυασμό στον άλλο.

Πρέπει κατά συνέπεια να διαβάσουμε όλες τις αναλύσεις του Μαρξ που αφορούν τον σχηματισμό και την αποσύνθεση ενός τρόπου παραγωγής αναζητώντας αυτή τη δεύτερη έννοια, είτε βρίσκεται εκφρασμένη ρητά, είτε πρέπει να αποσπασθεί. Δεν μπορούμε όμως να θεωρήσουμε αυτές τις αναλύσεις ως απλές περιγραφές. Καίτοι ο Μαρξ αφήνει διφορούμενα που μας επιτρέπουν να διαβάζουμε σε ορισμένους όρους του μια θεωρία «μοντέλων», μας προειδοποιεί ότι εκεί θα βρούμε πολλές δυσκολίες.

Αν ξαναγυρίσουμε στο *Κεφάλαιο*, για να προσπαθήσουμε να διαβάσουμε σ' αυτό τη θεωρία μετάβασης από τον ένα τρόπο παραγωγής στον άλλο, βρίσκουμε αρχικά μια έννοια που εμφανίζεται ως η ίδια η έννοια της ιστορικής συνέχειας: είναι η έννοια της αναπαραγωγής. Η θεωρία της αναπαραγωγής φαίνεται πραγματικά να εξασφαλίζει έναν τριπλό σύνδεσμο ή μια τριπλή συνέχεια:

– τον σύνδεσμο των διαφόρων οικονομικών υποκειμένων, εδώ των ατομικών κεφαλαίων, που αποτελούν στην πραγματικότητα μια μόνη «διασύνδεση» ή μια μόνη κίνηση. Η μελέτη της αναπαραγωγής του κεφαλαίου είναι μελέτη αυτής της διαπλοκής, της διασύνδεσης:

«Ωστόσο, οι κύκλοι των ατομικών κεφαλαίων διαπλέκονται, αλληλοπροϋποτίθενται και αλληλοπροσδιορίζονται και ακριβώς αυτή η διαπλοκή (*Verschlingung*) συνθέτει την κίνηση του συνόλου του κοινωνικού κεφαλαίου» (*Κεφάλαιο*, τ. II, *MEW*, 24, 353).

Μόνο με αφαίρεση λοιπόν μπορούμε να συλλάβουμε την κίνηση ενός ατομικού κεφαλαίου, με μια παραμορφωτική αφαίρεση, αφού η συνολική κίνηση είναι πιο σύνθετη από το απλό άθροισμα.

– τον σύνδεσμο των διαφόρων επιπέδων της κοινωνικής δομής, αφού η αναπαραγωγή επάγεται μονιμότητα των μη οικονομικών συνθηκών της παραγωγικής διαδικασίας, ιδίως των νομικών συνθηκών: στο κεφάλαιο του *Κεφαλαίου* που αναφέρεται στη *Γένεση της γαιοπροσόδου*, ο Μαρξ δείχνει ότι η θέσπιση ενός δικαίου που αντιστοιχεί στις πραγματικές σχέσεις παραγωγής είναι απλό αποτέλεσμα της επανάληψης της παραγωγικής διαδικασίας, της αναπαραγωγής. Ας δούμε το εξής κείμενο:

«Το ηγετικό τμήμα της κοινωνίας έχει συμφέρον να καθαγιάζει ως νόμο την υπάρχουσα κατάσταση πραγμάτων και να σταθεροποιεί διά νόμου τα όρια που χάραξαν η συνήθεια και η παράδοση. Αγνοώντας κάθε άλλο στοιχείο, αυτό συμβαίνει αυτόματα από τη στιγμή που η διαρκής αναπαραγωγή της βάσης της υπάρχουσας κατάστασης και η σχέση που βρίσκεται στο θεμέλιό της παίρνει μια ρυθμισμένη και τακτική μορφή στο χρόνο. Αυτός ο κανόνας και αυτή η ρύθμιση είναι απαραίτητες στιγμές σε κάθε τρόπο παραγωγής που οφείλει να αποκτήσει κοινωνική σταθερότητα και ανεξαρτησία, που να μην εξαρτάται από την απλή τύχη ή αυθαιρεσία. Αποκτά αυτή τη μορφή με σταθερές σχέσεις τόσο της διαδικασίας παραγωγής όσο και των αντίστοιχων κοινωνικών σχέσεων μέσα από την ίδια την απλή επανάληψη της αναπαραγωγής. Όταν η αναπαραγωγή αυτή κρατήσει αρκετό χρόνο, παγιώνεται ως συνήθεια και παράδοση και τελικά εξαγιάζεται ως ρητός νόμος...» (*Κεφάλαιο*, τ. III, *MEW*, 25, 801-802).

– τέλος, η αναπαραγωγή εξασφαλίζει την ίδια τη διαδοχική συνέχεια της παραγωγής, που στηρίζει τα πάντα. Η παραγωγή δεν μπορεί να σταματήσει και η αναγκαστική συνέχεια είναι εγγεγραμμένη στην ταυτότητα των στοιχείων, όπως βγαίνουν από μια παραγωγική διαδικασία για να μπουν σε άλλη: μέσα παραγωγής που ήταν και αυτά προϊόντα, εργαζόμενοι και μη εργαζόμενοι, στους οποίους μοιράστηκαν με ορισμένο τρόπο τα προϊόντα και τα μέσα παραγωγής. Η υλικότητα των στοιχείων στηρίζει τη συνέχεια, αλλά η έννοια της αναπαραγωγής εκφράζει την ειδική της μορφή, γιατί περιέχει τους διαφορετικούς (διαφορικούς) καθορισμούς της ύλης. Μέσα από τις όψεις που αναφέρω, η έννοια εκφράζει τη μια και μόνη επιρροή της δομής που εμφανίζει μια «καλοδεμένη» ιστορία. Στην αρχή του κειμένου της για τη *Συσσωρευση του Κεφαλαίου*, η Ρόζα Λούξεμπουργκ γράφει:

«Η κανονική επανάληψη της παραγωγής είναι η βάση και η γενική συνθήκη της κανονικής κατανάλωσης, και άρα της πολιτιστικής ύπαρξης της ανθρώπινης κοινωνίας, σε όλες τις ιστορικές μορφές της. Με αυτό το νόημα, η έννοια της αναπαραγωγής περιέχει ένα ιστορικό-πολιτιστικό στοιχείο (*ein kulturgeschichtliches Moment*)» (*Η Συσσωρευση του Κεφαλαίου*, γαλ. μετ., σ. 4).

Έτσι, η ανάλυση της αναπαραγωγής φαίνεται πως θέτει κυριολεκτικά

σε κίνηση ό,τι είχαμε δει ως τώρα μόνο με στατική μορφή. Φαίνεται πως συναρθρώνει τα επίπεδα που είχαν απομονωθεί. Επειδή η αναπαραγωγή εμφανίζεται ως γενική μορφή της μονιμότητας των γενικών συνθηκών της παραγωγής, που περιλαμβάνουν σε τελευταία ανάλυση το σύνολο της κοινωνικής δομής, πρέπει να είναι και η μορφή της αλλαγής και της νέας δόμησής τους. Γι' αυτό θα σταθώ στις συνεπαγωγές αυτής της έννοιας περισσότερο απ' ό,τι στις προηγούμενες.

1. Λειτουργία «απλής» αναπαραγωγής

Στις διαδοχικές αναφορές με τον τίτλο «αναπαραγωγή», ο Μαρξ πάντα προτάσσει της έκθεσης της αναπαραγωγής που προσιδιάζει στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, της καπιταλιστικής *συσσώρευσης* (κεφαλαιοποίηση της υπεραξίας) και των συνθηκών της, μια αναφορά στην «απλή αναπαραγωγή». Ο Μαρξ την ονομάζει «αφαίρεση» ή καλύτερα «παράδοση υπόθεση» (*Κεφάλαιο*, τ. II, *MEW*, 24, 394). Μπορούμε να δώσουμε πολλές εξηγήσεις γι' αυτό.

Μπορούμε να σκεφτούμε ότι πρόκειται για μέσο έκθεσης όπου η «απλή» αναπαραγωγή είναι μόνο *απλοποίηση*. Στο βιβλίο II (σχήματα αναπαραγωγής), όπου εκτίθενται οι συνθήκες αναπαραγωγής που αφορούν τις ανταλλαγές ανάμεσα στους διάφορους τομείς της παραγωγής, η ανάγκη για μια τέτοια απλοποίηση είναι αρκετά φανερή. Επιτρέπει την παρουσίαση της γενικής μορφής των δεσμών με τη μορφή εξισώσεων, πριν παρουσιασθεί με τη μορφή *ανισοτήτων*. Η ανισορροπία ή η δυσαναλογία που αποτελεί την κινητήρια δύναμη της συσσώρευσης του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου, γίνεται κατανοητή σε σχέση με ένα απλό σχήμα ισορροπίας.

Μπορούμε να σκεφθούμε ακόμη πως η μελέτη της απλής αναπαραγωγής είναι *ιδιαίτερη περίπτωση*, πράγμα που εν μέρει είναι το ίδιο, στο μέτρο που αυτή η ιδιαίτερη περίπτωση είναι πιο απλή από τη γενική. Τότε όμως δεν θα είχαμε μόνο μια διαδικασία έκθεσης: θα είχαμε τη γνώση της αναπαραγωγικής κίνησης ορισμένων κεφαλαίων, που αρκούνται στη διατήρηση της παραγωγής για ορισμένες περιόδους όπου η συσσώρευση έχει προς στιγμήν σταματήσει.

Μπορούμε τέλος να σκεφθούμε ότι η μελέτη της απλής αναπαραγωγής είναι μελέτη ενός *μέρους*, που είναι αναγκαία αιτία της διευρυμένης αναπαραγωγής. Όποιο και αν είναι το τμήμα της κεφαλαιοποιημένης υπεραξίας, έρχεται πάντοτε να προστεθεί σε μια αυτόματη κεφαλαιοποίηση, την απλή διατήρηση του υπάρχοντος κεφαλαίου. Το μέγεθος της κεφαλαιοποιούμενης υπεραξίας αλλάζει και εξαρτάται από την πρωτοβουλία των καπιταλιστών, φαινομενικά τουλάχιστον. Η απλή αναπαραγωγή δεν μπορεί να μεταβληθεί από τη στιγμή που εξετάζουμε ένα κεφάλαιο με δεδομένο μέγεθος, χωρίς να πάψει ο καπιταλιστής να είναι καπιταλιστής, ακριβώς στο μέτρο που ελαττώνεται το κεφάλαιο. Γι' αυτό η μελέτη της απλής αναπαραγωγής έχει ενδιαφέρον καθαυτή (ο Μαρξ γράφει: «Από τη στιγμή που υπάρχει συσσώρευση, ένα μέρος της το σχηματίζει πάντα η απλή αναπαραγωγή, μπορεί λοιπόν να μελετηθεί καθαυτή και αποτελεί πραγματικό συντελεστή της συσσώρευσης», *Κεφάλαιο*, τ. II, *MEW*, 24, 394), και η συσσώρευση ή διευρυμένη αναπαραγωγή έχει ενδιαφέρον μόνο ακολούθως, ως *συμπλήρωμα* που προστίθεται στην απλή αναπαραγωγή. Να ξεκαθαρίσουμε ότι αυτό το συμπλήρωμα δεν μπορεί να προστεθεί κατά βούληση: πρέπει να υπακούει σε συνθήκες μεγέθους που εξαρτώνται από την τεχνική σύνθεση του κεφαλαίου. Μπορεί επομένως να παρουσιάζει διαλείψεις στη χρήση του. Η απλή αναπαραγωγή, αντίθετα, είναι αυτόνομη, συνεχής και αυτόματη.

Όλες αυτές οι εξηγήσεις δεν είναι εσφαλμένες ούτε ασυμβίβαστες μεταξύ τους. Ωστόσο, αφήνουν χώρο για μια διαφορετική εξήγηση που έχει πολύ περισσότερο ενδιαφέρον για μας. Βέβαια, στο *Κεφάλαιο* ο Μαρξ μας παρουσιάζει αμέσως την έννοια της αναπαραγωγής μέσα από τις μορφές της συσσώρευσης του κεφαλαίου, ή ακριβέστερα, αφού θέλουμε να περιλάβουμε την «απλή» και τη «διευρυμένη» αναπαραγωγή, μέσα από τις μορφές *κεφαλαιοποίησης του προϊόντος*, και μας εισάγει κατευθείαν σε μια ποσοτική προβληματική. Πρόκειται για την ανάλυση των συνθηκών πραγμάτωσης ενός πρακτικού στόχου, για τον καπιταλιστή ή για το σύνολο των καπιταλιστών: πώς θα αυξηθεί η κλίμακα της παραγωγής, η κλίμακα της εκμετάλλευσης, η ποσότητα της ιδιοποιούμενης υπεραξίας. Αυτό υποθέτει, τουλάχιστον καταρχήν, τη δυνατότητα πρακτικής *επιλογής* ανάμεσα στην απλή αναπαραγωγή και στη μεγέθυνση. Στην πραγματικότητα

Étienne Balibar

1. – ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ «ΑΠΛΗΣ» ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗΣ

Στις διαδοχικές αναφορές με τον τίτλο «αναπαραγωγή», ο Μαρξ πάντα προτάσσει της έκθεσης της αναπαραγωγής που προσιδιάζει στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, της καπιταλιστικής *συσσώρευσης* (κεφαλαιοποίηση της υπεραξίας) και των συνθηκών της, μια αναφορά στην «απλή αναπαραγωγή». Ο Μαρξ την ονομάζει «αφαίρεση» ή καλύτερα «παράδοση υπόθεση» (*Κεφάλαιο*, τ. II, MEW, 24, 394). Μπορούμε να δώσουμε πολλές εξηγήσεις γι' αυτό.

Μπορούμε να σκεφτούμε ότι πρόκειται για *μέσο έκθεσης* όπου η «απλή» αναπαραγωγή είναι μόνο *απλοποίηση*. Στο βιβλίο II (σχήματα αναπαραγωγής), όπου εκτίθεται οι συνθήκες αναπαραγωγής που αφορούν τις ανταλλαγές ανάμεσα στους διάφορους τομείς της παραγωγής, η ανάγκη για μια τέτοια απλοποίηση είναι αρκετά φανερή. Επιτρέπει την παρουσίαση της γενικής μορφής των δεσμών με τη μορφή εξισώσεων, πριν παρουσιασθεί με τη μορφή *ανισοτήτων*. Η ανισορροπία ή η δυσαναλογία που αποτελεί την κινητήρια δύναμη της συσσώρευσης του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου, γίνεται κατανοητή σε σχέση με ένα απλό σχήμα ισορροπίας.

Μπορούμε να σκεφθούμε ακόμη πως η μελέτη της απλής αναπαραγωγής είναι *ιδιαίτερη περίπτωση*, πράγμα που εν μέρει είναι το ίδιο, στο μέτρο που αυτή η ιδιαίτερη περίπτωση είναι πιο απλή από τη γενική. Τότε όμως δεν θα είχαμε μόνο μια διαδικασία έκθεσης: θα είχαμε τη γνώση της αναπαραγωγικής κίνησης ορισμένων κεφαλαίων, που αρκούνται στη διατήρηση της παραγωγής για ορισμένες περιόδους όπου η συσσώρευση έχει προς στιγμήν σταματήσει.

Μπορούμε τέλος να σκεφθούμε ότι η μελέτη της απλής αναπαραγωγής είναι μελέτη ενός *μέρους*, που είναι αναγκαία αιτία της διευρυμένης αναπαραγωγής. Όποιο και αν είναι το τμήμα της κεφαλαιοποιημένης υπεραξίας, έρχεται πάντοτε να προστεθεί σε μια αυτόματη κεφαλαιοποίηση, την απλή διατήρηση του υπάρχοντος κεφαλαίου. Το μέγεθος της κεφαλαιοποιούμενης υπεραξίας αλλάζει και εξαρτάται από την πρωτοβουλία των καπιταλιστών, φαινομενικά τουλάχιστον. Η απλή αναπαραγωγή δεν μπορεί να μεταβληθεί από τη στιγμή που εξετάζουμε ένα κεφάλαιο με δεδομένο μέγεθος, χωρίς να πάρει ο καπιταλιστής να είναι καπιταλιστής, ακριβώς στο μέτρο που ελαττώνεται το κεφάλαιο. Γι αυτό η μελέτη της απλής αναπαραγωγής έχει ενδιαφέρον καθαυτή (ο Μαρξ γράφει: «Από τη στιγμή που υπάρχει συσσώρευση, ένα μέρος της το σχηματίζει πάντα η απλή αναπαραγωγή, μπορεί λοιπόν να μελετηθεί καθαυτή και αποτελεί πραγματικό συντελεστή της συσσώρευσης», *Κεφάλαιο*, τ. II, MEW, 24, 394), και η συσσώρευση ή διευρυμένη αναπαραγωγή έχει ενδιαφέρον μόνο ακολούθως, ως *συμπλήρωμα* που προστίθεται στην απλή αναπαραγωγή. Να ξεκαθαρίσουμε ότι αυτό το συμπλήρωμα δεν μπορεί να προστεθεί κατά βούληση: πρέπει να υπακούει σε συνθήκες μεγέθους που εξαρτώνται από την τεχνική σύνθεση του κεφαλαίου. Μπορεί επομένως να παρουσιάζει διαλείψεις στη χρήση του. Η απλή αναπαραγωγή, αντίθετα, είναι αυτόνομη, συνεχής και αυτόματη.

Όλες αυτές οι εξηγήσεις δεν είναι εσφαλμένες ούτε ασυμβίβαστες μεταξύ τους. Ωστόσο, αφήνουν χώρο για μια διαφορετική εξήγηση που έχει πολύ περισσότερο ενδιαφέρον για μας. Βέβαια, στο *Κεφάλαιο* ο Μαρξ μας παρουσιάζει αμέσως την έννοια της αναπαραγωγής μέσα από τις μορφές της συσσώρευσης του κεφαλαίου, ή ακριβέστερα, αφού θέλουμε να περιλάβουμε την «απλή» και τη «διευρυμένη» αναπαραγωγή, μέσα από τις μορφές *κεφαλαιοποίησης του προϊόντος*, και μας εισάγει κατευθείαν σε μια ποσοτική προβληματική. Πρόκειται για την ανάλυση των συνθηκών πραγμάτωσης ενός πρακτικού στόχου, για τον καπιταλιστή ή για το σύνολο των καπιταλιστών: πώς θα αυξηθεί η κλίμακα της παραγωγής, η κλίμακα της εκμετάλλευσης, η ποσότητα της ιδιοποιούμενης υπεραξίας. Αυτό υποθέτει, τουλάχιστον καταρχήν, τη δυνατότητα πρακτικής *επιλογής* ανάμεσα στην απλή αναπαραγωγή και στη μεγέθυνση. Στην πραγματικότητα όμως, θα ανακαλύψουμε πως η επιλογή είναι απατηλή, ψευδής και εικονική, αν εξετάσουμε το σύνολο του κεφαλαίου. Δεν υπάρχει εναλλακτική λύση. Υπάρχουν μόνο πραγματικές συνθήκες της διευρυμένης αναπαραγωγής. *Η υπόθεση της απλής αναπαραγωγής*, μας λέει ο Μαρξ, *είναι ασυμβίβαστη με την καπιταλιστική παραγωγή*, «πράγμα που δεν αποκλείει όμως ότι στο βιομηχανικό κύκλο 10-11 ετών μια χρονιά μπορεί να έχει μικρότερη συνολική παραγωγή από την προηγούμενη, ότι επομένως δεν υπάρχει καν απλή αναπαραγωγή σε σχέση με την προηγούμενη χρονιά» (*Κεφάλαιο*, τ. II, MEW, 24, 515). Αυτό σημαίνει με απλά λόγια ότι η εννοιολογική διάκριση ανάμεσα στην απλή αναπαραγωγή και στη συσσώρευση δεν καλύπτει τις ποσοτικές διακυμάνσεις της συσσώρευσης, που εξαρτώνται από διάφορες περιστάσεις (που αναλύει ο Μαρξ) και είναι αποτελέσματα του γενικού νόμου της καπιταλιστικής συσσώρευσης.

«Η απλή αναπαραγωγή στην ίδια κλίμακα εμφανίζεται ως αφαίρεση, με την έννοια ότι από τη μεριά, στο καπιταλιστικό σύστημα η απουσία συσσώρευσης ή αναπαραγωγής σε διευρυμένη κλίμακα είναι παράδοξη υπόθεση, και από την άλλη οι συνθήκες στις οποίες πραγματοποιείται η παραγωγή δεν μένουν απόλυτα ίδιες (όπως υποθέσαμε) στα διάφορα έτη ... Η αξία του ετήσιου προϊόντος μπορεί να μειωθεί και το άθροισμα των αξιών χρήσης να μένει το ίδιο. Η αξία μπορεί να μένει η ίδια και το άθροισμα των αξιών χρήσης να μειώνεται. Το άθροισμα των αξιών και το άθροισμα των αξιών χρήσης που αναπαράγονται μπορεί να μειώνονται ταυτόχρονα. Όλα αυτά σημαίνουν ότι η αναπαραγωγή μπορεί να πραγματοποιείται σε πιο ευνοϊκές από πριν συνθήκες, ή σε πιο δύσκολες που μπορεί να έχουν ως αποτέλεσμα μια ατελή αναπαραγωγή, *ελαττωματική*. Όλα αυτά αφορούν μόνο την ποσοτική πλευρά των διαφορών στοιχείων της αναπαραγωγής, όχι όμως το ρόλο που παίζουν τα στοιχεία στη συνολική διαδικασία, ως αναπαραγόμενο κεφάλαιο ή αναπαραγόμενο εισόδημα» (Κεφάλαιο, τ. II, MEW, 24, 393-394).

Όταν στην πορεία της συσσώρευσης συναντούμε μια «απλή» αναπαραγωγή, $I (\mu+\nu) = II\sigma$ (κάτι που δεν εκφράζει άλλωστε, από οικονομική άποψη, κατάσταση ισορροπίας, αλλά κρίσης), η συνάντηση αυτή έχει ακριβώς την έννοια της συνάντησης, της σύμπτωσης, δηλαδή δεν έχει καμιά ιδιαίτερη θεωρητική σημασία. Το ίδιο συμβαίνει αν εξετάσουμε την αναπαραγωγή ενός ατομικού κεφαλαίου, που μπορεί να είναι διευρυμένη, απλή ή λιγότερο από απλή, μπορεί να έχει ανώτερο, ίσο ή κατώτερο ρυθμό συσσώρευσης σε σχέση με τον ρυθμό συσσώρευσης του κοινωνικού κεφαλαίου συνολικά κλπ. Οι διακυμάνσεις αυτές δεν επιφέρουν καμιά εννοιολογική διαφορά, ακριβώς με τον ίδιο τρόπο και για τον ίδιο λόγο που οι διακυμάνσεις της τιμής των εμπορευμάτων δεν είναι παρά τιμές: μπορεί να συμβεί ένα εμπόρευμα να πουληθεί «στην αξία του», αλλά αυτό είναι σύμπτωση. Σύμπτωση που είναι άλλωστε αδύνατο να εντοπισθεί ως γενικός κανόνας, δηλαδή να μετρηθεί: μόνο οι τιμές εκτιμώνται στην ανταλλαγή των εμπορευμάτων και όχι οι αξίες. Και στις δύο περιπτώσεις, ο Μαρξ μας παρουσιάζει με την ακίνδυνη μορφή «προσωρινής υπόθεσης» που μοιραία θα αρθεί («οι τιμές των προϊόντων συμπίπτουν με τις αξίες τους», «οι συνθήκες της αναπαραγωγής μένουν οι ίδιες») μια σημαντική εννοιολογική διάκριση ανάμεσα σε δύο επίπεδα της δομής, ορθότερα ανάμεσα στη δομή και στα αποτελέσματά της. Η υπόθεση των «αμετάβλητων συνθηκών» δεν είναι ανάλυση των αποτελεσμάτων, αλλά των ίδιων των συνθηκών.

Έτσι, φτάσαμε να αναζητούμε μια άλλη εξήγηση για το διχασμό της ανάλυσης της αναπαραγωγής, και τη βρίσκουμε σε μια σειρά ενδείξεις που μας δίνει ο Μαρξ, όπως η ακόλουθη:

«Το παράδειγμα του πάγιου κεφαλαίου σε συνθήκες αναπαραγωγής σε σταθερή κλίμακα είναι εντυπωσιακό. Ένα από τα επιχειρήματα που προτιμούν οι οικονομολόγοι για να εξηγούν τις κρίσεις είναι η ανισορροπία στην παραγωγή πάγιου και κυκλοφορούντος κεφαλαίου. Δεν γνωρίζουν ότι μια τέτοια ανισορροπία μπορεί και πρέπει να παράγεται με την απλή διατήρηση του πάγιου κεφαλαίου, ότι μπορεί και πρέπει να παράγεται υποθέτοντας μια ιδανική κανονική παραγωγή, όταν υπάρχει απλή αναπαραγωγή του ήδη λειτουργούντος κοινωνικού κεφαλαίου» (bei Voraussetzung einer idealen Normalproduktion) (Κεφάλαιο, τ. II, MEW, 24, 465).

Αυτή η ιδανική «κανονική» παραγωγή είναι προφανώς η παραγωγή στην έννοιά της, η παραγωγή όπως τη μελετά ο Μαρξ στο Κεφάλαιο, η παραγωγή για την οποία λέει ότι παίρνει τον «κανόνα» ή τον «ιδανικό μέσο όρο». Πριν να είναι απλοποίηση για την έκθεση, πριν να είναι μελέτη μιας ιδιαίτερης περίπτωσης, που όπως είδαμε δεν έχει θεωρητική σημασία, πριν να είναι στοιχείο που επιτρέπει την ποσοτική ανάλυση της κεφαλαιοποιημένης αξίας και της προέλευσης των διαφορών μερών της, η «απλή αναπαραγωγή» συνιστά ανάλυση των γενικών μορφικών συνθηκών κάθε αναπαραγωγής. Και πριν να είναι έκθεση της γενικής μορφής των σχέσεων ανάμεσα στους διάφορους τομείς της παραγωγής, με τη μαθηματική έννοια του όρου, αποτελεί έκθεση της «μορφής» της αναπαραγωγικής διαδικασίας, με την έννοια που δώσαμε πιο πάνω στην «καπιταλιστική μορφή» ενός τρόπου παραγωγής.

Πραγματικά, αυτό είναι το νόημα της πρώτης έκθεσης της «απλής αναπαραγωγής» (Βιβλίο I, κεφ. 21 του Κεφαλαίου). Ο Μαρξ ξεκινά από τον ορισμό της αναπαραγωγής ως απλής επανάληψης της άμεσης παραγωγικής διαδικασίας, όπως αναλύθηκε προηγουμένως, και γράφει:

«Η απλή αναπαραγωγή (...), είναι μόνο απλή επανάληψη της διαδικασίας παραγωγής στην ίδια κλίμακα. Ωστόσο, αυτή η επανάληψη ή συνέχεια της διαδικασίας αποτυπώνει ορισμένα νέα χαρακτηριστικά ή καλύτερα (oder vielmehr) *εξαφανίζει τα φαινομενικά χαρακτηριστικά που παρουσίαζε ως μεμονωμένη πράξη* (die Scheincharaktere seines nur vereinzeltten Vorgangs)» (Κεφάλαιο, τ. I, MEW, 23, 592).

Η ουσία λοιπόν της απλής αναπαραγωγής δεν έγκειται στο ότι ολόκληρη η υπεραξία καταναλώνεται μη παραγωγικά αντί να κεφαλαιοποιείται κατά ένα μέρος, αλλά στην αποκάλυψη της ουσίας με την άρση των

ψευδαισθήσεων, στη δύναμη της επανάληψης που φωτίζει αναδρομικά τη φύση της «πρώτης» παραγωγικής διαδικασίας (ο Μαρξ γράφει στο χειρόγραφο *Μορφές προκαπιταλιστικής*: «η αληθινή φύση του κεφαλαίου παρουσιάζεται μόνο στο τέλος του δεύτερου κύκλου»).

Η οπτική της επανάληψης ενέχει το ενδεχόμενο μιας αυταπάτης, που μπορεί να μας κάνει να χάσουμε το νήμα του στοχασμού του Μαρξ σ' αυτό το σημείο. Πρόκειται για την επιθυμία να ακολουθήσουμε το κεφάλαιο στις διαδοχικές του «πράξεις», να καταλάβουμε τι συμβαίνει όταν, μετά τον «πρώτο» παραγωγικό κύκλο, το κεφάλαιο επιχειρεί να διατρέξει το «δεύτερο». Έτσι, αντί να εμφανισθεί ως γνώση των καθορισμών της ίδιας της παραγωγικής διαδικασίας, η αναπαραγωγή εμφανίζεται ως *συνέχεια* της παραγωγής, ως συμπλήρωμα στην ανάλυση της παραγωγής. Έτσι, η ανάλυση του κεφαλαίου φαίνεται να ακολουθεί κατά βήμα τη μοίρα ενός αντικειμένου, του κεφαλαίου: κατά την αναπαραγωγή, το κεφάλαιο συναντά άλλα κεφάλαια στην αγορά, η ελευθερία κινήσεων του καταργείται (δεν μπορεί να αυξάνεται με αυθαίρετες αναλογίες γιατί το συναγωνίζονται άλλα κεφάλαια). Φαίνεται τότε ότι η κίνηση του κοινωνικού κεφαλαίου δεν είναι το άθροισμα των κινήσεων των ατομικών κεφαλαίων, αλλά η ιδιαίτερη σύνθετη κίνηση που ονομάσαμε «*διασύνδεση*». Αυτός είναι για παράδειγμα ο δρόμος που μας παρακινεί να ακολουθήσουμε η αρχή της *Συσσώρευσης του κεφαλαίου*, της Ρόζα Λούξεμπουργκ, ξεκινώντας από το γράμμα του Μαρξ («Κατά γράμμα, αναπαραγωγή σημαίνει απλά επανάληψη ...») και αναζητώντας τις νέες *συνθήκες* που ενέχει η αναπαραγωγή σε σχέση με την παραγωγή. Το προαναφερθέν απόσπασμα του Μαρξ μας δείχνει ότι πρόκειται, αντίθετα, για τις *ίδιες συνθήκες*, που πρώτα ίσχυαν σιωπηρά (είχαν μεταβληθεί και παραμορφωθεί στα μάτια των φορέων της παραγωγής ως «φαινομενικά χαρακτηριστικά» και είναι παρούσες στο κείμενο του Μαρξ για την «άμεση» παραγωγική διαδικασία με μορφή «υπόθεσης» ή «προϋποθέσεων» που έγιναν δεκτές).

Στην πραγματικότητα πρόκειται για μια πράξη πιο σύνθετη από την απλή επανάληψη. Στο κείμενο του Μαρξ, η απλή αναπαραγωγή ταυτίζεται από την αρχή με την εξέταση του *συνόλου της κοινωνικής παραγωγής*. Η κίνηση που αίρει τη φαινομενικότητα που γέννησε η μελέτη της άμεσης παραγωγικής διαδικασίας, φαινομενικότητα που είναι επίσης αυτό που «φαντάζονται» ο καπιταλιστής και ο εργάτης (*Κεφάλαιο*, τ. III, MEW, 25, 13: «die Vorstellung des Kapitalisten»), είναι ταυτόχρονα «επανάληψη» και μετάβαση στο κεφάλαιο ως ολότητα:

«Η κατάσταση αλλάζει όταν δεν εξετάζουμε τον ατομικό καπιταλιστή και τον ατομικό εργάτη, αλλά την καπιταλιστική τάξη και την εργατική τάξη, *όχι τη μεμονωμένη διαδικασία παραγωγής του εμπορεύματος*, αλλά την καπιταλιστική παραγωγή στη ροή της και στην κοινωνική της έκταση» (*Κεφάλαιο*, τ. I, MEW, 23, 597).

Η ανάλυση του Βιβλίου II θα δείξει προφανώς, με λεπτομέρειες, ότι η ανάλυση της επανάληψης (της διαδοχής των παραγωγικών κύκλων) και η ανάλυση του κεφαλαίου, ως μορφή του συνόλου της παραγωγής, εξαρτώνται η μία από την άλλη. Όμως η ενότητα αυτή είναι και εδώ παρούσα. «Η μεμονωμένη πράξη παραγωγής» χαρακτηρίζεται δύο φορές αρνητικά: ως κάτι που δεν επαναλαμβάνεται και ως έργο ατόμου. Ας το πούμε καλύτερα: «μεμονωμένη πράξη» σημαίνει ότι λέμε δύο φορές το ίδιο πράγμα. Από τη στιγμή που αίρεται η απομόνωση δεν έχουμε να κάνουμε με μια *πράξη*, δηλαδή δεν έχουμε να κάνουμε πια με ένα υποκείμενο, με μια σκόπιμη δομή μέσων και σκοπών, αν είναι αλήθεια αυτό που λέει ο Μαρξ στην *Εισαγωγή* του 1857, ότι «το να εξετάζουμε την κοινωνία ως μοναδικό υποκείμενο, σημαίνει ότι την εξετάζουμε από λάθος άποψη – θεωρησιακά» (MEW, 13, 625). Δεν πρόκειται λοιπόν σ' αυτή την ανάλυση να ακολουθήσουμε τη διαδικασία της αναπαραγωγής, να προσπαθήσουμε πραγματικά – και εικονικά – να «επαναλάβουμε» την παραγωγική διαδικασία.

Αυτή η πράξη ανάλυσης συναντάται στην *Εισαγωγή* του 1857 στην *Κριτική της πολιτικής οικονομίας* παράλληλα με τη συγκριτική ανάλυση των τρόπων παραγωγής. Δεν πρόκειται πλέον για διαπίστωση των παραλλαγών του «συνδυασμού» των «σχέσεων παραγωγής» και των «παραγωγικών δυνάμεων», αλλά για εξέταση, όπως λέει ο Μαρξ, «των γενικών καθορισμών της παραγωγής σε δεδομένο κοινωνικό στάδιο», δηλαδή της σχέσης ανάμεσα στην *ολότητα* της κοινωνικής παραγωγής και τις ιδιαίτερες μορφές της (κλάδους) σε μια *δοσμένη συγχρονία*. Ο όρος αυτός είναι ήδη σαφής, αφού η ανάλυση της «επανάληψης» της παραγωγής, της συνέχειας της παραγωγής σε μια σειρά κύκλων εξαρτάται από την ανάλυση της παραγωγής στο σύνολό της, της παραγωγής ως ολότητας (Totalität). Ολοκλήρωση λοιπόν υπάρχει μόνο στην εκάστοτε κατάσταση καταμερισμού της κοινωνικής εργασίας σε δεδομένη στιγμή, και όχι στην ατομική περιπέτεια των κεφαλαίων. Αυτό εκφράζει ο Μαρξ λέγοντας ότι η ανάλυση της αναπαραγωγής αντιμετωπίζει την κοινωνική παραγωγή αποκλειστικά ως προς το *αποτέλεσμά* της («Αν εξετάσουμε ως προς το αποτέλεσμά της την ετήσια λειτουργία του κοινωνικού κεφαλαίου ...», *Κεφάλαιο*, τ. II, MEW, 24, 391). Το αποτέλεσμα είναι, όπως ξέρουμε, η

συνολική παραγωγή και η κατανομή της στους διάφορους τομείς: η πράξη λοιπόν που το φανερώνει δεν είναι μια τομή στην κίνηση των διαφόρων κλάδων παραγωγής, των διαφόρων κεφαλαίων, σε μια στιγμή που διαλέχθηκε αναφορικά με έναν κοινό εξωτερικό χρόνο, ώστε να εξαρτάται καταρχήν και κατά την πραγμάτωσή της από αυτή την κίνηση. Είναι πράξη όπου η ιδιαίτερη κίνηση των κεφαλαίων, η κίνηση της παραγωγής σε καθένα από τα τμήματά της, παραβλέπεται εντελώς, καταργείται και δεν διατηρείται με κανένα τρόπο. Ο Μαρξ, από την πολύ γενική πρώτη έκθεση της απλής αναπαραγωγής (Βιβλίο Ι) μέχρι το σύστημα των σχημάτων αναπαραγωγής (Βιβλίο ΙΙ), θεμελιώνει την ανάλυση της αναπαραγωγής σ' αυτό το μετασχηματισμό της διαδοχής σε *συγχρονία*, σε «ταυτοχρονία» (σύμφωνα με τον όρο του: Gleichzeitigkeit). Κατά παράδοξο τρόπο, η συνέχεια της κίνησης της παραγωγής βρίσκει την έννοιά της στην ανάλυση ενός συστήματος *συγχρονικών* εξαρτήσεων: η διαδοχή των κύκλων των ατομικών κεφαλαίων και η *διασύνδεσή* τους εξαρτώνται από αυτό. Σ' αυτό το «αποτέλεσμα» *ξεχνιέται αναγκαστικά η κίνηση που το προκάλεσε, «σβήνει» η προέλευση (ist ihre Herkunft ausgeloscht)* (Κεφάλαιο, τ. ΙΙ, MEW, 24, 113).

Η μετάβαση λοιπόν από την μεμονωμένη πράξη, από την άμεση παραγωγική διαδικασία, στην *επανάληψη*, στο *σύνολο* του κοινωνικού κεφαλαίου, στο *αποτέλεσμα*, σημαίνει ότι εγκαθιστάμεθα σε μια εικονική *συγχρονία* όλων των κινήσεων, ορθότερα, για να χρησιμοποιήσουμε μια θεωρητική μεταφορά του Μαρξ, *σε ένα πεδίο* επίπεδο, εικονικό, όπου έχουν καταργηθεί όλες οι κινήσεις, όπου όλες οι στιγμές της παραγωγικής διαδικασίας προβάλλονται δίπλα-δίπλα με τους δεσμούς εξάρτησής τους. Την κίνηση αυτής της μετάβασης περιγράφει ο Μαρξ για πρώτη φορά στο κεφάλαιο του Βιβλίου Ι που αναφέρεται στην «απλή αναπαραγωγή».

2. –Η ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ

Μπορούμε τώρα να απαριθμήσουμε τις «φαινομενικότητες» (Scheincharaktere) που διαλύονται με αυτή την πράξη:

Αρχικά η φαινομενικότητα του χωρισμού και της σχετικής ανεξαρτησίας των διαφόρων «στιγμών» της παραγωγής εν γένει: χωρισμός της παραγωγής καθαυτής και της κυκλοφορίας, της παραγωγής και της ατομικής κατανάλωσης, της παραγωγής και της κατανομής των μέσων παραγωγής και κατανάλωσης. Αν εξετάσουμε μια «μεμονωμένη πράξη» παραγωγής, ή και ένα πλήθος από τέτοιες «πράξεις», όλες αυτές οι στιγμές μοιάζουν να ανήκουν σε *άλλη σφαίρα* και όχι στην παραγωγή (είναι ο όρος που συχνά χρησιμοποιεί ο Μαρξ). Η κυκλοφορία ανήκει στην *αγορά* όπου παρουσιάζονται τα εμπορεύματα κατά την «έξοδο» από την παραγωγή, χωρίς να υπάρχει βεβαιότητα πως θα πωληθούν πραγματικά. Η ατομική κατανάλωση είναι ιδιωτική πράξη που τοποθετείται πέρα και από την ίδια τη σφαίρα της κυκλοφορίας:

«Η παραγωγική και η ατομική κατανάλωση του εργαζόμενου ξεχωρίζουν πλήρως. Στην πρώτη δρα ως κινητήρια δύναμη του κεφαλαίου και ανήκει στον καπιταλιστή, στη δεύτερη ανήκει στον εαυτό του και εκπληρώνει *ζωτικές* λειτουργίες έξω από την παραγωγική διαδικασία. Αποτέλεσμα της μιας είναι η ζωή του καπιταλιστή, της άλλης η ζωή του ίδιου του εργάτη» (Κεφάλαιο, τ. Ι, MEW, 23, 596-597).

Η διανομή των μέσων παραγωγής και των μέσων κατανάλωσης εμφανίζεται ως τυχαία *απαρχή* της παραγωγής ή ως εισόδημα (και τότε περνά στη σφαίρα της κατανάλωσης).

«*Η εισαγωγική πράξη* (der einleitende Akt), η πράξη της κυκλοφορίας: αγορά και πώληση της εργατικής δύναμης, θεμελιώνεται η ίδια σε μια διανομή των στοιχείων παραγωγής που προηγείται και προϋποτίθεται στη διανομή των κοινωνικών προϊόντων, δηλαδή στο χωρισμό της εργατικής δύναμης, ως εμπόρευμα του εργαζόμενου, από τα μέσα παραγωγής, ως ιδιοκτησία των μη εργαζόμενων». (Κεφάλαιο, τ. ΙΙ, MEW, 24, 385).

Η ανάλυση της αναπαραγωγής δείχνει ότι αυτές οι στιγμές δεν έχουν σχετική αυτονομία, δεν έχουν δικούς τους νόμους, αλλά καθορίζονται από τους νόμους της παραγωγής. Αν εξετάσουμε το σύνολο του κοινωνικού κεφαλαίου ως προς το *αποτέλεμά* του, η σφαίρα της κυκλοφορίας εξαφανίζεται ως «σφαίρα», αφού όλες οι ανταλλαγές είναι προκαθορισμένες από τη διαίρεση των τομέων της παραγωγής και από την υλική φύση της παραγωγής τους. Η ατομική κατανάλωση του εργάτη και του καπιταλιστή προκαθορίζεται και αυτή από τη φύση και την ποσότητα των μέσων κατανάλωσης που παράγει το συνολικό κοινωνικό κεφάλαιο: ενώ ένα μέρος του ετήσιου προϊόντος «προορίζεται από την αρχή για την παραγωγική κατανάλωση» (τ. Ι, MEW, 23, 591), ένα άλλο μέρος προορίζεται από την αρχή (von Haus aus) για την ατομική κατανάλωση. Τα *όρια*, ανάμεσα στα οποία κυμαίνεται η ατομική κατανάλωση, εξαρτώνται από την εσωτερική σύνθεση του κεφαλαίου και είναι καθορισμένα κάθε στιγμή.

«Η ατομική κατανάλωση του εργάτη, είτε γίνεται μέσα είτε έξω από το εργαστήριο, εργοστάσιο κλπ.,

μέσα ή έξω από τη διαδικασία εργασίας αποτελεί στιγμή (Moment) της παραγωγής και αναπαραγωγής του κεφαλαίου, όπως ακριβώς και το καθάρισμα των μηχανών, είτε γίνεται κατά τη διάρκεια της εργασιακής διαδικασίας είτε σε ορισμένα διαλείμματα» (Κεφάλαιο, τ. I, MEW, 23, 597).

Τέλος, η διανομή των μέσων παραγωγής και κατανάλωσης ή κατανομή των διαφόρων στοιχείων, δεν εμφανίζεται πια ως συμπτωματικό γεγονός: μόλις καταναλώσει το ισοδύναμο του ημερομισθίου του, ο εργάτης βγαίνει από την παραγωγική διαδικασία όπως μπήκε, χωρίς ιδιοκτησία, και ο καπιταλιστής επίσης: ως ιδιοκτήτης των προϊόντων της εργασίας που περιλαμβάνουν νέα μέσα παραγωγής. Η παραγωγή καθορίζει διαρκώς την ίδια διανομή.

Προκύπτει έτσι ότι ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής καθορίζει τον τρόπο κυκλοφορίας, κατανάλωσης και διανομής. Γενικότερα, η ανάλυση της αναπαραγωγής δείχνει πως *κάθε τρόπος παραγωγής καθορίζει τους τρόπους κυκλοφορίας, διανομής και κατανάλωσης ως στιγμές της ενότητάς του*.

Κατόπιν, η ανάλυση της αναπαραγωγής εξαλείφει τη φαινομενικότητα που αναφέρεται στην «αρχή» της παραγωγικής διαδικασίας, τη φαινομενικότητα της «ελεύθερης» σύμβασης ανάμεσα στον εργάτη και στον καπιταλιστή που ανανεώνεται κάθε φορά, τη φαινομενικότητα που κάνει το μεταβλητό κεφάλαιο «προκαταβολή» του καπιταλιστή στον εργαζόμενο (που υπολογίζεται στο προϊόν, δηλαδή στο «τέρμα» της παραγωγικής διαδικασίας). Με μια λέξη, όλες τις φαινομενικότητες που φαίνεται να ξανακάνουν *τυχαία* τη συνάντηση του εργάτη και του καπιταλιστή, του ενός απέναντι στον άλλο, στην αγορά, ως πωλητή και αγοραστή εργατικής δύναμης. Η αναπαραγωγή φανερώνει τα «αόρατα νήματα» που αλυσοδέδουν το μισθωτό στην καπιταλιστική τάξη.

«Η καπιταλιστική παραγωγική διαδικασία αναπαράγει ... τις συνθήκες που αναγκάζουν διαρκώς τον εργάτη να πουλά την εργατική του δύναμη για να ζήσει, και επιτρέπουν πάγια στον καπιταλιστή να την αγοράζει για να πλουτίσει. Δεν τους φέρνει πια η τύχη τον έναν απέναντι στον άλλο στην αγορά εμπορευμάτων, ως πωλητή και αγοραστή. Είναι η *μηχανή περιστροφής* (die Zwickmuhle) της ίδιας της διαδικασίας που ξαναρίχνει πάντα τον πρώτο στην αγορά εμπορευμάτων ως πωλητή της εργατικής του δύναμης και μετασχηματίζει το προϊόν του πάντα σε μέσο αγοράς για τον δεύτερο. Στην πραγματικότητα ο εργαζόμενος ανήκει στην καπιταλιστική τάξη πριν ακόμη πωληθεί στον ατομικό καπιταλιστή». (Κεφάλαιο, τ. I, MEW 23, 603).

Ταυτόχρονα, η αναπαραγωγή εξαφανίζει τη φαινομενικότητα που δημιουργεί την εντύπωση ότι η καπιταλιστική παραγωγή απλά εφαρμόζει τους νόμους της εμπορευματικής παραγωγής, δηλαδή την *ανταλλαγή ισοδυνάμων*. Κάθε αγοραπωλησία εργατικής δύναμης είναι συναλλαγή τέτοιας μορφής, αλλά η συνολική κίνηση της καπιταλιστικής παραγωγής εμφανίζεται ως κίνηση δια της οποίας η καπιταλιστική τάξη ιδιοποιείται διαρκώς, χωρίς αντίστοιχο ισοδύναμο, ένα μέρος από το προϊόν που δημιουργεί η εργατική τάξη. Σ' αυτή την κίνηση δεν υπάρχει ούτε αρχή ούτε τέλος (τεμαχισμός που κάλυπτε και δήλωνε η νομική δομή της σύμβασης, ορθότερα της σύμβασης «ορισμένου χρόνου»), δηλαδή δεν υπάρχει πια μεμονωμένη δομή της συνάντησης των στοιχείων της παραγωγής. Τα στοιχεία της παραγωγής δεν έχουν πια ανάγκη, με την έννοια που μας δίνει η ανάλυση της αναπαραγωγής, να συναντώνται γιατί είναι *πάντοτε ήδη* συγκεντρωμένα.

Έτσι, η απλή αναπαραγωγή εξαφανίζει και τη φαινομενικότητα της *μεμονωμένης πράξης* στην παραγωγική διαδικασία: της πράξης που φορείς της θα ήταν άτομα, που μετασχηματίζουν τα πράγματα σε καθορισμένες συνθήκες που τα υποχρεώνουν κατόπιν να καθιστούν αυτά τα πράγματα εμπορεύματα και υπεραξία για τον καπιταλιστή. Σ' αυτή τη φαινομενικότητα τα άτομα διατηρούσαν την ταυτότητά τους, όπως και το κεφάλαιο έμοιαζε ως ποσό αξίας που διατηρείται σε όλες τις διαδοχικές πράξεις παραγωγής¹.

Αντιστοίχως αυτά τα υλικά στοιχεία, με την ειδικότητα της υλικής τους φύσης και με τη διαφορική κατανομή των φυσικών ιδιοτήτων στους παραγωγικούς κλάδους και στα κεφάλαια που τους συνθέτουν, εκφράζουν τώρα τις συνθήκες της κοινωνικής αναπαραγωγικής διαδικασίας. Έτσι, η αναπαραγωγή αποκαλύπτει ότι τα πράγματα που έχουν στα χέρια τους οι φορείς της παραγωγής μεταβάλλονται χωρίς αυτοί να το καταλαβαίνουν, χωρίς να μπορούν να καταλάβουν αν θεωρούν την παραγωγική διαδικασία ως πράξη ατόμου. Έτσι ακριβώς αλλάζουν και αυτά τα άτομα και στην πραγματικότητα είναι μόνο *αντιπρόσωποι τάξεων*. Επομένως, αυτές οι τάξεις δεν είναι αθροίσματα ατόμων, που δεν θα μπορούσαν να αλλάξουν: δεν μπορούμε να δημιουργήσουμε μια τάξη προσθέτοντας άτομα όσο και αν προχωρήσουμε στην άθροιση. Οι

1 «Η εντύπωση του καπιταλιστή ότι καταναλώνει το προϊόν της ξένης απλήρωτης εργασίας και λαμβάνει την αρχική αξία του κεφαλαίου δεν αλλάζει τίποτε στο πράγμα. Μετά από μερικά χρόνια το κεφάλαιο που ιδιοποιήθηκε είναι ίσο με το άθροισμα της υπεραξίας που ιδιοποιήθηκε χωρίς ισοδύναμο αντάλλαγμα και η ποσότητα αξίας που κατανάλωσε ισούται με την αρχική κεφαλαιακή αξία. Εξάλλου έχει στα χέρια του ένα κεφάλαιο το μέγεθος του οποίου δεν μεταβλήθηκε, ένα μέρος του, κτίρια, μηχανές κλπ. υπήρχε ήδη όταν άρχισε τις εργασίες του. Αλλά εδώ πρόκειται για την αξία του κεφαλαίου και όχι για τα υλικά συστατικά του τμήματα» (Κεφάλαιο, τ. I, MEW 23, 594-595).

τάξεις είναι *λειτουργίες της συνολικής παραγωγικής διαδικασίας*. Δεν είναι υποκείμενα της διαδικασίας, αλλά καθορίζονται από τη μορφή της.

Ακριβώς στα κεφάλαια του Βιβλίου I που αναφέρονται στην αναπαραγωγή, βρίσκουμε όλες τις εικόνες που χρησιμοποιεί ο Μαρξ για να μας κάνει να συλλάβουμε τον τρόπο ύπαρξης των *υποστηριγμάτων* (Trager) της δομής, των φορέων της παραγωγικής διαδικασίας. Σ' αυτή τη σκηνή της αναπαραγωγής, όπου τα πράγματα αποκαλύπτονται «στο φως της μέρας» και αλλάζουν ριζικά όψη (*ganz anders aussehen*), τα άτομα *βαδίζουν με μάσκα* («η οικονομική μάσκα του καπιταλιστή λοιπόν – *die ökonomische Charaktermaske der Kapitalisten* – προσκολλάται σε έναν άνθρωπο μόνο όσο το χρήμα του λειτουργεί σταθερά ως κεφάλαιο» (*Κεφάλαιο*, τ. I, MEW, 23, 592): *δεν είναι παρά μάσκες*.

Στις αναλύσεις αυτές ο Μαρξ μας δείχνει την κίνηση της μετάβασης (*όμως αυτή η μετάβαση είναι ρήξη, ριζική καινοτομία*) από την έννοια της παραγωγής ως πράξη, ως αντικειμενοποίηση ενός ή περισσοτέρων υποκειμένων, στην έννοια της παραγωγής χωρίς υποκείμενο, που καθορίζει ορισμένες τάξεις ως λειτουργίες της. Η κίνηση αυτή, που ο Μαρξ αποδίδει αναδρομικά στον Κεναί (στον οποίο «οι αναρίθμητες ατομικές πράξεις της κυκλοφορίας συνδυάζονται αμέσως στη μαζική τους κίνηση που είναι κοινωνικά χαρακτηριστική: κυκλοφορία ανάμεσα σε μεγάλες κοινωνικές τάξεις με καθορισμένες οικονομικές λειτουργίες» – *Κεφάλαιο*, τ. II, MEW, 24, 359), είναι παραδειγματικά ολοκληρωμένη στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, αλλά ισχύει γενικά για κάθε τρόπο παραγωγής. Σε αντίθεση με την κίνηση *αναγωγής*, και ακολούθως *σύστασης* που χαρακτηρίζει την υπερβατική παράδοση της κλασικής φιλοσοφίας, πραγματοποιεί κατευθείαν μια επέκταση που αποκλείει κάθε πιθανότητα να είναι η παραγωγή πράξη υποκειμένων, το πρακτικό τους *cogito*. Περικλείει τη δυνατότητα, που μόνο υπαινικτικά μπορούμε να αναφέρουμε εδώ, σχηματισμού μιας νέας φιλοσοφικής έννοιας της παραγωγής εν γένει.

Μπορούμε να συνοψίσουμε τα παραπάνω, λέγοντας ότι η αναπαραγωγή αντικαθιστά και μετασχηματίζει τα πράγματα, αλλά ταυτόχρονα διατηρεί επ' αόριστον τις *σχέσεις*. Αυτές οι σχέσεις προφανώς είναι οι σχέσεις που ο Μαρξ ονομάζει «κοινωνικές», είναι οι σχέσεις που διαγράφονται, «προβάλλονται» στο εικονικό πεδίο που αναφέραμε². Ο ίδιος ο όρος υπάρχει στον Μαρξ:

«Αυτή η φυσική δύναμη της εργασίας εμφανίζεται ως ικανότητα αυτοσυντήρησης του κεφαλαίου στο οποίο είναι ενσωματωμένη, ακριβώς όπως οι κοινωνικές παραγωγικές δυνάμεις εμφανίζονται ως ιδιότητες του κεφαλαίου και η συνεχής ιδιοποίηση της υπεραξίας από τον καπιταλιστή ως συνεχής αυτοαξιοποίηση του κεφαλαίου. Όλες οι δυνάμεις της εργασίας *προβάλλονται* (*projektieren sich*) ως δυνάμεις του κεφαλαίου, όπως ακριβώς όλες οι μορφές αξίας του εμπορεύματος προβάλλονται ως μορφές του χρήματος» (*Κεφάλαιο*, τ. I, MEW, 23, 633-634).

Οι σχέσεις που ανακαλύφθηκαν με αυτό τον τρόπο αλληλοσυνεπάγονται: ιδίως οι σχέσεις ιδιοκτησίας και οι σχέσεις πραγματικής ιδιοποίησης («παραγωγικές δυνάμεις») στη σύνθετη ενότητά τους. Περιλαμβάνουν τις «στιγμές» που πριν ξεχωρίζαμε (παραγωγή, κυκλοφορία, διανομή, κατανάλωση), σε μια αναγκαία και πλήρη ενότητα. Περιλαμβάνουν επίσης όλα όσα εμφανίστηκαν στην πορεία της ανάλυσης της άμεσης παραγωγικής διαδικασίας ως «προϋποθέσεις», αναγκαίες «συνθήκες» για να μπορεί η παραγωγική διαδικασία να εκπληρώνεται με τη μορφή που περιγράψαμε: για παράδειγμα, στην καπιταλιστική παραγωγή, η αυτονομία της οικονομικής βαθμίδας ή οι νομικές μορφές που αντιστοιχούν στις μορφές της εμπορευματικής ανταλλαγής, δηλαδή μια κάποια αντιστοιχία ανάμεσα στις διάφορες βαθμίδες της κοινωνικής δομής. Είναι αυτό που θα

2 Ορίζονται από τον Μαρξ στο Βιβλίο I στην έννοιά τους (και όχι σε όλα τα αποτελέσματά τους) με την ανάλυση του αφηρημένου αντικειμένου που ο Μαρξ ονομάζει «τμήμα του κοινωνικού κεφαλαίου ταγμένο στην αυτονομία». Πρέπει να εννοήσουμε εδώ, όπως παρατηρεί ο Εσταμπλέ, όχι μια εταιρεία ή μια πραγματική επιχείρηση καπιταλιστικής μορφής, αλλά ένα φανταστικό κεφάλαιο, αναγκαία παραγωγικό που εκπληροί όλες τις λειτουργίες που ασκούν ιστορικά τα διάφορα κεφάλαια (εμπορικό, τοκοφόρο κλπ.). Ο καταμερισμός του κοινωνικού κεφαλαίου είναι μια ιδιότητα ουσίας: μπορούμε λοιπόν να παραστήσουμε *το κεφάλαιο με ένα κεφάλαιο*.

Από την πλευρά τους, οι αναλύσεις της αναπαραγωγής στο Βιβλίο II, τρίτο τμήμα (αναπαραγωγή και κυκλοφορία του κοινωνικού κεφαλαίου συνολικά) που επιτρέπουν τα σχήματα της αναπαραγωγής και άρα τη μαθηματική τυποποίηση της οικονομικής ανάλυσης, εξηγούν με ποιο μηχανισμό εξασφαλίζεται η αναπαραγωγή των κοινωνικών σχέσεων υποβάλλοντας την ποσοτική και ποιοτική σύνθεση του συνολικού κοινωνικού προϊόντος σε σταθερές συνθήκες. Αλλά αυτές οι δομικές συνθήκες δεν είναι ειδικές στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής: στη θεωρητική τους μορφή δεν ενέχουν καμιά αναφορά στην κοινωνική μορφή της διαδικασίας παραγωγής, στη μορφή του προϊόντος («αξία») ούτε στον τύπο κυκλοφορίας του κοινωνικού προϊόντος που ενέχουν («ανταλλαγή») ούτε στο συγκεκριμένο πεδίο που υποστηρίζει αυτή την κυκλοφορία («αγορά»). Επ' αυτού παραπέμπω κυρίως στις πρόσφατες εργασίες του Σ. Μπετελέμ και στις κριτικές παρατηρήσεις του σε *Problemes de planification*, n. 9, Ecole pratique des Hautes Etudes. Σημείωση του 1967.

μπορούσαμε να ονομάσουμε «συνοχή» της δομής όπως εμφανίζεται στην ανάλυση της αναπαραγωγής. Θα μπορούσαμε επίσης να πούμε πως το εννοιολογικό ζεύγος παραγωγή-αναπαραγωγή περιέχει στη θεωρία του Μαρξ τον ορισμό της *δομής* που εξετάζεται στην ανάλυση ενός τρόπου παραγωγής.

Στο επίπεδο που ιδρύει η ανάλυση της αναπαραγωγής, η παραγωγή δεν είναι παραγωγή πραγμάτων, αλλά παραγωγή και διατήρηση κοινωνικών σχέσεων. Ο Μαρξ, στο τέλος του κεφαλαίου για την απλή αναπαραγωγή, γράφει:

«Η καπιταλιστική παραγωγική διαδικασία λοιπόν, θεωρούμενη στη συνοχή της (*Zusammenhang*) ή ως διαδικασία αναπαραγωγής, δεν παράγει μόνο εμπόρευμα, ούτε μόνο υπεραξία, παράγει και αναπαράγει την ίδια την κεφαλαιακή σχέση, αφενός τον καπιταλιστή και αφετέρου το μισθωτό». (*Κεφάλαιο*, τ. I, MEW, 23, 603-604).

Η διατύπωση αυτή επαναλαμβάνεται στο τέλος του έργου, όταν ο Μαρξ εντοπίζει τη σχέση των τάξεων με τις διάφορες μορφές εισοδημάτων:

«Εξάλλου, όταν ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής προϋποθέτει την ύπαρξη αυτής της ορισμένης κοινωνικής δομής μορφής των όρων παραγωγής, την αναπαράγει ασταμάτητα. Δεν παράγει μόνο τα υλικά προϊόντα, αλλά παράγει διαρκώς και τις σχέσεις παραγωγής με τις οποίες συντελείται η παραγωγή, επομένως αναπαράγει και τις αντίστοιχες σχέσεις διανομής» (*Κεφάλαιο*, τ. III, MEW, 25, 886).

Το ίδιο ισχύει για οποιονδήποτε τρόπο παραγωγής. Κάθε τρόπος παραγωγής αναπαράγει ακατάπαυστα τις κοινωνικές σχέσεις παραγωγής που προϋποθέτει η λειτουργία του. Ο Μαρξ το είχε ήδη πει στο χειρόγραφο *Μορφές προκαπιταλιστικής* ορίζοντας εδώ ως μοναδικό (αντί να πει «όχι μόνο...») αποτέλεσμα της παραγωγής την παραγωγή και αναπαραγωγή των αντίστοιχων κοινωνικών σχέσεων:

«Η ιδιοκτησία, λοιπόν, σημαίνει εξαρχής, και αυτό ισχύει για τις ασιατικές, σλαβικές, αρχαίες, γερμανικές μορφές της, τη σχέση του εργαζόμενου υποκειμένου – που παράγεται ή αναπαράγεται – με τις συνθήκες της παραγωγής ή αναπαραγωγής του, ενόσω είναι δικές του συνθήκες. Γι' αυτό λοιπόν, θα έχουμε διαφορετικές μορφές, ανάλογα με τις συνθήκες αυτής της παραγωγής. Η ίδια η παραγωγή έχει ως σκοπό την αναπαραγωγή του παραγωγού μέσα και μαζί με τις αντικειμενικές συνθήκες ύπαρξής του» (*Grundrisse*, 395).

Τι σημαίνει αυτή η διπλή «παραγωγή»;

Ας σημειώσουμε πρώτα ότι μας δίνει το κλειδί για μερικές διατυπώσεις του Μαρξ που μπόρεσαν να θεωρηθούν, όχι χωρίς βιασύνη, ως βασικές θέσεις του ιστορικού υλισμού. Επειδή δεν έχουμε έναν πλήρη ορισμό των όρων τους, δόθηκαν αρκετά διαφορετικές ερμηνείες. Για παράδειγμα, οι διατυπώσεις του Προλόγου της *Συμβολής*, στις οποίες αναφερθήκαμε στην αρχή: «*Στην κοινωνική παραγωγή της ύπαρξής τους, οι άνθρωποι αποκτούν αναγκαίες, καθορισμένες, ανεξάρτητες από τη θέλησή τους σχέσεις ... γι' αυτό η ανθρωπότητα αναλαμβάνει πάντα καθήκοντα που μπορεί να εκπληρώσει*» ή ακόμα οι διατυπώσεις που βρίσκουμε στο γράμμα του Ένγκελς στον Μπλοχ: «*εμείς φτιάχνουμε την ιστορία μας, αλλά με προϋποθέσεις και μέσα σε συνθήκες αυστηρά καθορισμένες ...*». Στην πραγματικότητα, εδώ κρίνεται η συνολική φιλοσοφική ερμηνεία του ιστορικού υλισμού: αν πάρουμε αυτή τη διπλή «παραγωγή» κατά γράμμα, δηλαδή αν σκεφτούμε πως τα μετασχηματισμένα αντικείμενα και οι κοινωνικές σχέσεις που στηρίζουν μεταβλήθηκαν ή διατηρήθηκαν, για τον ίδιο λόγο, μέσω της παραγωγικής διαδικασίας, αν τα συγκεντρώσουμε λόγου χάρη σε μια μοναδική έννοια, «πρακτική», δίνουμε στερρά βάση στην ιδέα ότι «οι άνθρωποι φτιάχνουν την ιστορία». Μόνο με μια τέτοια μοναδική, ενοποιημένη έννοια, πρακτική-παραγωγή, μπορεί να έχει θεωρητικό νόημα αυτή η διατύπωση, να είναι άμεσα θεωρητική θέση. (Και να μην είναι μόνο μια στιγμή της ιδεολογικής πάλης ενάντια στο μηχανιστικό υλιστικό ντετερμινισμό). Όμως η έννοια αυτή ανήκει στην πραγματικότητα σε μια ανθρωπολογική αντίληψη της παραγωγής και της πρακτικής, που έχει ως κέντρο τους «ανθρώπους», τα «συγκεκριμένα άτομα» (προπάντων με τη μορφή μαζών), που παράγουν, αναπαράγουν ή μετασχηματίζουν τις συνθήκες της προηγούμενης παραγωγής τους. Σε σχέση με αυτή τη δραστηριότητα, η καταναγκαστική *αναγκαιότητα* των σχέσεων παραγωγής εμφανίζεται μόνο ως μορφή που κατέχει ήδη το αντικείμενο της δραστηριότητάς τους και περιορίζει τις δυνατότητες δημιουργίας μιας νέας μορφής. Η αναγκαιότητα των κοινωνικών σχέσεων είναι απλά έργο της προηγούμενης παραγωγικής δραστηριότητας, που κληροδοτεί αναγκαστικά στην επόμενη ορισμένες συνθήκες παραγωγής.

Όμως η προηγούμενη ανάλυση της αναπαραγωγής μας δείχνει πως αυτή η διπλή παραγωγή οφείλει να ληφθεί με *δύο διαφορετικές σημασίες*: παίρνοντας κατά γράμμα την έκφραση της ενότητάς της, αναπαράγουμε τη *φαινομενικότητα* που παρουσιάζει την παραγωγική διαδικασία ως μεμονωμένη πράξη, κλεισμένη στους καθορισμούς του *προηγούμενου* και του *επόμενου*. Μεμονωμένη πράξη αφού οι μόνοι δεσμοί της με τις άλλες παραγωγικές πράξεις στηρίζονται στη δομή της γραμμικής χρονικής συνέχειας, όπου *δεν μπορεί να υπάρξει*

διακοπή (ενώ στην *εννοιολογική* ανάλυση της αναπαραγωγής αυτοί οι δεσμοί στηρίζονται, όπως είδαμε, στη δομή ενός *χώρου*). Μόνο η «παραγωγή πραγμάτων» μπορούμε να θεωρηθεί ως δραστηριότητα τέτοιου τύπου, γιατί περιέχει ήδη σχεδόν ολοκληρωμένη την έννοια της μεμονωμένης πράξης στους καθορισμούς της «πρώτης» ύλης και του «τελειωμένου» προϊόντος. Αλλά η «παραγωγή των κοινωνικών σχέσεων» είναι παραγωγή πραγμάτων και ατόμων *μέσω των κοινωνικών σχέσεων*, παραγωγή όπου τα άτομα πρέπει να παράγουν και τα πράγματα να παράγονται με ειδική μορφή που καθόρισαν οι κοινωνικές σχέσεις. Είναι δηλαδή καθορισμός των λειτουργιών της κοινωνικής παραγωγικής διαδικασίας, που είναι διαδικασία χωρίς υποκείμενο. Οι λειτουργίες αυτές δεν είναι άτομα, όπως και τα προϊόντα, στο επίπεδο της αναπαραγωγής, δεν είναι πράγματα. Η (ανα)παραγωγή, δηλαδή η κοινωνική παραγωγή στην έννοιά της, δεν παράγει λοιπόν, με τη στενή έννοια, τις κοινωνικές σχέσεις, αφού είναι δυνατή μόνο υπό τον όρο ότι υπάρχουν αυτές οι κοινωνικές σχέσεις. Από την άλλη πλευρά όμως δεν παράγει ούτε εμπορεύματα με την έννοια που θα παρήγαγε πράγματα που, *κατόπιν*, δέχονται έναν κοινωνικό χαρακτηρισμό του συστήματος των οικονομικών σχέσεων που τα περιβάλλει, αντικείμενα που κατόπιν «*συσχετίζονται*» με άλλα πράγματα και με ανθρώπους. Η παραγωγή παράγει μόνο *πράγματα (πάντοτε ήδη) χαρακτηρισμένα, μόνο ενδείξεις σχέσεων*.

Η διατύπωση του Μαρξ επομένως («η παραγωγική διαδικασία δεν παράγει μόνο υλικά αντικείμενα αλλά και κοινωνικές σχέσεις» *δεν είναι σύζευξη, είναι διάζευξη*: ή έχουμε να κάνουμε με την παραγωγή πραγμάτων ή με την (ανα)παραγωγή κοινωνικών σχέσεων παραγωγής. Πρόκειται για δύο έννοιες, της «φαινομενικότητας» και της αποτελεσματικότητας της δομής του τρόπου παραγωγής. Σε αντίθεση με την παραγωγή των πραγμάτων, η παραγωγή των κοινωνικών σχέσεων δεν υπόκειται στον καθορισμό του προηγούμενου και του επόμενου, του «πρώτου» και του «δεύτερου». Ο Μαρξ γράφει πως «κάθε κοινωνική παραγωγική διαδικασία είναι ταυτόχρονα και αναπαραγωγική διαδικασία. Οι συνθήκες της παραγωγής είναι και συνθήκες της αναπαραγωγής» και ταυτόχρονα είναι οι συνθήκες που αναπαράγει η αναπαραγωγή: με αυτή την έννοια η «πρώτη» παραγωγική διαδικασία (με καθορισμένη μορφή) είναι *ήδη και πάντα αναπαραγωγική διαδικασία*. Για την παραγωγή, αν την πάρουμε στην έννοιά της, δεν υπάρχει «πρώτη» παραγωγική διαδικασία. Πρέπει λοιπόν να μετασχηματίσουμε όλους τους καθορισμούς που αφορούν την παραγωγή των πραγμάτων: στην παραγωγή των κοινωνικών σχέσεων, ό,τι εμφανιζόταν ως συνθήκη της πρώτης παραγωγής, στην πραγματικότητα καθορίζει *ταυτόσημα όλες τις άλλες παραγωγές*.

«Η συναλλαγή αυτή – πώληση και αγορά της εργατικής δύναμης– που ανήκει στην κυκλοφορία, *δεν εγκαινιάζει* μόνο την παραγωγική διαδικασία, αλλά *καθορίζει σιωπηρά* τον ειδικό της χαρακτήρα» (*Κεφάλαιο, τ. II, MEW, 24, 402*).

Έτσι, η έννοια της αναπαραγωγής δεν είναι μόνο η έννοια της «*συναχής*» της δομής, αλλά και του αναγκαίου καθορισμού της κίνησης της παραγωγής μέσω της μονιμότητας αυτής της δομής. Είναι η έννοια της μονιμότητας των αρχικών στοιχείων μέσα στην ίδια τη λειτουργία του συστήματος, επομένως είναι η έννοια των αναγκαίων συνθηκών της παραγωγής, που *δεν δημιουργήθηκαν από αυτήν*. Είναι αυτό που ο Μαρξ ονομάζει *αιωνιότητα* του τρόπου παραγωγής:

«Αυτή η αδιάκοπη *αναπαραγωγή ή διαιώνιση* (Verewigung) του εργαζόμενου, είναι ο όρος *sine qua non* του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής» (*Κεφάλαιο, τ. I, MEW, 23, 618*).

IV. ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΜΙΑ ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΜΕΤΑΒΑΣΗΣ

Ας επιστρέψουμε στο ερώτημα που θέσαμε πιο πάνω: πώς περνάμε από τον ένα τρόπο παραγωγής στον άλλο; Η ανάλυση της αναπαραγωγής φαίνεται να δημιουργήσει μόνο εμπόδια στη θεωρητική λύση του προβλήματος. Στην πραγματικότητα, μας δίνει τη δυνατότητα να θέσουμε το πρόβλημα με τους αληθινούς του όρους, γιατί υποβάλλει τη θεωρία της μετάβασης σε δύο προϋποθέσεις.

Αρχικά, κάθε κοινωνική παραγωγή είναι ανα-παραγωγή, δηλαδή παραγωγή κοινωνικών σχέσεων με την έννοια που δείξαμε παραπάνω. Κάθε κοινωνική παραγωγή υπόκειται σε δομικές κοινωνικές σχέσεις. Η κατανόηση επομένως της μετάβασης από τον ένα τρόπο παραγωγής στον άλλο δεν μπορεί ποτέ να εμφανιστεί ως παράλογο χάσμα ανάμεσα σε δύο «περιόδους» που υπόκεινται στη λειτουργία μιας δομής, που έχουν δηλαδή εξειδικευμένη έννοια. Η μετάβαση δεν μπορεί να είναι μια στιγμή αποδόμησης, όσο σύντομη και αν είναι. Είναι και αυτή κίνηση που υπόκειται σε μια δομή που πρέπει να αποκαλύψουμε. Μπορούμε λοιπόν να δώσουμε αυστηρή έννοια σ' αυτές τις παρατηρήσεις του Μαρξ (η αναπαραγωγή εκφράζει τη συνέχεια της παραγωγής γιατί δεν μπορεί ποτέ να σταματήσει), παρατηρήσεις που ο Μαρξ παρουσιάζει συχνά ως

«ολοφάνερες αλήθειες», ως «κάτι που και τα βρέφη ξέρουν» (ο εργαζόμενος δεν μπορεί ποτέ να ζήσει «με καθαρό αέρα», «οποιοδήποτε έθνος σταματούσε την εργασία, όχι για μια χρονιά αλλά έστω και για μερικές βδομάδες, θα πέθαινε» – γράμμα στον Κούγκελμαν, 11 Ιουλίου 1868). Οι παρατηρήσεις αυτές σημαίνουν ότι δεν μπορεί να εξαφανιστεί ποτέ η αμετάβλητη δομή της αναπαραγωγής, που παίρνει ιδιαίτερη μορφή σε κάθε τρόπο παραγωγής (η ύπαρξη κεφαλαίων συντήρησης της εργασίας, δηλαδή η διάκριση σε αναγκαία εργασία και υπερεργασία, η κατανομή του προϊόντος σε μέσα παραγωγής και μέσα κατανάλωσης, διάκριση που ο Μαρξ την ονομάζει *έμφυτη*, ή ακόμη, έκφραση φυσικού νόμου, κλπ.). Σημαίνουν ότι οι ίδιες οι μορφές μετάβασης είναι (ιδιαίτερες) «μορφές εκδήλωσης» (Erscheinungsformen) αυτής της γενικής δομής: άρα είναι και αυτές *τρόποι παραγωγής*. Ενέχουν επομένως τις ίδιες συνθήκες με όλους τους τρόπους παραγωγής, και ιδίως κάποια μορφή συνθετότητας των σχέσεων παραγωγής, κάποια μορφή αντιστοιχίας ανάμεσα στα διάφορα επίπεδα της κοινωνικής πρακτικής (θα προσπαθήσω να δείξω ποια). Η ανάλυση της αναπαραγωγής δείχνει ότι αν μπορούμε να διατυπώσουμε την έννοια των τρόπων παραγωγής που ανήκουν στις περιόδους μετάβασης από τον ένα τρόπο παραγωγής στον άλλο, οι τρόποι παραγωγής παύουν να είναι μετέωροι σε έναν ακαθόριστο χρόνο (χώρο): το πρόβλημα του εντοπισμού τους λύνεται αν μπορέσουμε να εξηγήσουμε θεωρητικά πώς διαδέχονται ο ένας τον άλλον, δηλαδή αν μπορέσουμε να γνωρίσουμε στην έννοιά τους τις στιγμές διαδοχής τους.

Όμως από την άλλη πλευρά (δεύτερη συνέπεια), η μετάβαση από τον ένα τρόπο παραγωγής στον άλλο, από τον καπιταλισμό στον σοσιαλισμό λόγου χάρη, δεν μπορεί να συνίσταται στο μετασχηματισμό της δομής μέσω της ίδιας της λειτουργίας της, δηλαδή σε οποιαδήποτε μετάβαση από την ποσότητα στην ποιότητα. Το συμπέρασμα προκύπτει από τα όσα είπαμε για τη διττή σημασία του όρου «παραγωγή» στην ανάλυση της αναπαραγωγής (παραγωγή πραγμάτων και «παραγωγή» κοινωνικών σχέσεων). Το να πούμε ότι η δομή μπορεί να μετασχηματιστεί με την ίδια της τη λειτουργία σημαίνει ότι ταυτίζουμε δύο κινήσεις που προφανώς δεν μπορεί να αναλυθούν με τον ίδιο τρόπο σε σχέση με τη δομή: από τη μια πλευρά η λειτουργία της δομής που στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής παίρνει την ιδιαίτερη μορφή του νόμου της συσσώρευσης. Η κίνηση αυτή υπόκειται στη δομή, *δεν είναι δυνατή παρά με τον όρο της μονιμότητας της δομής*. Στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής συμπίπτει με την «αιώνια» αναπαραγωγή των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων. Αντίθετα, η διαλυτική κίνηση δεν υπόκειται, στην έννοιά της, στις ίδιες «προϋποθέσεις». Φαίνεται ότι είναι κίνηση τελειώς διαφορετικού είδους, αφού *παίρνει τη δομή ως αντικείμενο μετασχηματισμού*. Αυτή η εννοιολογική διαφορά μας δείχνει ότι ο Μαρξ επιμένει, εκεί όπου μια «διαλεκτική λογική» θα έλυne πολύ καλά το πρόβλημα, σε μη διαλεκτικές λογικές αρχές (εννοείται μη εγελιανώς διαλεκτικές): αυτό που αναγνωρίσαμε ξεχωριστό στην ουσία, δεν μπορεί να αποτελέσει την ίδια διαδικασία. Γενικότερα: *η έννοια της μετάβασης (από τον ένα τρόπο παραγωγής στον άλλο) ποτέ δεν θα μπορέσει να είναι μετάβαση της έννοιας (σε άλλη έννοια, μέσω εσωτερικής διαφοροποίησης)*.

Ωστόσο, έχουμε ένα κείμενο όπου ο Μαρξ παρουσιάζει το μετασχηματισμό των σχέσεων παραγωγής ως διαλεκτική διαδικασία άρνησης της άρνησης. Είναι το κείμενο «Ιστορική τάση της καπιταλιστικής συσσώρευσης» (βιβλίο I, κεφ. 32). Αυτό το κείμενο συγκεντρώνει στο ίδιο σχήμα τις αναλύσεις του Μαρξ που αναφέρονται στην προέλευση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής («πρωταρχική συσσώρευση»), στη δική του κίνηση συσσώρευσης και στο τέλος του, που ο Μαρξ ονομάζει εδώ «τάση», με την έννοια που έχει ο όρος στο τρίτο Βιβλίο. Είμαι υποχρεωμένος να ξαναπάρω ξεχωριστά κάθε μία από αυτές τις στιγμές από το σύνολο των αναλύσεων που τους αφιερώνει ο Μαρξ στο *Κεφάλαιο*. Θα ήθελα όμως πρώτα να δείξω την αξιοσημείωτη μορφή αυτού του κειμένου, που οδηγεί ήδη σε ορισμένα συμπεράσματα.

Καταρχήν, ο *συλλογισμός* που ακολουθεί ο Μαρξ σ' αυτό το κείμενο επάγεται ότι *οι δύο μεταβάσεις έχουν την ίδια φύση*. Πρώτη μετάβαση: από την προσωπική ιδιωτική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής που βασίζεται στην προσωπική εργασία («νανοιδιοκτησία των πολλών») στην καπιταλιστική ιδιωτική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής που βασίζεται στην εκμετάλλευση της εργασίας άλλου («γιγοντοιδιοκτησία μερικών»). Πρώτη μετάβαση, πρώτη *απογύμνωση*. Δεύτερη μετάβαση: από την καπιταλιστική ιδιοκτησία στην προσωπική ιδιοκτησία, που βασίζεται στις κατακτήσεις της καπιταλιστικής εποχής, στη συνεργασία και στην κοινή νομή όλων των μέσων παραγωγής και της γης. Δεύτερη μετάβαση, δεύτερη *απογύμνωση*.

Αυτές οι δύο διαδοχικές αρνήσεις έχουν την ίδια μορφή και αυτό συνεπάγεται ότι όλες οι αναλύσεις του Μαρξ για την πρωταρχική συσσώρευση (προέλευση) και για την τάση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, δηλαδή για το ιστορικό του μέλλον, είναι κατ' αρχήν όμοιες. Παρουσιάζουν όμως *στην πραγματικότητα*, όπως θα δούμε, αξιοσημείωτη ανομοιότητα στο *Κεφάλαιο*: η ανάλυση της πρωταρχικής συσσώρευσης εμφανίζεται σχετικά ανεξάρτητη από την καθαυτό ανάλυση του τρόπου παραγωγής, δηλαδή ως ξεχωριστό

κομμάτι «περιγραφικής» ιστορίας σε ένα έργο οικονομικής θεωρίας (για την αντίφαση αυτή παραπέμπω στο προηγούμενο κείμενο του Αλτουσέρ). Αντίθετα, η ανάλυση της ιστορικής τάσης του τρόπου παραγωγής εμφανίζεται ως στιγμή ανάλυσης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, ως ανάπτυξη των εσωτερικών αποτελεσμάτων της δομής. Αυτή η ανάλυση υποβάλλει την ιδέα ότι ο (καπιταλιστικός) τρόπος παραγωγής μετασχηματίζεται «από μόνος του», μέσω της λειτουργίας της δικής του «αντίφασης», δηλαδή της δομής του.

Στο κείμενο για την «Ιστορική τάση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής», οι δύο μετασχηματισμοί ανάγονται σ' αυτόν τον δεύτερο τύπο, κάτι που προκαλεί έκπληξη, αφού το κείμενο αποτελεί το συμπέρασμα της ανάλυσης των μορφών πρωταρχικής συσσώρευσης. Ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής εμφανίζεται επίσης, μέσα από αυτές τις διατυπώσεις, ως αποτέλεσμα της αυθόρμητης εξέλιξης της δομής:

Αυτό το βιομηχανικό καθεστώς των ανεξάρτητων μικρών παραγωγών «γεννά τα υλικά μέσα της ίδιας της διάλυσής του», που περιέχονται στην αντίφασή του (αποκλείει την πρόοδο της παραγωγής) (*Κεφάλαιο*, τ. I, MEW, 23, 789).

Η δεύτερη κίνηση, «η απαλλοτρίωση συντελείται με τη λειτουργία νόμων εγγενών στην ίδια την καπιταλιστική παραγωγή μέσα από τη συγκέντρωση των κεφαλαίων ... η κοινωνικοποίηση της εργασίας και η συγκεντροποίηση των μέσων παραγωγής φτάνουν στο σημείο να γίνονται ασυμβίβαστες με το καπιταλιστικό τους περίβλημα (Hulle) ... Η καπιταλιστική παραγωγή γεννά την ίδια την άρνησή της με την αναγκαιότητα μιας φυσικής διαδικασίας» (στο ίδιο, 791).

Συνοψίζοντας τις αναλύσεις του Μαρξ για το σχηματισμό και τη διάλυση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, οι διατυπώσεις αυτές ισχυρίζονται πως δίνουν την έννοια της μετάβασης που αναζητούμε. Πρέπει λοιπόν να τις αντιπαραβάλλουμε με τις καθαυτό αναλύσεις. Δεν πρέπει όμως να *υπερισχύσει* η φανερή ανομοιότητα αυτών των αναλύσεων απέναντι στην ενότητα που υποθέτει το κείμενο για την «Ιστορική τάση» μέσω των μορφών της «άρνησης της άρνησης»: αντίθετα, πρέπει να *υποταγεί* για να μπορέσουμε να διατυπώσουμε την έννοια της μετάβασης. (Δεν πρόκειται προφανώς να υποστηρίξουμε πως όλες οι μεταβάσεις από τον ένα τρόπο παραγωγής στον άλλο έχουν την ίδια έννοια: η έννοια είναι εξειδικευμένη κάθε φορά, όπως και η έννοια του τρόπου παραγωγής. Όπως όμως όλοι οι ιστορικοί τρόποι παραγωγής εμφανίστηκαν ως μορφές συνδυασμού που είχαν την ίδια φύση, έτσι και οι ιστορικές μεταβάσεις οφείλουν να έχουν έννοιες της ίδιας θεωρητικής φύσης. Αυτή δείχνει το προηγούμενο κείμενο, έστω και αν ισχυρίζεται επίσης ότι έχουν την υφή εσωτερικού διαλεκτικού ξεπεράσματος). Ας εξετάσουμε τις «μεταβάσεις» μια προς μια.

1. –Η ΠΡΩΤΑΡΧΙΚΗ ΣΥΣΣΩΡΕΥΣΗ: ΜΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΑ

Τα κεφάλαια που αφιερώνει ο Μαρξ «στη λεγόμενη πρωταρχική συσσώρευση» (die sogenannte ursprungliche Akkumulation) παρουσιάζονται ως λύση του προβλήματος που γεννήθηκε από τη μελέτη της αναπαραγωγής (καπιταλιστική συσσώρευση) και αφέθηκε προσωρινά κατά μέρος. Η συσσωρευτική κίνηση του κεφαλαίου είναι δυνατή επειδή υπάρχει υπεραξία που επιδέχεται κεφαλαιοποίηση. Η υπεραξία αυτή δεν μπορεί παρά να είναι αποτέλεσμα μιας προηγούμενης παραγωγικής διαδικασίας, και αυτό φαίνεται να συμβαίνει επ' άπειρο. Ωστόσο, σε δεδομένες τεχνικές συνθήκες, είναι εξίσου δεδομένο το ελάχιστο μέγεθος της ποσότητας αξίας που προορίζεται να λειτουργήσει ως κεφάλαιο και η διαίρεσή της σε μεταβλητό και σταθερό κεφάλαιο, και αυτά αποτελούν προϋποθέσεις κάθε απόσπασης υπεραξίας. Η παραγωγή του αρχικού κεφαλαίου λοιπόν, αποτελεί ένα κατώφλι που δεν μπορεί να ξεπεραστεί μόνο με βάση το νόμο της καπιταλιστικής συσσώρευσης.

Στην πραγματικότητα όμως δεν πρόκειται για μέτρημα ενός συνόλου αξιών. Η αναπαραγωγική κίνηση δεν είναι μόνο η διαρκής πηγή κεφαλαιοποιήσιμης υπεραξίας, επιφέρει τη μονιμότητα των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων και είναι δυνατή μόνο υπ' αυτή την προϋπόθεση. Το ζήτημα της πρωταρχικής συσσώρευσης επομένως ανάγεται ταυτόχρονα στο σχηματισμό των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων.

Αυτό που χαρακτηρίζει το μύθο της πρωταρχικής συσσώρευσης στην κλασική οικονομία, είναι η *αναδρομική προβολή* των μορφών της καπιταλιστικής παραγωγής και των μορφών ανταλλαγής και δικαίου που αντιστοιχούν σε αυτή: ισχυριζόμενη ότι το ελάχιστο αρχικό κεφάλαιο αποταμιεύθηκε από τον μέλλοντα καπιταλιστή με βάση το προϊόν της εργασίας του, πριν να πάρει τη μορφή ημερομισθίων και μέσων παραγωγής, η κλασική οικονομία δίνει αναδρομική ισχύ στους νόμους της ανταλλαγής ισοδύναμων και της ιδιοκτησίας του προϊόντος που βασίζεται στη νόμιμη διάθεση του συνόλου των συντελεστών της παραγωγής. Η αναδρομική προβολή δεν εξαρτάται από τη διάκριση σε αναγκαία εργασία και υπερεργασία, και ακολούθως σε ημερομισθίο και κέρδος σε σχέση με ορισμένη ατομική παραγωγή (γιατί οι διακρίσεις αυτές μπορούν συμβατικά να

χρησιμεύσουν για τη διάκριση πολλών τμημάτων του προϊόντος ακόμα και σε μη καπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής, ακόμα και σε τρόπους παραγωγής χωρίς εκμετάλλευση όπου αυτά τα τμήματα δεν αποτελούν εισοδήματα διαφορετικών τάξεων: ο ίδιος ο Μαρξ χρησιμοποιεί π.χ. αυτή τη σύμβαση στο κεφάλαιο του βιβλίου III για τη *Γένεση της γαιοπροσόδου*). Η αναδρομική προβολή εξαρτάται από την ιδέα πως ο σχηματισμός του κεφαλαίου και η ανάπτυξή του αποτελούν τμήματα μιας μοναδικής κίνησης και υπόκεινται σε κοινούς γενικούς νόμους. Η βάση λοιπόν του αστικού μύθου της πρωταρχικής συσσώρευσης είναι, με μια απόλυτα αντεστραμμένη ανάγνωση, ο σχηματισμός του κεφαλαίου μέσω της κίνησης που προσιδιάζει σε μια ιδιωτική παραγωγή που είναι ήδη δυνάμει καπιταλιστική, η αυτογένεση του κεφαλαίου. Θα ήταν ορθότερο να πούμε ότι ολόκληρη η κίνηση του κεφαλαίου (η συσσωρευτική κίνηση) εμφανίζεται ως *μνήμη*: μνήμη μιας αρχικής περιόδου όπου, με την προσωπική του εργασία και την αποταμίευση, ο καπιταλιστής απέκτησε τη δυνατότητα να ιδιοποιείται επ' άοριστον το προϊόν της υπερεργασίας του άλλου. Η μνήμη αυτή είναι καταχωρημένη στη μορφή του αστικού *δικαιώματος ιδιοκτησίας* που θεμελιώνει επ' άοριστον την ιδιοποίηση του προϊόντος της εργασίας στην προϋπάρχουσα ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής.

«Στην αρχή, το δικαίωμα ιδιοκτησίας εμφανίζεται θεμελιωμένο στην προσωπική εργασία. Τουλάχιστον αυτό πρέπει να δεχθούμε αφού μόνο οι ιδιοκτήτες εμπορευμάτων, με ίσα δικαιώματα, έρχονται αντιμέτωποι, και ο μόνος τρόπος απόκτησης ξένου εμπορεύματος είναι η πώληση του δικού σου, και αυτό μπορεί να είναι μόνο προϊόν μιας εργασίας. Η ιδιοκτησία τώρα εμφανίζεται, από την πλευρά του καπιταλιστή, ως δικαίωμα ιδιοποίησης της απλήρωτης εργασίας του άλλου ή του προϊόντος της εργασίας του, και από την πλευρά του εργαζόμενου ως αδυναμία ιδιοποίησης του δικού του προϊόντος. Ο χωρισμός ιδιοκτησίας και εργασίας γίνεται αναγκαία συνέπεια ενός νόμου που, φαινομενικά, ήταν απόρροια της ταύτισής τους». (*Κεφάλαιο*, τ. I, MEW, 23, 612).

Αν υιοθετήσουμε την άποψη της κλασικής οικονομίας, πρέπει να κρατήσουμε τις δύο όψεις αυτού του «νόμου ιδιοποίησης», το ίσο εμπορικό δικαίωμα για όλους (και την υποθετική προσωπική εργασία που προϋποθέτει και επάγεται για λόγους συνοχής) αφενός και την ανταλλαγή δίχως ισοδύναμο αφετέρου, που εκφράζει την ουσία της καπιταλιστικής συσσωρευτικής διαδικασίας. Στον διαρκώς παρόντα χώρο αυτών των δύο μορφών καταχωρείται η μνήμη του τρόπου παραγωγής, η συνεχιζόμενη παρουσία μιας αρχής που είναι ομοιογενής με την παρούσα διαδικασία.

Ξέρουμε ότι πρόκειται για έναν μύθο: ο Μαρξ θέλει να αποδείξει ότι, ιστορικά, τα πράγματα δεν συνέβησαν έτσι. Ταυτόχρονα προκύπτει αυτό που αποκαλεί «απολογητική» λειτουργία του μύθου, που εκφράζεται στη διαιώνιση των οικονομικών κατηγοριών του καπιταλισμού. Θα υποθέσω αυτή η μελέτη είναι γνωστή και θα στρέψω την προσοχή μου στη μορφή της που είναι πολύ αξιοσημείωτη.

Στη μελέτη της «πρωταρχικής συσσώρευσης» (το όνομα διατηρήθηκε, αλλά τώρα δηλώνει μια τελείως διαφορετική διαδικασία), έχουμε ταυτόχρονα *μια ιστορία και μια προϊστορία*. *Ιστορία*: ανακαλύψαμε ότι η αστική θεωρία του πρωταρχικού κεφαλαίου δεν είναι παρά μύθος, αναδρομική κατασκευή, και ακριβέστερα προβολή μιας τωρινής δομής που εκφράζεται με το «νόμο ιδιοποίησης» και βασίζεται στην καπιταλιστική δομή παραγωγής. Φάνηκε λοιπόν, ότι η «μνήμη» που είναι καταχωρημένη σ' αυτό το νόμο ιδιοποίησης, είναι τελείως πλαστή: εκφράζει με τη μορφή παρελθόντος μια τωρινή κατάσταση και το πραγματικό παρελθόν αυτής της κατάστασης έχει άλλη μορφή, τελείως διαφορετική, που απαιτεί ανάλυση. Η μελέτη της πρωταρχικής συσσώρευσης είναι η αντικατάσταση της μνήμης από την ιστορία. *Προϊστορία*: η μελέτη αυτή μας αποκαλύπτει ότι στην προέλευση του κεφαλαίου υπάρχει ένας άλλος κόσμος. Εδώ, η γνώση των νόμων ανάπτυξης του κεφαλαίου δεν χρησιμεύει σε τίποτα, γιατί έχουμε να κάνουμε με μια ολότελα διαφορετική διαδικασία, που δεν υπόκειται στις ίδιες συνθήκες. Παρουσιάζεται λοιπόν μια πλήρης ρήξη που αντανακλάται στη θεωρία, μια ρήξη ανάμεσα στην ιστορία σχηματισμού του κεφαλαίου (των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων) και στην ιστορία του ίδιου του κεφαλαίου. Έτσι, η πραγματική ιστορία των αρχών του καπιταλισμού δεν είναι μόνο διαφορετική από το *μύθο* των αρχών, είναι ταυτόχρονα και διαφορετική ως προς τους όρους και τις αρχές ερμηνείας, από αυτό που εμφανίστηκε σε μας ως *ιστορία* του κεφαλαίου: είναι προϊστορία, δηλαδή ιστορία μιας άλλης εποχής.

Οι καθορισμοί αυτοί με τη σειρά τους, δεν είναι καθόλου άοριστοι και μυστηριώδεις για μας, αφού ξέρουμε πως η άλλη εποχή είναι ακριβώς *άλλος τρόπος παραγωγής*. Ας τον ονομάσουμε φεουδαρχικό τρόπο παραγωγής, για να παρακολουθήσουμε την ιστορική ανάλυση του Μαρξ, χωρίς ωστόσο να δεχτούμε κάποιον αναγκαστικό και μοναδικό νόμο διαδοχής των τρόπων παραγωγής. Τίποτε δεν μας επιτρέπει στην έννοια «τρόπος παραγωγής» να βεβαιώσουμε άμεσα ότι η φύση του είναι η φύση ενός παραλλαγμένου συνδυασμού. Βλέπουμε πως το να αναγνωρίσουμε στην ιστορία των αρχών του κεφαλαίου μια πραγματική προϊστορία,

σημαίνει ταυτόχρονα ότι θέτουμε το πρόβλημα της σχέσης αυτής της προϊστορίας με την ιστορία του φεουδαρχικού τρόπου παραγωγής, που μπορούμε να τον γνωρίσουμε μέσω της έννοιας της δομής του, όπως γίνεται και με τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Με άλλα λόγια, πρέπει να αναρωτηθούμε αν αυτή η προϊστορία είναι η ίδια με την ιστορία του φεουδαρχικού τρόπου παραγωγής, ή απλά εξαρτάται από αυτή, άρα διαφέρει. Το σύνολο των όρων αυτού του προβλήματος συνοψίζεται από τον Μαρξ στο εξής:

«Η κεφαλαιακή σχέση προϋποθέτει το χωρισμό των εργαζομένων και της ιδιοκτησίας στους όρους πραγματοποίησης της εργασίας. Ο χωρισμός αυτός όχι μόνο υπάρχει αλλά και παράγεται σε προοδευτική κλίμακα από τη στιγμή που εγκαθιδρύεται το καπιταλιστικό σύστημα. Η διαδικασία που δημιουργεί λοιπόν την κεφαλαιακή σχέση δεν μπορεί παρά να είναι η διαδικασία χωρισμού του εργαζομένου από την ιδιοκτησία στους όρους εργασίας του, μια διαδικασία που αφενός μετατρέπει τα κοινωνικά μέσα διαβίωσης και παραγωγής σε κεφάλαιο και αφετέρου τους άμεσους παραγωγούς σε μισθωτούς εργάτες. Η λεγόμενη πρωταρχική συσσώρευση δεν είναι παρά η ιστορική διαδικασία χωρισμού του παραγωγού από τα μέσα παραγωγής. Εμφανίζεται ως ‘πρωταρχική’ γιατί ανήκει στην προϊστορία του κεφαλαίου και του τρόπου παραγωγής που του αντιστοιχεί. Η οικονομική δομή της καπιταλιστικής κοινωνίας προέκυψε από την οικονομική δομή της φεουδαρχικής κοινωνίας. Η αποσύνθεσή της μιας εξέλυσε τα στοιχεία της άλλης» (*Κεφάλαιο*, τ. I, MEW, 23, 752-743).

Το πρόβλημα αυτό απασχόλησε πολλές φορές τον Μαρξ σε κείμενα που ακολουθούν την ίδια μέθοδο και που πρέπει να τα συγκεντρώσουμε για να αναλύσουμε το περιεχόμενό τους: στο *Κεφάλαιο*, εκτός από το τμήμα του Βιβλίου I «Η πρωταρχική συσσώρευση», τα κεφάλαια του Βιβλίου III που αφιερώνονται στην *Ιστορική επισκόπηση του εμπορευματικού κεφαλαίου*, στις *Σημειώσεις για την προκαπιταλιστική περίοδο*, στη *Γένεση της καπιταλιστικής γαιοπροσόδου*. Θα δούμε ότι η διασπορά αυτή δεν είναι τυχαία. Το τμήμα που αφιερώνεται στην πρωταρχική συσσώρευση χαρακτηρίζεται από τον Μαρξ σκιαγράφημα, αλλά μπορούμε να μελετήσουμε και διάφορα προπαρασκευαστικά χειρόγραφα που αναφέρονται στο ίδιο θέμα, και ιδίως το *Μορφές προκαπιταλιστικής παραγωγής*.

Όλες αυτές οι μελέτες έχουν κοινή *αναδρομική* μορφή, με μια έννοια που πρέπει να διασαφήσουμε, αφού επικρίνουν τη μορφή αναδρομικής προβολής του αστικού μύθου για την πρωταρχική συσσώρευση. Στο προηγούμενο κείμενο, είναι εντελώς φανερό ότι η μελέτη της πρωταρχικής συσσώρευσης έχει ως οδηγικό νήμα τα ίδια τα στοιχεία που διακρίναμε στην ανάλυση της καπιταλιστικής δομής: τα στοιχεία αυτά είναι εδώ συγκεντρωμένα στο θέμα του «ριζικού χωρισμού του εργαζόμενου από τα μέσα παραγωγής». Η ανάλυση επομένως είναι αναδρομική όχι γιατί προβάλλει προς τα πίσω την ίδια την καπιταλιστική δομή, γιατί προϋποθέτει ακριβώς αυτό που πρέπει να εξηγήσει, αλλά γιατί εξαρτάται από τη γνώση του *αποτελέσματος* της κίνησης. Με αυτό τον όρο αποφεύγει τον εμπειρισμό, την απαρίθμηση των γεγονότων που, απλά, προηγούνται της ανάπτυξης του καπιταλισμού: αποφεύγει την αγοραία περιγραφή, γιατί ξεκινά από τους ουσιαστικούς δεσμούς της δομής, αλλά η δομή αυτή είναι η «τωρινή» (εννοώ τη δομή του καπιταλιστικού συστήματος στην παρούσα λειτουργία του). Η ανάλυση της πρωταρχικής συσσώρευσης λοιπόν, με αυστηρή σημασία, είναι η *γενεαλογία των στοιχείων που αποτελούν τη δομή του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής*. Η κίνηση αυτή είναι ιδιαίτερα σαφής στη δομή του κειμένου *Μορφές προκαπιταλιστικής*, που εξαρτάται από δύο έννοιες: την έννοια *προϋποθέσεις* (Voraussetzungen) του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, που τις στοχαζόμαστε με βάση τη δομή του, και την έννοια *ιστορικές συνθήκες* (historische Bedingungen), στις οποίες πληρούνται αυτές οι προϋποθέσεις. Η σκιαγραφημένη ιστορία των διαφόρων τρόπων παραγωγής σ’ αυτό το κείμενο είναι μάλλον ιστορική *βολιδοσκόπηση* των δρόμων που ακολούθησε η *πραγμάτωση* του χωρισμού του εργαζόμενου από τα μέσα παραγωγής και της συγκρότησης του κεφαλαίου ως διαθέσιμης ποσότητας αξίας, και όχι μια αληθινή ιστορία της διαδοχής των τρόπων παραγωγής και του μετασχηματισμού τους.

Γι’ αυτό το λόγο η ανάλυση της πρωταρχικής συσσώρευσης είναι αποσπασματική: η γενεαλογία δεν γίνεται με βάση ένα συνολικό αποτέλεσμα, αλλά τμηματικά, στοιχείο προς στοιχείο. Και προπάντων αντιμετωπίζει ξεχωριστά το σχηματισμό των δύο κύριων στοιχείων που εισέρχονται στην καπιταλιστική δομή: του «ελεύθερου» εργάτη (ιστορία του χωρισμού του παραγωγού από τα μέσα παραγωγής) και του κεφαλαίου (ιστορία της τοκογλυφίας, του εμπορικού κεφαλαίου, κλπ.). Με αυτούς τους όρους, η ανάλυση της πρωταρχικής συσσώρευσης δεν συμπίπτει και δεν μπορεί ποτέ να συμπέσει με την ιστορία του ή των προηγούμενων τρόπων παραγωγής που γνωρίζουμε μέσω της δομής τους. Η αξεδιάλυτη ενότητα των δύο στοιχείων στην καπιταλιστική δομή καταργείται στην ανάλυση, και δεν αντικαθίσταται από άλλη παρόμοια ενότητα, την ενότητα του προηγούμενου τρόπου παραγωγής. Γι’ αυτό γράφει ο Μαρξ: «Η οικονομική δομή της καπιταλιστικής κοινωνίας προέκυψε από την οικονομική δομή της φεουδαρχικής κοινωνίας. Η αποσύνθεσή

της μιας εξέλυσε τα στοιχεία της άλλης». Η αποσύνθεση του ενός, δηλαδή η αναγκαία εξέλιξη της δομής του, δεν ταυτίζεται με τη συγκρότηση του άλλου, στην έννοιά του: αντί να στοχαστεί τη μετάβαση σε επίπεδο δομών τη στοχάζεται σε επίπεδο στοιχείων. Η μορφή αυτή εξηγεί γιατί δεν έχουμε μια αληθινή ιστορία με τη θεωρητική έννοια (αφού, όπως ξέρουμε, η ιστορία αυτή μπορεί να γίνει μόνο αν στοχαζόμαστε τα στοιχεία σε εξάρτηση από μια δομή), αλλά είναι και ο όρος που μας επιτρέπει να αποκαλύψουμε ένα πολύ σημαντικό γεγονός: τη σχετική ανεξαρτησία του σχηματισμού των διαφόρων στοιχείων της καπιταλιστικής δομής και την *ποικιλία των ιστορικών δρόμων* απ' όπου περνάει αυτός ο σχηματισμός.

Καθένα από τα δύο στοιχεία που είναι απαραίτητα για τη συνοχή της δομής της καπιταλιστικής παραγωγής έχει τη δική του σχετικά ανεξάρτητη ιστορία. Στο κείμενο *Μορφές προκαπιταλιστικής*, αφού εξέτασε την ιστορία του χωρισμού του εργαζόμενου από τα μέσα παραγωγής, ο Μαρξ γράφει:

«*Από τη μια πλευρά, όλα αυτά αποτελούν τις ιστορικές προϋποθέσεις που απαιτούνται για να γίνει ο εργαζόμενος ελεύθερος εργαζόμενος, εργατική δύναμη χωρίς αντικειμενικότητα, καθαρά υποκειμενική, και να βρεθεί απέναντι στις αντικειμενικές συνθήκες της παραγωγής που του παρουσιάζονται ως μη ιδιοκτησία του, ως ιδιοκτησία άλλου, ως αξία που υπάρχει γι' αυτήν, ως κεφάλαιο. Από την άλλη πλευρά όμως, τίθεται το ερώτημα: ποιες συνθήκες είναι αναγκαίες για να βρει ένα κεφάλαιο απέναντί του*» (Grundrisse, σ. 397).

Ακριβέστερα: για να βρει απέναντί του ένα κεφάλαιο με τη μορφή *χρηματικού* κεφαλαίου. Ο Μαρξ λοιπόν περνά στη συγκρότηση του δεύτερου στοιχείου: του κεφαλαίου με τη μορφή χρηματικού κεφαλαίου και αυτή η δεύτερη γενεαλογία θα επαναληφθεί στο *Κεφάλαιο*, αμέσως μετά από τα κεφάλαια που αναφέρονται στο εμπορικό και στο τοκοφόρο κεφάλαιο, δηλαδή αφού αναλυθούν στο εσωτερικό της καπιταλιστικής δομής τα στοιχεία που είναι αναγκαία για τη συγκρότησή της. Η ιστορία του χωρισμού του εργαζόμενου από τα μέσα παραγωγής δεν μας δίνει το *χρηματικό κεφάλαιο* («Από πού προέρχονται αρχικά οι καπιταλιστές; Γιατί η απαλλοτρίωση του πληθυσμού της υπαίθρου γεννά άμεσα μόνο μεγαλογαιοκτήμονες.» *Κεφάλαιο*, τ. I, MEW, 23, 770). Αλλά ούτε η ιστορία του *χρηματικού κεφαλαίου* μας δίνει τον «ελεύθερο» εργάτη. Ο Μαρξ το σημειώνει δύο φορές στο τρίτο Βιβλίο του *Κεφαλαίου* για το εμπορικό και το χρηματιστικό κεφάλαιο, ενώ στις *Μορφές προκαπιταλιστικής* γράφει:

«*Η απλή ύπαρξη χρηματικής περιουσίας και ακόμα η αναγνώρισή της ως μέσου υπεροχής, δεν αρκούν διόλου για τη μετατροπή της σε κεφάλαιο. Αλλιώς η αρχαία Ρώμη, το Βυζάντιο θα τέλειωναν την ιστορία τους με την ελεύθερη εργασία και το κεφάλαιο, ή μάλλον θα άρχιζαν μια καινούργια ιστορία. Γιατί και εκεί η αποσύνθεση των σχέσεων ιδιοκτησίας ήταν συνδεδεμένη με την ανάπτυξη της χρηματικής περιουσίας, του εμπορίου, κλπ. Αντί όμως να οδηγήσει στη βιομηχανία, η αποσύνθεση αυτή οδηγούσε 'in fact' στην κυριαρχία της υπαίθρου στην πόλη ... Ο αρχικός σχηματισμός (του κεφαλαίου) γίνεται απλά χάρη στο ότι η αξία που υπήρχε με τη μορφή χρηματικής περιουσίας μπόρεσε, μέσω της διαδικασίας αποσύνθεσης των παλιών τρόπων παραγωγής, αφενός να αγοράσει τις αντικειμενικές συνθήκες της εργασίας και αφετέρου να αποκτήσει ως αντάλλαγμα από τη μεριά των εργαζομένων που έγιναν ελεύθεροι, πληρώνοντας χρήμα, τη ζωντανή εργασία. Όλες αυτές οι στιγμές είναι ορισμένες και ο χωρισμός τους είναι ιστορική διαδικασία, μια διαδικασία αποσύνθεσης, και αυτή δίνει τη δυνατότητα στο χρήμα να μεταμορφωθεί σε κεφάλαιο*» (Grundrisse, σ. 405-406).

Με άλλα λόγια, τα στοιχεία που συνδυάζει η καπιταλιστική δομή έχουν διαφορετική και ανεξάρτητη προέλευση. Οι ελεύθεροι εργάτες και οι κινητές περιουσίες δεν δημιουργούνται με την ίδια κίνηση. Αντίθετα, στα παραδείγματα που αναλύει ο Μαρξ, ο σχηματισμός των ελεύθερων εργατών εμφανίζεται κυρίως με τη μορφή μετασχηματισμών των αγροτικών δομών, ενώ η δημιουργία των περιουσιών είναι αποτέλεσμα του εμπορικού και χρηματιστικού κεφαλαίου, που κινούνται έξω από αυτές τις δομές, «στο όριο» ή «στους πόρους της κοινωνίας».

Έτσι, η ενότητα της καπιταλιστικής δομής άπαξ και συσταθεί δεν βρίσκεται πίσω της. Εφόσον η μελέτη της προϊστορίας του τρόπου παραγωγής παίρνει τη μορφή γενεαλογίας, θέλει δηλαδή να εξαρτάται ρητά και αυστηρά, *ως προς τα ερωτήματα που θέτει*, από τα στοιχεία της συγκροτημένης δομής, και από την εξακριβωσή τους που απαιτεί να γνωρίζουμε τη δομή στη σύνθετη ενότητά της, δεν μπορεί ποτέ να είναι απλή και καθαρή αναδρομική προβολή της δομής. Αρκεί γι' αυτό να προκαλέσουμε και να στοχαστούμε αυστηρά τη συνάντηση αυτών των στοιχείων, που τα εξακριβώσαμε με βάση το αποτέλεσμα της σύζευξής τους, και του ιστορικού πεδίου στους κόλπους του οποίου πρέπει να στοχαστούμε την ιστορία τους, που δεν έχει σχέση στην έννοιά του με αυτό το αποτέλεσμα, αφού ορίζεται από τη δομή ενός άλλου τρόπου παραγωγής. Σ' αυτό το ιστορικό πεδίο (που συνίσταται στον προηγούμενο τρόπο παραγωγής), τα στοιχεία των οποίων δημιουργούμε τη γενεαλογία έχουν θέση «οριακή», δηλαδή *μη καθοριστική*. Όταν λέμε ότι οι

τρόποι παραγωγής συγκροτούνται ως *παραλλαγές* συνδυασμού, αυτό σημαίνει επίσης ότι ανατρέπουν τις διατάξεις εξάρτησης, ότι προκαλούν μέσα στη δομή (που είναι το αντικείμενο της θεωρίας) τη μετάθεση ορισμένων στοιχείων από θέση κυριαρχίας σε θέση ιστορικής υποταγής. Δεν λέω ότι έτσι έχουμε την πλήρη προβληματική που μας οδηγεί στο κατώφλι μιας λύσης: τουλάχιστο όμως αυτό προκύπτει από τον τρόπο με τον οποίο ο Μαρξ αναλύει την πρωταρχική συσσώρευση και έτσι κλείνουν όλοι οι δίοδοι από τις οποίες μπορεί να περάσει η ιδεολογία.

Όμως σ' αυτό το σημείο μπορούμε ήδη να εισάγουμε μια άλλη συνέπεια: η ανάλυση της πρωταρχικής συσσώρευσης με τη μορφή γενεαλογίας αντιστοιχεί σ' ένα βασικό χαρακτηριστικό της διαδικασίας σχηματισμού της δομής: *στην ποικιλία των ιστορικών δρόμων που ακολουθεί η συγκρότηση των στοιχείων της δομής, στην ποικιλία των ιστορικών δρόμων που τα οδηγούν στο να συνδεθούν και να συγκροτήσουν αυτή τη δομή (τη δομή ενός τρόπου παραγωγής), να εξαρτηθούν από αυτή και να γίνουν αποτελέσματά της* (έτσι οι μορφές του εμπορικού και του χρηματιστικού κεφαλαίου γίνονται μορφές κεφαλαίου με τη στενή σημασία μόνο στη «νέα βάση» του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής – *Κεφάλαιο*, τ. III, MEW, 25, 402). Ή ακόμη, για να ξαναγυρίσουμε στους όρους που χρησιμοποιήσαμε πιο πάνω: ένα σύνολο *προϋποθέσεων* αντιστοιχεί σε περισσότερες σειρές *ιστορικών συνθηκών*. Εδώ θίγουμε ένα σημείο που είναι ακόμη πιο σημαντικό αφού οι αναλύσεις του Μαρξ στο Βιβλίο I του *Κεφαλαίου* το παραγνώρισαν, παρά τις προφυλάξεις: οι αναλύσεις αυτές είναι ρητά αναλύσεις *ορισμένων* μορφών, ορισμένων «μεθόδων» πρωταρχικής συσσώρευσης, ανάμεσα σε άλλες, που συναντούμε στην ιστορία της δυτικής Ευρώπης και ιδίως στην Αγγλία. Ο Μαρξ εξηγήθηκε πολύ σαφώς σχετικά με αυτό το σημείο στο γράμμα προς τη Βέρα Ζασούλιτς στις 8 Μαρτίου 1881 (πρέπει να διαβάσουμε και τα σχέδια αυτού του γράμματός). Υπάρχουν λοιπόν περισσότερες διαδικασίες συγκρότησης της δομής που καταλήγουν όλες στο *ίδιο αποτέλεσμα*: η ιδιαιτερότητά τους εξαρτάται κάθε φορά από τη δομή του ιστορικού πεδίου όπου τοποθετούνται, δηλαδή από τη δομή του τρόπου παραγωγής. Πρέπει να συσχετίσουμε τις «μεθόδους» πρωταρχικής συσσώρευσης που περιγράφει ο Μαρξ στο αγγλικό παράδειγμα με τα ειδικά χαρακτηριστικά του κυρίαρχου φεουδαρχικού τρόπου παραγωγής, και προπάντων με τη συστηματική χρήση εξωοικονομικής εξουσίας (νομικής, πολιτικής, στρατιωτικής). Μιλήσαμε γι' αυτήν πιο πάνω και είπαμε συνοπτικά ότι θεμελιώνεται στην ειδική φύση του φεουδαρχικού τρόπου παραγωγής. Γενικότερα, το αποτέλεσμα της διαδικασίας μετασχηματισμού εξαρτάται από τη φύση του ιστορικού κέντρου, του τρόπου παραγωγής που υπάρχει: ο Μαρξ το δείχνει με αφορμή την ανάλυση για το εμπορικό κεφάλαιο (*Κεφάλαιο*, τ. III). Στις *Μορφές προκαπιταλιστικής* ο Μαρξ περιγράφει *τρεις ξεχωριστές μορφές* συγκρότησης του ελεύθερου εργάτη (τρεις μορφές χωρισμού του παραγωγού από τα μέσα παραγωγής), που αποτελούν διαφορετικές ιστορικές διαδικασίες και αντιστοιχούν σε ειδικές προηγούμενες μορφές ιδιοκτησίας. Ο Μαρξ τις ορίζει ως «αρνήσεις» διαφορετικής μορφής (Grundrisse, σ. 398-399). Στη συνέχεια, όπως και στο *Κεφάλαιο*, περιγράφει τρεις ξεχωριστές μορφές συγκρότησης του χρηματικού κεφαλαίου (που προφανώς δεν αντιστοιχούν *αμφιμονοσήμαντα* με τις προηγούμενες):

«Έχουμε λοιπόν τριπλή μετάβαση: αρχικά, ο έμπορος γίνεται άμεσα βιομήχανος. Αυτό συμβαίνει στα επαγγέλματα που βασίζονται στο εμπόριο, προπάντων στις βιομηχανίες ειδών πολυτελείας, που τις πρώτες ύλες και τους εργάτες εισάγουν οι έμποροι από το εξωτερικό, όπως στην Ιταλία τον 15^ο αιώνα από την Κωνσταντινούπολη. Δεύτερον, ο έμπορος κάνει τα μικρά αφεντικά μεσίτες του (middlemen) ή αγοράζει κατευθείαν από τον αυτόνομο παραγωγό. Τον αφήνει κατ' όνομα ανεξάρτητο και δεν αλάζει τη μέθοδο παραγωγής του. Τρίτον, ο βιομήχανος γίνεται έμπορος και παράγει κατευθείαν χοντρικά αποβλέποντας στο εμπόριο» (*Κεφάλαιο*, τ. III, MEW, 25, 348).

(Πρέπει να προσθέσουμε και τις μορφές τοκογλυφίας που αποτελούν την προϊστορία του τοκοφόρου κεφαλαίου και μια από τις μορφές συγκρότησης του κεφαλαίου).

Τη σχετική ανεξαρτησία και την ιστορική ποικιλία των διαδικασιών συγκρότησης του κεφαλαίου τις συγκεντρώνει ο Μαρξ σε μια λέξη: η συγκρότηση της δομής είναι «εύρημα». Ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής συγκροτείται «βρίσκοντας» ήδη σχηματισμένα (vorfinden) τα στοιχεία που συνδυάζει η δομή του (*Μορφές προκαπιταλιστικής*). Το εύρημα αυτό προφανώς δεν είναι τυχαίο: σημαίνει ότι ο σχηματισμός του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής δεν σχετίζεται με την προέλευση και τη γένεση των στοιχείων που απαιτεί, που «βρίσκει» και «συνδυάζει». Έτσι, ο συλλογισμός που αναφέραμε πιο πάνω δεν μπορεί να κλείσει ως κύκλος: η γενεαλογία δεν είναι η άλλη όψη της γένεσης. Αντί να συνενώνει τη δομή και την ιστορία του σχηματισμού της, η γενεαλογία *χωρίζει* το αποτέλεσμα από την προϊστορία του. Δεν μετασχηματίστηκε η παλιά δομή από μόνη της, αντίθετα ως δομή στην κυριολεξία «εξαφανίστηκε» («Με δύο λόγια, το συντεχνιακό σύστημα, ο μάστορας και ο τεχνίτης εξαφανίζονται εκεί όπου εγκαθίσταται ο καπιταλιστής και ο εργαζόμενος»),

Grundrisse, σ. 405). Η ανάλυση της πρωταρχικής συσσώρευσης λοιπόν μας φανερώνει τη ριζική *απουσία μνήμης* που χαρακτηρίζει την ιστορία (η μνήμη είναι μόνο αντανάκλαση της ιστορίας σε προκαθορισμένους τόπους – ιδεολογία, ίσως και δίκαιο – και ως αντανάκλαση δεν είναι καθόλου πιστή).

2. –ΤΑΣΗ ΚΑΙ ΑΝΤΙΦΑΣΗ ΤΟΥ ΤΡΟΠΟΥ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ

Θα αφήσουμε ημιτελή αυτή την ανάλυση της πρωταρχικής συσσώρευσης (δεν αναφέραμε όλες τις συνέπειες που προκύπτουν από αυτήν) και θα περάσουμε στη μελέτη του δεύτερου σημείου, στη μελέτη της αποσύνθεσης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής (που παίρνουμε εδώ ως παράδειγμα). Αυτή η δεύτερη ανάλυση αφορά τα όσα πραγματεύεται ο Μαρξ σχετικά με την ιστορική *τάση* του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, την κίνηση της *αντίφασής* του, την ανάπτυξη των *ανταγωνισμών* που επάγεται αναγκαστικά η δομή του, και ό,τι μπορεί να αποκαλυφθεί από την απαίτηση μιας νέας οργάνωσης της κοινωνικής παραγωγής. Αν είναι αλήθεια αυτό που είπαμε, ότι δηλαδή αυτές οι δύο αναλύσεις έχουν *δικαιωματικά* αντικείμενο της ίδιας φύσης (τη μετάβαση από έναν τρόπο παραγωγής σ' άλλον) – ταυτότητα αντικείμενου που φανερώνει καθαρά το κείμενο για την «Ιστορική τάση του καπιταλιστικού *τρόπου παραγωγής*» στο *Κεφάλαιο* – δεν είναι λιγότερο αληθινό το ότι ο Μαρξ τις πραγματεύεται με διαφορετικό τρόπο. Η διαφορά δεν είναι μόνο φιλολογική (για την πρωταρχική συσσώρευση έχουμε μια αρκετά εκτενή και λεπτομερή ιστορική μελέτη που είναι όμως αποκομμένη από την όλη έκθεση και φαινομενικά λιγότερο συστηματική για την αποσύνθεση του καπιταλισμού έχουμε απλές βολιδοσκοπήσεις, διατυπωμένες με όρους γενικούς και δεμένες οργανικά με την ανάλυση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής), αλλά εκφράζει δύο συμπληρωματικές θεωρητικές καταστάσεις. Στην πρώτη εξακριβώσαμε τα στοιχεία των οποίων πρέπει να ξαναχαράξουμε τη γενεαλογία, αλλά δεν κατέχουμε, στην έννοιά της, τη γνώση του ιστορικού πεδίου όπου εντοπίζονται (τη δομή του προηγούμενου τρόπου παραγωγής). Στη δεύτερη κατέχουμε μόνο τη γνώση του ιστορικού πεδίου (που είναι ο ίδιος ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής). Πριν διατυπώσουμε λοιπόν μια ολοκληρωμένη προβληματική, πρέπει να κάνουμε μια δεύτερη προκαταρκτική ανάγνωση.

Μπορούμε αρχικά να δείξουμε τη στενή θεωρητική ισοδυναμία ανάμεσα στις «κινήσεις» που αναλύει ο Μαρξ στο επίπεδο του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου: συγκέντρωση του κεφαλαίου (της *ιδιοκτησίας* των μέσων παραγωγής), κοινωνικοποίηση των παραγωγικών δυνάμεων (με την εφαρμογή της επιστήμης και την ανάπτυξη της συνεργασίας), επέκταση των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων σε όλους τους κλάδους παραγωγής, σχηματισμός της παγκόσμιας αγοράς, δημιουργία εφεδρικού βιομηχανικού στρατού (σχετικός υπερπληθυσμός), προοδευτική πτώση του μέσου ποσοστού κέρδους. Η «ιστορική τάση» της καπιταλιστικής συσσώρευσης ταυτίζεται καταρχήν με τον «τασιακό νόμο» που αναλύεται στο Βιβλίο III – ο Μαρξ τον ονομάζει «πραγματική τάση της καπιταλιστικής παραγωγής» και γράφει σχετικά:

«Η προοδευτική τάση πτώσης του γενικού ποσοστού κέρδους είναι λοιπόν μόνο ένας αντιστοιχών στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής *τρόπος έκφρασης της προόδου της κοινωνικής παραγωγικής δύναμης της εργασίας ... από τη φύση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής προκύπτει ως αυτονόητη αναγκαιότητα το ότι στην εξέλιξή το γενικό μέσο ποσοστό υπεραξίας εκφράζεται με μια πτώση του γενικού ποσοστού κέρδους*» (*Κεφάλαιο*, τ. III, MEW, 25, 223).

Πραγματικά, η πτωτική τάση του μέσου ποσοστού κέρδους είναι το άμεσο αποτέλεσμα της αύξησης της μέσης οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου, της σχέσης του σταθερού κεφαλαίου που δαπανάται για μέσα παραγωγής προς το μεταβλητό κεφάλαιο που δαπανάται για εργατική δύναμη, που εκφράζει την ίδια την κίνηση της συσσώρευσης. Το να πούμε ότι όλες αυτές οι κινήσεις είναι θεωρητικά ισοδύναμες, σημαίνει ότι είναι διαφορετικές εκφράσεις της ίδιας τάσης, εκφράσεις που είναι ξεκομμένες και εκτίθενται ξεχωριστά μόνο και μόνο εξαιτίας των αναγκών της *διάταξης έκθεσης* (απόδειξης) του *Κεφαλαίου*. Ο χωρισμός τους όμως δεν εκφράζει καμιά διαδοχή: από την άποψη του *συστήματος* των εννοιών πρόκειται για την ίδια στιγμή της ανάλυσης της δομής.

Η κίνηση δεν είναι παρά αυτή που ο Μαρξ ονομάζει *ανάπτυξη της αντίφασής* που προσιδιάζει στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Αρχικά ορίζεται πολύ γενικά ως «αντίφαση» ανάμεσα στην κοινωνικοποίηση των παραγωγικών δυνάμεων (που ορίζει την ανάπτυξή τους στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής) και στο χαρακτήρα των σχέσεων παραγωγής (ιδιωτική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής), κατόπιν εξειδικεύεται *παίρνοντας μορφές που προσιδιάζουν στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, ως αντίφαση ανάμεσα στην αύξηση της μάζας των παραγόμενων αξιών, επομένως του κέρδους, και στη μείωση του ποσοστού κέρδους*. Η

αναζήτηση του κέρδους, στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, είναι το μόνο κίνητρο για την ανάπτυξη της παραγωγής.

Όμως για ποια κίνηση πρόκειται; Φαίνεται πως μπορούμε να την ορίσουμε ως *δυναμική* του συστήματος, ενώ η ανάλυση του σύνθετου συνδυασμού που αποτελεί τη δομή του τρόπου παραγωγής εκπληρώνει *στατική* λειτουργία. Πραγματικά, αυτό το ζεύγος εννοιών μας δίνει τη δυνατότητα να την εξετάσουμε ως κίνηση που εξαρτάται αποκλειστικά από εσωτερικούς δεσμούς της δομής, που είναι *αποτέλεσμα* αυτής της δομής, δηλαδή να εξετάσουμε την *ύπαρξή της στο χρόνο*. Η γνώση αυτής της κίνησης επάγεται ακριβώς την έννοια της παραγωγής και της αναπαραγωγής με τη μορφή που προσιδιάζει στον εξεταζόμενο ιστορικό τρόπο παραγωγής. Έτσι, η «αντίφαση» δεν είναι παρά η ίδια η δομή, «ενυπάρχει» σ' αυτή, όπως λέει ο Μαρξ: αντίστροφα όμως, η αντίφαση περικλείει αφ' εαυτής μια δυναμική: δίνεται ως αντίφαση, παράγει δηλαδή αντιφατικά αποτελέσματα, μόνο μέσα στη χρονική ύπαρξη της δομής. Είναι λοιπόν ορθό να πούμε, όπως κάνει και ο Μαρξ, ότι η αντίφαση «αναπτύχθηκε» στην ιστορική κίνηση του καπιταλισμού.

Το ερώτημα λοιπόν που πρέπει να εξετάσουμε μπορεί να διατυπωθεί ως εξής: η δυναμική της δομής είναι ταυτόχρονα – στον ίδιο «χρόνο» – και *ιστορία της δομής*; Με άλλα λόγια, η κίνηση αυτή είναι ταυτόχρονα κίνηση *προς το ιστορικό μέλλον* του καπιταλισμού; (Και γενικότερα: προς το μέλλον του εξεταζόμενου τρόπου παραγωγής, αφού καθένας έχει τη δική του, ειδική «αντίφαση», δηλαδή «έναν αντιστοιχούντα στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής *τρόπο έκφρασης της προόδου της κοινωνικής παραγωγικής δύναμης της εργασίας*»). Και αφού η σχέση της στατικής με τη δυναμική μας επιτρέπει να πούμε ότι η ανάπτυξη της αντίφασης είναι η ίδια η κίνηση που παράγει τα αποτελέσματα της δομής, μπορούμε να πούμε ότι αποτελεί και το «κίνητρο» για την υπέρβασή της; Η ταυτότητα – ή η διαφορά – που αναζητούμε ανάμεσα σ' αυτή τη δυναμική και στην ιστορία είναι προφανώς ταυτότητα ή διαφορά *των εννοιών*, και δεν μπορεί να αρκείται στη σύμπτωση που προσφέρει αφεαυτής η απλή εμπειρική χρονικότητα: αν η ανάπτυξη της αντίφασης εγγράφεται στη χρονολογία μιας διαδοχής, είναι απλούστατα η ιστορία της. Αφού όμως θέλουμε να κατασκευάσουμε τη σχέση των δύο εννοιών, το κείμενο του Μαρξ μας υποχρεώνει να ξεκινήσουμε από την πιο σαφή έννοια (τη δυναμική της ανάπτυξης της δομής) και να μεταβούμε, ή να προσπαθήσουμε να μεταβούμε στην άλλη (στο ιστορικό της μέλλον).

Όταν προσπαθούμε να καθορίσουμε ακριβέστερα αυτό που εννοεί ο Μαρξ λέγοντας «αντιφατική» φύση και «τάση» του τρόπου παραγωγής, αυτές οι επαναλαμβανόμενες διατυπώσεις μας θέτουν το πρόβλημα της σχέσης της δομής με τα αποτελέσματά της. Η «τάση» ορίζεται ως περιορισμός, μείωση, αναβολή ή μεταμπίση του αποτελέσματος. Η τάση είναι ένας νόμος «που η ολοκληρωμένη πραγμάτωσή του σταμάτησε, αδυνάτισε, επιβραδύνθηκε από αιτίες που τον αντιστρατεύονται» (*entgegenwirkende Ursachen*) ή που τα αποτελέσματά του (*Wirkung, Verwirklichung, Durchfuhrung*) κατήργησαν (*aufheben*) αυτές οι αντίθετες αιτίες (τ. III, MEW, 25, 242). Η τάση λοιπόν εμφανίζεται αρχικά ως αδυναμία του νόμου, αλλά εξωτερική αδυναμία, που προκλήθηκε από εμπόδια που δημιουργήσαν εξωτερικές περιστάσεις, περιστάσεις που δεν εξαρτώνται από το νόμο και που η προέλευσή τους είναι ανεξήγητη (για την ώρα). Η εξωτερικότητα των αντίθετων αιτιών αρκεί για να αιτιολογηθεί το καθαρά αρνητικό αποτέλεσμά τους: το αποτέλεσμα της παρέμβασής τους δεν είναι η *μεταβολή* των αποτελεσμάτων του νόμου, της φύσης τους, αλλά μόνο της χρονολογίας παραγωγής τους. Ορίζουμε λοιπόν ως τάση κάτι που πραγματώνεται *μακροπρόθεσμα* και τις αιτίες καθυστέρησης ως σύνολο εμπειρικών περιστάσεων που *κρύβουν* την ουσία της διαδικασίας ανάπτυξης. «Έτσι, γράφει ο Μαρξ, ο νόμος δρα μόνο ως τάση που τα αποτελέσματά της εμφανίζονται σαφώς μόνο υπό ορισμένες συνθήκες και σε μακρές περιόδους» (τ. III, MEW, 25, 249).

Ο ορισμός αυτός ωστόσο δεν είναι ικανοποιητικός, γιατί με τον εμπειρικό και μηχανιστικό του χαρακτήρα καταλήγει να ταυτίζεται μ' αυτό που επικρίνει ο Μαρξ στους οικονομολόγους και ιδίως στον Ρικάρτο: τη μελέτη δήθεν ανεξάρτητων «συντελεστών», γιατί δεν μπορούμε να βρούμε την κοινή τους προέλευση στην ενότητα της δομής, μελέτη που ανήκει στην «εξωτερική» ή «χυδαία» πλευρά της πολιτικής οικονομίας. Παραγνώνει επίσης το ότι ο Μαρξ χρησιμοποιεί συστηματικά τον όρο τάση για να δηλώσει *τους νόμους* της παραγωγής ή και τους νόμους κίνησης της παραγωγής καθόσον εξαρτάται από τη δομή της. Στον Πρόλογο της πρώτης έκδοσης του *Κεφαλαίου*, ο Μαρξ γράφει:

«Εδώ δεν πρόκειται μόνο για τον υψηλότερο ή χαμηλότερο βαθμό ανάπτυξης των κοινωνικών ανταγωνισμών που πηγάζουν από τους φυσικούς νόμους της καπιταλιστικής παραγωγής, αλλά για τους *ίδιους τους νόμους*, για τις *τάσεις* που επιδρούν και επιβάλλονται με σιδερένια αναγκαιότητα» (*Κεφάλαιο*, τ. I, MEW, 23, 12).

Και πάλι στο Βιβλίο I, όταν διατυπώνει το νόμο της παραγωγής της υπεραξίας:

«Αυτό το γενικό αποτέλεσμα το πραγματευόμαστε εδώ σαν να ήταν άμεσο αποτέλεσμα και άμεσος σκοπός σε κάθε ξεχωριστή περίπτωση. Όταν ένας μεμονωμένος καπιταλιστής, αυξάνοντας την παραγωγική δύναμη της εργασίας, π.χ. μειώνει την τιμή των πουκάμισων, δεν έχει βέβαια την πρόθεση να μειώσει την αξία της εργασιακής δύναμης και άρα να συντομεύσει αντιστοίχως τον αναγκαίο χρόνο εργασίας, αλλά συμβάλλοντας σε αυτό το αποτέλεσμα συμβάλλει στην αύξηση του γενικού ποσοστού της υπεραξίας. Οι γενικές και αναγκαίες τάσεις (Tendenzen) του κεφαλαίου πρέπει να διακριθούν από τις μορφές εμφάνισής τους (Erscheinungsformen). Δεν θα εξετάσουμε εδώ με ποιο τρόπο οι εγγενείς νόμοι της καπιταλιστικής παραγωγής (immanente Gesetze) εμφανίζονται στην εξωτερική κίνηση των κεφαλαίων, πώς ισχύουν ως αναγκαίοι νόμοι του ανταγωνισμού, και έτσι συνειδητοποιούνται από τους ατομικούς καπιταλιστές ως κινητήρια δύναμη των ενεργειών τους» (Κεφάλαιο, τ. II, MEW, 24, 335).

Εδώ φαίνεται ότι ο Μαρξ δηλώνει ως «τάση» όχι τον περιορισμό του νόμου που οφείλεται σε εξωτερικές περιστάσεις και ανήκει αναγκαστικά στη σφαίρα των «φαινομενικότητων», των «επιφανειακών» φαινομένων, αλλά τον ίδιο το νόμο ανεξάρτητα από κάθε εξωτερική περίπτωση. Αν το λεξιλόγιο του Μαρξ είναι εδώ αυστηρό, μπορούμε να σκεφτούμε ότι ο νόμος ανάπτυξης της παραγωγής (που μεταφράζεται σε πτώση του ποσοστού κέρδους κλπ.) μόνο από πρώτη ματιά περιορίζεται εκ των έξω.

Αν όμως εξετάζουμε μια προς μια τις «αιτίες» που εμποδίζουν την πραγμάτωση της τάσης, βλέπουμε ότι όλες τους είναι είτε αποτελέσματα άμεσα της δομής, είτε καθορίζονται από τη δομή που προσδιορίζει τα όρια (Grenzen) διακύμανσης των αποτελεσμάτων τους. Στην πρώτη περίπτωση θα τοποθετήσουμε την επίταση της εκμετάλλευσης, τη διεύρυνση της κλίμακας της παραγωγής (και τη δημιουργία εξωτερικής αγοράς). Στη δεύτερη περίπτωση, τη μείωση του μισθού κάτω από την αξία του. Εκείνο που χαρακτηρίζει λοιπόν όλες τις αιτίες που είναι άμεσα αποτελέσματα της δομής είναι η *αμφισημία* τους: όλες οι αιτίες που αντιστρατεύονται τη δράση του νόμου είναι ταυτόχρονα αιτίες που παράγουν τα αποτελέσματά του:

«Αφού όμως οι ίδιες αιτίες που αυξάνουν το ποσοστό υπεραξίας (η παράταση του χρόνου εργασίας είναι και αυτή αποτέλεσμα της μεγάλης βιομηχανίας) τείνουν να μειώσουν την εργατική δύναμη που απασχολεί δεδομένο κεφάλαιο, τείνουν ταυτόχρονα να μειώσουν το ποσοστό κέρδους και να επιβραδύνουν αυτή την πτωτική κίνηση» (Κεφάλαιο, τ. III, MEW, 25, 244-245).

«Έτσι και η υποτίμηση του κεφαλαίου συνδέεται με την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας, που μειώνει τις τιμές των στοιχείων του σταθερού κεφαλαίου, δεν αφήνει την αξία του σταθερού κεφαλαίου να αυξηθεί στο ποσοστό που αυξάνεται ο υλικός του όγκος, κλπ. Γενικά, αν εξετάσουμε το σύνολο του κοινωνικού κεφαλαίου, οι ίδιες αιτίες που προκαλούν την πτώση του ποσοστού κέρδους προκαλούν και τα αντίθετα αποτελέσματα» (MEW, 25, 244). Αυτό το σημείο είναι πολύ σημαντικό, γιατί μας επιτρέπει να πούμε ότι η αναγωγή του νόμου της ανάπτυξης στην κατάσταση *τάσης* δεν είναι καθορισμός που βρίσκεται έξω από το νόμο και επιδρά μόνο στη χρονολογική εμφάνιση των αποτελεσμάτων του, αλλά είναι *καθορισμός που βρίσκεται μέσα στην παραγωγή των αποτελεσμάτων του*. Το αποτέλεσμα των αντίθετων αιτιών, δηλαδή του ίδιου του νόμου, δεν είναι η καθυστέρηση των ιστορικών αποτελεσμάτων της καπιταλιστικής παραγωγής, αλλά ο καθορισμός ενός ειδικού ρυθμού παραγωγής αυτών των αποτελεσμάτων, που εμφανίζεται μόνο *αρνητικά* (ως «περιορισμός» κλπ.) σε σχέση με την απόλυτη, ανιστορική, «ελεύθερη», «απεριόριστη» ανάπτυξη της παραγωγικής δύναμης της εργασίας (που επιφέρει την αύξηση της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου και την πτώση του ποσοστού κέρδους). Και εδώ ο ορισμός του τρόπου δράσης που προσιδιάζει στη δομή, και επάγεται την εξάλειψη της φαινομενικής εξωτερικότητας των αντίθετων αιτιών, συνδέεται με τη θεώρηση του κοινωνικού κεφαλαίου ως *απλού τμήματος της ολότητας του κεφαλαίου*, που είναι το θεωρητικό στήριγμα του Βιβλίου I και του πρώτου μισού του Βιβλίου II, δηλαδή με τη θεώρηση του κεφαλαίου στη θεωρητική «συγχρονία», για την οποία μιλήσαμε με αφορμή την *αναπαραγωγή*. Όλος ο συλλογισμός του Μαρξ που μας επιτρέπει να μιλήσουμε για την ύπαρξη και το επίπεδο ενός γενικού μέσου ποσοστού κέρδους βασίζεται σε μια τέτοια συγχρονία (ο Μαρξ λέει ταυτοχρονία), όπου η άθροιση των τμημάτων κεφαλαίου είναι δυνατή εξ ορισμού. Αν ήμασταν υποχρεωμένοι να εξετάσουμε ποιο ποσοστό πτώσης της τιμής των μέσων παραγωγής ένα προς ένα δεν εμποδίζει την αξία του σταθερού κεφαλαίου να αυξάνει σε σχέση με την αξία του αντίστοιχου μεταβλητού κεφαλαίου, θα ήταν αδύνατο να διατυπώσουμε έναν τέτοιο νόμο. Το γεγονός ότι η κατάσταση των «αιτιών που αντιστρατεύονται» την πτώση του γενικού ποσοστού κέρδους δεν είναι θεωρητικά καθαρή, αποκαλύπτει μόνο, σε ορισμένες διατυπώσεις (που αναφέραμε), ότι ο Μαρξ δυσκολεύεται να στοχαστεί με σαφήνεια αυτή τη «συγχρονία», στο μέτρο που πρόκειται για *νόμο ανάπτυξης* της δομής. Στην πραγματικότητα όμως ο κύκλος πάλι κλείνει, αφού η *πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους προκαλεί τον ανταγωνισμό των κεφαλαίων, δηλαδή το μηχανισμό μέσω του οποίου εκπληρώνεται αποτελεσματικά η ίση διανομή των κερδών*

και ο σχηματισμός του γενικού ποσοστού κέρδους. (Ταυτόχρονα, διασαφηνίζεται και οριοθετείται η θέση του ανταγωνισμού, που την ανάλυση του μηχανισμού του αποκλείει ο Μαρξ από την ανάλυση του κεφαλαίου γενικά, αφού εξασφαλίζει μόνο την ίση διανομή χωρίς να καθορίζει το *επίπεδο* όπου θα πραγματοποιηθεί, όπως γίνεται και με την αγοραία τιμή ενός εμπορεύματος). Η ανάπτυξη της δομής σύμφωνα με μια τάση, δηλαδή έναν νόμο που δεν επάγεται μόνο (μηχανικά) την παραγωγή αποτελεσμάτων, αλλά την παραγωγή αποτελεσμάτων σύμφωνα με ένα ειδικό ρυθμό, σημαίνει ότι ο *ορισμός της ειδικής εσωτερικής χρονικότητας* της δομής ανήκει στην ανάλυση της ίδιας της δομής.

Μπορούμε λοιπόν να καταλάβουμε ως προς τι είναι «αντιφατική» η τάση, και να δούμε την αληθινή κατάσταση της αντίφασης στον Μαρξ. Οι *αντιφατικοί όροι* (που ανάμεσά τους υπάρχει αντίφαση) ορίζονται από τον Μαρξ ως *αντιφατικά αποτελέσματα της ίδιας αιτίας*:

«Στο μέτρο που προοδεύει ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής, η ανάπτυξη της κοινωνικής παραγωγικής δύναμης της εργασίας εκφράζεται αφενός με την τάση για προοδευτική πτώση του ποσοστού κέρδους και αφετέρου με τη σταθερή αύξηση της απόλυτης μάζας της ιδιοποιούμενης υπεραξίας ή κέρδους. Έτσι που συνολικά στη σχετική πτώση του μεταβλητού κεφαλαίου και του κέρδους αντιστοιχεί μια απόλυτη άνοδος αμφοτέρων. Αυτό το διπτό αποτέλεσμα (*doppelseitige Wirkung*), όπως δείξαμε, μπορεί να εκδηλωθεί μόνο με μια αύξηση του συνολικού κεφαλαίου με ταχύτερο ρυθμό από την πτώση του ποσοστού κέρδους ... Το να πούμε ότι η μάζα του κέρδους καθορίζεται από δύο παράγοντες, το ποσοστό κέρδους και τη μάζα του κεφαλαίου που επενδύεται σε αυτό, είναι *καθαρή ταυτολογία*. Το να ισχυριζόμαστε ότι η μάζα του κέρδους δύναται να αυξάνει, ενώ ταυτόχρονα το ποσοστό κέρδους πέφτει, δεν είναι παρά μια μορφή αυτής της ταυτολογίας, που δεν μας προχωρεί ούτε βήμα ... Αν όμως οι *ίδιες αιτίες* που προκαλούν την πτώση του ποσοστού κέρδους ευνοούν τη συσσώρευση, δηλαδή την πρόσθετη δημιουργία κεφαλαίου και αν το πρόσθετο κεφάλαιο θέτει σε κίνηση πρόσθετη εργασία και παράγει πρόσθετη υπεραξία, αν η απλή πτώση του ποσοστού κέρδους συνεπάγεται την αύξηση του σταθερού και συνεπώς όλου του παλιού κεφαλαίου, τότε όλη αυτή η διαδικασία παύει να είναι μυστηριώδης ...» (*Κεφάλαιο*, τ. III, MEW, 25, 233-234).

(Προφανώς είναι το ίδιο να πούμε ότι η πτώση του ποσοστού κέρδους επιβραδύνεται από την επέκταση της κλίμακας της παραγωγής, όπως είπαμε πιο πάνω, ή να ισχυρισθούμε, όπως εδώ, ότι η μάζα της συσσώρευσης μειώνεται σε σχέση με την πτώση του ποσοστού κέρδους. Αυτός ο σημαντικότατος ορισμός περιέχει ταυτόχρονα την ανασκευή του εμπειρικού τρόπου στοχασμού της αντίφασης (που ο Μαρξ συνδέει με τον Ρικάρντο – *Κεφάλαιο*, τ. III, MEW, 25, 258) και την οριοθέτηση του ρόλου της. Ο εμπειρισμός της κλασικής οικονομίας αποκαλύπτει του αντιθετικούς όρους σε «ειρηνική συνύπαρξη», δηλαδή σε μια σχετική αυτονομία των ξεχωριστών φαινομένων, π.χ. των διαδοχικών «φάσεων» ανάπτυξης που κυριαρχούνται από ορισμένη αντιφατική τάση. Αντίθετα, ο Μαρξ παράγει τη θεωρητική έννοια της *ενότητας* των δύο αντιφατικών όρων (και την ονομάζει εδώ «*συνδυασμό*»: «η πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους συνδυάζεται με – *ist verbunden mit* – μια ανοδική τάση του ποσοστού υπεραξίας, άρα του βαθμού εκμετάλλευσης της εργασίας», MEW, 25, 250), δηλαδή παράγει τη γνώση του θεμελίου της αντίφασης στη φύση της δομής (της καπιταλιστικής παραγωγής). Η κλασική οικονομία ξετάζει τα φαινόμενα ξεκινώντας από ανεξάρτητους «συντελεστές», που η επίδραση του ενός στον άλλο «μπορεί» να προκαλέσει ορισμένο αποτέλεσμα: το πρόβλημα είναι να μετρήσουμε αυτές τις διακυμάνσεις και να τις συσχετίσουμε εμπειρικά με άλλες (το ίδιο γίνεται με τις τιμές και την αξία των εμπορευμάτων, που υποτίθεται ότι εξαρτώνται από τη διακύμανση ορισμένων συντελεστών: μισθοί, μέσο κέρδος, κλπ.). Στον Μαρξ, ο νόμος (ή η τάση) δεν είναι *νόμος διακύμανσης* του μεγέθους των αποτελεσμάτων, αλλά *νόμος παραγωγής* των αποτελεσμάτων: καθορίζει τα αποτελέσματα με βάση τα *όρια* στα οποία μπορούν να κυμαίνονται, και δεν εξαρτώνται από τη διακύμανση (το ίδιο συμβαίνει με το μισθό, την εργάσιμη μέρα, τις τιμές και τα διάφορα τμήματα της διανομής της υπεραξίας). *Μόνο αυτά τα όρια καθορίζονται ως αποτελέσματα της δομής, και κατά συνέπεια προηγούνται της διακύμανσης και δεν είναι η μέση συνισταμένη της διακύμανσης*. Η αντίφαση δίνεται μέσω του νόμου της παραγωγής της με βάση την ίδια αιτία, και όχι με τη διακύμανση του αποτελέσματός της (επίπεδο συσσώρευσης).

Ο ορισμός αυτός επιφέρει και τον περιορισμό του ρόλου της αντίφασης, δηλαδή την *εξάρτησή* της από την αιτία (από τη δομή): η αντίφαση υπάρχει μόνο στα αποτελέσματα, η αιτία όμως δεν μπορεί να διαιρεθεί, δεν μπορεί να αναλυθεί σε ανταγωνιστικούς όρους. Η αντίφαση λοιπόν δεν είναι αρχική, είναι παράγωγη. Τα αποτελέσματα οργανώνονται σε μια σειρά ιδιαίτερες αντιφάσεις, αλλά η διαδικασία παραγωγής αυτών των αποτελεσμάτων δεν είναι καθόλου αντιφατική: η αύξηση της *μάζας* του κέρδους (άρα του μεγέθους της συσσώρευσης) και η μείωση του *ποσοστού* κέρδους (άρα της ταχύτητας της συσσώρευσης) είναι η έκφραση της ίδιας αυξητικής κίνησης της ποσότητας των μέσων παραγωγής που θέτει σε κίνηση το κεφάλαιο. Γι' αυτό

μέσα στη γνώση της αιτίας ανακαλύπτουμε μόνο μια *φαινομενικότητα αντίφασης*: «ο νόμος αυτός, δηλαδή αυτή η εσωτερική και αναγκαία συνοχή ανάμεσα σε δύο πράγματα που μόνο φαινομενικά βρίσκονται σε αντίφαση» (MEW, 25, 235). Η εσωτερική και αναγκαία συνοχή που ορίζει το νόμο παραγωγής των αποτελεσμάτων της δομής αποκλείει τη λογική αντίφαση. Από αυτή την άποψη, το «διττό αποτέλεσμα» δεν είναι παρά «διττή όψη» (zweischlchtig) (MEW, 23, 351) του νόμου. Αξίζει να παρατηρήσουμε ότι εδώ ο Μαρξ, για να εκφράσει τον παράγωγο και εξαρτημένο χαρακτήρα της αντίφασης ορισμένων αποτελεσμάτων της δομής, χρησιμοποιεί πάλι τον όρο που στην αρχή του *Κεφαλαίου* δήλωνε την ψευδοαντίφαση in adjecto του εμπορεύματος (βλέπε σχετικά το κείμενο του Π. Μασρέ). Από την πλευρά τους, τα αποτελέσματα παρουσιάζουν μια *απλή* αντίφαση (όρο προς όρο: σχετικός υπερπληθυσμός και σχετική υπερπαραγωγή, κλπ.), *μοιρασμένη* σε περισσότερες αντιφατικές όψεις ή μερικές αντιφάσεις που δεν συνιστούν ωστόσο επικαθορισμό, αλλά έχουν, απλά, αντίστροφα αποτελέσματα στο μέγεθος της συσσώρευσης.

Όπως η αιτία που παράγει την αντίφαση δεν είναι αντιφατική, έτσι και το αποτέλεσμα της αντίφασης είναι πάντα μια *ισορροπία*, έστω και αν αυτή πετυχαίνεται μέσω μιας *κρίσης*. Βλέπουμε λοιπόν ότι η αντίφαση βρίσκεται σε ανάλογη κατάσταση με τον ανταγωνισμό στην κίνηση της δομής: δεν καθορίζει την τάση ή τα όριά της, είναι τοπικό φαινόμενο και παράγωγο, που τα αποτελέσματά του προκαθορίζονται στην ίδια τη δομή:

«Αυτές οι διάφορες επιρροές ενεργούν άλλοτε ταυτόχρονα στο χώρο, άλλοτε διαδοχικά. Περιοδικά, η σύγκρουση των ανταγωνιστικών συντελεστών εμφανίζεται στις κρίσεις. Οι κρίσεις είναι πάντοτε στιγμιαίες, βίαιες λύσεις υφιστάμενων αντιφάσεων, βίαιες εκρήξεις που επαναφέρουν προσωρινά τη διαταραγμένη ισορροπία ... Η περιοδική υποτίμηση του υπάρχοντος κεφαλαίου, που είναι ένα μέσο που ενυπάρχει στον *καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής*, παύει την πτώση του ποσοστού κέρδους και επιταχύνει τη συσσώρευση κεφαλαιακής αξίας με το σχηματισμό νέου κεφαλαίου, διαταράσσει τις δεδομένες συνθήκες στις οποίες επιτελείται η διαδικασία κυκλοφορίας και αναπαραγωγής του κεφαλαίου, και κατά συνέπεια συνοδεύεται από απότομες διακοπές και κρίσεις της παραγωγικής διαδικασίας ... Η διακοπή της παραγωγής που επέρχεται μ' αυτόν τον τρόπο προετοιμάζει την κατοπινή διεύρυνση της παραγωγής στα καπιταλιστικά όρια. Και έτσι ο κύκλος ξαναρχίζει» (*Κεφάλαιο*, τ. III, MEW, 25, 259-260).

Έτσι, το μόνο εσωτερικό αποτέλεσμα της αντίφασης, που ενυπάρχει απόλυτα στην οικονομική δομή, δεν τείνει στο ξεπέραςμα της αντίφασης αλλά στη διαίωνιση των προϋποθέσεών της. Το μόνο αποτέλεσμα είναι ο *κύκλος* του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. (Η κρίση είναι κυκλική, γιατί η αναπαραγωγή του συνόλου του κεφαλαίου εξαρτάται από την περιστροφή του πάγιου κεφαλαίου – αλλά μπορούμε να πούμε μεταφορικά ότι η κρίση φανερώνει τον κύκλο που διαγράφει όλος ο τρόπος παραγωγής με μια ακίνητη κίνηση).

Ο Μαρξ λέει επίσης ότι η κρίση φανερώνει τα *όρια* (Schranken) του τρόπου παραγωγής³:

«Η καπιταλιστική παραγωγή τείνει αδιάκοπα να ξεπεράσει τα εμμενή της όρια (immanente Schranken), αλλά τα υπερβαίνει μόνο με μέσα που θέτουν ξανά σε αυτή τα ίδια εμπόδια σε πιο μεγάλη κλίμακα. Το *αληθινό εμπόδιο* (die wahre Schranke) της καπιταλιστικής παραγωγής είναι το ίδιο το κεφάλαιο ...». (*Κεφάλαιο*, τ. III, MEW, 25, 260).

Τα «όρια» λοιπόν στα οποία τείνει η κίνηση του τρόπου παραγωγής (η δυναμική του) δεν αποτελούν ζήτημα κλίμακας, ένα *κατώφλι* στο οποίο πρέπει να φτάσει. Αν η τάση δεν μπορεί να περάσει αυτά τα όρια, είναι γιατί βρίσκονται μέσα της, και γι' αυτό *δεν μπορεί ποτέ να τα συναντήσει*: κατά την κίνησή της, τα κουβαλά μαζί της, συμπίπτουν με τις αιτίες που την κάνουν «απλή» τάση, δηλαδή είναι ταυτόχρονα και πραγματικοί όροι εφικτότητάς της. Όταν λέμε ότι ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής έχει εσωτερικά όρια, αυτό σημαίνει απλούστατα ότι ο τρόπος παραγωγής δεν είναι «τρόπος παραγωγής γενικά» αλλά ένας *οριοθετημένος, καθορισμένος* τρόπος παραγωγής:

«... στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής βρίσκει ένα όριο που δεν σχετίζεται με την παραγωγή του πλούτου καθαυτή. Αυτός το εντελώς ιδιόμορφο όριο δείχνει (bezeugt) τον περιορισμένο (Beschränktheit) και καθαρά ιστορικό, πρόσκαιρο χαρακτήρα του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Δείχνει ότι δεν είναι ένας απόλυτος τρόπος παραγωγής του πλούτου γενικά. Αντίθετα, σε ένα ορισμένο επίπεδο (auf gewisser Stufe), έρχεται σε σύγκρουση με την αύξηση του πλούτου» (*Κεφάλαιο*, τ. III, MEW, 25, 252).

(Ο όρος πλούτος πρέπει να θεωρηθεί παντού ως αυστηρά συνώνυμος με την αξία χρήσης).

Έχουμε εδώ τα ίδια όρια των οποίων τα αποτελέσματα συναντήσαμε όταν ορίζαμε τι είναι τάση:

3 Αυτά τα όρια δεν πρέπει να συγχέονται με τα *όρια μεταβολής* (Grenzen) στα οποία αναφερθήκαμε προηγουμένως.

δεν υπάρχει εν γένει τόπος παραγωγής του πλούτου, δηλαδή υπάρχει μόνο ένας καθορισμένος τύπος ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων που εξαρτάται από τη φύση του τρόπου παραγωγής. Η αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας οριοθετείται από τη φύση των σχέσεων παραγωγής, που τη μεταβάλλουν σε μέσο σχηματισμού της σχετικής υπεραξίας. Από την πλευρά της, η απόσπαση της υπεραξίας οριοθετείται από την παραγωγικότητα της εργασίας (στα όρια διακύμανσης της εργάσιμης μέρας η σχέση αναγκαίας εργασίας-υπερεργασίας δίνεται κάθε στιγμή από την παραγωγικότητα). Ξαναβρίσκουμε λοιπόν εδώ, όχι την αντίφαση, αλλά τη *συνθετότητα* του τρόπου παραγωγής που ορίσαμε στην αρχή ως διττή άρθρωση του τρόπου παραγωγής («παραγωγικές δυνάμεις», σχέσεις ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής): τα εσωτερικά όρια του τρόπου παραγωγής είναι η *αμοιβαία οριοθέτηση των δύο δεσμών*, δηλαδή η μορφή της «αντιστοιχίας» τους ή της πραγματικής υπαγωγής των παραγωγικών δυνάμεων στις σχέσεις παραγωγής.

Αν όμως τα όρια του τρόπου παραγωγής είναι εσωτερικά, τότε καθορίζουν μόνο αυτό που καταφάσκουν και όχι αυτό που *αρνούνται* (δηλαδή, μέσω της ιδέας ενός «απόλυτου τρόπου παραγωγής», ενός τρόπου παραγωγής «του πλούτου γενικά», καθορίζουν τη δυνατότητα όλων των άλλων τρόπων παραγωγής, που έχουν τη δική τους εσωτερική οριοθέτηση). Μόνο με αυτή την έννοια επιφέρουν τη μετάβαση σε έναν άλλο τρόπο παραγωγής (δηλαδή τον ιστορικό, πρόσκαιρο χαρακτήρα του εκάστοτε τρόπου παραγωγής): δηλώνουν την αναγκαιότητα μιας διεξόδου και ενός άλλου τρόπου παραγωγής και δεν περιέχουν κατά κανένα τρόπο την οριοθέτησή του. Επειδή τα όρια υπάρχουν στην «αντιστοιχία» που αρθρώνει τους δύο δεσμούς στη σύνθετη δομή του τρόπου παραγωγής, η κίνηση για την κατάργηση αυτών των ορίων επιφέρει την κατάργηση της αντιστοιχίας.

Βλέπουμε όμως επίσης ότι ο μετασχηματισμός των ορίων δεν ανήκει απλά στο χρόνο της δυναμικής. Πράγματι, αν τα εσωτερικά αποτελέσματα της δομής της παραγωγής δεν αποτελούν από μόνα τους αμφισβήτηση των ορίων (για παράδειγμα η κρίση, που είναι «ο μηχανισμός με τον οποίο η καπιταλιστική παραγωγή απομακρύνει αυθόρμητα τα εμπόδια που τυχαίνει μερικές φορές να δημιουργεί»), μπορούν να είναι *μια από τις προϋποθέσεις* (η «υλική βάση») ενός *άλλου αποτελέσματος*, που είναι εξωτερικό ως προς τη δομή της παραγωγής: αυτό το άλλο αποτέλεσμα υποδεικνύει ο Μαρξ στο περιθώριο της έκθεσής του, δείχνοντας ότι η κίνηση της παραγωγής παράγει, μέσω της συγκέντρωσης της παραγωγής και της αύξησης του προλεταριάτου, *μια από τις προϋποθέσεις της ειδικής μορφής που παίρνει η πάλη των τάξεων στην καπιταλιστική κοινωνία*. Η ανάλυση αυτής της πάλης και των πολιτικών κοινωνικών σχέσεων που επάγεται δεν ανήκει στη μελέτη της δομής της παραγωγής. Η ανάλυση του μετασχηματισμού των ορίων απαιτεί λοιπόν μια θεωρία των διαφορετικών χρόνων της οικονομικής δομής και της πάλης των τάξεων και της άρθρωσής τους στην κοινωνική δομή. Η κατανόηση του τρόπου με τον οποίο μπορούν να συνδεθούν στην ενότητα μιας *συγκυρίας* (πώς λόγου χάρη η κρίση μπορεί, αν συντρέξουν και άλλες προϋποθέσεις, να αποτελέσει ευκαιρία - επαναστατικού - μετασχηματισμού της δομής της παραγωγής) εξαρτάται από αυτή τη θεωρία, όπως έδειξε ο Αλτουσέρ σε άλλη μελέτη (*Αντίφαση και επικαθορισμός*, στον τόμο *Για τον Μαρξ*).

3. -ΔΥΝΑΜΙΚΗ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ

Οι προηγούμενες αναλύσεις αποτελούν ασύνδετες ακόμη στιγμές της προβληματικής, στους κόλπους της οποίας μπορούμε να στοχαστούμε θεωρητικά τη μετάβαση από τον ένα τρόπο παραγωγής σε άλλον. Δεν θα μπορέσουμε να *αρθρώσουμε* αποτελεσματικά αυτή την προβληματική, να παράγουμε δηλαδή την *ενότητα* των ερωτημάτων στα οποία πρέπει να απαντήσουμε, αν δεν κατορθώσουμε να συσχετίσουμε μεταξύ τους τις έννοιες που αναλύσαμε ως τώρα (ιστορία, γενεαλογία, συγχρονία-διαχρονία, δυναμική, τάση) και να ορίσουμε διαφορετικά τα αντικείμενά τους.

Όλες αυτές οι έννοιες, που είναι πολύ περιγραφικές ενόσω δεν αρθρώνονται, εμφανίζονται ως εννοιολογήσεις του *ιστορικού χρόνου*. Ο Αλτουσέρ έδειξε στην προηγούμενη μελέτη ότι σε κάθε θεωρία της ιστορίας (είτε επιστημονική είτε ιδεολογική) υπάρχει αυστηρή και αναγκαία συνάφεια ανάμεσα στη δομή της *έννοιας της ιστορίας* που προσιδιάζει σε αυτή τη θεωρία (δομή που επίσης εξαρτάται από τη δομή της έννοιας της κοινωνικής *ολότητας* που προσιδιάζει σε αυτή τη θεωρία) και στην *έννοια της χρονικότητας*, με την οποία η θεωρία της ιστορίας στοχάζεται τις «αλλαγές», τις «κινήσεις», τα «γεγονότα» ή γενικότερα τα φαινόμενα που ανήκουν στο αντικείμενό της. Το γεγονός ότι αυτή η *θεωρία* συνήθως δεν υπάρχει ως θεωρία και εμφανίζεται με τη μορφή της μη-θεωρίας, δηλαδή του *εμπειρισμού*, δεν αντιφάσκει σε αυτή την απόδειξη. Η δομή της χρονικότητας είναι απλά αυτή που προσφέρει η κυρίαρχη ιδεολογία και ποτέ δεν εξετάζεται στη λειτουργία της ως προϋπόθεση. Είδαμε επίσης ότι στον Χέγκελ η δομή της ιστορικής χρονικότητας, που

από την άποψη της άρθρωσης του συστήματος εξαρτάται από τη δομή της απλής–εκφραστικής εγγελιανής ολότητας, υιοθετούσε και τη μορφή ακόμη της εμπειριστικής ιδεολογικής σύλληψης του χρόνου, δίνοντάς της την έννοια και τη θεωρητική της βάση.

Είδαμε επίσης ότι η μορφή αυτού του χρόνου δεν ήταν μόνο η συνεχής γραμμικότητα, αλλά, κατά συνέπεια, και η μοναδικότητα του χρόνου. Επειδή ο χρόνος είναι μοναδικός, το παρόν έχει τη δομή της συγχρονικότητας, όλες οι στιγμές που είναι χρονολογικά ταυτόχρονες πρέπει αναγκαστικά να καθορίζονται ως στιγμές του ίδιου επίκαιρου όλου, να ανήκουν στην ίδια ιστορία. Εδώ πρέπει να παρατηρήσουμε ότι σ' αυτή την ιδεολογική αντίληψη, μεταβαίνουμε από τη μορφή που προσιδιάζει στο χρόνο στον καθορισμό των ιστορικών αντικειμένων σε σχέση με αυτόν: η διάταξη και η διάρκεια του χρόνου προηγούνται πάντα από κάθε καθορισμό ενός φαινομένου ως φαινομένου «που ξετυλίγεται στο χρόνο» και ταυτόχρονα ως ιστορικού φαινομένου. Η πραγματική εκτίμηση της διάταξης ή της διάρκειας υποθέτει βέβαια πάντα μια σχέση ή αναφορά στη χρονικότητα ορισμένων αντικειμένων, αλλά η μορφή της δυνατότητάς τους είναι πάντα ήδη δοσμένη. Στην πραγματικότητα, με αυτόν τον τρόπο κινούμαστε σε ένα κύκλο, αφού δεχτήκαμε τη δομή ενός χρόνου που δεν είναι παρά το αποτέλεσμα μιας ιδεολογικής αντίληψης ή σύλληψης της κοινωνικής ολότητας. Αυτή την κίνηση πραγματικής εξάρτησης, που προηγείται του εντοπισμού των «ιστορικών» φαινομένων στο χρόνο, δεν τη στοχαζόμαστε ως κίνηση μέσα στην αναπαράσταση του χρόνου που της χρησιμεύει ως προϋπόθεση, και μπορούμε να επιτρέψουμε στον εαυτό μας την πολυτέλεια να βρούμε (στην πραγματικότητα να ξαναβρούμε) μέσα στους καθορισμούς της ιστορίας την δομή του χρόνου που προϋποθέσαμε. Από αυτή την κίνηση προκύπτει ο καθορισμός του ιστορικού αντικειμένου ως γεγονός, καθορισμός που υπάρχει ακόμη και στην αμφισβήτηση, στην ιδέα ότι δεν υπάρχουν μόνο γεγονότα, δηλαδή μόνο «βραχεία» διάρκειας φαινόμενα, αλλά και μη-γεγονότα, δηλαδή μακρόχρονα γεγονότα, παρουσίες μακράς διάρκειας (που αποκαλούνται αδικαιολόγητα «δομές»).

Αν θυμηθούμε τώρα την προβληματική στους κόλπους της οποίας ο Μαρξ στοχάστηκε αρχικά το θεωρητικό του εγχείρημα, καίτοι δεν είναι δική του, δηλαδή την προβληματική της *περιοδολόγησης*, μπορούμε να συνάγουμε πολλά συμπεράσματα. Αν θέσουμε το πρόβλημα της μετάβασης από τον ένα τρόπο παραγωγής στον άλλο αποκλειστικά μέσα στα πλαίσια αυτής της προβληματικής, μας είναι αδύνατο να αποφύγουμε τη μορφή του μοναδικού γραμμικού χρόνου: πρέπει να στοχαστούμε σε βάση ισότητας τα αποτελέσματα της δομής κάθε τρόπου παραγωγής και τα φαινόμενα της μετάβασης, τοποθετώντας τα στο μοναδικό χρόνο που χρησιμεύει ως πλαίσιο ή ως κοινό στήριγμα για κάθε δυνατό ιστορικό καθορισμό. Δεν έχουμε το δικαίωμα να εισάγουμε διαφορές αρχών ή μεθόδου ανάμεσα στα αποτελέσματα ενός τρόπου παραγωγής και στα αποτελέσματα της μετάβασης από έναν τρόπο παραγωγής σε άλλο, που διαδέχονται τα μεν τα δε ή συμπίπτουν στα πλαίσια αυτού του χρόνου και δεν μπορούμε να ξεχωρίσουμε τις κινήσεις παρά με τους καθορισμούς της «δομής» αυτού του χρόνου: μακρά διάρκεια, βραχεία διάρκεια, συνέχεια, διαλείψεις κλπ. Ο χρόνος της περιοδολόγησης δεν έχει αληθινή ποικιλία: οι συμπληρωματικοί καθορισμοί που παρεμβάλλονται στην πορεία μιας ιστορικής ακολουθίας, π.χ. στο διάστημα της μετάβασης από ένα τρόπο παραγωγής σε άλλο, ανήκουν στον ίδιο χρόνο με αυτούς και η κίνηση παραγωγής τους είναι κοινή.

Μια επιφανειακή ερμηνεία του Μαρξ ενέχει τον κίνδυνο να μην διαλύσει τις μορφές αυτής της ψευδαίσθησης. Αυτό μπορεί να συμβεί αν αρκεστούμε να πάρουμε τους διάφορους «χρόνους» που περιλαμβάνει η ανάλυση του *Κεφαλαίου*, ως περιγραφικές όψεις ή ως δευτερεύοντες καθορισμούς του χρόνου γενικά. Θα μπορούσαμε τότε να προβούμε στο βασικό εγχείρημα που επιτρέπει η ιδεολογική θεωρία του χρόνου: την εισαγωγή του ενός χρόνου στον άλλο. Θα μπορούσαμε να εγγράψουμε τους διαιρεμένους σε τμήματα χρόνους (χρόνος εργασίας, χρόνος παραγωγής, χρόνος κυκλοφορίας) σε κύκλους (κυκλική κίνηση του κεφαλαίου). Και αυτοί οι κύκλοι θα είναι αναγκαστικά σύνθετοι, κύκλοι κύκλων, εξαιτίας της άνισης ταχύτητας περιστροφής των διαφόρων στοιχείων του κεφαλαίου και με τη σειρά τους θα μπορέσουν να καταχωρηθούν συνολικά στη γενική κίνηση της καπιταλιστικής αναπαραγωγής (συσσώρευσης), που ο Μαρξ, ακολουθώντας τον Σισμοντί περιγράφει ως *σπείρα*. Τέλος αυτή η «σπείρα» θα εκδηλώσει μια γενική τάση, έναν προσανατολισμό που είναι ο ίδιος προσανατολισμός της μετάβασης από τον ένα τρόπο παραγωγής στον άλλο, της διαδοχής των τρόπων παραγωγής και της περιοδολόγησης. Σε μια τέτοια ερμηνεία, η *συναρμολόγηση* των διαφόρων «χρόνων» και η επάλληλη τοποθέτηση των μορφών τους δεν θα συναντήσει καμιά δυσκολία αρχής, γιατί η δυνατότητά τους είναι ήδη εγγεγραμμένη στη μοναδικότητα του χρόνου γενικά, που χρησιμεύει ως στήριγμα όλων αυτών των κινήσεων. Οι μόνες δυσκολίες είναι δυσκολίες εφαρμογής, στην εξακρίβωση των φάσεων και στην πρόβλεψη της μετάβασης.

Το πιο σημαντικό σ' αυτή την ερμηνεία – που δεν είναι, όπως θα δούμε, δικό μου καθαρά πολεμικό

εφεύρημα— είναι το ότι συνεπάγεται πως κάθε «στιγμή» του χρόνου αντιμετωπίζεται ταυτόχρονα ως *καθορισμός όλων των ενδιάμεσων χρόνων που παρεμβλήθηκαν ο ένας στον άλλο και ότι αυτός ο καθορισμός είναι άμεσος ή μόνο έμμεσος*. Για να φτάσουμε αμέσως στα άκρα αυτής της συνέπειας, μπορούμε με ακρίβεια να πούμε ότι, σ' αυτή την αντίληψη, θα ορίσουμε ένα δεδομένο χρόνο στη διάρκεια του οποίου ο εργατής δαπανά την εργατική του δύναμη ως ορισμένη *ποσότητα κοινωνικής εργασίας, ως στιγμή του κύκλου* της παραγωγικής διαδικασίας (όπου το κεφάλαιο υπάρχει με τη μορφή παραγωγικού κεφαλαίου), ως *στιγμή της αναπαραγωγής του κοινωνικού κεφαλαίου (της καπιταλιστικής συσσώρευσης)*, και τελικά ως *στιγμή της ιστορίας του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής (που τείνει στον μετασχηματισμό του, όσο απομακρυσμένος και αν είναι αυτός)*.

Με βάση μια τέτοια ιδεολογική ερμηνεία είναι δυνατό να χαρακτηριστεί ολόκληρη η μαρξιστική θεωρία της οικονομικής δομής ως *δυναμική*. Προσπαθώντας να αντιπαραθέσουν τον Μαρξ στην κλασική και σύγχρονη πολιτική οικονομία, τοποθετώντας τον όμως στο ίδιο επίπεδο, ορίζοντας το ίδιο «οικονομικό» αντικείμενο, ορισμένοι επέστρεψαν σ' αυτή την έννοια και έκαναν τον Μαρξ έναν από τους εισηγητές, τον κυριότερο ίσως, της «δυναμικής» θεωρίας στην πολιτική οικονομία (βλ. π.χ. Granger, *Methodologie economique*). Έδειξαν ότι η κλασική και νεοκλασική οικονομία στοχάζεται την *οικονομική ισορροπία*, δηλαδή τη «στατική» των δεσμών της οικονομικής δομής. Αντίθετα για τον Μαρξ η μελέτη της ισορροπίας είναι πάντα ένα προσωρινό στάδιο που έχει σημασία για την ανάλυση, μια απλοποίηση. Το ουσιαστικό αντικείμενο της ανάλυσης του Μαρξ είναι *ο χρόνος εξέλιξης της οικονομικής δομής, που αναλύεται σε διαδοχικά συνθετικά μέρη, στους διάφορους «χρόνους» του Κεφαλαίου*:

«Όσο για το ιδιαίτερο αντικείμενο της μαρξιστικής ανάλυσης, την καπιταλιστική παραγωγή, παρουσιάζεται αναγκαστικά ως δυναμική διαδικασία. Το αντικείμενο του πρώτου βιβλίου του *Κεφαλαίου* είναι η καπιταλιστική *συσσώρευση*. Η ιδέα της στατικής ισορροπίας δεν προσιδιάζει προφανώς, a priori, στην περιγραφή αυτού του φαινομένου. Η 'απλή αναπαραγωγή' του κεφαλαίου είναι *ήδη μια διαδικασία μέσα στο χρόνο*. Αυτό όμως δεν είναι παρά μια πρώτη αφαίρεση. Το σύστημα χαρακτηρίζεται ακριβώς από την 'αναπαραγωγή σε προοδευτική κλίμακα', από τη μεγέθυνση και τη συνεχή ποιοτική μεταμόρφωση του κεφαλαίου, μέσω της συσσώρευσης υπεραξίας. Οι κρίσεις, με τις διάφορες μορφές τους, εμφανίζονται ως χρόνια ασθένεια του συστήματος, και όχι ως ατυχείς συμπτώσεις. *Ο συνολικός πίνακας της οικονομικής πραγματικότητας έχει δυναμικοποιηθεί πλήρως*» (G. G. Granger, *Methodologie economique*, σ. 98).

Σε μια τέτοια ερμηνεία, η δυναμική του καπιταλιστικού συστήματος εμφανίζεται και αυτή ως στιγμή, τοπική άποψη «της επιβεβαίωσης του σχετικού και εξελίξιμου χαρακτήρα των νόμων της οικονομίας» και έτσι επιστρέφουμε στη δομή *παρεμβολής των χρόνων*, που σκιαγραφήσαμε προηγουμένως. Οι έννοιες λοιπόν *ιστορία* και *δυναμική* γίνονται λέξεις που έχουν το ίδιο νόημα, η μια είναι «λαϊκή» (ιστορία), η άλλη «λόγια» (δυναμική), αφού η δεύτερη εκφράζει ακριβώς τον καθορισμό της ιστορικής κίνησης ξεκινώντας από μια δομή. Θα μπορούσαμε τότε να συνδέσουμε με αυτούς τους δύο όρους και έναν τρίτο: *διαχρονία*. Ο όρος αυτός δεν θα μας πρόσφερε εδώ καμιά νέα γνώση, γιατί εκφράζει απλά τη μορφή της μοναδικής γραμμικής χρονικότητας που περιέχεται στην ταυτότητα των προηγούμενων.

Στην πραγματικότητα όμως, μια τέτοια ερμηνεία αγνοεί πλήρως τον τρόπο συγκρότησης των εννοιών της χρονικότητας και της ιστορίας στη θεωρία του *Κεφαλαίου*. Οι έννοιες αυτές λαμβάνονται (ή υπονοούνται) με το συνηθισμένο τους νόημα, δηλαδή όπως τις χρησιμοποιεί η ιδεολογία, από ένα κείμενο όπως ο Πρόλογος της *Συμβολής*, απ' όπου ξεκινήσαμε: εκεί λειτουργούν απλά ως *σημάδια, ως σήματα που ορίζουν το θεωρητικό πεδίο, που ο Μαρξ δεν στοχάζεται ακόμη στη δομή του*. Όμως στις αναλύσεις του *Κεφαλαίου*, όπως έδειξε η μελέτη της *πρωταρχικής συσσώρευσης* και της *τάσης* του τρόπου παραγωγής, παράγονται ξεχωριστά και διαφορετικά: η ενότητά τους, αντί να προϋποτίθεται με μια σύλληψη του χρόνου εν γένει πάντοτε ήδη δεδομένη, πρέπει να κατασκευασθεί με βάση μια αρχική ποικιλία που καθρεφτίζει τη συνθετότητα του όλου. Μπορούμε εδώ να γενικεύσουμε τον τρόπο με τον οποίο ο Μαρξ θέτει το πρόβλημα της ενότητας των διαφόρων κύκλων των ατομικών κεφαλαίων σε ένα σύνθετο κύκλο του κοινωνικού κεφαλαίου: η ενότητα αυτή πρέπει να κατασκευασθεί ως «*διασύνδεση*» που η φύση της είναι αρχικά προβληματική. Ο Μαρξ γράφει επ' αυτού:

«Το πώς τα διάφορα στοιχεία του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου, σε σχέση με τα οποία τα ατομικά κεφάλαια είναι συστατικά μέρη με αυτόνομη λειτουργία, αντικαθίστανται αμοιβαία στη διαδικασία κυκλοφορίας – τόσο από την άποψη του κεφαλαίου όσο και από την άποψη της υπεραξίας – *δεν προκύπτει από τις απλές μεταμορφωτικές διασυνδέσεις της κυκλοφορίας εμπορευμάτων*, που είναι κοινές στην κυκλοφορία του κεφαλαίου και σε κάθε άλλη κυκλοφορία εμπορευμάτων. *Εδώ χρειάζεται άλλη μέθοδος έρευνας*. Ως εδώ, μας αρκούσαν φράσεις που αν αναλυθούν εγγύτερα περιέχουν μόνο αόριστες ιδέες προερχόμενες από τις

μεταμορφωτικές διασυνδέσεις που προσιδιάζουν σε οποιαδήποτε κυκλοφορία εμπορευμάτων» (Κεφάλαιο, τ. II, MEW, 24, 118).

Ξέρουμε πως αυτή η «άλλη μέθοδος έρευνας», που αποτελεί την ανάλυση της αναπαραγωγής του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου, καταλήγει στο παράδοξο αποτέλεσμα μιας συγχρονικής δομής της σχέσης των διαφόρων τομέων της κοινωνικής παραγωγής, όπου η μορφή του κύκλου έχει εξαφανιστεί πλήρως. Και όμως αυτή μόνο μας δίνει τη δυνατότητα να στοχαστούμε τη *διασύνδεση* των διαφόρων ατομικών παραγωγικών κύκλων. Έτσι και η σύνθετη ενότητα των διαφόρων «χρόνων» της ιστορικής ανάλυσης, των χρόνων που εξαρτώνται από τη μονιμότητα των κοινωνικών σχέσεων, των χρόνων που μέσα τους εγγράφεται ο μετασχηματισμός των κοινωνικών σχέσεων, είναι αρχικά προβληματική: πρέπει να κατασκευαστεί με μια «άλλη μέθοδο έρευνας».

Η σχέση θεωρητικής εξάρτησης ανάμεσα στις έννοιες του χρόνου και της ιστορίας αντιστρέφεται σε σχέση με την προηγούμενη μορφή, που ανήκει στην εμπειριστική ή εγγελιανή ιστορία ή σε μια ερμηνεία του Κεφαλαίου που επανεισάγει σαφώς τον εμπειρισμό ή τον εγγελιανισμό. Αντί οι δομές της ιστορίας να εξαρτώνται από τις δομές του χρόνου, οι δομές της χρονικότητας εξαρτώνται από τις ιστορικές. Οι δομές της χρονικότητας και οι ειδοποιοί διαφορές τους παράγονται μέσα στη διαδικασία συγκρότησης της έννοιας ιστορία, ως αναγκαίοι καθορισμοί του αντικειμένου της. Ο ορισμός λοιπόν της χρονικότητας και των παραλλαγμένων μορφών της είναι ήδη ρητά απαραίτητος. Επίσης, η ανάγκη στοχασμού της σχέσης (της συναρμογής) των διαφορετικών κινήσεων και των διαφορετικών χρόνων αποτελεί ήδη βασική ανάγκη για τη θεωρία.

Στη θεωρία του Μαρξ λοιπόν, ποτέ δεν μπορεί να είναι εκ των προτέρων δεδομένη η συνθετική έννοια του χρόνου. Αντίθετα είναι πάντα αποτέλεσμα. Οι αναλύσεις που προηγούνται μας επιτρέπουν να προβλέψουμε, σε ορισμένο μέτρο, αυτό το αποτέλεσμα και να προτείνουμε ένα διαφορετικό ορισμό των εννοιών που ταυτίσαμε προηγουμένως. Είδαμε ότι πρέπει να στοχασζόμαστε την ανάλυση των σχέσεων που ανήκουν σε ορισμένο τρόπο παραγωγής και αποτελούν τη δομή του ως συγκρότηση μιας θεωρητικής «συγχρονίας»: αυτό εννοεί ο Μαρξ με την έννοια αναπαραγωγή για τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Μέρος αυτής της συγχρονίας αποτελεί αναγκαστικά η ανάλυση όλων των αποτελεσμάτων της δομής του τρόπου παραγωγής. Θα κρατήσουμε λοιπόν την έννοια *διαχρονία* για το χρόνο της μετάβασης από τον ένα τρόπο παραγωγής στον άλλο, δηλαδή για ένα χρόνο που καθορίζεται από την αντικατάσταση και το μετασχηματισμό των σχέσεων παραγωγής που αποτελούν τη διττή άρθρωση της δομής. Βλέπουμε έτσι ότι οι «γενεαλογίες» που περιέχονται στην ανάλυση της πρωταρχικής συσσώρευσης, είναι *στοιχεία διαχρονικής ανάλυσης*: και έτσι θεμελιώνεται, ανεξάρτητα από το βαθμό θεωρητικής της ολοκλήρωσης, η *διαφορά* προβληματικής και μεθόδων ανάμεσα στα κεφάλαια του Κεφαλαίου που αφιερώνονται στην πρωταρχική συσσώρευση, και σε όλα τα άλλα, μη θεωρούμενη ως απλή διαφορά τρόπου ή φιλολογικής μορφής. Η διαφορά αυτή είναι συνέπεια της αυστηρής διάκρισης ανάμεσα στη «συγχρονία» και τη «διαχρονία». Συναντήσαμε στις προηγούμενες σελίδες ένα άλλο σχετικό παράδειγμα: όταν αναλύσαμε τη μορφή των δύο δεσμών (ιδιοκτησία, «πραγματική ιδιοποίηση») που προσιδιάζουν στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής και τη μεταξύ τους σχέση, διαπιστώσαμε μια «χρονολογική διάσταση» στη συγκρότηση αυτών των δύο μορφών: της καπιταλιστικής μορφής ιδιοκτησίας («καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής»), που προηγείται χρονικά της καπιταλιστικής μορφής πραγματικής ιδιοποίησης («παραγωγικές δυνάμεις του καπιταλισμού»). Η απόσταση αυτή μελετήθηκε από τον Μαρξ ως διάκριση ανάμεσα στην τυπική και στην πραγματική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο. Παρατήρησα τότε πως αυτή η χρονολογική απόσταση *καταργείται ως τέτοια* στη συγχρονική ανάλυση της δομής του τρόπου παραγωγής και εκεί δεν έχει ενδιαφέρον για τη θεωρία. Πραγματικά, αυτή η διάσταση που εξαφανίστηκε πλήρως, μπορούμε να εξετασθεί μόνο μέσα σε μια θεωρία της διαχρονίας. Αποτελεί *πρόσφορο πρόβλημα της διαχρονικής ανάλυσης*. Ας σημειώσουμε εδώ ότι οι εκφράσεις «διαχρονική ανάλυση», «διαχρονική θεωρία» δεν είναι εντελώς αυστηρές. Ορθότερο είναι να πούμε «ανάλυση (ή θεωρία) της διαχρονίας». Γιατί αν πάρουμε τους όρους συγχρονία και διαχρονία με την έννοια που προτείνω εδώ, η έκφραση «διαχρονική θεωρία» δεν έχει στην κυριολεξία κανένα νόημα: κάθε θεωρία είναι συγχρονική στο μέτρο που εκθέτει ένα συστηματικό σύνολο εννοιολογικών καθορισμών. Ο Αλτουσέρ επέκρινε ήδη τη διάκριση συγχρονία-διαχρονία στο μέτρο που επάγεται *συσχετισμό* αντικειμένων ή απόψεων του ίδιου αντικειμένου, και έδειξε ότι στην πραγματικότητα πρόκειται για επιστροφή στην εμπειριστική (και εγγελιανή) δομή του χρόνου, όπου το διαχρονικό δεν είναι παρά το γίνεσθαι του («συγχρονικού») παρόντος. Βλέπουμε άμεσα ότι με τη χρήση που προτείνουμε εδώ δεν μπορεί να συμβεί κάτι τέτοιο, αφού η συγχρονία δεν είναι *πραγματικό παρόν*, σύγχρονο με τον εαυτό του, αλλά παρόν της θεωρητικής ανάλυσης με δεδομένους όλους τους καθορισμούς του. Ο ορισμός αυτός λοιπόν *αποκλείει κάθε συσχετισμό* των δύο εννοιών, γιατί η μια δηλώνει τη δομή της νοητικής διαδικασίας, ενώ η

άλλη ένα ιδιαίτερο αντικείμενο της ανάλυσης, σχετικά αυτόνομο, και κατ' επέκταση μόνο τη γνώση του.

Η συγχρονική ανάλυση του τρόπου παραγωγής εμφανίζει περισσότερες έννοιες του «χρόνου», που διαφέρουν από λειτουργική άποψη. Ωστόσο, όλοι αυτοί οι χρόνοι δεν είναι *ευθέως, άμεσα ιστορικοί*: πράγματι, δεν δημιουργήθηκαν με βάση τη συνολική ιστορική κίνηση, αλλά εντελώς ανεξάρτητα από αυτή και ανεξάρτητα ο ένας από τον άλλον. Έτσι, ο *χρόνος κοινωνικής εργασίας* (που μετρά την παραγόμενη αξία) δημιουργήθηκε με βάση τη διάκριση σε κοινωνικά αναγκαία και σε κοινωνικά μη αναγκαία εργασία, που εξαρτάται κάθε στιγμή από την παραγωγικότητα της εργασίας και την αναλογία στην οποία είναι κατανομημένη η κοινωνική εργασία στους διάφορους κλάδους παραγωγής (βλ. *Κεφάλαιο* και *Θεωρίες για την υπεραξία*). Δεν συμπίπτει λοιπόν με το χρόνο που μπορεί να διαπιστώσουμε εμπειρικά, τον χρόνο που δουλεύει ο εργάτης. Έτσι και ο κυκλικός χρόνος *περιστροφής* του κεφαλαίου, με τις διάφορες στιγμές του (χρόνος παραγωγής, χρόνος κυκλοφορίας) και τα αποτελέσματά του (τακτή καταβολή χρηματικού κεφαλαίου, μεταβολή του ποσοστού κέρδους), δημιουργήθηκε με βάση τις μεταμορφώσεις του κεφαλαίου και τη διάκριση ανάμεσα σε πάγιο και κυκλοφορούν κεφάλαιο.

Έτσι τέλος, η ανάλυση της *τάσης* του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής παράγει την έννοια της εξάρτησης της προόδου των παραγωγικών δυνάμεων από τη συσσώρευση του κεφαλαίου, την έννοια επομένως της *χρονικότητας* της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Μόνο αυτή η κίνηση μπορεί να ονομαστεί *δυναμική*, όπως πρότεινα, κίνηση δηλαδή που είναι *εσωτερική* στη δομή και επαρκώς καθορισμένη από αυτή (η κίνηση της συσσώρευσης), πραγματοποιείται με *ρυθμό* και *ταχύτητα* που καθορίζει η δομή, έχει αναγκαστικά αναντίστροφο *προσανατολισμό*, και διατηρεί (αναπαράγει) επ' αόριστο σε άλλη κλίμακα τις ιδιότητες της δομής. Ο ρυθμός της καπιταλιστικής συσσώρευσης εγγράφεται στον κύκλο των κρίσεων, ενώ η ταχύτητά της εκφράζει τα «όρια» της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, που, όπως λέει ο Μαρξ, είναι ταυτόχρονα επιταχυνόμενη και επιβραδυνόμενη, δηλαδή τα αμοιβαία όρια των δύο δεσμών που αρθρώνονται στη δομή («παραγωγικές δυνάμεις», καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής). Ο αναγκαίος προσανατολισμός της κίνησης συνίσταται στη μεγέθυνση του σταθερού κεφαλαίου σε σχέση με το μεταβλητό (της παραγωγής μέσω παραγωγής σε σχέση με την παραγωγή μέσω κατανάλωσης). Η διατήρηση των ιδιοτήτων της δομής φανερώνεται στην κίνηση της επέκτασης της αγοράς: ένα από τα μέσα που χρησιμοποιεί ο καπιταλιστής ή ένα σύνολο καπιταλιστών για να αντιδράσουν στην πτώση του ποσοστού κέρδους είναι η διεύρυνση της αγοράς τους (μέσω του «εξωτερικού» εμπορίου):

«Η *εσωτερική* αντίφαση (ενν. της παραγωγής και της κατανάλωσης) προσπαθεί να λυθεί με την επέκταση του *εξωτερικού πεδίου* της παραγωγής. Όμως όσο περισσότερο αναπτύσσεται η παραγωγική δύναμη, τόσο περισσότερο συγκρούεται με τη στενή βάση στην οποία ερείδονται οι σχέσεις κατανάλωσης...» (*Κεφάλαιο*, τ. III, MEW, 25, 255).

Σ' αυτή την «*εξωτερική*» περιπέτεια η καπιταλιστική παραγωγή συναντά πάλι τα *εσωτερικά* όριά της, δεν παύει δηλαδή να καθορίζεται από τη δομή της.

Μόνο μέσα στο «χρόνο» αυτής της δυναμικής μπορεί να καθορισθεί η «ηλικία» της καπιταλιστικής παραγωγής, ενός κλάδου της ή ενός συνόλου κλάδων παραγωγής: η ηλικία αυτή μετριέται στο επίπεδο της σχέσης σταθερού κεφαλαίου και μεταβλητού κεφαλαίου, δηλαδή με την *εσωτερική οργανική σύνθεση* του κεφαλαίου:

«Είναι αυτονόητο ότι όσο αυξάνει η ηλικία της καπιταλιστικής παραγωγής τόσο αυξάνεται η νομισματική μάζα που συσσωρεύεται από παντού και μειώνεται η αναλογία που προσθέτει σ' αυτή τη μάζα ετησίως η νέα παραγωγή χρυσού...» (*Κεφάλαιο*, τ. II, MEW, 24, 469).

Το σημείο αυτό είναι πολύ σημαντικό, γιατί δείχνει ότι μόνο μέσα στο «χρόνο» της δυναμικής – που όπως είπαμε δεν είναι άμεσα ο χρόνος της ιστορίας⁴ – είναι εφικτό να καθορισθούν και να εκτιμηθούν

4 Ούτε είναι βέβαια, όπως είπαμε, ο χρόνος της *οικονομικής ιστορίας* αν την εννοήσουμε ως σχετικά αυτόνομη ιστορία της οικονομικής βάσης του τρόπου παραγωγής. Και αυτό για δύο βασικούς λόγους: πρώτον διότι μια τέτοια ιστορία αφορά τους συγκεκριμένους-πραγματικούς κοινωνικούς σχηματισμούς και μελετά οικονομικές δομές που κυριαρχούνται από *περισσότερους* του ενός τρόπους παραγωγής. Δεν αφορά λοιπόν τις «τάσεις» που ορίζει η θεωρητική ανάλυση μεμονωμένων τρόπων παραγωγής, αλλά τα αποτελέσματα σύνθεσης περισσότερων τρόπων παραγωγής. Αυτό το σημαντικό πρόβλημα δεν επεισέρχεται στο πεδίο της παρούσας ανάλυσης, και δεν εξετάζεται στο επόμενο τμήμα (για τις «φάσεις μετάβασης») παρά με μερικό τρόπο. Δεύτερον, η «ηλικία» της παραγωγής στην οποία αναφερόμαστε δεν έχει, όπως βλέπουμε σαφώς, το χαρακτήρα χρονολογίας, δεν δηλώνει την αρχαιότητα του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Είναι μια ηλικία που συγκρίνει διαφορετικές περιοχές (ή «αγορές») της οικονομίας υπαγμένες στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής και η σημασία της προκύπτει από τα αποτελέσματα που προκαλεί ανάμεσα σε περιοχές ή τομείς μια ανισότητα στην οργανική σύνθεση του κεφαλαίου. Ανάλογα με την εκλέπτυνση της ανάλυσης πρόκειται

πραγματικά *πρόοδοι ή καθυστερήσεις της ανάπτυξης*, μόνο μέσα σ' αυτόν τον εσωτερικά προσανατολισμένο χρόνο μπορούμε να στοχαστούμε τις ιστορικές ανισότητες ανάπτυξης ως απλές *χρονικές αποστάσεις*:

«Ό,τι ισχύει για διάφορα *διαδοχικά στάδια ανάπτυξης* σε μια χώρα, ισχύει και για *διαφορετικά στάδια ανάπτυξης που υπάρχουν ταυτόχρονα και παράλληλα* σε διαφορετικές χώρες. Στη *μη αναπτυγμένη (unentwickelt) χώρα*, όπου η αρχική σύνθεση του κεφαλαίου αντιπροσωπεύει το μέσο όρο, το γενικό ποσοστό κέρδους θα ήταν 66 2/3%, ενώ θα ήταν 20% στη χώρα όπου η παραγωγή θα βρισκόταν στο δεύτερο πολύ υψηλότερο στάδιο. Θα ήταν δυνατό να έχουμε *εξάλειψη ή και αντιστροφή της απόστασης που χωρίζει τα δύο εθνικά ποσοστά κέρδους*, αν στη *λιγότερο αναπτυγμένη χώρα* η εργασία ήταν λιγότερο παραγωγική και άρα ... ο εργάτης θα έπρεπε να αφιερώνει μεγαλύτερο μέρος του χρόνου του στην παραγωγή των μέσων συντήρησής του ή της αξίας τους και θα πρόσεφερε λιγότερη *υπερεργασία*» (*Κεφάλαιο*, τ. III, MEW, 25, 224).

Δεν μπορούμε να εκθέσουμε εδώ τις συνέπειες που έχει αυτός ο διαφορικός καθορισμός του χρόνου και της διάκρισης σε χρόνο της δυναμικής και σε χρόνο της ιστορίας εν γένει στη σύγχρονη προβληματική της «*υπανάπτυξης*» (που είναι *προνομιούχος τόπος* όλων των θεωρητικών συγχύσεων). Τα παραπάνω μας επιτρέπουν όμως να προαισθανθούμε την κριτική σημασία τους.

Όπως και οι προηγούμενοι έτσι και αυτός ο «*χρόνος*» της δυναμικής (της τάσης) καθορίζεται μέσα στη *συγχρονική* ανάλυση του τρόπου παραγωγής. Η διάκριση επομένως ανάμεσα στη *δυναμική* και στη *διαχρονία* είναι αυστηρή, και η πρώτη δεν μπορεί να εμφανιστεί ως καθορισμός στο πεδίο της δεύτερης, γιατί δεν είναι κατάλληλη για κάτι τέτοιο με τη μορφή που την αναλύει ο Μαρξ. Μπορούμε εύκολα να αναδείξουμε αυτή τη διάκριση με ένα παράδοξο δανεισμένο από την ανάλυση των κοινωνιών «*χωρίς ιστορία*» (η έκφραση δεν έχει κυριολεκτικό νόημα, αλλά δηλώνει τις κοινωνικές δομές όπου η δυναμική εμφανίζεται με την ιδιαίτερη μορφή της *μη ανάπτυξης*, όπως συμβαίνει με τις ινδικές κοινότητες που αναφέρει ο Μαρξ στο *Κεφάλαιο*, τ. I, 377-378): *το γεγονός της συνάντησης αυτών των κοινωνιών με τις «δυτικές» κοινωνίες που βρίσκονται στο στάδιο της μετάβασης στον καπιταλισμό (κατάκτηση, αποικιοποίηση ή διάφορες μορφές εμπορικών δεσμών) ανήκει προφανώς στη διαχρονία αυτών των κοινωνιών, αφού καθορίζει – απότομα ή πιο αργά – το μετασχηματισμό του τρόπου παραγωγής τους: με κανένα τρόπο όμως δεν ανήκει στη δυναμική αυτών των κοινωνιών. Αυτό το γεγονός της ιστορίας τους παράγεται στο χρόνο της διαχρονίας τους χωρίς να παράγεται στο χρόνο της δυναμικής τους.* Πρόκειται για οριακή περίπτωση που φανερώνει την εννοιολογική διαφορά των δύο χρόνων και την ανάγκη να στοχαζόμαστε την άρθρωσή τους.

Πρέπει τέλος να εντοπίσουμε τη σχέση αυτών των εννοιών με την έννοια *ιστορία*: θα την εξομοιώσουμε π.χ. με την έννοια της διαχρονίας σε ανάμνηση της παλιάς προβληματικής της περιοδολόγησης; Μπορούμε να πούμε ότι «*η ιστορία*» είναι η διαχρονία που έχει ως βασικό θεωρητικό πρόβλημα την ανάλυση των *τρόπων μετάβασης* από μια δομή παραγωγής σε άλλη; Σίγουρα όχι, γιατί αυτή η παλιά προβληματική μετασχηματίστηκε. Δεν ορίζεται πια από την ανάγκη «*τεμαχισμού*» του γραμμικού χρόνου, πράγμα που υποθέτει την προϋπαρξη αυτού του χρόνου αναφοράς. Το ζήτημα είναι να στοχαστούμε θεωρητικά *την ουσία των μεταβατικών περιόδων* με τις ειδικές μορφές τους και την ποικιλία αυτών των μορφών. Το πρόβλημα της «*περιοδολόγησης*» με στενή έννοια καταργήθηκε ή καλύτερα έπαψε να ανήκει στο στάδιο της επιστημονικής απόδειξης, σ' αυτό που ο Μαρξ το ονομάζει *τάξη έκθεσης* (μόνο η έκθεση είναι επιστήμη): η περιοδολόγηση είναι το πολύ ένα στάδιο *διερεύνησης*, δηλαδή ένα στάδιο της προκαταρκτικής κριτικής του θεωρητικού υλικού και των ερμηνειών του. Η έννοια ιστορία λοιπόν δεν ταυτίζεται με καμιά από τις ιδιαίτερες στιγμές που παράγονται στη θεωρία για το στοχασμό των διαφορετικών μορφών του χρόνου. Η έννοια *ιστορία γενικά, μη εξειδικευμένη, απλά επισημαίνει ένα πρόβλημα* συστατικό για τη «*θεωρία της ιστορίας*» (τον ιστορικό υλισμό): δηλώνει αυτή τη θεωρία στο σύνολό της ως *τόπο* του προβλήματος της άρθρωσης των διαφορετικών ιστορικών χρόνων και των παραλλαγών της. Η άρθρωση αυτή δεν σχετίζεται με το απλό μοντέλο της *εισαγωγής* του ενός χρόνου στον άλλο. Δεν αντιμετωπίζει τις *συμπτώσεις* ως προφάνειες αλλά ως προβλήματα: έτσι, η μετάβαση από τον ένα τρόπο παραγωγής στον άλλο μπορεί να εμφανισθεί ως στιγμή μιας σύγκρουσης ή συμπαιγνίας των χρόνων της οικονομικής δομής, της πολιτικής πάλης των τάξεων, της ιδεολογίας, κλπ. Το ζήτημα είναι να ανακαλύψουμε με ποιο τρόπο καθένας από αυτούς τους χρόνους, π.χ. ο χρόνος της «*τάσης*» του τρόπου παραγωγής, *γίνεται* ιστορικός χρόνος.

Αν όμως η λειτουργία της γενικής έννοιας της ιστορίας είναι η επισήμανση ενός συστατικού προβλήματος της θεωρίας της ιστορίας, δεν αποτελεί μέρος αυτής της θεωρίας της ιστορίας, σε αντίθεση με για τη μέση οργανική σύνθεση ή για τη διαφοροποιημένη ανάλυση της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου σε κάθε κλάδο παραγωγής. Πραγματοποιούμε έτσι τη μελέτη των αποτελεσμάτων κυριαρχίας και άνισης ανάπτυξης που ενέχει η ανισότητα της οργανικής σύνθεσης ανάμεσα σε ανταγωνιστικά κεφάλαια. Δεν είναι αυτό το αντικείμενό μας εδώ. Επισημαίνουμε απλά τη δυνατότητα μιας τέτοιας μελέτης.

τις προηγούμενες έννοιες. *Πραγματικά, η έννοια ιστορία δεν είναι έννοια της θεωρίας της ιστορίας, όπως και η έννοια «ζωή» δεν είναι έννοια της βιολογίας.* Οι έννοιες αυτές ανήκουν μόνο στην επιστημολογία αυτών των επιστημών και, ως «πρακτικές» έννοιες, ανήκουν στην πρακτική των επιστημόνων και χρησιμεύουν για την επισήμανση και οριοθέτηση του πεδίου αυτής της πρακτικής.

4. ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΩΝ ΜΕΤΑΒΑΤΙΚΩΝ ΦΑΣΕΩΝ

Εδώ, μπορούμε μόνο να σκιαγραφήσουμε μερικές από τις έννοιες που ανήκουν στη θεωρία της «διαχρονίας» και μας δίνουν τη δυνατότητα να στοχαστούμε τη φύση των περιόδων μετάβασης από τον ένα τρόπο παραγωγής στον άλλο. Είναι αλήθεια, όπως είδαμε, ότι ο Μαρξ δεν αφιέρωσε σ' αυτό το δεύτερο στάδιο της θεωρίας της ιστορίας την ίδια θεωρητική προσπάθεια που αφιέρωσε στο πρώτο. Εδώ σκοπεύω μόνο να κάνω έναν απολογισμό των κεκτημένων.

Η ανάλυση της πρωταρχικής συσσώρευσης ανήκει μεν στο πεδίο της διαχρονικής μελέτης, αλλά δεν αποτελεί, *καθαυτή*, μέρος του ορισμού των μεταβατικών περιόδων (προς τον καπιταλισμό). Πραγματικά, η ανάλυση της πρωταρχικής συσσώρευσης, της *προέλευσης* του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, επιχειρεί μια γενεαλογία στοιχείο προς στοιχείο μέσα στη μεταβατική περίοδο. Η γενεαλογία αυτή όμως φτάνει ως τους κόλπους του προηγούμενου τρόπου παραγωγής. Οι απόπειρες ορισμού της πρέπει λοιπόν να αφορούν μια άλλη ανάλυση που δεν είναι ανάλυση της *προέλευσης* αλλά των *απαρχών* του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, και κατά συνέπεια δεν γίνεται στοιχείο προς στοιχείο αλλά από την άποψη ολόκληρης της δομής. Η μελέτη της *μανουφακτούρας* μας δίνει ένα παράδειγμα ανάλυσης των *απαρχών*. Οι μορφές μετάβασης είναι στην πραγματικότητα αναγκαστικά οι ίδιες οι μορφές των τρόπων παραγωγής.

Στο πρώτο μέρος του κειμένου, όταν μελετούσαμε τη μανουφακτούρα ως μορφή του δεσμού πραγματικής ιδιοποίησης, ως μορφή των «παραγωγικών δυνάμεων», αφήσαμε ανεξέταστο το πρόβλημα που θέτει η χρονολογική *απόσταση* που υπάρχει στη συγκρότηση της δομής της καπιταλιστικής παραγωγής ανάμεσα στο σχηματισμό των σχέσεων ιδιοκτησίας και στο σχηματισμό των ειδικών «παραγωγικών δυνάμεων» του. Όπως δείξαμε, δεν αποτελεί μέρος της μελέτης της δομής του τρόπου παραγωγής. Αντίθετα, η *απόσταση* αυτή αποτελεί την ουσία της μανουφακτούρας ως μορφής μετάβασης. Οι έννοιες που χρησιμοποιεί ο Μαρξ για να δηλώσει αυτή την απόσταση είναι οι έννοιες της πραγματικής και τυπικής υπαγωγής (της εργασίας στο κεφάλαιο). Η τυπική υπαγωγή που αρχίζει με τη μορφή της κατ' οίκον εργασίας για λογαριασμό ενός εμπόρου καπιταλιστή και τελειώνει με τη βιομηχανική επανάσταση, καλύπτει όλη την ιστορία αυτού που ο Μαρξ αποκαλεί «μανουφακτούρα».

Στην πραγματική υπαγωγή της μεγάλης βιομηχανίας, το γεγονός ότι ο εργαζόμενος ανήκει στο κεφάλαιο καθορίζεται διπλά: από τη μια πλευρά δεν έχει τα υλικά μέσα για να εργασθεί για λογαριασμό του (ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής). Από την άλλη, η μορφή των «παραγωγικών δυνάμεων» του αφαιρεί την ικανότητα να θέσει μόνος του σε κίνηση τα κοινωνικά μέσα παραγωγής, έξω από μια εργασιακή διαδικασία συνεργατική, οργανωμένη και ελεγχόμενη. Ο διττός καθορισμός φανερώνει μια *ομολογία* στη μορφή των δύο δεσμών που αποτελούν τη σύνθετη δομή του τρόπου παραγωγής: αμφότεροι μπορούν να χαρακτηρισθούν ως «χωρισμός» του εργαζόμενου από τα μέσα παραγωγής. Αυτό σημαίνει και ότι *κερματίζουν* παρομοίως τα «στηρίγματά» τους, δίνοντας στον εργαζόμενο τα μέσα παραγωγής και στο μη-εργαζόμενο μορφές ατομικότητας που ταυτίζονται. Οι εργαζόμενοι που βρίσκονται στη διαδικασία παραγωγής σε σχέση απόλυτης μη-ιδιοκτησίας με τα μέσα παραγωγής, είναι ένα σύνολο ατόμων που συγκροτεί το «συλλογικό εργαζόμενο», που έχει τη δυνατότητα να θέτει σε κίνηση τα «κοινωνικοποιημένα» μέσα παραγωγής της μεγάλης βιομηχανίας και έτσι να ιδιοποιείται πραγματικά τη φύση (τα αντικείμενα εργασίας). Ξαναβρίσκουμε λοιπόν εδώ, με το όνομα πραγματική υπαγωγή, ό,τι όρισε ο Μαρξ στον Πρόλογο της *Συμβολής ως «αντιστοιχία»* ανάμεσα στις σχέσεις παραγωγής και στο επίπεδο των παραγωγικών δυνάμεων. Μπορούμε επομένως να διευκρινίσουμε την έννοια του όρου «αντιστοιχία». Αφού οι δύο δεσμοί που ανάμεσά τους υπάρχει ομολογία ανήκουν στο ίδιο επίπεδο, αποτελώντας τη συνθετότητα της δομής παραγωγής, η «αντιστοιχία» αυτή δεν μπορεί να είναι σχέση έκφρασης ή αναπαραγωγής του ενός δεσμού από τον άλλο (της μορφής των παραγωγικών δυνάμεων από τη μορφή των σχέσεων παραγωγής): δεν είναι υπαγμένοι ο ένας στον άλλο, η εργασία είναι υπαγμένη στο κεφάλαιο, και αυτή η υπαγωγή είναι πραγματική όταν καθορίζεται διττά κατ' αυτόν τον τρόπο. Η αντιστοιχία λοιπόν συνίσταται αποκλειστικά στον μοναδικό κερματισμό των «στηριγμάτων» της δομής της παραγωγής και σ' αυτό που ήδη αποκαλέσαμε *αμοιβαίο περιορισμό* των δεσμών. Βλέπουμε ταυτόχρονα ότι στην ουσία της αυτή η αντιστοιχία είναι τελείως διαφορετική από κάθε «αντιστοιχία» ανάμεσα στα *διάφορα επίπεδα* της

κοινωνικής δομής: υπάρχει σε ένα ιδιαίτερο επίπεδο (στην παραγωγή) και εξαρτάται πλήρως από αυτό.

Αντίθετα, στην τυπική υπαγωγή, το ότι ο εργαζόμενος ανήκει στο κεφάλαιο οφείλεται μόνο στην απόλυτη μη ιδιοκτησία του εργαζόμενου στα μέσα παραγωγής, και όχι στη μορφή των παραγωγικών δυνάμεων που είναι ακόμη οργανωμένες σύμφωνα με τις αρχές του επαγγέλματος. Για κάθε εργαζόμενο φαίνεται να μην αποκλείεται η επιστροφή στο επάγγελμα. Γι' αυτό λέει ο Μαρξ ότι το γεγονός ότι ο εργαζόμενος ανήκει στο κεφάλαιο εξακολουθεί να είναι «συμπτωματικό»⁵:

«Όταν πρωτοεμφανίσθηκε το κεφάλαιο, η εξουσία του πάνω στην εργασία ήταν καθαρά τυπική συνέπεια του ότι ο εργάτης εργάζεται για τον καπιταλιστή και άρα υπό τον καπιταλιστή και όχι για τον εαυτό του» (*Κεφάλαιο*, τ. I, MEW, 23, 350).

Ωστόσο, αυτή η απουσία ιδιοκτησίας στα μέσα παραγωγής δεν είναι καθόλου «συμπτωματική» για τον άμεσο εργαζόμενο: είναι αποτέλεσμα της ιστορικής διαδικασίας της πρωταρχικής συσσώρευσης. Σ' αυτές τις συνθήκες δεν υπάρχει στην κυριολεξία ομολογία ανάμεσα στις μορφές των δύο δεσμών: στη μανουφακτούρα τα μέσα παραγωγής εξακολουθούν να τίθενται σε κίνηση από άτομα με τη στενή έννοια, καίτοι τα τμηματικά τους προϊόντα πρέπει να συναρμολογηθούν για να αποτελέσουν αντικείμενο χρήσης στην αγορά. Θα πούμε λοιπόν ότι η μορφή «πολυπλοκότητας» του τρόπου παραγωγής μπορεί να είναι είτε η αντιστοιχία, είτε η μη αντιστοιχία των δύο δεσμών, των παραγωγικών δυνάμεων και των σχέσεων παραγωγής. Στη μορφή της μη-αντιστοιχίας, που είναι η μορφή των μεταβατικών φάσεων, όπως η μανουφακτούρα, η σχέση των δύο δεσμών δεν παίρνει τη μορφή του αμοιβαίου περιορισμού, αλλά γίνεται *μετασχηματισμός της μιας υπό την επίδραση της άλλης*: αυτό δείχνει η ανάλυση της μανουφακτούρας και της βιομηχανικής επανάστασης, όπου η καπιταλιστική φύση των σχέσεων παραγωγής (η ανάγκη να δημιουργείται υπεραξία με τη μορφή σχετικής υπεραξίας) καθορίζει και ρυθμίζει τη μετάβαση των παραγωγικών δυνάμεων στην ειδικά καπιταλιστική μορφή τους (η βιομηχανική επανάσταση εμφανίζεται ως μέθοδος σχηματισμού σχετικής υπεραξίας πέρα από κάθε προκαθορισμένο ποσοτικό όριο). Η «αναπαραγωγή» αυτής της ειδικής πολυπλοκότητας είναι η αναπαραγωγή της επίδρασης του ενός δεσμού στον άλλο.

Βλέπουμε λοιπόν ότι στην περίπτωση της αντιστοιχίας ή μη αντιστοιχίας η σχέση των δύο δεσμών δεν μπορεί ποτέ να αναλυθεί με όρους μετάθεσης, μετάφρασης (έστω και αλλοιωμένης) του ενός από τον άλλο, αλλά με όρους αποτελεσματικότητας και τρόπου αποτελεσματικότητας. Στη μια περίπτωση έχουμε την αμοιβαία οροθέτηση της αποτελεσματικότητας των δύο δεσμών, στην άλλη το μετασχηματισμό του ενός μέσω της αποτελεσματικότητας του άλλου:

«Μια ελάχιστη ποσότητα κεφαλαίου στα χέρια ιδιωτών παρουσιάζεται τώρα από εντελώς διαφορετική άποψη. Είναι η συγκέντρωση πλούτου που απαιτείται για το μετασχηματισμό των ατομικών εργασιών σε κοινωνική και συνδυασμένη εργασία. Γίνεται η υλική βάση των αλλαγών που θα υποστεί ο τρόπος παραγωγής» (πρέπει να πάρουμε εδώ τον «τρόπο παραγωγής» με τη στενή έννοια της «μορφής των παραγωγικών δυνάμεων») (*Κεφάλαιο*, τ. I, MEW, 23, 653).

Αυτό λοιπόν που ονομάζεται μερικές φορές «νόμος αντιστοιχίας» ανάμεσα στις παραγωγικές δυνάμεις και στις σχέσεις παραγωγής, δηλώνεται πολύ καλύτερα, όπως προτείνει ο Σάρλ Μπετελέμ, με τον όρο «νόμος της αναγκαίας αντιστοιχίας ή μη αντιστοιχίας ανάμεσα στις σχέσεις παραγωγής και στο χαρακτήρα των παραγωγικών δυνάμεων» (*Les cadres socio-economiques et l'organisation de la planification*, «*Problemes de la planification*», V, Ecole des Hautes Etudes 1965). Έτσι, θα πούμε ότι ο «νόμος αντιστοιχίας» έχει ως αντικείμενο τον καθορισμό των αποτελεσμάτων στο εσωτερικό της δομής της παραγωγής και τον ειδικό τρόπο αυτού του καθορισμού, και όχι μια σχέση έκφρασης που είναι η άλλη όψη της μηχανικής αιτιότητας.

Από τη μορφή αυτής της εσωτερικής αντιστοιχίας της δομής της παραγωγής εξαρτάται ο τρόπος «αντιστοιχίας» ανάμεσα στα διάφορα επίπεδα της κοινωνικής δομής, που ονομάσαμε για περισσότερη ακρίβεια τρόπο άρθρωσης αυτών των επιπέδων. Στις προηγούμενες σελίδες συναντήσαμε ήδη αυτή την άρθρωση με δύο μορφές: αφενός στον καθορισμό της «τελικής βαθμίδας» που καθορίζει την κοινωνική δομή και εξαρτάται από το συνδυασμό που προσιδιάζει στον εξεταζόμενο τρόπο παραγωγής. Αφετέρου με αφορμή τη μορφή των παραγωγικών δυνάμεων που προσιδιάζουν στο κεφάλαιο και τον τρόπο επέμβασης της επιστήμης στην ιστορία τους, ως καθορισμό των *ορίων* στα οποία το αποτέλεσμα μιας πρακτικής μπορεί να αλλάξει το αποτέλεσμα μιας άλλης που είναι σχετικά αυτόνομη σε σχέση με αυτή. Έτσι ο τρόπος παρέμβασης της επιστήμης στην πρακτική της οικονομικής παραγωγής καθορίζεται από τη νέα μορφή των «παραγωγικών δυνάμεων» (ενότητα μέσου και αντικειμένου εργασίας). Η ιδιαίτερη μορφή της αντιστοιχίας εξαρτάται από τη δομή των δύο πρακτικών (παραγωγική πρακτική, θεωρητική πρακτική): παίρνει τη μορφή εφαρμογής της

επιστήμης στις συνθήκες που καθορίζονται από την οικονομική δομή.

Μπορούμε να γενικεύσουμε αυτόν τον τύπο σχέσης ανάμεσα σε δύο σχετικά αυτόνομες βαθμίδες, που ξαναβρίσκουμε για παράδειγμα στη σχέση της *οικονομικής πρακτικής* με την *πολιτική πρακτική*, με τις μορφές της πάλης των τάξεων, του δικαίου και του κράτους. Οι ενδείξεις που παρέχει ο Μαρξ είναι σαφέστερες σ' αυτό το σημείο, αν και το *Κεφάλαιο* δεν περιέχει μια θεωρία της πάλης των τάξεων, του δικαίου ή του κράτους. Εδώ επίσης, η αντιστοιχία αναλύεται ως τρόπος παρέμβασης μιας πρακτικής στα όρια που καθορίζει μια άλλη. Αυτό συμβαίνει με την παρέμβαση της *πάλης των τάξεων* στα όρια που καθορίζει η οικονομική δομή: στα κεφάλαια που αναφέρονται στην *εργάσιμη μέρα* και στο *μισθό*, ο Μαρξ δείχνει ότι τα μεγέθη αυτά παρουσιάζουν ποικιλία που δεν καθορίζεται από τη δομή και εξαρτάται πλήρως από το συσχετισμό δυνάμεων. Η ποικιλία όμως εμφανίζεται σε ορισμένα όρια (*Grenzen*) που καθορίζονται από τη δομή: η ποικιλία λοιπόν έχει σχετική μόνο αυτονομία. Το ίδιο συμβαίνει με την παρέμβαση του δικαίου και του κράτους στην οικονομική πρακτική, που αναλύει ο Μαρξ με βάση το παράδειγμα της *εργοστασιακής νομοθεσίας*: η παρέμβαση του κράτους καθορίζεται διπλά, από τη *γενική* μορφή του, που εξαρτάται από την ιδιαίτερη δομή του δικαίου, και από τις ενέργειές που υπαγορεύονται από τις ανάγκες της ίδιας της οικονομικής πρακτικής (οι νόμοι για την οικογένεια και την εκπαίδευση ρυθμίζουν την εργασία των παιδιών, κλπ.).

Ούτε εδώ βρίσκουμε λοιπόν μια σχέση *αντικατάστασης* ή απλής έκφρασης ανάμεσα στις διάφορες βαθμίδες της κοινωνικής δομής. Την «αντιστοιχία» τους δεν μπορούμε να τη στοχαστούμε παρά μόνο με βάση τη σχετική τους αυτονομία, τη δική τους δομή, ως *σύστημα τέτοιου τύπου παρεμβάσεων* μιας πρακτικής σε μια άλλη (εδώ προφανώς επισημαίνω μόνο τον τόπο ενός θεωρητικού προβλήματος και δεν παράγεται καμιά γνώση). Οι παρεμβάσεις είναι του ίδιου τύπου με αυτές που *υπενθυμίσαμε* προ ολίγου, και κατά συνέπεια είναι θεμελιακά *μη αντιστρέψιμες*: οι μορφές παρέμβασης του δικαίου στην οικονομική πρακτική δεν ταυτίζονται με τις μορφές παρέμβασης της οικονομικής πρακτικής στη νομική πρακτική, δηλαδή με τα *αποτελέσματα* που μπορεί να έχει στο σύστημα του δικαίου, και λόγω της ίδιας της συστηματικότητας (που αποτελεί επίσης σύστημα εσωτερικών «ορίων»), ένας μετασχηματισμός που υπαγορεύεται από την οικονομική πρακτική. Είναι επίσης φανερό, ότι η πάλη των τάξεων δεν ανάγεται στην πάλη για το μισθό και την εργάσιμη μέρα, αλλά η τελευταία αποτελεί μια στιγμή μονάχα αυτής της πάλης (η αυτονόμηση και η αποκλειστική εξέταση αυτής της στιγμής, στους κόλπους της πολιτικής πρακτικής της εργατικής τάξης, αποτελεί ίδιο του «οικονομισμού», που απαιτεί να «αναχθούν» όλες οι μη οικονομικές βαθμίδες της κοινωνικής δομής σε απλές αντανakλάσεις, μετατοπίσεις ή φαινόμενα της οικονομικής βάσης). Η «αντιστοιχία» των επιπέδων δεν είναι λοιπόν απλός δεσμός, αλλά σύνθετο σύνολο παρεμβάσεων.

Μπορούμε τώρα να επιστρέψουμε στα προβλήματα μετάβασης από τον ένα τρόπο παραγωγής στον άλλο, στη βάση της *διαφορικής ανάλυσης* της παρέμβασης του κράτους, του δικαίου και της πολιτικής δύναμης στο συγκροτημένο τρόπο παραγωγής και στη μεταβατική φάση. Αυτή η διαφορική ανάλυση περιέχεται ρητά στις αναλύσεις της *εργοστασιακής νομοθεσίας* και της «*αιματηρής νομοθεσίας*» στην πρωταρχική συσσώρευση (*Κεφάλαιο*, τ. Ι). Αντί για παρέμβαση ρυθμισμένη από τα όρια του τρόπου παραγωγής, βλέπουμε στην πρωταρχική συσσώρευση μια παρέμβαση της πολιτικής πρακτικής, με διάφορες μορφές, που έχει ως αποτέλεσμα το *μετασχηματισμό* και τη *σταθεροποίηση* των ορίων του τρόπου παραγωγής:

«Η ανερχόμενη αστική τάξη χρειάζεται και χρησιμοποιεί την κρατική εξουσία για να 'ρυθμίσει' το μισθό, δηλαδή να τον συμπίσει στα όρια που επιτρέπουν την αύξηση του κέρδους, για να παρατείνει την εργάσιμη μέρα και να διατηρήσει τον ίδιο τον εργαζόμενο στον κανονικό βαθμό εξάρτησης. Πρόκειται για μια ουσιαστική στιγμή της λεγόμενης πρωταρχικής συσσώρευσης» (*Κεφάλαιο*, τ. Ι, MEW, 23, 765-766).

Οι μέθοδοι που φέρνει στο φως η καπιταλιστική εποχή «στηρίζονται εν μέρει στη χρήση της ωμότερης βίας, π.χ. στο αποικιακό σύστημα. Όλες όμως χρησιμοποιούν την κρατική εξουσία, τη συγκεντρωμένη και οργανωμένη βία της κοινωνίας για να επισπεύσουν την ωρίμανση της διαδικασίας μετατροπής του φεουδαρχικού στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής και να συντομεύσουν τις μεταβατικές φάσεις. Η βία είναι η μαμή κάθε παλιάς κοινωνίας που κυοφορεί μια νέα. Η ίδια η βία είναι μια οικονομική δύναμη» (στο ίδιο, 779).

Στη μεταβατική περίοδο, οι μορφές του δικαίου, της πολιτικής και του κράτους δεν είναι προσαρμοσμένες, όπως στο παρελθόν (δηλαδή αρθρωμένες στα όρια της δομής της παραγωγής), αλλά παρουσιάζουν *απόσταση* από την οικονομική δομή: οι αναλύσεις της πρωταρχικής συσσώρευσης δείχνουν ότι, παράλληλα με το γεγονός ότι η βία είναι οικονομικός παράγοντας, το *δίκαιο* και οι μορφές του κράτους *προηγούνται* σε σχέση με τις μορφές της καπιταλιστικής οικονομικής δομής. Θα μεταφράσουμε αυτή τη απόσταση και θα πούμε ξανά ότι εδώ η αντιστοιχία παρουσιάζεται με τη μορφή *μη αντιστοιχίας* ανάμεσα

στα διάφορα επίπεδα. Στη μεταβατική περίοδο υπάρχει «μη αντιστοιχία» γιατί ο τρόπος παρέμβασης της πολιτικής πρακτικής, αντί να συντηρεί τα όρια και να παράγει τα αποτελέσματά της υπό τους καθορισμούς αυτών των ορίων, τα μετατοπίζει και τα μετασχηματίζει. Δεν υπάρχει λοιπόν μια γενική μορφή αντιστοιχίας των επιπέδων αλλά ποικιλία μορφών, που εξαρτώνται από το βαθμό αυτονομίας μιας βαθμίδας σε σχέση με μια άλλη (και σε σχέση με την οικονομική βαθμίδα) και από τον τρόπο αμοιβαίας παρέμβασης.

Θα ολοκληρώσω αυτές τις πολύ σχηματικές ενδείξεις με την παρατήρηση ότι η θεωρία των *αποστάσεων* (στην οικονομική δομή και ανάμεσα στις βαθμίδες) και των μορφών της μη αντιστοιχίας δεν είναι δυνατή παρά με μια *διττή αναφορά* στη δομή των δύο τρόπων παραγωγής, με την έννοια που ορίσαμε στην αρχή αυτής της ανάλυσης. Στην περίπτωση της μανουφακτούρας λόγου χάρη ο ορισμός της μη αντιστοιχίας εξαρτάται από τους ορισμούς των μορφών ατομικότητας που δίδονται αφενός στη χειροτεχνία και αφετέρου στην καπιταλιστική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής. Ομοίως η κατανόηση του προβαδίσματος του δικαίου απαιτεί γνώση των δομών της πολιτικής πρακτικής στον προηγούμενο τρόπο παραγωγής καθώς και των στοιχείων της καπιταλιστικής δομής. Η χρήση βίας και των ρυθμισμένων μορφών της (με παρέμβαση του κράτους και του δικαίου) εξαρτάται από τη μορφή και τη λειτουργία της πολιτικής βαθμίδας στη φεουδαρχική κοινωνία.

Οι μεταβατικές περίοδοι χαρακτηρίζονται λοιπόν από μορφές μη αντιστοιχίας και ταυτόχρονα από τη *συνύπαρξη* περισσότερων τρόπων παραγωγής. Έτσι η μανουφακτούρα δεν είναι μόνο συνέχεια του επαγγέλματος από τη άποψη της φύσης των παραγωγικών δυνάμεων, αλλά υποθέτει και τη *διατήρησή* του σε ορισμένους κλάδους παραγωγής και μάλιστα το αναπτύσσει δίπλα της. Η μανουφακτούρα λοιπόν δεν είναι ποτέ ένας τρόπος παραγωγής. Η ενότητά της είναι η συνύπαρξη και η ιεράρχηση δύο τρόπων παραγωγής. Αντίθετα, η μεγάλη βιομηχανία διαδίδεται γρήγορα από τον ένα κλάδο παραγωγής σε όλους τους άλλους. Βλέπουμε λοιπόν ότι η *απόσταση* των δεσμών και των βαθμίδων στις μεταβατικές περιόδους *αντανακλά τη συνύπαρξη δύο (ή περισσότερων) τρόπων παραγωγής σε μια «ταυτοχρονία», και την κυριαρχία του ενός στον άλλο.* Έτσι, βεβαιωνόμαστε ότι τα προβλήματα της διαχρονίας πρέπει επίσης να εξετασθούν στην προβληματική μιας θεωρητικής «συγχρονίας»: τα προβλήματα και οι μορφές μετάβασης από τον ένα τρόπο παραγωγής στον άλλο είναι προβλήματα μιας συγχρονίας γενικότερης από τη συγχρονία του τρόπου παραγωγής, που συγκεντρώνει περισσότερα συστήματα και τις σχέσεις τους (κατά τον Λένιν, στη Ρωσία συνυπήρχαν στις αρχές της περιόδου μετάβασης στο σοσιαλισμό, έως και πέντε τρόποι παραγωγής, άνισα αναπτυγμένοι και οργανωμένοι ιεραρχικά με κυριαρχία). Την ανάλυση αυτών των *σχέσεων κυριαρχίας* απλώς σκιαγράφησε ο Μαρξ και αποτελεί ένα από τα κύρια ανοικτά πεδία για διερεύνηση από τους διαδόχους του.

Βλέπουμε ότι η ανάλυση καταλήγει σε προβλήματα *ανοικτά* και δεν μπορεί να έχει άλλη φιλοδοξία από το να επισημάνει ή να παράγει ανοικτά προβλήματα, για τα οποία δεν μπορούμε να προτείνουμε λύση χωρίς νέες βαθιές έρευνες. Αυτό είναι αναπόφευκτο αν δεχθούμε ότι το *Κεφάλαιο*, πάνω στο οποίο στοχαζόμαστε, θεμελιώνει ένα νέο επιστημονικό κλάδο: δηλαδή *ανοίγει ένα νέο πεδίο* στην επιστημονική έρευνα. Σε αντίθεση με το κλείσιμο που συνιστά η δομή ενός ιδεολογικού χώρου, αυτό το *άνοιγμα* χαρακτηρίζει το επιστημονικό πεδίο. Αν η ανάλυσή μας έχει νόημα, αυτό έγκειται στον ορισμό, στα μέτρα του δυνατού, της θεωρητικής προβληματικής που εγκαινιάζει και ανοίγει αυτό το πεδίο, με την αναγνώριση, εξακρίβωση και διατύπωση των προβλημάτων που ήδη έθεσε και έλυσε ο Μαρξ, και με την ανακάλυψη μέσα σ' αυτή την κατάκτηση, μέσα στις έννοιες και τις μορφές ανάλυσης του Μαρξ, των όσων μπορεί να μας δώσουν τη δυνατότητα να εξακριβώσουμε και να θέσουμε τα νέα προβλήματα που διαγράφονται από μόνα τους στην ανάλυση ήδη λυμένων προβλημάτων ή σχηματίζονται στον ορίζοντα του πεδίου που εξερεύνησε ο Μαρξ. Το άνοιγμα αυτού του πεδίου ταυτίζεται με την ύπαρξη των *προς επίλυση* προβλημάτων.

Προσθέτω πως δεν είναι τυχαίο το ότι ορισμένα από αυτά τα προβλήματα, που θέτουμε με βάση την ανάγνωση μόνο του *Κεφαλαίου*, ενός έργου που γράφτηκε πριν από έναν αιώνα μπορεί να αφορούν άμεσα, σήμερα, ορισμένα ζητήματα της σύγχρονης οικονομικής και πολιτικής πρακτικής. Στα προβλήματα της θεωρητικής πρακτικής κρίνονται πάντα, με την ιδιαίτερη μορφή θεωρητικών προβλημάτων, δηλαδή με τη μορφή της παραγωγής εννοιών που μπορούν να μας δώσουν τη γνώση τους, προβλήματα και καθήκοντα των άλλων πρακτικών.

ΡΟΖΕ ΕΣΤΑΜΠΛΕ

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΤΟΥ ΠΛΑΝΟΥ ΤΟΥ «ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ»

Γιατί να σκεφτούμε πάνω στο πλάνο του *Κεφαλαίου*; Δεν είναι ένα έργο που επιβάλλει άμεσα τις αρθρώσεις του; Φαίνεται ότι αρκεί να διαβαστεί ο πίνακας περιεχομένων. Το *Κεφάλαιο* όμως είναι ένα έργο δύσκολο στην ανάγνωσή του, διότι είναι νέο, λόγω των εννοιών και της οργάνωσής του. Πρέπει λοιπόν να προβλέψουμε ότι οι δυσκολίες που αρχικά θα συναντήσει ο αναγνώστης θα προέλθουν από αυτό το νεωτερισμό του *Κεφαλαίου*:

- Αν ανάγει τη δομή του *Κεφαλαίου* σε ήδη καταγεγραμμένες δομές, ούσα εκ των προτέρων γνωστή η σχέση τους με τη σκέψη του Μαρξ, δηλαδή με τη μορφή του προοδικασμένου. Έτσι στη ράχη των τόμων θα διαβάσει: Βιβλίο I, «Ανάπτυξη της καπιταλιστικής παραγωγής», Βιβλίο III, «Συνολική διαδικασία της καπιταλιστικής παραγωγής». Μπορεί λοιπόν συμπερασματικά να καταλήξει σε μια εγελιανή διάταξη. Αυτή είναι η βασική πηγή παρανόησης, όπως θα δείξουμε.

- Αν «ανυπόμονος να βγάλει συμπεράσματα και διψώντας να γνωρίσει τη σχέση των γενικών αρχών με τα άμεσα ζητήματα που τον παθιάζουν» (Καρλ Μαρξ, γράμμα στον Λα Σατρ, 18 Μαρτίου 1872), ψάξει να βρει τι είπε ο Μαρξ στα λεγόμενα των «σύγχρονων» επιστημών (κοινωνιολογία, πολιτική οικονομία) των οποίων γνωρίζει εκ των προτέρων τη συνάφεια με το *Κεφάλαιο*, δηλαδή με τη μορφή του προοδικασμένου. Επιβάλλοντας στη διάταξη της ανάγνωσής του τη διάταξη των ενδιαφερόντων του, θα πάει από «μοντέλο σε μοντέλο» και, παρά τα φαινόμενα, θα χάσει το νεωτερισμό του έργου του Μαρξ, επειδή οι επιστήμες που καθορίζουν την τάξη των ενδιαφερόντων του είναι ηλικιακά μόνο νεώτερες.

Θα ζητήσουμε από δύο κείμενα του ίδιου του Μαρξ να προετοιμάσουν μια ανάγνωση του *Κεφαλαίου*, της οποίας η διάταξη θα ακολουθεί τις πραγματικές διασυνδέσεις και τομές του. Το πρώτο κείμενο είναι παρμένο από το *Κεφάλαιο*, Βιβλίο III. Στο βαθμό που αυτό το κείμενο επέτρεψε αναγνώσεις που δύσκολα σχετίζονται με το ίδιο το έργο, θα το αντιπαραβάλλουμε με ένα άλλο κείμενο, παρμένο από την *Εισαγωγή του 1857: Συμβολή στην κριτική της πολιτικής οικονομίας*.

1. ΤΟ ΚΕΙΜΕΝΟ ΤΟΥ «ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ» (ΒΙΒΛΙΟ III) ΚΑΙ ΟΙ ΔΥΣΚΟΛΙΕΣ ΤΟΥ

Ιδού το κείμενο :

«Στο Βιβλίο I εξετάσαμε τα φαινόμενα που εμφανίζει, θεωρούμενη καθ'εαυτή, η καπιταλιστική διαδικασία παραγωγής, ως άμεση διαδικασία παραγωγής, αγνοώντας εκεί όλες τις δευτερεύουσες επιδράσεις ξένων προς αυτή καταστάσεων. Αλλά αυτή η άμεση διαδικασία παραγωγής δεν εξαντλεί τη βιογραφία του κεφαλαίου. Στον πραγματικό κόσμο προστίθεται η *διαδικασία κυκλοφορίας* που αποτέλεσε αντικείμενο των ερευνών του Βιβλίου II. Εκεί δείχθηκε, συγκεκριμένα στο τρίτο τμήμα, κατά την εξέταση της διαδικασίας κυκλοφορίας ως μεσολάβησης της κοινωνικής διαδικασίας αναπαραγωγής, ότι η καπιταλιστική διαδικασία παραγωγής, θεωρούμενη συνολικά, συνιστά ενότητα της διαδικασίας παραγωγής και κυκλοφορίας. Στο Βιβλίο III δεν πρόκειται να κάνουμε γενικές σκέψεις γι' αυτή την ενότητα. Σκοπός μας είναι να εντοπίσουμε και να παρουσιάσουμε τις συγκεκριμένες μορφές, οι οποίες προκύπτουν από τη διαδικασία *κίνησης του κεφαλαίου ως σύνολου*. Στην πραγματική τους κίνηση τα κεφάλαια αντιπαρατίθενται με τέτοιες συγκεκριμένες μορφές ώστε η φιγούρα του κεφαλαίου στην άμεση διαδικασία παραγωγής όπως και η φιγούρα του στη διαδικασία κυκλοφορίας εμφανίζονται μόνο ως ιδιαίτερες στιγμές. Οι μορφές του κεφαλαίου, όπως αναπτύσσονται σε αυτό το Βιβλίο, προσεγγίζουν λοιπόν σταδιακά στη μορφή με την οποία εμφανίζονται τα ίδια τα κεφάλαια στην επιφάνεια της κοινωνίας, στη αλληλεπίδραση των διαφόρων κεφαλαίων, στον ανταγωνισμό και στη συνήθη συνείδηση των φορέων παραγωγής» (MEW, 25, 33).

Αυτό το κείμενο, παρά τη φαινομενική του καθαρότητα, η οποία οφείλεται κυρίως στο ότι ακολουθεί τον τριμερισμό του ίδιου του *Κεφαλαίου*, απέχει πολύ από το να αίρει κάθε δυσκολία. Η έκφραση «στην επιφάνεια, *θα λέγαμε*»¹ (*θα μπορούσαμε να πούμε* λοιπόν και *αλλιώς*, πράγμα που σημαίνει ότι *θα έπρεπε να το κάνουμε, εάν δεν υπήρχε μεγάλη δυσκολία να περάσουμε από μια εύχρηστη μεταφορά στην αυστηρή έννοια*) σηματοδοτεί τα αντικειμενικά εμπόδια που συνάντησε ο Μαρξ στο να εκθέσει επιστημονικά το ίδιο

1 Η φράση «θα λέγαμε» δεν υπάρχει στο γερμανικό πρωτότυπο (ΣτΕ).

του το επιστημονικό διάβημα. Πράγματι, αυτό το κείμενο επιδέχεται τουλάχιστον δύο αναγνώσεις που δεν μπορούν να εκφράσουν επιτυχώς τη διάταξη που όντως ακολουθήθηκε από τον Μαρξ.

α) *Πρώτη απρόσφορη ανάγνωση*: προχωρώντας από το πρώτο στο τρίτο Βιβλίο, προχωρούμε από το αφηρημένο στο πραγματικό. Αυτή η ερμηνεία διατυπώθηκε για πρώτη φορά από τους Ζόμπαρτ και Σμιτ (σύμφωνα με την κριτική περίληψη της θεωρίας τους από τον Έγκελς στο συμπλήρωμα στο Βιβλίο III του *Κεφαλαίου*) για τους οποίους ο νόμος της αξίας, αντικείμενο του Βιβλίου I, είναι ένα «λογικό γεγονός» ή ένα «αναγκαίο πλάσμα»¹. Στην περίπτωση αυτή το Βιβλίο III εμφανίζεται ως μελέτη, δια του λογικού γεγονότος ή του αναγκαίου πλάσματος των συγκεκριμένων, δηλαδή πραγματικών οικονομικών διαδικασιών. Αυτή η ερμηνεία του πλάνου του *Κεφαλαίου* μπορεί να επικαλεσθεί το κείμενο του Βιβλίου III που παραθέσαμε, αρκεί να υπογραμμισθούν οι ακόλουθοι όροι :

«Στο Βιβλίο I εξετάσαμε τα φαινόμενα που εμφανίζει, θεωρούμενη καθεαυτή, η καπιταλιστική διαδικασία παραγωγής, ως άμεση διαδικασία παραγωγής, αγνοώντας εκεί όλες τις δευτερεύουσες επιδράσεις ξένων προς αυτή καταστάσεων. Αλλά αυτή η άμεση διαδικασία παραγωγής δεν εξαντλεί τη βιογραφία του κεφαλαίου. Στον πραγματικό κόσμο προστίθεται η διαδικασία κυκλοφορίας που αποτέλεσε αντικείμενο των ερευνών του Βιβλίου II. Εκεί δείχθηκε, συγκεκριμένα στο τρίτο τμήμα, κατά την εξέταση της διαδικασίας κυκλοφορίας ως μεσολάβησης της κοινωνικής διαδικασίας αναπαραγωγής, ότι η καπιταλιστική διαδικασία παραγωγής, θεωρούμενη συνολικά, συνιστά ενότητα της διαδικασίας παραγωγής και κυκλοφορίας. Στο Βιβλίο III δεν πρόκειται να κάνουμε γενικές σκέψεις γι' αυτή την ενότητα. Σκοπός μας είναι να εντοπίσουμε και να παρουσιάσουμε τις συγκεκριμένες μορφές, οι οποίες προκύπτουν από τη διαδικασία κίνησης του κεφαλαίου ως σύνολο. Στην πραγματική τους κίνηση τα κεφάλαια αντιπαράτιθενται με τέτοιες συγκεκριμένες μορφές ώστε η φιγούρα του κεφαλαίου στην άμεση διαδικασία παραγωγής όπως και η φιγούρα του στη διαδικασία κυκλοφορίας εμφανίζονται μόνο ως ιδιαίτερες στιγμές. Οι μορφές του κεφαλαίου, όπως αναπτύσσονται σε αυτό το Βιβλίο, προσεγγίζουν λοιπόν σταδιακά στη μορφή με την οποία εμφανίζονται τα ίδια τα κεφάλαια στην επιφάνεια της κοινωνίας, στη αλληλεπίδραση των διαφόρων κεφαλαίων, στον ανταγωνισμό και στη συνήθη συνείδηση των φορέων παραγωγής» (MEW, 25, 33).

Έτσι, το πρώτο και το δεύτερο Βιβλίο (το δεύτερο λιγότερο όμως από το πρώτο) αποτελούν και δεν αποτελούν το σύνολο των απαραίτητων αφαιρέσεων στην αναζήτηση του πραγματικού. Θα λέγαμε, με τους αμερικανούς κοινωνιολόγους, λειτουργικές έννοιες, με τους οικονομέτρους, μοντέλα, με τον Μαξ Βέμπερ, ιδεότυποι². Αυτές οι αφαιρέσεις, ας νοήσουμε με τον όρο τις προσωρινές σχηματοποιήσεις του πραγματικού, δεν αποκτούν την επικύρωσή τους παρά στο βαθμό που επιτρέπουν να αποσαφηνισθεί το συγκεκριμένο, δηλαδή το πραγματικό, το οποίο σχηματοποιούν. Εννοείται ότι ένας ιδεότυπος, μοντέλο,

2 Για τον Μαξ Βέμπερ η παραγωγή εννοιών στις ανθρωπιστικές επιστήμες συνίσταται στη συσσώρευση των διαφοροποιητικών αποστάσεων που εμφανίζει ένα φαινόμενο σε σχέση με σειρά φαινομένων του ίδιου τύπου (η ενότητα του πεδίου που επιτρέπει να αποτιμήσουμε τις αποστάσεις θεμελιώνεται στην *προοπτική* που υιοθετεί ο συγγραφέας με βάση τις *δικές του αξίες*) και η ατομική ενότητα των διαφορών μπορεί να «κατανοηθεί». Με αυτό τον τρόπο ο Βέμπερ οικοδομεί την έννοια της επιχείρησης στον πρόλογο της Προτεσταντικής ηθικής. Δεν υπάρχει καλύτερος τρόπος να χρησιμοποιηθεί συνειδητά η σιωπηρή προβληματική της κατασκευής μοντέλων και να υπάρξει μεγαλύτερη απόσταση από τον Μαρξ σε σχέση με την ίδια πραγματικότητα. Πράγματι η σκέψη ενός πραγματικού φαινομένου σημαίνει ότι δημιουργούμε το σχήμα του και γι' αυτό πρέπει να διαθέτουμε μια αρχή σχηματοποίησης (διότι τα πραγματικά φαινόμενα δεν επιτρέπουν τον τεμαχισμό ή πάντως δεν ειτρέπουν οποιοδήποτε τεμαχισμό). Η επιστήμη δεν παρέχει αυτή την αρχή και προκειμένου να σχηματοποιήσει και να τεμαχίσει πρέπει να τη λάβει εκ των έξω. Αυτό το εξωτερικό αποτελείται συνήθως για τους οικονομέτρους από την αξία με την κυριολεκτική έννοια του όρου και από την ανάγκη μεγαλύτερης κερδοφορίας. Στον Μαξ Βέμπερ αποτελείται από τις αξίες με έννοια πιο ευγενή αλλά και πιο αφηρημένη. Και στις δύο περιπτώσεις, η σύλληψη της επιστήμης ως σχηματοποίησης του πραγματικού αφαιρεί από το πραγματικό οποιαδήποτε αυτόνομη προβληματική. Το μεγάλο πλεονέκτημα του Μαξ Βέμπερ και των διαδόχων του, όπως ο κ. Ρεϋμόν Αρόν, έγκειται στο ότι συνειδητοποιούν πλήρως αυτή την προϋπόθεση. Τίποτε δεν φέρνει σαφέστερα αντιμετώπους την επιστήμη των σχημάτων και το μαρξισμό. Όταν ο Βέμπερ συσσωρεύει στον πρόλογο της Προτεσταντικής ηθικής όλες τις διαφοροποιητικές αποστάσεις της καπιταλιστικής επιχείρησης κάνοντάς μας να σκεφθούμε ως ενότητα όλων αυτών των αποστάσεων έναν ορισμένο τύπο ορθολογικότητας που πρέπει να κατανοήσουμε γιατί είναι δικός μας, αναγνωρίζουμε βέβαια την πραγματικότητα που αναλύει ο Μαρξ στο Κεφάλαιο και μπορούμε και να προσυπογράψουμε όλες τις βεμπεριανές διατυπώσεις (αφού όλες έχουν ληφθεί από τον Μαρξ). Δεν αναγνωρίζουμε όμως ανάμεσα σε αυτές τις διατυπώσεις τις θεωρητικές σχέσεις που παρήγαγε ο Μαρξ και αποτελούν τους νόμους του ίδιου αντικειμένου. Αυτό που χωρίζει τον Μαρξ από τον Βέμπερ είναι ο επιστημονικός χαρακτήρας της μαρξικής μεθόδου. Αυτό δεν σημαίνει ότι η βεμπεριανή μέθοδος δεν μπορεί να παράγει καμιά επιστημονική έννοια. Σημαίνει απλά ότι μια επιστημονική μέθοδος, και ιδίως η μαρξιστική, δεν μπορεί να είναι βεμπεριανή.

λειτουργική έννοια, δεν εκδηλώνεται ποτέ άμεσα καθ' εαυτός στο πραγματικό και ότι η κίνηση επικύρωσης συνίσταται στο να εντοπισθούν οι αποστάσεις του πραγματικού σε σχέση με το σχήμα (πράγμα που επιτρέπει να κατασκευάσουμε ένα δεύτερο ή να συγκεκριμενοποιήσουμε το πρώτο).

Εφαρμοζόμενη στο *Κεφάλαιο*, αυτή η ερμηνεία επιβεβαιώνεται από μερικά δεδομένα:

Ο νόμος της αξίας δεν εφαρμόζεται άμεσα: υπάρχει απόσταση μεταξύ της αξίας (σχήμα, αφηρημένο) και της τιμής (συγκεκριμένο, πραγματικότητα), υπάρχει απόσταση μεταξύ του ποσοστού υπεραξίας (αφηρημένο, σχήμα) και του ποσοστού κέρδους (συγκεκριμένο, πραγματικότητα). Άρα ο τόπος των σχημάτων είναι, στο *Κεφάλαιο*, το Βιβλίο I. Ο τόπος των αποστάσεων το Βιβλίο III. Το Βιβλίο I λοιπόν είναι ο τόπος του αφηρημένου, το Βιβλίο III το βιβλίο του πραγματικού, καθώς όλο το *Κεφάλαιο* είναι η κίνηση της «προοδευτικής προσέγγισης», από το αφηρημένο προς το πραγματικό.

Μια τέτοια αντίληψη προϋποθέτει μια απαράδεκτη εμπειρική θεωρία της επιστήμης, η οποία, στην παρούσα περίπτωση, θα σήμαινε ότι υπάρχει στο *Κεφάλαιο* μια ακατανόητη ρωγή: πράγματι, το να συνδέσουμε με πραγματικό τρόπο μια θεωρητική παραγωγή και μια πραγματικότητα είναι καθαρή εξαπάτηση. Δεν αρκεί να διαπιστώσουμε τις αποστάσεις μεταξύ της πραγματικότητας της οποίας κάνουμε την θεωρία και των πρώτων θεωρητικών αποτελεσμάτων³ για να δημιουργήσουμε τη θεωρία αυτών των αποστάσεων. Η θεωρία ακολουθεί μια τάξη πλήρως «λογική», η οποία είναι η τάξη κατασκευής των νόμων του αντικειμένου της. Επίσης οι έννοιες των ποσοστών της υπεραξίας και του κέρδους είναι θεμελιακά του ίδιου τύπου: είναι θεωρητικές παραγωγές. Και δεν μπορούν να διακριθούν παρά στο εσωτερικό αυτής της παραγωγής στη βάση θεωρητικών σχέσεων: είναι απαραίτητο να επεξεργασθούμε αρχικά την κατηγορία της υπεραξίας ώστε να επεξεργασθούμε μετά την κατηγορία του κέρδους. Η δεύτερη διαθέτει πλουσιότερο περιεχόμενο, διότι σχετίζεται με άλλες έννοιες εκτός από την έννοια της υπεραξίας.

Από αυτή την κριτική μπορούμε να συνάγουμε ένα συμπέρασμα τελείως αρνητικό αλλά και σημαντικό: η εμπειρική διάκριση αφηρημένο/πραγματικό δεν μας δείχνει τίποτε για τη διάταξη του *Κεφαλαίου*. Και αν χονδρικός είναι ακριβές να πούμε ότι μπορούμε να αναγνωρίσουμε στο Βιβλίο III περισσότερα φαινόμενα που άνετα εντοπίζονται στην καπιταλιστική πραγματικότητα απ' ό,τι στο Βιβλίο I, αυτό αφορά τα αποτελέσματα, όχι τη δομή της μεθόδου. Κατά τα άλλα, αυτή η διαπίστωση δεν είναι παρά πολύ χονδρικά ακριβής: θεωρούμενη ως γνώση, οδηγεί στο να αγνοήσουμε την θεωρία των εργατικών αγώνων για την εργάσιμη ημέρα, φαινόμενο που εύκολα εντοπίζεται στην ιστορική πραγματικότητα, η οποία υπάρχει ήδη στην αρχή του Βιβλίου I. Αυτό οδηγεί τελικά στην αυθαίρετη έκδοση του *Κεφαλαίου* από τον Μαξιμιλιέν Ρυμπέλ (collection Pléiade) που έρριξε αυτά τα κείμενα στο τέλος του Βιβλίου I, περιορίζοντάς τα στον ελάχιστο θεωρητικό ρόλο της συγκεκριμένης επεξήγησης (από την πραγματικότητα) των αφηρημένων σχημάτων.

β) *Δεύτερη απρόσφορη ανάγνωση*: πηγαίνοντας από το Βιβλίο I στο Βιβλίο III, πηγαίνουμε από το μικροοικονομικό στο μακροοικονομικό, δηλαδή από τα αφηρημένα μοντέλα στο πραγματικά απλό (αυτή τη θεωρία υποστηρίζει ο Μωρίς Γκοντελιέ, σε ένα πολύ σημαντικό άρθρο: «Les structures de la methide du Capital de Karl Marx», *Economie et Politique*, Ιούνιος 1960)⁴. Σ' αυτή την ερμηνεία του πλάνου του *Κεφαλαίου*, η προηγούμενη αντίθεση αφηρημένο/πραγματικό παύει να είναι επεξηγηματική. Διότι είναι παρούσα σε όλα τα Βιβλία σύμφωνα με το ακόλουθο σχήμα:

	Βιβλίο I	Βιβλίο II, 2 ^ο τμήμα
	Βιβλίο II, 1 ^ο και 2 ^ο τμήμα	Βιβλίο III
Πραγματικότητα	Εταιρία	Σύνολο εταιρειών
Θεωρία	Μοντέλο εταιρίας	Μοντέλο του συνόλου

3 Αυτό σημαίνει ότι εισάγουμε μια «απόχρωση» στα όσα είπαμε με σχηματικό τρόπο. Ο Λούκατς στην *Καταστροφή του Λόγου* ειρωνεύεται δικαιολογημένα «τις αποχρώσεις που τόσο συμπαθούν οι καθηγητές». Αλλά αυτή η ειρωνεία δεν έχει νόημα παρά αν αρνηθούμε ταυτόχρονα κάθε εγχείρημα σχηματοποίησης ως μη επιστημονικό, αν τη στρέψουμε δηλαδή εναντίον του δημιουργού της.

4 Επιχειρώντας την αντίκρουση της ερμηνείας του Γκοντελιέ πρέπει να αναγνωρίσουμε τη σημασία της. Σε μια εποχή που οι μαρξιστές ενδιαφέρονταν περισσότερο για τις επιστημονικές ή πολιτικές εφαρμογές της μαρξιστικής θεωρίας, ο Γκοντελιέ αξίζει αναγνώρισης για το ότι επιχειρήσε, μοναχικά, να θέσει εκ νέου το πρόβλημα της μεθόδου του Κεφαλαίου. Η διόρθωση του πρώτου εγχειρήματός του επιχειρήθηκε από τον ίδιο σε μια πρωτότυπη εργασία (δημοσιευμένη στο περιοδικό *La Pensée*) για τις σχέσεις αξίας και τιμής, όπου η σχέση αυτών των κατηγοριών δεν αντιμετωπίζεται πλέον με βάση τη διάκριση μακροοικονομίας και μικροοικονομίας, αλλά με όρους σχετικής λογικής απλότητας και πολυπλοκότητας. Αυτή η τοποθέτηση πλησιάζει σε γενικές γραμμές την αντίληψη που εκθέτουμε εδώ.

Στο μέτρο που αυτή η ανάγνωση χρησιμοποιεί την έννοια του *μοντέλου* με περισσότερη αυστηρότητα από την προηγούμενη, γίνεται ακόμη λιγότερο πρόσφορη για το αντικείμενό της. (Μια ανάγνωση του *Κεφαλαίου* είναι όλο και λιγότερο πρόσφορη όσο καλύτερα χρησιμοποιεί την *εμπειρική, εντελώς ανακριβή, έννοια του μοντέλου*). Ας δούμε το παράδοξο αποτέλεσμά της: η θεωρία δεν διαθέτει πλέον καμία αυτόνομη θέση, αλλά εμφανίζεται ως διαδοχή σχημάτων, *των οποίων η σειρά επιβάλλεται από την ίδια την πραγματικότητα*. Ευτυχώς, η πραγματικότητα προσφέρεται για τη θεωρία, διότι μπορούμε να διακρίνουμε σε αυτή ένα απλό πραγματικό (την εταιρεία), από το οποίο μπορούμε να ξεκινήσουμε, και ένα περίπλοκο πραγματικό (το πραγματικό σύνολο εταιρειών) με το οποίο θα πρέπει να τελειώσουμε.

Για να απορρίψουμε αυτή την σύλληψη του πλάνου του *Κεφαλαίου* αρκεί: α) να την αντιπαραβάλουμε με το κείμενο της *Γενικής εισαγωγής στην κριτική της πολιτικής οικονομίας* όπου ο Μαρξ, για να ορίσει τη μέθοδό του, κάνει πλήρη διάκριση της πραγματικής διαδικασίας και της διαδικασίας σκέψης, β) να δείξουμε το θεμελιώδες προαπαιτούμενό της, δηλαδή την εν τοις πράγμασι ύπαρξη, που δεν μπορούσαμε να εκφράσουμε, μιας *προεγκαθιδρυμένης αρμονίας* μεταξύ πραγματικότητας και θεωρίας. Εντούτοις, είναι αλήθεια ότι το κείμενο του *Κεφαλαίου*, Βιβλίο III, μπορεί να δικαιολογήσει αυτή την ανάγνωση, *με την προϋπόθεση ότι θα υπογραμμισθούν τα ακόλουθα στοιχεία*:

«Στο Βιβλίο I εξετάσαμε τα φαινόμενα που εμφανίζει, θεωρούμενη καθεαυτή, η καπιταλιστική διαδικασία παραγωγής, ως άμεση διαδικασία παραγωγής, αγνοώντας εκεί όλες τις δευτερεύουσες επιδράσεις ξένων προς αυτή καταστάσεων. Αλλά αυτή η *άμεση διαδικασία παραγωγής* δεν *εξαντλεί* τη βιογραφία του κεφαλαίου. Στον πραγματικό κόσμο *προστίθεται* η διαδικασία κυκλοφορίας που αποτέλεσε αντικείμενο των ερευνών του Βιβλίου II. Εκεί δείχθηκε, συγκεκριμένα στο τρίτο τμήμα, κατά την εξέταση της διαδικασίας κυκλοφορίας ως μεσολάβησης της *κοινωνικής διαδικασίας αναπαραγωγής*, ότι η καπιταλιστική διαδικασία παραγωγής, θεωρούμενη *συνολικά*, συνιστά ενότητα της διαδικασίας παραγωγής και κυκλοφορίας. Στο Βιβλίο III δεν πρόκειται να κάνουμε γενικές σκέψεις γι' αυτή την ενότητα. Σκοπός μας είναι να εντοπίσουμε και να παρουσιάσουμε τις *συγκεκριμένες μορφές, οι οποίες προκύπτουν από τη διαδικασία κίνησης του κεφαλαίου ως σύνολου* (υπογράμμιση Που υπάρχει στο πρωτότυπο). Στην πραγματική τους κίνηση τα κεφάλαια αντιπαρατίθενται με τέτοιες συγκεκριμένες μορφές ώστε η *φιγούρα του κεφαλαίου στην άμεση διαδικασία παραγωγής όπως και η φιγούρα του στη διαδικασία κυκλοφορίας εμφανίζονται μόνο ως ιδιαίτερες στιγμές*. Οι μορφές του κεφαλαίου, όπως αναπτύσσονται σε αυτό το Βιβλίο, προσεγγίζουν λοιπόν σταδιακά στη μορφή με την οποία εμφανίζονται τα ίδια τα κεφάλαια στην επιφάνεια της κοινωνίας, στη *αλληλεπίδραση των διαφόρων κεφαλαίων, στον ανταγωνισμό και στη συνήθη συνείδηση των φορέων παραγωγής*» (MEW, 25, 33).

Είναι λοιπόν δυνατή η ανάγνωση του Γκοντελιέ. Ας προσθέσουμε ότι εάν εξετάσουμε μόνο τα στοιχεία της πραγματικής διαδικασίας που χρησιμοποιούνται διαδοχικά στο *Κεφάλαιο*, από τη διαδικασία σκέψης, αυτή η ανάγνωση επιβεβαιώνεται προσεγγιστικά. Πράγματι, το Βιβλίο I δεν παίρνει τα παραδείγματά του (εκτός, και αυτό είναι πολύ σημαντικό, από τη θεωρία του μισθού, την θεωρία του εφεδρικού βιομηχανικού στρατού) παρά μόνον από τη μεμονωμένη επιχείρηση, ενώ το Βιβλίο III εισάγει την παρέμβαση όλων των καπιταλιστών, του Χρηματιστηρίου, των τραπεζών, κλπ. Ας διατηρήσουμε προσωρινά την έννοια του παραδείγματος: είναι φανερό ότι μια θεωρία *επιλέγει* τα παραδείγματά της σύμφωνα με τις δικές της θεωρητικές ανάγκες, τις οποίες τα στοιχεία της πραγματικής διαδικασίας, που παίζουν το ρόλο παραδειγμάτων, δεν μπορούν να προσδιορίσουν. Ας υποθέσουμε, για παράδειγμα, ότι το θέμα της μεμονωμένης επιχείρησης εξετάζεται στο Βιβλίο I. Αυτό που ο Γκοντελιέ δεν εξηγεί, είναι:

1) Για ποιους θεωρητικούς λόγους συμβαίνει αυτό, εκτός και αν υποθέσουμε ότι η μεμονωμένη επιχείρηση δεν είναι ταυτόχρονα (αλλά πώς συνέβη αυτό;) το πραγματικά απλό–θεωρητικά απλό. Αυτό μας οδηγεί στο 2.

2) Ότι ο Μαρξ χρησιμοποιεί τη μεμονωμένη εταιρεία μόνο όπου χρειάζεται στη διαδικασία σκέψης στο επίπεδο του Βιβλίου I. Διότι αν χρειαζόταν να σκεφτούμε την πραγματική κίνηση μιας συγκεκριμένης εταιρείας στη διάρκεια ορισμένης περιόδου, θα έπρεπε *όχι μόνο* να επικαλεστούμε *ολόκληρο το Κεφάλαιο*, αλλά και να επεξεργαστούμε νέες έννοιες στη βάση αυτών που προσφέρει το *Κεφάλαιο*.

Και αν αυτή η εξήγηση δεν μπορεί να δοθεί, αυτό οφείλεται σε δύο λόγους που θα αναδείξουμε εν συντομία: αρχικά, το Βιβλίο I δεν έχει ως αντικείμενο την *εταιρεία*. Εν συνεχεία, αν θέλουμε πάση θυσία να διατηρήσουμε την έννοια του μοντέλου ώστε να μιλήσουμε για τη σχέση σκέψη/πραγματικότητα στο *Κεφάλαιο*, αυτό πρέπει να πάρει έννοια παρόμοια με αυτή που δίνουν οι μαθηματικοί, όχι εκείνη που χρησιμοποιούν οι οικονομέτρες: αυτό σημαίνει ότι πρέπει να αντιστρέψουμε την έννοια.

Στο Βιβλίο I το θέμα *δεν είναι η εταιρεία, αλλά ένα αντικείμενο θεωρητικά προσδιορισμένο, δηλαδή «ένα αυτονομημένο τμήμα του κοινωνικού κεφαλαίου»* (Κεφάλαιο, τ. II, MEW, 24, 353). Αν λοιπόν πρέπει να δώσουμε αυτονομία σε αυτό το τμήμα, είναι γιατί δεν αντιστοιχεί στην πραγματική εταιρία για την οποία όλοι γνωρίζουν ότι είναι επαρκώς αυτόνομη ώστε να μην χρειάζεται προαγωγή από τον Μαρξ. Πρόκειται λοιπόν για μια θεωρητική προαγωγή ή για αποτέλεσμα θεωρητικού διαχωρισμού ενός θεωρητικού αντικειμένου προαγμένου με αυτό τον τρόπο σε θεωρητική αυτονομία. Θα προσπαθήσουμε να εξηγήσουμε θεωρητικά αυτό το εγχείρημα.

Απομένει το «μοντέλο»: το να μιλήσουμε για μοντέλο σχετικά με την εταιρία, δεν σημαίνει ότι εξηγούμε τη δομή του Κεφαλαίου. Σημαίνει ότι αναπτύσσουμε την παιδαγωγική (μια από τις δυνατές παιδαγωγικές) του Βιβλίου I. Και να γιατί: ας υποθέσουμε ότι η θεωρία μπόρεσε να αντιληφθεί ότι το αντικείμενο στο οποίο αφιερώνεται είναι ακριβώς «ένα αυτονομημένο τμήμα του κοινωνικού κεφαλαίου», ότι δηλαδή έχει προσδιορίσει τον ορισμό και τους νόμους του. Θα ήταν λοιπόν δυνατό σε έναν παιδαγωγό της θεωρίας να στραφεί προς την πραγματική εξέλιξη και να πει περίπου τα εξής: «Γνωρίζετε τον X... Λησμονείτε τις προσωπικές του προτιμήσεις, τα πολιτικά του στηρίγματα. Γνωρίζετε ότι πλούτισε πολύ. Ας αγνοήσουμε το ταλέντο του ως κερδοσκόπου, και ας κάνουμε την υπόθεση απουσίας κρίσεων, αυξήσεων τιμών, εν ολίγοις ας υποθέσουμε ότι όλοι οι άλλοι παράγοντες (εκτός από όσα μόλις ανέφερα στη θεωρητική τους μορφή) παραμένουν αμετάβλητοι. Εξετάζουμε τον X... τη στιγμή που, διαθέτοντας ορισμένο ποσό χρημάτων, το επενδύει σε μέσα παραγωγής. Θα μπορούσα εξίσου να έχω πάρει το παράδειγμα του Y ή του Z. Υπ' αυτές λοιπόν τις συνθήκες, που η θεωρία μόλις προσδιόρισε, και μόνο υπ' αυτές τις συνθήκες, μπορείτε να αντιληφθείτε σε τι αντιστοιχεί, στην πραγματικότητα, το αντικείμενο του οποίου μόλις παράγαμε την έννοια. Ας αφήσουμε λοιπόν τον X... στις δουλειές του και ας επανέλθουμε στο αντικείμενό μας, διότι γι' αυτό πρόκειται και όχι για τον X...»

Τι είναι λοιπόν ένα μοντέλο; Γνωρίζουμε ότι είναι ένα σχήμα του πραγματικού, και άρα δεν έχει ισχύ πάρα σε μια ψευδοεπιστήμη, που απλά φιλοδοξεί να διαμορφώσει μια κατά προσέγγιση αναπαράσταση του πραγματικού, ώστε να μπορεί να την υποβάλλει σε πρακτικούς χειρισμούς. Διότι, όποιος λέει σχήμα εννοεί τεμαχισμό, όποιος λέει τεμαχισμο εννοεί την αρχή του τεμαχισμού, και όποιος λέει αρχή τεμαχισμού, ή κάνει τη θεωρία της και παρακάμπει πλήρως τα σχήματα, ή δεν κάνει τη θεωρία της, και αρκείται στα σχήματα, ικανοποιούμενος στην πραγματικότητα έξω από τη θεωρία. Αυτή είναι η λειτουργία κάθε πρακτικής του «μοντέλου» στην συνήθη οικονομετρία. Ένα μοντέλο είναι εικόνα του θεωρητικού αντικειμένου που μπορούμε να σχεδιάσουμε στην πραγματικότητα, υποτάσσοντάς το στις συνθήκες της θεωρίας: αυτή είναι περίπου⁵ η έννοια των μαθηματικών. Και αν θέλουμε με κάθε τρόπο να τη χρησιμοποιήσουμε για να μιλήσουμε για το *Κεφάλαιο*, θα έπρεπε να πούμε: η εταιρία είναι ένα από τα πιθανά μοντέλα του αντικειμένου του οποίου το Βιβλίο I κάνει την θεωρία. Και δεν πρέπει σε καμιά περίπτωση να πούμε: το αντικείμενο του Βιβλίου I είναι το μοντέλο της εταιρίας. Έτσι πιστεύουμε ότι προσδιόρισαμε:

1) τι είναι ακριβώς τα παραδείγματα σε κάθε στάδιο του *Κεφαλαίου* (είναι μοντέλα, έχουν παιδαγωγικό σκοπό),

2) ότι δεν μπορούμε να αντιληφθούμε τη διάταξη των σταδίων με αφετηρία τα χαρακτηριστικά των παραδειγμάτων (το *Κεφάλαιο* δεν είναι διαδοχή μοντέλων).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Αυτό το προβληματικό κείμενο απελευθερώθηκε κυρίως από τις παρανοήσεις που μπορεί να προκαλέσει σχετικά με τη δομή του Κεφαλαίου. Θα εξετάσουμε πιο κάτω το ακριβές μέτρο στο οποίο αυτό το κείμενο είναι υπεύθυνο για τις παρανοήσεις των αναγνωστών του. Ήδη από τώρα μπορούμε να γνωρίζουμε ότι παρά το κείμενο αυτό και χάρη σε αυτό:

- η διάταξη του *Κεφαλαίου* είναι εξ ολοκλήρου μια θεωρητική διάταξη: δεν πηγαινουμε ούτε από το

5 Αφού πρόκειται για απλή αναφορά σε μια παιδαγωγική που έχει προσεγγιστική σχέση με τη θεωρία που εκθέτει, θέλοντας να δείξουμε ότι η παιδαγωγική μπορεί να απατάται νομίζοντας ότι εκθέτει τους νόμους του αντικειμένου που διδάσκει ενώ εκθέτει τους δικούς της νόμους –αρκούμαστε στο να παραπέμψουμε για την έννοια του «μοντέλου» στο εξαιρετικό εκλαϊκευτικό έργο του M. Blanché, *L'Axiomatique (L'initiation philosophique)*, PUF, σ. 38: «Μπορούμε πάντα, αν συναντήσουμε πολλά συστήματα αξιών που ικανοποιούν το σύνολο των σχέσεων που διατυπώνουν τα αξιώματα, να δώσουμε διαφορετικές συγκεκριμένες ερμηνείες ή, με διαφορετική διατύπωση, να επιλέξουμε ανάμεσα σε πολλές πραγματοποιήσεις. Αυτές οι συγκεκριμένες πραγματοποιήσεις μιας αξιωματικής αποκαλούνται μοντέλα της».

αφηρημένο στο πραγματικό, ούτε από το απλό πραγματικό στο σύνθετο πραγματικό.

- η σχέση σχήμα/πραγματικότητα δεν δείχνει τη διάταξη του *Κεφαλαίου* ούτε κάποιο από τα στάδιά του.

- αν η διάταξη είναι πλήρως θεωρητική, δεν μπορεί να εξαρτάται παρά από την τυπική έννοια του αντικειμένου του.

- το αντικείμενο του *Κεφαλαίου* είναι ένας καθορισμένος τρόπος παραγωγής, και άρα η διάταξη του *Κεφαλαίου* πρέπει να εξαρτάται ουσιαστικά από τη τυπική έννοια του τρόπου παραγωγής.

Γι' αυτό το λόγο, εγκαταλείποντας προσωρινά το δύσκολο κείμενο που μόλις σχολιάσαμε αντιστρόφως, θα στραφούμε σε μια παράγραφο της *Εισαγωγής του 1857* που αποσκοπεί ακριβώς στο να προσδιορίσει την τυπική έννοια του τρόπου παραγωγής.

I. ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΤΟΥ «ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ» ΑΠΟ ΤΟΝ ΙΔΙΟ ΤΟΝ ΜΑΡΞ

2. Ας εξετάσουμε τώρα το κείμενο της «Εισαγωγής του 1857» (MEW, 13, 630-631)

Γνωρίζουμε ότι η Εισαγωγή του 1857 είναι ένα κείμενο όπου ο Μαρξ προκαταβάλλει τα αποτελέσματα του *Κεφαλαίου*, και δεν δημοσίευσε, φοβούμενος αναμφίβολα ότι οι προοιωνίσεις θα εκλαμβάνονταν ως αποτελέσματα και μάλιστα πλήρως επεξεργασμένα και αποδεδειγμένα. Αυτό σημαίνει ότι το κείμενο πρέπει να αναγνωσθεί με επιφύλαξη. Σημαίνει επίσης, στο μέτρο που προκαταλαμβάνει το αντικείμενο του *Κεφαλαίου*, ότι μας επιτρέπει να προκαταβάλλουμε τη δομή του, κάτι που αποτελεί σκοπό μιας παρουσίασης του πλάνου.

Ιδού το κείμενο που μας ενδιαφέρει:

«Το αποτέλεσμα στο οποίο καταλήγουμε δεν είναι ότι η παραγωγή, η διανομή, η ανταλλαγή και η κατανάλωση ταυτίζονται, αλλά ότι αποτελούν όλες μέλη μιας ολότητας, διαφορές σε μια ενότητα. Η παραγωγή επιβάλλεται τόσο στην ίδια κατά τον αντιθετικό προσδιορισμό της, όσο και στις άλλες στιγμές. Από αυτή ξαναρχίζει πάντα εκ νέου η διαδικασία. Το ότι δεν μπορεί να επιβάλλεται η ανταλλαγή και η κατανάλωση είναι αυτονόητο. Το ίδιο συμβαίνει με τη διανομή ως διανομή προϊόντων. Ως διανομή των φορέων παραγωγής αποτελεί όμως η ίδια μια στιγμή της παραγωγής. Ορισμένη παραγωγή ορίζει λοιπόν ορισμένη κατανάλωση, διανομή και ανταλλαγή, τις ορισμένες σχέσεις αυτών των στιγμών μεταξύ τους. Ωστόσο και η παραγωγή στη μονομερή μορφή της ορίζεται από την πλευρά της από τις άλλες στιγμές. Π.χ. όταν επεκτείνεται η αγορά, δηλαδή η σφαίρα της ανταλλαγής αυξάνει η παραγωγή αναλόγως και διαχωρίζεται βαθύτερα... Υπάρχει αλληλεπίδραση ανάμεσα στις διάφορες στιγμές. Αυτό συμβαίνει σε κάθε οργανικό Όλο».

Για τον σκοπό μας, αυτό το κείμενο απαιτεί τις ακόλουθες παρατηρήσεις :

1) Δείχνει ότι κάθε τρόπος παραγωγής («εύλογη αφαίρεση» ή σχηματική έννοια του αντικειμένου της πολιτικής οικονομίας) είναι μια σύνθετη δομή διάφορων στοιχείων, τα οποία διαθέτουν ορίζουσα (για την έννοια της σύνθετης δομής με ορίζουσα, βλ. Λ. Αλτουσέρ, *Sur la dialectique matérialiste, Pour Marx*): ορίζουσα είναι η παραγωγή

Αυτή η ορίζουσα, σύμφωνα με το κείμενό μας, έχει δύο ιδιότητες. Αφενός ο τρόπος παραγωγής είναι η ενότητα όλων των διαφορετικών στοιχείων, ορίζεται εδώ με *ευρεία* έννοια ως το σύνολο της οικονομικής πρακτικής. Αφετέρου, η διαδικασία παραγωγής, με *στενή* έννοια, δηλαδή ως διαδικασία μεταμόρφωσης ενός στοιχείου φυσικού ή ήδη επεξεργασμένου σε τελικό προϊόν που αντιστοιχεί σε ορισμένη κοινωνική ανάγκη, είναι, στο εσωτερικό αυτής της ενότητας, το καθοριστικό στοιχείο σε τελική ανάλυση.

2) Αν αυτή ακριβώς είναι η τυπική έννοια κάθε τρόπου παραγωγής, η μελέτη ορισμένου τρόπου παραγωγής θα πρέπει να ξεκινήσει από τη μελέτη του καθοριστικού συστήματος (τρόπος παραγωγής ως διαδικασία παραγωγής με στενή έννοια, ή άμεση διαδικασία του κειμένου του *Κεφαλαίου*, στο Βιβλίο III, που σχολιάστηκε προηγουμένως) και δεν μπορεί να ολοκληρωθεί παρά με τη θεωρία της ενότητας του καθοριστικού και των καθορισμένων, δηλαδή με τη θεωρία του τρόπου παραγωγής υπό ευρεία έννοια ή, για να είμαστε ακριβέστεροι, με πλήρη έννοια.

3) Η αρχή και το τέλος καθορίζονται σύμφωνα με το ακόλουθο σχήμα:

	Ανταλλαγή
	Διανομή Κατανάλωση
Παραγωγή	Παραγωγή
ΑΡΧΗ	ΤΕΛΟΣ

Τα στάδια είναι επίσης καθορισμένα. Θα πρέπει να ξεφύγουμε από τη θεωρία των καθορισμένων στοιχείων της δομής, στην ιδιαιτερότητά τους σε σχέση με τη διαδικασία άμεσης παραγωγής και στο μέτρο που ασκούν σε αυτή αμφίδρομο καθορισμό.

Πρέπει να διαπιστώσουμε ότι αυτό το μεθοδικό σχήμα ταιριάζει (σχεδόν) τέλεια στο *Κεφάλαιο*.

Αρχή: θεωρία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής με στενή έννοια, ή της άμεσης καπιταλιστικής διαδικασίας παραγωγής, Βιβλίο I.

Τέλος: θεωρία της ενότητας των διαφόρων στοιχείων της δομής ή θεωρία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής με πλήρη έννοια, Βιβλίο III.

Τα ενδιάμεσα στάδια περιορίζονται εδώ σε μια ενότητα: τη μελέτη της κυκλοφορίας στην ιδιαιτερότητά της και έπειτα στην ενότητά της με την διαδικασία παραγωγής με στενή έννοια. Πρόκειται για το αντικείμενο του Βιβλίου II. Αυτή η ακαταλληλότητα δημιουργεί προφανώς πρόβλημα. Θα επανέλθουμε.

4) Αν αυτό το πρόβλημα είναι σημαντικό, δεν πρέπει να κρύβει ένα άλλο: αν είναι δυνατή μια αντιστοιχία μεταξύ της διάταξης του *Κεφαλαίου* και της έννοιας του τρόπου παραγωγής όπως ορίζεται στην *Εισαγωγή του 1857*, αυτό συμβαίνει αποκλειστικά διότι αυτή η τυπική έννοια είναι ένα πρωθύστερο στα αποτελέσματα της επιστημονικής μελέτης ορισμένου τρόπου παραγωγής στο *Κεφάλαιο*. Το κείμενο της *Εισαγωγής του 1857* δεν έχει παρά παιδαγωγική προτεραιότητα σε σχέση με τη δομή του *Κεφαλαίου*. Αν επιτρέπει να έχουμε μια συνολική άποψη αυτής της δομής που δεν είναι εντελώς εσφαλμένη, δεν καταφέρνει ούτε να τη δομήσει ούτε να την εκθέσει πλήρως.

5) Το κείμενο της *Εισαγωγής του 1857* δεν επιτρέπει να θεμελιώσουμε την οργάνωση του *Κεφαλαίου*.

Το κείμενο που σχολιάσαμε αρχίζει με τις λέξεις «Το αποτέλεσμα στο οποίο καταλήγουμε...». Παρουσιάζεται λοιπόν ως αποτέλεσμα μιας θεωρητικής εργασίας. Αυτή η θεωρητική εργασία είναι τελείως ιδιαίτερου τύπου και επομένως τα όρια της εγκυρότητάς της άκρως περιορισμένα. Πρόκειται για μια *μακρά επιχειρηματολογία*. Πράγματι, ο Μαρξ ξεκίνησε από ένα αποτέλεσμα της κλασικής πολιτικής οικονομίας, το οποίο υπέβαλε σε δριμύτατη κριτική (παραγωγή = φύση, διανομή = κοινωνία, ανταλλαγή και κατανάλωση = ατομικότητα). Αντίθετα από αυτή τη θέση, ο Μαρξ αποδεικνύει ότι οι διακρίσεις μεταξύ των κατηγοριών τοποθετούνται όλες στο εσωτερικό του ίδιου συνόλου (του κοινωνικού: έννοια αρκετά θολή). Ταυτόχρονα καταδεικνύει ότι η διαφοροποίησή τους δεν είναι δυνατή παρά στο εσωτερικό του ίδιου πεδίου. Τέλος, αποδεικνύει την κυρίαρχη συνιστώσα αυτής ενότητας σε δύο κατηγορίες σαφώς ορισμένες. Έχουμε λοιπόν τον κριτικό έλεγχο μιας θέσης, της οποίας η επανεργοποίηση πραγματοποιείται απαιτώντας από τον αναγνώστη ευρεία γνώση των οικονομικών προβλημάτων. Η θεωρητική προσπάθεια, της οποίας το προαναφερθέν κείμενο είναι αποτέλεσμα, δεν κατασκευάζεται σύμφωνα με μια επιστημονική τάξη, αλλά με τους νόμους της παραδοσιακής ρητορικής. Το «είναι αυτονόητο» στη φράση: «Το ότι δεν μπορεί να επιβάλλεται η ανταλλαγή και η κατανάλωση είναι αυτονόητο. Το ίδιο συμβαίνει με τη διανομή ως διανομή προϊόντων», αποδεικνύει ότι οι πραγματικοί λόγοι του Μαρξ, άρα η πραγματική θεωρητική προσπάθεια, βρίσκονται αλλού: πολύ συγκεκριμένα μέσα στο *Κεφάλαιο*. Έτσι μια από τις πολύ σημαντικές όψεις του *Κεφαλαίου* έγκειται στην επιστημονική αξιολόγηση της ίδιας του της οργάνωσης, που εδώ μόνον αιτιολογείται με τον τρόπο μιας ρητορικής συζήτησης.

6) Το κείμενο της *Εισαγωγής του 1857* δεν επιτρέπει να εκθέσουμε στην ολότητά της την οργάνωση του *Κεφαλαίου*.

Αν η μορφή έκθεσης δεν είναι εντελώς αυστηρή ή είναι περιορισμένης αυστηρότητας, προκύπτει αναγκαστικά ότι το αποτέλεσμά της – ο ορισμός της τυπικής έννοιας του τρόπου παραγωγής – δεν μπορεί παρά να είναι προσεγγιστικός. Εξου η προσφυγή στη *μεταφορά*: «Αυτό συμβαίνει σε κάθε οργανικό Όλο», που δείχνει το αποτέλεσμα στο οποίο πρέπει να τείνει το *Κεφάλαιο*, δεν μας επιτρέπει όμως να το γνωρίσουμε.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Το κείμενο αυτό καθεαυτό και με τους περιορισμούς που αναγκαστικά έχει μια παιδαγωγική εισαγωγή και οι οποίοι συνίστανται στο ότι η παιδαγωγική είναι πιο αρμόδια να αίρει βασικά λάθη απ' ό,τι να δείχνει αλήθειες, μας δίνει τις ακόλουθες προειδοποιήσεις:

1) Η οργάνωση του *Κεφαλαίου* δεν είναι η οργάνωση ενός διαβήματος που θα πήγαινε από το ειδικό

στο σφαιρικό ή από το αφηρημένο στο πραγματικό, αλλά ένα διάβημα από το καθοριστικό στο καθορισμένο, μέχρι το πλήρες σύστημα καθορισμού.

2) Η οργάνωση του Κεφαλαίου δεν μπορεί να είναι εντελώς γραμμική : η μεταφορά του κύκλου και τα παραδείγματα που τη στηρίζουν αρκούν για να δείξουμε ότι, για να κάνουμε την θεωρία του καθοριστικού σε ένα σύστημα αλληλοκαθορισμών, πρέπει να κατασκευάσουμε μια ελάχιστη θεωρία των καθορισμένων στοιχείων που θα επιτρέψει είτε να κατανοήσουμε προσωρινά είτε να ακυρώσουμε την αποτελεσματικότητά τους.

3) Οι δύο προηγούμενες προειδοποιήσεις δεν μπορούν να αποκτήσουν αυστηρή έννοια παρά μόνο μέσα στο ίδιο το *Κεφάλαιο*.

II. ΟΙ ΑΡΘΡΩΣΕΙΣ ΤΟΥ «ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ»

Πρέπει λοιπόν να στραφούμε στο ίδιο το *Κεφάλαιο*. Προφανώς το θέμα δεν είναι να κάνουμε μια περίληψή του, έστω και για να δείξουμε ότι αυτή η περίληψη μπορεί να είναι σύμφωνη με την διάταξη που ορίζει το κείμενο της Εισαγωγής του 1857. Αυτό σημαίνει ότι θεωρούμε γνωστό το θεωρητικό περιεχόμενο του Κεφαλαίου, και υιοθετούμε, όσον αφορά αυτό το περιεχόμενο, όλες τις ερμηνείες που δόθηκαν σε αυτό τον τόμο. Σκοπεύουμε μόνο να σημειώσουμε ευκρινώς τις μείζονες τομές του Κεφαλαίου, να ερμηνεύσουμε τις λογικές συνδέσεις που εμπεριέχουν, εν ολίγοις να ορίσουμε τη θεωρητική λειτουργία των μερών της στη δομή του Κεφαλαίου. Δεν θα τυφλωθούμε από την καθαρότατη διάρθρωση του Κεφαλαίου σε Βιβλία και, ακολούθως, σε τμήματα, διότι σκοπός μας δεν είναι να επαναλάβουμε αλλά να ερμηνεύσουμε.

Ας ορίσουμε, χωρίς αιτιολογία, τις τρεις μείζονες αρθρώσεις που θα ονομάσουμε, για λόγους ευκολίας και κατά σειρά λογικής σημασίας, «άρθρωση I», «άρθρωση II», «άρθρωση III»⁶.

Ας πούμε αμέσως, για να δικαιολογήσουμε την τάξη της έκθεσής μας ότι η άρθρωση I είναι το σύνολο δύο θεωρητικών στοιχείων (αφενός το 1^ο και 2^ο τμήμα του Βιβλίου I, αφετέρου το σύνολο του Κεφαλαίου) που καθορίζεται από μια τομή ανάμεσα στο δεύτερο και τρίτο τμήμα του Βιβλίου I.

Η άρθρωση II είναι το σύνολο δύο θεωρητικών στοιχείων (Βιβλία I και II αφενός, Βιβλίο III αφετέρου) που καθορίζεται από μια τομή ανάμεσα στο δεύτερο και τρίτο Βιβλίο.

Η άρθρωση III είναι το σύνολο δύο θεωρητικών στοιχείων (αφενός το Βιβλίο I, αφετέρου το Βιβλίο II) που καθορίζεται από μια τομή ανάμεσα σε αυτά τα δύο.

Θα αρχίσουμε λοιπόν με τη μελέτη των αρθρώσεων I και III και των υποαρθρώσεων που ορίζονται στα πλαίσια των θεωρητικών στοιχείων που καθορίζουν αυτές οι αρθρώσεις. Επειδή όμως η άρθρωση III δεν μπορεί να γίνει νοητή χωρίς να γνωρίζουμε την άρθρωση II θα ορίσουμε προσωρινά τη λειτουργία της τελευταίας με βάση το κείμενο της Εισαγωγής του 1857. Η άρθρωση II χωρίζει τη μελέτη κάθε τρόπου παραγωγής σε μελέτη των στοιχείων της δομής με βάση το καθοριστικό αφενός, και σε μελέτη όλου του συστήματος των καθορισμών αφετέρου. Θα υποθέσουμε ότι η τομή γίνεται εκεί όπου όφειλε να γίνει (ανάμεσα στα Βιβλία II και III).

A) ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ ΑΡΘΡΩΣΗΣ 1

Πρέπει όντως να διαχωρίσουμε τα τμήματα I και II⁶ του Κεφαλαίου στο μέτρο που έχουν καθοριστική λειτουργία για τη διαδικασία σκέψης σε ολόκληρο το έργο. Σε αυτά τα τμήματα πραγματοποιείται η θεωρητική μεταμόρφωση που επιφέρει ο Μαρξ στους συνηθισμένους λόγους για τον καπιταλισμό (αστική κοινωνία, βιομηχανική κοινωνία, η κοινωνία μας - όπως προτιμάτε), καθώς και στους λόγους της τρέχουσας πολιτικής οικονομίας, μετασχηματίζοντας τον ιδεολογικό λόγο σε *επιστημονικό πρόβλημα*. Αυτό προϋποθέτει, όπως έδειξε ο Αλτουσέρ (*Για τον Μαρξ*):

- τη διατύπωση του προβλήματος,
 - τον ορισμό του πεδίου τοποθέτησής του,
 - τον προσδιορισμό της δομής «τοποθέτησής» του, δηλαδή τις έννοιες που απαιτεί η διατύπωσή του.
- Δεν ισχυριζόμαστε ότι η διαδικασία σκέψης του Κεφαλαίου ολόκληρου είναι πλήρως διατυπωμένη,

6 Εννοείται «του Βιβλίου I» (ΣτΕ).

τοποθετημένη και δομημένη δυναμικά, αλλά ότι ο μετασχηματισμός των Γενικοτήτων I για «την κοινωνία μας» με τις Γενικότητες II που επέρχεται στα δύο πρώτα τμήματα επιφέρει ανεπίστρεπτα τη διαδικασία παραγωγής των Γενικοτήτων III⁷.

Ας το δείξουμε εν τάχει. Στα δύο πρώτα τμήματα, ο Μαρξ ακολουθεί μια λογική εξελικτική πορεία ίδιας δομής που περιλαμβάνει τα ακόλουθα στάδια:

- Πρώτο στάδιο: ο Μαρξ ξεκινά από έναν ονομαστικό ορισμό της καπιταλιστικής κοινωνίας (ως «τεράστιας συσσώρευσης εμπορευμάτων», Το Κεφάλαιο, τ. 1, MEW, 23, 49) και της υπεραξίας ως $A' = A + \Delta A$ (στο ίδιο, 165), που έχει καθεστώς προφάνειας και του οποίου τα συστατικά στοιχεία είναι δανεισμένα από τη σφαίρα της κυκλοφορίας.

- Δεύτερο στάδιο: ο Μαρξ υποβάλλει αυτόν τον ονομαστικό ορισμό στη δοκιμασία της *ανάλυσης και διατύπωσης*⁸, στο ίδιο επίπεδο εκφοράς του, δηλαδή στη σφαίρα της κυκλοφορίας. Το αποτέλεσμα αυτής της απόδειξης είναι η διαπίστωση της αντίφασης, όχι με την έννοια υπό την οποία μιλάμε για κύριες και δευτερεύουσες αντιφάσεις, ως ιδιότητα του αντικειμένου που θεωρητικοποιούμε, αλλά με την έννοια ότι η διατύπωση, στο επίπεδο που ορίζεται, εκφράζει για το αντικείμενό της σχέσεις ακατάληπτες και μη συναρμόσιμες. *Οι προφάνειες μετατρέπονται σε προβλήματα.*

- Τρίτο στάδιο: θα το ορίσουμε σε λίγο.

- Τέταρτο στάδιο: για να κάνει κατανοητές και να συναρμόσει τις αντιφατικές σχέσεις που διατυπώθηκαν, ο Μαρξ δείχνει την αναγκαιότητα να μετατοπισθεί ο *τόπος* του προβλήματος: οι δύο έννοιες της *μέσης κοινωνικής εργασίας* και της *εργασιακής δύναμης*, ως εμπόρευμα που παράγει αξία με την κατανάλωσή του, *δεν έχουν άλλη θεωρητική λειτουργία παρά να καταδείξουν την αναγκαιότητα αυτής της μετατόπισης*. Πράγματι αν δείχνουν τον τόπο της λύσης, σ' αυτό το επίπεδο δεν μπορούν να είναι η λύση, διότι με την θεωρητική μορφή υπό την οποία εισάγονται, δεν μπορούν παρά να είναι προβληματικές. Αυτή η μετατόπιση μπορεί να εκφρασθεί ως εξής: για να τεθεί επιστημονικά το πρόβλημα που διατυπώνεται στο επίπεδο της σφαίρας της κυκλοφορίας, πρέπει να τοποθετηθεί στη σφαίρα όπου μπορεί να μελετηθεί πλήρως η έννοια της μέσης κοινωνικής εργασίας και η έννοια της εργασιακής δύναμης, δηλαδή στη σφαίρα παραγωγής. Για να επιλυθεί το πρόβλημα, πρέπει λοιπόν να επεξεργασθούμε αρχικά την πλήρη έννοια αυτής της σφαίρας.

Για να μπορέσουμε, με πλήρη αυστηρότητα, να περάσουμε από το δεύτερο στο τέταρτο στάδιο, είναι απαραίτητο να διατυπώσουμε τη θεωρία των όρων εφικτότητας της διατύπωσης ως τέτοιας, *δηλαδή του χρήματος* - ώστε να μπορεί να θεωρηθεί υπεύθυνο για τις αντιφάσεις που επιτρέπει να διατυπωθούν, και άρα να θεωρηθεί ως τόπος επίλυσής τους, υποτασσόμενο μάλιστα στις αντιφάσεις που επιτρέπει να εκφερθούν. Έτσι η θεωρία του χρήματος εμφανίζεται ως αποφασιστικό στάδιο σ' αυτή την θεωρητική μετάθεση του προβλήματος (θεμελιώδες θεωρητικό εγχείρημα των δύο πρώτων τμημάτων), διότι καταδεικνύει ότι όχι μόνον τα αντικείμενα που υπόκεινται στην κυκλοφορία, αλλά και η τυπική προϋπόθεση της σφαίρας κυκλοφορίας, και άρα το σύνολο των νόμων που διέπουν αυτή την σφαίρα, υπάγονται σε όρους εφικτότητας που η θεωρία δεν μπορεί να παράγει στο επίπεδο της κυκλοφορίας.

Τώρα είναι δυνατόν να εξηγήσουμε την θεωρητική βάση της άρθρωσης I, να ορίσουμε δηλαδή το ακριβές μέτρο - έκταση και όρια - στο οποίο τα δύο πρώτα τμήματα του Κεφαλαίου έχουν καθοριστική λειτουργία για ολόκληρη τη διαδικασία σκέψης. Η διαδικασία σκέψης στο σύνολό της ορίζεται από τα δύο πρώτα τμήματα διότι αυτά δίνουν στο αντικείμενό της την πρώτη επιστημονική μορφή του - ή δίνουν το αντικείμενό της υπό την πρώτη του επιστημονική μορφή - με το μετασχηματισμό των εμπειρικών δεδομένων σε πρόβλημα που έχει αυστηρή διατύπωση και ορισμένο τόπο. Επιπλέον, αυτή η διαδικασία μετασχηματισμού επιχειρείται με όρους που καθορίζουν μια αρχική δομή της πορείας επίλυσης. Διατυπώνει την *αναγκαιότητα σύνδεσης* και ταυτόχρονα τη *σχέση καθορισμού* μεταξύ των δύο σφαιρών. Εξ αυτού η διαδικασία σκέψης αποκτά ένα πρώτο θεωρητικό στόχο (να σκεφθούμε τη σύνδεση) καθώς και μια γενική ένδειξη που αφορά την πορεία της (να κάνουμε αρχικά τη θεωρία του καθοριστικού και ακολούθως τη θεωρία του καθορισμένου). Έτσι θεμελιώνεται η γενική δομή της άρθρωσης III.

Από αυτή τη μελέτη προκύπτει ότι η καθοριστική λειτουργία των πρώτων δύο τμημάτων σχετικά με τη συνολική διαδικασία σκέψης, είναι *αυστηρά περιορισμένη*. Πράγματι, η άρθρωση III, τη γενική δομή της οποίας ορίζουν τα δύο πρώτα τμήματα, είναι μια *άρθρωση θεωρητικά ελάσσων*. Η άρθρωση που ο Μαρξ αναγνωρίζει ως θεμελιακή σε όλα τα κείμενα που σχολιάσαμε, είναι η άρθρωση II. Αυτή η άρθρωση δεν ορίζεται στα τμήματα I και II: μάταια θα ψάξουμε εκεί την προβληματική του απλού και του σύνθετου, του

7 Louis Althusser, *Pour Marx*.

8 Για τις έννοιες αυτές βλ. το κείμενο του Μασερέ στον παρόντα τόμο.

ατομικού και του σφαιρικού, του αφηρημένου και του πραγματικού, με τις οποίες ο Μαρξ και οι σχολιαστές του προσπάθησαν να θεμελιώσουν την άρθρωση II. Αν λοιπόν τα δύο πρώτα τμήματα καθορίζουν όλη τη διαδικασία σκέψης του *Κεφαλαίου*, αυτός ο καθορισμός είναι προβληματικός, διότι δεν καθορίζει ευθέως ούτε καν την συνολική δομή της διαδικασίας. Με άλλα λόγια, αν τα δύο πρώτα τμήματα παίζουν καθοριστικό ρόλο για όλο το Κεφάλαιο, αυτό δεν σημαίνει ότι εμπεριέχουν εν σπέρματι και δυνητικά όλη την προβληματική του. Μόνον στην πορεία λύσης του προβλήματος που αποκτά μια γενική δομή του στα δύο πρώτα τμήματα (άρθρωση III), μπορεί να παραχθεί ο προβληματισμός της άρθρωσης II. Μπορούμε λοιπόν να καθορίσουμε τα ακριβή όρια στα οποία τα δύο πρώτα τμήματα αποφασίζουν για όλο το *Κεφάλαιο*: αυτός ο αποφασιστικός ρόλος είναι εμμέσως αποφασιστικός ή αποφασιστικός μόνο σε τελική ανάλυση. Αν η προβληματική της άρθρωσης II εξαρτάται από το πρόβλημα που τίθεται στα τμήματα I και II, στο μέτρο που η διατύπωση, ο τόπος της και η δομή της είναι καθορισμένες από (έχουν ως όρο θεωρητικής εφικτότητας) την επίλυση του προβλήματος, το οποίο αποκτά διατύπωση, τόπο και δομή στα τμήματα I και II, τα τμήματα αυτά δεν δίνουν την ανάπτυξή της. Πουθενά δεν διαφοροποιείται καθαρότερα η οργάνωση του *Κεφαλαίου* από την εγελιανή διάταξη, της οποίας η *Φαινομενολογία του πνεύματος* δίνει, εισαγωγικά, τον καλύτερο ορισμό: «Ο σκοπός της γνώσης καθορίζεται τόσο αναγκαία όσο και η σειρά εξέλιξης. Βρίσκεται εκεί όπου η γνώση δεν χρειάζεται να προχωρήσει πέρα από την ίδια, όπου βρίσκει τον εαυτό της και όπου η έννοια ανταποκρίνεται στο αντικείμενο» (μετάφραση Hyppolite, Aubier, Paris, σ. 71). Αυτός ο ορισμός συνεπάγεται ότι καμιά γνώση δεν είναι δυνατή αν ο όρος δεν περιλαμβάνεται ήδη στην αρχική μη γνώση και ήδη στην πρώτη αναγνώριση αυτής της μη αναγνώρισης «αν δεν ήθελε να είναι καθ'εαυτή και δι'εαυτή κοντά μας ήδη εξ αρχής» (σ. 66). Ενώ η *αισθητή βεβαιότητα* καθορίζει όχι μόνον όλη τη Φαινομενολογία του πνεύματος, αλλά κυρίως τη διαμόρφωση αυτής της ολότητας, δηλαδή την τάξη των μορφών αυτής της διαμόρφωσης, τα τμήματα I και II του Κεφαλαίου καθορίζουν όλη τη διαδικασία σκέψης, αλλά όχι την ολότητα ή την πλήρη δομή της διαδικασίας. Αυτό συμβαίνει διότι ο καθορισμός δεν έχει την ίδια έννοια στον Χέγκελ και στον Μαρξ: το πρώτο στον Χέγκελ είναι η προέλευση, το πρώτο στον Μαρξ η εκκίνηση. Και ενώ η προέλευση καθορίζει προαναγγέλλοντας, ένα αποφασιστικό ξεκίνημα δεν μπορεί να καθορίσει παρά μια πρώτη απεικόνιση, από την οποία εξαρτώνται όλες οι άλλες, στο μέτρο που συνδέονται με την πρώτη με ένα θεωρητικό δεσμό, για τον οποίο η εκκίνηση έχει εν μέρει αποφασίσει, χωρίς όμως ποτέ η εξάρτηση να σημαίνει επανάληψη⁹, χωρίς να έχουμε το δικαίωμα να αγνοήσουμε το ότι κάθε νέα απεικόνιση αποτελεί ακριβώς μια νέα απεικόνιση¹⁰.

B) ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ ΑΡΘΡΩΣΗΣ III

Η θεωρητική λειτουργία των δύο μερών που διαχωρίζονται από την τομή της άρθρωσης II μπορεί να εκφερθεί ως *σχέση συμπληρωματικότητας*¹¹. Με αυτόν τον τρόπο την παρουσιάζει ο Μαρξ στο κείμενο του βιβλίου III, 1ο τμήμα, που σχολιάσαμε στην αρχή της εργασίας: «Στο Βιβλίο I εξετάσαμε τα φαινόμενα που εμφανίζει, θεωρούμενη καθεαυτή, η *καπιταλιστική διαδικασία παραγωγής*, ως άμεση διαδικασία παραγωγής... Στον πραγματικό κόσμο *προστίθεται* η διαδικασία κυκλοφορίας που αποτέλεσε αντικείμενο των ερευνών του Βιβλίου II». Για να είναι δυνατή μια σχέση συμπληρωματικότητας, είναι απαραίτητο τα δύο θεωρητικά συμπληρωματικά στοιχεία να έχουν ως στόχο την επίλυση του ίδιου προβλήματος που αφορά το ίδιο θεωρητικό αντικείμενο. Αυτό ακριβώς συμβαίνει εδώ. Το μόνο πρόβλημα, του οποίου η επίλυση ολοκληρώνεται στο τέλος των δύο πρώτων βιβλίων, είναι το πρόβλημα που τίθεται στα τμήματα I και II του *Βιβλίου I*, δηλαδή τα ερωτήματα που σχετίζονται με την αξία και την υπεραξία. Το θεωρητικό αντικείμενο του οποίου τα βιβλία I και II συντάσσουν τους νόμους, ώστε να επιλύσουν πλήρως αυτό το πρόβλημα, είναι «ένα αυτονομημένο τμήμα του κοινωνικού κεφαλαίου» (Κεφάλαιο, τ. II, MEW, 24, 353), δηλαδή κάθε αντικείμενο του οποίου μπορούμε να δώσουμε την ονομαστική διατύπωση σύμφωνα με το Βιβλίο I: είναι αυτονομημένο τμήμα του κοινωνικού κεφαλαίου κάθε αντικειμένου του οποίου η κίνηση εγγράφεται στην σφαίρα της κυκλοφορίας,

9 Προέλευση, εκκίνηση, επανάληψη. Δανειζόμαστε τους όρους του Ζ. Κανγκιλέμ. Για την ακριβή σημασία των όρων στο έργο του και τη σημασία τους στην ιστορία των επιστημών βλ. P. Macherey, *La philosophie de la science de G. Canguilhem*, La Pensée, Φεβρ. 1964, τ. 113.

10 «Κολλάμε» την εγελιανή έννοια της απεικόνισης στο έργο του Μαρξ, μόνο και μόνο για να μετρήσουμε την απόσταση ανάμεσα στις δύο διαδικασίες σκέψης, χωρίς να πιστεύουμε ότι χρησιμεύει σε κάτι πέρα από αυτή τη μέτρηση.

11 Η άρθρωση III είναι το σύνολο των θεωρητικών στοιχείων (αφενός το Βιβλίο I, αφετέρου το Βιβλίο II) που καθορίζεται από μια τομή ανάμεσα σε αυτά τα δύο.

καθορισμένο από τον νόμο γενικής ισοδυναμίας των ανταλλαγών ως $A' = A + \Delta A$. Από τυπικής απόψεως, η έννοια του τμήματος είναι συνέπεια του ορισμού: σύμφωνα με τους λογικούς νόμους της διατύπωσης, της οποίας τόπος είναι η σφαίρα της κυκλοφορίας, το κοινωνικό κεφάλαιο δεν είναι τίποτε διαφορετικό και τίποτε περισσότερο από το άθροισμα αυτών των τμημάτων („το κοινωνικό κεφάλαιο θεωρούμενο ως όλον“ δεν μπορεί να ορισθεί σ' αυτό το θεωρητικό επίπεδο). Η έννοια της „αυτονομίας“ σηματοδοτεί, σ' αυτό το θεωρητικό επίπεδο, μόνο τη διαφορά μεταξύ του θεωρητικού αντικειμένου και κάθε συγκεκριμένου μοντέλου που συνάγεται από αυτό. Οποιαδήποτε παρατήρηση για ένα πραγματικό ατομικό κεφάλαιο αρκεί να δείξει ότι η πραγματική αυτονομία του είναι εντελώς σχετική¹². Η συμπληρωματικότητα μεταξύ των δύο θεωρητικών στοιχείων που διαχωρίζει η άρθρωση III είναι συνεπώς θεωρητικά θεμελιωμένη, διότι τα Βιβλία I και II παράγουν, ως επίλυση του προβλήματος των δύο πρώτων τμημάτων του Βιβλίου I, το σύνολο των νόμων του ίδιου αντικειμένου. Το μόνο πρόβλημα που αυτή η έννοια της *συμπληρωματικότητας* δεν επιλύει είναι το θεωρητικό καθεστώς του τμήματος III του Βιβλίου II. Το θεωρητικό αντικείμενο του οποίου αυτό το τμήμα παράγει τους νόμους, εισάγοντας νέες έννοιες και προβληματική, *είναι ένα νέο αντικείμενο*. Καθώς η έννοια της συμπληρωματικότητας αποδεικνύεται επαρκώς αυστηρή για να ορίσει την ενότητα αυτού που διαχωρίζει η άρθρωση III, θα αγνοήσουμε προς στιγμήν το τμήμα III του Βιβλίου II, που θα έθετε σε κίνδυνο αυτή την ενότητα και την έννοιά της.

Αν η ενότητα αυτού που διαχωρίζει η άρθρωση III πρέπει να αντιμετωπισθεί ως σχέση συμπληρωματικότητας, αυτό δεν σημαίνει ότι τα δύο θεωρητικά στοιχεία βρίσκονται στο ίδιο επίπεδο. Η διάταξη έκθεσης, ως μετάβαση από το Βιβλίο I στο II, προϋποθέτει μια θεωρητική ιεραρχία των δύο στοιχείων. Μπορεί να εκφερθεί με τον εξής τρόπο: κανένας από τους θεωρητικούς νόμους που μελετήθηκαν στο Βιβλίο II δεν θα μπορούσε να διατυπωθεί και να αποδειχθεί χωρίς το σύνολο των νόμων που αναλύθηκαν στο Βιβλίο I. Το αντίθετο δεν είναι ορθό παρά ορισμένα φαινόμενα στα οποία θα αναφερθούμε στη συνέχεια. Η πλήρης απόδειξη γι' αυτό το σημείο μπορεί να δοθεί μόνο με τη μελέτη της παραγωγής των νόμων του αντικειμένου στο Βιβλίο II. Εδώ μπορούμε να δώσουμε μια διπλή απόδειξη: Από τη μία, δείχθηκε στα δύο πρώτα τμήματα ότι μόνον η παραγωγή μπορούσε να κάνει αντιληπτό το γενικό νόμο της κυκλοφορίας και τον ιδιαίτερο νόμο της κυκλοφορίας του κεφαλαίου. Από την άλλη, αν εξετάσουμε το σύνολο των νέων νόμων του αντικειμένου που αποδείχθηκαν στο Βιβλίο II, και μπορούν να αναχθούν στους τρεις κύκλους που επιβάλλει η κυκλοφορία στην παραγωγή, θα επαληθεύσουμε εύκολα ότι όλες οι έννοιες που χρησιμεύουν για τη διατύπωση αυτών των νόμων ορίστηκαν, ανεξαιρέτως και συμπεριλαμβανομένης της έννοιας του κύκλου, στο Βιβλίο I. Αυτό μας κάνει να πούμε ότι οι νόμοι της παραγωγής καθορίζουν τους νόμους της κυκλοφορίας. Δεν είναι μόνον αυτό. Όπως δείχνει ο Μαρξ στα κεφάλαια 4 και 5 του 1ου τμήματος του Βιβλίου II, η συμπληρωματικότητα των νόμων της παραγωγής και της κυκλοφορίας καθορίζεται από τους νόμους της παραγωγής¹³. Από αυτή την άποψη θα μπορούσαμε ευχερώς να επιλύσουμε το πρόβλημα του τμήματος III του Βιβλίου II. Αποδεικνύοντας ότι η διαδικασία αναπαραγωγής του κοινωνικού κεφαλαίου, θεωρημένη στο σύνολό της, καθορίζει την ενότητα της διαδικασίας παραγωγής και της διαδικασίας κυκλοφορίας, ο Μαρξ δεν γενικεύει την απόδειξη που κάνει στα κεφάλαια 4 και 5 του 1ου τμήματος του βιβλίου II; Αυτή η λύση δεν είναι όμως ικανοποιητική. Στο τρίτο τμήμα του Βιβλίου II, δεν τίθεται πλέον θέμα τριών κύκλων και ενότητάς τους. Ο Μαρξ λοιπόν θεωρεί αυτό το πρόβλημα ως λυμένο, και πράγματι έχει λυθεί από τους νόμους της διαδικασίας παραγωγής. Η θεωρία της συμπληρωματικότητας των νόμων που δημιουργήθηκαν στο Βιβλίο I και II είναι ήδη πλήρως διατυπωμένη. Στο 3ο τμήμα, το αντικείμενο και τα προβλήματα αλλάζουν. Με όποια έννοια και αν εκλάβουμε αυτό τον όρο, η σχέση ανάμεσα στο τμήμα 3 και στο υπόλοιπο Βιβλίο II δεν είναι σχέση *επανάληψης*.

Η άρθρωση III ορίζει λοιπόν, μεταξύ δύο συμπληρωματικών θεωρητικών στοιχείων, μια διάταξη μονοσήμαντου καθορισμού. Εντούτοις, οι νέοι νόμοι που παράγονται στο Βιβλίο II δεν προστίθενται απλά στους προηγούμενους: τους μεταβάλλουν. Η γενική μορφή αυτής της μεταβολής, από την οποία το 2ο τμήμα του Βιβλίου II συνάγει σημαντικότερες συνέπειες, μπορεί να θεωρηθεί ως αντικατάσταση ενός δομικού χρόνου απλής περιοδικότητας από ένα περιοδικό χρόνο σύνθετης περιοδικότητας. Εξού και θα ήταν αντιφατικό να παραδεχθούμε ταυτόχρονα, μεταξύ δύο συνόλων νόμων, μια σχέση μονοσήμαντου

12 Δεν πρόκειται λοιπόν εδώ ούτε για την πραγματική αυτονομία της εταιρείας ούτε για την πραγματική εξάρτησή της από το σύνολο των πραγματικών οικονομικών διαδικασιών.

13 Ο Μαρξ δείχνει πράγματι ότι η συνύπαρξη σε τρεις κύκλους είναι δυνατή μόνο ως συνύπαρξη στο επίπεδο παραγωγής τριών κινήσεων που βρίσκονται σε απόσταση και ότι η θεωρία αυτής της απόστασης είναι εφικτή μόνο μέσα από την αφαίρεση της αξίας, κατηγορία που ορίζεται στην παραγωγή.

καθορισμού, και μια σειρά, έστω και εντοπισμένη, αμοιβαίας μετατροπής. Είναι αλήθεια ότι η καλή διαλεκτική συνείδηση (εγελιανή) των ανθρωπιστικών μας επιστημών θα απαλλασσόταν εύκολα από αυτό το πρόβλημα, αποδίδοντας τη λογική αντίφαση στις αντιφάσεις του αντικειμένου, μετατρέποντας μια λογική σύγχυση σε διαλεκτική μέθοδο, όπου η διαλεκτική ορίζεται ως συγκεχυμένος λόγος για τη σύγχυση, ως εκφορά του αμοιβαίου καθορισμού των πάντων από τα πάντα¹⁴. Επίσης οι μετατροπές των καθοριστικών νόμων από τους καθορισμένους νόμους, στον Μαρξ, έχουν μια τελείως διαφορετική αυστηρότητα. Αν οι καθοριστικοί νόμοι μπορούν να καθορίζονται από τους νόμους που έχουν καθορίσει, αυτό συμβαίνει διότι οι σχέσεις που ιδρύουν έχουν ορισμένα όρια ισχύος, και καθορίζουν τα όρια εντός των οποίων μπορούν να καθορίζονται. Οι μετατροπές των καθοριστικών νόμων από τους καθορισμένους νόμους, όσο σημαντικές και αν είναι, αφού με αυτές δομείται ένα συγκεκριμένο μοντέλο, λειτουργούν μόνο εντός αυτών των ορίων. Η αναγκαιότητα συνεχούς διατήρησης κεφαλαίου-χρήματος, αντί να μετατραπεί ολόκληρο σε μέσα παραγωγής, επιβάλλει στο νόμο της διευρυμένης αναπαραγωγής, εντός των καθορισμένων από αυτόν ορίων, έναν νέο καθορισμό: δεν μεταβάλλει διόλου τον ίδιο τον νόμο. Έτσι, το κείμενο της *Εισαγωγής του 1857*: «Ορισμένη παραγωγή ορίζει λοιπόν ορισμένη κατανάλωση, διανομή και ανταλλαγή, τις ορισμένες σχέσεις αυτών των στιγμών μεταξύ τους. Ωστόσο και η παραγωγή στη μονομερή μορφή της ορίζεται από την πλευρά της από τις άλλες στιγμές» (MEW, 13, 631) αποκτά στο *Κεφάλαιο* αυστηρή απόδειξη και διατύπωση.

Έχοντας ορίσει το θεωρητικό θεμέλιο της άρθρωσης III και έχοντας προσδιορίσει τη σχετική λειτουργία των θεωρητικών στοιχείων που διαχωρίζει αυτή, πρέπει να μελετήσουμε τις αρθρώσεις του καθοριστικού θεωρητικού στοιχείου: το Βιβλίο I.

Γ) ΜΕΛΕΤΗ ΤΩΝ ΑΡΘΡΩΣΕΩΝ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ I

Το Βιβλίο I επεξεργάζεται τους καθοριστικούς νόμους του «αυτονομημένου τμήματος του κοινωνικού κεφαλαίου» τοποθετώντας το σε «μια σφαίρα», στην παραγωγή. Παρά την άμεση συγκεκριμένη σημασία αυτής της έννοιας, και παρά την άμεση συγκεκριμένη σημασία της αντίθεσης κυκλοφορία-παραγωγή, ο Μαρξ παράγει την επιστημονική της έννοια, που προσφέρεται για τη θεωρητική μελέτη όχι μόνο του ιδιαίτερου τρόπου παραγωγής που εξετάζουμε εδώ, αλλά και για κάθε τρόπο παραγωγής. Η θεμελιώδης έννοια που απαιτείται για να ορίσουμε επιστημονικά το θεωρητικό πεδίο της μελέτης είναι η έννοια «διαδικασία εργασίας», της οποίας τα ουσιώδη στοιχεία καθορίζονται ήδη στην αρχή της μελέτης (Βιβλίο I, 3ο τμήμα, κεφάλαιο 8), πολλά άλλα στοιχεία εισάγονται μόνο όταν είναι απαραίτητα για να δημιουργήσουν τους νόμους του ειδικού αντικειμένου του Βιβλίου I, πράγμα που δεν εμποδίζει το να είναι λογικά του ίδιου τύπου: είναι οι Γενικότητες II του Βιβλίου I. Αφού ο Ε. Μπαλιμπάρ αφιέρωσε, στον παρόντα τόμο, μια σημαντική εργασία για να ορίσει τις έννοιες αυτού του τύπου, θα θεωρήσω γνωστή τη σημασία τους. Αν αφήσουμε κατά μέρος το τμήμα 8 του βιβλίου I, με τίτλο «Η πρωταρχική συσσώρευση», το οποίο θέτει ιδιαίτερα προβλήματα, μπορούμε να διακρίνουμε στο βιβλίο I δύο υποαρθρώσεις, που θα ονομάσουμε *υπόάρθρωση α* και *υπόάρθρωση β*, και οι οποίες χωρίζουν το κείμενο με τον εξής τρόπο:

- Η *υπόάρθρωση α* διακρίνει, με την τομή της, αφενός το σύνολο που αποτελείται από τα τμήματα 3 έως 4, και αφετέρου το σύνολο που συνιστά το τμήμα 7.

- Η *υπόάρθρωση β* διακρίνει, με την τομή της, το τμήμα 3 του συνόλου που συναποτελείται από τα τμήματα 4, 5 και 6. Αυτά τα στοιχεία στο *Κεφάλαιο* φέρουν ήδη τίτλο, ώστε να μπορούμε να γράψουμε:

υπόάρθρωση α: παραγωγή της υπεραξίας/ συσσώρευση του κεφαλαίου.

υπόάρθρωση β: παραγωγή απόλυτης υπεραξίας/ παραγωγή σχετικής υπεραξίας.

Όπως βλέπουμε, οι τίτλοι του Μαρξ έχουν επιλεγεί με βάση τα επεξεργασμένα θεωρητικά αποτελέσματα, διότι οι έννοιες που εμφανίζονται ως τίτλοι δεν έχουν σημασία παρά ως κατηγορίες του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Επίσης δεν δηλώνουν τον τρόπο επεξεργασίας αυτών των αποτελεσμάτων.

14 Αν στο επίπεδο της εφαρμογής αυτή η κυκλικότητα, που φαίνεται ως απαύγασμα της διαλεκτικής σε όποιον την αναδεικνύει, δεν γνωρίζει καλά τι παράγει, θεμελιώνεται ωστόσο αυστηρά στην εγελιανή αντίληψη της ενότητας των αντιθέτων που προϋποθέτει την ταυτότητά τους ως πρωταρχικό χωρισμό μιας πρωταρχικής ενότητας. Βλέπουμε ότι ούτε η εγελιανή θεωρία ούτε η τυφλή εφαρμογή της επιτρέπουν να σκεφθούμε τη σχέση ανάμεσα στους νόμους της παραγωγής και τους νόμους της κυκλοφορίας, καίτοι φαίνεται να ταιριάζει απόλυτα σε αυτή.

Επειδή εδώ εξετάζουμε αυτή την επεξεργασία, θα τιτλοφορήσουμε τα θεωρητικά στοιχεία που διαχωρίζουν αυτές οι δύο υποαρθρώσεις με βάση την έννοια που ορίζει το θεωρητικό πεδίο ολόκληρου του Βιβλίου Ι, δηλαδή την διαδικασία εργασίας γενικώς. Έχουμε λοιπόν τους ακόλουθους τίτλους:

υποάρθρωση α: μελέτη της διαδικασίας καπιταλιστικής εργασίας/ μελέτη της αναπαραγωγής των όρων αυτής της διαδικασίας.

υποάρθρωση β: μελέτη των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής/ μελέτη της καπιταλιστικής οργάνωσης των παραγωγικών δυνάμεων.

Αυτές οι απλές ονομασίες, που θα εξηγήσουμε, αρκούν για να δείξουν αυτό που γράφει ο Ένγκελς στον πρόλογο του 1885 στο Βιβλίο ΙΙ, ότι δηλαδή ο νεωτερισμός του *Κεφαλαίου*, ήτοι ο επιστημονικός του χαρακτήρας, δεν συνίσταται σε κάποιες νέες προτάσεις για την καπιταλιστική κοινωνία, αλλά ουσιαστικά στην επιστημονική διαδικασία παραγωγής τους.

Η *υπόαρθρωση α* διαχωρίζει τη διαδικασία καπιταλιστικής παραγωγής, την παραγωγή δηλαδή των θεμελιωδών νόμων για κάθε «αυτονομημένο τμήμα του κοινωνικού κεφαλαίου», σύμφωνα με μια θεωρητική αναγκαιότητα που ισχύει για κάθε τρόπο παραγωγής: κάθε διαδικασία παραγωγής πρέπει να αναπαράγει τις συνθήκες της. Αυτό σημαίνει ότι η διαδικασία παραγωγής πρέπει να αναπαράγει όχι μόνον τα στοιχεία της (αντικείμενο, μέσο, εργαζόμενος), αλλά και το *διπλό συνδυασμό* των στοιχείων της που την ορίζουν ως ιδιαίτερη σχέση παραγωγής και ως ιδιαίτερο σύστημα παραγωγικών δυνάμεων. Συνεπώς, η υποάρθρωση α ορίζει μεταξύ των δύο θεωρητικών στοιχείων της μια *σχέση μονοσήμαντου καθορισμού*, έτσι ώστε η πλήρης επεξεργασία των νόμων αναπαραγωγής να προϋποθέτει την πλήρη επεξεργασία των δομών διαδικασίας παραγωγής, χωρίς να συμβαίνει το αντίθετο. Ορίζει επίσης μια *σχέση συμπληρωματικότητας*, έτσι ώστε η θεωρία της διαδικασίας καπιταλιστικής εργασίας να μην είναι παρά το σύνολο των νόμων που διέπουν την παραγωγή και την αναπαραγωγή. Το θεωρητικό συμπλήρωμα των νόμων της αναπαραγωγής σε σχέση με τους νόμους της παραγωγής συνίσταται στην *επεξεργασία του ειδικού δομικού χρόνου* της διαδικασίας καπιταλιστικής εργασίας. Πράγματι, στην επεξεργασία των νόμων της παραγωγής, ο χρόνος, ως ποσοτικός χρόνος της εργάσιμης ημέρας και ως ποσοτικό μέτρο της εργασίας, νοείται μόνον ως στοιχείο της δομής. Στους νόμους της αναπαραγωγής εμφανίζεται *ως ένας από τους νόμους της ίδιας της δομής*. Η έννοια αυτού του χρόνου καθορίζεται από τα ακόλουθα χαρακτηριστικά: είναι ταυτόχρονα *χρόνος απλής περιοδικότητας*, τέτοιος ώστε η τάξη επανάληψης και διαδοχής των φάσεων του να υπακούει σε μια μόνη αρχή, και *μη αναστρέψιμος χρόνος*, τέτοιος ώστε η τάξη των φάσεων του να μη μπορεί να αντιστραφεί χωρίς να καταστεί ακατανόητος. Η απλή και η διευρυμένη συσσώρευση υπόκεινται στον πρώτο όρο. *Μόνον η διευρυμένη συσσώρευση*, χαρακτηριστική της διαδικασίας καπιταλιστικής εργασίας, υπόκειται και στους δύο όρους. Αυτός ο χρόνος δεν προστίθεται από τον Μαρξ ως νέα «παράμετρος», για να μιλήσουμε στη γλώσσα των μοντέλων, ή ως νέα «διάσταση», για να μιλήσουμε στη γλώσσα της μόδας. Η έννοιά του παράγεται με βάση τους νόμους παραγωγής, συγκεκριμένα με βάση τη σχέση υπεραξίας και κεφαλαίου, αφενός, και με βάση την ειδική οργάνωση των παραγωγικών δυνάμεων αφετέρου. Από την στιγμή που παράγεται αυτή η έννοια, μετατρέπει τις προγενέστερα εγκαθιδρυμένες σχέσεις, υποτάσσοντάς τις σε νέες συνθήκες, και ιδίως επιτρέπει την επεξεργασία ενός θεμελιώδους τασιακού νόμου: του νόμου μετατροπής της οργανικής σύνθεσης του *κεφαλαίου* (νόμος μείωσης του *μεταβλητού κεφαλαίου* σε σχέση με το *σταθερό*).

Έτσι οι θεωρητικές βάσεις της υποάρθρωσης α εξηγούνται πλήρως. Εντούτοις πρέπει να άρουμε την πιθανότητα σύγχυσης ανάμεσα στη δική μας διατύπωση:

Υπόαρθρωση α

Αρχή	παραγωγή	αναπαραγωγή
Γενικό	δομικοί νόμοι	δομικοί νόμοι
αποτέλεσμα	μη χρονικοί	χρονικοί

και σε μια διατύπωση του τύπου «συγχρονία/ διαχρονία», της οποίας ο Αλτουσέρ έδειξε την εν γένει μη προσφορότητα για την έκθεση των εννοιών του Μαρξ¹⁵. Μπορούμε εύκολα να εξακριβώσουμε την απροσφορότητα στην εν λόγω περίπτωση. αφενός ενώ το ζεύγος συγχρονία/διαχρονία εμπεριέχει, στην κοινή του χρήση, μια *διάκριση* μεταξύ *δομής* και *χρονικότητας* (η συγχρονία αρκεί για να οριστεί η δομή και η διαχρονία ασχολείται με ό,τι συμβαίνει στη δομή όταν βυθίζεται στο χρόνο), είναι φανερό, σύμφωνα με αυτό

που μόλις δείξαμε, ότι *οι μη χρονικοί δομικοί νόμοι και οι χρονικοί δομικοί νόμοι είναι εξίσου νόμοι της δομής*, η οποία αποτελεί το θέμα του Βιβλίου I, και, κατά συνέπεια, ως στοιχεία της θεωρίας της πολυπλοκότητας ενός πολύπλοκου συνόλου είναι αμφοτέρως *συγχρονικές*¹⁶. Αφετέρου, και σύστοιχα, η αντίθεση «συγχρονία/ διαχρονία» υποθέτει έναν απλό και κενό χρόνο που προσφέρεται για όποιον επιθυμεί να βυθίσει τις δομές του για να δει τι συμβαίνει, χωρίς να απαιτείται άλλη επεξεργασία εκτός από τη χάραξη μιας γραμμής σε ένα φύλλο χαρτί. Αυτή δεν είναι η περίπτωση στο Βιβλίο I, και δικαιολογημένα: από τη στιγμή που ένας χρονικός νόμος νοείται ως δομικός νόμος, πρέπει να παράγουμε την έννοια αυτού του χρόνου και, εξ αυτού, να ορίσουμε την δομή του.

Μελέτη της υποάρθρωσης β

Αυτή η υποάρθρωση είναι από τις πιο προφανείς του *Κεφαλαίου*, αφού εξαρτάται από δύο πολύ γνωστές έννοιες του μαρξισμού: *σχέσεις παραγωγής/ παραγωγικές δυνάμεις*. Σ' αυτή τη διάκριση υπόκειται το θεωρητικό αντικείμενο του Βιβλίου I, θέτοντας το ακόλουθο πρόβλημα: *ποιοι συνδυασμοί πρέπει να επιχειρηθούν μεταξύ των στοιχείων οποιασδήποτε διαδικασίας εργασίας, ώστε αυτή να αποτελεί ταυτόχρονα παραγωγή ενός έτοιμου αντικειμένου που ανταποκρίνεται σε ορισμένη ανθρώπινη ανάγκη και διαδικασία αξιοποίησης του κεφαλαίου*; Στα δύο μέρη που ορίζονται από την υποάρθρωση β, τα στοιχεία του συνδυασμού είναι τα ίδια, δηλαδή αντικείμενο εργασίας, μέσο εργασίας, άμεσος εργαζόμενος και μη εργαζόμενος. Από το ένα μέρος στο άλλο αλλάζουν οι *σχέσεις* μέσω των οποίων επιχειρείται ο συνδυασμός. Στο πρώτο μέρος, η θεμελιώδης σχέση είναι η *ιδιοκτησία*, στο δεύτερο η *νομή*. Δεν είναι δύσκολο να προβλέψουμε ότι μεταξύ του πρώτου και του δεύτερου μέρους της υποάρθρωσης β, υπάρχει σχέση συμπληρωματικότητας. Γνωρίζουμε επίσης ότι αυτή η σχέση, καίτοι αμοιβαία, δέχεται έναν κύριο καθορισμό: τις παραγωγικές δυνάμεις. Άρα, αυτή η σχέση εδώ απλά θα δημιουργούσε σύγχυση: ο Μαρξ ξεκινά την έκθεσή του με τις σχέσεις παραγωγής. Είναι αλήθεια ότι θα μπορούσαμε να πούμε ότι εάν η πλήρης αιτία ισούται με το πλήρες αποτέλεσμα, πρέπει να εντοπίσουμε το πλήρες αποτέλεσμα για να αναζητήσουμε την πλήρη αιτία, τη *ratio cognoscendi*, ακολουθώντας – όπως συμβαίνει συχνά – την αντίστροφη τάξη της *ratio essendi*. Αυτή όμως η σχέση δεν θα διαφώτιζε καθόλου τη συμπληρωματικότητα των νόμων που διαμερίζονται σύμφωνα με την υποάρθρωση β, διότι το αντικείμενο του Βιβλίου I και το αντικείμενο που πραγματεύονται τα περίφημα κείμενα για τις σχέσεις μεταξύ παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής *δεν είναι τα ίδια*: τα περίφημα κείμενα, όταν είναι ασαφή, γενικά ή παιδαγωγικά, εκφέρουν τους νόμους εξέλιξης της οικονομικής ιστορίας που αποκαλύπτονται, όταν τα περίφημα κείμενα γίνονται πιο συγκεκριμένα, ως συνεισφορά στην επιστημονική μελέτη των νόμων συνύπαρξης μεταξύ διαφορετικών τρόπων παραγωγής και της μετάβασης από τον ένα τρόπο παραγωγής στον άλλο¹⁷. Η σχέση μεταξύ δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής, όταν ζητούμενο είναι η εκφορά των νόμων μετάβασης από τον ένα τρόπο παραγωγής σε άλλο, *είναι ένα πράγμα*, ένας θεωρητικός αυτόνομος τομέας της μαρξιστικής θεωρίας. Η σχέση μεταξύ σχέσεων και δυνάμεων παραγωγής, όταν ζητούμενο είναι η διατύπωση των νόμων ενός ιδιαίτερου τρόπου παραγωγής ως ιδιαίτερης διαδικασίας εργασίας, δηλαδή ουσιαστικά όταν αναζητούμε *τον ορισμό* αυτού του τρόπου παραγωγής, κάτι που αποτελεί αντικείμενο του Βιβλίου I, *είναι άλλο πράγμα*, άλλος αυτόνομος τομέας της θεωρίας, και θεωρητικά προηγούμενος. Η σχέση που συνδέει παραγωγικές δυνάμεις και σχέσεις παραγωγής στο εσωτερικό του θεωρητικού τομέα των περίφημων κειμένων και η σχέση που τις συνδέει στο θεωρητικό τομέα του Βιβλίου I μπορούν κάλλιστα να μην έχουν καμία σχέση. Πρέπει λοιπόν να λάβουμε υπόψη αυτό το ενδεχόμενο (δηλαδή να ξεχάσουμε τα περίφημα κείμενα) για να σκεφτούμε το σύνδεσμο μεταξύ των δύο θεωρητικών στοιχείων που καθορίζονται από την υποάρθρωση β. Για να ορίσουμε αυστηρά τη συμπληρωματικότητα των εκφερομένων νόμων για τη διαδικασία της καπιταλιστικής εργασίας ως ιδιαίτερη σχέση παραγωγής αφενός, και ως ιδιαίτερο σύστημα οργάνωσης των παραγωγικών δυνάμεων αφετέρου, θα μελετήσουμε πώς συνδέονται τα δύο μέρη. Το πρώτο μέρος αποτελεί απλή εκφορά του επιστημονικού ορισμού της διαδικασίας καπιταλιστικής παραγωγής, και των νόμων που απορρέουν από αυτό τον ορισμό. Για να ορισθεί ως καπιταλιστική, δηλαδή

16 Βλ. Αλτουσέρ στο πρώτο κείμενο του παρόντος τόμου και στον πρόλογο του δεύτερου κειμένου.

17 Στον πρώτο τύπο ανήκει σίγουρα το κείμενο για το νερόμυλο και την ατμομηχανή στην Αθλιότητα της Φιλοσοφίας και το κείμενο για την αντιστοιχία ανάμεσα στο βαθμό ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων και την πραγματική κοινωνική δομή στον Πρόλογο του 1857. Στο δεύτερο τύπο ανήκει το κείμενο του Προλόγου του 1857 όπου ο Μαρξ προσπαθεί να δημιουργήσει μια θεωρία των οικονομικών επαναστάσεων με βάση την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων. Βλ. σχετικά το κείμενο του Ε. Μπαλιμπάρ.

ως παραγωγός υπεραξίας, μια διαδικασία εργασίας υπό οποιεσδήποτε άλλες σχέσεις (κυρίως οργάνωση των παραγωγικών δυνάμεων), πρέπει και αρκεί:

- η σύνθεση των στοιχείων να επιχειρείται με την αγορά και την πώληση: η σχέση *ιδιοκτησίας* είναι λοιπόν καθοριστική,

- ο χειριστής αυτής της σύνθεσης να είναι ο μη εργαζόμενος,

- ο μη εργαζόμενος να αγοράζει, στην αξία του, απ' ευθείας από τον εργαζόμενο, όχι την εργασία του, αλλά την εργασιακή του δύναμη.

Το σύνολο αυτών των προϋποθέσεων ορίζει τις *καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής*, ως σχέση μεταξύ κεφαλαίου και μισθωτών και επιτρέπει να σκεφθούμε την υπεραξία με βάση τα διαμορφωτικά της στοιχεία, διαφοροποιώντας στο κεφάλαιο δύο λειτουργικά στοιχεία και δείχνοντας τα όρια της σχέσης που συνδέει την υπεραξία και την εργάσιμη ημέρα. Αφού γίνει αυτό, ποιο είναι το πρόβλημα που μένει ανεπίλυτο σε αυτό το επίπεδο και απαιτεί την εξέταση του νέου συνδυασμού αυτών των στοιχείων; Το πρόβλημα δεν είναι *ιστορικής τάξης*. Δεν πρόκειται για αναζήτηση, έστω και σύντομη, της προέλευσης των στοιχείων που συνδυάζουμε. Δεν πρόκειται για τη δημιουργία μιας αιτιακής ακολουθίας, όπου οι μηχανές θα έχουν τη θέση αιτιών. Το άλτο πρόβλημα είναι της ίδιας υφής με το ήδη λυμένο. Πρόκειται για τον ορισμό της διαδικασίας καπιταλιστικής παραγωγής με βάση τις δομές που τον καθιστούν νοητό. Το πρόβλημα έχει ως εξής: πώς μπορούμε να ορίσουμε μια σχέση ανάμεσα στον μη εργαζόμενο και στον άμεσα εργαζόμενο που να χαρακτηρίζεται ταυτόχρονα από την εκμετάλλευση (υπερεργασία ως υπεραξία) και από την ελευθερία (αγοραπωλησία της εργασιακής δύναμης); Το αντικείμενο του δεύτερου μέρους της υποάρθρωσης β είναι η επίλυση αυτού του προβλήματος, δείχνοντας ότι απαιτείται ένας άλλος συνδυασμός αυτών των στοιχείων για να ορισθεί η καπιταλιστική διαδικασία παραγωγής. Αυτός ο νέος συνδυασμός αφορά τον τεχνικό καταμερισμό εργασίας ή μια συγκεκριμένη οργάνωση των παραγωγικών δυνάμεων: η θεμελιώδης κατηγορία είναι η *κατοχή* που δηλώνει ένα *χωρισμό*¹⁸. Επιτρέπει την επεξεργασία της εξής λύσης. Οι καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής υποθέτουν μια τεχνική οργάνωση, έτσι ώστε ο άμεσος παραγωγός να μην είναι πλέον *κάτοχος* των μέσων παραγωγής, δηλαδή να *χωρίζεται* από αυτά. Πρόκειται για μια διαδικασία εργασίας, όπου υποκείμενο της παραγωγής δεν είναι ο μεμονωμένος παραγωγός, αλλά ο συνολικός εργαζόμενος και όπου τεχνικά ρυθμιστικό στοιχείο δεν είναι ο άμεσος εργαζόμενος αλλά το σύνολο των μέσων εργασίας. Λύνεται έτσι το πρόβλημα ελευθερία–εκμετάλλευση. Από τη στιγμή που οι παραγωγικές δυνάμεις μιας κοινωνίας έχουν αυτή τη δομή, ο εργαζόμενος μπορεί να δαπανήσει με χρήσιμο τρόπο την εργασιακή του δύναμη μόνο αν την πουλήσει, επειδή είναι χρήσιμη μόνο με τη διττή προϋπόθεση ότι θα ενωθεί με άλλες και θα δαπανηθεί υπό τις καθοριστικές συνθήκες της διαδικασίας (μέσα εργασίας). Μόνο ο καπιταλιστής, ιδιοκτήτης των συνθηκών εργασίας (αντικείμενο και μέσο εργασίας) μπορεί να πραγματοποιήσει αυτή τη σύνθεση¹⁹.

Μπορούμε τώρα να αποτιμήσουμε τη σχετική λειτουργία των δύο θεωρητικών στοιχείων που ξεχωρίζει η υποάρθρωση β. Το αντικείμενό τους είναι το ίδιο: να *ορίσουν* ως καπιταλιστική την άμεση διαδικασία εργασίας. Το αποτέλεσμά τους είναι η *ενότητα* των νόμων για τις δυνάμεις και σχέσεις παραγωγής που επιτρέπουν τον *ορισμό* μιας διαδικασίας άμεσης εργασίας ως *καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής*. Με αφετηρία τη θεωρητική λειτουργία *ορισμού* και με βάση αυτή και μόνο μπορούμε να σκεφθούμε την ενότητα των δύο συνόλων νόμων και την προτεραιότητα του ενός σε σχέση με το άλλο. Η ενότητα είναι τέτοια ώστε το πρώτο δεν θα ήταν πλήρως κατανοητό χωρίς το δεύτερο, όπως δείξαμε. Η συμπληρωματικότητα μπορεί να διατυπωθεί ως εξής. Ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής, ως διαδικασία άμεσης εργασίας, αποτελεί τη

18 Κατοχή, χωρισμός. Βλέπε για τις έννοιες αυτές το κείμενο του Ε. Μπαλιμπάρ.

19 Φαίνεται ίσως παράδοξο το ότι δεν εξετάζουμε την ιστορική όψη του δεύτερου τμήματος της υποάρθρωσης β. Αυτή η ιστορική αναφορά δεν είναι παρά ένα εργαλείο της απόδειξης. Οι έννοιες που απαιτούνται για να εκφρασθεί ο μεταβατικός χαρακτήρας της μανουφακτούρας είναι οι ίδιες που επιτρέπουν να λυθεί το πρόβλημα ελευθερία και υπερεργασία. Θα σφάλλαμε πολύ αν θέλαμε να διαβάσουμε στα κείμενα του τέταρτου τμήματος τη διατύπωση ενός νόμου εξέλιξης του καπιταλιστικού συστήματος. Ο Π. Μαντού θεωρεί ότι μπορεί να διαψεύσει το Μαρξ σχετικά, επειδή η μανουφακτούρα πολύ συχνά δεν προϋπήρξε της μεγάλης βιομηχανίας, ούτε καν στην Αγγλία. Αλλά ο Μαρξ θεωρεί ως ιστορικό δεδομένο μόνο το ότι η μανουφακτούρα, όπου υπήρξε, ήταν απλά μια μεταβατική μορφή. Ο λόγος βρίσκεται στο ότι υπάρχει μερική ασυμβατότητα ανάμεσα στις σχέσεις παραγωγής και στο σύστημα των παραγωγικών δυνάμεων. Για να το εξηγήσουμε πρέπει να παράγουμε μια μη εμπειρική έννοια του συστήματος των παραγωγικών δυνάμεων. Αυτό είναι το βασικό αντικείμενο του τέταρτου τμήματος του Βιβλίου II.

σύνθετη δομική ενότητα που προκύπτει από την ενότητα δύο συνόλων δομικών νόμων. Η σχετική σημασία που έχει στη θεωρητική επεξεργασία η *ενότητα των δύο συνόλων* καθορίζει την *προτεραιότητα* του ενός σε σχέση με το άλλο. Με άλλη διατύπωση, ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής ορίζεται μόνον ως ενότητα νόμων που αφορούν τις παραγωγικές σχέσεις και δυνάμεις, ενότητα που μπορεί να ορισθεί, στην ειδική μορφή της, μόνο με αφετηρία τους νόμους που αφορούν τις σχέσεις παραγωγής.

Μπορούμε να το συνοψίσουμε στο εξής σχήμα:

Νόμοι που αφορούν τις σχέσεις παραγωγής	↔	Νόμοι που αφορούν τις παραγωγικές δυνάμεις
	↑ Νόμοι που αφορούν τις σχέσεις παραγωγής	

Δημιουργούμε έτσι χωρίς αντίφαση μια σχέση συμπληρωματικότητας και μια σχέση μονοσήμαντου καθορισμού ανάμεσα στα δύο μέρη της υποάρθρωσης β. Μπορούμε να το δείξουμε αυτό εύκολα σε όλα τα κείμενα του τέταρτου τμήματος, όπου ο Μαρξ εξηγεί ότι οι μορφές τεχνικού καταμερισμού που χαρακτηρίζουν την εξεταζόμενη διαδικασία εργασίας καθορίζονται από την κατάστασή τους σε μια δομή που καθορίζεται από τις σχέσεις παραγωγής, και της οποίας η θεωρητική σημασία ορίζεται πλήρως στο εξής κείμενο του Βιβλίου III, κεφάλαιο 23:

«Ενώσω η εργασία του καπιταλιστή δεν προκύπτει από τη διαδικασία παραγωγής ως απλώς καπιταλιστική, άρα (δεν) παύει με το ίδιο το κεφάλαιο, ενώσω δεν περιορίζεται στη λειτουργία εκμετάλλευσης ξένης εργασίας, ενώσω δηλαδή προκύπτει από τη μορφή της εργασίας ως κοινωνικής, από το συνδυασμό και συνεργασία πολλών σε ένα κοινό αποτέλεσμα είναι εξίσου και πλήρως ανεξάρτητη από το κεφάλαιο όσο και αυτή η ίδια μορφή όταν διασπάσει το καπιταλιστικό περιβλήμα. Το να πούμε ότι αυτή η εργασία είναι αναγκαία ως καπιταλιστική εργασία, ως λειτουργία του καπιταλιστή, σημαίνει μόνον ότι ο χυδαίος δεν μπορεί να φανταστεί τις μορφές που αναπτύχθηκαν στους κόλπους του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής χωρισμένες και απελευθερωμένες από τον αντιφατικό καπιταλιστικό τους χαρακτήρα» (MEW, 25, 400).

Αυτό σημαίνει ότι για να ξεπεράσουμε αυτή την ανικανότητα πρέπει να ορίσουμε τις μορφές που αναπτύχθηκαν στους κόλπους της καπιταλιστικής κοινωνίας ως ενότητα των σχέσεων παραγωγής και μιας κοινωνικοποιημένης οργάνωσης των παραγωγικών δυνάμεων με βάση αυτό που τους δίνει στο καπιταλιστικό σύστημα τον «αντιφατικό τους χαρακτήρα», δηλαδή τις σχέσεις παραγωγής. Δεν μπορεί να οριστεί καλύτερα η υποάρθρωση β.

Το πρόβλημα του τμήματος VIII: «Η πρωταρχική συσσώρευση»

Μπορεί να εκπλήξει το ότι αναφερόμενοι στις αρθρώσεις του Βιβλίου I δεν λάβαμε υπόψη ένα από τα πιο διάσημα κείμενα: το 8^ο τμήμα «Η πρωταρχική συσσώρευση». Αυτό δεν οφείλεται στο ότι αγνοούμε τη σημασία του, αλλά στο ότι η σημασία του εντοπίζεται σε διαφορετικό θεωρητικό επίπεδο. Χωρίς αυτό το κείμενο θα ολοκληρωνόταν πλήρως ο ορισμός του (συνόλου των νόμων που προβαίνουν σε καθορισμό του) καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής ως διαδικασίας άμεσης παραγωγής. Αυτό άλλωστε υποθέτει το 7^ο τμήμα στο μέτρο που η (αυτόνομη) λειτουργία του έγκειται στο να μετασηματίζει τα αποτελέσματα της θεωρίας του Βιβλίου I σε επιστημονικό πρόβλημα για έναν άλλο τομέα της θεωρίας. Στη βάση του Βιβλίου I διατυπώνει όχι την *ιστορία*, αλλά τη *γενεαλογία* των βασικών στοιχείων της δομής και προτείνει ένα σαφώς διατυπωμένο πρόβλημα για τη θεωρία μετάβασης από τον ένα τρόπο παραγωγής στον άλλο και συγκεκριμένα από τον φεουδαρχικό στον καπιταλιστικό. Πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι αυτό το καλά διατυπωμένο πρόβλημα δεν επέχει θέση θεωρίας. Το να θεωρήσουμε την «πρωταρχική συσσώρευση» ως θεωρία μετάβασης στον καπιταλισμό σημαίνει ότι υιοθετούμε την αντίληψη της αυτόνομης ανάπτυξης των στοιχείων του και ακολούθως της ένωσής τους σε μια δομή. Με τα λόγια του Π. Βιλάρ²⁰, σε μια από τις μεθοδολογικές του διακρίσεις, η «πρωταρχική συσσώρευση» απλά δίνει τα μείζονα σημάδια του φαινομένου, τους νόμους και τον καθορισμό του οποίου αναπτύσσει η θεωρία της μετάβασης. Αφού το Κεφάλαιο δεν έχει

20 P. Vilar, Histoire sociale et philosophie de l'histoire. La Pensée, 118, σ. 76. «Αυτό το μέσο σημαίνει ότι εξετάζουμε κάθε ιστορικό φαινόμενο... με τρεις διαδοχικούς τρόπους. Αρχικά ως *σημάδι* για να προβούμε σε διαπιστώσεις και αναλύσεις. Ακολούθως ως *αποτέλεσμα* κοιτώντας προς τα πίσω. Τέλος ως *αιτία* κοιτώντας μπροστά».

ως αντικείμενο την επεξεργασία αυτής της θεωρίας, καίτοι ως αποτέλεσμα δίνει μερικές από τις βάσεις της, κατανοούμε για ποιο λόγο η «πρωταρχική συσσώρευση» τέθηκε εντός παρενθέσεων στην αναζήτηση και ερμηνεία των λογικών αρθρώσεων του Κεφαλαίου.

Δ) Μελέτη της άρθρωσης II

Μας μένει να εξετάσουμε την άρθρωση II²¹, της οποίας η μελέτη είναι η πιο δυσχερής, όπως μας έδειξε το κείμενο του Βιβλίου III που αναφέρεται κυρίως σε αυτή. Θα προσπαθήσουμε να προτείνουμε λύση για τα προβλήματα που θέτει, καίτοι μόνη φιλοδοξία της λύσης είναι να προταθούν στοιχεία συζήτησης για ένα δύσκολο θέμα.

1) Νέα εξέταση των δυσχερειών της άρθρωσης I

Στο φως των προηγούμενων αποτελεσμάτων μπορούμε να διατυπώσουμε σαφέστερα τα προβλήματα που θέτει η άρθρωση II, δηλαδή να τα θέσουμε όχι μέσα από ένα κείμενο που την αφορά, όπως κάναμε εξηγώντας το κείμενο του Βιβλίου III, αλλά με βάση τα όσα ήδη γνωρίζουμε για την οργάνωση του Κεφαλαίου.

Η πρώτη σειρά δυσκολιών έγκειται στον ημιτελή χαρακτήρα του Βιβλίου III που αποτελεί βασικό θεωρητικό στοιχείο της άρθρωσης II. Αυτές οι δυσκολίες φαίνονται ελάχιστες. Θα ήταν μείζονες ή και άλυτες αν το ημιτελές του Βιβλίου III επιδρούσε στη συνοχή του. Αυτό όμως δεν συμβαίνει. Το Βιβλίο III είναι καλώς δομημένο σε δύο σαφώς διακριτά μέρη, το πρώτο από τα οποία επεξεργάζεται τους νόμους του ποσοστού κέρδους (τιμήματα I ως III) και το δεύτερο τους νόμους διανομής του κέρδους (τιμήματα IV ως VII). Δεν υπάρχει όμως δομή χωρίς ρητή ή άρρητη αρχή οργάνωσης. Αν λοιπόν θέλουμε να μάθουμε πού και γιατί το Βιβλίο III είναι ανολοκλήρωτο (κάτι που δεν ενδιαφέρει εδώ) είναι μάταιο να φανταστούμε τη συνέχειά του χωρίς να διατυπώσουμε την αρχή οργάνωσής του. Αν μπορούσαμε να καταδείξουμε την εν λόγω αρχή, θα έχουμε ορίσει εκείνο που καθιστά το Βιβλίο III ολοκληρωμένο στη μη ολοκλήρωσή του και θα μπορούσαμε να καθορίσουμε τη λειτουργία του στην άρθρωση II.

Αυτή η αρχή θέτει βέβαια τα μεγαλύτερα προβλήματα. Η αρχή δεν είναι ρητή στα κείμενα όπου ο Μαρξ προσπαθεί να την εκθέσει, διότι στο Βιβλίο III η έκθεσή της δημιουργεί παρεξηγήσεις και στην Εισαγωγή του 1857 δεν ήταν δυνατό να εξηγηθεί θεωρητικά. Είναι πάντως σίγουρο ότι αυτή η αρχή υπάρχει και πρέπει να εκφραστεί με ειδικά μαρξιστικούς όρους. Πριν επιχειρήσουμε τη διατύπωσή της θα επανεξετάσουμε, στο φως των αποτελεσμάτων που μας έδωσε η μελέτη των άλλων Βιβλίων, τις δυσκολίες που δημιουργούν αυτά τα κείμενα.

Το ήδη εξετασθέν κείμενο του Βιβλίου III μπορεί να επιτρέψει μια ανάγνωση που δεν εξετάσαμε ως τώρα, διότι δεν κίνησε την προσοχή των σχολιαστών, καίτοι στην πραγματικότητα προσανατόλιζε την ανάγνωσή τους: η άρθρωση II μας κάνει να περνάμε από τη μελέτη της πραγματικής δομής στη μελέτη των φαινομένων της δομής, με βάση το εγελιανό μοντέλο καθ'εαυτόν/δι'εαυτόν. Αυτή η ανάγνωση μπορεί να βασισθεί στους εξής όρους:

«Στο Βιβλίο I εξετάσαμε τα φαινόμενα που εμφανίζει, θεωρούμενη καθ'εαυτή, η καπιταλιστική διαδικασία παραγωγής... Οι μορφές του κεφαλαίου, όπως αναπτύσσονται σε αυτό το Βιβλίο (III) προσεγγίζουν λοιπόν σταδιακά στη μορφή με την οποία εμφανίζονται τα ίδια τα κεφάλαια στην επιφάνεια της κοινωνίας...».

Δείξαμε πως τα Βιβλία I και II αποτελούσαν ένα «συγκεκριμένο σκέψης», άυταρκες και ορίζον τις θεμελιώδεις δομές του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Ωστόσο το Βιβλίο III έχει μεγάλο αριθμό θεμελιωδών κειμένων που τείνουν να εκφράσουν τις «ψευδαισθήσεις» που δημιουργούνται στους φορείς παραγωγής σχετικά με τη δομή, λόγω της θέσης τους στην ίδια. Το σύνολο των αντικειμενικών νόμων του Βιβλίου III έχει ως μόνη λειτουργία να δείξει τις θέσεις που παίρνουν στη δομή οι απατημένοι-εξαπατητές για να ορίσει την αλήθεια των ψευδαισθήσεών τους²². Αν όμως η ανάγνωση αυτή είναι απρόσφορη, διότι δεν δείχνει ότι οι νόμοι της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους και της διανομής του κέρδους είναι προφανώς νόμοι της δομής και μάλιστα νέοι νόμοι, πρέπει να τονίσουμε ότι είναι δυνατή. Δηλαδή να ορίσουμε πώς η προβληματική της άρθρωσης II συνδέεται με τις ψευδαισθήσεις των ίδιων των χυδαίων φορέων παραγωγής.

21 Θυμίζουμε ότι η άρθρωση II είναι το σύνολο δύο θεωρητικών στοιχείων (Βιβλία I και II αφενός, Βιβλίο III αφετέρου) που καθορίζεται από μια τομή ανάμεσα στο δεύτερο και τρίτο Βιβλίο.

22 Για τα σημεία αυτά παραπέμπω στο τελευταίο μέρος του κειμένου του Ζ. Ρανσιέρ.

Το να ορίσουμε με ακρίβεια το νέο χαρακτήρα των νόμων του Βιβλίου ΙΙΙ, το αντικείμενο του οποίου είναι νόμοι, είναι το δεύτερο πρόβλημα που πρέπει να λύσουμε για να αναδείξουμε την αρχή οργάνωσης του Βιβλίου ΙΙΙ. Σίγουρα η Εισαγωγή του 1857 μπορεί να μας δώσει μια ιδέα αυτού του νέου αντικειμένου. Περνώντας από τα Βιβλία Ι και ΙΙ στο Βιβλίο ΙΙΙ περνάμε από τη μελέτη των στοιχείων μιας πολύπλοκης δομής, που αλληλοκαθορίζονται, στους νόμους της ίδιας της δομής ως πλήρες σύστημα καθορισμών. Συνεπώς ενώ η θεωρία των Βιβλίων Ι και ΙΙ μπορούσε να περιορίζεται στη διατύπωση των νόμων «ενός αυτονομημένου τμήματος του κοινωνικού κεφαλαίου» πρέπει τώρα να δοθούν οι νόμοι του κοινωνικού κεφαλαίου συνολικά. Το Βιβλίο ΙΙΙ θα διατυπώσει νέους νόμους, διότι όλοι γνωρίζουν ότι το όλο είναι κάτι διαφορετικό και παραπάνω από τα μέρη του. Αυτή η γνώση αποτελεί μετά τον Ντυρκέμ την Gestalttheorie, τον τρόπο με τον οποίο κάθε ανθρωπιστική επιστήμη προοιωνίζει το αντικείμενό της. Αυτό δεν σημαίνει ότι η Εισαγωγή του 1857 είναι αναγκαστικά μια προοιωνίση, αλλά ότι για να καθορισθεί το νέο αντικείμενο του Βιβλίου ΙΙΙ και η σχέση του με το αντικείμενο του Βιβλίου Ι, οι όροι είναι εξαιρετικά ασαφείς. Πρόκειται σίγουρα για το Όλο, αλλά για τι είδος Όλου; Αν δεν διευκρινίσουμε το ζήτημα της ειδικότητας του Όλου, κινδυνεύουμε σοβαρά να ξαναπέσουμε στο σφάλμα του μικροοικονομικού και του μακροοικονομικού που κάνει ακατανόητο έναν από τους θεμελιώδεις νόμους του Βιβλίου ΙΙΙ, το νόμο της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους που αρχικά ενέχει μια σχέση του συνόλου με το μέρος που είναι αθροιστικής μορφής. Έστω ΚΚ το κοινωνικό κεφάλαιο που έχει ως οργανική σύνθεση το $M : \Sigma$. Έστω ΚλΣ1, ΚλΣ2, ΚλΣ3,... ΚλΣν τα κλάσματά του με τις αντίστοιχες οργανικές συνθέσεις $M1/\Sigma1, M2/\Sigma2, M3/\Sigma3, \dots, M\nu/\Sigma\nu$.

Εφόσον

$$KK = K\lambda\Sigma1 + K\lambda\Sigma2 + K\lambda\Sigma3 + \dots K\lambda\Sigma\nu$$

$$\text{Ισχύει } \Sigma : M = (M1 + M2 + M3 + \dots M\nu) : (\Sigma1 + \Sigma2 + \Sigma3 + \dots \Sigma\nu)$$

Συνεπώς αν μπορούμε να διατυπώσουμε για κάθε κλάσμα του κοινωνικού κεφαλαίου έναν τασιακό νόμο για τη σχέση $M1/\Sigma1, \dots, M\nu/\Sigma\nu$ αυτό αληθεύει, με απλή πρόσθεση, για το συνολικό κοινωνικό κεφάλαιο. Αυτό είναι ένα από τα στοιχεία επεξεργασίας του νόμου της τάσης του ποσοστού κέρδους. Βλέπουμε έτσι ότι η σχέση ανάμεσα στα Βιβλία Ι και ΙΙ και στο Βιβλίο ΙΙΙ δεν θεμελιώνεται ούτε στην ομολογία των μερών και του όλου (οι νόμοι του Βιβλίου ΙΙΙ είναι νέοι), ούτε στο ποιοτικό άλμα χωρίς άλλο καθορισμό των συνιστωσών της «οργανικής ολότητας».

Η ανάδειξη της άρθρωσης ΙΙ σημαίνει λοιπόν ότι θα προσπαθήσουμε να εκφράσουμε μαρξιστικά μια σχέση που αρχικά και απρόσφορα εκφράζεται ως *σχέση του καθ'εαυτόν με το δι'εαυτόν και των στοιχείων με την ολότητα*. Αυτές οι επισημάνσεις, μαζί με τα προβλήματα που συναντήσαμε σχετικά με το Βιβλίο ΙΙ είναι αρκετά για να επιτρέψουν μια μετατόπιση της τομής της άρθρωσης σε σχέση με την οργάνωση του Κεφαλαίου σε Βιβλία. Ο ακριβής τόπος όπου, χωρίς να γνωρίζουμε ακόμη το γιατί, η μελέτη αλλάζει αντικείμενο, περνώντας από τους νόμους του «αυτονομημένου τμήματος» σ' αυτό που μπορούμε να χαρακτηρίσουμε προσωρινά μελέτη των νόμων «αλληλοσύνδεσης» των κεφαλαίων ή του κοινωνικού κεφαλαίου ως όλου *δεν είναι η αρχή του Βιβλίου ΙΙΙ. Είναι το τρίτο τμήμα του Βιβλίου ΙΙ:*

«Στο πρώτο και στο δεύτερο τμήμα (του Βιβλίου ΙΙ: προσθέτουμε και του Βιβλίου Ι) επρόκειτο πάντα για ένα ατομικό κεφάλαιο, για την κίνηση εντός αυτονομημένου τμήματος του κοινωνικού κεφαλαίου.

Ωστόσο οι κύκλοι των ατομικών κεφαλαίων αλληλοδιαπλέονται, αλληλοπροϋποτίθενται και αλληλοκαθορίζονται και αυτή ακριβώς η αλληλοδιαπλοκή συνιστά την κίνηση του συνόλου του κοινωνικού κεφαλαίου» (Εισαγωγή στο τρίτο μέρος του Βιβλίου ΙΙ, MEW, 24, 353-354).

Εξού και η ιδιαίτερη σημασία που αποδίδεται σ' αυτό το τμήμα το κείμενο του Βιβλίου ΙΙΙ που σχολιάσαμε («ιδίως στο τρίτο τμήμα») και η φροντίδα του Μαρξ να εκθέσει τη σχέση που συνδέει το Βιβλίο ΙΙΙ με την «ενότητα» που δημιουργείται σε αυτό το τμήμα. Ο Μαρξ δηλώνει ότι σκοπός του Βιβλίου ΙΙΙ δεν είναι «να κάνουμε γενικές σκέψεις γι' αυτή την ενότητα». Τι άλλο σκοπό μπορούσε να έχει εκτός από το να παράγει την έννοια, δηλαδή τους νόμους; Προτείνουμε να εξετάσουμε την άρθρωση ΙΙ, δίνοντας την ακόλουθη τομή:

Βιβλίο Ι, Βιβλίο ΙΙ, πρώτο και δεύτερο τμήμα/ Βιβλίο ΙΙ, τρίτο τμήμα και Βιβλίο ΙΙΙ

2) Μέθοδος λύσης

Αν υπάρχει ένας ορισμένος σύνδεσμος ανάμεσα στα δύο στοιχεία που χωρίζει η άρθρωση II θα πρέπει να είναι ευχερώς εντοπίσιμος. Ο Μαρξ δεν κάνει φυσικά τη θεωρία του «όλου», της «αλληλοδιαπλοκής», του «κεφαλαίου ως όλου» για να έχει τη χαρά να προσθέσει στα προηγούμενα τη «διάσταση» της ολότητας. Η ανάγκη νέων νόμων θεμελιώνεται στην ανεπάρκεια των προηγούμενων όχι ως προς το ότι δεν εξαντλούν την πραγματική διαδικασία, αλλά ως προς το ότι δεν είναι πλήρως νόμοι. Θα πρέπει να υπάρχει στα δύο πρώτα Βιβλία ένα *μη επεξεργασμένο*, αλλά αυστηρά *μετρημένο* πεδίο που η διαδικασία σκέψης πρέπει να ουδετεροποιήσει σε αυτό το επίπεδο προκειμένου να οικοδομήσει τους νόμους του αντικείμενου της. Πρέπει λοιπόν να υπάρχει στα δύο πρώτα Βιβλία ένα μίνιμουμ θεωρίας για το επιστημονικό αντικείμενο του Βιβλίου III, με μορφή προβληματική και ακόμη ιδεολογική. Αυτό το μίνιμουμ θεωρίας μπορεί προσωρινά να την υποκαταστήσει αλλά και να καταδείξει τη θεωρητική της ανάγκη. Αυτό το μη επεξεργασμένο αλλά αυστηρά μετρημένο πεδίο θα αναζητήσουμε στα Βιβλία I και II.

III. Το μη επεξεργασμένο αλλά αυστηρά υπολογισμένο θεωρητικό πεδίο των Βιβλίων I και II και το όνομά του: «ανταγωνισμός»

Το μη επεξεργασμένο πεδίο των Βιβλίων I και II που ορίζει στο εσωτερικό αυτών των κειμένων την αναγκαιότητα του τρίτου τμήματος του Βιβλίου II και του Βιβλίου III φέρει ένα όνομα που δεν δίνει τη γνώση του, αλλά επιτρέπει την *αναγνώρισή* του: ένα όνομα που δείχνει εκ του αντιθέτου τον κενό τόπο ενός νέου θεωρητικού πεδίου: ο *ανταγωνισμός*. Μπορούμε να δείξουμε σε δύο κείμενα αυτό που η έννοια δεν επιτρέπει να σκεφθούμε και εκείνο που επισημαίνει ότι πρέπει να σκεφθούμε στο επίπεδο των Βιβλίων I και II.

Ιδού τα δύο κείμενα:

Βιβλίο I, τρίτο τμήμα, κεφάλαιο X:

«Εν γένει όμως αυτό δεν εξαρτάται από την καλή ή κακή θέληση του μεμονωμένου καπιταλιστή. Ο ελεύθερος ανταγωνισμός επιβάλλει τους εμμενείς νόμους της καπιταλιστικής παραγωγής στον μεμονωμένο καπιταλιστή ως εξωτερικό καταναγκαστικό νόμο» (MEW, 23, 286).

Βιβλίο I, έβδομο τμήμα, κεφάλαιο XXIV:

«Η ανάπτυξη της καπιταλιστικής παραγωγής απαιτεί μια διαρκή αύξηση του κεφαλαίου που επενδύεται σε ορισμένη βιομηχανική επιχείρηση και ο ανταγωνισμός επιβάλλει σε κάθε ατομικό καπιταλιστή τους εμμενείς νόμους του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής ως εξωτερικούς καταναγκαστικούς νόμους. Τον αναγκάζει να επεκτείνει διαρκώς το κεφάλαιό του για να το διατηρήσει. Και μπορεί να το επεκτείνει μόνο με την προϊούσα συσσώρευση» (MEW, 23, 618).

Ας δούμε συντόμως σε ποιο πλαίσιο εντάσσονται αυτά τα δύο κείμενα. Το πρώτο ολοκληρώνει την εξέταση των σχέσεων ανάμεσα στην εργάσιμη ημέρα και το κέρδος, με τη γλώσσα του καπιταλιστή. Το δεύτερο τοποθετείται ανάμεσα στη γενική έκθεση των αρχών της αναπαραγωγής (μετασχηματισμός της υπεραξίας σε κεφάλαιο) και τη μελέτη των μορφών της.

Αυτά τα δύο κείμενα εκθέτουν αρχικά μια ψευδαίσθηση που αφορά το ίδιο το αντικείμενο του οποίου δημιουργεί τη θεωρία ο Μαρξ στα Βιβλία I και II. Το αντικείμενο του Μαρξ είναι εκεί η κατασκευή των «νόμων» της «καπιταλιστικής παραγωγής». Η επιστημονική μορφή αυτής της κατασκευής επιτρέπει στον Μαρξ να γράψει «εμμενείς νόμοι της καπιταλιστικής παραγωγής» εννοώντας με τον όρο «εμμενείς» ότι «έχουν το αντικείμενο που δίνουν στον εαυτό τους» ή «είναι οι δομικοί νόμοι του ίδιου του αντικείμενου και όχι εμπειρικοί νόμοι του ίδιου αντικείμενου ούτε νόμοι που αφορούν τεχνητά ένα άλλο αντικείμενο». Αν λάβουμε ιδίως υπόψη τη θέση του ατομικού καπιταλιστή στη δομή, οι «εμμενείς νόμοι» δηλώνουν την ουσία της πρακτικής του. Είναι εμμενείς νόμοι που μας επιτρέπουν να ορίσουμε, στο εσωτερικό μιας διαδικασίας εργασίας μια ατομική πρακτική ως καπιταλιστική. Ωστόσο από την πλευρά του ατομικού καπιταλιστή, οι *εμμενείς νόμοι* εμφανίζονται ως *εξωτερικοί καταναγκαστικοί νόμοι* με τη μορφή *νόμων του ανταγωνισμού*. Ο καπιταλιστής, επικαλούμενος τον ανταγωνισμό εκ των ίδιων νόμων που αναλύει ο Μαρξ, αλλά δίνοντάς τους τη μορφή εξωτερικού καταναγκασμού, δεν μπορεί να αναγνωρίσει την πραγματική σημασία τους. Ο *ανταγωνισμός* είναι λοιπόν αρχικά η *εκφορά μιας ψευδαίσθησης*, δηλαδή η απατηλή μορφή που παίρνει η δομή για όποιον έχει εντός της συγκεκριμένη θέση. Κάθε λόγος για τον ανταγωνισμό είναι λοιπόν πλήρως ιδεολογικός.

Καίτοι αυτό είναι ορθό, φαίνεται αδύνατο από λογική άποψη να περιορίσουμε την εμβέλεια των

προαναφερθέντων κειμένων και της θεωρητικής τους λειτουργίας βλέποντας σε αυτά μόνο τη διαφορά ανάμεσα στην επιστημονική και την ιδεολογική μορφή των *ιδίων νόμων*. Με μια έννοια, η σχέση ανάμεσα στον επιστημονικό λόγο του Μαρξ στα Βιβλία I και II και των ιδεολογικών λόγων σε σχέση με τον ανταγωνισμό είναι σχέση αντίκρουσης. Η θεωρία των εμμενών νόμων είναι το «verum index sui et falsi» του ιδεολογικού λόγου για τους ίδιους νόμους, θεωρούμενους ως «εξωτερικούς καταναγκαστικούς νόμους». Όταν ο καπιταλιστής παρουσιάζει τα όρια της εργάσιμης ημέρας ως πλήρως καθορισμένα από τον ανταγωνισμό, είναι *εκτός θέματος* και ο επιστημονικός καθορισμός των ορίων αυτών με βάση τις σχέσεις ανάμεσα στο χρόνο εργασίας παραγωγό αξίας και το χρόνο εργασίας που παράγει την αξία της εργασιακής δύναμης αποτελεί ένδειξη αυτής της απόστασης. Όταν ο καπιταλιστής παρουσιάζει την τάση τροποποίησης της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου ως αποτέλεσμα της εγκράτειας που του επιβάλλει ο ανταγωνισμός είναι *τελείως εκτός θέματος* και η επιστημονική παραγωγή της αναπαραγωγής των όρων της καπιταλιστικής διαδικασίας εργασίας αποτελεί απόδειξη αυτής της απόστασης. Αλλά με μια άλλη έννοια ο θεωρητικός λόγος του Μαρξ χρησιμοποιεί τον ιδεολογικό λόγο για τον ανταγωνισμό ως μια από τις προσωρινές συνθήκες εφικτότητας της διατύπωσης των ιδίων των εμμενών νόμων. Πράγματι, οι «καταναγκαστικοί εξωτερικοί νόμοι» δεν είναι μόνον το άλλο όνομα, το ιδεολογικό όνομα, των «εμμενών νόμων» που παράγονται στα Βιβλία I και II. Είναι και το *προδικαστικό* όνομα ενός συνόλου νόμων που είναι αναγκαίοι για την επεξεργασία των εμμενών νόμων στα Βιβλία I και II, αλλά δεν μπορούν να πάρουν σ' αυτά τα Βιβλία παρά το χαρακτηρισμό που έχουν στον ιδεολογικό λόγο. Πράγματι, αν στο κείμενο που αφορά την *εργάσιμη μέρα* «ο ανταγωνισμός» δεν εξηγήσει τη σχέση ανάμεσα στην εργασιακή δύναμη και την εργασία, εξηγεί (ή έχει προσωρινά τη θέση εξήγησης) τις παραλλαγές αυτής της σχέσης εντός των ορίων που θέτουν οι «εμμενείς νόμοι». Πιο σημαντικός είναι ο θεωρητικός τύπος που καταλαμβάνει η ιδεολογική έννοια του ανταγωνισμού στην επεξεργασία των εμμενών νόμων της αναπαραγωγής (στο δεύτερο από τα κείμενα που αναφέραμε). Πράγματι, αν η κατασκευή των νόμων που αφορούν την καπιταλιστική συσσώρευση *σχετικά με τη δομή αυτών των νόμων και τη θέση τους στη δομή που παράγουν τα Βιβλία I και II* δεν έχει καμιά σχέση με τον ανταγωνισμό δεν παύει να ισχύει ότι η *εξήγηση πως ειδικά καπιταλιστική μορφή καπιταλιστικής αναπαραγωγής είναι η διευρυμένη αναπαραγωγή και όχι η απλή αναπαραγωγή* δεν αποκτά θεωρητική θέση στο επίπεδο του Βιβλίου I παρά μέσα από το κείμενο για τον ανταγωνισμό.

«Η ανάπτυξη της καπιταλιστικής παραγωγής απαιτεί μια διαρκή αύξηση του κεφαλαίου που επενδύεται σε ορισμένη βιομηχανική επιχείρηση και ο ανταγωνισμός επιβάλλει σε κάθε ατομικό καπιταλιστή τους εμμενείς νόμους του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής ως εξωτερικούς καταναγκαστικούς νόμους. Τον αναγκάζει να επεκτείνει διαρκώς το κεφάλαιό του για να το διατηρήσει. Και μπορεί να το επεκτείνει μόνο με την προϊούσα συσσώρευση» (MEW, 23, 618).

Είναι σαφές ότι το κείμενο δίνει με το όνομα «ανταγωνισμός» όχι μόνον το άλλο όνομα των νόμων της αναπαραγωγής μιας μερίδας του κοινωνικού κεφαλαίου που αυτονομήθηκε, αλλά ταυτόχρονα ένα *σύνολο δραστικών καθορισμών* που πρέπει να ληφθούν υπόψη πριν να ερμηνευθούν προκειμένου να *συγκεντρώσουν τους όρους για να μελετηθεί «ένα αυτονομημένο τμήμα του κοινωνικού κεφαλαίου»*. Και προσωρινά μπορεί να ληφθούν υπόψη μόνο με τους απρόσφορους όρους της ιδεολογίας.

Μπορούμε τώρα να ορίσουμε τη ακριβή θεωρητική λειτουργία που επιτελεί η έννοια του *ανταγωνισμού* στα Βιβλία I και II. Αυτή η λειτουργία είναι απόλυτα ταυτόσημη με εκείνη που επιτελεί το σύνολο «αστική κοινωνία, συσσώρευση, πλούτος, εμπόρευμα» στα δύο πρώτα τμήματα του *Κεφαλαίου*. Όπως το σύνολο «αστική κοινωνία, συσσώρευση, πλούτος, εμπόρευμα» αποτελεί το σύνολο των εκφορών που πρέπει να μετατραπούν σε πρόβλημα για να δοθεί στο *Κεφάλαιο* το αντικείμενό του με την πρώτη επιστημονική μορφή, έτσι και η ιδεολογική έννοια του «ανταγωνισμού» αποτελεί την ιδεολογική εκφορά ενός συνόλου δραστικών καθορισμών που πρέπει να μετατραπούν σε πρόβλημα για να δοθεί στο *Κεφάλαιο* το θεωρητικό του αντικείμενο με πλήρη μορφή. Εκτός αυτού, η *κριτική* που υφίσταται η έννοια του *ανταγωνισμού* στα Βιβλία I και II με την αντιπαραβολή των «εμμενών νόμων» και των «εξωτερικών καταναγκαστικών νόμων» είναι του ίδιου ακριβώς τύπου με την κριτική που υφίσταται στα δύο πρώτα τμήματα του Βιβλίου I η ιδεολογική έννοια του εμπορεύματος. *Αυτή η κριτική συνιστά ανάλυση*. Ο Μαρξ κατορθώνει χάρη στην επεξεργασία των νόμων για «ένα αυτονομημένο τμήμα του κοινωνικού κεφαλαίου» να διακρίνει μέσα στο σύνολο των δραστικών καθορισμών που έχουν το όνομα ανταγωνισμός αφενός εκείνες που *δεν πρέπει να ενταχθούν σε αυτή την έννοια* και αποτελούν το σύνολο των νόμων στα Βιβλία I και II και αφετέρου *εκείνες που εξακολουθούν να έχουν ανάγκη από αυτή την έννοια* για να μετρηθούν χωρίς να κατανοηθούν από αυτή. Έτσι η συγκρητιστική έννοια του ανταγωνισμού γνωρίζει στα Βιβλία I και II μια *καθοριστική σύμπτυξη* ανάλογη με εκείνη που

έκανε ο Μαρξ για την έννοια *εμπόρευμα* στα τμήματα I και II. Ακριβέστερα, τίθενται αυστηρά όρια στο κενό θεωρητικό πεδίο του οποίου τη θεωρία εξοικονομούμε με την έννοια του ανταγωνισμού.

Ας μελετήσουμε τα όρια που επιβάλλει σ' αυτό το κενό θεωρητικό πεδίο η παραγωγή νόμων εμμενών στη δομή της καπιταλιστικής εργασιακής διαδικασίας:

1) Ο *ανταγωνισμός* δεν δηλώνει το σύνολο των εννοιών που είναι αναγκαίες για το σχηματισμό αυτής της δομής.

2) Ο *ανταγωνισμός* δεν δηλώνει ούτε τη σχέση ανάμεσα στην κυκλοφορία και παραγωγή ούτε, εντός αυτής της σχέσης, την υποτιθέμενη κυριαρχία των νόμων κυκλοφορίας ως «νόμων της αγοράς» ούτε, αντιστρέφοντας αυτή τη σχέση κυριαρχίας, τη σχετική επιρροή των νόμων της κυκλοφορίας στους νόμους της παραγωγής.

Έτσι, η έννοια του ανταγωνισμού, αν τη θεωρήσουμε ως ένδειξη ακόμη ιδεολογική ενός δραστικού θεωρητικού πεδίου πρέπει να λάβει έναν νέο τόπο διατύπωσης σε σχέση με εκείνο που χρησιμεύει συνήθως για την κατασκευή της (κυκλοφορία, νόμοι αγοράς) και άρα να εγκαταλείψει τη λειτουργία σφαιρικής εξήγησης που παίρνει στα πλαίσια του συνήθους ιδεολογικού λόγου προερχόμενη από αυτόν τον τόπο. Μπορούμε έτσι να δώσουμε σε αυτό το κενό ιδεολογικό πεδίο ένα νέο τόπο, με αφετηρία το σύνολο των δραστικών καθορισμών, τη δραστικότητα των οποίων αποτιμά προσωρινά. Ιδού ο νέος τόπος που μας επιτρέπει να μετατρέψουμε την ιδεολογική έννοια του ανταγωνισμού σε νέο θεωρητικό αντικείμενο. Αυτό που δηλώνει ο όρος ανταγωνισμός είναι *το σύνολο των νόμων που ρυθμίζουν τη συνύπαρξη των καπιταλιστικών διαδικασιών παραγωγής*. Μπορούμε λοιπόν να δώσουμε τον ορισμό των δύο θεωρητικών στοιχείων που διακρίνει η *άρθρωση II*. Αφενός θεωρία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής ως ειδικής εργασιακής διαδικασίας. Αφετέρου θεωρία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής ως νόμων συνύπαρξης των άμεσων διαδικασιών εργασίας. Αυτές οι διατυπώσεις θέτουν προβλήματα που θα λύσουμε στη συνέχεια.

Μπορούμε ήδη να λύσουμε ορισμένα από τα προβλήματα που έμεναν άλυτα ως τώρα.

1) Στο κείμενο του Βιβλίου III, όπου προσπαθεί να δικαιολογήσει αυτή την *άρθρωση*, ο Μαρξ αφήνει να νοηθεί ότι η μετάβαση από τα Βιβλία I και II στο Βιβλίο III συνδέεται με μια μετάβαση στις θεωρίες της «*ψευδαίσθησης*» των ίδων των φορέων παραγωγής. Στο μέτρο που το Βιβλίο III αποτελεί επιστημονική επεξεργασία ενός πεδίου που αρχικά μπορεί να μετρηθεί μόνο με την *ιδεολογική έννοια του ανταγωνισμού*, το Βιβλίο III δεν έχει ως σκοπό να αναπτύξει τη θεωρία της *ψευδαίσθησης εν γένει*, δηλαδή να μας περάσει από το δι' εαυτόν στο καθ' εαυτόν της δομής. Είναι όμως σαφές ότι ένας από τους σκοπούς του είναι να διαλύσει οριστικά μια *συγκεκριμένη ψευδαίσθηση*, την «*ψευδαίσθηση του ανταγωνισμού*», δηλαδή να ερμηνεύσει πλήρως τη διαφορά ανάμεσα στην ιδεολογική έννοια του πεδίου που θεωρητικοποιούν το Βιβλίο II, τμήμα III και το Βιβλίο III και την επιστημονική έννοια στην οποία αντιστοιχεί αυτό το πεδίο.

2) Αν δεν είμαστε ακόμη σε θέση να εξηγήσουμε τη συμπληρωματικότητα των δύο θεωρητικών στοιχείων που διαχωρίζει η *άρθρωση II*, δείξαμε ωστόσο την *ανάγκη της ύπαρξής της* κάτι που θα ήταν αδύνατο στη βάση των διακρίσεων ανάμεσα σε μικροοικονομικό και μακροοικονομικό, σε αφηρημένο και συγκεκριμένο ή σε μερικό και σφαιρικό.

IV. Ορισμός του αντικειμένου του δεύτερου μέρους της *άρθρωσης II*. Σχέση του αντικειμένου αυτού με τις προϋποθέσεις του

Ο Μαρξ στην Εισαγωγή του 1857 άφησε να διαφανεί ότι η θεωρία ενός τρόπου παραγωγής πρέπει να ολοκληρωθεί με τη μελέτη του πλήρους συστήματος καθορισμού. Εισάγοντας τη διάκριση ανάμεσα στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής και στη θεωρία των σχέσεων συνύπαρξης των διαδικασιών άμεσης εργασίας για να ερμηνεύσουμε την *άρθρωση II*, μπορεί να θεωρηθεί ότι δεν θέλουμε να συναντήσουμε στο Κεφάλαιο την πραγματοποίηση των φιλοδοξιών της Εισαγωγής του 1857. Αυτό δεν είναι ορθό: αν οι φιλοδοξίες δεν διαβάζονται άμεσα στην πραγματοποίησή τους, αυτό συμβαίνει επειδή είναι εξειδικευμένες και λαμβάνουν καθαρά μαρξιστική μορφή.

Ας ορίσουμε καλύτερα το νέο αντικείμενο που μελετά το τρίτο τμήμα του δεύτερου Βιβλίου και το τρίτο Βιβλίο. Για τον Μαρξ, κάθε κοινωνικός σχηματισμός ορίζεται από τον τρόπο παραγωγής του, δηλαδή από τη δομή της εργασιακής διαδικασίας (στην περίπτωση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής που είναι αντικείμενο του πρώτου και δεύτερου Βιβλίου) και από τη δομή των σχέσεων ανάμεσα στις εργασιακές διαδικασίες. Ο Μαρξ χρησιμοποιεί την έννοια «*κοινωνικός καταμερισμός εργασίας*» (σε τομείς και κλάδους

παραγωγής). Για να αποφύγουμε κάθε σύγχυση προτιμούμε τον όρο «καταμερισμός κοινωνικής εργασίας» θεωρώντας τον «κοινωνικό καταμερισμό εργασίας» ως συνώνυμο των «κοινωνικών σχέσεων παραγωγής» και τον «τεχνικό καταμερισμό εργασίας» για την οργάνωση των παραγωγικών δυνάμεων σε ολόκληρη τη συνεργατική διαδικασία. Η αρχική πρωτοτυπία του Μαρξ έγκειται στο ότι παράγει τις έννοιες «καταμερισμός κοινωνικής εργασίας» ή «καταμερισμός της κοινωνικής παραγωγής» με βάση την έννοια «διαδικασία εργασίας». Δεν τη δέχεται συνεπώς ως ένα εμπειρικό γεγονός που επιτρέπει μια ανθρωπολογική ερμηνεία βασισμένη στην προϊούσα διαφοροποίηση των κοινωνιών.

Μπορούμε λοιπόν να ξανασυναντήσουμε την Εισαγωγή του 1857. Αυτό που καθορίζει την πλήρη δομή της οικονομικής πρακτικής είναι το σύνολο των νόμων που ρυθμίζουν τον τρόπο παραγωγής, δηλαδή όχι μόνον οι δομικοί νόμοι της ιδιαίτερης εργασιακής διαδικασίας, αλλά και οι δομικοί νόμοι των ειδικών σχέσεων ανάμεσα στις διαδικασίες εργασίας. Πρόκειται λοιπόν για το ίδιο αντικείμενο που έχει η μελέτη της δομής της οικονομικής πρακτικής συνολικά και η μελέτη των νόμων που ορίζουν τον τρόπο παραγωγής στη συνολική του έννοια. Αλλά αυτή η σύνδεση ανάμεσα στο αντικείμενο του Βιβλίου III και της προοιωνίστης στην Εισαγωγή του 1857 δεν μπορεί να εμφανισθεί ξεχωριστά παρά στη μελέτη των υποαρθρώσεων του δεύτερου Βιβλίου, τρίτο τμήμα και του τρίτου Βιβλίου.

V. Μελέτη των υποαρθρώσεων του δεύτερου μέρους της άρθρωσης II

Μπορούμε να διακρίνουμε στο δεύτερο μέρος της άρθρωσης II δύο υποαρθρώσεις που είναι θεμελιώδεις:

Βιβλίο I, Βιβλίο II, 1 και 2/Βιβλίο II, 3
Άρθρωση II

Υποάρθρωση 1 Βιβλίο II, 3 Βιβλίο III, 1, 2, 3/ Βιβλίο III, 4, 5, 6, 7

Υποάρθρωση 2 Βιβλίο II, 3/ Βιβλίο III, 1, 2, 3

Η υποάρθρωση I, διακρίνοντας αφενός το τμήμα III του Βιβλίου II και τα τμήματα I ως III του Βιβλίου III και αφετέρου τα τμήματα IV ως VII του Βιβλίου III έχει ως σκοπό τη διατύπωση συμπληρωματικών νόμων. Αυτό το σύνολο συμπληρωματικών νόμων ορίζει το *θεμελιώδη νόμο του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής συνολικά ως ειδικό νόμο του χωρισμού κοινωνικής εργασίας ανάμεσα στις διαδικασίες εργασίας ειδικής δομής και συνεπώς το θεμελιώδη νόμο κάθε καπιταλιστικής οικονομικής παραγωγής ως άρθρωση διαφόρων στοιχείων με κυριαρχία (κυκλοφορία, διανομή, κατανάλωση)*. Αυτός ο νόμος που εκφέρεται στα τμήματα που εξετάζουμε για πρώτη φορά με την επιστημονική της μορφή και συνιστά αυτό που δεν είναι αντικείμενο σκέψης στα Βιβλία I και II, *είναι Ο ΝΟΜΟΣ ΤΗΣ ΑΞΙΑΣ*.

Η συμπληρωματικότητα των δύο θεωρητικών στοιχείων της υποάρθρωσης 2 είναι λοιπόν σαφής. Κινδυνεύει ωστόσο να θολώσει από το ότι με βάση τη διατύπωση των νόμων για το ποσοστό κέρδους, ο Μαρξ τείνει να διατυπώσει τη διαφορά ανάμεσα στην τιμή παραγωγής και την αξία ενός εμπορεύματος. Αυτό μπορεί να μας τυφλώσει σε σημείο που να εντάξουμε στο ίδιο σύνολο το τρίτο μέρος του Βιβλίου II και τα τρία πρώτα κεφάλαια του Βιβλίου III. Το πρώτο σύνολο, αποτελούμενο από τα Βιβλία I και II θα ήταν ο τομέας της αξίας και υπεραξίας, το δεύτερο, το Βιβλίο III, ο τομέας του κέρδους και της τιμής. Θα ξεχνούσαμε έτσι ότι τα τρία πρώτα τμήματα του Βιβλίου III εξετάζουν αποκλειστικά το νόμο της αξίας ενώ στα Βιβλία I και II, εξαιρώντας το τρίτο τμήμα του Βιβλίου II, αυτός ο νόμος απλά *υποτίθεται* και δεν *παράγεται θεωρητικά*. Η έννοια της τιμής παραγωγής δεν είναι αποτέλεσμα του ίδιου του νόμου της αξίας. Για να διαλύσουμε κάθε παρεξήγηση μπορούμε πράγματι να πούμε προσωρινά ότι ο νόμος της αξίας ρυθμίζει τη σχέση ανάμεσα στην κοινωνικά αναγκαία εργασία και τις τιμές παραγωγής, υιοθετώντας αυτό που λέει ο Μαρξ (MEW, 25, 169): «το άθροισμα των τιμών παραγωγής των παραχθέντων εμπορευμάτων είναι ίσο με το άθροισμα των αξιών τους». Η συμπληρωματικότητα ανάμεσα στα δύο στοιχεία της υποάρθρωσης 2 είναι λοιπόν καθορισμένη διότι πρόκειται για την σε δύο στιγμές επεξεργασία του ίδιου νόμου (νόμος της αξίας) για το ίδιο αντικείμενο (ο ειδικός καταμερισμός κοινωνικής εργασίας του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής).

Μένει να εξετάσουμε τη θεωρητική αρχή της διάκρισης των δύο στιγμών αυτού του καθορισμού.

Εξετάζοντας τα *αποτελέσματα* του τμήματος III του Βιβλίου II αφενός και των τριών πρώτων τμημάτων του Βιβλίου III αφετέρου μπορούμε να διατυπώσουμε την εξής διάκριση: ο νόμος της αξίας δηλώνεται αρχικά ως *νόμος ισορροπίας* και ακολούθως ως νόμος *δυναμικής* του καπιταλιστικού καταμερισμού της κοινωνικής εργασίας. Στο τμήμα III του Βιβλίου II ο νόμος της αξίας αποτελεί πράγματι την ειδικά καπιταλιστική μορφή αναλογικής διανομής της εργασίας ανάμεσα στους διάφορους κλάδους της παραγωγής που αποτελεί σε κάθε τρόπο παραγωγής τον όρο ύπαρξης της κοινωνικής παραγωγής και αναπαραγωγής. Η θεωρητική εισφορά του τρίτου τμήματος του Βιβλίου II μπορεί πράγματι να συνοψισθεί στην αναλογική σχέση ανάμεσα στην ανταλλαγή εμπορευμάτων μεταξύ των τομέων I και II στους οποίους διακρίνεται κατά βάση η κοινωνική εργασία. Αλλά η διατύπωση αυτού του στατικού νόμου δεν είναι ο νόμος της αξίας στην πλήρη μορφή του. Πράγματι, όπως εξηγεί ο Μαρξ:

«Στο πλαίσιο της καπιταλιστικής παραγωγής, η αναλογικότητα των τομέων παραγωγής των επί μέρους τομέων παραγωγής εμφανίζεται ως διαρκής διαδικασία που προκύπτει από τη μη αναλογικότητα, η αλληλεξάρτηση της συνολικής παραγωγής επιβάλλεται ως τυφλός νόμος στους φορείς παραγωγής και όχι ως νόμος εννοούμενος από την κοινή τους λογική και άρα ελεγχόμενος, υποβάλλοντας τη διαδικασία παραγωγής στον κοινό τους έλεγχο» (MEW, 25, 267).

Με διαφορετική διατύπωση, αν το τμήμα III του Βιβλίου II παγιώνει το επίπεδο στο οποίο εμφανίζεται η αναλογικότητα (*στατική* του καταμερισμού της κοινωνικής εργασίας) δεν καθορίζει το μηχανισμό της διαρκούς διόρθωσης (*δυναμική* του καταμερισμού της κοινωνικής εργασίας). Το άθροισμα της δυναμικής και της στατικής του καταμερισμού της κοινωνικής εργασίας στον καπιταλισμό - και εννοούμε εδώ φυσικά τη συγχρονική δυναμική και στατική - συνιστά το *νόμο της αξίας*. Γι' αυτό ο όρος «νόμος της αξίας» δεν εισήχθη από τον Μαρξ ήδη στο τρίτο τμήμα του Βιβλίου II, *δεδομένου ότι η στατική του καταμερισμού της κοινωνικής εργασίας δεν είναι παρά μια θεωρητική στιγμή της επεξεργασίας του νόμου*. Έτσι η θεωρητική λειτουργία που αφορά τα δύο στοιχεία της υποάρθρωσης 2 (Βιβλίο II, τμήμα 3/Βιβλίο III, τμήμα I, II, III) είναι καθορισμένη στο επίπεδο των θεωρητικών αποτελεσμάτων.

Ωστόσο εδώ έχουμε απλώς έναν πρώτο καθορισμό της λειτουργίας των δύο στοιχείων, διότι εκείνο που θέλουμε να αναδείξουμε δεν είναι η συμπληρωματικότητα των αποτελεσμάτων, αλλά η αρχή που υπάρχει στην επεξεργασία τους και καθορίζει την υποάρθρωση 2. Η προβληματική αυτής της υποάρθρωσης πρέπει να αντιμετωπισθεί με βάση μια τυπική έννοια του αντικειμένου που θεωρητικοποιεί το τμήμα III του Βιβλίου II και τα τμήματα I έως III του Βιβλίου III, δηλαδή έναν *ειδικό καταμερισμό της κοινωνικής εργασίας*²³.

Η έννοια του καταμερισμού της κοινωνικής εργασίας δεν καθορίζεται εμπειρικά όπως ένας γενικός λόγος για τη μακροοικονομία. Είναι επιστημονικά καθορισμένος με βάση την έννοια του τρόπου παραγωγής ως ειδικής διαδικασίας εργασίας. Ιδού πώς: αν η κοινωνική παραγωγή χωρίζεται σε ανεξάρτητους κλάδους παραγωγής πρέπει να υπάρχει μεταξύ τους μια σχέση αναλογίας, έτσι ώστε κάθε ανεξάρτητη διαδικασία εργασίας να μπορεί να βρει στο αποτέλεσμα παραγωγής των λοιπών τους όρους αναπαραγωγής της. Προκύπτει ότι οι όροι ανάμεσα στους οποίους ιδρύεται η σχέση αναλογίας είναι καθορισμένοι σε κάθε τρόπο παραγωγής από την ειδική δομή της διαδικασίας εργασίας σε αυτόν. Ωστόσο η διαδικασία εργασίας στον καπιταλισμό είναι διττή: διαδικασία παραγωγής αξίας χρήσης που έχει ειδικές υλικές συνθήκες και διαδικασία αξιοποίησης του κεφαλαίου. Σ' αυτή τη θεμελιώδη διάκριση έγκειται η αρχή της υποάρθρωσης 2 σύμφωνα με τον εξής πίνακα:

Υποάρθρωση 2

Αντικείμενο	Βιβλίο II, τμήμα III Νόμος που καθορίζει την αναλογικότητα του καπιταλιστικού καταμερισμού της κοινωνικής εργασίας ανάμεσα στις διαδικασίες παραγωγής αξιών χρήσης	Βιβλίο III, τμήματα I, II, III Νόμος που καθορίζει την αναλογικότητα του καπιταλιστικού καταμερισμού της κοινωνικής εργασίας ανάμεσα στις διαδικασίες αξιοποίησης του κεφαλαίου Δυναμική της αναλογικότητας Νόμος αξίας
Αρχή		
Αποτέλεσμα, Γενικό αποτέλεσμα	Στατική της αναλογικότητας Νόμος αξίας	Δυναμική της αναλογικότητας Νόμος αξίας

Για να δείξουμε ότι η μελέτη του καταμερισμού της κοινωνικής εργασίας καθορίζεται από τη δομή της διαδικασίας εργασίας θα αρκεστούμε στο να αναφερθούμε στο τμήμα III του Βιβλίου II. Γνωρίζουμε
23 Με την έννοια που δώσαμε προηγουμένως στον όρο, τροποποιώντας τη διατύπωση του Μαρξ “κοινωνικός καταμερισμός εργασίας”.

ότι ο χωρισμός που μελετάται σε αυτό το τμήμα διανέμει όλη την κοινωνική παραγωγή σε δύο τομείς, τον τομέα παραγωγής μέσων παραγωγής και τον τομέα παραγωγής μέσων κατανάλωσης. Η έννοια του χωρισμού θεμελιώνεται λοιπόν στον ειδικό χωρισμό της καπιταλιστικής διαδικασίας εργασίας σε όρους της διαδικασίας αφενός (αντικείμενο + μέσο) και της εργασιακής δύναμης αφετέρου. Για να επεκτείνουμε αυτή την απόδειξη στο δεύτερο τμήμα της υποάρθρωσης 2 θα αρκεστούμε στο να παραθέσουμε το κείμενο του Μαρξ:

“Όλη η δυσκολία οφείλεται στο ότι τα εμπορεύματα δεν ανταλλάσσονται απλώς ως εμπορεύματα αλλά ως προϊόντα κεφαλαίων που διεκδικούν συμμετοχή στη συνολική μάζα της υπεραξίας ανάλογα με το μέγεθό τους ή, αν έχουν ίδιο μέγεθος, ίδια συμμετοχή. Και η συνολική τιμή των εμπορευμάτων που παρήγαγε ένα κεφάλαιο σε δεδομένο χρόνο πρέπει να ικανοποιεί αυτή την απαίτηση. Η συνολική τιμή αυτών των εμπορευμάτων είναι όμως απλά το άθροισμα των τιμών των επιμέρους εμπορευμάτων που αποτελούν το προϊόν του κεφαλαίου» (MEW, 25, 184-185).

Με άλλα λόγια τόσο η στατική όσο και η δυναμική του ειδικού καταμερισμού κοινωνικής εργασίας καθορίζονται από τις έννοιες που μας επιτρέπουν να σκεφθούμε τη διαδικασία εργασίας.

Η προβληματική που επιτρέπει την κατανομή σε δύο διαφορετικές στιγμές την παραγωγή του νόμου που καθορίζει την καπιταλιστική οικονομική πρακτική ορίζεται ως παραγωγή των νόμων καταμερισμού της κοινωνικής εργασίας στη βάση των νόμων της εργασιακής διαδικασίας. Πρέπει τώρα να ορίσουμε τις αρχές της υποάρθρωσης 1.

Μελέτη της υποάρθρωσης 1

Ας θυμίσουμε ότι η υποάρθρωση 1 χωρίζει το δεύτερο τμήμα της άρθρωσης III σε δύο διαφορετικά θεωρητικά στοιχεία: το σύνολο του τρίτου μέρους του Βιβλίου II και τα τρία πρώτα τμήματα του Βιβλίου III. Ας θυμίσουμε επίσης ότι η προβληματική αυτής της άρθρωσης είναι σαφής στη γενική της μορφή: διατύπωση των καθοριστικών νόμων και, ακολούθως, διατύπωση των καθορισμένων νόμων του ίδιου αντικειμένου: η καπιταλιστική οικονομική πρακτική ως αρθρωμένο σύστημα όπου ορίζουσα είναι ο νόμος καταμερισμού της κοινωνικής εργασίας.

Ωστόσο όταν εγκαταλείψουμε το επίπεδο των γενικοτήτων για να επιχειρήσουμε να ορίσουμε με αυστηρότητα, όπως επιχειρούμε σε όλη την παρούσα εργασία, ποιος είναι ο τύπος συμπληρωματικότητας που συνδέει αυτά τα δύο θεωρητικά στοιχεία της υποάρθρωσης 1, προσκρούουμε σε μεγάλες δυσχέρειες. Κάθε φορά που ορίζουμε τη συμπληρωματικότητα ανάμεσα στα δύο θεωρητικά στοιχεία, προσπαθούμε να δείξουμε ότι το καθένα αποτελεί μια στιγμή στην παραγωγή του νόμου ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟΥ. Αν όπως δείξαμε, το αντικείμενο του τρίτου τμήματος του Βιβλίου III και των τριών πρώτων τμημάτων του Βιβλίου III²⁴ είναι ο καταμερισμός της κοινωνικής εργασίας, φαίνεται ότι τα τμήματα IV ως VIII του Βιβλίου III δεν έχουν πλέον το ίδιο αντικείμενο. Είναι προφανέστατο ότι οι νόμοι διανομής του κέρδους και η θεωρία των εισοδημάτων εξαρτώνται από τους νόμους καταμερισμού της κοινωνικής εργασίας. Αλλά φαίνεται να αφορούν έναν άλλο τομέα, του οποίου δύσκολα συλλαμβάνουμε την ενότητα, λαμβανομένου υπόψη και του ότι το Βιβλίο III είναι ημιτελές. Αναμφίβολα για να δώσουμε ένα συγκεκριμένο μοντέλο στους νόμους αυτών των τμημάτων πρέπει να τους εφαρμόσουμε σε ένα πραγματικό τομέα, που είναι ο ίδιος με τον τομέα των νόμων των πρώτων τμημάτων του Βιβλίου III: οι εθνικοί λογαριασμοί. Αλλά δεν μπορούμε να συμπεράνουμε τίποτε για τη δομή ενός θεωρητικού αντικειμένου με βάση τον τομέα εφαρμογής του. Ωστόσο αν είναι αδύνατο να δώσουμε λύση σε αυτό το πρόβλημα, τίθεται υπό αμφισβήτηση όλη η ερμηνεία του πλάνου του *Κεφαλαίου* που μόλις προτείναμε. Διότι συμβαίνει ένα από τα δύο:

- είτε το θεωρητικό σύνολο του Βιβλίου II και του Βιβλίου III είναι ένα αρθρωμένο θεωρητικό πεδίο που κατανέμει σε καθοριστικούς και καθορισμένους του νόμους που παράγει για το ίδιο αντικείμενο,
- είτε πρέπει να ορίσουμε, μετά το τρίτο τμήμα του Βιβλίου III μια νέα τομή που ορίζει μια νέα μείζονα άρθρωση του *Κεφαλαίου*. Αλλά δεν μπορούμε να ορίσουμε το νέο αντικείμενο, του οποίου η θεωρία θα άρχιζε με το τμήμα IV και πάντως το ανολοκλήρωτο του Βιβλίου III καθιστά εξαιρετικά παρακεκινδυνευμένη την απόπειρα ορισμού αυτού του νέου αντικειμένου.

Πρέπει λοιπόν να δείξουμε την ισχύ του πρώτου όρου του διλήμματος. Θα ακολουθήσουμε την εξής πορεία:

- αρχικά, θα προσπαθήσουμε να ορίσουμε σε ποιο βαθμό ο θεμελιώδης νόμος που διατυπώνεται στο τρίτο τμήμα του Βιβλίου II και στα τμήματα I, II και III του Βιβλίου I είναι *ατελής νόμος*,

24 Στο πρωτότυπο αναφέρεται “του Βιβλίου IV”. Πρόκειται προφανώς για τυπογραφικό λάθος (ΣτΕ).

- δεύτερον, θα εξετάσουμε πώς οι νόμοι που διατυπώνονται στα επόμενα τμήματα αποβλέπουν στη *συμπλήρωσή του*,

- τέλος, θα προσπαθήσουμε να ορίσουμε με αυστηρότητα το αντικείμενο του οποίου συνιστούν νόμους ο θεμελιώδης και οι συμπληρωματικοί του νόμοι.

α) Είναι πολύ εύκολο να αντιληφθούμε εκείνο που δεν ορίζεται μονοσήμαντα από το θεμελιώδη νόμο της αξίας σχετικά με τους μηχανισμούς συνύπαρξης των διαδικασιών παραγωγής. Ως στατική του συστήματος καταμερισμού της κοινωνικής εργασίας, ο νόμος της αξίας επιτρέπει να πούμε ότι η ανταλλαγή ισοδυνάμων μέσω της αγοράς είναι η ειδικά καπιταλιστική διαδικασία του αναλογικού καταμερισμού της κοινωνικής εργασίας. Ως δυναμική του ίδιου συστήματος καθορίζει μονοσήμαντα τη θεμελιώδη κατηγορία που επιτρέπει τη διατύπωση της θεωρίας της αγοράς, δηλαδή τις *τιμές παραγωγής*, μετά από μια σειρά ενδιάμεσων σχέσεων (ανταγωνισμός κεφαλαίων, σχηματισμός μέσου ποσοστού κέρδους) που επιτρέπει να ορίσουμε το άθροισμα των τιμών παραγωγής (κόστος + μέσο κέρδος) ως ίσο με το *άθροισμα των αξιών*. Ωστόσο οι νόμοι της αγοράς δεν περιορίζονται στο μονοσήμαντο καθορισμό από το νόμο της αξίας. Διότι, στα όρια που καθορίζει αυτός ο νόμος, το μέσο επίπεδο ανταλλαγής (*αξία αγοράς*) και οι αποκλίσεις στην ανταλλαγή εμπορευμάτων (*τιμή αγοράς*) σε σχέση με αυτό το επίπεδο, υπάγονται στις διακυμάνσεις που η κλασική πολιτική οικονομία ορίζει ως νόμο της προσφοράς και της ζήτησης (*ανταγωνισμός με στενή έννοια*). Επειδή υπάρχει όμως πάντα μια ισορροπία ανάμεσα στην προσφορά και στη ζήτηση, η διατύπωση διακυμάνσεων στις τιμές και τις αξίες αγοράς μέσα στα όρια που καθορίζει ο *νόμος της αξίας*, σημαίνει ότι καθορίζουμε του νόμους που διαμορφώνουν το *επίπεδο* αυτής της ισορροπίας. Ο Μαρξ το λέει πολύ καθαρά:

«Η προσφορά και η ζήτηση προϋποθέτουν το μετασχηματισμό της αξίας σε αξία αγοράς και στο μέτρο που δρουν σε καπιταλιστική βάση, δηλαδή τα εμπορεύματα είναι προϊόντα του κεφαλαίου, προϋποθέτουν καπιταλιστικές διαδικασίες παραγωγής, πολύ πιο σύνθετες από την απλή αγορά και πώληση εμπορευμάτων. Δεν πρόκειται μόνο για τον τυπικό μετασχηματισμό της αξίας των εμπορευμάτων σε τιμή, δηλ. για απλή αλλαγή μορφής. Πρόκειται για ορισμένες ποσοτικές αποκλίσεις των τιμών αγοράς από τις αξίες αγοράς. Κατά την απλή αγορά και πώληση αρκεί η συνάντηση παραγωγών εμπορευμάτων. Με περαιτέρω ανάλυση, η προσφορά και η ζήτηση προϋποθέτουν την ύπαρξη των διαφόρων τάξεων και τμημάτων τάξεων, οι οποίες διανέμουν μεταξύ τους το συνολικό κοινωνικό εισόδημα και το καταναλώνουν μεταξύ τους ως εισόδημα, δηλαδή σχηματίζουν τη δημιουργούμενη από το εισόδημα ζήτηση. Από την άλλη πλευρά, για να κατανοήσουμε την προσφορά και ζήτηση που δημιουργείται ως τέτοια μεταξύ των παραγωγών πρέπει να κατανοήσουμε τη συνολική διαμόρφωση της καπιταλιστικής διαδικασίας παραγωγής» (MEW, 25, 204-205).

Αυτό το κείμενο είναι θεμελιακό για το ζήτημά μας, διότι διατυπώνει με μορφή προβλήματος που τίθεται με βάση το νόμο της αξίας και χάρη σε αυτόν, το πλάνο των τελευταίων τμημάτων του Βιβλίου III (όσα γράφτηκαν και όσα δεν γράφτηκαν).

β) Κατάληξη αποτελεί η παραγωγή της έννοιας των *κοινωνικών τάξεων* ως υποκειμένων της κοινωνικής κατανάλωσης. Η παραγωγή αυτής της έννοιας διακόπτεται από το ημιτελές του Βιβλίου III. Είναι σαφές πως αν η μελέτη που άρχισε στο τμήμα VII του Βιβλίου III ολοκληρωνόταν ως θεωρία των νόμων της ειδικής κοινωνικής κατανάλωσης, το Βιβλίο III θα τελείωνε επίσης ως τέτοια θεωρία. Για να παραχθεί η έννοια της τάξης πρέπει να παραχθεί και η έννοια των ταξικών υποδιαίρεσεων. Άρα ο καθορισμός με βάση τις σχέσεις παραγωγής είναι ανεπαρκής. Πρέπει να ορίσουμε την έννοια με βάση τις σχέσεις διανομής στη διαπλοκή τους με τις σχέσεις παραγωγής. Αυτό είναι το θεωρητικό αντικείμενο των τμημάτων IV έως VI. Εκπλήσσει το ότι η έμμεση παραγωγή (δια των σχέσεων διανομής) της έννοιας της κεφαλαιοκρατικής τάξης με βάση τις σχέσεις παραγωγής δεν ισχύει για την εργατική τάξη, και άρα μπορούμε να παράγουμε την έννοια της τελευταίας ως υποκειμένου κατανάλωσης άμεσα από τις σχέσεις παραγωγής. Αυτό είναι ένα προβληματικό σημείο, διότι αν ο μισθός ως κατηγορία παραγωγής καθορίζει το μισθό ως κατηγορία διανομής, οι δύο κατηγορίες δεν συμπίπτουν απόλυτα: για να επιτευχθεί ο θεωρητικός σκοπός του προαναφερθέντος κειμένου, ο Μαρξ θα έπρεπε να δείξει τη διαφορά ανάμεσα στην εργατική τάξη που ορίζεται από τη συμμετοχή στο κοινωνικό εισόδημα με τη μορφή μισθού και άρα περιλαμβάνει όλους τους παραγωγικούς και μη εργαζόμενους που είναι αναγκαίοι για κάθε διαδικασία εργασίας και την εργατική τάξη, όπως ορίζεται από το μισθό ως κατηγορία παραγωγής της διπολικής σχέσης «μισθός/υπεραξία» ή «μισθωτή εργασία/καπιταλιστής» και ως τέτοια περιλαμβάνει μόνο τους παραγωγικούς εργαζόμενους. Είναι όμως προφανές ότι μια θεωρία της κοινωνικής κατανάλωσης προϋποθέτει την πλήρη έννοια της εργατικής τάξης, οριζόμενη από τις σχέσεις διανομής που με τη σειρά τους καθορίζονται από τις σχέσεις παραγωγής. Σ' αυτό το σημείο το ημιτελές του Κεφαλαίου μας φέρνει αντιμέτωπους με ένα *κενό*.

γ) Μπορούμε τώρα να ορίσουμε τη θεωρητική αρχή της υποάρθρωσης 1, συγκεκριμενοποιώντας το κοινό αντικείμενο του τμήματος III του Βιβλίου II και του Βιβλίου III και ορίζοντας την αρχή χωρισμού σε δύο στοιχεία της παραγωγής των νόμων αυτού του αντικειμένου.

Το κοινό αντικείμενο της τμήματος III του Βιβλίου II και ολόκληρου του Βιβλίου III είναι, όπως δηλώνει ο τίτλος του Βιβλίου III, «*η συνολική διαδικασία της καπιταλιστικής παραγωγής*». Αυτή η διατύπωση μπορεί να συγκεκριμενοποιηθεί: η πλήρης θεωρία της «συνολικής διαδικασίας της καπιταλιστικής παραγωγής» ταυτίζεται με τη θεωρία της διανομής της κοινωνικής εργασίας στους διαφόρους τομείς και κλάδους παραγωγής. Αυτή η διανομή έχει περίπλοκη δομή με ορίζουσα. Είναι πολύ σημαντικό να επισημάνουμε ότι αυτή η σύνθετη δομή με ορίζουσα της οποίας η έννοια παράγεται από τον Μαρξ στο *Κεφάλαιο* δεν μπορεί πλέον να γίνει αντιληπτή με βάση την προοιωνιστή της στην *Εισαγωγή του 1857*. Πράγματι η παραγωγή των νόμων της συνολικής διαδικασίας της καπιταλιστικής παραγωγής δεν αρθρώνεται με βάση τις στιγμές της ολότητας που παρουσιάζεται στην *Εισαγωγή του 1857*. Δεν περνούμε από τη μελέτη της κυρίαρχης στιγμής (η παραγωγή που έχει ως νόμο το νόμο της αξίας) στη μελέτη των υποταγμένων στιγμών που κατ' αρχήν εξετάζονται καθεαυτές και ακολούθως στην ενότητά τους με την κυρίαρχη στιγμή. Η διανομή και κατανάλωση δεν μελετώνται εδώ επειδή πρέπει να διέλθουμε από τις κλασικές κατηγορίες της πολιτικής οικονομίας. Η διανομή και η κατανάλωση μελετώνται μόνο στο μέτρο που επιτρέπουν να προσδιορισθεί ο νόμος της κατανομής της κοινωνικής εργασίας στους διαφόρους κλάδους και τομείς παραγωγής. Πράγματι ο θεμελιώδης νόμος αυτής της διανομής που ορίζεται βασικά από την ειδική δομή της διαδικασίας εργασίας των τομέων και κλάδων στους οποίους πραγματοποιείται - δηλαδή ο νόμος της αξίας - δεν καθορίζει μονοσήμαντα αυτή τη δομή παρά εντός ορισμένων ορίων. Η μελέτη των διακυμάνσεων εντός αυτών των ορίων που *απαιτεί* τη μελέτη της διανομής και της κατανάλωσης δεν είναι παρά ένας συμπληρωματικός και υποταγμένος καθορισμός του νόμου της διανομής. Η υποάρθρωση 1 δεν θεμελιώνεται στην έννοια του τρόπου παραγωγής γενικά, με τις «στιγμές» της που μπορούμε να συναντήσουμε παντού με το ίδιο όνομα και πρέπει να εκθέσουμε με την ίδια σειρά, όποιος και αν είναι ο τρόπος παραγωγής που εξετάζουμε. Θεμελιώνεται στην ειδική δομή της κατανομής κοινωνικής εργασίας στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής: το πρώτο μέρος της υποάρθρωσης 1 αφιερώνεται στην ορίζουσα της δομής ή νόμο της αξίας. Το δεύτερο τμήμα σε ένα υποταγμένο σύνολο, του οποίου τη θέση εντοπίζει ο Μαρξ, εγκαινιάζοντας τη θεωρητική παραγωγή του, αλλά θα ήταν διακεκινδυνευμένο να του δώσουμε όνομα, αφού η θεωρητική επεξεργασία του έμεινε ημιτελής.

VI. Ορισμός της άρθρωσης II

Η άρθρωση II κατανέμει τη μελέτη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής σε θεωρία της ειδικής διαδικασίας εργασίας και θεωρία της ειδικής κατανομής της κοινωνικής εργασίας. Τα δύο στοιχεία είναι σαφώς συμπληρωματικά, στο βαθμό που η κατανομή κοινωνικής εργασίας δεν μπορεί να ορισθεί παρά με βάση την ειδική διαδικασία εργασίας και για να κατασκευάσουμε τη θεωρία της ειδικής εργασιακής διαδικασίας πρέπει να χρησιμοποιήσουμε μια ιδεολογική έννοια (τον ανταγωνισμό) στη θέση της μη διαμορφωμένης ακόμη θεωρίας της διανομής. Είναι ευνόητο ότι *συμπληρωματικότητα* δεν σημαίνει *αμοιψημία* ή, πράγμα που είναι το ίδιο, πλήρη αμοιβαιότητα των καθορισμών. Αν η πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους εξηγεί *αναδρομικά* το αρχικά ερμηνευόμενο από τον ανταγωνισμό *γεγονός* ότι η διευρυμένη αναπαραγωγή είναι ο χρονικός δομικός νόμος, δεν καθορίζει στο ελάχιστο την *έννοια* του νόμου αυτού. Αντιθέτως ο νόμος της αξίας ως στατική και δυναμική της αναλογικότητας στην κατανομή της κοινωνικής εργασίας δεν μπορεί επ' ουδενί λόγω να διατυπωθεί χωρίς τους δομικούς νόμους της διαδικασίας παραγωγής. Υπάρχει λοιπόν μια σχέση άμεσου καθορισμού ανάμεσα στα δύο θεωρητικά στοιχεία της άρθρωσης II: στη θεωρία κάθε τρόπου παραγωγής το θεωρητικά καθοριστικό στοιχείο είναι η *έννοια της δομής της διαδικασίας παραγωγής*, όχι όμως επειδή στη δομή της συνολικής διαδικασίας το πεδίο της παραγωγής είναι πάντα καθοριστικό, όπως αφήνει να εννοηθεί η *Εισαγωγή του 1857*, αλλά διότι η *έννοια της δομής της συνολικής διαδικασίας δεν μπορεί να παραχθεί παρά με βάση την έννοια της δομής της διαδικασίας παραγωγής*. Γι αυτό επίσης η μετατόπιση του προβλήματος που δίνει στο *Κεφάλαιο* το πρώτο αντικείμενο με την πρώτη επιστημονική μορφή καθορίζει σε *τελική ανάλυση* την άρθρωση II, την οποία εξετάσαμε, καίτοι δεν διατυπώνει ούτε ρητά ούτε άρρητα την αρχή της. Αν αυτή η αρχή είναι καθοριστική, χωρίς να αποτελεί πρωταρχικό προκαθορισμό, αυτό οφείλεται στη θεωρητικά καθοριστική θέση που έχει η έννοια της δομής της ειδικής διαδικασίας παραγωγής στην

επεξεργασία της θεωρίας κάθε τρόπου παραγωγής.

VII. Συμπέρασμα

Μόνος σκοπός αυτής της εργασίας ήταν να δείξει τις αρθρώσεις του *Κεφαλαίου* και να καθορίσει τις αρχές τους. Η φυσική προέκταση αυτής της εργασίας παρουσίασης έγκειται στην παραγωγή της έννοιας της μεθόδου που επέτρεψε να δοθεί στη διαδικασία σκέψης η δομή που ορίσαμε. Αρκούμαστε στο ότι προτείναμε μια καλύτερη διατύπωση του προβλήματος γι' αυτό το μείζον θεωρητικό εγχείρημα που δεν μπορούμε να πραγματοποιήσουμε εδώ. Ωστόσο διαπιστώσαμε, σχολιάζοντας τα κείμενα του Μαρξ που ήταν αφιερωμένα στην παρουσίαση του πλάνου του έργου του, ότι η δυσκολία για την ορθή τοποθέτηση του προβλήματος, καίτοι στοιχειώδης, οφείλεται εν μέρει στα όσα ο ίδιος ο Μαρξ είπε για τη μέθοδό του.

Ξεκινήσαμε πράγματι από ένα κείμενο, στο οποίο ο Μαρξ παρήγαγε την έννοια της οργάνωσης του Κεφαλαίου. Όποια έννοια και αν δώσουμε σε αυτό το κείμενο, η έννοια της οργάνωσης του Κεφαλαίου που προκύπτει από αυτό δεν προσαρμόζεται ποτέ στο αντικείμενό του (το σύνολο των δραστικών αρθρώσεων του Κεφαλαίου). Θα θέσουμε απλώς, συμπερασματικά, το ερώτημα σε ποιο μέτρο η απροσφορότητα της έννοιας και του αντικειμένου είναι εγγενής στην προβληματική αυτού του κειμένου και όχι μόνο στην προβληματική που του απέδωσαν οι ερμηνευτές που είχαν ίδια συμφέροντα.

Γι' αυτό το λόγο αρκεί να δείξουμε ότι όλες οι ερμηνείες του κειμένου (μετάβαση από το ατομικό στο σφαιρικό, από την ουσία στο φαινόμενο, από το μικροοικονομικό στο μακροοικονομικό) που αποδεικνύονται αντιφατικές προς το αντικείμενό τους και μεταξύ τους δεν δηλώνουν αυτές τις αντιφάσεις παρά υπό τον όρο ότι θα τις αντιπαραβάλλουμε με την πραγματική έννοια του αντικειμένου τους. Έξω από αυτή την κατάσταση εμφανίζουν πραγματική συνοχή ιδεολογικής τάξης και ακριβέστερα εγγελιανής τάξης. Αυτή η ιδεολογική συνοχή είναι επίσης η ενοποιητική αρχή του κειμένου του Μαρξ.

Η μείζων άρθρωση που διαβάσαμε - έμμεσα - μαζί με όλους τους σχολιαστές, θεμελιώνεται στην αντίφαση «βάθος/επιφάνεια». Μπορούμε πράγματι να θεμελιώσουμε ευχερώς όλες τις διαφορετικές ερμηνείες του πλάνου του Κεφαλαίου σε αυτή την αντίθεση.

Αφηρημένο/πραγματικό μακροοικονομικό/ μικροοικονομικό λογικές συνέπειες	Βάθος Ουσία Ατομικό Απλό	Επιφάνεια φαινόμενο μόριο σύνθετο
--	---------------------------------------	--

Για να ξαναβρούμε την εγγελιανή προβληματική πίσω από τη μεταφορά της «επιφάνειας», αρκεί να διαβάσουμε την ενότητα ανάμεσα στην *επιφάνεια* και «στη συνήθη συνείδηση των φορέων παραγωγής» και συνεπώς να αποκαταστήσουμε αυτό που δηλώνει την αφηρημένη μεταφορά του βάθους: δεν μπορεί παρά να είναι το μη συνειδητό ον της δομής, της δομής «*καθ'εαυτή*»: «Στο Βιβλίο I εξετάσαμε τα φαινόμενα που εμφανίζει, θεωρούμενη *καθ'εαυτή*, η καπιταλιστική διαδικασία παραγωγής...». Η εγγελιανή μετάβαση από το *καθ'εαυτό* στο *δι'εαυτό* εκφράζει άρτια το μη συνειδητό ον της δομής, τη δομή «*καθ'εαυτή*»: μετάβαση από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο, από το ατομικό στο σφαιρικό, από την ουσία στο φαινόμενο.

Αυτό το κείμενο του Βιβλίου III είναι λοιπόν *θεμελιακά αμφιλεγόμενο* στο μέτρο που συνιστά μια *ακόμη εγγελιανή διατύπωση* ενός *μη εγγελιανού αντικειμένου* (η οργάνωση του *Κεφαλαίου*), στο μέτρο που μόνο η έμμεση αναφορά στον Χέγκελ μπορεί να εκφράσει τη *συνοχή των διατυπώσεων* του κειμένου αυτού και στο μέτρο που τίποτε δεν μας επιτρέπει να παραλληλίσουμε, έστω και επιφανειακά, τις αρχές της εγγελιανής τάξης έκθεσης με αυτές που όντως καθορίζουν την τάξη έκθεσης στον Μαρξ.

Δείξαμε ιδίως ότι *καμιά* από τις συνδέσεις του *Κεφαλαίου* δεν μπορεί να συλληφθεί με την διαλεκτική μέθοδο που έχει στον Χέγκελ τη θεωρητική λειτουργία να επιτρέπει τις θεωρητικές μεταβάσεις: καμιά άρθρωση ή υποάρθρωση του *Κεφαλαίου* δεν μπορεί να γίνει νοητή με όρους υπέρβασης (*Aufhebung*), ενότητας των αντιθέτων και αμοιβαίου καθορισμού.

Μπορούμε να ολοκληρώσουμε διατυπώνοντας ένα ερώτημα. Ποιός είναι ο νεωτερισμός της *μεθόδου έκθεσης* που ακολουθεί ο Μαρξ με αποτέλεσμα να είναι αναγκασμένος να χρησιμοποιεί ένα παλιό λεξιλόγιο που τον προδίδει; Και γιατί όταν θέλει να εννοήσει την ειδοποιό διαφορά αυτής της μεθόδου, ο Μαρξ την αποκαλεί πάντα *διαλεκτική*, καίτοι καμιά από τις συνδηλώσεις αυτής της έννοιας στον Χέγκελ δεν μπορεί να εξηγήσει πραγματικά τη μαρξική τάξη έκθεσης;